

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної спілки краєзнавців України

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
присвяченої 110-річчю від дня народження Сергій Миколайовича Бібікова
та 100-річчю від дня народження Олександра Панкратовича Черниша*

Кам'янець-Подільський
2018

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)

ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121

А 87

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 5 від 24.09.2018 р.)*

Рецензенти:

- О. М. Титова**, кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, вчений секретар УТОПІК, доцент Київського національного університету культури і мистецтв, вчений секретар Українського комітету ICOMOS, Заслужений працівник культури України
- С. В. Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею
- Л. І. Виногородська**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- О. О. Заремба**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор)
- І. О. Старенький**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- П. А. Болтанюк**, начальник сектору Музею старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- А. Ф. Гуцал**, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О. Б. Комарницький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України
- О. Л. Баженов**, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О. Д. Могилов**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- Б. С. Строць**, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
- А. Б. Задорожнюк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

А 87 «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. – 394 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)

Сергій Миколайович Бібіков
(1908-1988)

**Олександр Панкратович Черниш
(1918–1993)**

СЕКЦІЯ 1. Давня археологія України

Старенький І., Левінзон Є. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 р.	8
Овчинников Е., Пічкур Є., Погорілець О. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції на поселенні Русанівці 1 2012 року	27
Болтанюк П., Старенький І., Левінзон Є. Трипільські житла Старого міста (за результатами досліджень 2017 року).....	38
Беленко М. Археологічна експедиція Національного музею історії України у 2017–2018 рр. попередні результати	50
Юрченко О. Ритуальні комплекси енеоліту та ранньої бронзи з пам'ятки Біле Озеро 2 на лівому березі Середнього Дніпра.....	56
Гуцал А., Гуцал В. Рятівні дослідження ранньоскіфського кургану на Городоччині.....	63
Могилов О., Баранов В., Скиба А., Володарець-Урбанович Я. Нові знахідки стріл скіфського часу на Пастирському городищі.....	69
Юрченко А. Дрібна глиняна пластика в колекції КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна» (з давніх часів до середини ХІХ ст.).....	76
Семенчук С. Дохристиянські кам'яні символи родючості лівобережжя Середньої Подністрянщини.....	82
Смірнова С. Іванковецькі ідоли: проблеми та перспективи дослідження	92
Мезенцева І. Розвиток та традиції театру на території античних міст Північного Причорномор'я (за матеріалами експозиції Національного музею історії України).....	100

СЕКЦІЯ 2. Середньовічна археологія України

Маярчак С. Про археологічні знахідки 2015 р. в околицях смт Нова Ушиця на Хмельниччині.....	108
Осипенко М. Навершя булави з Грищенців у зібранні НМІУ	110
Стрельник М., Панченко М. Давньоруські шоломи ХІІ – початку ХІІІ ст. з Києва у зібранні Національного музею історії України	115
Тимків С. Стратиграфічна ситуація на Губинському городищі	121
Пивоваров С., Льків М., Калініченко В. Предмети озброєння та військового спорядження з Чорнівського городища ХІІІ ст. (дослідження 2017–2018 рр.)	125
Дідух Л. Образ святих воїнів-вершників на одному амулеті з колекції НМІУ	133
Шерстюк В., Прядко О. Яблунівське городище в долині р. Оржиця	140
Нечитайло П., Шпаковський С. Археологічні та історико-архітектурні дослідження території маєтку Пшездзецьких у смт. Чорний Острів Хмельницької області у 2018 році.....	150
Нечитайло П., Болтанюк П., Старенький І. Дослідження в м. Городок у 2017 році ..	169
Осадчий Є. Мутинський Златоустівський монастир.....	185
Смірнова С. Матриця печатки з гербом Осорія з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	189
Карбовська Ж., Николаєва А. Колекція смотрицьких полив'яних мисок з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	194

СЕКЦІЯ 3. Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Лук'яненко В. Стовп'є Києво-Печерської лаври	205
Калуцький С. Гаківниці на озброєнні українських замків кінця XV – середини XVI ст. (на основі ревізій 1545 року).....	209
Майор Р. Східний каземат Старого замку в Кам'янці-Подільському: будівництво, призначення, перебудова, знищення.....	215
Хоптяр А. Малодосліджені башти в описах Кам'янецького замку XV–XVII ст.: локалізація, датування, призначення	221
Федорів Т. Чортківський замок: до питання датування.....	226
Сандуляк В. Мечеть валіде-султан – одна з трьох мечетей Хотинської фортеці	229
Прядко О. Редуті і форпости на кордоні Речі Посполитої та Московської держави.....	236
Бондар О. Оборонні та господарські двори Павла Полуботка на Чернігівщині	245
Денисенко І., Гарбар М. Підземні споруди на території Харківської фортеці: реальності міфу.....	251

СЕКЦІЯ 4. Еволюція фортифікації XIX–XX ст.

В'ялець А. Звіринецьке укріплення Київської фортеці: історія будівництва.....	257
Кузяк А. Затыльное укрепление Печерской крепости.....	265
Кузяк А. Правила размещения крепостной артиллерии в русских крепостях 30–50-х гг. XIX века	270
Зимницький П. Спостережні пункти лінії Арпада.....	280
Ющенко М., Kozdrój Łukasz Довгочасні фортифікаційні споруди смуги забезпечення в укріплених районах лінії Молотова.....	286
Бондар К., Швачко А. Досвід георадарних досліджень на колишніх ставках німецького командування на території України.....	295

СЕКЦІЯ 5. Пам'ятки військового зодчества сьогодні. Проблеми збереження, реставрації та музеєфікації фортифікаційних споруд. Використання в туристичній діяльності об'єктів фортифікації

Кулішова А., Пагор В. Технічний стан фортеці в Кам'янці-Подільському на початку XXI ст.	299
Скрипник А. Погляд на проблему топонімичного роздвоєння (до питання назви фортифікаційної споруди в Кам'янці-Подільському).....	306
Бабюк Д. Фотографії Михайла Грейма як джерело вивчення архітектури та культури Поділля кінця XIX – початку XX століття.....	311
Пилипенко В. Чернігів: двісті років без фортеці	316

СЕКЦІЯ 6. Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

Буцький І. Результати мікроскопічного дослідження кераміки з поселень Кочеток-ВУВГ, Кочеток-дюна II та Тетлега	319
--	-----

Діденко Я., Брель О. «...І святая твоя слава, як пилина, лине...» (оборонні споруди Чигирин в нотатках XVIII–XIX ст.).....	323
Лошик Д. Порівняльний аналіз городищ X–XIV ст. Волинської землі за картами генштабу РСЧА – «250-метровоками» та даними П. О. Раппопорта	329
Ляшко Ю. Проблеми збереження та охорони пам'яток археології України на прикладі одного з районів Черкаської області.....	339
Сльозкін М. До проблеми заснування міста Ізяслава	341
Сніховська С. Еволюція назви гальштатської культури Козія-Сахарна.....	345
Старенький І., Левінзон Є. До 100-річчя М. С. Борковського – дослідника археологічних старожитностей Поділля.....	349
Стрельник М. Серія акварелей «Історія міста Києва в малюнках» художника Ю. Ю. Павловича (1872–1947) в експозиційній та виставковій роботі Національного музею історії України	357
Терський С., Савченко О., Лехнер К., Вергела А. В. С. Шелом'янцев-Терський – дослідник літописного Звенигорода (до 100-річчя з дня народження)	365
Шпаковський С. Пам'яткоохоронна та науково-дослідна діяльність Володимира Анатолійовича Захар'єва у Відділі охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області (до 55-річчя від дня народження дослідника, археолога, пам'яткоохоронця).....	372

СЕКЦІЯ 7. Нумізматика. Боністика

Зразок 3. Скарб західноєвропейських монет кінця XVII ст., знайдений у 1966 р. у м. Яготин Київської обл. на березі річки Супой	386
Савіцька С. Грошовий обіг на Поділлі у період Гетьманату П. Скоропадського та Директорії (1918–1919 рр.)	390

ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
асистент НУ «Львівська політехніка»
Євгеній Левінзон,
студент історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету ім. І. Огієнка

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА У 2018 Р.

У статті висвітлюються попередні результати археологічних досліджень Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 р. Зокрема, подається інформація про роботи на пам'ятках в околицях Кам'яця-Подільського, села Баговиця, Бакотському археологічному мікрорегіоні, в тому числі дослідження Бакотського скельно-печерного монастиря, в районі кар'єра в с. Колодіївка на Кам'яничині.

Ключові слова: археологічна експедиція, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, археологічні дослідження, шурфування, трипільська культура, доба бронзи, чорноліська культура, давньоруський час.

2018 року археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільського району було здійснено археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника згідно Відкритого листа ІА НАНУ та Дозволу Міністерства культури України, виданих на ім'я провідного наукового співробітника музею І. О. Старенького.

Взимку Є. Ю. Левінзон та І. Є. Яхіїв здійснили розвідку в околицях села Смотрич Кам'янець-Подільського району (територія колишнього с. Кубачівка), метою якої було уточнення місцезонашування та меж трипільського поселення Смотрич II-Кубачівка (пам'ятка археології місцевого значення № 579).

В результаті обстеження місцевості було зафіксовано факт руйнації частини пам'ятки, шляхом розширення меж Кубачівського кар'єру. Назовні почали вигортати частини трипільських жител із великою кількістю кераміки та обмазки. Подальше детальне обстеження було організовано спільно з керівником археологічної експедиції К-ПДІМЗ І. О. Стареньким.

З кар'єрних відвалів було зібрано велику кількість орнаментованої кераміки культури Кукутень-Трипілля, крем'яні знаряддя праці (рис. 1; рис. 2) та велику кількість кісток тварин.

У кераміці переважає розпис поліхромний – чорною, білою та червоною фарбами (рис. 1.1–3), біхромний – чорною з білою (рис. 1.4, 6, 7, 10; рис. 2.10), або чорною з червоною фарбами (рис. 2.6) та монохромний – чорний (рис. 1.9, 11–13) та білий (рис. 1.5).

Серед посуду найбільш чисельними є бомбовидні кубки з високими вінцями, трохи відхиленими назовні (рис. 2.7–9), виявлено також товстостінні миски з горизонтальним пальцевим розгладженням (рис. 2.3–4), невелика миска-чаша з ручкою-провушиною (рис. 2.1), глечик біконічної форми з масивною стрічковою ручкою (рис. 2.6) накривка напівсферичної форми з провушиною (рис. 2.2).

Аналіз матеріалу дає змогу говорити про наявність 2 трипільських горизонтів: етапу В I-В II та В II. Наразі, заплановане проведення шурфування на пам'ятці, яке б дало змогу зафіксувати межі поселення (більша його частина нині задернована) та точніше визначити його хронологічну приналежність.

У січні Д. Е. Зваричуком та Є. Ю. Левінзоном було обстежено поселення раннього залізного віку на лівому березі Зіньковецького струмка на землях с. Зіньківці, в околицях Кам'янця-Подільського (відкрите влітку 2017 року П. О. Нечитайлом).

У березні І. О. Стареньким, П. А. Болтанюком, Є. Ю. Левінзоном, О. А. Ткаченком та І. Є. Яхіївим було оглянуто поселення трипільської культури в уроч. Лиса гора (Зіньковецьке поле) поблизу с. Зіньківці (пам'ятка археології № 572).

У квітні 2018 р. було організовано декілька розвідок на поселення Смотрич I-Татариски (пам'ятка археології № 560). В результаті, було зібрано досить велику кількість різночасового підйомного матеріалу. Це зокрема, невелика кількість крем'яних знарядь доби верхнього палеоліту (рис. 3.17), найбільш масовими є матеріали трипільської культури (про які йтиметься детальніше далі), черняхівської культури II-V ст. н. е. (рис. 3.2-3) та давньоруського часу XII-XIII ст. (рис. 3.1).

Щодо трипільського матеріалу, то наразі можемо із впевненістю говорити про наявність двох трипільських горизонтів: Смотрич I-Татариски1 – етапу В II раковецької групи (мерешовської за Т. М. Ткачуком [30, с. 52-54]) (4000-3700 рр. до н. е.) та Смотрич I-Татариски2 – етапу С II гординештської групи (3400-2750 рр. до н. е.).

Кераміка першого горизонту відрізняється досить високою якістю виробництва (хоча трапляється і кераміка низькотемпературного випалу, позбавлена орнаментів через ерозію), орнамент монохромний коричневого або чорного кольорів, нанесений на шар ангобу теракотового кольору (рис. 3.5, 7-9, 11, 14; рис. 4.1-3, 7-8).

Серед посуду етапу В II на поселенні в уроч. Татариски найбільш чисельними є миски. За формою, виділяються миски зрізано-конічної форми з округлими прямими вінцями (рис. 3.8; рис. 4.2, 7-8), з вінцями зрізаної форми ледве відтягнутими назовні (рис. 3.7), підтрикутними вінцями (рис. 4.3), невелика миска-чаша зрізано-сферичної форми з підтрикутними зрізаними вінцями (рис. 3.5). Більшість мисок декоровані розписом з двох сторін: найбільш типовим є орнамент у вигляді негативних овалів (інколи декорованих додатковими елементами: внутрішні стрічки, кола), що складали вісімкоподібну схему (рис. 3.8; рис. 4.2-3, 7), розпис типу «комети» (рис. 3.5), а також орнамент, який об'єднує стрічки з лінзоподібним овалом з внутрішньої сторони та стрічки з колом зовні (рис. 4.8).

Таке орнаментування є типовим для етапу В II, аналоги походять з поселень Раковець, Незвисько II, Бакота-Пушкарі [20, с. 25; рис. 23.2, 4-5], Мошанець [31, с. 17, рис. 3], Буша [22, рис. 35.4] Кринички [28, с. 7, рис. 1.8].

Менш чисельними є наступні знахідки: чаша біноклеподібної посудини (рис. 3.6), кубок з високими вінцями та циліндричною шийкою (рис. 3.4), мініатюрна посудина низькотемпературного випалу на товстому денці (рис. 3.10), подібні артефакти виявлено було на поселенні Бодаки [23, с. 153, рис. 4.6, 10, 14], амфора з вузькою шийкою та розведеними назовні великими лійчастими вінцями, декорована зовні фестонами по краю вінця та горизонтальною стрічкою по шийці (рис. 4.1), аналогічну амфору виявлено було на поселенні Мошанець [31, с. 20-21, рис. 7-8], Буша [22, рис. 35.1], фрагмент друшляка з підквадратними вінцями та наскрізними отворами (рис. 4.9).

Щодо посуду фінального трипілля, то він відзначається падінням якості кераміки: столовий посуд або низькотемпературного, або ж високотемпературного але неоднорідного випалу, внаслідок чого кераміка набувала різних кольорів: від коричневого до світло-сірого, за структурою крихка, містить багато жорстви. Орнамент значно спрощується на столовому посуді, натомість орнаментика на посуді кухонному еволюціонує (рис. 4.6, 10).

Серед столового посуду зустрічаємо таке декорування: хаотичний ґратчастий орнамент на внутрішній стороні миски (рис. 4.4), концентричні кола, що оперізують посудини з роздутими плечиками та високим циліндричним горлом (рис. 4.5), такий посуд є найбільш чисельним серед матеріалу цієї групи (рис. 4.12). Подібні знахідки та орнаментика походять з поселень Гординешти [20, с. 25, рис. 31.12, 14], Кам'янець-Подільський Старий замок [16, с. 13, рис. 3], Паволочі [13, табл. I] та ін.

Окрім того, було зібрано колекцію крем'яних виробів трипільської культури (рис. 3.13, 15-25), особливої уваги заслуговує уламок наконечника стріли з чорного кременю (рис. 3.19).

В цей же час, проводилися археологічні розвідки на передмісті Кам'янця-Подільського – в районі с. Довжок, на землях колишнього хутора Козак (приєднаний до Довжка 1960 р.).

Вперше за десятиліття було обстежено багаточислове поселення Довжок I (уроч. Лиса гора), де вдалося зібрати матеріали трипільської культури, раннього залізного віку та черняхівської культури. Поселення було відкрите у 1960-х рр. археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. Затонського (сьогодні К-ПНУ ім. І. Огієнка), проте тоді тут було виявлено лише старожитності черняхівської культури [3, с. 47]. Пізніше тут проводили розвідки М. С. Борковський та С. К. Шкурко.

Розташована ця пам'ятка справа від траси Р24 Кам'янець-Подільський–Татарів на лівому березі безіменного струмка в районі навчально-практичного центру коледжу ПДАТУ та ставу. Водночас, варто зазначити, що виходи матеріалів трипільської культури зафіксовано більш виразно і на правому березі струмка. На нашу думку, трипільське поселення розташовувалося на двох берегах струмка, а не являлося двома окремими поселеннями.

Знайдені фрагменти керамічних виробів трипільської культури (рис. 5.13–14) не дають змоги точно визначити етап, однак, на нашу думку, попередньо, їх можна віднести до кінця середнього трипілья (ВІІ) чи початку пізнього (СІ). Черняхівська культура теж представлена нечисленними сильно фрагментованими керамічними виробами (рис. 5.12). Найбільш інформативною виявилася добірка матеріалу раннього залізного віку (рис. 5.3–4, 6–11). Знахідки представляють фрагменти банковидних та тюльпановидних горщиків, мисок, накривок. Керамічний матеріал світло-коричневого та сірого кольорів, однак трапляються фрагменти і чорнолощеного посуду. Пропал переважно нерівномірний, черепок двоколірний. У тісті значна домішка піску, шамоту та жорстви, у вигляді вкраплень кварциту розміром до 3 мм. Серед мисок виділяються екземпляри із загнутими всередину вінцями (рис. 5.7–8). Більшість з них з нерівномірним пропалом – на зламі в центрі черепок чорний, внутрішня та зовнішня поверхні світло-коричневого чи теракотового кольору. Один фрагмент чорного кольору з підлощеною поверхнею. Аналогічні форми мисок походять з курганів №№ 3–6 у Луці-Врублівецькій [34, с. 104, рис. 1.7, с. 105, рис. 2.8, с. 106, рис. 3.8, с. 107, рис. 4.6, 7], з поселень Непортове [11, с. 18, рис. 5.7, 8, с. 30, рис. 13.4, с. 102, рис. 61.6-7, 21-24, с. 111, рис. 66.2-3, 5, с. 167, рис. 102.9-13, 16, 22], Дністрівка-Лука [24, с.50, рис. 7.3, 7, 9, 10; 10, с. 16, рис. 7.11], Нагоряни-Підмет [35, с. 103, табл. I.10, 12], Баговиці [27, с. 56, рис. 8.20-21; 1, с. 156, рис. 10-15] та ін. Один фрагмент миски зі зрізаним вінцем (рис. 5.10) є аналогічним до знахідок з поселень Непортове [11, с. 67, рис. 35.7-8, с. 102, рис. 61.18-19, с. 106, рис. 63.20], Рестеве [4, с. 69, рис. 3.21] та ін. Ще один вінець теж зрізаний, проте має помітний виступ назовні (рис. 5.9), аналогічні вироби знайдені на поселенні Непортове [11, с. 18, рис. 5.6, с. 19, рис. 6.9, с. 102, рис. 61.20, с. 111, рис. 66.17]. Досить цікавим є фрагмент миски сірого кольору із заокругленим злегка потовщеним вінцем, під яким з внутрішнього боку зроблені неповні проколи, за рахунок чого із зовнішнього боку утворилися невеликі опуклості (рис. 5.11).

Горщики орнаментовані по тулубу наліпним, розчленованим пальцевими защипами валиком (рис. 5.3–4), аналоги яким знайдено в передмісті Кам'янця-Подільського Зіньківці [15, с. 63, рис. 6.1], поселеннях Теремці II [15, с. 61, рис. 6–7, с. 62, рис. 6–7], Рудківці [15, с. 64, рис. 10.12–16], Баговиця [27, с. 56, рис. 8.1, 3] та ін. В одному випадку на чорнолощеної по-

судині маємо гладкий нерозчленований валик, аналоги таким знаходимо в посуді з кургану № 4 у Луці-Врублівецькій [34, с. 104, рис. 1.2], г. Юрковиці в Києві [17, с. 246, рис. 2.2], Залевків [18, с. 50, табл. 1.6], Михалків I [4, с. 70, рис. 4.9], Березовський хутір [4, с. 50, рис. 4.28].

За цими ознаками знайдену кераміку раннього залізного віку відносимо до пізнього етапу чорноліської культури. Водночас поодинокі фрагменти можуть відноситися до доби пізньої бронзи, а саме пізньобілогрудівсько-ранньочорноліського типу (рис. 5.5), однак для підтвердження такої думки необхідні додаткові розвідки та шурфування.

Багатошарове поселення Довжок II (уроч. Долина лісу) розташоване на північний-захід від с. Довжок також на землях колишнього хутора Козак, на правому березі безіменного струмка. До поселення з півночі прилягає став, з півдня і південного-сходу поселення оточує ліс, з північного-сходу невелика просіка та яр, утворений струмком. На східній стороні поля знаходиться 1 стовп ЛЕП. Територія поселення досить яскраво вирізняється підвищеною, на фоні оточуючих поле западин.

Давньоруські нашарування вперше були виявлені тут О. М. Приходнюком під час розвідок 1968–1969 рр., фрагменти відповідної кераміки ним було зібрано на площі 70×40 м [19, с. 100].

За розпорядженням Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р. поселення включено до реєстру пам'яток археології як щойно виявлений об'єкт археології під № 581 (поселення XI–XIII ст.) [8, с. 294].

У квітні 2018 р. поселення двічі було обстежено Є. Ю. Левінзоном, в результаті чого виявлено, що по всій площі поселення трапляється також матеріал трипільської культури (виходи зосереджені ближче до країв поля та менше в центрі) та XVIII–XIX ст. (найбільше у центральній та східній частині поля). Давньоруська кераміка XII–XIII ст. концентрується найбільше на центральній підвищеній частині поля. Давньоруський матеріал сильно фрагментований, проте серед знахідок трапився фрагмент вінця (рис. 5.1), який аналогічний до типу VIII кераміки з Новогрудка за класифікацією М. В. Малевської, яка датується II половиною XII – I половиною XIII ст. [14, с. 41, рис. 15].

Матеріали трипільської культури, на жаль, є занадто фрагментованими для визначення точної етапної приналежності. Цікавою знахідкою, що має стосунок до доби енеоліту є фрагмент невеликої сокирки з кварциту, із зашлифованим лезом (рис. 5.2).

Кераміка і скляні вироби XVIII–XIX ст. (рис. 5.15) та відповідні залишки будматеріалів є, ймовірно, залишками житлової забудови хутора Козак, який частково розташований був і в цій місцевості поблизу лісу.

У кінці квітня Є. Ю. Левінзоном було відкрито давньоруське поселення в околицях села Зіньківці.

На початку серпня 2018 року протягом тижня загоном, у складі: І. Старенького (керівник), Є. Левінзона, В. Гудими, О. Ткаченка, Ю. Мака здійснено розвідку з шурфуванням в Бакотському археологічному мікрорегіоні.

Насамперед, варто зазначити, що на полі в уроч. Білянська стінка (за польовими записами – пам'ятка Білянська стінка I) зафіксовано матеріали, які можуть бути віднесені до періоду фіналу пізнього палеоліту або ж початку мезоліту. На сьогодні матеріали знаходяться на опрацюванні в кандидата історичних наук, наукового співробітника Інституту археології НАН України С. А. Теліженка. Також було закладено шурф на краю поля на межі з лісом в уроч. Вертеп (рис. 6).

Однак, основна увага була зосереджена на Бакотському скельно-печерному монастирі. На початку квітня 2018 року тут було проведено рятівні археологічні дослідження, оскільки на туристичній стежці почало розмиватися давньоруське поховання. Ця тема стане предметом окремої публікації. У серпні було проведено зачистку, виявленого ще навесні 2017 р., на території примонастирського некрополя, об'єкту №1. Під час першої зачистки (рис. 6)

встановлено, що верхній шар становив собою сірий ґрунт, нижче він був змішаний з камінням-вапняком. Нижче цього шару залягав сірий ґрунт з вуглинками. Проте, вже після зняття 0,5 м ґрунту стратиграфічна ситуація дещо змінилася. Верхній шар являв собою дерн, нижче лежав шар ґрунту сірого кольору, далі шар світло-сірого ґрунту з каменем-вапняком, під яким знаходився потужний шар сірого ґрунту з вуглинками та попелом. Виходячи зі стратиграфічної ситуації, ми можемо припустити, що вже в давньоруський час об'єкт № 1 припинив своє існування, а заглиблення його було знівельовано шляхом засипки поверхневим ґрунтом (рис. 7).

Під час зачистки об'єкту №1 було виявлено значну кількість фрагментів керамічних виробів. Серед них виділяється фрагмент вінця горщика світло-коричневого кольору (рис. 8.17). Плічко від шийки відокремлене неглибокою заглибленою горизонтальною лінією. Вінце різко відігнуте назовні, з внутрішнього боку має неглибоку бровку під накривку. Край вінця косо зрізаний, з невеликою заглибиною, трішки нижче центру торця; верхній край вінця має невисокий трикутний виступ доверху. Такий тип вінця подібний до типів VIa, VIII кераміки з Новоградка кераміки, за типологією М. В. Малевської [14, с. 39, рис. 13.1б; с. 41, рис. 15.1в; с. 73, рис. 33.б], яка відносить його до II половини XII – I половини XIII ст., та типу II, за типологією Б. О. Тимощука [29, с. 28, рис.13], який відносить цей тип до XII–XIII ст. Аналогічні вироби знайдені на городищі Чепоносів, Молодіївському городищі, Чорнівському та Дарабанському городищах [29, с. 26, рис. 11.4; с. 111, рис. 61.7–13; с. 117, рис. 64.12–16]. Ще один фрагмент вінця коричневого кольору, по тулубу має рифлення. Вінце різко відігнуте назовні, заокруглене (рис. 8.16). Такий фрагмент можна співвідносити з типом IV, за типологією Б. О. Тимощука, і датувати XII–XIII ст. [29, с. 28, рис. 13.4]. Аналоги виявлені на Молодіївському городищі [29, с. 104, рис. 56.5]. Наступне вінце має коротку шийку, край різко відігнутий назовні, заокруглений. У місці переходу шийки в плічко ребро (рис. 8.8). Його ми можемо співвідносити з типом VIIIб кераміки з Новоградка, за типологією М. В. Малевської, [14, с. 41, рис. 15.1б; с. 75, рис. 34.6; с. 77, рис. 35.4] і датувати II половиною XII – I половиною XIII ст. За типологією Б. О. Тимощука, такий тип вінця належить до IV варіанту і датується в межах XII–XIII ст. [29, с. 28, рис. 13.4]. Аналоги виявлені на Молодіївському городищі [29, с. 104, рис. 56.5], Чорнівському [29, с. 111, рис. 61.7–13] та Дарабанському городищах [29, с. 117, рис. 64.12–16]. Наступний фрагмент вінця від посудини світло-коричневого кольору. Вінце відігнуте назовні, має відтягнутий донизу трикутний виступ, торець профільований (рис. 8.2). За типологією кераміки М. В. Малевської, наближається до типу IXв [14, с. 42, рис. 16.1в], який датується XII – I половиною XIII ст., однак має риси і типу IIa [14, с. 34, рис. 9.1а], що датується кінцем X – I половиною XII ст. За Б. О. Тимощуком – це тип XII–XIII ст. [29, с. 28, рис. 13.2], який визначає присутність цього типу на Молодіївському [29, с. 104, рис. 56.5], Ленківському [29, с. 26, рис. 11.3], Дарабанському [29, с. 117, рис. 64.12–16] городищах. Ще один фрагмент вінця горщика коричневого кольору, поверхня, як внутрішня, так і зовнішня, вкриті кіптявою. По тулубу горщика слабо заглиблене рифлення. Вінце різко відігнуте назовні, шийка коротка, край вінця косо зрізаний із закраїною з внутрішнього боку (рис. 8.18). такий фрагмент можна співвідносити з типом VIII, за типологією кераміки з Новоградка М. В. Малевської [14, с. 77, рис. 35.4], який датується XII–XIII ст., однак він має риси також типів VIб [14, с. 93, рис. 39.1б] та IIIб [14, с. 35, рис. 10.1б]. Проте, на нашу думку, згаданий вінце можна датувати в межах середини XII – початку XIII ст. За типологією Б. О. Тимощука він відноситься до типу II XII – XII ст. [29, с. 28, рис. 13.2]. Ще один вінце має керамічне тісто сірого кольору, обидві поверхні ангобовані, світло-коричневого кольору; у тісті домішка піриту та товченого вапняку. Вінце різко відігнуте назовні, шийка коротка, потовщена. Край вінця косо зрізаний, із запливом донизу; з внутрішнього боку невелика бровка під накривку (рис. 8.3). Наступний фрагмент вінця горщика коричневого кольору, зовнішня поверхня вкрита кіптявою вінце

горизонтально зрізане, відігнуте назовні. Назовні чіткий підтрикутний виступ, такий же, але зам'ятий пальцями на внутрішню сторону. У тісті помітні вкраплення піриту та товченого вапняку (рис. 8.11). Цей фрагмент ми можемо співставити з типом VIIa по типології М. В. Малевскої [14, с. 40, рис. 14.1a], датованим XII ст., однак є риси і типу IIIб [14, с. 35, рис. 10.1б], датованого XI – I половиною XII ст. По кераміці з Волковиська наближається до типу VIб [14, с. 93, рис. 39.10] XII ст. За типологією Б. О. Тимощука, відноситься до типу III [29, с. 28, рис. 13.3] і має аналоги з Молодіївського [29, с. 104, рис. 56.5] та Дарабанського [29, с. 117, рис. 64.12–16] городищ. Ще один фрагмент вінця має коричневу зовнішню поверхню та сіру внутрішню. Горщик тонкостінний. Вінце відігнуте назовні, край загнутий донизу. Шийка коротка, злегка потовщена (рис. 8.1). Такий фрагмент горщика ми можемо співвідносити з типом IXб по типології М. В. Малевскої [14, с. 42, рис. 16.1б], яка датує його XII – I половиною XIII ст., та типом III, за типологією Б. О. Тимощука (XII–XIII ст.) [29, с. 28, рис. 13.3], який наводить аналогії з Молодіївського [29, с. 104, рис. 56.5] та Дарабанівського [29, с. 117, рис. 64.12–16] городищ. Ще один фрагмент вінця горщика підтрикутний з невеликою бровкою під накривку з внутрішнього боку (рис. 8.10). Такий фрагмент відносимо до типу VIб, за типологією М. В. Малевскої [14, с. 39, рис. 13.1б; с. 70, рис. 32.7, с. 77, рис. 35.2; с. 73, рис. 33.4], яка відносить його до II половини XII – I половини XIII ст. По типології Б. О. Тимощука фрагмент відносимо до типу I XII–XIII ст. [29, с. 28, рис. 13.1]. Наступний фрагмент вінця відігнутий назовні, край торця має невеликий трикутний виступ; на шийці теж невеликий трикутний валик (рис. 8.4). Поверхня черепка вкрита кіптявою. Його ми можемо віднести до типу VIIIб по типології М. В. Малевскої (XII–XIII ст.) [14, с. 41, рис. 15.1б] та типу IV за Б. О. Тимощуком [29, с. 28, рис. 13.4]. Аналогічні вироби знайдені на Чорнівському [29, с. 111, рис. 61.7–13] та Дарабанському [29, с. 117, рис. 64.12–16] городищах. Ще один фрагмент вінця горщика косо зрізаний (рис. 8.6). Черепок світло-коричневого кольору. Його ми співвідносимо з типом VIIIa за типологією М. В. Малевскої [14, с. 41, рис. 15.1a] та типом III за Б. О. Тимощуком [29, с. 28, рис. 13.3]. Аналоги знаходимо на Чорнівському [29, с. 111, рис. 61.7–13] та Дарабанському [29, с. 117, рис. 64.12–16] городищах. Ще один вінець горизонтально відігнутий назовні, загнутий донизу та з'єднаний з шийкою, за рахунок чого утворює трикутний профіль (рис. 8.9). Пропал нерівномірний, на зламі в центрі черепок сірого кольору, поверхні світло-коричневі. Наступний вінець має горизонтальний та різко відігнутий край. Черепок вкритий кіптявою. Пропал нерівномірний. Цей фрагмент можемо віднести до типу V, за типологією М. В. Малевскої [14, с. 38, рис. 12.1в; с. 77, рис. 35.1]. Окрім того, знайдено фрагмент стінки горщика з розписом чорною фарбою. На уламку зображення, яке нагадує літеру «К» (рис. 8.13), а також фрагмент денця з відбитком кіл (рис. 8.15).

На початку вересня загоном у складі І. Старенького (керівник), Є. Левінзона, В. Гудими та О. Ткаченка здійснено виїзд в околиці села Баговиця Кам'янець-Подільського району з метою з'ясувати стратиграфічну ситуацію на багатошаровому поселенні (трипільська культура етапів А та ВІІ, пізньобілогрудівський-ранньочорноліський комплекс та пізній етап чорноліської культури) в уроч. Кринички, яке було відкрито І. Стареньким ще у 2011 р.

Шурф № 1 закладено ближче до стрілки мису. Вже на глибині 0,4 м від денної поверхні залягала материкова порода. Встановлено, що в цій частині поселення культурний шар повністю знищений оранкою, виявлений матеріал (дрібні фрагменти керамічних виробів та обмазка) знаходився не *in situ* (рис. 9). Шурф № 2 заклали ближче до середини поселення. Культурні нашарування тут також на 2/3 знищені оранкою. Непорушеним залишився шар світло-сірого ґрунту, який містив дрібні фрагменти кераміки чорноліської та трипільської культур (рис. 9). Найбільш інформативним виявився шурф № 3 (рис. 9). Закладено його було на місці скупчення обмазки на орній поверхні поля. На глибині 0,4 м від денної поверхні зафіксовано край пошкодженого оранкою трипільського житла (площадки) середнього етапу. Зафіксовано було шматки обмазки з відбитками плах. Потужність становила

до 0,2–0,25 м. По краю площадки було зроблено переріз до материкової породи, яка залягала на глибині 0,9 м від денної поверхні. Нижче шару обмазки зафіксовано прошарок глини потужністю 0,08 м, який можна інтерпретувати як долівку житла. Нижче залягав шар світло-сірого ґрунту, насичений фрагментами керамічних виробів. У куті шурфу виявлено також край ями пізнього етапу чорноліської культури. Отже, верхня частина поселення розорана тільки частково і має культурно-історичну цінність.

В результаті досліджень польового сезону 2018 р., до наших рук потрапила досить яскрава колекція матеріалу трипільської культури. Фрагменти кераміки та знаряддя зокрема походять з шурфу № 2 (рис. 10.6), № 3 (рис. 10.1–3, 8, 10; рис. 11.1,2) та були виявлені на поверхні поля (рис. 10.4–5, 7, 9; рис. 11.3).

Зафіксований трипільський матеріал відноситься до двох етапів розвитку цієї культури: раннього (рис. 10.1–2, 4–5, 7) та кінця середнього (рис. 10.3, 6, 8–10; рис. 11.1–2).

Ранньотрипільська кераміка традиційно складається з 3 груп: кераміка I групи (кухонна) містить включення жорстви, товченої черепашки, кераміка II групи виготовлена з якісної глини, майже без домішок, кераміка III групи містить значну домішку дрібнотовченого шамоту, колір черепка здебільшого сірий, коричневий або чорний, випал неоднорідний.

Серед артефактів етапу А уваги заслуговують такі вироби: фрагмент невеликої кухонної посудини з 2 горизонтальними рядами відбитку загостреної палички (рис. 10.1), кераміку з аналогічним декором було виявлено на поселеннях Бернашівка [10, с. 76, рис. 45.6], Берново-Лука [10, с. 97, рис. 63.3], Сабатинівка II [5, с. 143, табл. V.30], Вороновиця [7, с. 108]; фрагмент вінець невеликої накривки діаметром 10 см з композицією заглибленого прогладженого орнаменту (рис. 10.2), подібний виріб зустрічаємо на поселенні Гренівка [10, с. 82, рис. 51.10]; фрагмент центральної частини піддону фруктошниці декорований композицією із заглибленого прогладженого орнаменту (рис. 10.4), аналоги були зафіксовані на поселенні Окопи [7, с. 386], Гайворон [10, рис. 51.12], Зіньків [12, с. 87, рис. 1.4]; фрагмент стінки невеликого горщика, декорованої композицією заглибленого орнаменту, подібного до архаїчного виїмчастого орнаменту найбільш ранніх трипільських пам'яток, таких як Бернашівка, Флорешти, Рогожани та Окопи [10, с. 108] й має балканське походження від культури Боян, виконаний він у вигляді сполучення трикутника та невеликих квадратів і прямокутників в одній орнаментальній стрічці, а нижче – 3 ряди широких канелюр, внутрішня і частково зовнішня поверхні залощені, окрім того, виріб у центральній частині містить наскрізний отвір, що може свідчити про використання останнього в якості амулету-прикраси (рис. 10.5), таку ж практику виготовлення підвісок з посуду бачимо на поселенні Лука-Врублівецька [1, с. 200, с. 364, табл. 72] та Бернашівка [9, с. 115, рис. 72.18], подібну орнаментику ми виявили на посуді з поселень Бернашівка [10, с. 88, рис. 56.2–3, 5] та Окопи [10, с. 92, рис. 59.11, 13; 7, с. 386]; фрагмент стінки посудини з типовим ранньотрипільським орнаментом із заглиблених прогладжених стрічок, який ми зустрічаємо на поселеннях Бабшин [7, с. 32] та ін. (рис. 10.7).

Зважаючи на наявність серед матеріалу залишків архаїчної орнаменталії з трикутника і квадратів (рис. 10.5), барботин (пальцеві защіпи), чітку наявність 3 груп кераміки, а також ряд наведених аналогій, ми можемо зробити припущення, що ранньотрипільський горизонт поселення уроч. Кринички є синхронним з такими пам'ятками, як Окопи, Миндрішка, Брага, Бабшин, Берново-Малинки, Вороновиця і Лука-Устинська та відноситься до 3 сходинки першої половини етапу А, за періодизацією К. К. Черниш [33, с. 184] та до 2 сходинки, за періодизацією В. Г. Збеневича [10, с. 128–129]. Датувати його, ймовірно, слід початком V тис. до н. е.

Проте, не можемо ми відкинути і присутність рис більш пізніх пам'яток, адже тяглість традицій керамічного виробництва продовжувалась. Великою є кількість наведених вище аналогів до пам'яток 4-ї сходинки (за періодизацією К. К. Черниш) – Гайворон, Сабатинівка II та ін. Сподіваємось, що подальші дослідження дадуть змогу уточнити наше датування.

Щодо пізнішого трипільського матеріалу, то він представлений 2 групами кераміки: столовою та кухонною. Столовий посуд однорідного, оксидативного, високо- або низькотемпературного випалу, має яскраво-теракоотовий колір, ангоб дещо світлішого кольору, розпис монохромний коричневою фарбою (рис. 10.6, 10; рис. 11.1), поверхня лощена. Кухонний посуд виготовлений з глини з домішкою товченої черепашки, кварцу, органіки, випал високотемпературний, неоднорідний, черепок коричневого, сірого та темно-сірого кольорів.

Виявлений столовий посуд представлений 2 мисками: зрізано-сферичної (рис. 10.10) та зрізано-конічної (рис. 11.1) форм. Миски розписані з обох сторін.

На першій мисці декор зберігся частково: зовні декорована колами, всередині широкою горизонтальною лінією, профіль миски плавний, стінка ледве вихиляється назовні, денце слабо виражене.

Друга зовні декорована тангентною схемою, всередині – овалами, всередині одного з них, ймовірно, вміщено хрест. Аналогічне декорування зовнішньої сторони присутнє на зрізано-сферичній мисці з поселення Мошанець [31, с. 17, рис. 3].

Виявлені стінки тулубів кухонного посуду покриті зовні та всередині т. зв. «смутовим загладжуванням» (розчосами) – результат вирівнювання стінок зубчатим інструментом, за допомогою якого розгладжувалась поверхня сиріої глини. Не виключено, що розчоси слугували не тільки технічним прийомом, але й своєрідним прикрашанням посуду [20, с. 136].

Іншими видами декору кухонного посуду виступають: пальцеві (рис. 11.2) та нігтьові защіпи (рис. 10.9) по краю вінця, косі розчоси на горловині горщика (рис. 10.9), відбитки великого зубчатого штампу, парний округлий наліп та відбиток палички по плічкам (рис. 10.8).

Цікавою знахідкою виявився керамічний округлий «жетон-амулет» (рис. 10.3), виготовлений з відмуленої столової глини низькотемпературного оксидативного випалу. Виріб обкатаний, проте зберіг форму вдавнення від пальців гончара. Подібний артефакт було виявлено на поселенні Майданецьке [6, с. 471.] та Хебешешти [33, с. 272, табл. LVIII.40], різниця між ними полягає в наявності заглибленого хреста на «жетоні» з Майданецького. М. Ю. Відейко виводить можливе походження подібних виробів з енеолітичного Близького Сходу, там вони могли використовуватись при храмах, задля обліку пожертв [6, с. 470-471].

Такі ознаки столового посуду, як розпис зовнішньої сторони, збереження сферичності форми та невиразності денця однієї з мисок, цілком вказують на характерні риси етапу VII [22, с. 106-108; 31, с. 23; 30, с. 91].

Окрім того, у шурфі № 2 було виявлено фрагмент рогу, що, ймовірно, використовувався в якості лошила, це видно з до блиску заполірованої внутрішньої поверхні виробу.

Також на поселенні як підйомний матеріал зібрано фрагментовану кераміку пізнього етапу чорноліської культури. Так, знайдено уламок вінця та стінки банковидного горщика (рис. 12.1). частина вінця прикрашена наскрізними проколами (рис. 12.1, 3). Піднято також 2 фрагменти мисок, що характеризуються загнутими всередину вінцями (рис. 12.5-6). Аналогічні форми мисок походять з курганів №№ 3, 4, 5 та 6 у Луці-Врублівецькій [34, с. 104, рис. 1.7; с. 105, рис. 2.8; с. 106, рис. 3.8; с. 107, рис. 4.6, 7], з поселень Непоротове [11, с. 18, рис. 5.7, 8; с. 30, рис. 13.4; с. 102, рис. 61.6-7, 21-24; с. 111, рис. 66.2-3, 5; с. 167, рис. 102.9-13, 16, 22], Дністрівка-Лука [26, с. 50, рис. 7.3, 7, 9, 10; 24, с. 16, рис. 7.11], Залевки [18, с. 50, табл. I.13, 14, 16], Нагоряни-Підмет [35, с. 103, табл. I.10, 12], Галиця II [4, с. 67, рис. 2.17-19] та ін.

Тоді ж було проведено шурфування на давньоруському городищі між селами Баговиця та Велика Слобідка. З напільного боку за 10 м від валу закладено шурф № 1 (рис. 9). Проте вже на глибині 0,2 м від денної поверхні виявлено настил каміння, який було прийнято рішення не порушувати, а дослідити в ході наступних археологічних сезонів. Аналогічна ситуація була і з шурфом № 2 (рис. 9), який заклали на дитинці в 15 м від валу. Варто зазначити, що городище практично не пошкоджене скарбощукачами-мародерами, а виходи культурного шару на поверхню слабкі. Водночас сильно розорюється територія посаду.

Отже, розвідки з шурфуванням, які проводилися 2018 року експедицією Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника принесли вагомий результат. Було уточнено межі та хронологічну приналежність археологічних пам'яток в околицях Кам'янця-Подільського (поселення Смотрич I та II, Довжок I та II, Зіньківці I, II, III). На території Бакотського скельно-печерного монастиря зафіксовано стратиграфічну ситуацію на об'єкті № 1 та зібрано значну кількість фрагментованих керамічних виробів, що дало змогу встановити їх типологію. Неподалік с. Баговиця встановлено стратиграфічну ситуацію на багат шаровому поселенні в уроч. Кринички, зафіксовано залишки пошкодженої оранкою трипільської площадки. На 2019 р., на згаданих археологічних пам'ятках, заплановано подальші археологічні дослідження, що дадуть змогу суттєво доповнити археологічну карту Середнього Подністров'я та здобути значний обсяг нової інформації, яка стосується різноманітних археологічних культур (трипільської, чорноліської, черняхівської та ін.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре / С. Н. Бибииков. // МИА. – Москва; Ленинград, 1953. – № 38. – 462 с.
2. Болтанюк П. А. Поселення чорноліської та трипільської культури в селі Баговиця Кам'янець-Подільського району / П. А. Болтанюк, І. О. Старенький // Матер. всеукр. наук.-краєзн. конф. «Хмельниччина в контексті історії України». – Хмельницький, 2012. – С. 150–157.
3. Винокур І. С. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. / І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк, Б. О. Тимошук та ін. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 22–108.
4. Гуцал А. Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968–1969 рр.) / А. Ф. Гуцал // Археологія. – 1979. – Вип. 31. – С. 154–157.
5. Даниленко В. М. Дослідження на II Сабатинівському ранньотрипільському поселенні в 1949 р. / В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1956. – Т. 6. – С. 134–144.
6. Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ, 2004. – Т. I. – 704 с.
7. Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ, 2004. – Т. II. – 654 с.
8. Захар'єв В. А. Проблемні питання пам'яткоохоронної роботи на пам'ятках та об'єктах археології міста Кам'янець-Подільський / В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – Т. I. – С. 290–294.
9. Збеневич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре / В. Г. Збеневич. – Киев: Наукова думка, 1980. – 186 с.
10. Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В. Г. Збеневич. – К., 1989. – 224 с.
11. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток) / Л. І. Крушельницька. – Львів, 1998. – 224 с.
12. Левінзон Є. Ю. Матеріали з ранньотрипільського поселення Зіньків у зібранні НАДЛА К-ПНУ / Є. Ю. Левінзон // Зб. матер. VII Всеукр. студ. археол. конф. «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи». – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2018 – С. 85-94.
13. Макаревич М. Л. Трипільське поселення біля с. Паволочі / М. Л. Макаревич // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 4. – С. 96-103.
14. Малевская М. В. Керамика западнорусских городов X-XIII вв. / М. В. Малевская. – СПб: «Нестор-История», 2005. – 160 с.
15. Могилев О. Д. Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї / О. Д. Могилев, П. О. Нечитайло // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 55–66.
16. Овчінников Е. В. Кераміка Кукутень-Трипілья з території Старого замку (Північний бастион) м. Кам'янець-Подільський / Е. В. Овчінников, Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. мат.-лів III Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 10-16.

17. Пефтіць Д. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з розкопок на г. Юрковиці / Д. Пефтіць // Науковий вісник Національного музею історії України. – 2017. – Вип. 1. – С. 244–249.
18. Покровська С. Ф. Поселення VIII–VI ст. до н. е. на Тясміні / С. Ф. Покровська // Археологія. – 1952. – Вип. VII. – С. 43–65.
19. Приходнюк О. М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968–1969 рр.) / О. М. Приходнюк // Археологія. – 1977. – № 22. – С. 99–106.
20. Рижов С. М. Гончарство племен трипільської культури / С. М. Рижов // Давня кераміка України. – Ч. I. – Київ: ІА НАНУ, 2002. – С. 5–25, Рис. 1–35.
21. Рижов С. М. Кухонная керамика трипольского поселения у с. Тальянки / С. М. Рижов // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. – Киев: ИА НАНУ, 2008. – С. 132–151.
22. Рудь В. С. Трипільська культура півдня лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етапи ВІІ та СІ): дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – археологія. / В. С. Рудь. – К., 2018. – 357 с.
23. Скакун Н. Н. Особенности керамического комплекса трипольского поселения Бодаки / Н. Н. Скакун, Е. Г. Старкова // Трипільські поселення-гіганти: Мат.-ли міжн. конф. – Київ: «КОРВІН ПРЕСС», 2003. – С. 148–160.
24. Смирнова Г. И. Поселение у с. Днестровка – памятник чернолесской культуры на Днестре / Г. И. Смирнова // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1985. – Вып. 25. – С. 43–50.
25. Смирнова Г. И. О двух локальных группах культуры позднего чернолесья на Среднем Днестре / Г. И. Смирнова, М. Т. Кашуба // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1988. – Вып. 29. – С. 18–28.
26. Смирнова Г. И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре / Г. И. Смирнова // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1984. – Вып. 26. – С. 40–60.
27. Старенький І. О. Звіт про археологічні розвідки в околиці села Баговиця та Бакотському археологічному мікрорегіоні Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 2017 році / І. О. Старенький, Є. Ю. Левінзон. – Кам'янець-Подільський, 2018. – 107 с. // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.
28. Старкова Е. Г. Трипольское поселение Кринички: новый взгляд на старые коллекции / Е. Г. Старкова // Сообщения государственного Эрмитажа. – СПб: Изд.-во Гос. Эрмитажа, 2012. – Вып. LXX. – С. 5–16.
29. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.): монографія / Б. О. Тимощук. – К.: Наук. думка, 1982. – 202 с.
30. Ткачук Т. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів В ІІ і С І на Поділлі / Т. Ткачук // Археологія і Фортифікація України: Зб. мат.-лів V Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 52–57.
31. Ткачук Т. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу В ІІ / Т. Ткачук, Б. Шевчук // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2007. – Вип. 10. – С. 14–40.
32. Ткачук Т. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи / Т. Ткачук // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. ССXLIV. – С. 89–114.
33. Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е. К. Черныш, В. М. Массон // Энеолит СССР. – Москва: Наука, 1982. – С. 165–320.
34. Шовкопляс І. Г. Дослідження курганного передскіфського могильника на Середньому Дністрі / І. Г. Шовкопляс, Є. В. Максимов // Археологія. – 1952. – Вип. 7. – С. 89–109.
35. Шовкопляс І. Г. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі / І. Г. Шовкопляс // Археологія. – 1954. – Вип. ІХ. – С. 98–105.

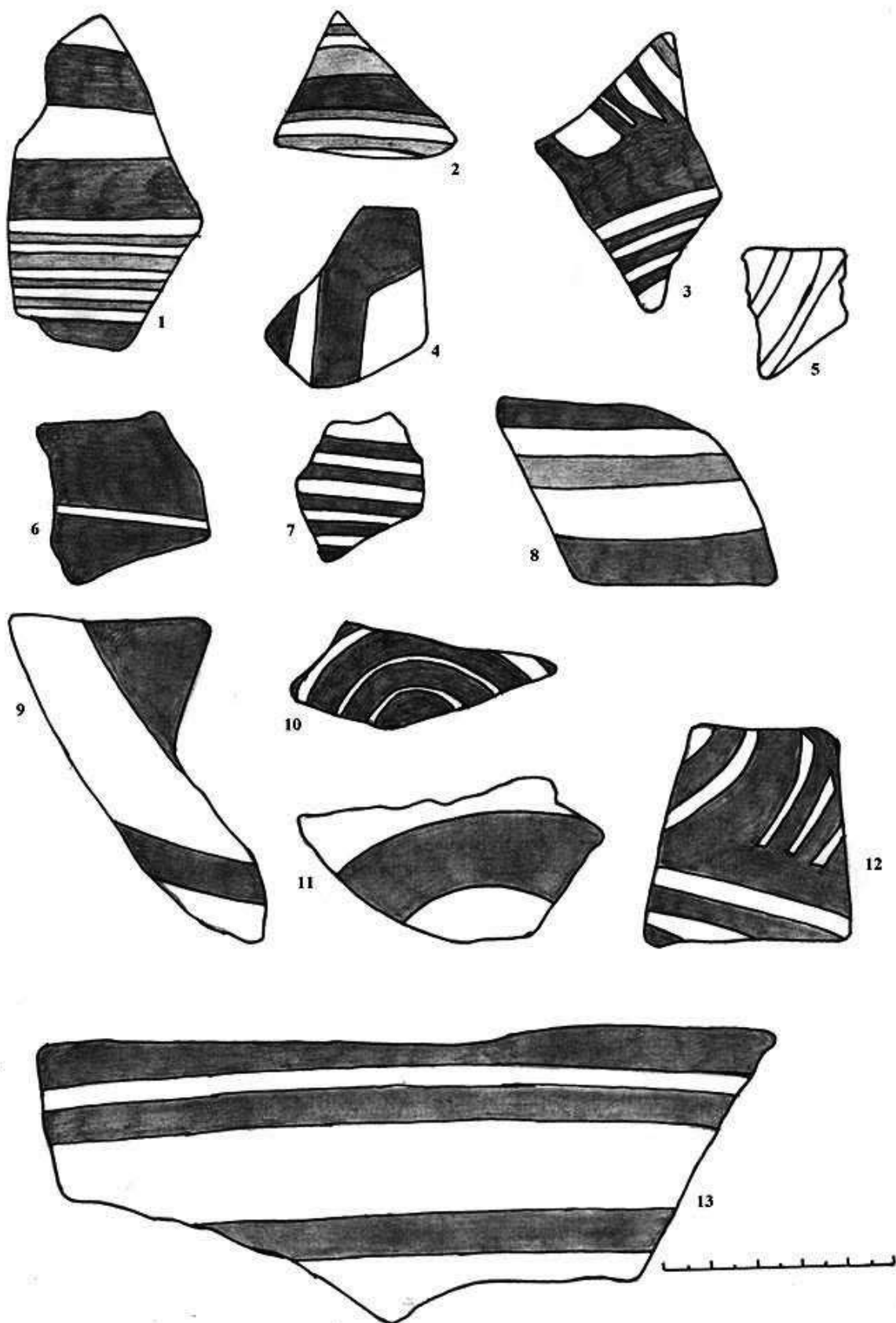

Рис. 1

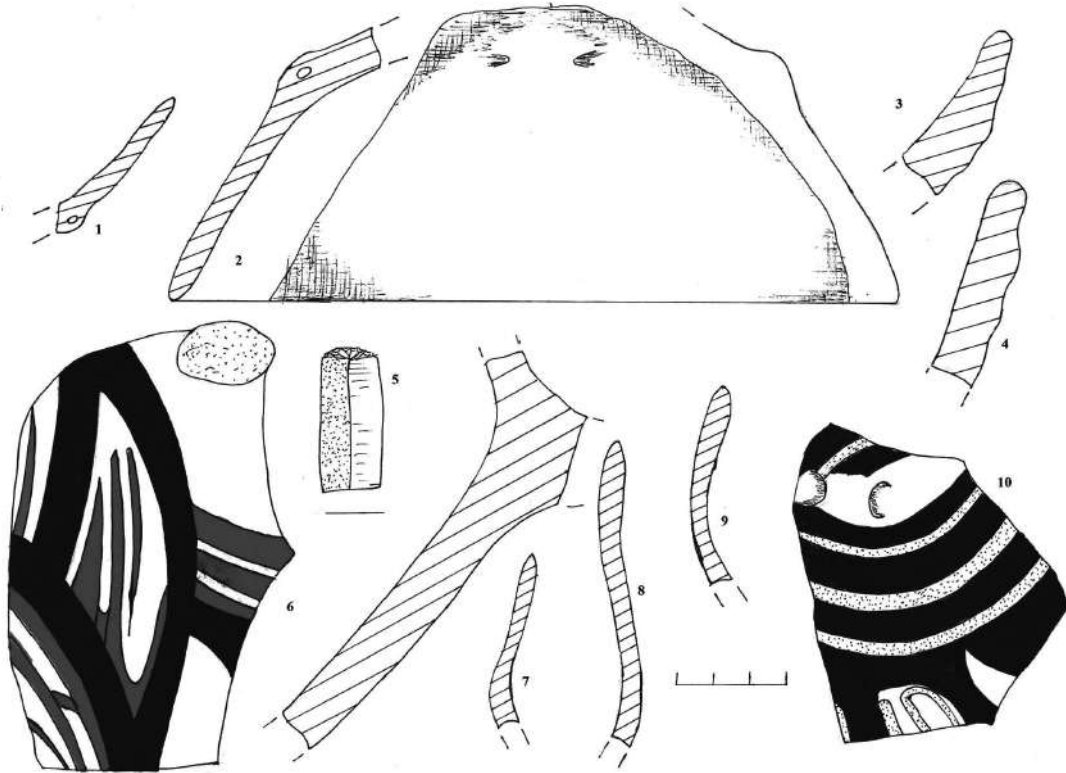

Рис. 2

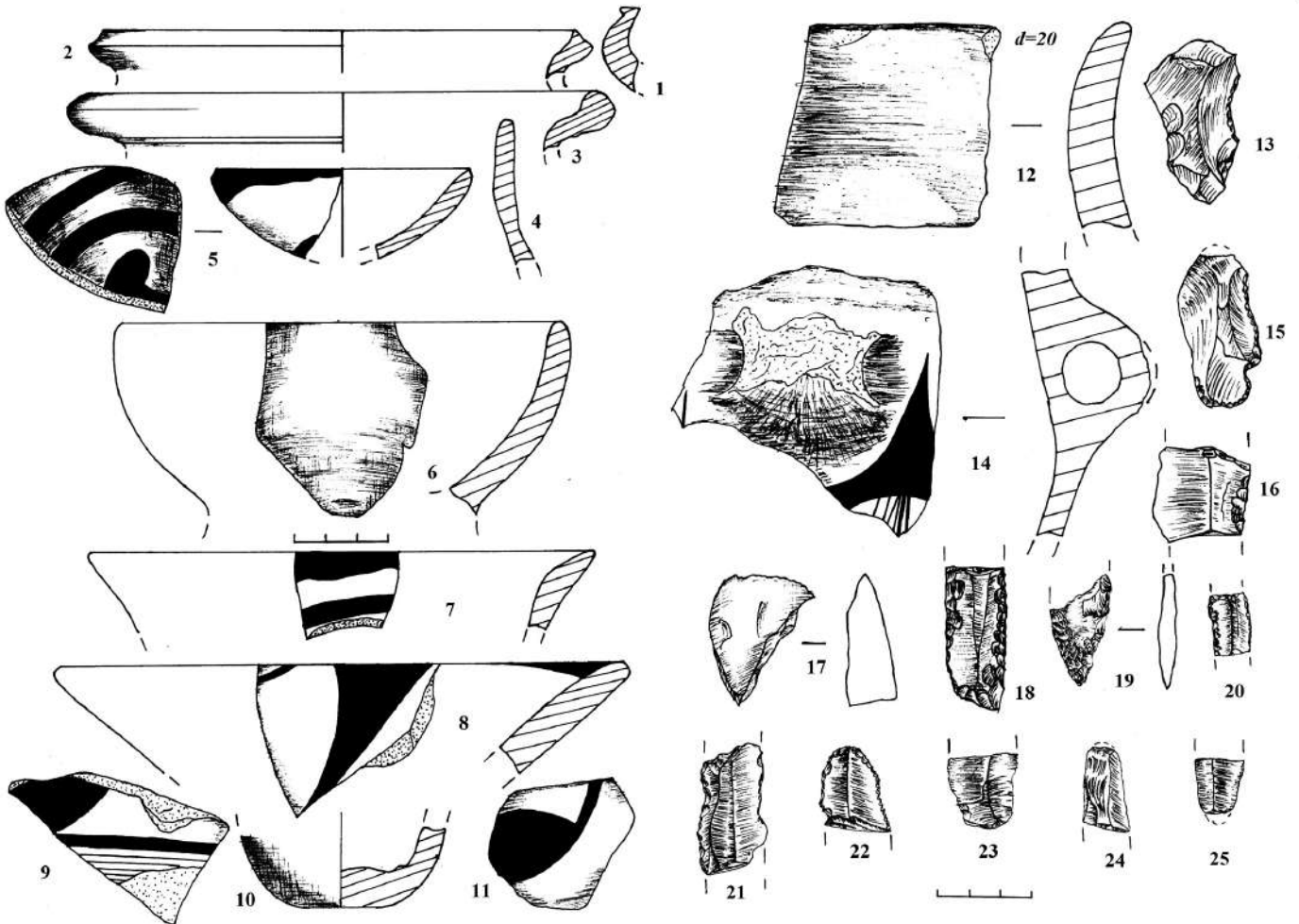

Рис. 3

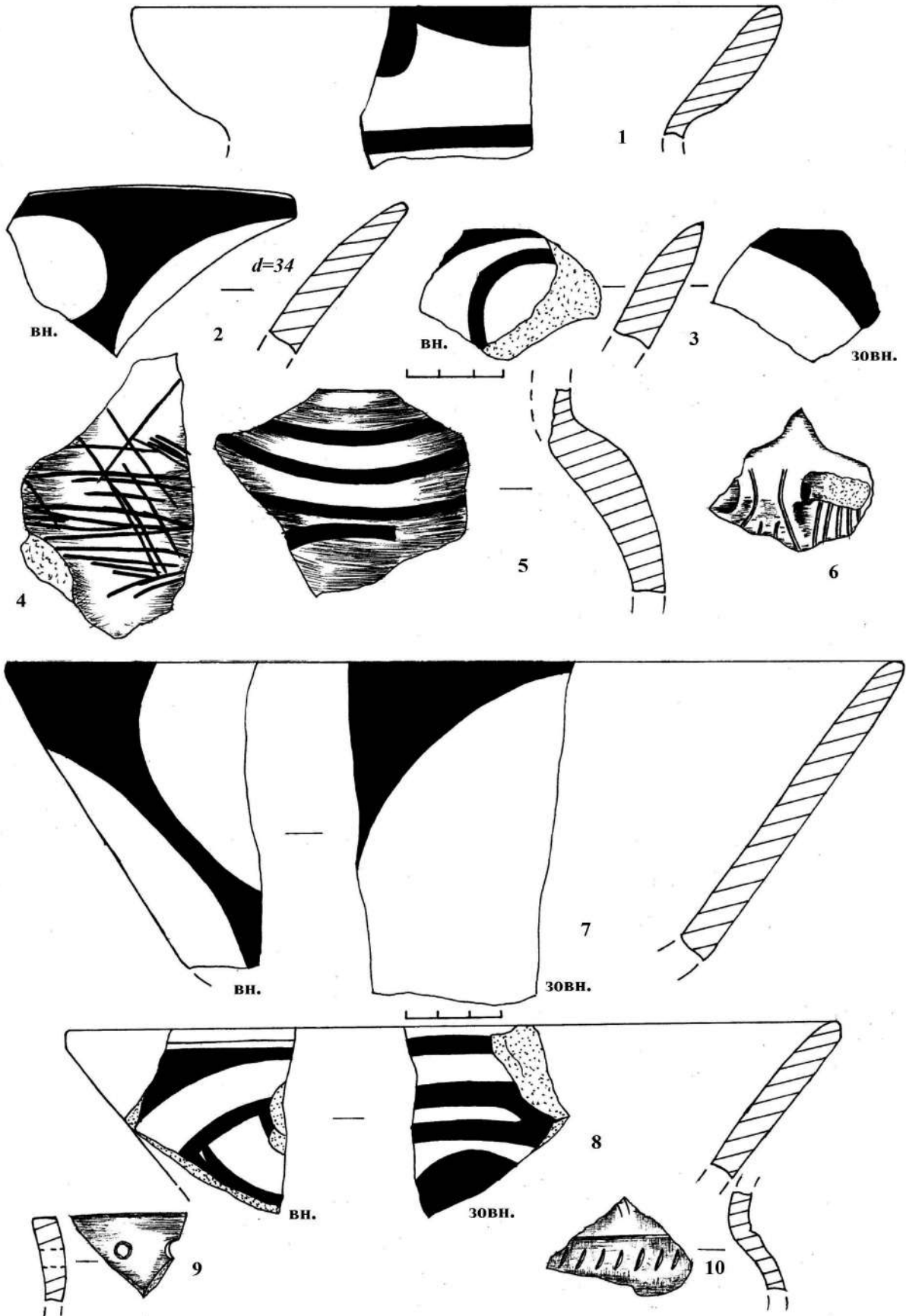

Рис. 4

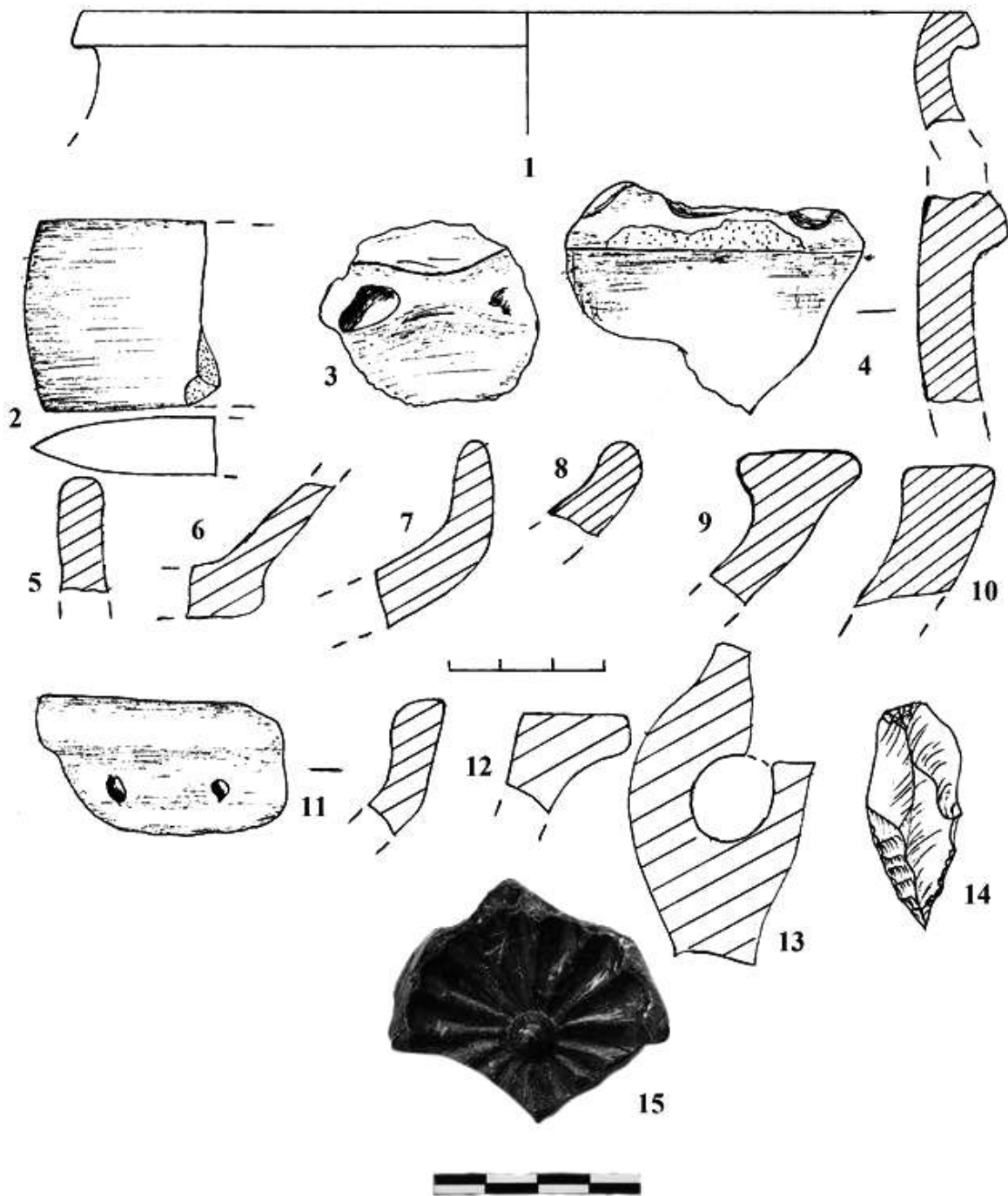

Рис. 5

БАКОТА 2018
монастир

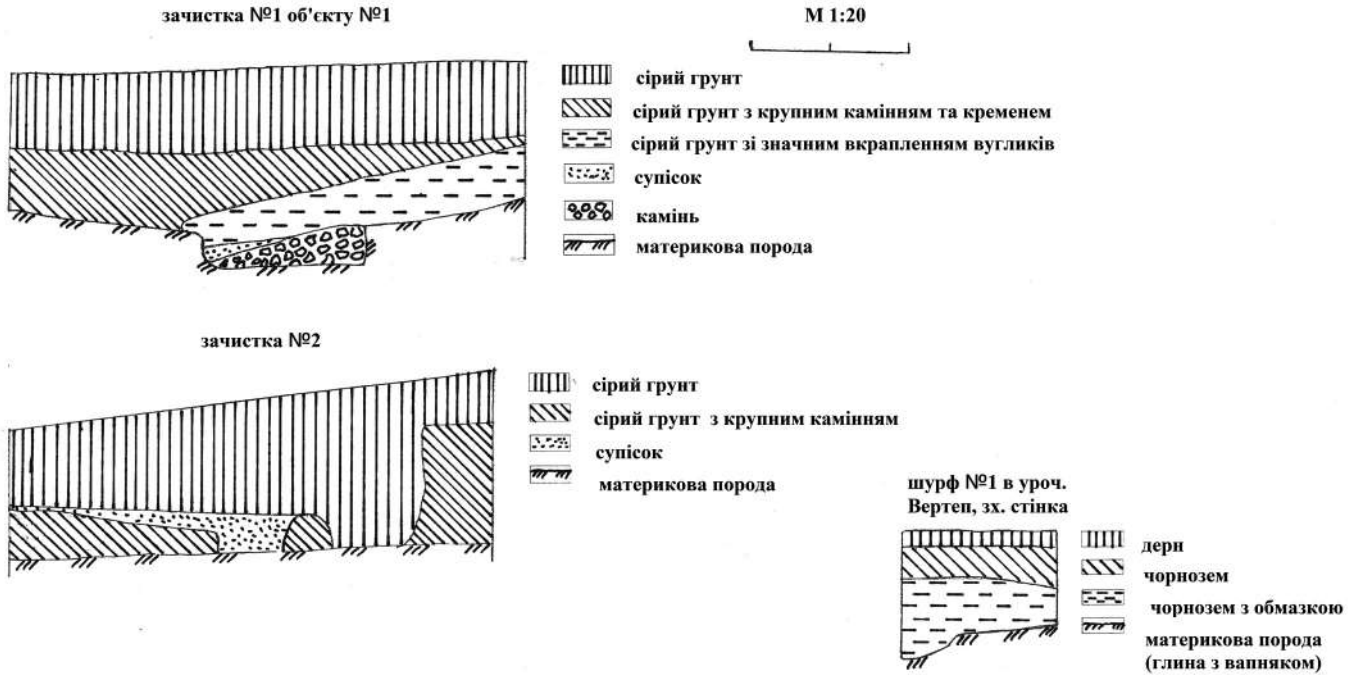

Рис. 6

БАКОТА 2018
монастир

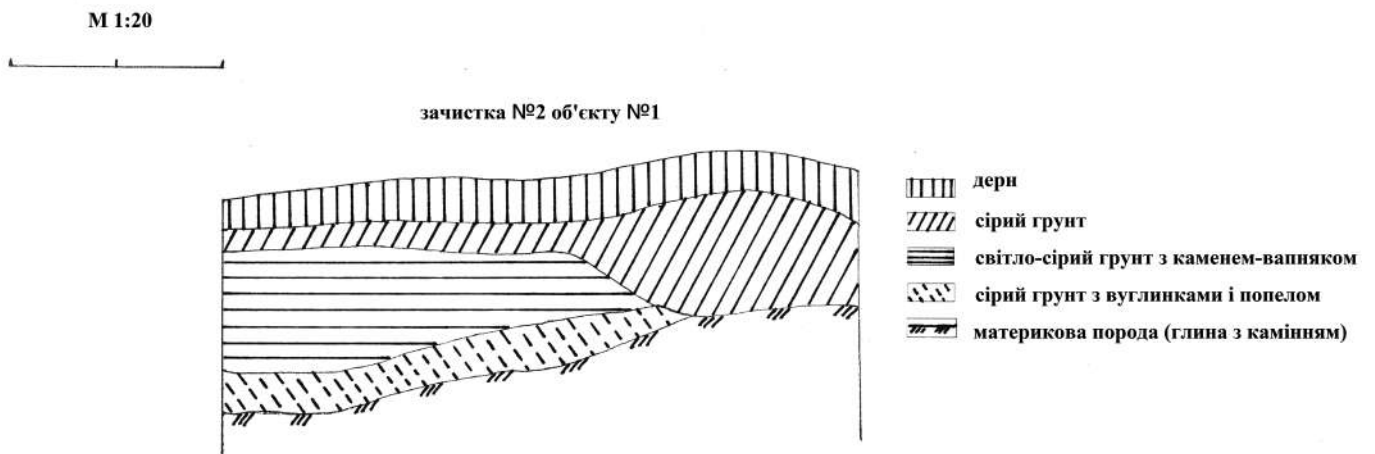

Рис. 7

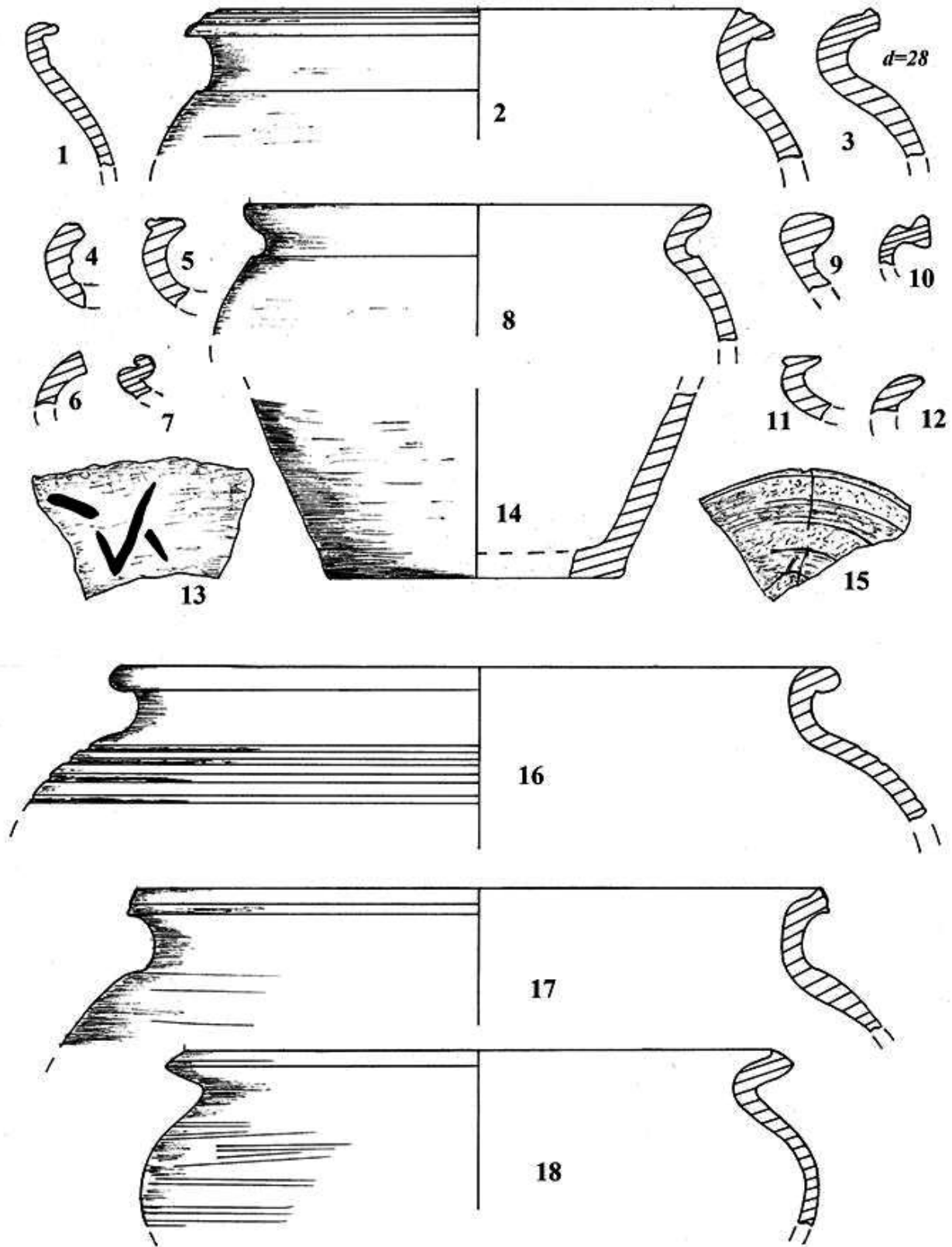
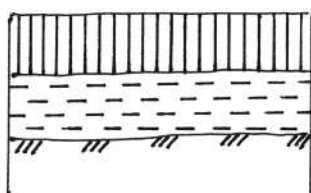

Рис. 8

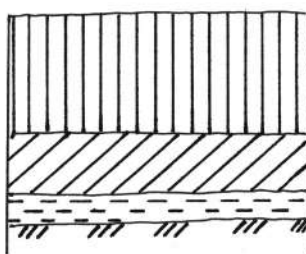
М 1:20

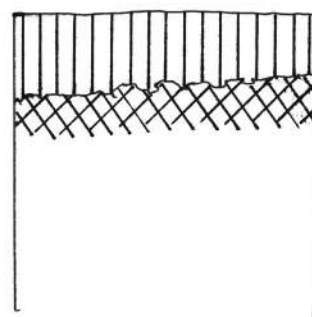
шурф 1, уроч. Кринички
південна стінка

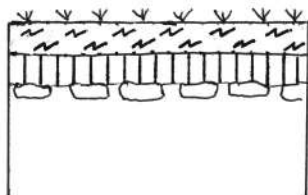
шурф 2, уроч. Кринички
південна стінка

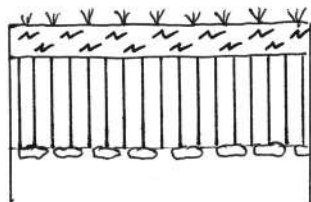
шурф 3, уроч. Кринички
південна стінка

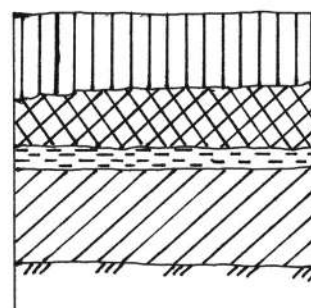
шурф 1, городище
південна стінка

шурф 2, городище
південна стінка

шурф 3, уроч. Кринички
південна стінка

чорнозем

материк

дери

глина з вкрапленнями обмазки

сірий ґрунт з вкрапленнями обмазки

залишки житла (площадка)

кам'яний настил

Рис. 9

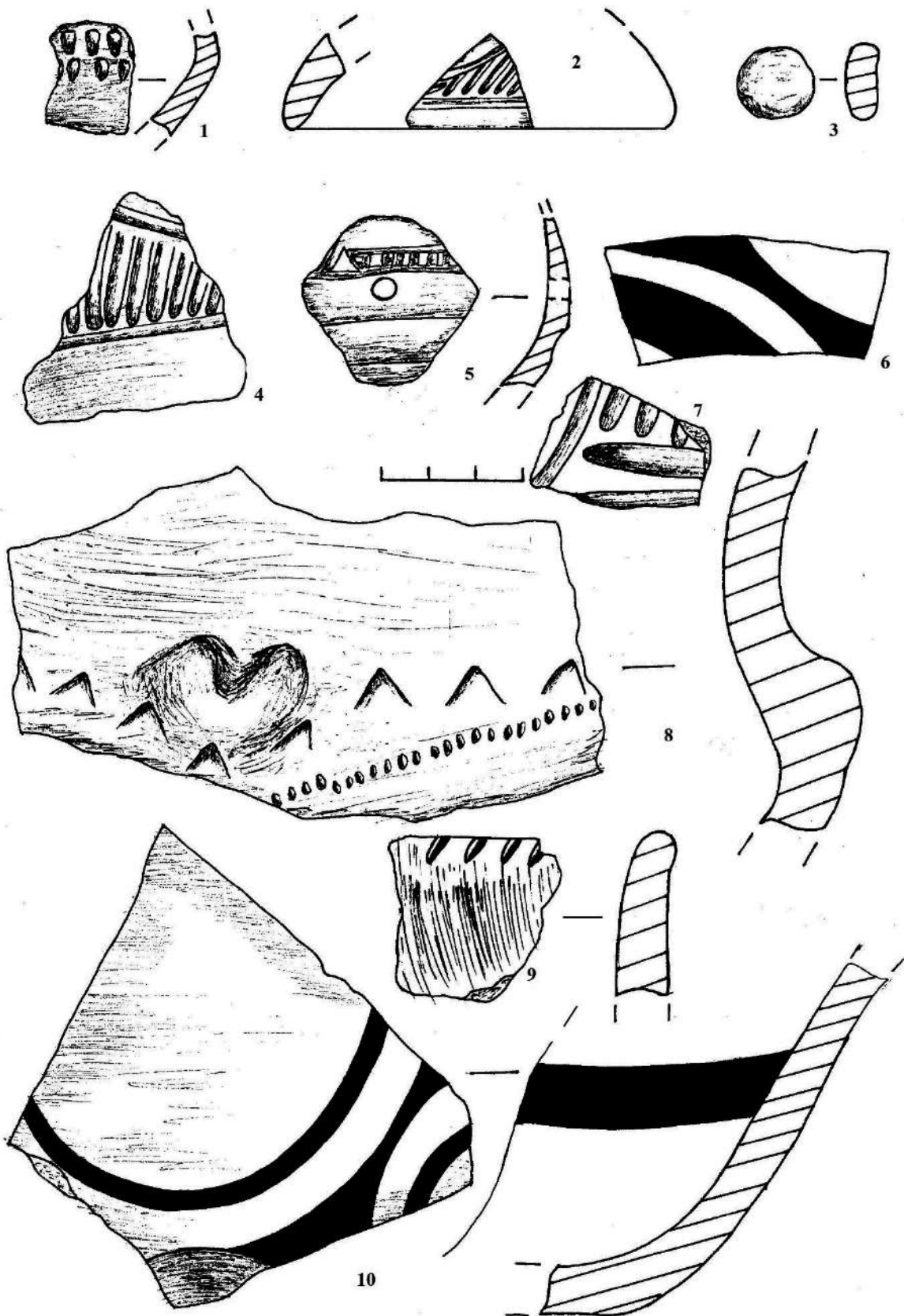

Рис. 10

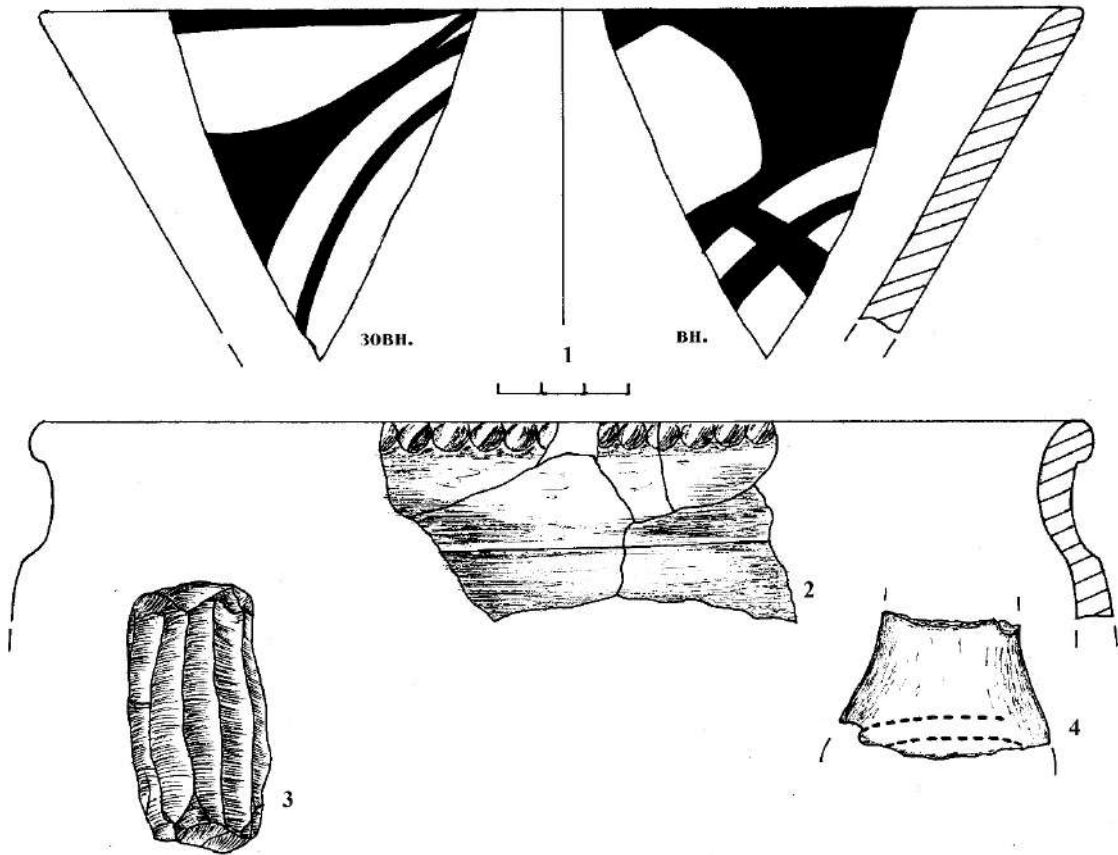

Рис. 11

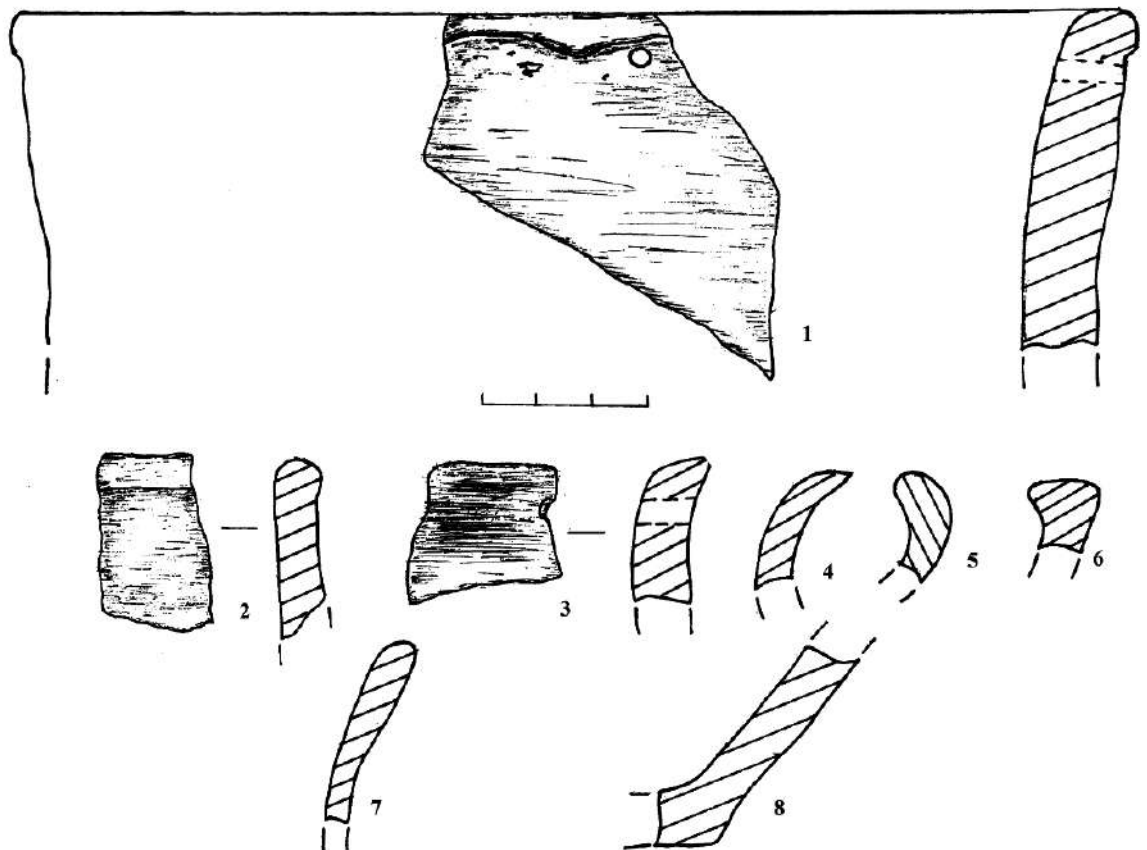

Рис. 12

Едуард Овчинников,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
Євген Пічкур,
молодший науковий співробітник
Інститут археології НАН України),
Олег Погорілець,
директор Державного історико-культурного
заповідника «Межибіж»

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПОСЕЛЕННІ РУСАНІВЦІ 1 2012 РОКУ

У статті представлені результати досліджень на поселенні Русанівці 1 (Трипілля В II), проведених у 2012 р. Були розкопані рештки двох наземних будівель, отримані значні колекції кераміки, виробів з каменю тощо.

Ключові слова: Кукутень-Трипілля, Верхнє Побужжя, наземна споруда, розписна кераміка, знаряддя з кременю.

Меджибізька трипільська експедиція Інституту археології НАН України була створена 2010 року. У роботі експедиції брали участь співробітники Інституту археології НАН України: фахівці з окремих напрямків дослідження Є. В. Пічкур, А. В. Панікарський, реставратор А. В. Шиянова. Польові роботи проводилися завдяки безпосередньої участі членів туристсько-краєзнавчих гуртків Київського центру дитячо-юнацького туризму (керівники С. Г. Виклюк, О. В. Лиховид) та студентів-практикантів Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини (керівники А. В. Кукуруза, В. В. Карпенко, К. В. Диденко). У роботі також брав участь член громадської організації «Меджибіж-2000» О. В. Надвірняк. Ініціатором і активним учасником досліджень виступила адміністрація Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» в особі його директора О. Г. Погорільця. Начальник експедиції – Е. В. Овчинников.

Дослідження були спричинені недостатнім вивченням трипільських пам'яток у Верхньому Побужжі. Треба визнати, що незважаючи на величезний обсяг інформації, який ми маємо щодо культурного комплексу Кукутень-Трипілля, накопичення даних йде дуже нерівномірно. Так, наприклад, все більш значні сили вченого співтовариства привертає феномен трипільських поселень-гігантів, відкриття яких у свій час стало поворотним моментом в дослідженнях Трипілля (дослідження міжнародних експедицій на Україні 2009–2016 років). У той же час існують групи пам'яток, які поки ще знаходяться на периферії наукових інтересів.

Зовсім нещодавно одним з таких мікрорегіонів було і Верхнє Побужжя. Географічно регіон є одночасно північною околицею ареалу розповсюдження Трипілля (для середнього та початку пізнього етапів), і в той же час – передбачуваною контактною зоною, через яку проходили шляхи поширення високоякісного волинського кременю в Буго-Дніпровське межиріччя і в Середнє Подніпров'я. Інформація з відомих тут пунктів дає досить широкі часові рамки проживання ранньоземлеробського населення. Неповністю з'ясованими є і питання щодо віднесення поселень до виділених на сьогодні локально-хронологічних варіантів культурного комплексу.

Оцінка можливостей щодо вирішення цих питань стала першочерговим завданням Меджибізької трипільської експедиції на початку досліджень регіону. Розвідки і розкопки були зосереджені в окрузі смт Меджибіж, а основні роботи проводилися на поселенні Русанівці 1, яке знаходиться на східній околиці однойменного села Летичівського району Хмельницької області. Результати роботи експедиції вже частково висвітлювалися в публікаціях [5–9; 16].

Русанівці 1 – багатошарова пам'ятка, на території якої знаходяться трипільське і давньоруське поселення, курганний могильник імовірно епохи пізньої бронзи і ґрунтовий могильник литовського(?) часу. Пам'ятка була відкрита у 1950-х роках В. К. Пясецьким [12, с. 101–102], в науковий обіг інформація про поселення була введена М. І. Ягодзинським [14, с. 35–37]. У 1990–2000-х роках обстеження території тут проводили експедиції обласного краєзнавчого музею та громадської організації «Меджибіж–2000» [3; 4, с. 65].

Пам'ятка розташована на мисоподібному виступі плато лівого берега Південного Бугу. Мис виступає на схід, де річка робить різкий поворот, і обмежується з півдня і сходу руслом Південного Бугу, а з півночі – малою річкою Безодня. Площа пам'ятника становить 25 га, висота над рівнем води 10–26 м.

Забудова трипільського поселення йшла, імовірно, по колу, хоча, по суті, це питання на сьогодні залишається відкритим. Розвідка об'єктів проводилася шляхом закладки шурфів по обидва боки мису уздовж всієї ймовірної лінії наземних жител. За виявленими скупченнями керамічного матеріалу, кісток, кремінним виробам, які лежали *in situ* на глибині 0,20–0,30 м, була зафіксована давня денна поверхня. Однак пошук наземних будівель в більшості випадків не дав позитивних результатів. Можна пояснити відсутність більшості традиційних для трипільських селищ «майданчиків» слабким випалюванням глинобитних конструкцій, який зазвичай приводив до утворення таких об'єктів, а також оранкою, що знищила скупчення будівельних залишків.

Домобудівництво. За весь час досліджень поселення Русанівці 1 було виявлено залишки лише трьох наземних споруд (площадок). Всі вони знаходились на південній стороні мису і розташовувалися на досить великій відстані один від одного. Дві площадки досліджені у 2012 році. Два розкопи закладено в місцях, де в попередні роки було виявлено скупчення будівельних та керамічних решток: перший – у південній частині трипільського поселення, в 30 м від розкопу 2010 року, другий – ближче до східного кінця мису, впритул до середньовічного могильника. Поверхня ділянки має невеликий ухил – близько 3–5 – у напрямку до берега річки. Будівельні залишки залягають відповідно до цього нахилу і розподіляються досить рівномірним шаром на глибині 0,20–0,35 м.

В першому розкопі 2012 року площею 101 м² були досліджені залишки площадки № 2. Вона представляла собою аморфну пляму з дуже дрібних фрагментів обмазки, розсіяних на площі приблизно 6×4 м. Глибина залягання решток 0,25–0,40 м. Треба відзначити дуже слабку щільність залягання фрагментів обмазки, їх дрібні розміри. Серед будівельних матеріалів присутні зразки обмазки з дуже невеликим вмістом половини. Вони можуть бути як з світлоглиняної, так і з озалізненої маси; маємо суміші і з обох сортів глини. Зразки «плитчастої» обмазки товщиною 1,5–2,0 м мають світлоглиняну основу, після випалу набувають жовтувато-бежевий колір, в ній помітні вкраплення «червоноглиняної» крихти. Остання становить близько 10–20% у загальній масі «плитки».

У межах плями розсіяних шматочків обмазки знайдені розрізнені фрагменти кераміки, кілька необроблених каменів і кісток тварин. За умовним периметром будівлі, з північно-західної сторони, тобто за протилежною від входу стіною, зафіксовано незначне скупчення кераміки. Його можна вважати смітником, що був розташований за будинком на «задньому дворі». Аналогічне розташування смітника було простежено раніше при дослідженні площадки № 1. Біноклеподібна посудина виявлена археологічно цілою поза межами будівлі – з її південно-східного боку.

У другому розкопі площею 118 м² були виявлені залишки ще однієї наземної будівлі № 3 (рис. 1). Вона була розташована в 115 м на схід від житла № 2, продовжуючи лінію будівель поселення вздовж берега річки. Площадка в цілому відповідала сучасним уявленням про конструкцію трипільського будинку. Залишки наземної споруди залягали суцільним масивом витягнутої форми, який був зорієнтований по своїй довгій осі в напрямку берега

річки. Розміри площадки спочатку становили ймовірно близько 12×5 м, проте внаслідок оранки були розширені до 13×5,6 м.

Об'єкт залягав рівномірно в одній площині на глибині 0,25–0,40 м. Його збереженість навряд чи можна назвати задовільною – оранкою пошкоджені верхні шари обмазки, в деяких місцях борозни від плуга прорізали площадку на всю глибину. Незачепленою залишилася тільки північно-західна ділянка, що знаходилася в найбільш підвищеній частині розкопу (тобто найбільш віддалена від берега річки частина споруди). Не виключено, що перед початком будівництва була проведено терасування ділянки.

Площадка обпалена нерівномірно. Зустрічаються як слабовипалені ділянки, на яких обмазка при руйнуванні будинку зсипалася, утворюючи безформні скупчення, так і добре обпалені, в яких будівельні матеріали зберегли свою початкову форму. Найбільш висока температура відзначена в центральній частині, де обмазка була обпечена до насиченого малинового і яскраво-оранжевого кольорів.

Переважає більшість будівельних залишків були фрагментами обмазки т. зв. «платформи» – дерев'яно-глинобитної конструкції між'ярусного (горищного?) перекриття. Верхній шар «платформи» розпався на досить великі плитки з розмірами іноді до 35–30×20–15 см. Товщина «плиток» 3,5–5,5 см.

Склад будівельних розчинів – суміші глин «червонопаленої» (озалізнена) і білувато-жовтою (каоолітовою?), погано вимішані, без половини. Переважає «червонопалена» озалізнена маса. Обидва сорти присутні в зразках або у вигляді грудочок, або як хаотично розподілені прошарки.

Шар обмазки, що безпосередньо прилягав до дерев'яного каркасу, представлений фрагментами різної товщини – від 4 до 8 см. Це залежало від того, наскільки рівно були укладені плахи настилу «платформи» – найбільша товщина зафіксована саме в щілинах між його окремими частинами. Розміри фрагментів обмазки в плані можуть бути від 30–20×15–10 см до зовсім малих. Склад зразків різний, присутні як суміші «білопаленої» і «червонопаленої», так і тільки «червонопалена» маса, в які додано трохи половини (до 10%). Взагалі, фрагменти нижнього шару «платформи» дуже близькі «плиткам» верхнього шару. Так, в південно-західній частині об'єкта зафіксовані зразки шару з відбитками плах і недбало вирівняною верхньої стороною. За складом ці фрагменти розшаровуються на прошарки – крихкий низ з «червоноглиняної» крихти та більш щільний «білоглиняний» верх. Це характерно для будівельного прийому укладання розчинів по типу «стяжки». Верхня сторона вирівнювався дуже недбало, мабуть, зважаючи на те, що по верху нанесеного шару передбачалося наносити ще один вирівнюючий шар – «плитчастий». У районі південно-східної торцевої стіни знайдені фрагменти обмазки з потовщенням шару, характерним для стику «платформи» зі стіною.

Відбитки колотих плах збереглися на нижньому боці фрагментів. Напрямок волокон деревини зорієнтований поперек довгої осі будівлі, що є, ймовірно, наслідком укладання плах кінцями на поздовжні стіни споруди. Цей прийом цілком традиційний для будівель різних регіонів і хронологічних періодів Трипілля.

До нижнього ярусу будівлі належали три ділянки з «плитчастої» обмазки і скупчення компактно укладених каменів.

Одна з вимощених ділянок площею 1,6×1,1 м була розташована ближче до східного краю споруди, друга – дуже незначних розмірів (близько 0,4×0,20 м) – майже впритул (в 20 см) прилягала до скупчення каменів, а третя – розмірами 1,9×1,8 м – в центральній частині «площадки».

Вимощені глиною ділянки підлоги представляли собою обпалений шар товщиною від 1,5–2,0 до 4,0–5,0 см, який розтріскався на «плитки» з рівною верхньою стороною, розмірами від 7×5 см до більш дрібних. За товщиною «плитки» розшаровуються на верхній прошарок (1,0–1,5 см) із озалізненої «червонопаленої» глини і нижній (0,5–3,5 см) зі світлої

каолінітової глини. Випал шару нерівномірний, відтінки кольорів змінюються від червоно-оранжевого до бурого і від білувато-бежевого до жовто-сірого.

Поверхня вимощених ділянок була пофарбована – на верхній стороні «плиток» помітні залишки бурої фарби, яка спочатку, мабуть, була темно-червоною.

Яких-небудь оформлених закраїн, бортиків або заглиблень на вимощених ділянках не виявлено. Крім того, що поверхня шару обпалена нерівномірно і, можливо, з самого початку не зберегла такого роду слідів, ситуацію погіршило те, що вона, так само як і нашарування «платформи», поруйнована оранкою. Таким чином, із впевненістю говорити про існування в житлі локальних вимостків або про те, що підлога була повністю глинобитною, неможливо.

Між вимощеними ділянками підлоги розташовувалося скупчення каменів – шматків перепаленого граніту сплющеної форми, які спочатку, ймовірно, були округло викладені на площі близько 0,8–0,7 м. Судячи за розмірами і формою відібраних каменів, це скупчення входило в конструкцію вогнища. Під скупченням виявлено, ймовірно, спеціально відібраний комплект кераміки з розписом у доброму стані – частини (в т. ч. повні профілі) кратера, кубка, біноклеподібної посудини. Цей набір треба пов'язувати, вочевидь, із принесенням жертви під час відправлення ритуалу, пов'язаного з культом дому або вогнища.

Розташування опалювальної споруди на умовній лінії, яка відділяє одну третину площі будівлі із входом, зорієнтованим на берег річки, можливо, маркує кордон, що розділяє жиле і господарське приміщення («сіни»). Подібне планування жител має широкі аналогії в трипільському домобудівництві, де одну третину споруди займають «сіни», а дві третини – житлове приміщення з піччю та іншими деталями інтер'єру. Близькість вогнища саме до північно-східної стіни житлового приміщення будівлі № 3 – тобто праворуч від імовірного входу – також широко відомо, в тому числі і за трипільськими моделям жител.

Таким чином, можна припустити, що споруда була одноповерховою, з горищем. Нижній ярус була розділений на дві частини – вхідну господарську і житлову. Підлога приміщень нижнього ярусу була повністю або частково глинобитною. У житловому приміщенні праворуч від входу – на традиційному для трипільських жител місці – розташовувалося відкрите вогнище.

Яка-небудь ще додаткова уточнююча інформація про планування або інтер'єр будинку відсутня. Відзначимо лише фрагменти великої товстостінної посудини, виявлені в безпосередній близькості від імовірного входу в житло. Це дуже незначна частина розвалу «піфоса», очевидно, аналогічного знайденому в житлі № 1 [9]. З протилежного від входу боку – за тильною торцевою стіною будинку – було зафіксовано заглиблення зі скупченням кераміки. Можна припустити, що тут, як і в вище описаних будівлях, але вже в ямі, був влаштований сміттєзбірник.

Керамічний комплекс представлений трьома групами посуду: I – столова (розписна, із заглибленим орнаментом та сіро-лощена), II – кухонна та III – тарна.

Столовий розписний посуд переважає в усіх об'єктах і становить від 87% до 98% в різних комплексах. Це кераміка з озалізненої «червонопаленої» глини з природним вмістом пілоподібного піску, іноді зі слюдою. У гончарному тесті зустрічаються поодинокі зерна залістистих стяжок («кровоавик»), кварцу, дрібні вкраплення кальциту, дуже рідко – біло або червоноглиняний шамот. Випалювалися посудини завжди в оксидативному режимі, в результаті чого кераміка набуває помаранчевий колір. Випал рівномірний, в більшості випадків низькотемпературний – поверхня фрагментів розтирається пальцями, на зламі черепка простежується зеленувато-сірий природний колір глини. Вироби були облицьовані тонким шаром відмудленої глини, який часто відшаровується. На кількох зразках збереглися сліди лошіння.

За формою виділяються кілька типів:

- миски напівсферичної і зрізано-конічної форми (рис. 2,3);
- грушоподібні посудини з високими, трохи нахиленими всередину вінцями (рис. 3,3);

- сфероконічні посудини з лійчастими вінцями і низько опущеними плічками (рис. 2, 1, 2);
- біноклеподібні посудини у формі двох циліндричних трубок з чашоподібними розтрубами на кінцях, які з'єднуються перемичками;
- кратери з широко відкритими вінцями, присадкуватої форми (рис. 3,4);
- кубки з високими тюльпаноподібними вінцями і кулястим тулубом (рис. 3,1);
- кришки шоломоподібні з вертикально проткнутими ручками-вушками (рис. 3,2).

Посудини орнаментовані монохромним і біхромним розписом, нанесеним на фонове фарбування-ангоб (рис. 2, 3). Останній має червонувато-оранжевий колір. Фонове забарвлення в рідкісних випадках може бути білуватого кольору. Для основного візерунка орнаментальної схеми використовувалася темно-коричнева фарба. Біла фарба застосовувалася як окантовка для основного візерунка, або, що зустрічається рідше, заповнювала зони між основними лініями малюнка візерунками у вигляді дрібних косих хрестів, перехресними лініями. В поодиноких випадках білою фарбою можуть бути виконані окремі додаткові елементи у вигляді овалу або широких ліній. Тільки один фрагмент – майже повний профіль кубка з набору, який знайдено під вогнищем, – був прикрашений, мабуть, поліхромним малюнком із використанням крім коричневої і білої фарб ще і червоної фарби (рис. 2,1).

Орнаментальні схеми утворені візерунками у вигляді стрічок, що складаються з тонких паралельних ліній. Основні мотиви, які зустрічаються в розписах, це прямі смуги, спрямовані горизонтально, вертикально або навскіс, вертикально розташовані дуги, овали, гірлянди-фестони, що звисають, спіралі-меандри, іноді з'єднуються дугами-тангентами. Іноді можуть використовуватися горизонтальні ряди зафарбованих скошених трикутників. В одному випадку на горло грушоподібної посудини нанесена Т-подібна фігура (рис. 3,3). Для біноклеподібних посудин характерна т. зв. «лицьова» схема, проте на виробках, що були знайдені 2012 року, орнамент не зберігся.

Відзначимо також знахідку двох уламків стінок судин з поглибленим орнаментом і техніко-технологічними характеристиками, близькими розписному посуду (рис. 4,1). Їх, мабуть, потрібно розглядати в рамках I групи як окрему підгрупу.

Столовий сіролощений посуд представлений одиничними екземплярами, які складають не більше 1–3% від загальної кількості кераміки. В основі гончарної маси – озалізнена глина з домішками жорстви, шамоту, пилоподібного піску з одиничними зернами кальциту і «кровоавика». За формою можна виділити кратери і горщики. Декор дуже стриманий – під шийкою нанесено заглиблену лінію (рис. 4,2).

Кухонний посуд становить від 1,5 до близько 10%. Це груба кераміка з великим вмістом опріснювача. Для кухонного посуду з Русанівців I більш характерна грубозерниста жорсткість, а традиційна товчена черепашка річкових молюсків зустрінуто лише у двох випадках. Основою керамічної маси зазвичай виступає озалізнена глина. Поверхня посудин, як правило, заглажена і прикрашена ямками, насічками, парними округлими сплюсненими виступами над плічками або видавленими зсередини «перлинами», нанесеними під краєм вінця. Випал виробів проходив переважно у відновлювальному режимі. Форма для цієї групи відома тільки одна – горщики (рис.4,3–6).

Тарний посуд представлений лише кількома фрагментами т. зв. «піфосів» (рис. 4,7). Група виділена попередньо. Справа в тому, що в Трипіллі відомі товстостінні «піфоси», які призначалися для зберігання сухих продуктів. Вони монтувалися в наземних будинках як традиційна деталь інтер'єру з матеріалів, що використовуються в будівництві. На відміну від них «піфоси» з Русанівців I виготовлялися на стороні, обпалювалися в окислювальному режимі та стаціонарно встановлювалися лише іноді [9]. Досить щільна керамічна маса, аналогічна масі розписних посудин, великий обсяг, широке горло, сліди ущільнення і ангобування всередині говорять про призначення посудин саме як про ємності для води або

рідких продуктів. Від виробів з розписом «піфоси» відрізняє груба обробка зовнішньої поверхні та відсутність декору. Не виключено, що недбала обробка посудини ззовні є відгомном оформлення зовнішньої поверхні рустом – своєрідним прийомом декорування посудин, що існував на більш ранніх етапах Трипілля. Найближчі аналогії тарним посудинам з Русанівців 1 відомі з трипільського шару поселення Бучач, гора Федір [13, с. 189, с. 196, рис. 4,12], Заліщиків 1 [11, с. 166], Бринзен IV, [10, с. 291, рис. 43,7].

Потрібно відзначити, що серед керамічних виробів поки не було знайдено жодного предмета, який можна було б віднести до пластики.

Кам'яні вироби. Колекція знахідок з різних порід каменю в кількості 70 екземплярів (рис. 5) представлена переважно кременевими виробами (68 екз.). Крем'яні знаряддя і відходи їх виробництва виготовлені як з привізної «волинської», так і з декількох різновидів місцевої «бузької» сировини. Крім того, в колекції присутній один відщеп з кварциту, а також сокира-тесло із сланцю. В розкопі знайдено всього шість виробів (серед них один скребок), всі інші знайдені під час збору підйомного матеріалу на площі поселення. Без сумніву, більшість виробів, що походять з підйомного матеріалу, відноситься до трипільського часу, проте, трапляються і більш давні вироби, вірогідно верхньопалеолітичної доби. Вони виділяються з-поміж інших за характерними ознаками (технологія обробки) та наявністю молочної патини на поверхні. Зазначимо, що в попередні роки подібні вироби вже траплялися, що може прямо вказувати на наявність палеолітичного шару на площі трипільського поселення, або поряд з ним. Окрім того, було зафіксовано випадки реутилізації: один із скобелів, присутніх в колекції 2012 року, був зроблений на верхньопалеолітичній тронкованій пластині. Отже, цілий ряд технологічних ознак дає можливість припускати, що процес обробки кременю проходив безпосередньо на поселенні.

Під час досліджень 2012 року були отримані також матеріали більш пізніх епох: давньоруська кераміка, два пряслиця черняхівської культури, дрібні кістки від скелету людини (вірогідно, з середньовічного могильника), кулі від вогнепальної зброї кінця XIX – початку XX ст. Наявність останніх є, вочевидь, наслідком розташування військово-польових таборів на протилежному березі Південного Бугу.

За трипільськими матеріалами з Русанівців 1, що були отримані за весь час досліджень, безумовним є їх віднесення до «західної» генетичної гілки Кукутень-Трипілля. Її характерною ознакою є переважання кераміки з розписом («західнотрипільська культура» за С. М. Рижовим). Форми посуду та абсолютно переважаючий біхромний розписний орнамент, в якому провідну роль відіграє візерунок, виконаний темно-коричневою фарбою, змушують шукати аналогії в комплексах етапу кінця етапу В I–В II і етапу В II.

Територіально близькими Русанівцям є заліщицькі поселення, найближчим з яких є Крутобородинці I. Аналогія русанівському «піфосу» відома на заліщицькому поселенні Бучач [13, с. 189, с. 196, рис. 4,12]. Близькими за часом є, мабуть, і матеріали з Бринзен IV, серед яких маємо майже ідентичну форму «піфоса», а також розписні посудини з двох'ярусним плічками [10, с. 291, рис. 43,7; с. 292, рис. 44,5–6]. Багатоярусні посудини відомі в Дрегеншти-валя Унгуриянулуй [10, с. 308, рис. 63,4], Траян Дялул-Финтинілоре (верхній горизонт) [15, fig. 15,2; fig. 19,2; fig. 20,1] та інших пам'ятках середнього Трипілля. У той же час, деякі форми посудин, такі як, наприклад, знайдені в Русанівцях миски на кільцевих піддонах, більш поширені на солонченських пам'ятках [1, 1983, с. 44, рис. 11,1; рис. 15,12; рис. 17,1).

Традиція окантовки монохромного малюнка білими тонкими лініями – саме цей стиль найбільш характерний для кераміки з Русанівців 1 – йде з подністрівських пам'яток заліщицької і солонченської груп і має продовження в середньобузьких комплексах типу Ворошилівка. Безпосередньо в Верхньому Побужжі (в басейні Бужка) відомо поки що лише одне поселення з близькими Русанівцям матеріалами – Терешівці, яке датується початком етапу В II. Тут переважає кераміка з монохромним малюнком, обрамленим білими тонкими

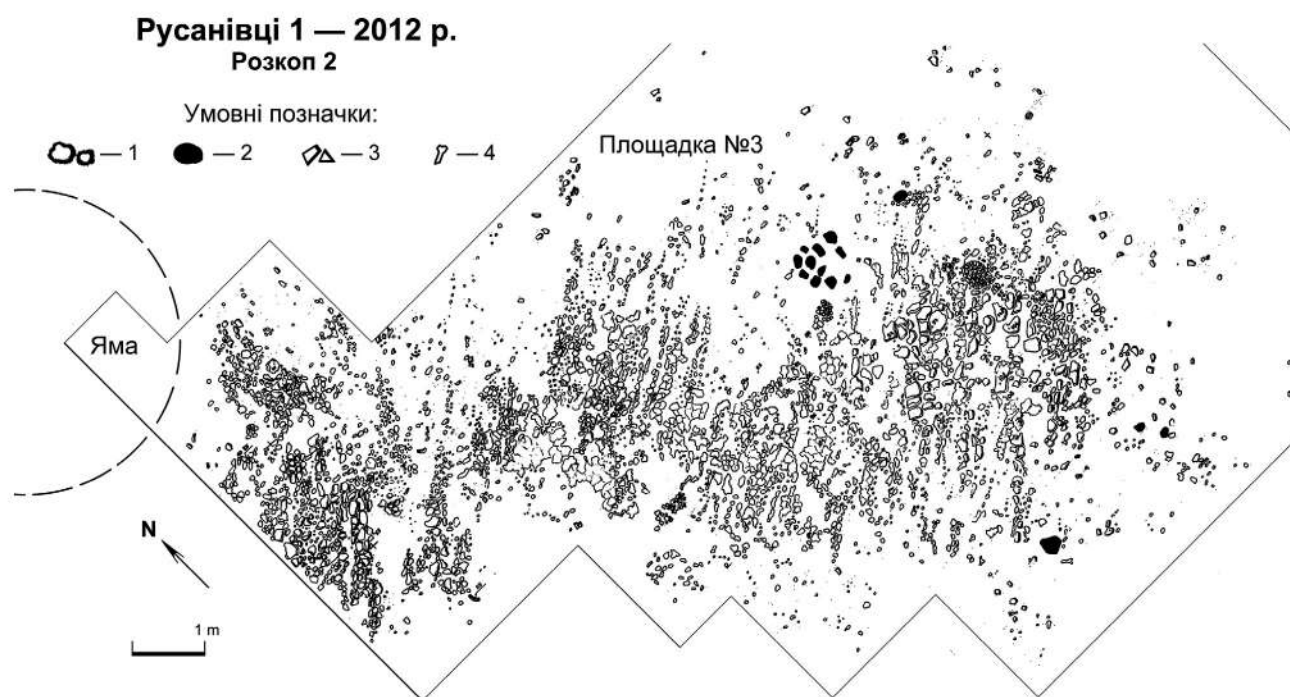

лініями і повністю відсутній заглиблений орнамент. Форми посудин з Русанівців і Терешівців близькі; вони приземкуваті, округлобокі, деякі мають кільцеві піддони [2, с. 146–148]. Ще одним пунктом з аналогічною керамікою є Меджибіж-Пристань, розташований також на річці Бужок ближче до її впадання в Південний Буг [5, с. 10].

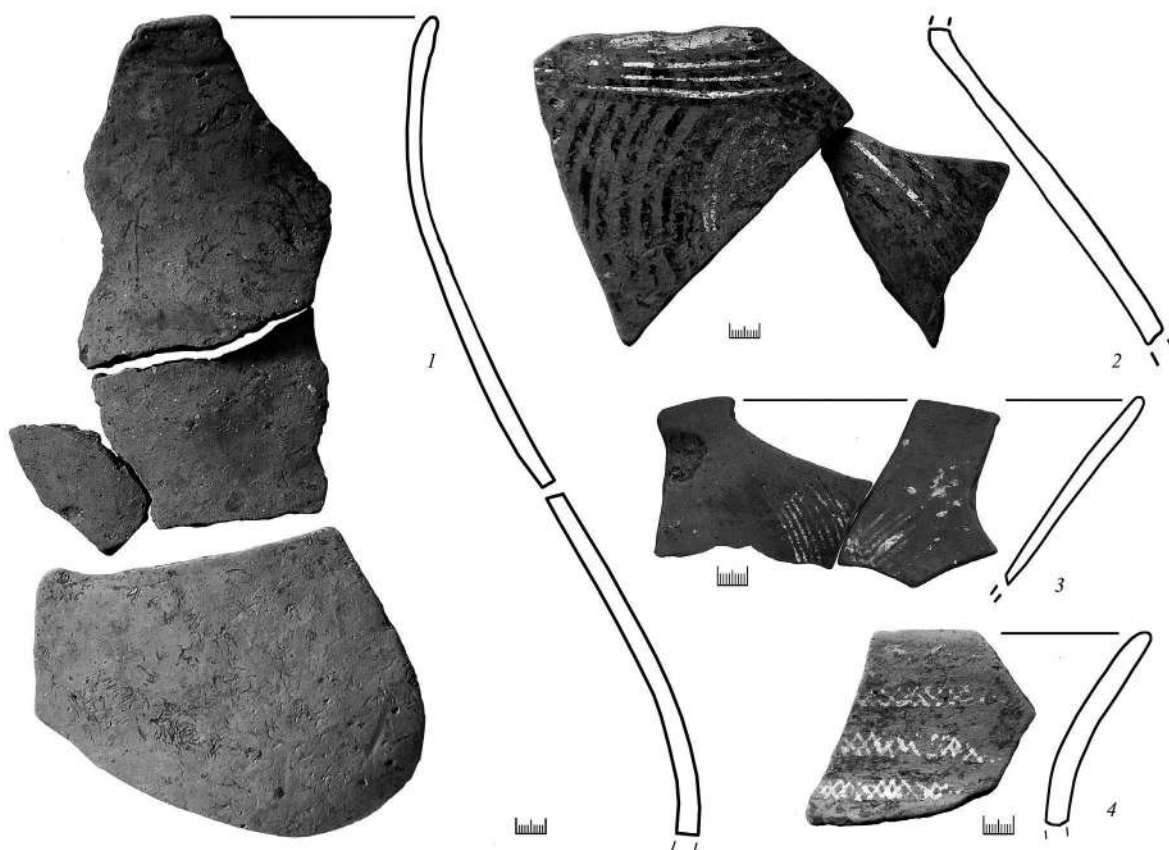
На нашу думку, можна датувати поселення Русанівці 1 початком етапу В II і віднести його до пам'яток постзалищицького типу. Надалі з отриманням більшої кількості даних можна буде більш впевнено говорити про існування у Верхнього Бугу окремої групи поселень, яка мала продовження в пам'ятках середньобузького локального варіанту Трипілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутського междуречья в период расцвета трипольской культуры: (Периодизация, хронология, локальные варианты) / Н. М. Виноградова. – Кишинев: Штиинца, 1983. – 107 с.
2. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. / С. О. Гусев. – Вінниця: Антекс–УЛТД, 1995. – 304 с.
3. Демидко С. Ю. Отчет об исследованиях Хмельницкой охранной археологической экспедиции в 1995 году / С. Ю. Демидко // НА ІА НАНУ. – Фонд експ., № 1995/89.
4. Демидко С. Ю. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звід пам'яток) / С. Ю. Демидко // Літопис Хмельниччини–2007: краєзн. зб. – Хмельницький, 2007. – С. 62–73.
5. Овчинников Е. В. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції / Е. В. Овчинников, О. Г. Погорілець // Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я: Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповід.: зб. мат. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2011. – С. 6–11.
6. Овчинников Е. В. Дослідження на трипільському поселенні Русанівці у Верхньому Побужжі / Е. В. Овчинников, О. Г. Погорілець // Археологічні дослідження в Україні–2010. – К.; Полтава, 2011. – С. 251–252.
7. Овчинников Е. В. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції / Е. В. Овчинников, О. Г. Погорілець, А. В. Панікарський // Археологічні дослідження в Україні–2011. – К.: «Волинські старожитності», 2012. – С. 455–457.
8. Овчинников Е. В. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції / Е. В. Овчинников, О. Г. Погорілець, Є. В. Пічкур // Археологічні дослідження в Україні–2012. – К.; Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. – С. 353–354.
9. Овчинников Е. В. «Піфос» із трипільського поселення Русанівці 1: від виявлення до експонування / Е. В. Овчинников, Г. В. Шиянова // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С. 131–136.
10. Палагута І. В. Трипольская культура в начале развитого периода (В I): Относительная хронология и локальные варианты памятников / И. В. Палагута. – Киев: Видав. Олег Філюк, 2016. – 410 с.
11. Пастернак Я. Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. – Торонто: Наук. товариство ім. Шевченка, 1961. – 781 с.
12. Пясецький В. К. Каталог древних поселений, стоянок и местонахождений. Хмельницкая область / В. К. Пясецький // Літопис Хмельниччини–2007: краєзн. зб. – Хмельницький, 2007. – С. 101–110.
13. Ситник О. С. Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень в Бучачі / О. С. Ситник, М. О. Ягодинська // Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. – К.; СПб., 2012. – С. 187–201.
14. Ягодзінський М. Й. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької обл., проведених протягом 1958–1971 рр. / М. Й. Ягодзінський // НА ІА НАНУ. – Фонд експ., № 1971/52 – 39 с.
15. Nițu A. Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie / A. Nițu. – Iași: Editura Academiei, 1984. – 136 p.
16. Ovchinnikov E. V. Vasele de provizii în clasificarea ceramicii Cucuteni-Tripolie / E. V. Ovchinnikov // Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor, ediția a V-a, conf. șt. (2013; Chișineu). – Ch.: Profesional Service, 2013. – P. 29.

Рис. 1. Русановці I, розкопки 2012 року, наземна будівля № 3, план-схема: 1 – обмазка, 2 – камені, 3 – кераміка, 4 – кістка

Рис. 2. Русановці I, розкопки 2012 року, кераміка столова розписна

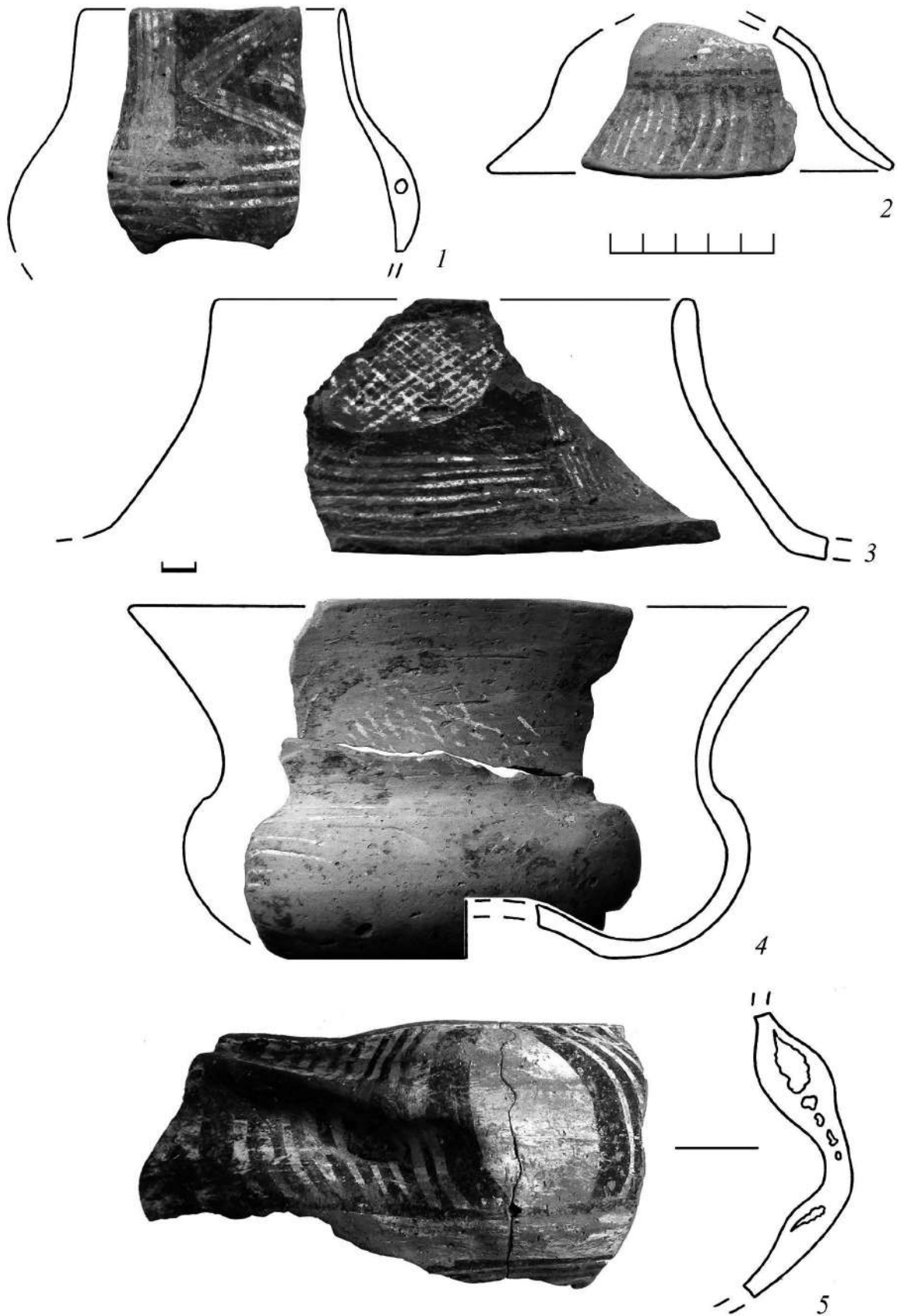
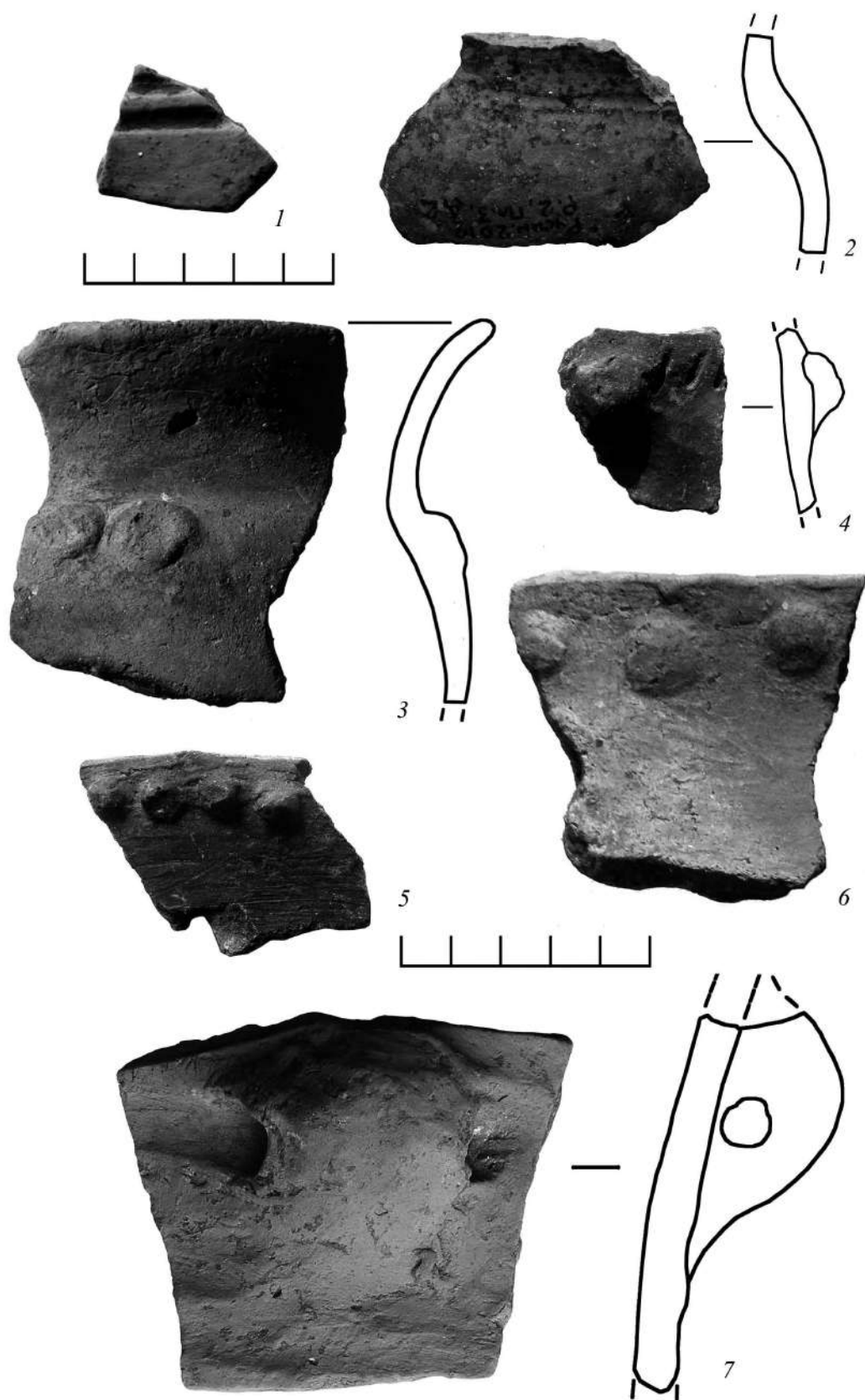

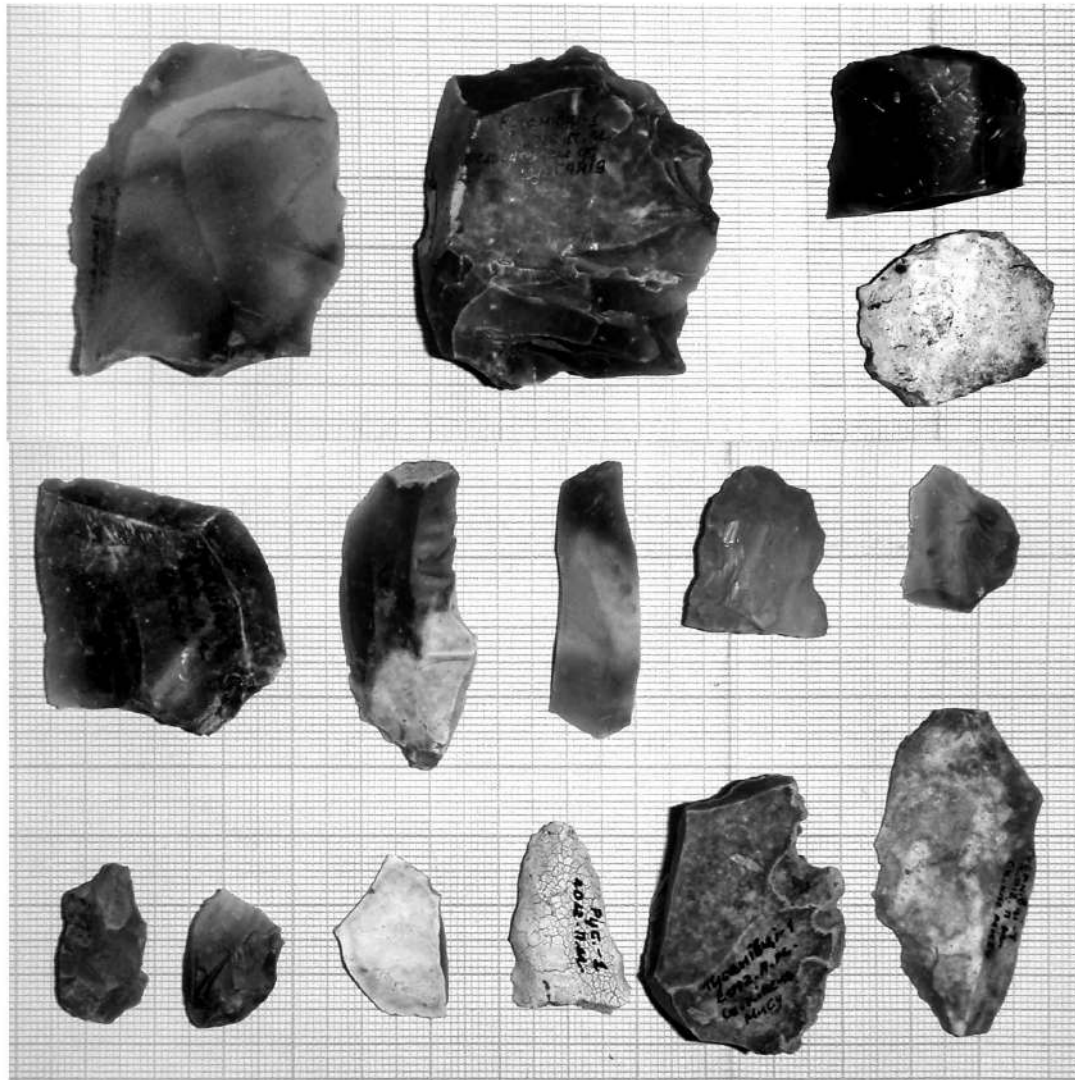
Рис. 3. Русановці I, розкопки 2012 року, кераміка столова розписна

Рис. 4. Русановці I, розкопки 2012 року, кераміка: 1 – столова із заглибленим орнаментом; 2 – столова сіролощена; 3–6 — кухонна; 7 – тарна

1

2

3

Рис. 5. Русановці I, розкопки 2012 року,
1 – вироби з кременю, 2 – сланцю, 3 – кварциту

Петро Болтанюк
магістр історії, завідувач сектору
«Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
асистент НУ «Львівська політехніка»
Євгеній Левінзон
студент історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету імені І. Огієнка

ТРИПІЛЬСЬКІ ЖИТЛА СТАРОГО МІСТА (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2017 РОКУ)

У статті проаналізовано результати археологічних досліджень трипільського горизонту на ділянці по вул. П'ятницька, 12 в центральній частині Старого міста Кам'янця-Подільського.

Ключові слова: трипільська культура, площадка, розкопки, кераміка, обмазка.

У серпні 2017 р. Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією (керівник – П. О. Нечитайло) проводились дослідження ділянки на території Старого міста Кам'янця-Подільського за адресою вулиця П'ятницька, 12. Під час проведення цих досліджень в межах ділянки було виявлено кілька місць з культурним шаром трипільської культури.

Особливу цікавість являли залишки трипільської споруди виявлені на об'єкті № 7 в межах квадратів Д, Ж, 3 – 9, 10 на глибині 1,8 м від денної поверхні (рис. 8). Площадка знаходилась в шарі бурого суглинку й обмежувалась середньовічними й модерними об'єктами. Залишки житла збереглись завдяки тому, що під час зведення більш пізніх споруд викопувався не котлован, а укладався стрічковий фундамент. Поряд з цим, мешканці міста під час зведення житлових та господарських споруд знищували верхні культурні нашарування, які не могли слугувати основою під фундамент будівель. Трипільський культурний шар, наближений за властивостями до материкової породи, використовувався як нівелюючий горизонт та основа під фундаменти. Саме ці умови сприяли збереженню трипільського шару на території середньовічного та модерного міста.

У межах виявленої споруди простежувався пласт шматків обмазки упереміш з окремими фрагментами та розвалами керамічного посуду. Товщина шару обмазки становила не більше 0,15 м. Глиняна обмазка була сірого, жовтого та помаранчевого кольорів та сильно ерозована. Окремі шматки сильно ошлаковані, в результаті пожежі. Розміри шматків обмазки сягали максимум 15 см. Шматки обмазки здебільшого втратили свою форму та інформативні якості. Проте, на окремих уламках виявлено сліди округлого пруття діаметром 2–3 см, також траплялися відбитки дерев'яних плах, ширина яких становила не менше 4–5 см. Кілька уламків глиняної обмазки передавали форму дерев'яних округлих стовпів діаметром близько 15 см. Цікавим виявився невеликий за розмірами фрагмент обмазки, на якому збереглося оздоблення поверхні, у вигляді квіткової розетки товщиною 0,6 см, а в діаметрі – 2,2 см (рис. 4.7).

Площадка орієнтувалась за сторонами світу в напрямі захід-схід. Чітко простежувався західний та південний бік площадки. Також простежувався північний край житла. У кількох місцях площадка перерізалась фундаментами або ж більш пізніми за хронологією

об'єктами. Вивчення місцезнаходження площадки дало змогу встановити її розміри. Ширина площадки становила 4,0 м, а її довжина складала близько 10 м. По середині південного краю споруди було виявлено залишки кам'яного мощення товщиною 0,15 м, викладеного з дрібного каменю-пісковіку. У плані мощення підпрямокутної форми розміром 0,6 м (рис. 1). Подібна ситуація простежувалась при дослідженні житла № 2 на поселені Липчани. Тут, подібно до нашого випадку, біля південної стіни житла, було виявлено підвищення діаметром 0,6 м. Також виявлено велику кількість кераміки – 1500 фрагментів кераміки та 100 розвалів посудин [4, с. 18–22]. Кам'яні вимостки чотирикутної або прямокутної форми, розташовані на відстані від печей і неодноразово ремонтвані, є характерними для жител третього горизонту Незвисько і Великої Слобідки, урочище Хрещате [6, с. 11].

Окрім вищезгаданої площадки по вул. П'ятиницькій, 12, було виявлено й інші місцезнаходження трипільського горизонту. У квадратах В-18 та Ж,3-17,18 на глибині 1,9–2,0 м від денної поверхні було відкрито залишки глиняної обмазки. Серед обмазки виявлено уламки керамічного посуду, кістки тварин, крем'яні знаряддя праці та зернотерку. Обстеження території цих квадратів, а також прилеглої до них території дало змогу припустити, що ми маємо залишки одного житла, яке було поруйноване більш пізніми спорудами. Житло орієнтовано, як і попереднє за віссю захід-схід. Його ширина становила близько 4,5 м, а довжина коливалась в межах 10–12 м. Відстань між спорудами складала 9 м (рис. 1).

Під час проведення розчистки споруди № 1 було виявлено, що майже вся площа житла вкрита суцільним шаром сильно ерозованої кераміки низькотемпературного випалу. На більшій частині посудин був відсутній орнамент. Це пов'язано з низькою якістю випалу кераміки та агресивністю ґрунту середньовічного міста.

Найбільш чисельним столовим посудом були горщики, які діляться на кілька типів. До першого типу можна віднести горщики з різко відігнутими назовні лійчастими вінцями та чітко виділеним переходом від горловини до тулуба. Діаметр вінець цього типу коливається від 10,0 см до 18,0 см (рис. 2.13,14; рис. 4.5,6).

Другу групу становлять горщики, край вінця яких конічний, вінчик прямий, широкогорлий, а тулуб вазоподібної форми. Діаметр вінець посудин становить 16 см, висота горщика – 12,2 см, діаметр денця – 6,6 см. На денці горщика простежуються відбитки полотна (рис. 3.2). Посуд такого типу є характерним для етапу В II та С I [8, рис. 22].

До третьої групи можна віднести зерновики, край вінець яких округлий, вінчик прямий, широкогорлий з вигином, з високими плечиками. Діаметр вінець становить від 30,0 см до 46 см (рис. 2.11,12). Такі посудини характерні для етапу С I [5, с. 18–22].

Четверту групу становлять горщики кухлеподібної форми, верх вінця горщиків конічної форми, циліндрична з незначним вигином довга шийка, біконічний тулуб з виділеним заокругленим ребром. Горщики цього типу мають відносно широку горловину та мале денце. Висота горщиків складає 15,6 см, діаметр вінець становить від 10,0 см до 10,6 см, діаметр денця – від 4,8 см до 5,4 см, а діаметр тулуба – 16,0 см (рис. 5.1, 2). Форми таких горщиків є характерними для етапів В II та С I трипільської культури [8, рис. 22].

Один з типів столового посуду становлять кухлі. Вони мають конічний вінчик ледь відігнутий на зовні, циліндричну горловину та біконічний опуклий з виділеним заокругленим ребром тулуб, звужені денця. Однією з особливостей є фактичне співпадіння розмірів висоти кухлів з максимальним діаметром тулуба. Висота кухлів становить від 6,2 см до 11,0 см, діаметр горловин кухлів коливається від 4,5 см до 8,8 см, діаметр денця – від 3,2 см до 3,9 см, а найбільший діаметр тулуба – від 6,5 см до 11,0 см (рис. 2.1–5). Кухлі такого типу з'являються на етапі В II й продовжують існувати на етапі С I [1, с. 272–273].

Ще одну групу столового посуду складають миски, серед яких можна виділити кілька типів. Найбільш поширеними є миски, що мають форму зрізаного конусу. Окремі з них мають незначний вигин в районі вінчика. Діаметр мисок коливається від 26,0 см до 42,0 см, їх висота становить не менше 11,0 см (рис. 2.9, 10).

До другого типу відносяться миски циліндрично-конічної форми, яка має циліндричний верх з прямим вінцем, що переходить у конічний низ тулова. Діаметр вінця першої миски складає 16,8–17,6 см, її висота – 15,6 см, а діаметр денця – 4,4–4,6 см (рис. 2.7), друга миска має діаметр 43,0 см (рис. 4.4). Схожа за формою миска подається в публікації Т. Г. Мовші з поселення Петрени [6, с. 16].

Розпис на столовій кераміці біхромний (чорні та червоні кольори) та монохромний (чорний), що утворює різноманітні геометричні композиції, серед яких сполучення діагональних ліній, концентричні кола, паралельні стрічки, утворені з 2 та 3 ліній (1 червона, оточена 2 чорними) та інші. При цьому, чорний колір утворює основу композиції рисунку, а червоний її доповнює, утворюючи середину композиції (рис. 6). На одній із мисок збереглися залишки композиції, на якій зображено контур півмісяця чорною фарбою, а середина півмісяця розписана червоними поздовжніми лініями (рис. 5.5). Така орнаментика є типовою для етапу С I розвитку трипільської культури та співзвучна з петренським та шипинецьким локально-хронологічним утворенням, а також петренсько-шипинецькою контактною зоною [9]. Біхромний розпис (чорно-червоний) є характерним для пізніх пам'яток петренської групи [7].

Окрім розписного візерунку, окремі горщики оздоблені наліпними ручками-проушинами (рис. 5.3). Таке оздоблення є на посуді, як класичного, так і пізнього Трипілля [3].

Кухонний посуд, виявлений в межах споруди № 1, представляють уламки двох горщиків, частина миски і фрагменти друшляка. Один з горщиків темно-коричневого кольору, має широке горло, вінчик високий по верху конічний, має широке ребристе плічко, нижня частина тулуба конічна й звужується до денця. Зовнішній бік вінчика оздоблений вертикальними розчосами, а на переході від вінчика до тулуба оздоблений наліпною перлиною конічної форми. Тісто черепка має домішки подрібненого кременю, шамоту та рослинних домішок. Діаметр горловини вінця становить 24,0 см, а висота – 24,0 см (рис. 4.7).

Інший горщик сіро-коричневого кольору, широкогорлий, має ледь вигнутий прямий вінчик верх якого округлий, плічко тулуба опукле й переходить у конічну форму. На зламі вінчика та тулуба виділяється ребро. Зовнішній бік вінчика оздоблений вертикальними розчосами, а по верху вінчика простежуються поперечні насічки. Тулуб зовні декорований подвійними перлинами. У тісті простежуються домішки шамоту, дрібнозернистого піску та рослинних домішок. Діаметр вінця становить 30,0 см. (рис. 4.3). Подібні горщики з'являються на етапі В I–В II й продовжують існувати на етапі С II [8, с. 10, рис. 8.1]. За Т. Г. Мовшею такі горщики є характерними для петренської локальної групи [6, с. 13].

Миска сіро-коричневого кольору, має сферичну форму, вінчик конічний, різко загнутий до середини утворюючи опуклість на переході до тулуба. В тісті посудини простежується подрібнений кремій, шамот та органічні домішки. Діаметр миски становить 18,0 см (рис. 4.2). За структурою тіста та домішками миска аналогічна до вище згаданих горщиків.

Також були виявлено декілька фрагментів кухонної кераміки коричневого кольору з наскрізними проколами, ймовірно, що це залишки друшляка.

В межах споруди № 1, за два метри на північ від кам'яного мощення, було виявлено уламок вінчика горщика. По краю вінчика випиляні три зубці підтрикутної форми. Частина уламку, де випиляні зубці, повторно була піддана випалу й набула замість помаранчевого темно-сірого кольору. Розміри предмету наступні: висота – 5,1 см, ширина – 5,6 см, товщина – 0,6–1,1 см, товщина зубців становить 0,8–0,9 см, а відстань між зубцями складає 1,3 см (рис. 3.1). Ми припускаємо, що уламок вінчика був перетворений у орнаментир, за допомогою якого наносилися певні візерунки на посуд. Це могли бути прокреслені лінії у вигляді розчосів або вертикальні наколи. Не виключено, що орнаментир міг слугувати трафаретом для нанесення розписного візерунку у вигляді ряду трикутників. Подібний орнамент простежується на посудинах з поселення Рашків XI [6, рис. 8.5].

Також у споруді № 1, поблизу кам'яної вимостки, було виявлено камінь-кварцит, поверхня якого зашліфована, а на окремих сторонах каменю простежуються сліди від нанесення ударів. Розмір каменю становив 8,0×5,4×6,2 см (рис. 5.4). Ми припускаємо, що цей камінь міг використовуватися майстром-гончарем як товкач для подрібнення кременю, а також як лощило для загладжування поверхні посуду.

В квадраті З-16, в межах споруди № 2, виявлено зернотерку, виготовлену з каменю-пісковіку. Вона має овальну форму, тонка плитка каменю, довжиною 23,4 см, шириною – 18,7 см, товщиною – 3,5 см (рис. 5.6).

Під час обстеження двох споруд було виявлено кілька крем'яних знарядь. Так в об'єкті № 3А у квадраті В-18 на глибині 2,2–2,3 м знайдено нуклеус, розміри якого становлять 8,0×6,6×5,4 см. З нуклеуса було зроблена щонайменше 10 сколів. Верхня частина нуклеуса являє собою кремій сірого кольору, нижня – чорного. Пізніше нуклеус почали використовувати як відбійник, про що свідчать численні дрібні сколи на нижньому ударному кінці (рис. 7.5). У цьому ж квадраті знайдено фрагмент серпового вкладня. Кремій темно-коричневого кольору, сировина якісна. Виготовлений вкладень на ножеподібній пластині, сколотій з краю нуклеуса, про що свідчить потужна кірка патини із зовнішнього боку. Первісно вкладень дугоподібної форми, у поперечному перерізі – півовальний. Край вкладня обламаний. На одному з робочих країв крупна неперервна зубчаста дорсальна ретуш, на іншій робочій поверхні така ретуш тільки у верхній частині, а на нижній – дрібна ретуш утилізації. Розміри збереженої частини вкладня – 2,9×2,4×0,6 см (рис. 7.2).

В об'єкті № 4 (кв. Ж-16) знайдено скребок з чорного якісного кременю. Виготовлений він на пластині. Виріб злегка вигнутий у поздовжньому перерізі, у поперечному перерізі – трапецієвидний. Животик рівний, спинка тригранна. На одному з робочих країв крупна неперервна зубчаста дорсальна ретуш у два ряди, на іншому – дрібна ретуш утилізації. Розміри скребка – 4,8×2,4×0,6 см (рис. 7.4).

В об'єкті № 7 у квадраті Г-8 на глибині 2,2 м зафіксовано невеликий відщеп трапецієвидної форми, який у поперечному перерізі теж трапецієвидний. Розміри відщепу – 1,5×1,8×0,2 см (рис. 7.2).

Окрім того на ділянці по П'ятницій, 12 знайдено свердло (?). Кремій темно-сірого кольору. Виготовлений виріб на ножеподібній пластині, край обламаний. Животик прямий, спинка – тригранна. Нижні звужені робочі краї мають багаторядову неперервну крупну біфасальну ретуш, натомість у верхній розширеній частині на краях помітна дрібна дорсальна ретуш утилізації. Розміри свердла – 6,7×2,1×0,8 см (рис. 7.1).

Обстеження трипільського горизонту ділянки та виявлених об'єктів дають нам можливість зробити кілька висновків. Розбирання обмазки жител показало, що під нею знаходиться материкова порода, така картина є характерною для періоду розквіту трипільської культури [12, с. 49].

Споруда № 1 являла собою двоповерхову або одноповерхову з горищним перекриттям глинобитну споруду розміром близько 4,0×10,0 м. Найімовірніше, що вона використовувалась, як гончарна майстерня. На таку думку нас наводять виявлені в межах споруди орнаменти, лощило-товкач, відсутність крем'яних знарядь, антропо- та зооморфної пластики, мізерна кількість кісток (ці компоненти характерні для житлової забудови) та велика кількість кераміки, порівняно з іншими, раніш виявленими на цьому поселенні площадками, наприклад розкопки Д. К. Черновола на Польському ринку [11, с. 5–6]. Окрім того, кам'яне мощення могло використовуватись як робоче місце гончаря, де виготовлялись керамічні посудини. Найближчою аналогією може виступати майстерня на поселенні Миропілля, де було виявлено кам'яні плитки та товкачі й одноярусну піч; розмір споруди становив 48,8 м² [10, с. 294].

Споруда № 2 являла собою житловий будинок розміром 4,5×10–12 м. На це вказує різноманітний господарський матеріал, виявлений в межах вказаної будівлі: посуд, зернотерка, велика кількість кісток тварин, крем'яні знаряддя.

Найімовірніше, будівлі являли собою єдиний житлово-господарський комплекс, який становив частину другого кола забудови трипільського поселення на території Старого міста Кам'янця-Подільського. Це можна простежити по план-схемі забудови трипільського поселення Старого міста, складеної Д. К. Черноволем ще під час досліджень 2015 року [11, с. 13–14, рис. 23]. Як аналогію єдиного господарського комплексу можна вказати житла № 1 та № 3 на розкопках Т. Г. Мовші на поселенні Косенівка [2, с. 26].

Археологічний матеріал, виявлений на території ділянки та розпис посуду, дає змогу віднести ці будівлі до етапу С I петренської локальної групи трипільської культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бурдо Н. Б. Кубки / Н. Б. Бурдо // Енциклопедія Трипільської цивілізації. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т. 2. – С. 272–273.
2. Бурдо Н. Б. Сакральний світ Трипільської цивілізації / Н. Б. Бурдо // Енциклопедія Трипільської цивілізації. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т. 1. – С. 344–420.
3. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація / М. Ю. Відейко. – К.: Наш час, 2008. – 160 с.
4. Збенович В. Г. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований / В. Г. Збенович, В. А. Шумова // Первобытная археология. Материалы и исследования: сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 99–101.
5. Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии / В. И. Маркевич. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 196 с.
6. Мовша Т. Г. Петренська регіональна група трипільської культури / Т. Г. Мовша // Археологія. – 1984. – Вип. 45. – С. 10–23.
7. Рижов С. М. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля / С. М. Рижов // Трипільські поселення-гіганти: матер. Міжнар. конф. – К., 2003. – С. 140–145.
8. Рижов С. М. Гончарство племен Трипільської культури / С. М. Рижов // Давня кераміка України. – К.: ІА НАН України, 2002. – С. 5–25, рис. 1–40.
9. Ткачук Т. Контактна зона локальних груп Трипільської культури етапів В II і С I на Поділлі / Т. Ткачук // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 52–57.
10. Цвек О. В. Гончарне виробництво племен Трипільської культури / О. В. Цвек // Енциклопедія Трипільської цивілізації. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т. 1. – С. 315–342.
11. Черновол Д. К. Звіт за 2015 рік про роботу Дністровської комплексної експедиції на території міста Кам'янець-Подільський на площі Польський ринок / Д. К. Черновол, С. А. Теліженко. – К.: ІА НАН України, 2015. – 53 арк.
12. Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец / Е. К. Черныш // КСИА. – 1973. – Вып. 134. – С. 48–57.

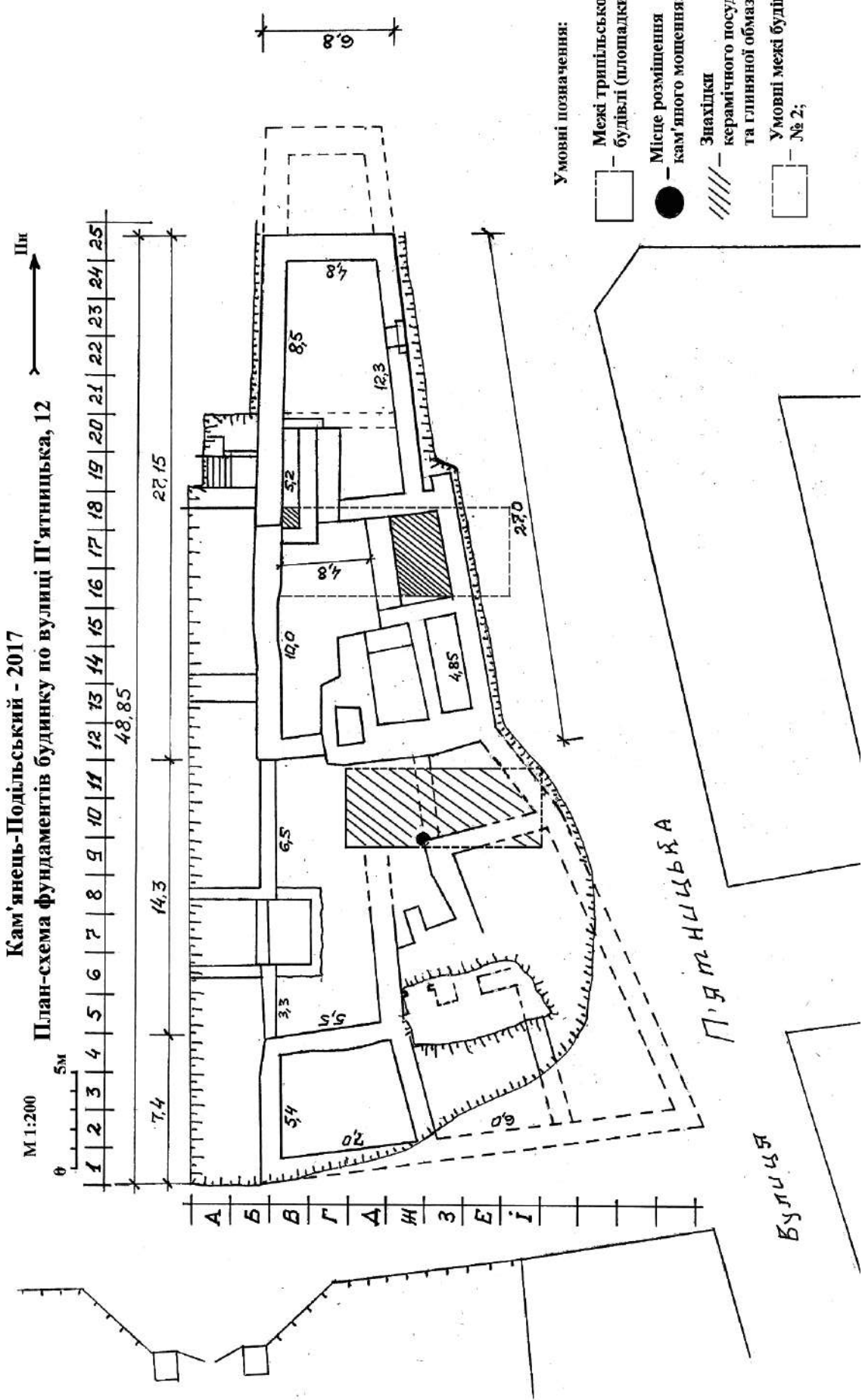
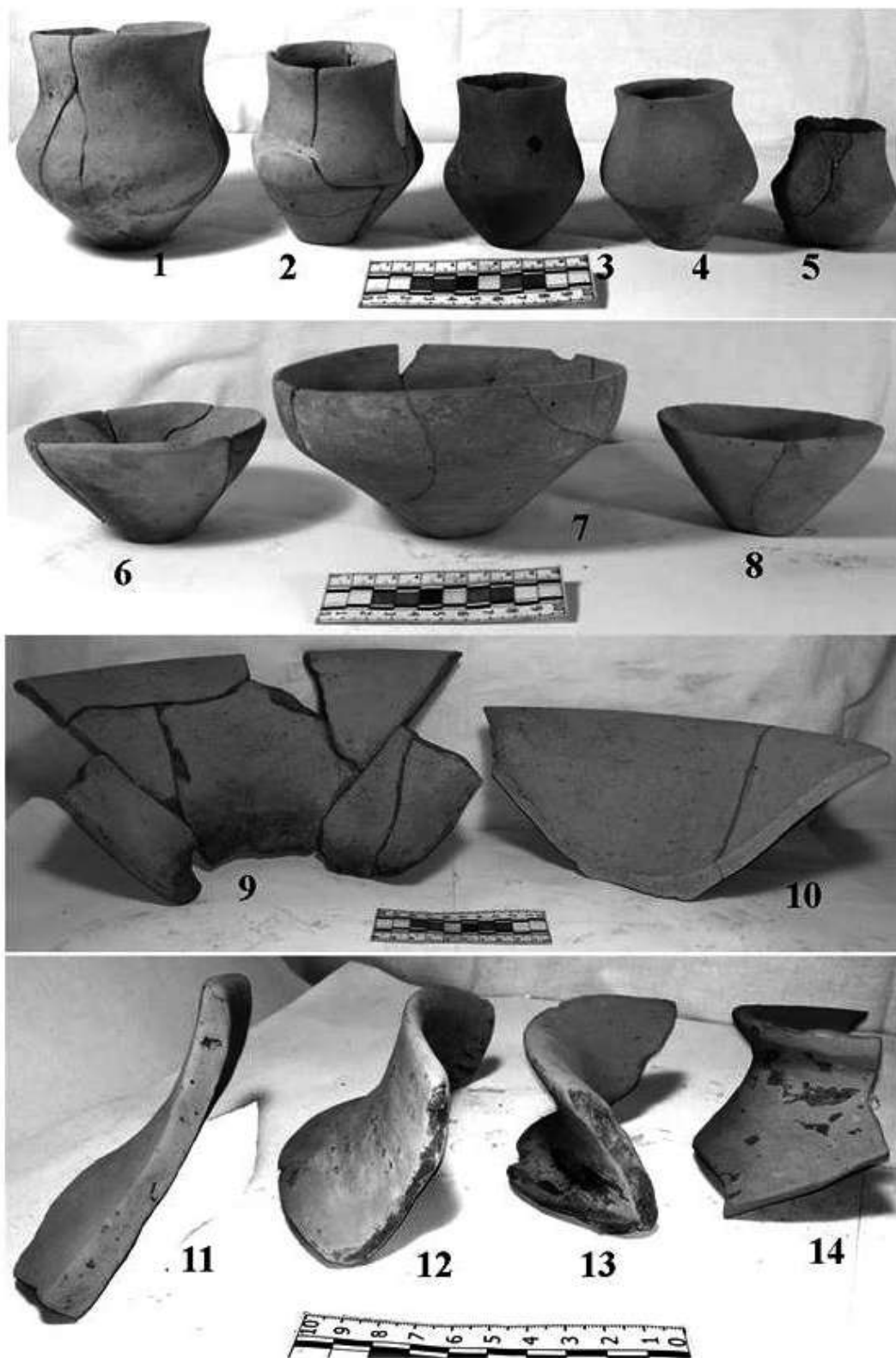

Рис. 1. План-схема розміщення трипільських будівель на ділянці по вулиці П'ятницькій, 12.

Рис. 2. *Керамічний посуд з ділянки П'ятницька, 12: 1-5 – кухлі, 6, 8 – чаші; 7, 9, 10 – миски; 11-14 – фрагменти вінчиків горщиків.*

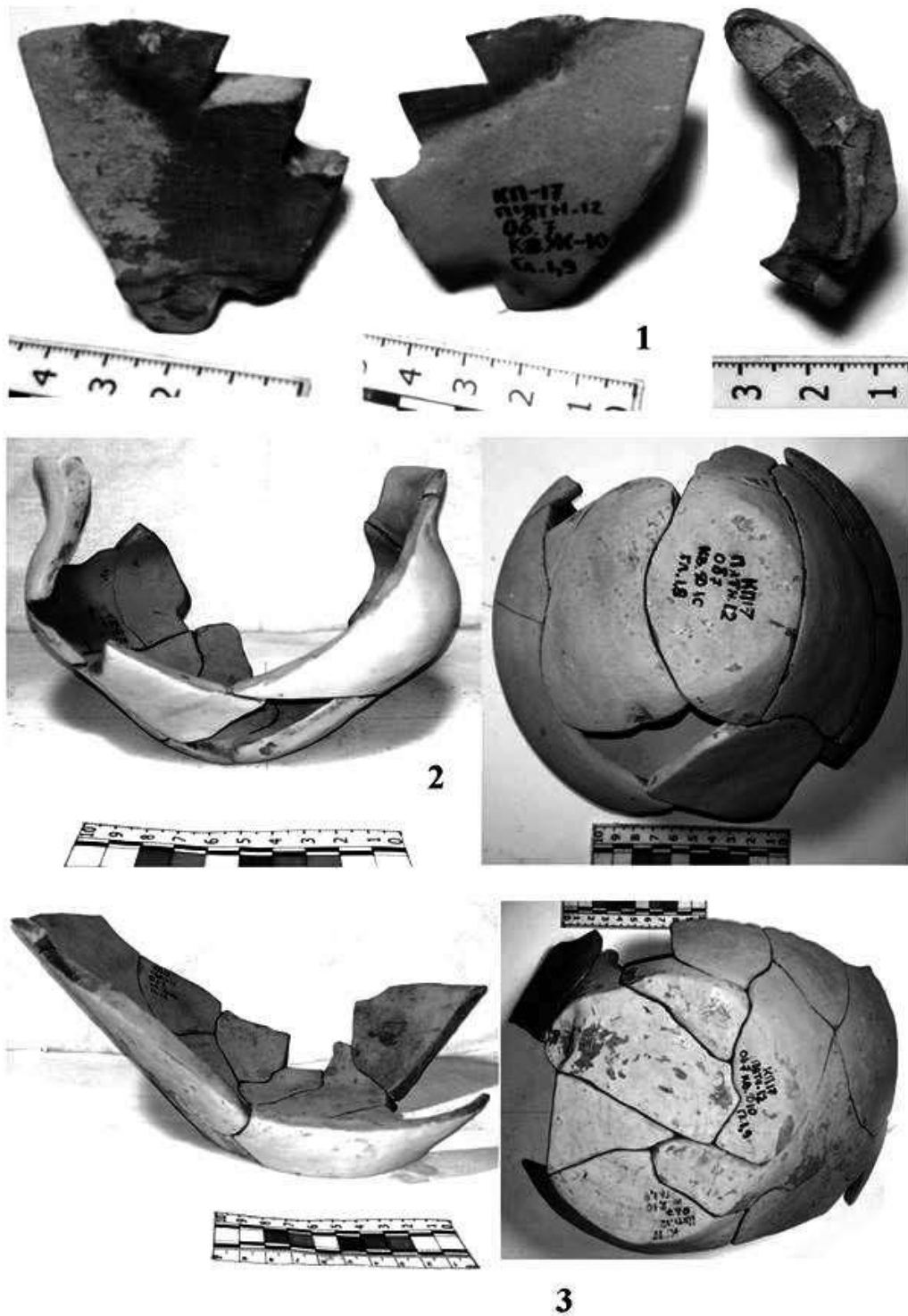

Рис. 3. Керамічні матеріали з об'єктів: 1 – орнаментир з вінчика горщика; 2, 3 – горщики з відбитками полотна на дещі.

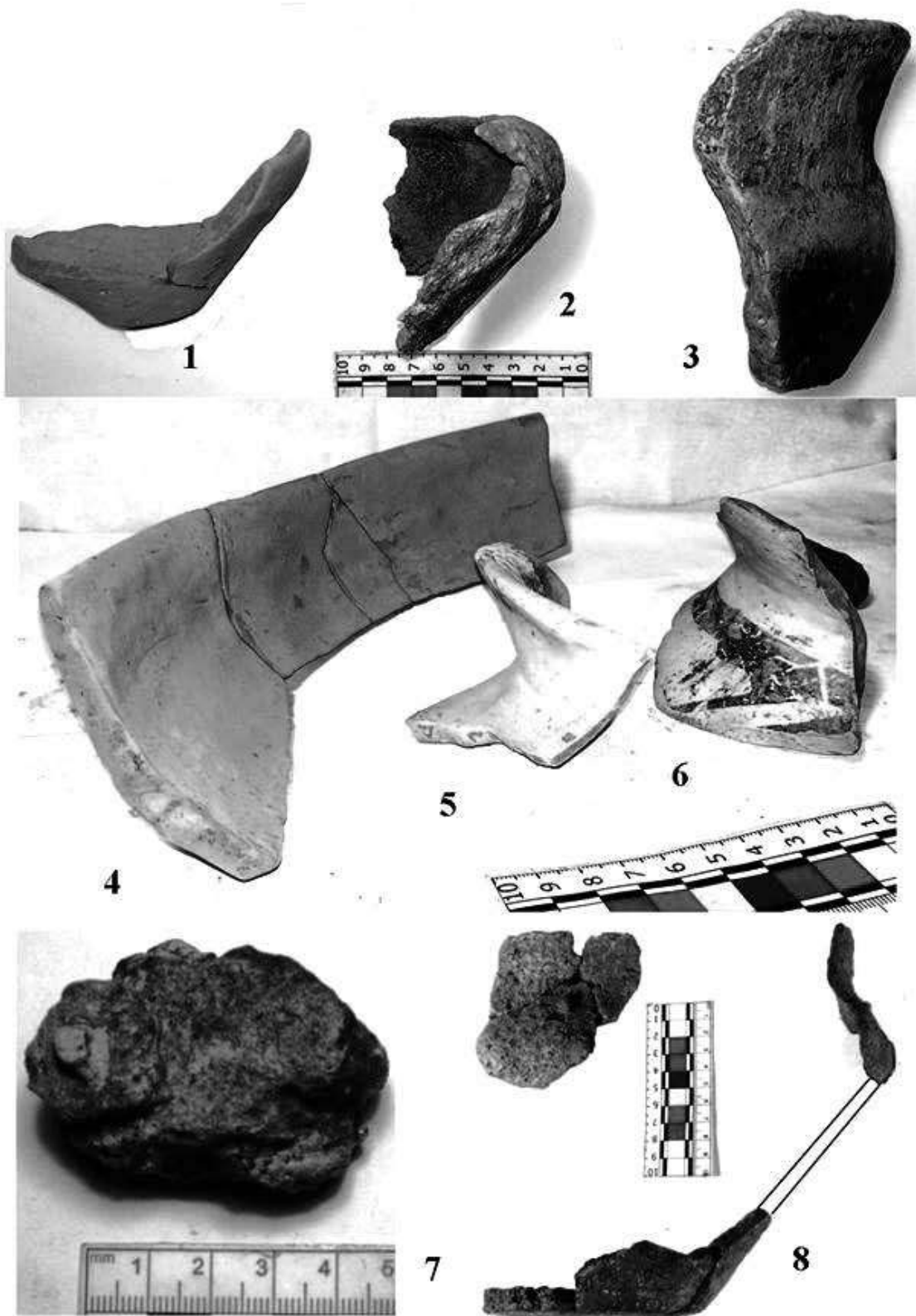

Рис. 4. Археологічний матеріал з об'єктів на ділянці П'ятницька, 12: 1 – уламок чаші; 2, 4 – уламки мисок; 3, 5, 6 – фрагменти вінчиків горщиків; 7 – уламок обмазки з квітковою розеткою; 8 – частини горщика.

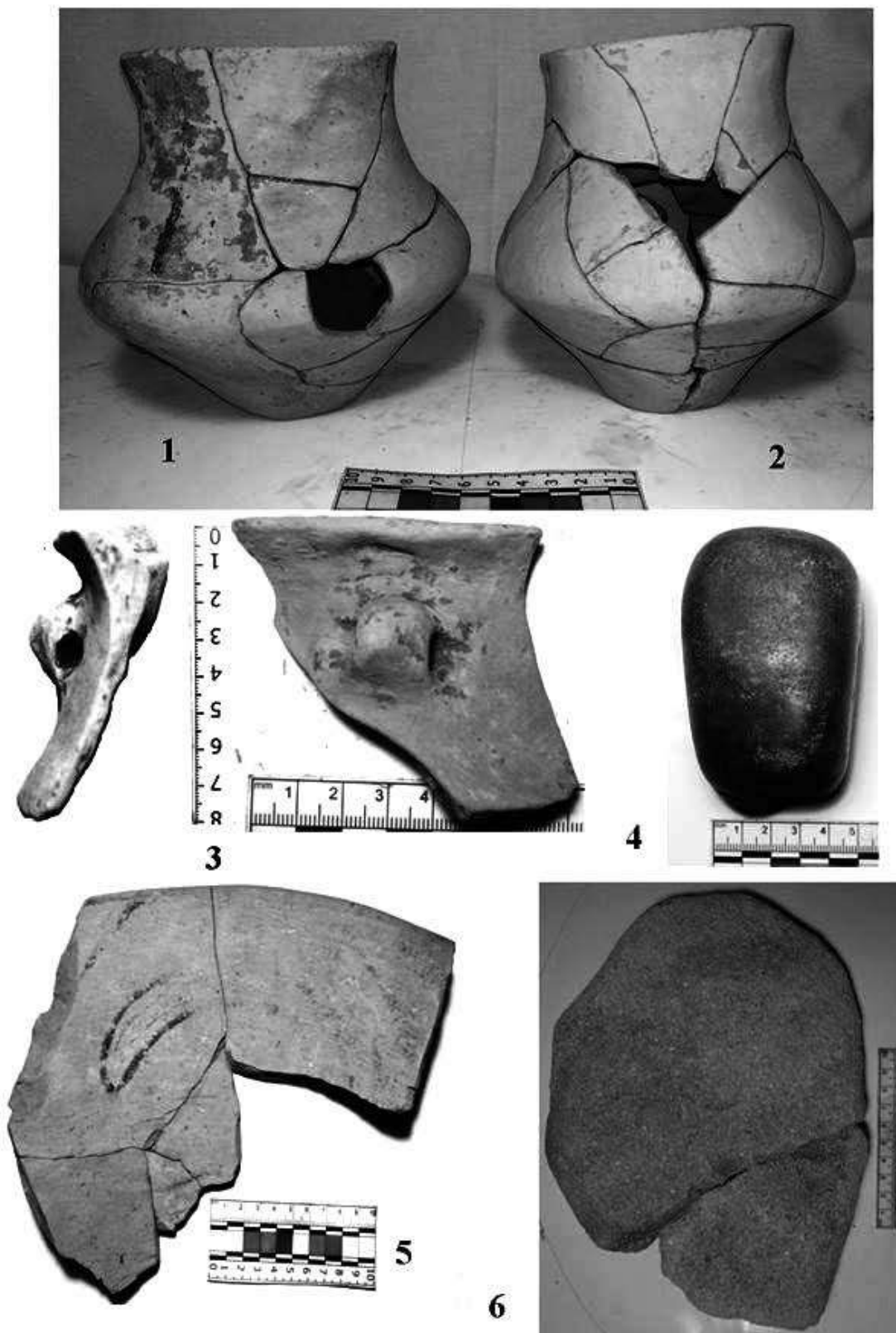

Рис. 5. Матеріал з об'єктів на ділянці П'ятницька, 12: 1, 2 – горщики;
 3 – фрагмент вінчика горщика; 4 – товкач-лощило;
 5 – уламок миски з розписом чорною та червоною фарбою; 6 – зернотерка.

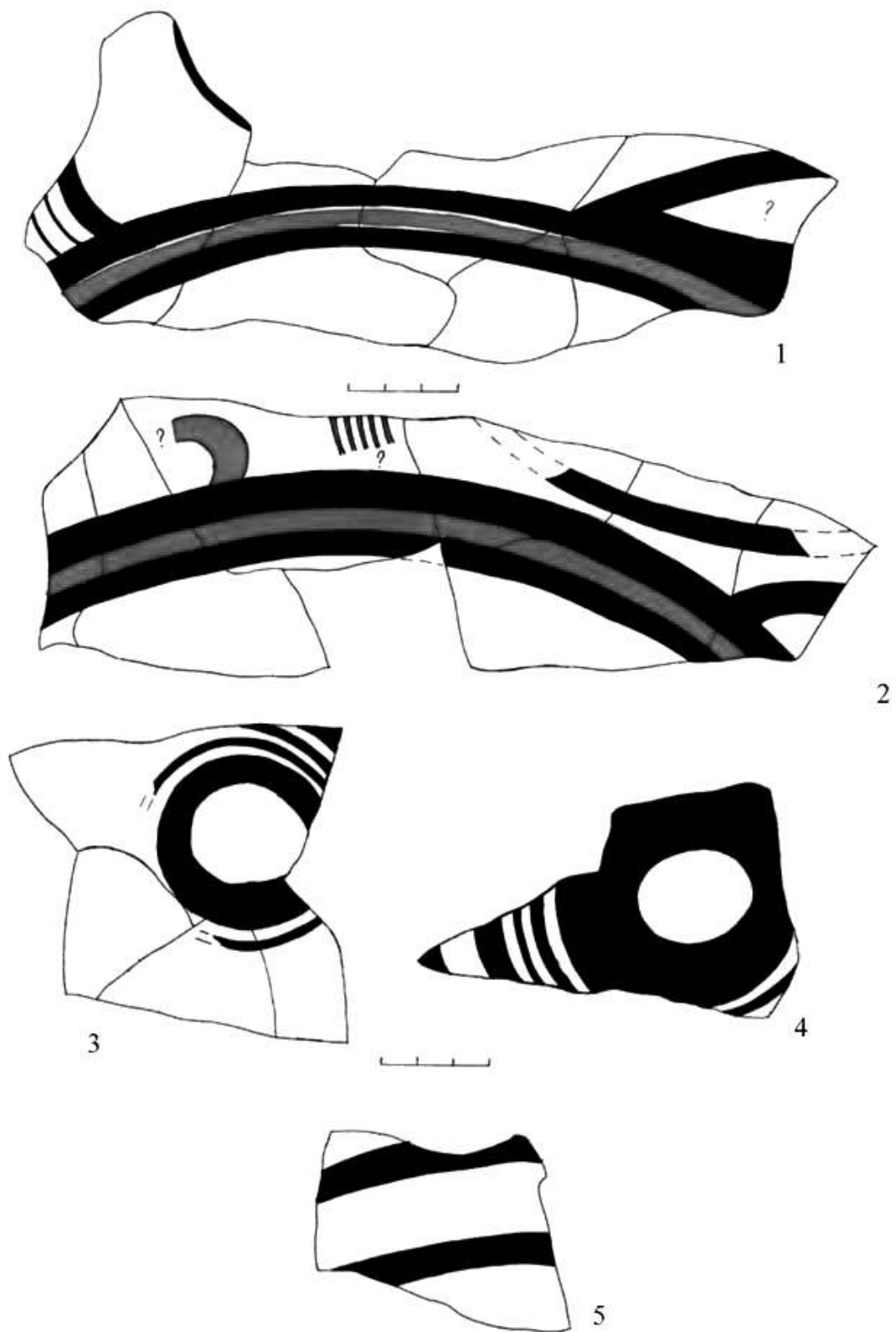
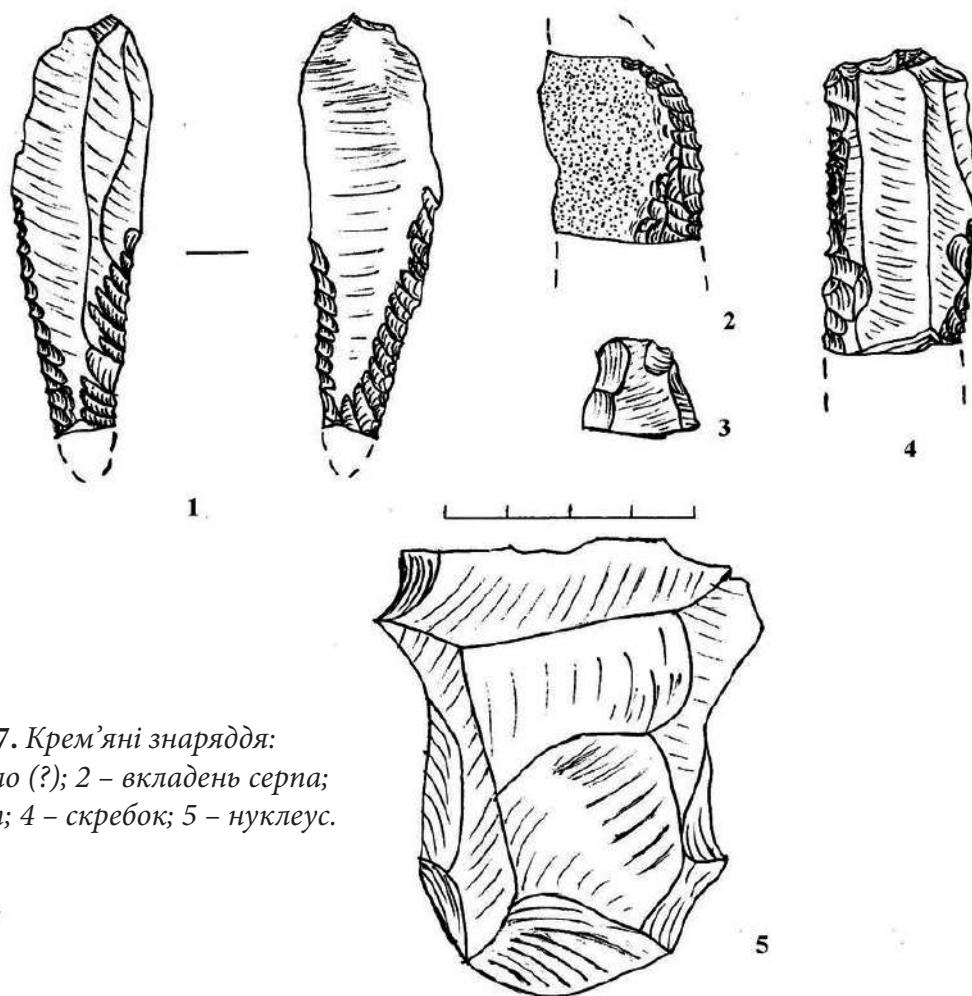

Рис. 6. Розписи кераміки: 1, 2 – біхромний розпис; 3–5 – монохромний розпис.

Рис. 7. Крем'яні знаряддя:
1 – свердло (?); 2 – вкладень серпа;
3 – відицеп; 4 – скребок; 5 – нуклеус.

Рис. 8. Площадка в межах квадратів Д, Ж, 3 – 9, 10
(Зйомка С. Коваленка, Drone Service.ua)

*Микола Беленко,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України*

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 2017–2018 РР. ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Публікуються попередні результати археологічних розвідок Національного музею історії України на території Новомиргородського району Кіровоградської області.

Ключові слова: археологічні розвідки, трипільська культура, культура багатопружкової кераміки, черняхівська культура.

У 2017 році було відновлено археологічну експедицію Національного музею історії України. Як об'єкт вивчення було вибрано Новомиргородській район Кіровоградської області, багатий на різночасові археологічні пам'ятки. Головна мета експедиції – скласти детальну карту пам'яток цього регіону для внесення їх в державний реєстр. Про попередні результати за два роки буде йти мова в цій статті.

У 2017 році експедиція працювала з 14 по 20 серпня. Роботи були проведені в басейні р. Велика Вись між селами Турія та Коробчино. В ході розвідок було пройдено більше 100 км та обстежено 29 пам'яток і 12 курганів (рис. 1). Одним з головних завдань експедиції було картографування (з GPS прив'язкою) вже відомих пам'яток та пошук нових. Як джерельна база використовувався звіт Цвек О. В., Озеров П. І. «О разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской обл. в 1987–1988 гг.». На жаль, у зв'язку з відсутністю автотранспорту та несприятливими природними умовами деякі пам'ятки обстежити не вдалося.

В південно-західній частині села Турія було виявлено 2 нових пункти черняхівської культури. Вони розташовані на південному схилі лівого берегу безіменного струмка. Знахідки з Турії-1 репрезентовані ліпною та гончарною керамікою черняхівської культури, уламками амфор з різних пізньоримських центрів. Також на ділянці зафіксована кераміка козацької доби. Пункт Турія-2 майже повністю знищений кар'єром, який виник тут при будівництві дамби. В одній з котлованих стінок були виявлені залишки господарської ями, кераміка з якої дає можливість віднести цей об'єкт до черняхівської культури. В кар'єрі також були знайдені крем'яні відщепи вкриті молочно-білою патиною.

Поблизу села Андріївка були обстежені та закартографовані вже відомі пам'ятки: Андріївка-4, Андріївка-7, Андріївка-8. Найбільш насиченою підйомним матеріалом виявилась Андріївка-1, тут було зібрано кераміку трипільської та черняхівської культур, також зустрічалися уламки пізньосередньовічного посуду. Серед нововідкритих, варто відзначити багатощарову пам'ятку – Андріївка-Хутір. Вона знаходиться на дюні в заплаві річки Велика Вись, між селами Андріївка та Листопадове. Підйомний матеріал репрезентований уламками посуду культури багатопружкової кераміки (рис. 2), фрагментами черняхівського та пізньосередньовічного посуду. Звертаємо увагу, що це перше поселення культури багатопружкової кераміки в цьому регіоні.

В районі східної околиці села Лікареве були обстежені пізньопалеолітичні пам'ятки Вись-1, –2 та –3. Також на городі біля крайньої хати села було виявлено нове місцезнаходження Лікареве-8. Знахідки репрезентовані крем'яними пластинами, фрагментами ліпної та гончарної кераміки черняхівської культури та фрагментом точильного каменю. На південно-західній околиці села було обстежено відоме трипільське поселення – Лікареве-1. Підйомний матеріал з нього репрезентований фрагментами кухонного та столового посуду, уламками обмазки, крем'яними відщепами та нуклеусами, фрагментом антропоморфної статуетки та кам'яної зернотерки (рис. 3).

В селі Троянове обстежена річкова тераса над заплавою річки Велика Вись. На її розташована пам'ятка Троянове 9. Майже по всій її площі зустрічаються уламки ліпної та гончарної кераміки черняхівської культури, що може свідчити про велику територію, яку займає це давнє поселення. З цієї пам'ятки, місцевим мешканцем було передано в дар музею дві римські монети та уламок прикраси-лунниці (рис. 4).

Серед пам'яток козацької доби, експедицією на північно-східній околиці села Троянове було досліджено місце розташування зимівника, а в самому селі – залишки кладовища та церкви. На узбіччі польової дороги в районі північної околиці села Рубаний Міст, були знайдені два уламки кам'яних старовинних хрестів, зроблених з пісковика.

Експедицією НМІУ, окрім археологічних досліджень, було здійснено ряд етнографічних спостережень, а саме – проведено фотографування старовинних глинобитних хат. Також було описане сучасне кладовище, що розташоване навколо скіфського кургану в селі Шмидово. Цвинтар обнесений ровом та валом, а в кургані врізаний склеп місцевого поміщика ХІХ ст. За переказами місцевих мешканців, спорудження кладовищ навколо курганів є давньою тамтешньою традицією.

У 2018 році експедиція працювала з 13 по 25 серпня. Основне завдання – шурфування пам'яток, щоб виявити наявність культурного шару. Також були продовжені археологічні розвідки. Проблеми експедиції були такі ж як і у минулому році, про які ми згадували вище.

Першою була обстежена пам'ятка Троянове-Зимівник. Було закладено два шурфи з орієнтацією північ-південь на відстані один від одного 31 м. Ознак культурного шару в шурфах не виявлено. Матеріал репрезентований металевими речами ХІХ-ХХ ст. та гончарною керамікою того ж часу. З більш давніх знахідок уламок ліпної посудини та два патиновані відщепи. Скоріш за все, шар на досліджуваній ділянці був знівельований під час функціонування кар'єру, розташованого поряд.

Наступною була обстежена, відкрита в минулому році, пам'ятка Андріївка-Хутір. Спочатку був зібраний підйомний матеріал, який репрезентований ліпною та гончарною керамікою та кам'яним знаряддям у вигляді ретушованого відщепу. На місці найбільшого скупчення підйомного матеріалу було закладено шурф 1×1 м з орієнтацією північ-південь. Матеріал представлений гончарною та ліпною керамікою, битою цеглою та склом. На рівні материка було зафіксовано два об'єкти, які перекривали один одного Перший – підовальної форми, майже повністю заходить в південну бровку. Він перекриває другий об'єкт підпрямокутної форми, який має орієнтацію південний-захід – північний-схід і заходить в східну та північну бровки. Заповнення репрезентовано невеликою кількістю дрібної ліпної кераміки.

Під час обстеження пам'ятки Андріївка-Водозабір на польовій дорозі було знайдено листоподібний ніж ямної культури (рис. 5).

На поселенні Троянове-9 було закладено 3 шурфи (орієнтація північ-південь) на різних рівнях тераси, на якій розташована пам'ятка. В першому шурфі культурні рештки зустрічалися до глибини 1,8 м, вони репрезентовані гончарною та ліпною керамікою черняхівської культури, обмазкою і остеологічним матеріалом.

Другий шурф був закладений за 85 м від першого, орієнтація північ-південь. Матеріал представлений керамікою ХVІІІ-ХІХ ст., гончарною та ліпною керамікою черняхівської культури, фрагментами амфор та уламками обмазки. Розташування культурних решток від поверхні до 1 м.

За 72 м від другого шурфу був закладений третій. До материкової поверхні 30 см. Матеріалів черняхівської культури виявлено не було.

Шурфування пам'ятки Троянове 9 дало змогу визначити ширину розташування поселення на річковій терасі. Визначення довжини поселення ускладнюється приватними садибами.

За 300 м на захід від Троянове 9 було виявлено нове місцезнаходження з керамікою черняхівської культури. На ньому було закладено два шурфи на різних висотах тераси, культурний шар спостерігався тільки в тому, який розташований ближче до заплави.

В 2017 році поряд були обстеженні місцезнаходження Троянове-вул. Шевченка, 13 та Троянове 10. Вони, разом з Троянове 9 та згаданим вище місцезнаходженням, можуть бути частинами одного великого поселення чи різночасових дрібних. Подальші дослідження допоможуть розв'язати цю проблему.

В 2018 році для уточнення пошкодження оранкою культурного шару, на трипільському поселенні Лікарево I було проведено шурфування. Перший шурф розташовувався на задернованому полі, орієнтація північ-південь, розміри 1×2 м. Перші 30 см від поверхні шов орний шар з трипільською керамікою. Нижче простежувався основний культурний шар з великою кількістю трипільської кераміки та обмазки. Також матеріал репрезентований кременем гравітоїдного вигляду. Особливу увагу привертає косотронкований відщеп, вкритий крутою ретушшю. Об'єктів у шурфі не виявлено. Другий шурф було закладено за 50 м на південь від першого на подвір'ї закинутої садиби. Орієнтація північ-південь, розміри 1×1 м. Культурні рештки розташовувалися до глибини 60 см. Вони репрезентовані керамікою XIX–XX ст. та трипільською. Гомогенного шару не виявлено.

Були проведені розвідки в околицях села Берзулове. Там де була можливість, був зібраний підйомний матеріал, представлений, переважно, артефактами кам'яної доби. На жаль, більшість пам'яток засіяно і можливість їхнього картографування припадає на осінньо-весняний період.

Проводили обстеження пам'ятки Андріївка 1. Вона дуже пошкоджена кар'єрами та оранкою. На ділянці, де зустрічається кераміка трипільської та черняхівської культур, було вирішено закласти шурф, з метою визначення характеру залягання культурних шарів. Він показав, що чіткого поділу між шарами немає, матеріал змішаний, переважає кераміка черняхівської культури.

В заплаві річки Велика Вись, в районі села Троянове, було відкрито раніше невідомий курган доби енеоліту-бронзи. Приблизні розміри: R=30 м, H=3–4 м.

Було складено детальний план козацького кладовища на території села Троянове.

Загалом за польовий сезон 2018 року експедицією було обстежено 16 пам'яток, з яких три нововиявлені. Було закладено 10 шурфів, загальна площа яких 12 м².

Таким чином, археологічні розвідки Національного музею історії України у 2017–2018 рр. на території Новомиргородського району Кіровоградської області підтвердили, що це надзвичайно багатий на археологічні пам'ятки мікрорегіон, однак двох польових сезонів дуже мало для його вивчення. В процесі розвідок було як обстежено поточний стан раніше відомих пам'яток, так і виявлено нові, розташовані в тих топографічних умовах, яким раніше дослідники не приділяли уваги. Варто також зазначити, що більшість пам'яток зазнають постійної руйнації як через ведення сільськогосподарської діяльності, так і через активність грабіжників, підтвердженням чому є чисельні сліди локального втручання в культурний шар пам'яток. Тому в наступні роки ми плануємо продовжити роботу над обстеженням та картографуванням цієї місцини, зосередившись на більш широкій території обстеження та приділяючи більшу увагу картографуванню меж пам'яток і визначенню їх площі. В планах зафіксувати всі пам'ятки, описати їх та підготувати документальну базу для їх подання в реєстр пам'яток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Цвек О. В. Об археологических разведках в Новомиргородском районе Кировоградской обл. 1987–1989 / О. В. Цвек, П. І. Озеров.

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток між селами Андриївка та Коробчино

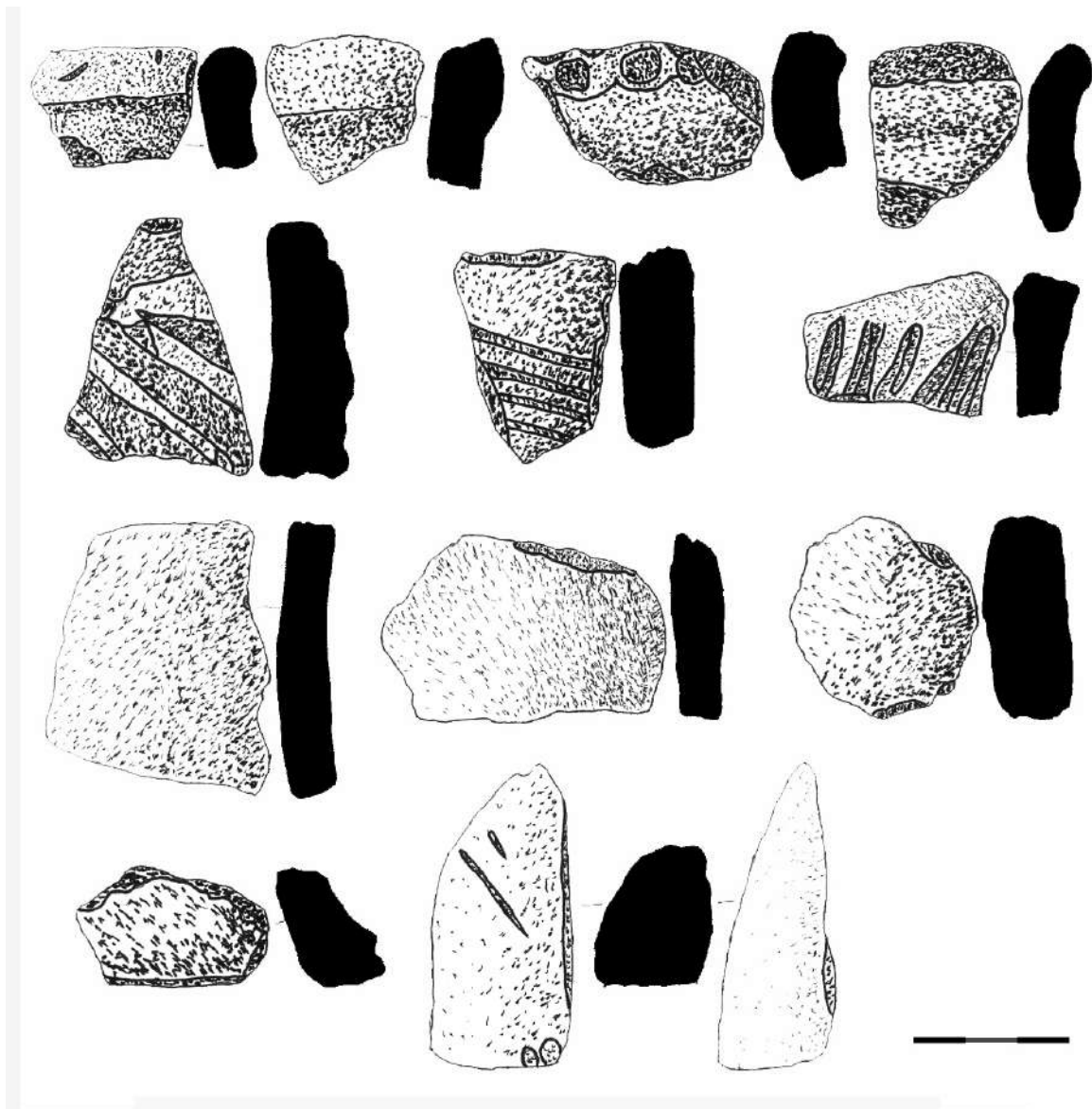

Рис. 2. Андріївка-хутір, кераміка доби бронзи та фрагмент точильного каменю.

Рис. 3. Лікареве I: кам'яна зернотерка

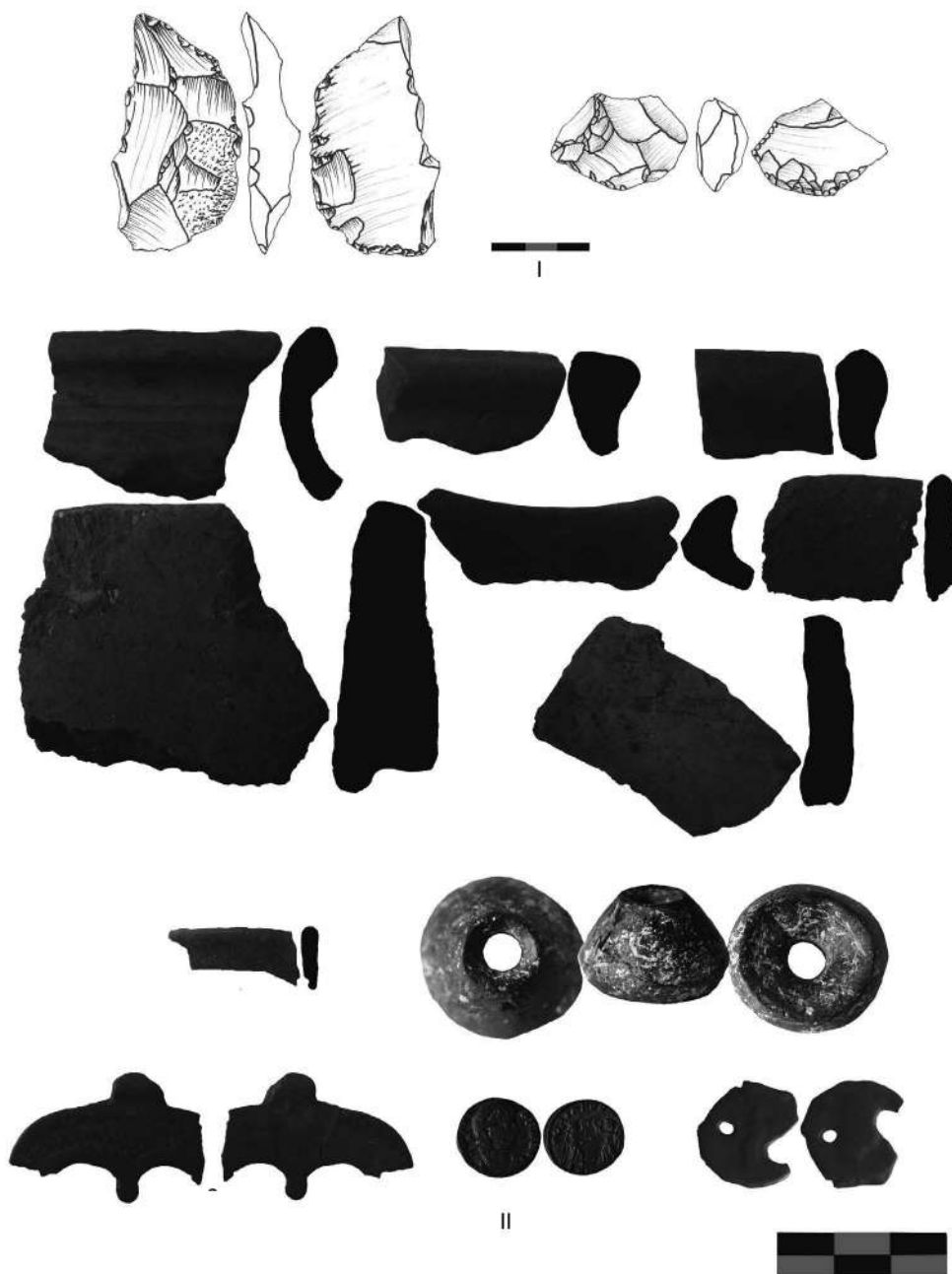

Рис. 4. Троянове 9: I – матеріали доби каменю; II – матеріали черняхівської культури

Рис. 5. Андріївка Водозабір: листоподібний ніж ямної культури

Олександр Юрченко,
кандидат історичних наук
ст. наук. співробітник
Археологічного відділу НІЕЗ «Переяслав»

РИТУАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ ЕНЕОЛІТУ ТА РАННЬОЇ БРОНЗИ З ПАМ'ЯТКИ БІЛЕ ОЗЕРО 2 НА ЛІВОМУ БЕРЕЗІ СЕРЕДНЬОГО ДНІПРА

У статті публікуються результати рятівних досліджень, проведених на розмивах багатошарової пам'ятки Біле Озеро 2, в межах Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Під час робіт виявлено два закриті ритуальні комплекси доби пізнього енеоліту та ранньої бронзи.

Ключові слова: Середнє Подніпров'я, ритуальний комплекс, ямна культурно-історична спільність, пивхінська культура, ліпний горщик, гребінцеві розчіси.

Археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» на початку серпня 2008 р. проводився огляд берегової лінії Канівського водосховища в районі с. Циблі (Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.). За 3,2 км південніше села, на багатошаровій пам'ятці Біле Озеро 2 у береговому відслоненні борової тераси, розмивом було зруйновано закритий об'єкт схожий на яму (рис. 1,1:1). Він знаходився в північній лінзі культурного шару пам'ятки, яка складалася з слабогумусованого піщаного шару, який зверху перекривався еоловим піском, а знизу його підстилав материковий алювіальний піщаний шар (рис. 1,3). Під час зачистки контури ями не читалися, об'єкт виглядав як компактне скупчення кераміки. Його верхній край фіксувався на відмітці 1,33 м від сучасної поверхні, а нижній знаходився на глибині 1,48 м – на межі материка та слабогумусованого шару. Ширина скупчення сягала 35 см, у глиб воно було вибране близько 20 см. Усі черепки були покладені навзак, щільно один до одного, внутрішньою стороною догори. Під керамічною викладкою були покладені два камінці магматичної породи гранітного типу. Під час вибірки трапився дрібний шматочок деревного вугілля. Місце знахідки позиціоноване GPS-навігатором з відповідними координатами: 49° 57' 11.5352" північної широти і 31° 34' 19.7602" східної довготи.

Із скупчення походять 72 різновеликі уламки від трьох ліпних товстостінних горщиків, що дало можливість їх графічно реконструювати. Від першого горщика (рис. 2,1) походять найбільша кількість уламків. Висота уцілілої частини посудини 30 см, діаметр вінець 32 см, максимальний діаметр тулуба – 33 см. Вінчик з рівно зрізаним верхом, ледь відхилений на зовні. Шийка коротка, плавно переходить до слабо вираженого, округлих обрисів плічка у верхній частині горщика. Товщина стінки коливається від 0,9 до 1,1 см. Тулуб витягнутого, яйцевидного профілю, плавно звужується до денця. Денце відсутнє, однак судячи з уламків придонної частини, воно було заокругленим. Зовні поверхня заглажена численними гребінцевими розчісами, окрім вінчика й шийки. Розчіси з середини зустрічаються зрідка, вони трапляються в області вінець та стінки. По бочку нанесено три горизонтальні ряди серпоподібного мушельного штапу, котрий судячи з уламків, частково покривав його поверхню. Зовнішня поверхня горщика має рівномірний оранжевий випал та чорний з середини. Керамічне тісто важке, щільне з домішкою піску і дрібного шамоту.

Від другого горщика зберігся один уламок (рис. 2,3). Висота уцілілої частини горщика 10,5 см, діаметр вінець 20 см, максимальний діаметр тулуба – 22,8 см. Вінчик підквадратний, з рівно зрізаним верхом, по зовнішньому краю прикрашений пальцевими вдавленнями. Шийка плавно переходить в округле плічко, яке знаходиться в середній частині горщика і орнаментоване горизонтальними рядами пальцевих зачіпів. Денце відсутнє. Товщина стінки 1,1 см. Зовнішня і внутрішня поверхні заглажені крупнозубим гребінцем. Горщик має зовнішній коричневий випал та чорний з середини. Черепок щільний, важкий з домішкою великої кількості піску.

Від третього горщика відомо три уламки (рис. 2,2). Висота уцілілої частини горщика 21,3 см, діаметр вінець 24 см, максимальний діаметр тулуба – 25,2 см. Вінчик з рівно зрізаним верхом, ледь відхилений назовні, прикрашений пальцевими заціпами по зовнішньому краю. Шийка коротка, плавно переходить у слабо випукле плічко, у верхній частині горщика. Товщина стінок 0,9-1,0 см. Тулуб округлої форми, плавно звужений у бік, швидше за все, округлого денця, яке також відсутнє. Поверхня горщика зовні та з середини заглажена гребінцевими розчісами. На плічку просвердлений наскрізний отвір. Зовні та на зламі черепок має чорно-оранжевий випал і чорний з середини. Керамічне тісто щільне, важке, з домішкою піску.

Вказані горщики мають прямі аналогії із посудом пізньоямних поселень та підкурганних поховань степу України [5, с. 73, рис. 4, 1, 2, 4, 5, 9–11; 7, с. 16, 17, рис. 1, II, 18, 20, 22, 25; 8, с. 342–343, рис. 97, 2–6, 9, 11, 14, 18, 19, 21–24; 9, с. 42, рис. 15, IA 3, IIA 1–3]. Аналогії нашому комплексу ми знаходимо серед небагаточисельних ритуальних комплексів ранньобронзового часу. І не лише за схожістю обряду, але й за типами знайденого там посуду. Зокрема під час розкопок заповнення ритуального ровика навколо кургану № 2, біля смт. Драбів (Черкаська обл.), було знайдено компактне керамічне скупчення від горщика ямної культури, схожого по формі на нашій (рис. 2,1). Автори розкопок, посиляючись на факт наявності кругового ровика, хронологічно прив'язаного до первинного насипу кургану та відсутності основного і впускних поховань ямного часу, вважають даний курган святилищем [2, с. 202; 3, с. 26, рис. 1–2]. Інший приклад, хоч і не повністю тотожний нашому, зафіксовано на ямній пам'ятці Генералка 2, що знаходиться на о. Хортиця. Там досліджено ритуальний рів, в якому знаходилися компактні скупчення від розвалів горщиків, а також кісток тварин, каміння, крем'яних знарядь праці тощо [6, с. 316–318].

Цікаво також бачити на одному з горщиків (рис. 2,1) мушельний штамп, притаманний місцевим зразкам пивихинської культури, а не ранньобронзовому часу [1, с. 147, рис. 22, 2, 3, 5, 8, 9, с. 152, рис. 27,1; 4, с. 112, рис. 5, 5, 8–11, 20]. Це лише підтверджує думку деяких дослідників про участь пивихинського населення в складанні ямної культури [7, с. 16].

У квітні 2009 р. на вказаній пам'ятці було виявлено новий зруйнований водосховищем закритий об'єкт (рис. 1,1:2). Він знаходився за 121,5 м південніше попередньої ями в південній лінзі культурного шару, який складався з верхнього – помірногумусованого і нижнього – слабогумусованого піщаних прошарків, що зверху перекривалися еоловим піщаним шаром, а знизу їх підстилав материковий алювіальний піщаний шар (рис. 1,2). Судячи із знахідок кераміки попередніх зборів, руйнування ями почалося ще у 2005 р. Яма досліджувалася вертикальними зачистками, з наступною вибіркою матеріалів. Її верхній край фіксувався на глибині 1,20–1,32 м від сучасної денної поверхні, нижній – на глибині 1,71 м. Північна частина ями була заглиблена, південна мілкою. Розміри її уцілілої частини склали 1,3×0,57 м. Під час зачистки краї ями були нечіткими, розпливчастими, заповнення – помірна гумусація, але з вибіркою вглиб ставала інтенсивною та щільною. У заповненні знаходилася велика кількість черепків: місцями розсіяно, по всій площі ями, зрідка покладеними один на одного, а іноді компактно, в скупченнях, в хаотичному положенні. Також зрідка траплялися уламки пісковика та вкраплення шматочків (діаметром 1,0–1,5 см) деревного вугілля. Слід зазначити, що нижня частина слабогумусованого шару, який власне перекривав яму, теж містила значну кількість деревного вугілля. Місце виявлення ями позиціоноване GPS-навігатором з відповідними координатами: 49° 57' 7.8574" північної широти і 31° 34' 21.9200" східної довготи.

Із заповнення ями було вилучено понад 70 уламків від одного горщика пивихинської культури (рис. 3). Висота посудини 39,5 см, діаметр вінець 32 см, максимальний діаметр тулуба – 39 см. Вінчик високий, жолобчастий, з підокруглим краєм, ледь відхилений назовні. Шийка коротка, плавно переходить в опуклий бочок. Товщина стінок у верхній частині

посудини 0,7 см, тоді як нижня та денце мають 0,9 см. Тулуб яйцевидного профілю, звужений до денця. Денце плоске, із заокругленими краями, 6 см у діаметрі. Тулуб посудини повністю заглажений прямими гребінцевими розчісами, у придонній частині вони заокруглені. Цікаво те, що для нанесення орнаменту поверхня вдруте була заглажена поверх гребінця. З середини горщик також заглажений гребінцем. До того ж зворотна сторона вінчика має ще напівциркульні розчіси. Ближче до денця в стінці просвердлено два наскрізні отвори. Горщик має різний випал: зовні від оранжево-цегляного до червонясто-коричневого, з середини сірий, на зламі чорний. Швидше за все, під час формування, посудина зовні та з середини додатково покривалася ангобом. У верхній частині він крихкий і часто відслонюється, проте ближче до денця стає щільним. Одна зі сторін тулубу має недостатньо випалене, мастке тісто. Керамічна маса має домішку піску.

Вінця завдяки орнаментации мають зовнішній рельєфний профіль. Верхній край оздоблений двома рядами горизонтального мушельного штаму. Ще нижче йде чергування псевдоваликових потовщень з сегментами мушельного штаму та прокреслених зигзагів. Більша половина тулуба горщика покрита складним прокресленим та штампованим мушлею зигзагоподібним орнаментом, який розділений на сім частин вертикальними метопами з дворядового мушельного штаму (рис. 4,1).

Схожий нашому обряд, серед пивихинських пам'яток, нами поки-що не знайдений, особливо дивлячись на те, що й сама культура ще мало вивчена. Проте орнаментні аналогії до даної посудини були виявлені серед пивихинських керамічних знахідок багатошарової пам'ятки Малі Озера, яка знаходиться за 1,4 км південно-західніше Білого Озера 2 та за 2,5 км на південний захід від Державного медико-соціального центру поблизу с. Циблі (рис. 1,1:3). Загалом це стінки від двох різних горщиків із штампованим мушельним та прокресленим орнаментом, який повторює ту ж схему зигзагів (рис. 4, 2, 3). Судячи по даних фрагментах, чергування різного роду зигзагів було усталеним символом і мало смислове навантаження в оздобленні посуду серед пивихинського енеолітичного населення. Можливо наша посудина з слабко випаленим керамічним тістом, складним (можливо сакральним) орнаментом, призначалася саме для ритуальних дійств, пов'язаних з поховальним обрядом. Про обряди пов'язані з потойбічним світом свідчать також просвердлені отвори, які символізували так зване ритуальне пошкодження предметів. Один з отворів ми бачимо і на горщику з ями ранньобронзового часу (рис. 2, 3).

Пам'ятка Біле Озеро 2 знаходиться серед дюн на краю борової тераси, які лише у ХХ ст. були закріплені лісовими насадженнями. До того часу це була територія з рухливими пісками, непридатна для проживання. Давнє населення намагалося селитися на підвищеннях у заплаві Дніпра, поблизу його проток, стариць та озер. Край борової тераси, піднятий над заплавою на 2–7 м, як значне підвищення слугував місцем кладовищ, про що свідчать самі поховання, мала потужність та слабка насиченість знахідками культурного шару, бронзові речі та цілий посуд, вимиті водосховищем із зруйнованого культурного шару на схожих як Біле Озеро 2 пам'ятках Переяславського Лівобережжя. Таким чином, знайдені ями якщо й не були залишками зруйнованих поховань, принаймні належали до поховально-поминальної обрядовості населення пізньоенеолітичної та ранньобронзової доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Костенко Ю. В. Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя / Ю. В. Костенко. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич, 2015. – 550 с.
2. Куштан Д. П. Культурні об'єкти у поховальних комплексах доби бронзи на території Середнього Подніпров'я / Д. П. Куштан // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. – К.; Фастів, 2005. – С. 201–208.
3. Куштан Д. П. Розкопки курганів біля смт. Драбів / Д. П. Куштан, В. В. Белих, М. П. Кривенко // АБУ 1997–1998 рр. – К.: ІА НАН України, 1998. – С. 25–26.

4. Роздобудько М. В. Енеолітична кераміка пам'яток борової тераси Переяславського Лівобережжя / М. В. Роздобудько, О. В. Юрченко // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – К.; Фастів, 2005. – С. 100–113.
5. Самойленко Л. Г. Кургани ямной культуры в бассейне р. Базавлук в Днепровском степном Правобережье / Л. Г. Самойленко // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – К.: Наукова думка, 1988 – С. 64–79.
6. Тубольцев О. В. Исследования экспедиции «Новая археологическая школа» на о-ве Хортица / О. В. Тубольцев, М. А. Остапенко, А. В. Николова, Д. Р. Кобаля // АБУ 2002–2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – Вип. 6. – С. 316–318.
7. Шапошникова О. Г. Поселения древнеямной культуры в Нижнем Поднепровье / О. Г. Шапошникова // Записки Одесского археологического общества. – О.: Одесское книжное издательство, 1960. – Т. I (34). – С. 15–27.
8. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая общность / О. Г. Шапошникова // Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3. – С. 336–352.
9. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, Н. Д. Довженко // САИ. – К.: Наукова думка, 1986. – Вып. В1-3. – 160 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АБУ – Археологічні відкриття в Україні.

САИ – Свод археологических источников.

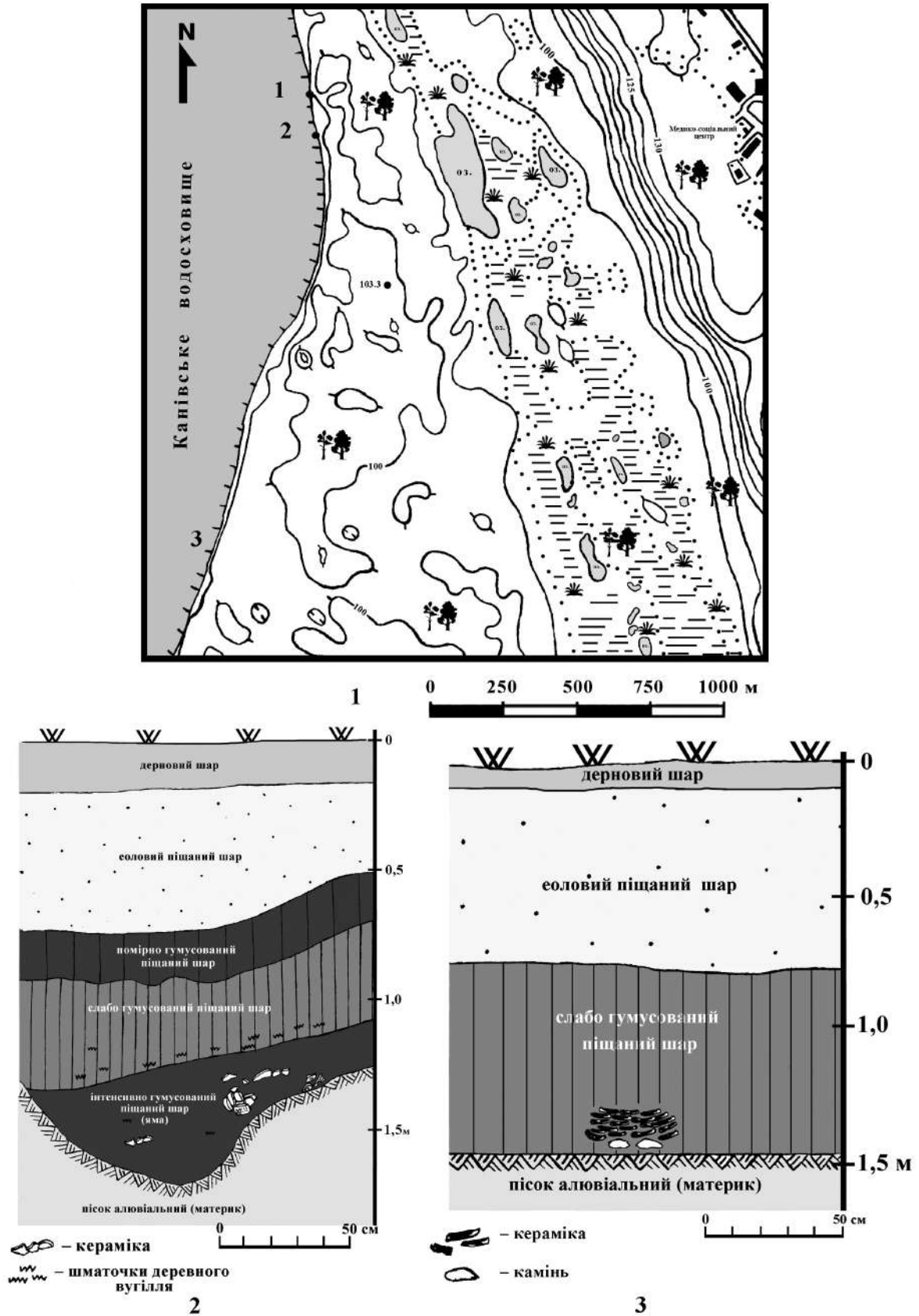

Рис. 1. 1 – план досліджуваної ділянки зони Канівського водосховища (1 – яма з ранньобронзовими знахідками, 2 – яма з пізньонеолітичними знахідками, 3 – пам'ятка Малі Озера); 2 – профіль ями з пізньонеолітичним матеріалом; 3 – профіль ями з ранньобронзовим матеріалом.

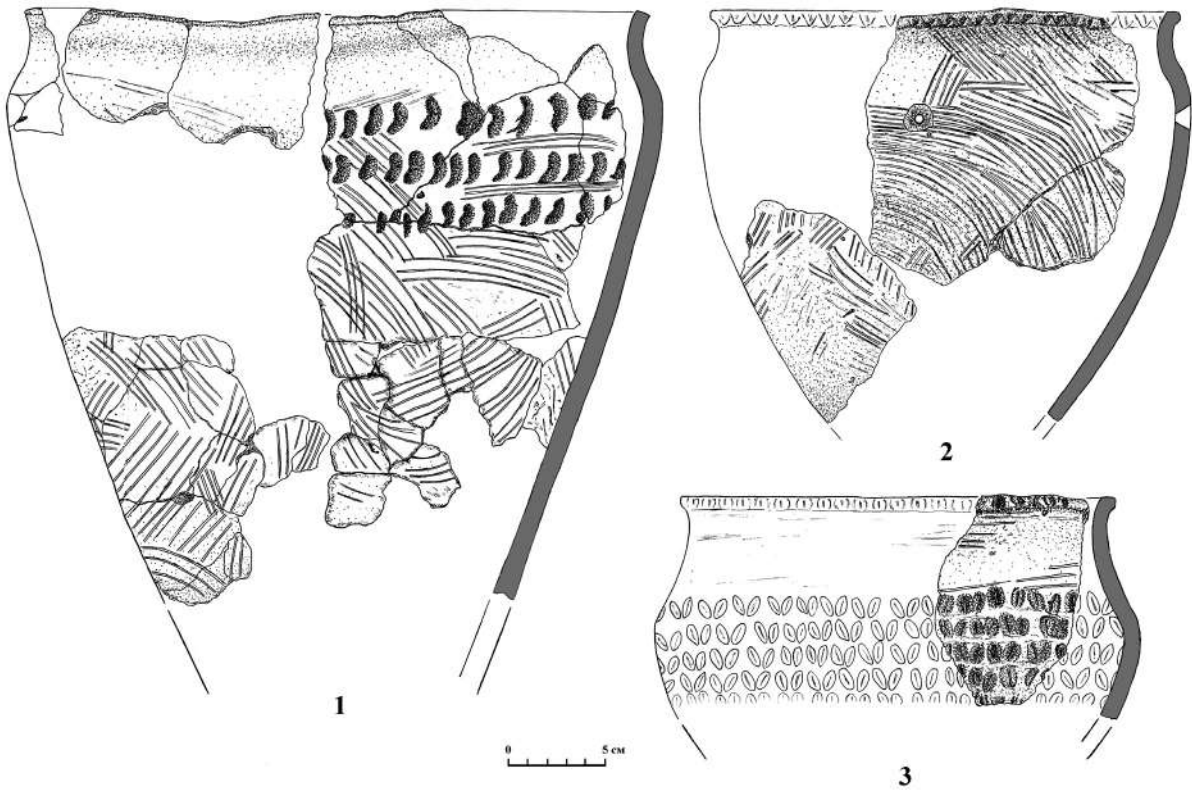

Рис. 2. Горщики ямного типу з ями ранньобронзового часу на пам'ятці Біле Озеро 2.

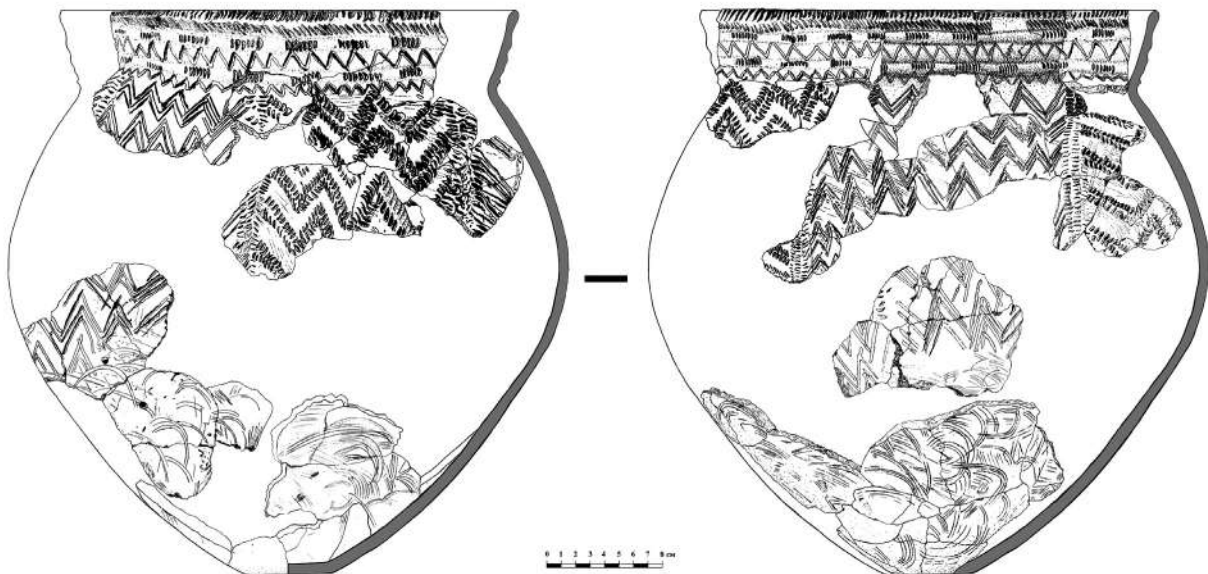
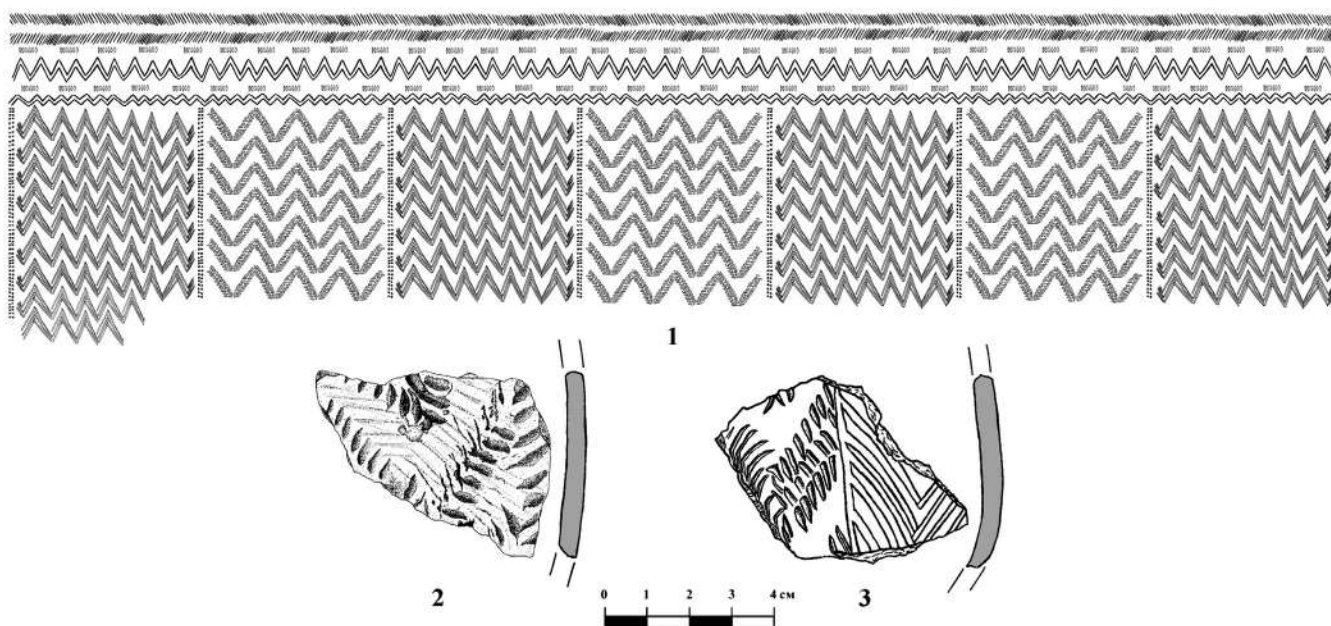

Рис. 3. Пивихинський горщик з ями пізньонеолітичного часу на пам'ятці Біле Озеро 2.

Рис. 4. 1 – схема-реконструкція орнаменту на пивихинському горщику з Білого Озера 2; 2, 3 – орнаментальні аналогії на пивихинській кераміці з пам'ятки Малі Озера.

Анатолій Гуцал,
доцент кафедри архівознавства,
спеціальних історичних та правознавчих
дисциплін Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка
Віталій Гуцал,
завідувач Науково-дослідної лабораторії
археології Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАННЬОСКІФСЬКОГО КУРГАНУ НА ГОРОДОЧЧИНІ

В статті йдеться про результати досліджень кургану VII ст. до н. е. в с. Купин Городоцького району, в якому була споруджена і спалена дерев'яна усипальниця. Виявлено залишки двох захоронень, багатий набір керамічних виробів, залізні сокири.

Ключові слова: Купин, курган, поховання, кераміка, залізна сокира.

В межах Збруча і Смотрича в межах Городоцького району зосереджена значна кількість курганів епохи ранніх скіфів, дослідження окремих з них проведені на рубежі XIX–XX ст. З 2007 р. розкопки на цій території проводить експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. У 2018 р. робота археологів була зосереджена на курганній групі біля с. Купин Городоцького району.

Група розташована на підвищеному плато за 0,8 км південно-західніше-західніше села. Вона складається з 4-х насипів, витягнутих ланцюжком з півночі на південь на відстані 299 м.

Курган № 1 – крайній з півночі. Його сучасна висота має 1,4 м, діаметр – 9,5 м. Посеред насипу в центрі була грабіжницька яма розмірами 3×4,5 м, глибиною до 1,8 м. Друга яма, діаметром 1,8×2 м завглибшки 1,2 м розміщена в південній частині насипу ближче до краю. У насипі та й в самих ямах виднілися крупні камені. Курган № 1 – за 60 м від дороги, що веде від плато до села.

За 93 м південніше від першого насипу знаходиться другий, висотою 1,1 м і діаметром 9,5 м, хоча його поли розтягнуті метрів на 20. Зафіксовано дві грабіжницькі ями. Одна в центрі (3,2×3 м, глибина 1 м), а друга, дещо менших розмірів, у південно-західному секторі. На поверхню виступають каміння.

Курган № 3 розміщений за 63 м від – № 2. Діаметр спочатку був, як можна судити за деякими ознаками, 6–7 м, але зараз він розсунутий на 15–16 м. Насип в центрі понівечений грабіжницькою ямою зі сторонами 4×3 м, глибиною 1,1 м. По всій поверхні виступав випалений шар ґрунту.

Курган № 4 віддалений від № 3 на 83 м. Він найменший в групі. Діаметр насипу 4×5 м, висота – 0,4 м. Пошкоджений перекопами.

Розкопками було охоплено два насипи № 3 і 4. У цій статті мова йде про курган № 4. Не дивлячись на те, що він був суттєво потурбований грабіжниками і численними лисячими норами, було вирішено перевірити всю підкурганну поверхню. Після кількох зачисток її вирівняли і намітили ділянки, перспективні для дослідження. На жаль, чорні археологи знову знайшли можливість здійснити чергове пограбування і вирили нову яму, зачепивши частину старої (рис. 5). Курган поніс чергові втрати. Тим не менше, у північно-східному секторі вдалось натрапити на два захоронення, які лежали поряд. Місце для поховань було підсипано жовтою глиною на площі 1,1×0,45 м товщиною до 3–3,5 см. Підсипка лежала горизонтально, але її східний край був дещо опущений відносно загального рівня. На ній збе-

рігся фрагмент розмірами 21×23 см, який був заглажений рідким глиняним розчином і в процесі вогню випалився до стану черіня печі. Очевидно, що він відігравав якусь особливу роль на зразок вівтаря в час ритуальних дій. Відомо, що в давнину вівтар споруджували із землі чи дерну і він був, в тому числі, місцем жертвоприношень. Їх будували, як правило, зі східного боку, тобто так, як і в даному випадку.

Перше захоронення представляло собою залишки одного тілопокладення, яке було в скорченому стані. Коли горіли дерев'яні конструкції кургану, то згорів і кістяк. Збереглися фрагменти однієї ноги, стегнова і гомілкові кістки, колінний суглоб, кілька уламків тазових кісток. Розташування цих уцілілих кісток дає підстави вважати, що головою кістяк був повернутий у західну сторону. Пізніше, мабуть в час пограбування, верхня частина спаленого скелета була знищена. Безпосередньо до цього поховання відноситься кілька розчавлених посудин, які лежали компактно (рис. 2). Серед них виділяється невелика корчажка висотою 22 см, діаметром вінець 18 см, тулуба – 18,7 см. У неї високе циліндричне горло, яке через уступ переходить у тулуб (рис. 1,2). Біля неї лежали два неглибокі черпаки. У них прямий вінець, злегка відхилений назовні, який з'єднується з пласким дном з виїмкою, вдавненою всередину і висока ручка з виступом наверху у вигляді хвоста ластівки. Діаметр одного – 12,6 см, висота – 2,7 см. У другого черпака діаметр вінець 18,5 см, висота – 3,5 см, дно має злегка сферичну форму. Окрасою цього виробу є висока (до 15 см) і широка (5 см) ручка. Черпак лощений до блиску. Там же розчищена невелика біконічна посудина (рис. 1,6) висотою 12,5 см. Її найширша частина тулуба (діаметр 13 см) заходиться посередині висоти і різко звужується до дна (діаметр 7,2 см) та вінець (8,3 см), вінчик вертикальний, стінки шийки помітно прогнуті.

Друге поховання знаходилося поряд з першим, але трохи південно-східніше. Тут виявилися зсіпані в купку кальциновані кістки і лежали на боку три великі посудини, направлені горлом на захід. Їхнє розташування було таким, що жодна з них не «налазила» на сусідню, тому складається враження, що всі вони з самого початку були покладені на бік. Найбільшою виявилася корчага типу вілланова (рис. 3), загальною висотою корпусу 45 см, діаметром тулуба – 35 см, вінець – 20,5 см, дна – 13,6 см. По плечиках, практично в місці найбільшого розширення тулуба, наліплено три «ручки-упори», розташованих асиметрично. Всередині корчаги було поміщено дві інші кружковидні посудини. Пропорціями тулуба вони фактично не відрізняються одна від одної. Він циліндричної форми, дещо розширений посередині висоти, злегка звужений до дна і в горловій частині, вінець незначно відігнутий назовні. У одного є проста петельчата ручка збоку корпусу (рис. 1,4), у другого – вона прикріплена до вінця і тулуба. В останнього по самому краю вінчика йде наліпний розчленований валик.

Два інші горщики банковидної форми. У них високі стінки (до 30 см), майже непомітно нахилені до вінця і різкіше – до плоского дна. По краю вінчика нанесений грубий розчленований пальцевими вдавненнями валик, під яким кінцем загостреної палички недбало зроблені вертикальні продовгуваті наколи. В один горщик було вкладено ще дві посудини (рис. 4). Одна – нагадує опуклобоку чашу з горизонтально поставленими, завернутими до середини вінцями діаметром 9,2 см найширша частина корпусу – 16,1 см, дна – 7,1 см, висота – 9,5 см (рис. 1,1). Інша має форму глибокої (9,1 см) миски з нахиленими всередину вінцями діаметром 17,2 см і дна – 8,8 см. Вінець оздоблений невисокими горбками.

Південно-західніше захоронень, на краю грабіжницької ями, лежав викид з неї перепаленого ґрунту. При його розчистці трапилися фрагменти кількох мисок і черпаків (рис. 3), які повністю реставруються. Дві миски традиційні для ранньоскіфської пори. У них звужений до плаского дна корпус з прямими стінками, загнутий всередину вінчик. На дні мисок з внутрішньої сторони є знаки у вигляді хреста (рис. 1,5) і кільцевидного виступу. Дві інші миски мають широкий, відігнутий назовні край. Одна з них прикрашена по внутрішній

стороні вінця косими канелюрами. Черпаки з невисокою чашкою і петельчатою ручкою, завершеною розширеним кінцем, що високо піднімається над виробом. Окремо слід сказати про черпак сірого кольору, виготовлений на гончарному колі (рис. 1,3). Його висота – 7,8 см, діаметр вінця – 11 см, корпусу – 13 см, дна – 7,8 см.

Крім кераміки в кургані трапилися залізна сокира і два тесла з боковими виступами.

Колекція кераміки з кургану представлена різноманітними виробами. Це великі посудини типу вілланова. Банковидні горщики, миски із загнутим до середини і відігнутим назовні вінцем, черпаки з низькою чашечкою і високими ручками з виступом на верху, кружки з петельчатими ручками збоку, приземкуваті чашевидні і високі біконічні посудини. Такого різноманітного керамічного набору ще не давало жодне поховання періоду ранніх скіфів з регіону Середнього Подністрів'я. Разом з тим, кожна згадана форма, в тій чи іншій мірі, знаходить свої аналогії у виробках, знайдених в попередні роки при розкопках курганів на цій і сусідніх територіях [2, с. 101–103; 1, с. 149–160; 6, рис. 3; 7, рис. 6; 12.8, 9; 8, рис. 5–8; 9; 5, табл. X.1, 18; XI.2, 3; 3, рис. 55.13, рис. 56.7, 10; 4, рис. 10.11, 12, 16–19].

Спостереження над курганом дають підстави вважати, що в ньому була споруджена стовпова дерев'яна гробниця, впущена в материк. Гробниця і додаткові дерев'яні конструкції, які могли тут бути, були спалені й весь земляно-глиняний масив навколишнього ґрунту був випалений до стану цегли та заповнював весь підкурганний простір. Особливо слід відмітити те, що в курганному насипі присутнє, але не в такій значній кількості як у інших курганах, каміння. Курган датується VII ст. до н. е.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гуцал А. Ф. Розкопки курганної групи в районі Гусикової гори на Хмельниччині та їх результати / А. Ф. Гуцал // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – Т. 24. – С. 149–160.
2. Гуцал А. Ф. Дослідження курганної групи Спасівка-Іванківці у Позбруччі / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, О. Д. Молилов, П. А. Болтанюк // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 101–103.
3. Ковпаненко Г. Т. Кургани раннескифского времени в бассейне р. Рось / Г. Т. Ковпаненко. – Киев: Наукова думка, 1981.
4. Ковпаненко Г. Т. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. – Киев: Наукова думка, 1989.
5. Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин / В. А. Ильинская. – Киев: Наукова думка, 1975.
6. Смирнова Г. И. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны / Г. И. Смирнова // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1977. – Вып. 18. – С. 29–40.
7. Смирнова Г. И. Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре / Г. И. Смирнова // Труды Государственного Эрмитажа. – 1979. – Вып. 20. – С. 37–67.
8. Pulaski F. Mogily o nasypie kaminnym w powiecie Kamienieckim / F. Pulaski // Swiatowit. – 1902. – Т. IV. – С. 26–27.
9. Sulimirski T. Scytowie na zachodniem Podolu / T. Sulimirski. – Lwow, 1936.

Рис. 1. Зразки посуду з кургану

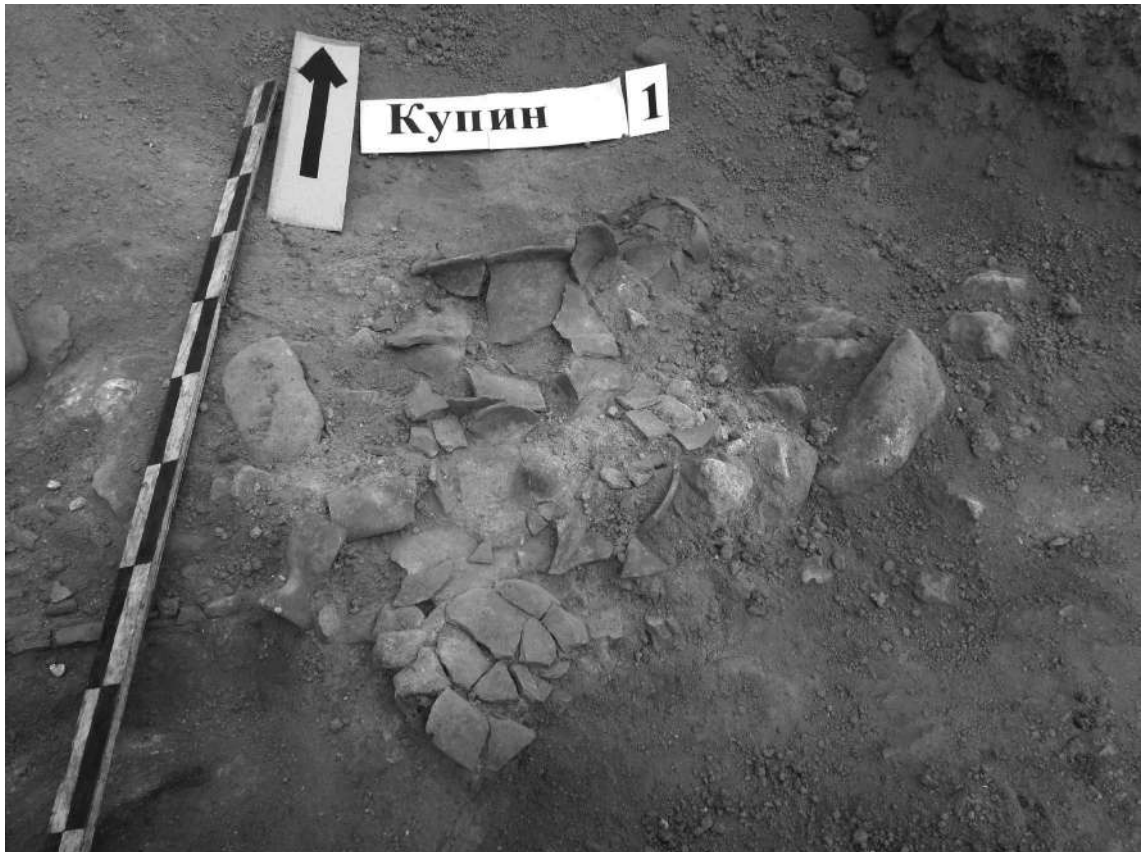

Рис. 2. Розвали кераміки з амforoю у центрі

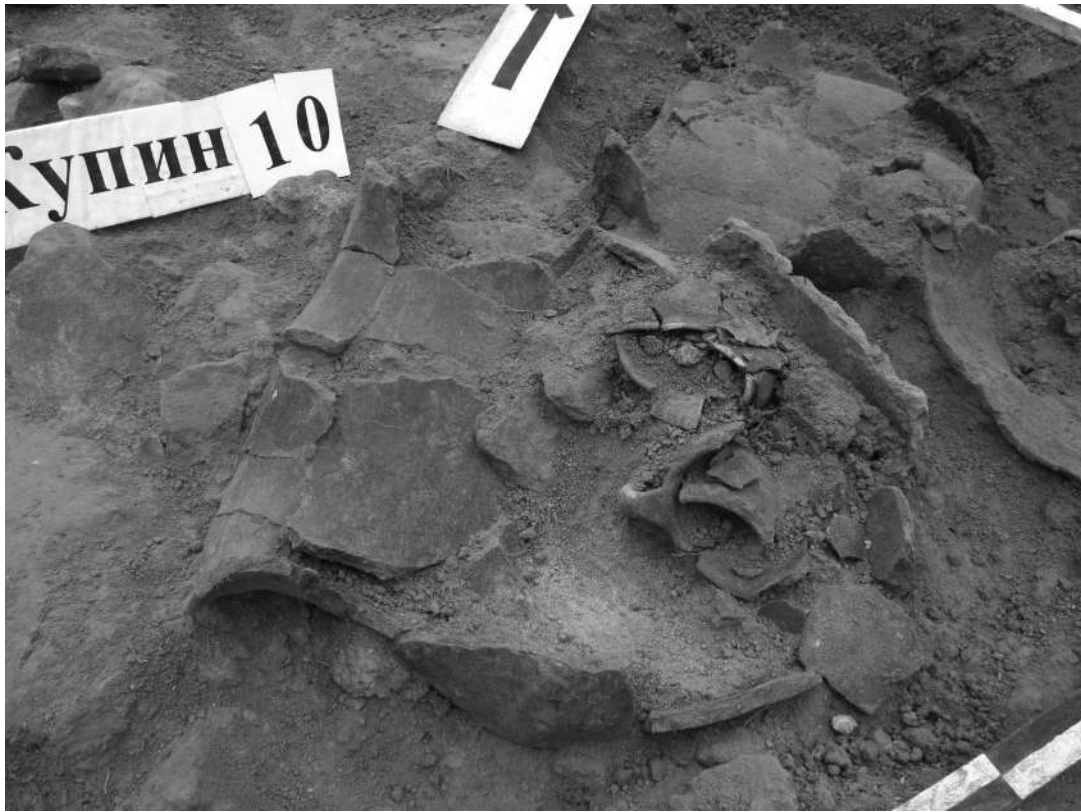
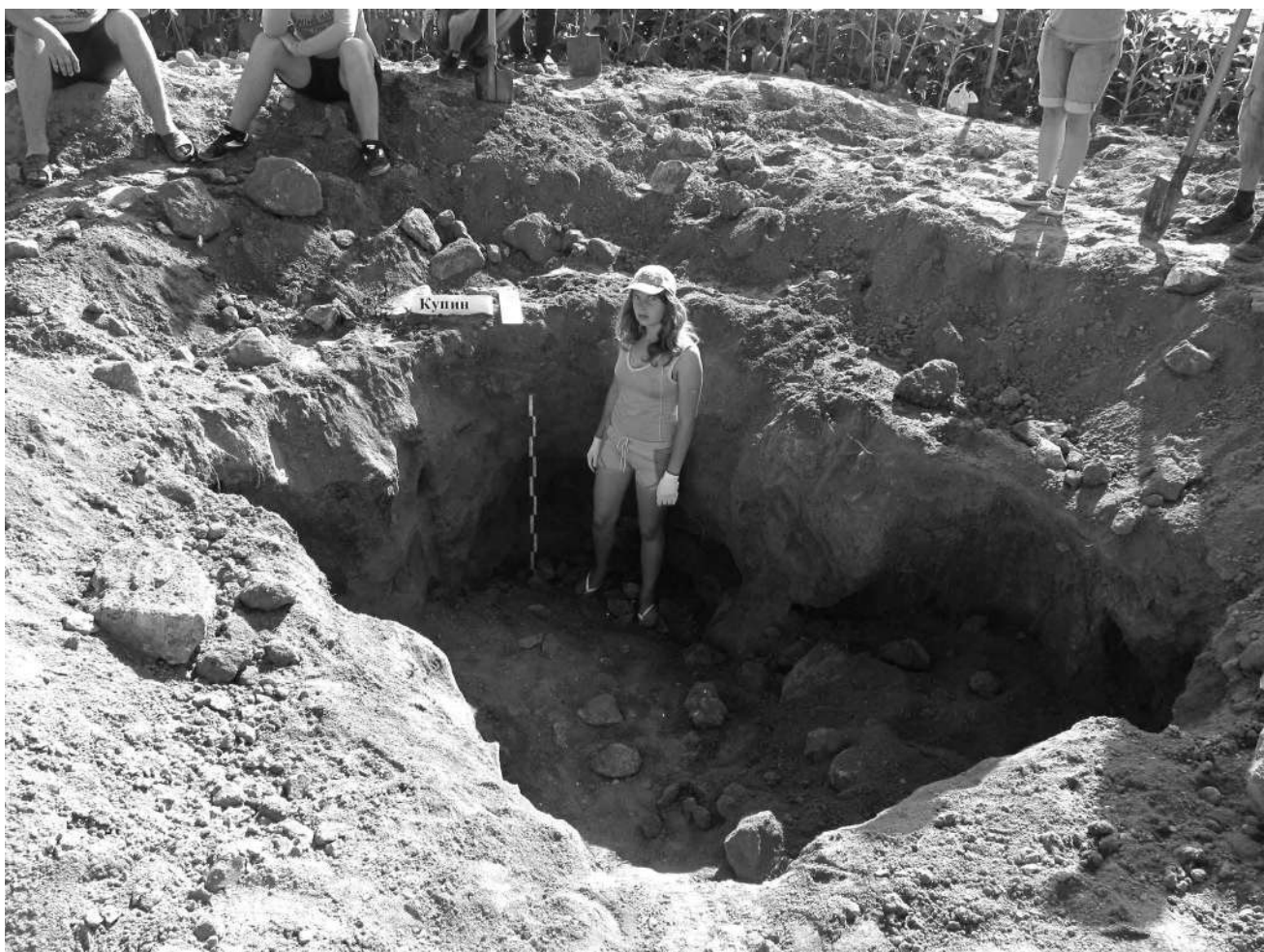

Рис. 3. Корчага типу «Вілланово» з посудинами всередині

Рис. 4. Банковидна посудина з мисками всередині

Рис. 5. Нова грабіжницька яма

Олександр Могилов,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник ІА НАНУ

В'ячеслав Баранов,

молодший науковий співробітник ІА НАНУ

Андрій Скиба,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник ІА НАНУ

Ярослав Володарець-Урбанович,

кандидат історичних наук,
науковий співробітник ІА НАНУ

НОВІ ЗНАХІДКИ СТІЛ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПАСТИРСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У статті розглянуто наконечники стріл скіфського часу, знайдені під час робіт 2017 р. на Пастирському городищі на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу.

Ключові слова: наконечники стріл, озброєння, скіфський час, городище, Український Правобережний Лісостеп.

Скіфська доба в Північному Причорномор'ї відома не лише знаменитими степовими царськими курганами з розкішним інвентарем. Не менш величне явище складають грандіозні городища Українського Лісостепу. Площею від декількох до п'яти тисяч гектарів, вони оточені потужною системою ровів та валів, на яких колись були й дерев'яні стіни. Інколи такі цитаделі формують цілі групи. Подібний «укріплений район», розташований на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу, в районі сіл Макіївка та Пастирське, нараховує 4 городища. Найкраще вивченим з них є Пастирське. Воно зведене в скіфський час. Втім, тут наявні й ранньосередньовічні нашарування. Початок дослідженню пам'ятки поклали масштабні розкопки В. В. Хвойки у 1898, 1900 та 1901 рр. [45, с. 93–98]. У 1938–1939 рр. невеликі роботи тут ведуть І. В. Фабриціус та С. В. Коршенко [17, с. 154]. У 1949 та 1955 р комплекс досліджував М. Ю. Брайчевський (першого сезону – за участю Г. Т. Ковпаненко (Тітенко)) [5; 6; 43; 54]. Масштабні розкопки у кінці ХХ ст. (1990–1993, 1995, 1997, 1998 рр.) веде експедиція на чолі з О. М. Приходнюк [36].

З 2017 р. дослідження пам'ятки було відновлено експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В. І. Баранова. Основну увагу було приділено старожитностям доби раннього середньовіччя. Траплялись під час робіт і знахідки скіфського часу. Виявлено, зокрема, 6 бронзових наконечників стріл цієї доби:

1. Бронзовий втульчастий дволопатекий овально-ромбічний наконечник, з втраченим шипом у нижній частині. Довжина 3,9 см, ширина лопатей 0,9 см, зовнішній діаметр втулки 0,55 см, внутрішній діаметр втулки 0,4 см (рис. 1, 1).

Подібні вістря поширені в ранньоскіфських докелермеських комплексах I половини VII ст. до н. е., являючи собою перехід від ромбічних, до більш пізніх листовидних наконечників. В цей час вони відомі в кургані 524 біля с. Жаботин [14, табл. VIII, 8], захороненні біля Амасьї [59, abb. 5, 108]. Інколи вони трапляються і в келермеський час (середина VII – I половина VI ст. до н. е.), найчастіше маркуючи більш ранні з таких пам'яток. Зокрема, їх виявлено в кургані 24 епонімного Келермеського могильника [10, рис. 27, 7], в насипах 2 (поховання 8) некрополя Залізнодорожний-2 [22, рис. 2, 89] та 12 близ Нартану [4, табл. 33, 6] на Північному Кавказі. Відомі вони з Українського Лівобережного Лісостепу: Попівка, курган 4 [13, табл. L, 6]; з Дніпровського Лісостепоного Правобережжя: насип 474 між Оситняжкою і Пастирським [9, табл. 15, 24]. Інколи трапляються ці знахідки в старожитностях Західноподільської групи: насипи в Ленківцях [28, рис. 28, 1], 5 в Братишеві [57, tab. IV, 2, m].

Взагалі, складається враження, що такі вістря на Середньому Дністрі продовжують використовуватись довше ніж на інших територіях. Так, в кургані 2 біля Братишева [57, таб. V, 1, e] подібний наконечник був знайдений разом із дзеркалом, що мало волутоподібні та розеткоподібні грецькі мотиви. Такий синтез міг бути можливий при виготовленні цього люстра в одній з давньогрецьких північнопричорноморських колоній, зокрема в Ольвії. Як відомо, виділяють окремих тип «ольвійських» дзеркал. Братишівське люстро різниться від них, адже не є цільнолитим. Втім, його зв'язок з давньогрецькими майстернями видається достатньо вірогідним. Враховуючи ольвійську хронологію, комплекс з Братишева, не може бути ранішим за I половину VI ст. до н. е.

2. Бронзовий втульчастий дволопатовий листоподібний наконечник. Одна лопать відламана повністю, в іншій відсутня передня частина. Вістря предмета пошкоджене. Не ясно, чи мало воно заточку (предмети зі збереженим литником особливо цінні, адже вказують на відливання наконечників на місці). На втулці – отвір (ливарний брак). Довжина 4,5 см, зовнішній діаметр втулки 0,7 см, внутрішній діаметр втулки 0,5 см (рис. 1, 2).

Подібні вістря є одними з найпоширеніших в келермеський час, хоча з'явилися вони ще в доскіфську добу. В Дніпровському Правобережному Лісостепу, зокрема, вони відомі в передскіфському кургані 8 в Яснозор'ї, що містив жаботинсько-новочеркаський інвентар. Продовжують існувати вони й в докелермеських старожитностях: Імірлер в Передній Азії [59, abb. 1, 7]. Найбільша ж їх кількість пов'язується зі старожитностями келермеського часу (середина VII – I половина VI ст. до н. е.). В Дніпровському Правобережному Лісостепу вони відомі з курганів 38 поблизу Гуляй-Города, 5 неподалік Рижанівки в басейні Тясмину [14, табл. II, 3 XXII, 10]; 421 в Ромашках [9, табл. 4, 13], 82 біля Берестняг, 35 поблизу Бобриці, 2 неподалік Лазурців, з насипу 1901 р. у Медвині в Поросці [16, рис. 8, 3; 10, 17, 18; 26, 7; 36, 2]. Трапляються подібні артефакти й у Лісостеповому Лівобережжі: насипи Старшої Могили, 12 в урочищі Стайкин Верх біля Аксютинців [13, табл. II, 35; XI, 7].

3 Західноподільської групи схожі вироби відомі з курганів 2 біля Долинян [42, рис. 4, 11], 1 в Круглику [41, рис. 3, 2], неподалік Ленківців [28, рис. 28, 1]. Виявлені вони й у Степовій Скіфії: курган 3 біля Підгородного [30, рис. 3, 5].

Цікаво, що у середині – II половині VI ст. до н. е. такі стріли інколи продовжують зустрічатись у перехідних комплексах, що містять змішаний інвентар і келермеського, і середньоскіфського типів. До таких пам'яток, наприклад, можна зарахувати насип 478 близ Вовківців [9, табл. 23, 9].

3. Бронзовий втульчастий кулеподібний наконечник. З боків поздовжні виступи – чи то ледь позначені лопаті, чи то ливарні шви. Посередині виробу – отвір (ливарний брак). Довжина 3,7 см, зовнішній діаметр втулки 0,55 см, внутрішній діаметр втулки 0,4 см (рис. 1, 3).

Вказане вістря відноситься до рідкого в Скіфії різновиду, що налічує близько трьох десятків виробів [29, рис. 1]. В Дніпровському Правобережному Лісостепу такі речі тяжіють до південних регіонів, а більша їх частина знайдена на поселенських комплексах південного вигину р. Тясмин. Ціла їх низка походить з різних поселень біля с. Жаботин. Інші предмети пов'язуються з с. Іванівка. Ще одна знахідка виявлена 2017 р. на Мотронинському городищі (роботи Скіфської Правобережної експедиції під керівництвом О. Д. Могилова). В Лівобережжі кулеподібний наконечник було виявлено біля с. Лихачівка в Поворсклі [47, рис. 6, 9].

Ціла серія таких предметів відома з Північного Кавказу. Наконечник з кургану 5 Краснознаменського могильника має огранену поверхню [31, табл. 55, 164]. Ще одне вістря з поховання 8 Комаровського могильника розчищене в сагайдачному наборі келермеського часу [1, рис. 2, 19]. Кулеподібні вістря виявлені на Сержень-Юртівському [19, табл. 11, 6] та Развальському [26, рис. 2, 7] поселеннях. Наконечники з поховання 3 могильника Каррас мають з боків 2 поздовжніх лопатеподібних виступи. В. І. Козенкова описує їх як ливарні шви на кулеподібних наконечниках [20, с. 24, табл. III, Г, 2, 3]. Пара наконечників з могили 30 Мінераловодського некрополя (рис. 1, 21) вирізняються округлістю вістря [3, рис. III, 24].

Нарешті, такі стріли відомі зі знищеного поховання між Тасовою і Ладіком біля Амасї в Малій Азії [59, abb. 3, 1–5]. Вони можуть бути пов'язані зі скіфськими походами в Малу Азію. Вказані знахідки знайдені в похованнях ранньоскіфського часу (докелермеського та келермеського етапів: VII – I половина VI ст. до н. е.).

4. Бронзовий втульчастий трилопатеви базисний наконечник з трикутною голівкою з тригранним «поважченим» вістрям, кінець якого відламано, та прихованою втулкою. По середині виробу, на втулці – отвір (ливарний брак). Довжина 2,4 см, ширина лопатей 0,9 см, зовнішній діаметр втулки 0,5 см, внутрішній діаметр втулки 0,4 см (рис. 1, 4).

5. Бронзовий втульчастий трилопатеви базисний наконечник із трикутною голівкою з тригранним «поважченим» вістрям та прихованою втулкою. В одній з лопатей – маленький отвір (ливарний брак). Довжина 2,1 см, ширина лопатей 0,8 см, зовнішній діаметр втулки 0,5 см, внутрішній діаметр втулки 0,4 см (рис. 1, 5).

Вказані базисні наконечники характерні для ранніх середньоскіфських пам'яток. Певний час у середині – II половині VI ст. до н. е. вони співіснують з виробами келермеських типів. Це добре ілюструється в низці поховань. Зокрема, були такі вістря в «змішаних» інвентарних комплексах лівобережних лісостепових курганів 482 і 483 біля Басівки, 505 неподалік Броварок [9, табл. 25, 23, 28; 30, 5], 6 в урочищі Стайки Верх та 1 в місцевості Солодке під Аксютинцями [13, табл. IX, 17; XII, 13]. Відомі подібні захоронення й в Степовій Скіфії: насипи біля Верхньотатрасівки, Олександрівки, Придніпровки, Новокиєвки [30, рис. 13; 15, 2; 16; 19]. Розкопані вони й на Північному Кавказі: Нартан, курган 24 [4, табл. 53, 25].

Більшість базисних стріл відомі з ранніх комплексів середньоскіфського періоду (II половина VI – I чверть V ст. до н. е.). Вони виявлені під дніпровськими правобережними насипами 213 в Яблунові, 411 поблизу Пекарів, 490 (поховання 2) біля Макіївки, 447 (могила 1) коло Пастирського [9, табл. 2, 5; 6, 8; 11, 26, 27; 14, 16]. Трапляються такі знахідки й у степу Північного Причорномор'я [30, рис. 13, 5]; в Українському Лісостеповому Лівобережжі [9, табл. 17, 6, 7].

6. Бронзовий черешковий наконечник. Голівка листовидна, в передній частині – тригранна, «поважчена»; всередині та знизу – трьохлопатева. Черешок круглий в перетині, з краю – потоншений. Довжина 4,8 см, довжина голівки 3,05 см, ширина лопатей до 1,1 см, довжина черешка 1,8 см за максимального діаметру у 0,3 см (рис. 1, 6).

Вказаний наконечник відноситься до дуже рідкого в Північному Причорномор'ї типу, а за формою є унікальним для цього регіону. Як відомо, в Скіфії беззастережно домінували втульчасті бронзові вістря. Знахідки черешкових стріл одиничні. З Дніпровського Лісостепового Правобережжя можна згадати предмет з Яблунова з трикутною трилопатевою голівкою та плоским черешком [9, рис. 33, 17].

Черешкові наконечники використовувались сусідами скіфів. Низка їх відома в ареалі савроматської культури в Поволжі та Приураллі. Хоча в цілому у цих племен теж повністю домінували втульчасті вістря [38, рис. 11–39; 39, рис. 5–52; 40, табл. 12–14]. За формою голівки, яка в них найчастіше трикутна, бронзові черешкові савроматські вістря відмінні від пастирського виробу [38, рис. 40; 39, рис. 16, 6; 35, Б, 1; 40, табл. 13, 409–415; 37, табл. VI, 22; XLII, 23–26; 8, рис. 2, г]. Лише деякі залізні тригранні вироби мають листовидну форму [40, табл. 13, 405].

У сакських племен Середньої Азії черешкові наконечники набули значного поширення, існуючи нарівні з втульчастими. Однак, й вони мають трикутну форму голівки. Іноді – з гранями «ламаних» пропорцій, чи опущеними кінцями лопатей, що утворюють шипи. До того ж, черешок у них звичайно плаский, а не округлий [2, с. 117, табл.; 44, рис. 9; 7, табл. 1–39; 52, рис. 6; 7; 10; 53, рис. 35].

У племен скіфського часу сходу азійських степів та суміжних територій, включаючи й північний Китай, теж були у вжитку черешкові наконечники. Але й серед них переважають

вироби з трикутними трилопатовими голівками. Правда багато з них мають вже стержне-подібний черешок [46, табл. 12; Грач, 1967, рис. 8, 4–10; 23, рис. 7, 4; 15, рис. 59, 12; 48, рис. 50, 19, 22, 29; 49, рис. 12, 5; 50, рис. 1, 12–16; 2, 13, 18–20; 51, рис. 110, 1–29]. Гостролисту форму має черешковий наконечник з некрополя Чайвопу. Голівка в нього тригранна в перетині [48, рис. 50, 20].

Черешковими стрілами користувались сусіди скіфів на Кавказі – племена кобанської культури. Їх «плошки» з трикутними голівками [20, табл. I, 19–32] суттєво відрізняються від пастирського наконечника. Зрідка в ареал цієї культури попадали і черешкові кочівницькі форми зі східних степів, як, наприклад, вістря з Бештау [21, рис. 57, 5]. Опинялись тут і деякі бронзові та залізні черешкові двох- та трьохлопатові стріли [20, табл. II, 37, 38], що знаходять аналогії на Близькому Сході.

Передня Азія була ще одним регіоном розповсюдження бронзових черешкових наконечників стріл [27, с. 28]. Під час скіфських походів у цей регіон, тут розповсюджуються і вістря скіфських типів.

Одними з перших, з ким зіштовхнулись скіфи, перейшовши Кавказький хребет, була держава Урарту. Урартійці використовували черешкові бронзові наконечники з трикутною голівкою різних пропорцій. Кінці лопатей досить часто спускались вниз, утворюючи шипи. Подібні артефакти добре відомі зі знаменитих урартійських фортець Тейшебаїні [32, рис. 22; 33, рис. 11; 34, рис. 30; 35, рис. 54, 55], Русахінілі [55, fig. 2; 56, fig. 28], Аргіштіхінілі [25, рис. 89, 1–7] тощо. Відомі вони і з поховань цього регіону [24, табл. XIV, 11–16; 12, табл. LXXI, 1]. За формою урартійські знахідки суттєво різняться з вістря з Пастирського. Відмінні від нього і залізні пласкі гостролисті наконечники, що іноді трапляються в пам'ятках на території Урарту [25, рис. 89 Б, 1–5]. Дещо ближчі черешкові вістря з гостролистою голівкою, виготовлені, втім, із заліза [12, табл. LII, 10].

Черешкові стріли були на озброєнні і в асирійській армії. В новоасирійській період використовувалися деякі типи близькі до пастирського наконечника. Один з різновидів мав гостролисту трьохлопатову голівку, виготовлявся з бронзи та заліза, й датується достатньо широко: від раннього VIII ст. до н. е., до початку ахіменідської доби. Інший тип, що віднесено до кінця новоасирійського періоду, має схожу гостролисту форму голівки, втім, остання тригранна [58, р. 271, 272, 274; fig. 9, 29; 9, 32]. Разом з цим, не можна не відзначити, що пропорції форми голівок у цих передньоазійських та подніпровського вістер дещо різняться. Зокрема, в пастирського зразка максимальне розширення приходиться приблизно на середину, в той час як в асирійських – на нижню третину, ближче до черешка. Можна додати, що низка наконечників новоасирійського періоду, як і предмет з України, демонструють потоншення черешка на кінці [58, fig. 9, 35]. Якщо співставлення пастирського та передньоазійських наконечників правомірне, то маємо ще одне підтвердження контакту скіфів з населенням Близького Сходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова М. П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья / М. П. Абрамова // СА. – 1974. – № 2. – С. 195–212.
2. Акишев К. А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или / К. А. Акишев, Г. А. Кушаев. – Алма-Ата, 1963. – 320 с.
3. Афанасьев Г. Е. Минераловодский могильник VI – IV вв. до н. э. / Г. Е. Афанасьев, А. П. Рунич // Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института Академии наук Грузинской ССР. – 1976. – Вып. XX. – С. 23–40.
4. Батчаев В. М. Древности предскифского и скифского периодов / В. М. Батчаев // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. – Нальчик, 1985. – С. 7–115.
5. Брайчевский М. Ю. Работы на Пастырском городище в 1949 г. / М. Ю. Брайчевский // КСИИМК. – 1951. – Вып. 36. – С. 155–164.

6. Брайчевский М. Ю. Исследования Пастырского городища в 1955 г. / М. Ю. Брайчевский // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 94–96.
7. Вишневская О. А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н. э./ О. А. Вишневская. – Москва: Наука, 1973. – 160 с.
8. Гаврилюк А. Г. Курганы у села Обручевка в Южном Зауралье / А. Г. Гаврилюк, А. Д. Таиров // Кочевники урало-казахских степей. – Екатеринбург, 1993. – С. 53–67.
9. Галанина Л. К. Скифские древности Приднепровья / Л. К. Галанина // САИ. – 1977. – Вып. Д 1-33. – 68 с.
10. Галанина Л. К. Келермесские курганы / Л. К. Галанина. – Москва, 1997. – 296 с.
11. Грач А. Д. Могильник Саглы-Бажи II и вопросы археологии Тувы скифского времени / А. Д. Грач. // СА. – 1967. – № 3. – С. 215–233.
12. Есаян С. А. Ошакан. Основные результаты раскопок 1971–1983 гг. / С. А. Есаян, А. А. Калантарян // Археологические раскопки в Армении. – 1988. – № 18. – 127 с.
13. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья / В. А. Ильинская. – Киев: Наукова думка, 1968. – 203 с.
14. Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин / В. А. Ильинская. – Киев: Наукова думка, 1975. – 223 с.
15. Кирюшин Ю. Ф. Скифская эпоха Горного Алтая. Культура населения в раннескифское время / Ю. Ф. Кирюшин, А. А. Тишкин. – Барнаул, 1997. – 232 с.
16. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось / Г. Т. Ковпаненко. – Киев, 1981. – 159 с.
17. Ковпаненко Г. Т. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. – Киев, 1989. – 335 с.
18. Ковпаненко Г. Т. Новые курганы раннего железного века в Поросье / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый // Древности скифов. – Киев, 1994. – С. 41–62.
19. Козенкова В. И. Оружие, воинское и конское снаряжение племен кобанской культуры (систематизация и хронология). Западный вариант / В. И. Козенкова // САИ. – 1995. – Вып. В 2–5. – 166 с.
20. Козенкова В. И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант / В. И. Козенкова // САИ. – 1982. – Вып. В 2–5. – 149 с.
21. Козенкова В. И. Кобанская культура и окружающий мир (взаимосвязи, проблемы судьбы и следов разнокультурных инфильтраций в местной среде) / В. И. Козенкова. – Москва: Таус, 2013. – 252 с.
22. Лимберис Н. Ю. Новые протомеотские комплексы Закубанья (могильник Железнодорожный-2) / Н. Ю. Лимберис, И. И. Марченко // АВ. – 2014. – Вып. 20. – С. 165–181.
23. Маннай-Оол М. Х. Тува в скифское время (уюкская культура) / М. Х. Маннай-Оол. – Москва: Наука, 1970. – 117 с.
24. Мартиросян А. А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа / А. А. Мартиросян. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1964. – 347 с.
25. Мартиросян А. А. Аргиштихинили железа / А. А. Мартиросян // Археологические раскопки в Армении. – 1974. – № 8. – 176 с.
26. Махортых С. В. Развальский клад / С. В. Махортых, В. А. Фоменко // Древности скифов. – Киев: Институт археологии АН Украины, 1994. – с. 79–85.
27. Медведская И. Н. Металлические наконечники стрел Переднего Востока и евразийских степей II – первой половины I тысячелетия до н. э./ И. Н. Медведская // СА. – 1980. – № 4. – С. 23–37.
28. Мелюкова А. И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре / А. И. Мелюкова // КСИИМК. – 1953. – Вып. 51. – С. 60–73.
29. Могилов О. Д. Скифські бронзові кулеподібні наконечники стріл / О. Д. Могилов // Археологія. – 2018. – № 2.
30. Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья / В. Ю. Мурзин. – Киев: Наукова думка, 1984. – 134 с.
31. Петренко В. Г. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе / В. Г. Петренко. – Москва; Берлин; Бордо, 2006. – 176 с.

32. Пиотровский Б. Б. Кармир Блур. Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1939–1949 гг. Т. I. / Б. Б. Пиотровский // Археологические раскопки в Армении. – 1950. – № 1. – 117 с.
33. Пиотровский Б. Б. Кармир Блур. Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1949–1950 гг. Т. II. / Б. Б. Пиотровский // Археологические раскопки в Армении. – 1952. – № 2. – 112 с.
34. Пиотровский Б. Б. Кармир Блур. Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1951–1953 гг. Т. III. / Б. Б. Пиотровский // Археологические раскопки в Армении. – 1955. – № 5. – 74 с.
35. Пиотровский Б. Б. Кармир Блур / Б. Б. Пиотровский. – Ленинград: Европа, 1970. – 128 с.
36. Приходнюк О. М. Пастирське городище / О. М. Приходнюк. – Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 244 с.
37. Пшеничюк А. Х. Культура ранних кочевников Южного Урала / А. Х. Пшеничюк. – Москва: Наука, 1983. – 200 с.
38. Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов / К. Ф. Смирнов // МИА. – 1961. – № 101. – 160 с.
39. Смирнов К. Ф. Савроматы / К. Ф. Смирнов. – Москва, 1964. – 379 с.
40. Смирнов К. Ф. Савроматы Поволжья и Южного Приуралья / К. Ф. Смирнов, В. Г. Петренко // САИ. – 1963. – Вып. Д. 1–9. – 40 с.
41. Смирнова Г. И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине / Г. И. Смирнова // АСГЭ. – 1968. – Вып. 10. – С. 14–27.
42. Смирнова Г. И. Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны / Г. И. Смирнова // АСГЭ. – 1977. – Вып. 18. – С. 229–240.
43. Тітенко Г. Т. Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі / Г. Т. Тітенко // АП УРСР. – 1956. – Т. VI. – С. 52–55.
44. Толстов С. П. Саки низовьев Сыр-Дарьи (по материалам Тагискена) / С. П. Толстов, М. А. Итина // СА. – 1966. – № 2. – С. 151–175.
45. Хвойко В. В. Городища среднего Приднепровья, их значение древность и народность / В. В. Хвойко // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. – Москва, 1905. – С. 93–104.
46. Членова Н. Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры / Н. Л. Членова. – Москва: Наука, 1967. – 300 с.
47. Шрамко Б. А. Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов / Б. А. Шрамко. – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 22–39.
48. Шульга П. И. Синьцзян в VIII–III вв. до н. э. (Погребальные комплексы. Хронология и периодизация) / П. И. Шульга. – Барнаул: Издательство АлтГТУ, 2010 – 238 с.
49. Шульга П. И. Могильник Юйхуанмяо и кочевнические культуры Южной Сибири / П. И. Шульга // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Издательство Института археологии СО РАН, 2013. – С. 382–390.
50. Шульга П. И. Бронзовые наконечники стрел из могильника Юйхуанмяо VII–VI вв. до н. э. (Северный Китай) / П. И. Шульга // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. – Кызыл, 2014. – С. 139–143.
51. Шульга П. И. Новотроицкий некрополь / П. И. Шульга, А. П. Уманский, В. А. Могильников. – Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2009. – 329 с.
52. Яблонский Л. Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников) / Л. Т. Яблонский. – Москва, 1996. – 184 с.
53. Яблонский Л. Т. Проблема формирования культуры саков Южного Приаралья / Л. Т. Яблонский // СА. – 1991. – № 1. – С. 72–89.
54. Яковенко Е. В. Пастирське городище скіфського часу (за матеріалами розкопок 1955 р.) / Е. В. Яковенко // Археологія. – 1968. – Т. XXI. – С. 175–186.
55. Çilingiroglu A. Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Indicate Ethnic identity? / A. Çilingiroglu // Anatolian Metal. – Bochum, 2005. – P. 63–66.
56. Konakci E., Basturk B. Military and militia in the Urartian State / E. Konakci, B. Basturk // Ancien West and East. – 2009. – Vol. 8. – P. 169–201.
57. Sulimirski T. Scytowie na Zahodniem Podolu / T. Sulimirski. – Lwów, 1936. – 136 s.

58. Szudi M. J. Archery Equipment in the Neo-Assyrian Period / M. J. Szudi. – Wien, 2015. – Vol. I. – 387 p.
59. Ünal V. Zwei Gräber eurasischer Reiternomaden im nordlichen Zentralanatolien / V. Ünal // Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. – 1982. – Vol. 4. – S. 65–81.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВ – Археологические вести

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

СА – Советская археология

САИ – свод археологических источников

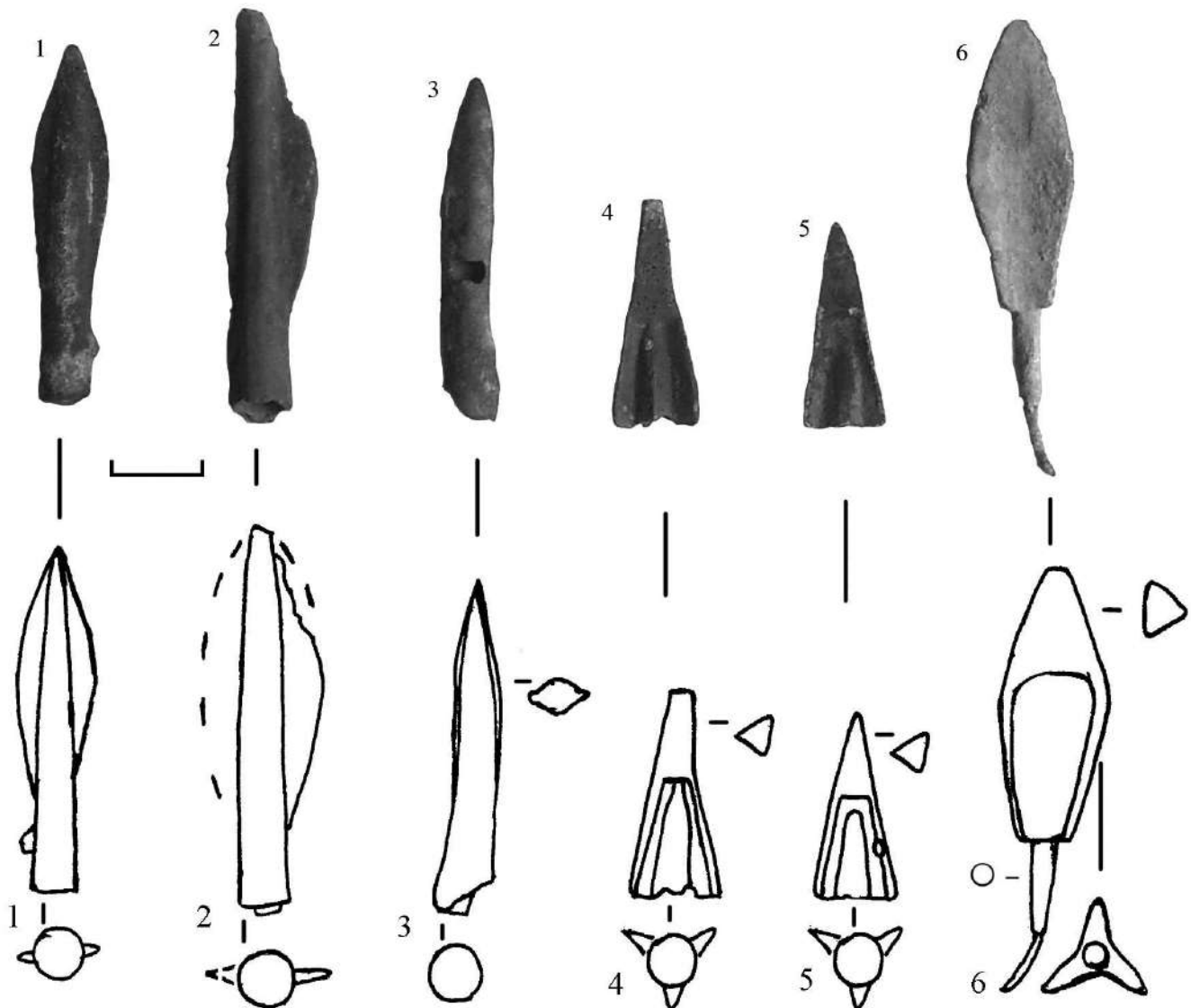

Рис. 1. Бронзові наконечники стріл з Пастирського городища

ДРІБНА ГЛИНЯНА ПЛАСТИКА В КОЛЕКЦІЇ КЗ «ХУДОЖНЬО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ І. Ю. РЄПІНА» (З ДАВНІХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.)

В статті проаналізовано дрібну глиняну пластику VI ст. до н. е. – XIX ст. н. е. з колекції КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна». Виділено вироби культового призначення (скіфського часу та II-IV ст. н. е.) та дитячі іграшки (середньовіччя). Також описано історичний контекст виготовлення та використання подібних виробів.

Ключові слова: пластика, вотивна посудина, свіщик, дитинство, культ.

В колекції КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна» є дві основні групи виробів з глини означеного часу, котрі можна віднести до групи «дрібна пластика» – вироби скіфського часу (3 предмети), один виріб належить до кола старожитностей черняхівської культури та вироби епохи середньовіччя (також 3 предмети). Не дивлячись на те, що ми розглядатимемо ці вироби в одній роботі, їх призначення різне.

З огляду на мініатюрні розміри, а також на подібність форм, важливо розрізнити глиняну іграшку, яка призначена для дитячих ігор, та споріднені з нею вироби з глини, котрі використовуються для відправлення релігійних обрядів, переважно жертвоприношень [11, с. 20]. Традиційно, дрібну пластинку епохи раннього залізного віку прийнято відносити до категорії культових речей, а середньовіччя – до дитячих іграшок.

До категорії дрібної пластики скіфського часу (VII–III ст. до н. е.) належать дві вотивні посудини та один фрагмент фігурки коня (рис. 1). Їх походження та історія надходження до музейної збірки не відомі, адже вони потрапили до колекції, коли не було обов'язковим з'ясувати легенду предмету, а професійних археологів, котрих вона (легенда) могла зацікавити, не було в штаті музею. Єдина інформація, котра відома про їх походження, це фраза «з фондів колишнього громадського музею історії Чугуївського району». Традиційно серед скіфської пластики виділяють 5 груп: 1) антропоморфні; 2) зооморфні; 3) орнітоморфні; 4) зображення фантастичних істот; 5) зображення різних культових предметів [15]. Дослідження великими площами протягом багатьох років скіфських пам'яток впевнено показують, що подібні вироби є не дитячими іграшками, а культовими предметами. Крім того, в ряді випадків подібні артефакти можна пов'язувати з конкретними божествами і релігійними обрядами, а також з міфологією місцевого населення, котра має досить глибоке коріння [14, с. 505]. До таких висновків підводить той факт, що хоч умови знахідок різняться, але все ж можна стверджувати, що в більшості випадків значну кількість культової пластики знаходять там, де є жертovníки і сліди якихось загальних (родових, племінних і таке інше) святилищ [13, с. 520–531]. Відповідно до типології, запропонованої Б. А. Шрамком, фігурка коня (рис. 1,1) належить до групи 2 – зооморфні. Це фрагмент яскравого коричневого кольору розмірами 4,0×2,5×1,0 см. За музейною документацією він має наступні номери – КН-4351; А-137. Збереглась передня частина тварини. Морда передана схематично, грива намічена зачіпами. Ноги також надламані. Той факт, що статуетка була зламана в давнину, не є унікальним випадком. Так, на території Східного укріплення Більського городища (Полтавська область) у 1981 році було виявлено комплекс глиняних скульптурок. Більшість з них були зламані ще в давнину. Характерно, що окремі зі знахідок вдалось реставрувати і реконструювати, адже їх фрагменти знаходились в цьому ж комплексі. Проте значну частину фігурок так і не вдалось відновити в повному вигляді. Багаторічні дослідження дозволяють скіфологам стверджувати, що культова пластика була предметом разового використання і після застосування викидалися [14, с. 505-506]. Наявність фігурки саме коня в

збірці музею є також показовою. Так, на початках дослідження пам'яток скіфського часу, всі зооморфні фігурки трактувались як «коники», ніби підкреслюючи роль конярства в господарстві скіфського населення [13, с. 520–521]. В Подністров'ї на пам'ятках голіградської групи фігурки коней також були виявлені першими серед інших. [9, с. 65–76].

Два інші вироби, віднесені нами до дрібної глиняної пластики, є мініатюрними посудинами. Один з них, КН-3880, А-65, (рис. 1,2) є порожнистою посудиною видовженої циліндричної форми розміром 4,2×4,25 см. Цікаво, що на внутрішній стороні є сліди кіптяви, а на зовнішній – відбитки зерен; а інша – КН-4346; А-132 (рис. 1,3) – нагадує схематично переданий горстрорєберний горщик, але без порожнини. Його розміри становлять 2,5×3,0×3,0 см. Характерно, що предмет КН-3880 також був зламаний в давнину. Подібні посудинки знаходять на скіфських пам'ятках [для прикладу див.: 13, с. 520–531].

Не дивлячись на те, що точне місце знахідок розглянутих предметів невідоме, з певною долею вірогідності можемо вважати, що походять вони з території нинішнього Чугуївського району. Дослідження археологів за останні 50 років довели, що пам'ятки скіфського часу присутні в регіоні, а застосування сучасних методів картографування дозволяє впевнено їх локалізувати на місцевості [1, с. 4–5].

В 1999 році на березі Печенізького водосховища в селі Мартова місцевим жителем виявлена мініатюрна посудина тюльпаноподібної форми. Її розміри становлять 3,5 см в діаметрі і 3,0 см. у висоту. За своїми пропорціями вона схожа на відкриті миски черняхівської культури на високому порожнистому піддоні [8, с. 50], саме тому артефакт було датовано III–IV ст. н. е. і віднесений до кола старожитностей цієї (черняхівської) археологічної культури. Не дивлячись на те, що в збірці музею є ще близько 20 артефактів цього часу, з села Мартова більше знахідок немає. Але в «Справочнике по археологии Украины. Харьковская область» [16, с. 134] значиться, що в околицях села є два поселення III–IV ст. н. е. Тому таке датування артефакту має під собою підстави, хоч прямих аналогій нам знайти не вдалося.

Зразки дрібної глиняної пластики наступної групи – епохи середньовіччя – віднесені до категорії дитячих іграшок. Всі три предмети, що будуть нами розглянуті, є свищиками. Не дивлячись на типовість подібних виробів, вони є досить цінними з точки зору інформативності, адже ілюструють таку мало вивчену частину людського життя в давнину як дитинство.

Питання, пов'язані з інститутом дитинства в давнину, привертають все більше уваги дослідників. Праці, пов'язані з цим феноменом (з дитинством), з'являються не тільки в наукових виданнях [для прикладу: 3, с. 4–6], а і на науково-популярних ресурсах [10]. Це додатковий раз підтверджує загальну цікавість до цієї теми.

Поняття дитинства в тій формі, в якій ми його знаємо, сформувалось не так давно. На думку відомого французького дослідника Філіпа Ар'є, образ дитинства в сучасному його розумінні є конструктом XIX ст., а до того ставлення до дитини було абсолютно інакшим і визначалося реаліями доіндустріального суспільства [2]. Деякі тези, озвучені Ф. Ар'є, на сьогоднішній день видаються дискусійними, але в цілому відповідають нашим знанням про минуле. Проте, зрозуміло, що до певного віку людське дитинча не могло бути повноцінним членом суспільства. Цей факт дозволяє говорити про дитинство навіть в палеоліті [4]. І, звісно, перше, що приходить на думку, коли мова заходить про дитинство – це іграшки та ігри. Адже саме через спрощені іграшки-знаки дитина пізнає світ, навчається мислити узагальненими поняттями і яскравими образами, врешті, вона приєднується до одного з джерел народного мистецтва. Природа іграшки пояснюється пристосованістю до дитини, з одного боку (урахування психофізіологічних особливостей дітей різного віку), а з іншого – спрямованістю її на виховання певної ціннісної характеристики особистості, творчих здібностей, на розвиток практичних навичок та умінь, знань, евристичних можливостей, свободи творчого вияву.

В даній роботі ми не будемо розглядати колекцію креймахів (крем'яхів), що також є дитячими іграшками, адже їх не можна віднести до категорії дрібної пластики. Натомість, зосередимо увагу на свистунцях. В колекції КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна» їх три: свистунець у вигляді пташки (КН-9485; А-468), у вигляді баранця (КН-3902; А-87) та свистунець-рибка (КН-14058), що останнім потрапив до збірки музею (рис. 2). Показово, що в збірці музею наявні саме ці зразки народних дитячих іграшок – креймахи та свистунці. Про популярність гри в крем'ях (креймах, камінець) свідчить частота їх знахідок у культурному шарі поселень XVII–XIX ст. [15, с. 6]. Поширеність свищиків фіксують етнографи [7, с. 77–80]. Така популярність покликала до життя і розмаїття сюжетів. Відомі свистунці різноманітних форм, які виготовляли гончарі на всій території України: у вигляді птахів («пташка», «півник», «курочка», «качечка», «соловей», «чайка з чаєнятами», «зозулька»), тварин («звір», «коник», «левик», «баранчик», «поросятко», «кіт», «собачка», «олень», «козлик», «їжачок», «ослик», «білочка», «бичок», «лось», «вепр», «миша»), риб («рибка»); у вигляді грибочків, будівель («хатка»); дрібні скульптури, частина яких свистунці («ведмідь з куркою», «ведмідь з макітрою», «ведмедик з квітами», «ведмедик з гармошкою», «зайчик з морквою», «чортик з кулькою», «цап з бубоном», «козел із гітарою», «коза з грибочками», «баба з коровою», «бобер із птахом»); у вигляді людей («бариня», «куми», «Баба Яга», «вершник») [6, с. 266–271]. Цікаво, що всі три свистунці, що є в колекції КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна», різні за формою. А отже, можна припустити, що в регіоні було таке ж велике розмаїття форм свищиків. Дослідники глиняних іграшок (Юрій Лащук та інші) зафіксували існування на рубежі XIX–XX ст. 668 місцевостей України, де розвивалось гончарство. На Харківщині це були Буди, Валки та Ізюм [6, с. 266–271]. Враховуючи, що іграшки робили діти і дружини гончарів [5, с. 12], можемо також припустити, що наші свищики походять з цих центрів.

З огляду на те, що у всіх трьох свистунців є отвори для видобування звуку, можемо віднести їх до категорії звукової кераміки-аерофонів, тобто такої, де первинним джерелом коливань є повітря [12, с. 152].

Перейдемо до характеристики кожного свищика окремо.

Найстарішою і за часом створення є іграшка свищик-птах (КН-9485; А-468) (рис. 2,2). Виглядає він як порожниста видовжена фігура на ніжці (копитці за гончарною термінологією). Хвіст півника має отвір для вдунання повітря. Отвір для виходу повітря знаходиться під хвостом. Очі модельовано за допомогою наліплених округлих шматочків глини. Гребінь плескатий. В тісті помітні включення, скоріше за все – товченої кераміки. Випал свищика майже рівномірний, за виключенням темних плям спереду виробу та на хвості. За своїми характеристиками (глиняне тісто, випал) та виглядом свищик було датовано XV ст. Походить він з села Артемівка Печенізького району. Пам'ятки археології цього часу в околицях села не відомі.

Свищик-баранець (КН-3902; А-87) – найбільша за розмірами іграшка з цієї добірки, його розміри 10,0×7,7 см. (рис. 2,1). Виглядає іграшка як фігурка бичка із задраним вгору хвостом та закрученими рогами. Звук видобувався за рахунок трьох отворів – одному, зробленому в стилізованому хвості та двох – на тулубі тварини. В давнину боки тварини були вкриті орнаментом, нанесеним червоною фарбою, сліди котрої збереглися до наших днів. Очі були модельовані наколами. Кінці ніг зламани ще в давнину. Іграшка також походить з берега Печенізького водосховища. Така велика кількість знахідок (крім описаних в роботі, є ще ряд виробів з кременю та фрагментів посуду різних епох) пояснюється тим, що під час спорудження водосховища було порушено культурний шар багатьох поселень. Зараз береги постійно розмиваються і опливають, продовжується процес ерозії ґрунтів. Тому є велика потреба постійно проводити розвідки берегами водосховища з метою фіксації руйнації пам'яток та їх максимального дослідження.

Дитяча іграшка «Свищик-рибка» (КН-14058) (рис. 2,3), виготовлена з гарно вимішаного тіста шляхом ручної формовки. Порожнистий всередині. Свищик виготовлений у формі риби, на одному кінці свищика сформовано хвіст, в котрому зроблено отвір, а з іншого боку – загострена риб'яча голова, з обох боків голови – наліплені випуклі очі. На спинці ще один отвір. Дані отвори потрібні для видобування звуків. Одна сторона свищика світло-коричневого кольору, інша – яскраво-коричневого. З одного боку хвіст трішки відбитий. На зовнішній стороні свищика помітні сліди загладжування.

Загально прийнятою є думка, що на початках народна іграшка, до котрої належать і свистунці, несла на собі функції культової та обрядової скульптури. Глиняні свистунці теж мали певні функції. Загальнопоширеною є прикмета, що шум і свист відганяють нечисту силу. Тобто свистунці, за допомогою яких видобуваються ці звуки, своєрідні обереги від усякої нечисті. Перш за все – обереги дітей. Свистунці супроводжували майже всі землеробські культури, релігійні свята, для яких суттєвим було забезпечення чистоти середовища виконання обряду [5, с. 9]. Виходячи з цього, не випадковим є вибір істот, чиїх форм надавали свистунцям. Так, образ птаха взагалі займає ледь не перше місце серед народних іграшок. Але птах рідко був самостійною фігурою у світогляді слов'ян, не виконував функцій тотема чи божества, а лише супроводжував їх. Головний і найбільш давній зміст цього сюжету – обєріг. За допомогою свисту птахів-свистунців маги, волхви відганяли злих духів. Свист брав участь у поминальному обряді. Не тільки свист, але і сам птах є знаком пам'яті про пробудження землі, світанку. Птах – знак гарного врожаю, щасливого шлюбу, повітряної стихії [5, с. 11]. Півник у слов'янському фольклорі є символом сонця, означає борця з нечистою силою – після співу «третіх півнів» її сила зникає. На думку деяких учених, свист також виконує таку ж функцію. Отже, півники-свистунці, окрім ігрової функції, могли бути оберегом. До того ж, під час свисту дитина тренувала свої легені, що дуже корисно для її здоров'я [17, с. 28].

Образи корови, бика та барана також входять до переліку найбільш поширених серед народних іграшок з глини. Баран символізував багатство, знатність, життєвий успіх.

Не дивлячись на те, що в епоху середньовіччя, тим більше – пізнього, дрібна глиняна пластика стала на наших теренах просто іграшкою для дітей, її форми та функції (відлякувати злих духів від дітей) несуть на собі сліди колишнього ритуального призначення.

Отже, не дивлячись на фрагментарність колекції дрібної глиняної пластики в збірці КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна», в ній збережена інформація про певні аспекти світогляду наших предків, про їх матеріальну культуру, а також про дитинство – одну з найменш вивчених частин людського життя в давнину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аргунова А. Порівняльний аналіз розміщення поселень епохи бронзи та раннього залізного віку Чугуївського району / А. Аргунова // Каразінські читання: тези доп. 71-ї міжнар. наук. конф. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018 – С. 4–5.
2. Арьєс Ф. Ребєнок и семейная жизнь при Старом порядке. / Ф. Арьєс. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1999 – 416 с.
3. Белан Г. В. Світ дитинства в педагогічному тезаурусі кінця ХІХ – початку ХХ століття / Г. В. Белан // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – № 1. – С. 4–6.
4. Дробышевский С. Детство в палеолите / С. Дробышевский. – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=PVFAX3DUJX4>
5. Коваленко Т. В. Особливості народних іграшок / Т. В. Коваленко // ПостМетодичка – 2003. – № 56 (5152). – С. 4–16.
6. Ликова О. Типологічний аналіз української глиняної іграшки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному / О. Ликова // Народознавчі зошити. – 2013. – № 2 (110). – С. 266–271.

7. Литвиненко С. Мотивація назв українських глиняних іграшок / С. Литвиненко // Лексикографічний бюлетень. – 2005. – С. 77–80.
8. Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья / Б. В. Магомедов. – К.: «Наукова думка», 1987. – 110 с.
9. Малеев Ю. Зооморфна пластика племен голіградської групи у Подністер'ї / Ю. Малеев // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С. 65–76.
10. Маслійчук В. Коли дитинства не існувало: сучасна модель виховання та ставлення до дітей сформувалася за часів Просвітництва / В. Маслійчук. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/52335>
11. Рахно К. Ю. Глиняна іграшка у міфі і ритуалі / К. Ю. Рахно // ПостМетодичка – 2003. – № 56 (5152). – С. 20–23.
12. Чаплій О. Типологія української звукової керамічної пластики / О. Чаплій // ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв. – 2015. – Вип. 26. – С. 152–159.
13. Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии / Б. А. Шрамко // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого. – Котельва; Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, 2016. – С. 520–531.
14. Шрамко Б. А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища / Б. А. Шрамко // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого. – Котельва; Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, 2016. – 606 с.
15. Шрамко Б. А. Більського городища дрібна пластика / Б. А. Шрамко, І. Б. Шрамко. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://history-poltava.org.ua/?p=870>).
16. Шрамко Б. А. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. – Киев: Наукова думка. 1977. – 154 с.
17. Щербань О. І. Техніка виготовлення півників-свистунців у Опішньому / О. І. Щербань // ПостМетодичка. – 2003. – № 56 (5152). – С. 26–29.
18. Юрченко А. В. Звіт про археологічні розвідки з шурфуванням в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської обл. в 2015 році / А. В. Юрченко // Науковий архів КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна», ф. 14, оп. 1, спр. 8, 98 арк.

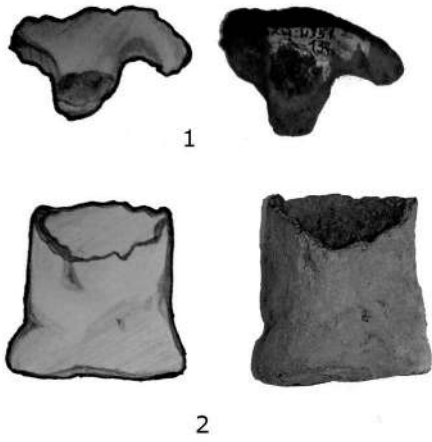

Рис. 1. Дрібна глиняна пластика:
1-3 – скіфського часу, 4 – II-IV ст. н. е.

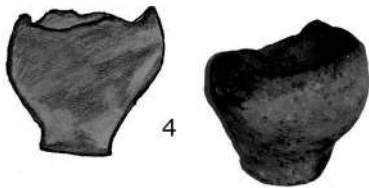
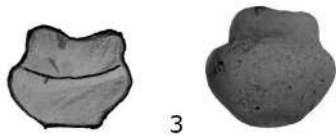

Рис. 2. Глиняна пластика середньовіччя

Сергій Семенчук,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри гуманітарної підготовки і туризму
«Хмельницький економічний університет»

ДОХРИСТІЯНСЬКІ КАМ'ЯНІ СИМВОЛИ РОДЮЧОСТІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ

У публікації розглянуто археологічні матеріали пам'яток язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини, пов'язані з культом родючості і плодovitості. Фалоподібні камені виявлено та досліджено в с. Раковець-Чеснівський Збаразького району, с. Блицька Залищицького району Тернопільської області, с. Бакота Кам'янець-Подільського району, с. Сокилець Дунаєвецького району, с. Суржинці Кам'янець-Подільського району, с. Березівка Новоушицького району, с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області.

Ключові слова: лівобережжя Середньої Подністрянщини, камінь, культ родючості, фалоподібний, язичництво.

Важливе місце в з'ясуванні формування витоків духовної культури в дохристиянські часи належить язичництву, як одному з головних складових тогочасної релігії. Саме регіон лівого берега р. Дністер, завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам, став локальним для розвитку язичництва на цій території і тому віддавна цікавив науковців та став актуальною темою для наукових досліджень. Окремий аспект запропонованої теми складають язичницькі фалоподібні камені Подністрянщини.

Початок дослідження кам'яної монументалістики в досліджуваному регіоні припадає на середину XIX – початок XX ст.

У центрі уваги розвитку історіографії середини XIX ст. стала знахідка у 1848 р. Збруцького ідола поблизу с. Городниця на Тернопільщині, який увійшов у літературу під назвою Святовит [7, с. 71]. Це стало значним поштовхом до його подальшого вивчення і поставило питання про особливості духовного світогляду місцевого населення та стало початком активізації дослідницької діяльності цілої когорти дослідників, краєзнавців, аматорів та ін.

Одним з перших українського походження австрійських дослідників Збруцького ідола був А. С. Петрушевич, сфера наукових зацікавлень якого нерозривно пов'язана з історією язичництва і мовознавства [8, с. 420]. Цій темі він присвятив спеціальну статтю «Представляет ли открытый истукан в русле реки Збруча в Восточной Галиции божка», яка вийшла в одній з віденських газет у 1851 р. [33, с. 22]. Власне, це була перша стаття про язичництво регіону. Серед дослідників, наукові інтереси яких присвячені скульптурі Збруцького ідола, були І. І. Срезневський [45, с. 163], Я. Ф. Головацький [9, с. 387], А. Г. Кіркор [34, с. 29], [48, с. 12–13] та ін.

Початок XX ст. є досить важливим в українській історіографії. У той час відбувався непростий процес формування історичної думки на теренах колишніх Російської та Австро-Угорської імперій [32, с. 2].

Цей етап пов'язаний з ім'ям відомого історика, краєзнавця, археолога, етнографа, мистецтво- та музеєзнавця, бібліографа, громадського та церковного діяча Ю. Й. Січинського [47, с. 5; 37]. Зібравши надзвичайно глибокий археологічний матеріал, він у 1901 р. видав визначну працю «Археологическая карта Подольской губернии» [43], яка не втратила актуальності й у наш час. На карті зафіксовано місцезнаходження кам'яних ідолів біля населених пунктів Березна, Березове, Іванківці-Олешинські, Калюс, Козлов, Кузьминчик, Ольховець, Пижівка, Хоньківці, Хребтіїв [44, с. 19–102].

У праці В. К. Гульдмана «Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты», яка вийшла друком у 1901 р., в останньому розділі зазначено про відсутність кам'яних ідолів біля сіл Вільхівці (Ольховець), Кузьминчик Чемеровецького району Хмельницької області та Іванківці-Олешинські Хмельницького району Хмельницької області [23,

с. 2; 31, с. 572–600]. Автор публікації поділяє думку В. К. Гульдмана про відсутність кам'яних стел у згаданих населених пунктах, оскільки, як показала розвідка, стели там справді відсутні.

Історії язичницької скульптури в регіоні присвятив низку праць відомий археолог І. С. Винокур. Артефакти, здобуті ним у процесі досліджень, лягли в основу монографій: «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е.» (1972) [15], «Давні слов'яни на Дністрі» (1977) [19], «Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя» (1985) [14], «Буша: історико-краєзнавчі нариси» (1991) [17], «Бакота: Столиця давньоруського Пониззя» (1994) [18], «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000) [16].

Особливої уваги заслуговує праця відомого польського історика-медієвіста А. Гейштора «Слов'янська міфологія» (2014) [21], де представлено всеохопну картину розвитку вірувань слов'янських племен у дохристиянський період. Автор звертає увагу на кам'яні антропоморфи лівобережжя Середньої Подністрянщини із сіл Блищанка, Іванківці, Колодрибка, Кременна, Личківці (Збруцький Святовит), Ставчани, а також на їхні атрибутивні особливості та семантичну спрямованість.

Серед численних новітніх публікацій, присвячених цій проблематиці, особливої уваги заслуговують праці Р. В. Забашти [25; 26], В. А. Захар'єва [28; 5; 27; 29], П. О. Нечитайла [36], В. А. Гуцала, П. А. Болтанюка [24], С. О. Семенчука [39; 41; 42] та ін.

У народній традиції каміння – один з першоелементів світу, що разом із землею, водою, вогнем і повітрям є об'єктом поклоніння. У священних місцях каміння символізувало вічність, на відміну від дерев. Магічними властивостями наділялося взагалі каміння як таке, що зумовлювалося його твердістю, міцністю, довговічністю. З часом з каменю створювали скульптури, надаючи їм антропоморфних та зооморфних або фалічних рис [20, с. 218–219].

На лівобережжі Середньої Подністрянщини дослідники відкрили декілька пунктів, пов'язаних з ушануванням культу родючості. У цьому повідомленні ми розглядаємо шість фалоподібних каменів, знайдених у регіоні.

До цієї категорії належить язичницький об'єкт, виявлений у 1962 році археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту та Кременецького краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура, М. І. Островського під час досліджень могильника черняхівської історико-культурної спільноти в с. Раковець-Чеснівський Збараського району Тернопільської області [30, с. 315]. У закритому комплексі поховання № 15 цього могильника зафіксовано кам'яну стелу з розширенням у верхній частині [2, арк. 1–5], знахідка – це грубо підтесаний чотирикутний кам'яний стовп з висотою 0,9 м. Поховальний інвентар складає набір жіночих прикрас: кістяний гребінь, намистина, глиняне прясло.

Знахідка кам'яної стели в зазначеному похованні є унікальною, тому що на той час вона була першою знахідкою такого типу на черняхівських могильниках у регіоні та Україні зокрема [13, с. 149–155; 11, с. 78]. Вона, як зазначає І. С. Винокур, має фалічний характер та є символом родючості (рис. 1) [16, с. 136]. Ми поділяємо думку вченого про те, що в могилі був кістяк, можливо, служительки фалічного культу, яка могла бути зв'язком язичницького населення досліджуваної території із потойбічним світом.

В 60-х рр. ХХ ст. розпочато систематичні дослідження літописної Бакоти. Так, археологічний загін у складі об'єднаної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Хмельницького краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура провели археологічні дослідження околиць с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [4, арк. 8–9]. Колекцію фалоподібних каменів у регіоні доповнює сакральна плита, знайдена в урочищі Кушкарівка, виявлена 1964 року [12, с. 139]. На черняхівському селищі увагу дослідників привернуло підвищення, на якому лежало два уламки тесаного каменю-вапняку (рис. 2) [15, с. 112].

Каменям надано правильної прямокутної форми із розмірами: ширина – 0,50–0,55 м, товщина – 0,29–0,30 м.

Уламки каменів створюють враження суцільного підтесаного стовпа висотою 1,7 м. Верхня частина одного із уламків заокруглена [4, арк. 8]. Поблизу каменів зафіксовано фрагменти черняхівської кераміки, обпалене каміння та кістки тварин [12, с. 139]. Беручи до уваги місцезнаходження та умови відкриття знахідки, очевидно, що вона є фалоподібним каменем.

У другій половині 60-х рр. ХХ ст. слов'янський загін Подільської археологічної експедиції під керівництвом І. С. Винокура та О. М. Приходнюка проводив археологічні дослідження та розвідки в різних районах Хмельницької та Тернопільської областей [3, арк. 1]. Подібний фалічний виріб виявлено поблизу с. Блицанка Заліщицького району Тернопільської області у 1967 році. Він розташований за 2 км на південний схід від означеного села в урочищі Горби, на правому березі річки Гнила (притока р. Серет). З розповіді старожила Л. І. Скибицького, уперше стелу він бачив у 1914 році з начебто відбитою головою. Збереглась нижня частина скульптури: підквадратна в поперечному перерізі, розміром 0,40×0,40 м, висота скульптури – 1,78 м. Стела виготовлена з місцевого каменю-вапняку (рис. 3) [3, арк. 14].

У безпосередній близькості від ідола знайдено залишки багатощарового селища. На місці знахідки виявлено також фрагменти черняхівської кераміки, кістки тварин і прошарки попелу [10, с. 38].

Археологічною експедицією відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвецької районної станції туристів-краєзнавців на чолі з В. А. Захар'євим у 1992–2001 рр. досліджено давньоруські могильники в околицях села Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області [35, с. 53–54].

У 1993 році під час досліджень підплитового могильника в урочищі Батарей [7, арк. 1] в південній його частині виявлено надламаний кам'яний блок довжиною близько 1 м (рис. 4) [28, с. 241]. Він лежав по лінії південь-північ поперек розташування інших плит могильника і не перекривав жодного поховання [5, арк. 16]. У 1994 році за 25 метрів північніше від місця знаходження цього блоку випадково виявлено ще один схожий за параметрами фрагмент. Лінія зломів обох блоків збігалася. Верхня частина його була старанно заокруглена, середня – мала підпрямокутний перетин 0,5×0,4 м. На нижній частині, дещо масивнішій, ніяких слідів обробки не спостерігалось. У зазначеній частині зафіксовано лункоподібне заглиблення, що, очевидно, мало природний характер [27, с. 16]. Аналогічні фалічні камені виявлені, як зазначалось вище, у населених пунктах Раковець і Бакота.

На початку 70-х рр. ХХ ст. під час роботи Подільської археологічної експедиції під керівництвом І. С. Винокура та А. Ф. Гуцала виявлено скульптуру кам'яного ідола поблизу с. Суржинці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вона фігурує в багатьох роботах дослідників без конкретного опису, ілюструючи еволюцію слов'янської кам'яної скульптури від менгірів до яскраво виражених антропоморфних ідолів [36, с. 37].

Її відкрито на першій надзаплавній терасі лівого берега річки Тернава, праворуч від дороги Кам'янець-Подільський – Стара Ушиця [1, арк. 18]. Вона становить стелу фалічної форми, виготовлену із товтровоного вапняку висотою понад 3 м (рис. 5) [50].

Основа стовпа у формі восьмикутника переходить у заокруглене розширене пошкоджене навершя. На його поверхні збереглися елементи різьблення та кілька хрестів. По периметру скульптури, у місці переходу основи в розширене заокруглене верхів'я, вирізьблено заглиблення шириною 2 см та глибиною 0,5–0,6 см. Дослідження показали, що восьмикутну форму стовпу надано пізніше. У первісному вигляді, очевидно, він був прямокутним. Про пізнішу обробку каменю вказують сім хрестоподібних зображень, які мають яскраво виражену християнську іконографію.

Одним із найдавніших є хрест з просвердленими лунками на кінцях та хрест з «Голгофою». Хрести з лунками відомі в печерних монастирях, церквах та келіях Болгарії, Румунії,

Криму, басейні р. Дон та в Середній Подністрянщині. Найближчі печерні пам'ятки з таким видом хрестів зафіксовано біля села Субіч та затопленого села Студениця в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області. Дослідник П. О. Нечитайло вважає Суржинецький стовп менгіром, що зберіг риси язичницького та християнського світоглядів [36, с. 37–39]. І. С. Винокур вважав його стовповидним язичницьким ідолом, який утілює загальні поняття й ідеї язичництва, пов'язані з мотивами світового дерева-стовпа – фалоса [16, с. 136]. Відомий мистецтвознавець Р. В. Забашта зараховує монумент до абстрактних стовпів-стел, типу Бакота, Раковець-Чеснівський, Ржавинці, Ставчани [25, с. 38]. На думку польських та українських дослідників, ідол демонструє еволюцію слов'янської кам'яної скульптури від менгірів (вертикальних кам'яних стовпів) до фігур у формі людини. На місці, де, на думку дослідників, мало б бути обличчя ідола, видно сліди глибоких сколів, можливо, вони були навмисно відбиті в християнські часи. Сліди боротьби християнства з язичництвом у вигляді численних великих і маленьких видряпаних хрестиків фіксуються по всій фігурі ідола. На думку польського дослідника М. Парчевського, ці хрести з'явилися на фігурі вже після того, коли його встановили як межовий стовп, і втілювали ідею «вигнання біса з каменю» [50; 46, с. 6].

Припускаємо, що Суржинецька стовподібна стела морфологічно належить до фалоподібних каменів, вивчених поблизу сіл Бакота, Блищанка, Раковець-Чеснівський, Сокілець.

Перелік кам'яних фалоподібних каменів у досліджуваному регіоні доповнює знахідка з с. Березівка 2, що в Новоушицькому районі Хмельницької області (рис. 6) [40, с. 198]. Скульптура розташована на північний захід від села, на відстані 0,5–0,8 км, у напрямку с. Шебутинці. Її виготовлено з дністровського вапняку у вигляді підпрямокутного чотиригранного кам'яного стовпа, знайденого закопаним у нахиленому стані в землю. Верхня частина – заокруглена. Висота скульптури 1,3 м, товщина 35×25 см [38, с. 14]. Дослідники зараховують березівську стелу до низки фалоподібних кам'яних виробів, виявлених у регіоні [29, с. 46].

Ми вважаємо, що аналогічні фалоподібні камені, вивчені на Раковецькому могильнику, Бакоті, Блищанці та Сокільці. Подібні твори дослідник В. С. Генік вважає язичницькими божествами родючості і достатку [22, с. 158]. Відомо, що такі скульптури в слов'ян-язичників символізували плодючість природи.

Виходячи за рамки досліджуваного регіону варто згадати одну з нововиявлених кам'яних скульптур відкрити у 2016 році в с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. Як учасник археологічної експедиції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка автор брав безпосередню участь у її відкритті й дослідженні (рис. 7).

Пам'ятка становить чотириплощинну плиту з антропоморфними рисами, виготовлену з місцевого монолітного шматка сірого граніту довжиною 1,69 м. Поперечний розріз її підпрямокутний. Донизу кам'яна скульптура звужується, маючи підквадратну форму розміром 0,50×0,43 м. Голова з гостроверхою шапкою рельєфно відділена від тулуба і трохи нахилена в сторону грудей. Обличчя плоске, у техніці карбування на ньому позначено очі і ніс. Площини скульптури нерівні. На лицевій стороні виділено руки, опущені донизу. Зі сторони спини поверхня гладка. Між підборіддям і раменами є залом у вигляді обрисів гривни. Нижня частина скульптури відламана. Керівник експедиції В. І. Якубовський датує статую часом скіфських антропоморфних скульптур VI–V ст. до н. е., визначаючи її первісне місцезнаходження неподалік від розкопу 2016 року, на території північного укріпленого майдану, де виявлено нашарування скіфських часів [49, с. 243].

Автор публікації частково погоджується з висловленою версією походження губинського антропоморфа, однак зазначає, що ця скульптура має яскраво виражені ознаки фалічності.

Разом з тим, вияви фалічного культу відображено в магічних діях – молитвах до фалоса, у поклонінні його зображенням, у специфічних ритуальних танцях тощо. Крім того, фалоподібні камені було виявлено в багатьох стародавніх народів [20, с. 554].

Зважаючи на значну кількість словянських божеств родючості, таких як: Авсень (його пов'язували з тваринами, що символізують родючість і багатство: конем, коровою, козою ті ін.); Белун – бог родючості, який відповідав за жнива; Велес – бог природи, родючості, також відповідав за мисливців, торгівців і тварин; Дажбог – бог родючості, який відповідав не тільки за родючість, а й за сонце. Важко достеменно стверджувати про належність досліджених фалічних каменів у регіоні до якогось конкретного божества, оскільки кожне з перерахованих могло займати цю нішу.

Отже, на лівобережжі Середньої Подністрянщини зафіксовано шість фалічних каменів, виявлених на поселеннях, могильниках, за межами населених пунктів (межові знаки). Характерним матеріалом, з якого виготовлені придністровські монументи, був камінь-вапняк місцевого походження. Вивчення кам'яних скульптур відкрило нову сторінку в історії язичницьких осередків регіону. Наведена інформація значно доповнює опис язичницької монументалістики лівобережжя Середньої Подністрянщини та свідчить про їхнє значне скупчення як певний локальний вияв дохристиянських артефактів, пов'язаних з вшануванням культу родючості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

1. Винокур І. С. Звід: святилища, поселення, городища / І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, В. П. Мегей // Науковий архів Археологічної лабораторії К-ПНУ. ім. І. Огієнка, ф. 8, спр. (тека) 24, 33 арк.
2. Винокур І. С. Звіт Про Розкопки Раковецького могильника в 1963 році / І. С. Винокур, М. І. Островський // Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), ф. 64, спр. 1963/35, 17 арк.
3. Винокур І. С. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1967 р. / І. С. Винокур, О. М. Приходнюк // НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1967/56, 17 арк.
4. Винокур І. С. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1964 році / І. С. Винокур, Г. М. Хотюн, О. М. Приходнюк // Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (далі – НА ХОКМ), спр. О-8, 13 арк.
5. Захар'єв В. А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокилець Дунаєвецького району Хмельницької області у 1995 р. / В. А. Захар'єв // НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1995/57, 24 арк.
6. Звіт про роботу в складі Сокилецької давньоруської експедиції, а також про дослідження залишків часу Миньковецької держави (кінець XVIII – початок XIX століть) Поворозник Е. В., 1993 г. // НА ХОКМ, спр. О-92, 5 арк.
7. Булик Н. М. Археологія та археологи заходу України в епоху Романтизму / Н. М. Булик // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2010. – Ч. 17. – С. 65–76.
8. Булик Н. М. Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича / Н. М. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2011. – Вип. 15. – С. 415–428.
9. Булик Н. М. Наукові з'їзди XIX ст. та участь у них Львівських археологів / Н. М. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С. 387–393.
10. Винокур І. С. Новые языческие памятники на Среднем Днестре / И. С. Винокур // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1970. – № 176. – С. 38–40.
11. Винокур І. С. Языческие изваяния на территории Среднего Поднестровья / И. С. Винокур // Тези доповідей Подільської іст.-краєзн. конф. – Хмельницький, 1965. – С. 77–79.
12. Винокур І. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья / И. С. Винокур // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 139. – С. 136–143.
13. Винокур І. С. Раковецкий могильник / И. С. Винокур, М. И. Островский // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 139. – С. 144–159.
14. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя / І. С. Винокур. – Київ; Одеса: Вища шк., 1985. – 124 с.

15. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен / І. С. Винокур. – Київ: Наук. думка, 1972. – 180 с.
16. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. – 376 с.
17. Винокур І. С. Буша: історико-краєзнавчі нариси / І. С. Винокур, О. М. Альошин, Р. В. Забашта, М. Б. Петров, В. М. Петровський, О. М. Пірняк, В. С. Степанков. – Хмельницький, 1991. – 152 с.
18. Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – 363 с.
19. Винокур І. С. Давні слов'яни на Дністрі / І. С. Винокур, Б. О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1977. – 111 с.
20. Войтович В. М. Українська міфологія. 2-ге вид., стереотип. / В. М. Войтович. – Київ: Либідь, 2005. – 664 с.
21. Гейштор А. Слов'янська міфологія / перекл. з польськ. С. Гірік. – Київ: «Вид-во “КЛЮ”», 2015. – 416 с.
22. Генік В. С. Дохристиянська релігія слов'ян: політеїзм чи єдинобожжя? / В. С. Генік // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології, й етнології: зб. наук. пр. – Чернівці: Прут, 2004. – Т. 2 (18). – С. 152–160.
23. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. – 405 с.
24. Гуцал В. А. Ідол із с. Пижівка / В. А. Гуцал, П. А. Болтанюк // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 161–164.
25. Забашта Р. В. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників / Р. В. Забашта // VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 38–40.
26. Забашта Р. В. Скіфська скульптура з району Середньої Надністрянщини / Р. В. Забашта, В. П. Білозір // Народознавчі зошити. – 1996. – № 1. – С. 30–33.
27. Захар'єв В. А. На Галицькому порубіжжі / В. А. Захар'єв // Літопис Хмельниччини: краєзн. зб. – Хмельницький, 2001. – С. 13–17.
28. Захар'єв В. А. Сокилецька церква XII–XIII ст. у контексті давньоруського дерев'яного зодчества України / В. А. Захар'єв // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 1025-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): зб. наук. пр. – Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2013. – С. 238–248.
29. Захар'єв В. А. Третій сезон досліджень у Сокильці / В. А. Захар'єв // Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 роках. – Київ, 2000. – С. 46.
30. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. – Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1973. – 640 с.
31. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1971. – 706 с.
32. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України / Б. Крупницький. – Мюнхен: УВУ, 1959. – 232 с.
33. Кулинич М. М. «Въстник для русинів Австрійської держави» як трибуна галицького українства / М. М. Кулинич. – Львів: Українська академія друкарства, 2011. – 200 с.
34. Лех Я. З історії польсько-українських зв'язків а археології (кінець XVIII ст. – 1939 р.) / Я. Лех // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 17–53.
35. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я / С. П. Маярчак. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 96 с.
36. Нечитайло П. О. Менгір із с. Сурженці / П. О. Нечитайло // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 37–40.
37. Прокопчук В. С. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковно историко-археологического общества) (1876–1916): звездный каталог і показчик змісту / В. С. Прокопчук, Н. Д. Крючкова. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 184 с.

38. Семенчук С. О. Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи / С. О. Семенчук // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства: зб. за підсумками XII наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині». – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 7–15.
39. Семенчук С. О. З історії досліджень язичницьких старожитностей в басейні Середнього Подністров'я / С. О. Семенчук // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 4. – С. 60–66.
40. Семенчук С. О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н. е. – XIII ст. н. е. / С. О. Семенчук // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. праць Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2014. – Вип. 3. – С. 192–200.
41. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я / С. О. Семенчук // Археологічні студії: зб. наук. пр. – Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – Вип. 4. – С. 71–79.
42. Семенчук С. О. Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднестровья в X – VII вв. до н. э. / С. О. Семенчук // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сб. науч. трудов. – Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2016. – Т. 21. – С. 59–62.
43. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. – Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. – Т. 1. – С. 197–365.
44. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 136 с.
45. Срезневский И. И. Збручский истукан Краковского музея / И. И. Срезневский // Записки Русского археологического общества. – 1853. – Т. 5. – С. 163–196.
46. Старенький І. О. Таємничий суржинецький ідол / І. О. Старенький // Ключ. – 2016. – 12 серп. (№ 32). – С. 6.
47. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Монографія / А. М. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – 300 с.
48. Ягодинська М. О. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля X – XIII ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія / М. О. Ягодинська. – Київ, 2009. – 358 с.
49. Якубовський В. І. З історії археологічних досліджень Губинського городища у 2016 році / В. І. Якубовський // Науковий збірник за підсумками всеукр. наук. практич. конф. – Старокостянтинів: ФОП Бицик Ю. В., 2017. – С. 237–243.
50. Ярова Н. Из Сурженців привезли хрещеного ідола / Н. Ярова. – Електронний ресурс. Режим доступу: k-p.net.ua/news.../3992-z-surzhencv-privezli-hreschenogo-dola.html.

Рис. 1. Фалоподібний камінь з раковецького могильника.

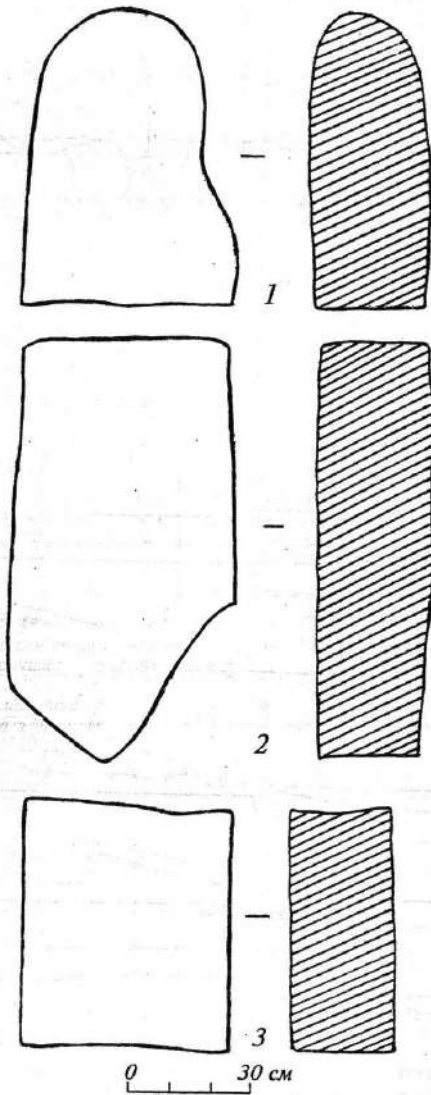

Рис. 2. 1, 2 – уламки кам'яного ідола з урочища Пушкарівка с. Бакота.

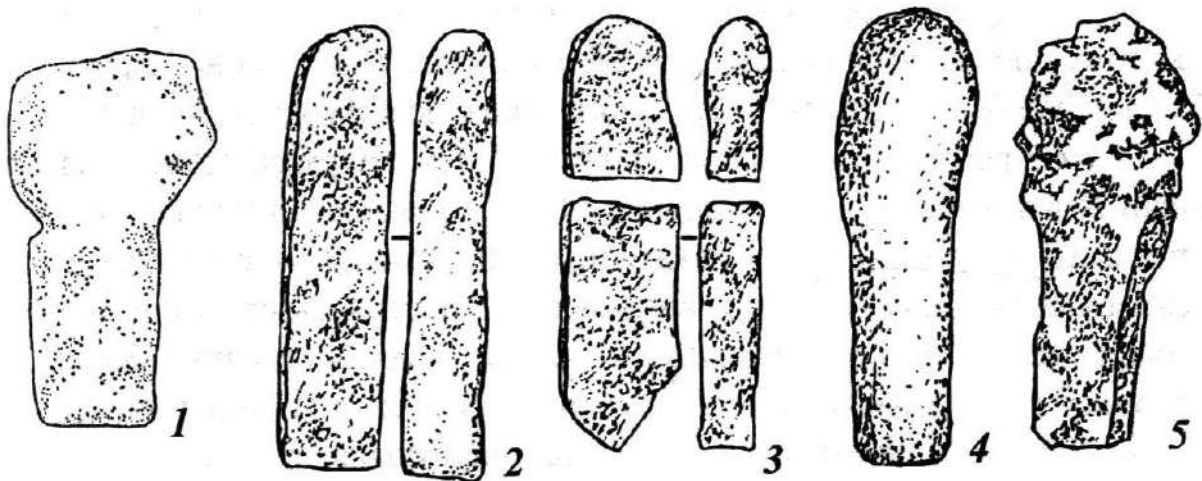
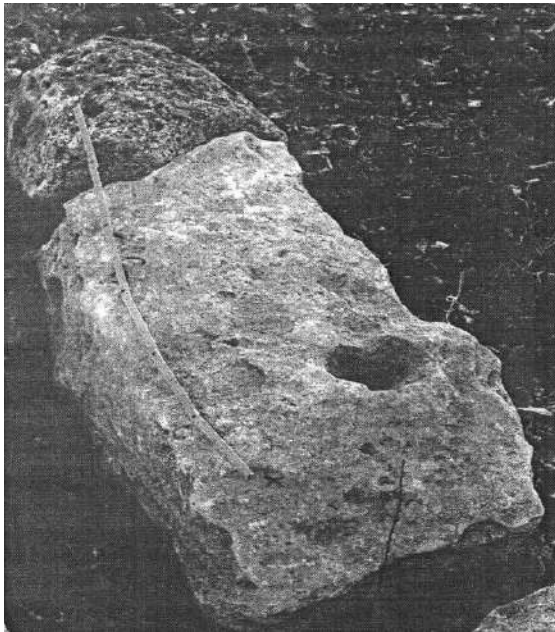

Рис. 3. Фалоподібний камінь з с. Блищанка.

Рис. 4. Фалоподібний ідол з могильника XII–XIII ст. в урочищі Батерея с. Сокілець. Фото В. А. Захар'єва.

Рис. 5. Суржинецька скульптура у процесі археологічних досліджень 2016 р. Фото автора.

Рис. 6. Фалоподібний камінь з с. Березівка 2. Фото В. А. Захар'єва.

*Рис. 7. Антропоморфна скульптура з с. Губин у процесі археологічних досліджень.
Фото автора.*

*Світлана Смірнова,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника*

ІВАНКОВЕЦЬКІ ІДОЛИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті зроблена спроба аналізу та систематизації доробку науковців у дослідженні Іванковецьких ідолів. Метою роботи є популяризація вивчення язичницьких божеств Середнього Подністрів'я та стимулювання їх подальших досліджень.

Ключові слова: Іванківці, ідоли, язичництво, Середнє Подністрів'я.

В дворіку «Музею старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зібрано колекцію кам'яних ідолів з території Середнього Подністрів'я. Увагу відвідувачів привертають три статуї язичницьких божеств з с. Іванківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл. Вирізняються вони серед когорти інших статуй розміром та технікою виготовлення. Іванковецькі ідоли – це три кам'яні статуї, зроблені з дністровського вапняку (рис. 1, нумерація зліва – направо). Нижче ми подаємо їх опис.

Ідол № 1. Висота близько 4 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,57 м. Складається з семи великих уламків. Являє собою чотиригранний, грубо обтесаний кам'яний стовп призматичної форми із зображенням у верхній частині людського обличчя. Окрім обличчя антропоморфних рис немає. Через всі уламки проходить лінія, можливо, зображення палиці.

Ідол № 2. Висота – 2,3 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,47 м. Чотирьохгранний стовп з трьома обличчями. Інших антропоморфних частин тіла не виявлено. Нещодавно нами було зафіксовано в нижній частині цього ідола знаки зроблені рукою людини (рис. 2, 3, 4). Зокрема виділяється хрест з просвердленими лунками та в нижній частині ідола є прокреслені лінії (можливо хрести, а можливо рунічні знаки). Про залишки «опуклостей та впадин штучного походження» [9, с. 137] згадують й археологи-відкривачі ідолів, проте вони їх не описують [4] (можливо, це пов'язано з тим, що тема рунічного письма була не досить популярною у 1950–1960-х роках).

Ідол № 3 (рис. 5). Висота – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м. Бородатий чоловік з правою рукою на грудях. В лівій руці тримає меч, який розміщений від руки навкоси через тулуб. Внизу з правого боку – насічки у виді тризуба. На його правій руці детально вирізьблені пальці, чого немає в інших ідолів. Детальніший опис скульптур міститься у звіті археологічних досліджень за 1951 р. [3, арк. 2]

Характерною рисою цих скульптур є те, що очі та рот – це заглибини, і лише в найвищого ідола № 1 до нашого часу зберігся ніс. Про існування носа в ідола № 3 пишуть археологи: «ніс відбитий зовсім недавно» [4, с. 239].

Археологічне дослідження ідолів та ймовірного місця розташування їх капища проводилось протягом трьох років – в 1950–1952 роках. А розпочиналось воно так: в червні 1950 р. в Інститут археології АН УРСР надійшло повідомлення від жителя села Іванківці Новоушицького району Кам'янець-Подільської області І. Старунського про те, що на горах селян розташовуються кам'яні ідоли. Один з них стоїть вкопаний у землю, з трьох сторін має зображення людських облич, а інший – лежить на поверхні ґрунту і лише з однієї сторони має людське обличчя. Крім двох стел, про які повідомлялось в листі І. Старунського, під час археологічної розвідки в с. Іванківці було виявлено третю скульптуру, яка була розбита господарем садиби і закопана в землю. З'ясовано, що стели знаходяться на слов'янському поселенні II–IV ст. н. е. Поселення, на якому знайдені ідоли, розташовується на високому мисі та починається від схилу в долину р. Батіжок й тягнеться вздовж безіменного струмка довжиною близько 0,5 км. Воно займає площу майже 10 га. Кам'яні стели було виявлено в західній частині поселення, на південь від сучасного сільського кладовища [2, с. 43].

У 1951 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Брайчевського провела на поселенні археологічні дослідження. В експедиції також взяли участь: А. Брайчевська, І. Заїздний [3, арк. 2]. Роботи тривали з 20 вересня по 10 жовтня, через дощі мета досліджень звужувалась та полягала в з'ясуванні археологічної стратиграфії пам'ятки в районі розташування кам'яних ідолів, характеру культурного шару, а також зв'язку ідолів з культурними нашаруваннями [3, арк. 2]. Внаслідок археологічних досліджень ймовірного місця капища археологами було розкопано площу 75 м² [2, с. 46]. Було виявлено ряд ям на північ від ідола № 2 та кам'яне мощення з пласких каменів. Відкрито також залишки будівлі, сліди якої простежено у вигляді кам'яного завалу розміром 7,0×5,0 м з випаленою обмазкою на поверхні, на кутах виявлено стовпові ямки. Поверхню перекривав шар попелу і обмазки [10, арк. 10]. Через несприятливі погодні умови мета розкопок повністю не була досягнута. У звіті дослідники зазначають, що дуже бажано, щоб продовжити подальші дослідження.

Наступного 1952 року на місці знахідки ідолів були проведені масштабніші роботи. В експедиції взяли участь В. Довженок, М. Брайчевський, Б. Тимощук та Н. Лінка [10, арк. 2]. Мета розкопок полягала в тому, щоб виявити археологічні об'єкти біля ідола № 2 та встановити їх взаємозв'язок з ідолом. Планувалося з'ясувати чи було тут культове місце і яким часом датувати ідолів [10, арк. 6]. Досліджено загальну площу розміром 100 м², геометричним центром якої був ідол № 2. Південно-західна сторона розкопу виявилась зовсім порожньою; на північно-східній – виявлено 8 ям діаметром від 0,5 до 1,0 м, заглиблених в землю від 0,4 до 1,0 м. Заповнення їх не мало в собі речового матеріалу, лише зрідка зустрічались дрібні уламки кераміки черняхівського типу, дрібне каміння, а в деяких місцях – шматки обпаленої глини, перепалені уламки вапняку та сліди попелу [16, с. 42; 10, арк. 7].

Розкопки площі, на якій безпосередньо знаходився ідол № 2, археологічного матеріалу не дали. Не зафіксовано і чітких розмірів ями для цього ідола. Помічено, що колір землі безпосередньо під ідолом був темнішого кольору, а в стороні від нього, за кольором та консистенцією, світлішав і переходив в не порушений ґрунт [10, арк. 7]. Оскільки переважна кількість археологічного матеріалу, виявленого на місці знахідки ідолів, відноситься до періоду існування черняхівської культури, то і самих ідолів дослідники датують тим же періодом [10, арк. 9].

Під час досліджень було виявлено залишки трьох будівель, що входили, на думку археологів, до комплексу язичницького святилища. В одній з трьох будівель ними знайдено «уламок унікальної посудини для підвішування типу лампади. Це уламок плоского вінчика з вертикально поставленим вушком» [3, арк. 29]. Викликає інтерес знахідка цікавої ліпної сковорідки, дно якої з внутрішньої сторони орнаментоване трикутними заглибленнями [4, с. 241]. Дослідники вважали, що вона використовувалась для жертвоприношень, оскільки внутрішня орнаментация посуду є непрактичною для повсякденного вжитку. Однак, на нашу думку, така аргументация не зовсім переконлива.

Знахідка ідолів викликала велике пошанування в археологів. Тому з часу відкриття з'являється ряд публікацій з цієї тематики. Для початку варто відзначити праці археологів – учасників розкопок в Іванківцях. Зокрема, керівник археологічних досліджень Іванковецьких ідолів у 1951 р. В. Довженок у статті «Древнеславянские языческие идола из с. Иванковцы в Поднестровье» (1952) детально описує зображення на ідолах, їх місцезонашування. Стосовно триголового бога, автор припускає, що «художник в цьому зображенні намагався зобразити риси жіночого обличчя» (найкраще збережена сторона). Інше обличчя – це чоловіче, оскільки більших розмірів та масивніше; третє обличчя погано збережене, тому стаття розібрати важко [9, с. 138]. З четвертого боку не збереглося ніякого зображення, проте, В. Довженок припускає, що тут могло бути людське зображення, можливо, тут воно було рельєфним. «Ті частини, що виступали, зруйнувалися швидше і перетворилися незрозумілі нерівності» [9, с. 139]. Ідола № 3 дослідник відносить до скульптури слов'янського типу [9, с. 140]. Датує часом черняхівської культури – II–VII ст. н. е. [9, с. 142].

Детальний опис археологічних досліджень 1951 р. здійснено в статті М. Брайчевського [2] Поряд з описом відкритих об'єктів дослідник подає малюнки виявлених знахідок. М. Брайчевський та В. Довженок опублікували узагальнені результати своїх археологічних досліджень 1952 р. у статті «Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднепровье», яка була опублікована 1967 р. В своїй роботі вони зазначають, що розкопали святилище, центром якого був кам'яний ідол чотирьохликого або трьохликого божества, що стояв у центрі вільної площадки. З півночі, заходу і сходу на відстані 17–20 м розташовувались три невеликі споруди зі стінами, обмащеними глиною. Всередині західної та східної споруд знаходились вогнища, в північній – вогнища не було, а було кам'яне мощення, яке, на думку дослідників, слугувало вітварем [4, с. 247]. Невеликі розкопки, проведені там, де були знайдені другий та третій ідол, показали наявність господарських та виробничих об'єктів, однак не було виявлено ніякого зв'язку між ними. Дослідники вважають, що обидва ідоли лежали не на тому місці, яке для них назначалось [4, с. 250].

Ґрунтовно аналізує іванковецькі скульптури С. Семенчук у дисертаційному дослідженні [15, с. 174–178]. Він, поряд з описом скульптур, намагається пояснити символи зображені на них: борода, меч-блискавка, руки та ін. [15, с. 176].

Проблеми ідентифікації іванковецьких ідолів торкалися М. Брайчевський та В. Довженок. Іванковецького триликого божества дослідники пов'язують зі Збруцьким чотириликим ідолом. Вони вважають, що на них зображене одне і те ж божество, яке займало почесне місце в слов'янському язичницькому пантеоні. Такої ж думки Б Рибаків, він припускає, що ця скульптура уособлювала верховне божество Роду [13, с. 131–132].

Дослідник слов'янського язичництва Р. Забашта, ідентифікуючи ідола № 3, визначає його так: «статуя-півфігура бородатого персонажа, озброєного палицею, постає аналогічним випадком «варварсько»-античного симбіозу образних систем одного з місцевих богів та римського Геркулеса» [11, с. 24–25]. Датує дослідник цих ідолів в «межах пізньоримського-ранньосередньовічного періодів» [11, с. 25].

Зробив спробу ідентифікувати іванковецькі скульптури і завідувач сектору «Музей старожитностей», археолог П. Болтанюк. Він припускає, що ідол № 1 – це Велес, ідол № 2 – це Триглав, ідол № 3 – це Перун. Дослідник аргументує це тим, що в давніх литовців у пошані були три божества: Перкун, Потримпос і Поклюс, на честь яких було облаштоване головне святилище «Ромове». Він спирається на те, що як слов'янські, так і балтські народи відносяться до індоєвропейської мовної сім'ї. То ж і їхні вірування мають загальне походження та мають подібних богів [1].

Не менш важливим є питання датування іванковецьких скульптур. Зокрема, археологи М. Брайчевський та В. Довженок припускають, що іванковецьке святилище виникло в період розквіту черняхівської культури (близько III–IV ст. н. е.) та продовжувало існувати й значно пізніше – можливо, і тоді, коли саме поселення вже перестало існувати. На їх думку, про це свідчать знахідки кераміки середини та другої половини I тис. н. е. До епохи християнізації воно, очевидно, не дожило і, можливо, саме тому ідоли збереглися до наших днів [4, с. 261–262].

Дослідники І. Русанова та Б. Тимощук піддають сумніву, що «ідол в Іванківцях на Дністрі міг зберегтися на черняхівському поселенні та простояти на своєму місці у вертикальному положенні півтори тисячі років, як вважають дослідники (М. Брайчевський, В. Довженок. – Прим. авт.). Два інших ідоли, знайдених поблизу, були явно перенесені з капища – один розбитий селянами і закопаний, інший був покладений на межі городу» [12, с. 13]. Вони вважають, що оскільки «при розкопках поряд з ідолами ніяких споруд, окрім кількох ям, звичних для поселень, відкрито не було і немає доказів зв'язку стоячого ідола з черняхівським шаром. На цьому поселенні є знахідки кераміки кінця I тис. н. е. Підстав для датування ідолів у селі Іванківці II–V ст. н. е. недостатньо, скоріш можна думати, що ідоли в пізніший час були зведені сюди з різних місць та покладені біля кладовища» [12, с. 13].

На сьогодні тема іванковецьких ідолів продовжує залишатись малодослідженою. Незважаючи на те, що вже пройшли десятки років після виявлення скульптур, залишаються нез'ясованими ряд питань. Припустимо, що справді трилика скульптура стояла до часу її відкриття на своєму початковому місці. Але нам до сьогодні невідомо де були розташовані інші дві скульптури. Наприклад, в Щецині були окремі капища для трьох богів, можливо так було і в Іванківцях, де три капища утворювали єдиний комплекс. Можливо, на місці старої церкви в с. Іванківці стояла одна із знайдених скульптур, оскільки ще з часів Володимира Святославовича, з метою викорінення язичництва, збереглась традиція будувати християнські храми на місці капищ [14, с. 93].

Аналізуючи вміст усіх відкритих археологами ям в Іванківцях, на сьогодні ми не можемо з впевненістю сказати, що усі вони були жертвними. Так, серед їх заповнення було виявлено досить багато уламків посуду, кістки тварин. Це могли бути також господарські ями. В одній з ям, розкритих біля Триглава, знайдено невелику кількість вапнякового каміння, його могли використовувати як для виготовлення заліза [17, с. 168], так і для вапнування кислих ґрунтів.

Серед питань, що потребують подальших досліджень, варто виокремити такі:

- Де саме та як вони виготовлялися?
- Де добувався камінь, з якого зроблені скульптури?
- Чиї вони – слов'янські, кельтські чи тюркські?
- Які знаки зображено на триликій скульптурі і що вони означають?
- Як запобігти руйнуванню скульптур?

Пропозиції:

• Організувати розвідку в с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької області для отримання додаткових свідчень про скульптури, їх місцезнаходження.

• Залучити до співпраці геологів, щоб за допомогою дослідів виявити, де саме брався камінь для скульптур; спеціалістів по роботі з каменем (вони б дали відповідь на питання техніки виготовлення скульптур); археологів – дослідників слов'янського язичництва та рунічних написів для дослідження та ідентифікації ідолів, дешифровки написів та знаків на них. Спеціалістів з геомагнітного сканування земної поверхні для визначення місць ймовірного розташування капищ.

• Відкритим залишається питання консервації ідолів.

• На мій погляд, доцільним було б проведення подальших археологічних досліджень в пошуках первісного місця розташування ідола № 1 та № 3, а може і № 2.

Нами було здійснено пошуки згадок про Іванковецькі ідоли в літописі с. Іванковець Ушицького повіту Подільської губернії [18], що написаний місцевим священиком в кінці XIX ст., проте пошуки не увінчалися успіхом, жодних згадок про язичницькі скульптури там не виявлено. Так само Ю. Сіцінський, складаючи «Археологічну карту Подільської губернії» на межі XIX–XX ст. не зазначає цих скульптур в Іванківцях. Перечитуючи звіти та публікації археологів, що розкопали ідоли, нам не вистачає аргументів на користь того, що ними відкрито святилище, як місце поклоніння давнім богам. Важко не погодитись з припущенням І. Русанової та Б. Тимощука, що скульптури були привезені звідкільсь та покладені біля кладовища. Якщо це так, то ймовірно, що скульптури були перевикористані як межові стовпи, що розділяли земельні ділянки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Болтанюк П. А. Іванковецькі ідоли: спроба ідентифікації / П. А. Болтанюк // Археологічні студії «Меджибіж». Науковий щорічник 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2013. С. 7–15.
2. Брайчевский М. Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре / М. Ю. Брайчевський // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. – 1953. – Вып. 52. – С. 43–53.

3. Брайчевский М. Ю. Звіт про роботу Средньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область / М. Ю. Брайчевський // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, спр. 1951/96, 44 арк.
4. Брайчевский М. Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М. Ю. Брайчевский, В. И. Довженок // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 238–262.
5. Винокур И. С. Языческие изваяния на территории Среднего Поднестровья / В. И. Винокур // Тези доповідей Подільської іст.-краєзн. конф. – Хмельницький, 1965. – С. 77–79.
6. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья / И. С. Винокур // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 139. – С. 136–143.
7. Винокур И. С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі / І. С. Винокур // VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 41–43.
8. Винокур И. С. Скарби духовної культури слов'ян в ранньосередньовічних пам'ятках археології Хмельниччини / І. С. Винокур // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: матер. регіон. наук. краєзн. конф. – Хмельницький; Шепетівка, 1995. – С. 61–64.
9. Довженок В. И. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье / В. И. Довженок // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. – 1952. – Вып. XLVIII. – С. 136–142.
10. Довженок В. Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область / В. Й. Довженок // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, спр. 1952\12, 22 арк.
11. Забашта Р. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі) / Р. Забашта // Студії мистецтвознавчі. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – № 3(27). – С. 20–39.
12. Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – М.: Изд-во «Ладога-100», 2007. – 304 с.
13. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 606 с.
14. Седов В. В. Древнерусское языческое святилище в Перыни / В. В. Седов // КСИИМК. – 1953. – Вып. 1. – С. 92–103.
15. Семенчук С. О. Осередки язичництва Лівобережжя середньої Подністрянщини (XI ст. до н. е. – XIII ст. н. е.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Семенчук Сергій Олександрович. – Кам'янець-Подільський, 2018. – 305 с.
16. Семенчук С. О. Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я / С. О. Семенчук // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 40–45.
17. Трачук О. В. Виробництво заліза у соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (др. пол. V–X ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Трачук Олексій Васильович. – Львів, 2017. – 392 с.
18. Парафіяльний літопис с. Іванківці, Ушицького повіту, Подільської губернії / Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Кдок д/п 1434.

Рис. 1. Іванковецькі ідоли у дворіку Музею старожитностей К-ПДІМ-3.

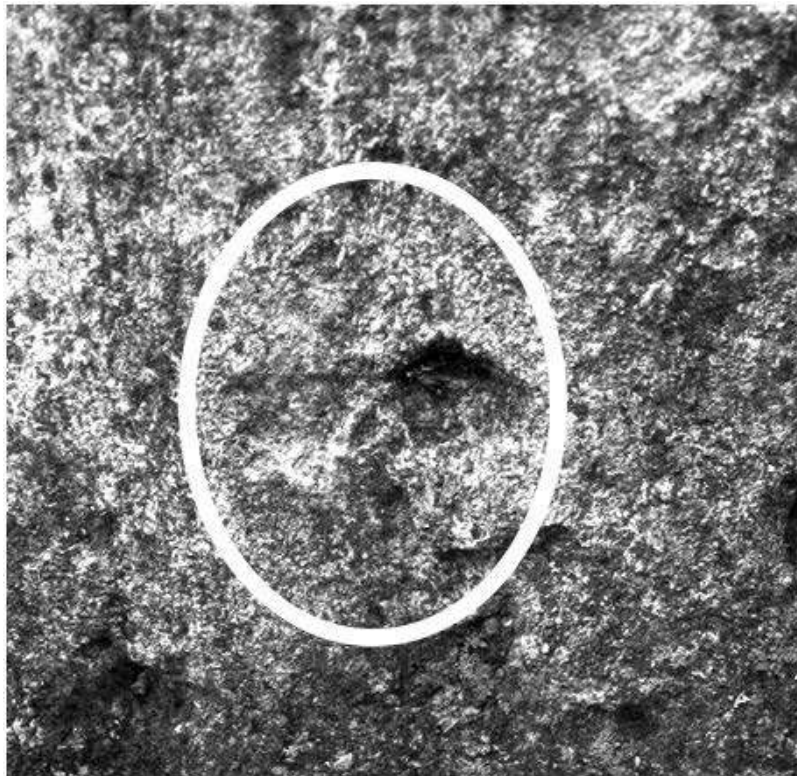

Рис. 2. Хрест з просвердленими лунками на ідолі № 2.

Рис. 3. Тризуб на боку ідола № 2.

Рис. 4. Прокреслені лінії в нижній частині ідола № 2. Можливо руни.

Рис. 5. Ідол № 3. Зліва, в його нижній частині є зображення тризубів.

РОЗВИТОК ТА ТРАДИЦІЇ ТЕАТРУ НА ТЕРИТОРІЇ АНТИЧНИХ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

Театр – одне з найдивовижніших досягнень давніх греків. Перші театралізовані вистави виникли у VII ст. до н. е. з релігійних свят, присвячених богу виноградарства та виноробства Діонісу. Давні греки першими створили літературний жанр драми і збудували приміщення для драматичних вистав. Про наявність театрів на території Північного Причорномор'я свідчать написи декретів, театральні маски, але тільки в Херсонесі були знайдені архітектурні рештки театру.

Ключові слова: театр, Північне Причорномор'я, трагедії, сатирична драма, маски.

З середини VII ст. до н. е. на узбережжі Чорного моря, в період мирної грецької колонізації давніми греками були засновані міста-держави. За час свого існування, протягом майже тисячі років (до IV ст. н. е.) вони досягли значного розвитку в матеріальному виробництві, містобудуванні, мистецтві та культурі. Одним з найдивовижніших досягнень культури давніх греків був театр. Від самого заснування театр слугував місцем проведення свят на честь Діоніса, у театрі обов'язково стояв вівтар Діоніса, а на час свят поряд ставили статую цього бога. Давні греки першими створили літературний жанр драми і збудували приміщення для драматичних вистав. Спочатку зводилися тимчасові будівлі, а з V ст. до н. е. розпочалося будівництво стаціонарних театрів. Театр був одним з головних місць проведення громадського дозвілля. Тому його будували так, щоб у ньому розміщувалися всі бажані. Хоча в нас нема ніяких свідчень про те, чи мали право бути присутніми в театрах Греції та Північного Причорномор'я жінки та представники неповноправного населення. Як відомо, у VI ст. до н. е. під час свят греки слухали виступи дорослих та дитячих хорів, які співали і танцювали навколо вівтаря на майданчику, що звався *орхестрою*. Якщо майданчик розташовувався біля пагорба, то глядачі розміщувалися на його схилах, а якщо свято справляли на міській площі, то будували тимчасові дерев'яні підмостки, що піднімалися уступами. Це була перша тимчасова споруда театрального призначення, або протетр, як його називають дослідники.

Тут також під час святкування відбувалися музичні і драматичні вистави трьох жанрів – трагедії, комедії та сатиричні драми. Вже у V ст. до н. е. тематика святкувань у театрі вже менше стосувалася культу Діоніса. Якщо у VI–V ст. до н. е. трагедії та комедії розігрували лише на Діонісіях, то з елліністичного часу вистави влаштовувалися вже значно частіше. За змістом ці вистави були присвячені сюжетам легенд про богів. Для цього зводилися особливі будівлі. Місця для глядачів називали *театроном* (від дієслова зі значенням «дивитися»).

Одночасно театр часто використовували для проведення різних урочистостей, засідань Ради міста, Народних Зборів. Відомо, що греки ходили до театру ще й на концерти співаків та музикантів, які грали на духових та струнних інструментах. Зі шкільних років греки цінували ораторське мистецтво, вони охоче слухали розмови на філософські та політичні теми, гарні оратори збирали велику аудиторію. З перебігом часу театральну сцену почали використовувати для нових розваг – цькування звірів та навіть для гладіаторських боїв.

Починаючи з доби раннього еллінізму, кам'яний театр став обов'язковою громадською спорудою, бодай трохи помітного грецького міста. Залишки кам'яних театрів знайдено в руїнах грецьких міст в Елладі та Малій Азії, на Сицилії й у Причорномор'ї. Протягом свого багатомісячного існування театри багаторазово перебудовувалися не лише через старіння, а й через зміни в характері вистав. Тому за еволюцією архітектури театральних будівель можна робити висновки про певні риси організації видовищ.

Незмінними у всі часи античний театр мав три основних елементи: *орхестру*, *скену* та *театрон* (рис. 1). Орхестра була круглим або напівкруглим майданчиком для виступів хору. Сцена (буквально «намет») спочатку була місцем переодягання акторів і збереження театрального інвентарю. З V ст. до н. е. сцену, що розташовувалася позаду орхестри, почали художньо оформлювати як декоративний фон для п'єс. Стіна сцени, що виходила на орхестру, найчастіше зображувала фасад храму або палацу, перед яким зазвичай і розгорталася дія вистав [6, с. 26].

Місця для глядачів розташовувалися уступами й оточували підковою сцену. Вони називалися «театрон» і дали найменування всій споруді. Театрон протягом багатьох століть мало змінювався. Він поділявся на сектори радіальними і концентричними проходами. Орхестра поступово втрачала свою визначальну роль, бо хор у п'єсах відступав на другий план і кінець кінцем зовсім зник. У VI–V ст. до н. е. на орхестрі виступали і хор, і актори, а в елліністичну добу актори перейшли грати на покрівлю невисокої сцени або *проскеній*, що височів за орхестрою перед стіною сцени.

У театральних виставах VI–V ст. до н. е. провідну роль відігравав хор, який разом з музичним акомпанентом був обов'язковим при виконанні трагедії, комедії або сатиричної драми. У трагедії він складався зі співгромадян, друзів або рабів героя чи героїні. У сатиричній драмі хор завжди складали люди, ряджені сатирами. На орхестрі хор розташовувався рядами: у трагедії – три ряди по п'ять чоловік, в комедії – чотири ряди по шість чоловік. Хор очолював корифей (диригент), кращі хористи стояли в першому ряду.

З кінця V ст. до н. е. роль хору в драматичних творах стає менш вагомою, а з III ст. до н. е. музичні твори і танцювальні номери почали входити до п'єс як інтермедії [7, с. 138].

Трагедія, що з'явилася в останній чверті VI ст. до н. е., досягла свого найвищого розвитку в наступному столітті, коли творили великі драматурги Есхіл, Софокл та Еврипід, які жили на межі V і IV ст. до н. е.

Нам невідомі імена авторів трагедій елліністичного часу, проте античні автори й написи свідчать, що тоді на сцені постійно поновлювалися класичні трагедії. Це нагадує долю сучасної опери: всюди з успіхом ідуть опери XVIII – початку XX ст., а нечисленні нові твори не спроможні зібрати велику аудиторію. Старі трагедії продовжували хвилювати глядачів, бо розповідали про високі ідеали й боротьбу за їх здійснення, про стосунки між родиною і державою, про суперечності індивіда й суспільства, про обов'язки приватної особи щодо держави тощо, їх високий художній рівень залишився неперевершеним.

Сатирична драма з її хором із супутників Діоніса, мабуть, довше від інших театральних жанрів зберігала сюжетний зв'язок із міфами про цього бога. Ці п'єси писали трагіки, зображуючи щось середнє між трагедією та комедією. Сюжети запозичувалися з міфів, але загальний настрій сатиричних драм був веселим, а розв'язка щасливою, їх показували після трилогії, що складалася з трагедій, і весела вистава пом'якшувала трагічні переживання глядачів. Сатиричні драми перестали існувати зі зникненням поетів-трагіків.

Довше життя судилося комедії. Ще античні філологи виділили три періоди її розвитку: давня, середня та нова комедії. Першу для нас уособлює Аристофан – великий комедіограф V ст. до н. е. Для його останніх п'єс, написаних на початку IV ст. до н. е., характерні риси вже середньої комедії. Від творів Антифана й Алкіда – найвидатніших авторів середньої комедії – збереглися лише назви п'єс і кілька цитат. У давнину найкращим драматургом нової комедії вважали Менандра. Його п'єси ставили в театрах до кінця доби античності. Комедії цього стилю завоювали сцени грецьких театрів наприкінці IV і в III ст. до н. е. Нині майже нічого не відомо про твори грецьких комедіографів, які жили після Менандра, однак написи елліністичної і римської доби постійно згадують про змагання комічних поетів.

У комедійній формі драматурги обговорювали актуальні суспільні проблеми, наприклад, чи продовжувати війну, чи укласти мир, якої системи додержуватися у вихованні молоді, або висміювали відомих людей, найчастіше політиків.

Автори середньої комедії звернулися до побутових сюжетів і пародій на міфи. Комічних ефектів досягали зведенням божественних і героїчних персонажів на рівень повсякденності. Хор поступово втрачав провідну роль, а в новій комедії він вже не мав зв'язку з дією та з'являвся лише в інтермедіях. Зображення побуту і родинних стосунків витіснило політичну сатиру та міфологічну пародію, а головне місце посіла любовна інтрига.

Спочатку автор сам писав текст, музику для хору та обирав солістів, а також брав на себе роль режисера, актора та балетмейстера. Ще Есхіл і Софокл грали в трагедіях і ставили танці хору. Пізніше поети рідко виступали артистами у своїх п'єсах. Для зрівняння шансів на перемогу актори для виконання ролей у певній п'єсі обиралися за жеребом. У грецькому театрі грали лише вільні чоловіки. Виконуючи різноманітні чоловічі й жіночі ролі, вони повинні були мати чимало талантів: добру дикцію і звучний голос, уміння танцювати, співати складні ліричні партії, декламувати під музику та володіти мистецтвом пантоміми. За елліністичного часу широкої популярності набули міми, які зображували діалогічні або монологічні сценки побутового змісту. Іноді в мімах жартівливо зображувались боги.

Велике значення в театрі відігравав костюм. Трагічний актор надягав *котурни* — особливе незручне взуття на високих підборах, і вбирався в довгий, до підлоги святковий одяг з довгими рукавами і розцяцькованим поясом, пов'язаним під грудьми. Це змушувало його рухатися повільно й урочисто. Герої сатиричних драм носили ті самі костюми, що й трагічні актори, а хористи, які зображували сатирів, надягали шкури і прив'язували хвости. Комічні персонажі з давньої та середньої комедії одягались в обтягуюче трико, короткий хитон та плащ. Потворність фігури посилювалась широкою лисиною, яка робила актора великоголовим та позбавляла його шиї. Актори в комедії мали простіший одяг і особливі комічні маски. Закрите маскою обличчя позбавляло можливості використовувати в грі міміку, її замінювали змінні маски з виразом різних почуттів і характерів. У зв'язку з великою кількістю глядачів вираз обличчя акторів (їх міміка) здалеку було важко розгледіти, тому маски допомагали актору досягти потрібного ефекту. Маски мали свою символіку кольору: жіночі – завжди білі, чоловічі – темні, драгування передавалось багряним кольором, хитрість – помаранчевим, хворобливість – жовтим тощо.

Справжні маски, які виготовлялися з розфарбованого полотна і натурального волосся, не збереглися. Актори під час дії змінювали кілька масок, демонструючи як змінюється настрій або стан героя, крім того, один той самий актор частенько зображував декілька персонажів, тому, переходячи до іншої ролі, він змінював маску. Здебільшого, маски представляли типи гарно відомі та зрозумілі глядачам. Безліч різноманітних масок описано в словнику Поллукса. Він назвав 27 трагічних масок: 6 видів старих, 8 – юнаків, 3 – служників та 11 жіночих масок. По масці глядач відразу розумів – яка стать, вік, соціальний стан на навіть основні риси характеру того чи іншого персонажу. Теракотові маски дають уяву про типаж, а не про дійові особи певних п'єс [8, с. 105].

Серед знахідок, що підтверджують любов греків до театральних вистав, слід назвати численні теракотові статуетки акторів і керамічні зменшені моделі театральних масок.

Більшість знайдених масок є зменшеними копіями справжніх сценічних масок. Вони, можливо, прикрашали стіни будинків шанувальників театру, використовувались в культових цілях (вважається, захищали від злих сил) та при похованні. Ними, наприклад, прикрашали дерев'яні саркофаги. Зазвичай, в цих випадках використовувались комічні маски, тому що вони повинні були викликати сміх. А сміх у греків розглядався як «радісна жертва підземним богам, яка встановлює мир між людиною і богом» [9, с. 265].

В Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї знайдено чимало теракотових трагічних і комічних масок, пов'язаних, безсумнівно, з театральним мистецтвом. В експозиції музею представлено дві зменшені театральні маски та теракотова фігурка актора з Ольвії (суч. с. Парутине Очаківського району Миколаївської обл.).

1. Маска комічного актора. Теракота голови чоловіка похилого віку, з усмішкою. Голова лиса, за вухами кучеряве волосся. Чоло високе, з тонкими глибокими зморшками. Брови високо підняті. Ніс прямий, невеликий. Очі з товстими повіками. Рот у вигляді наскрізного отвору. Підборіддя округле, трохи виступає вперед. На звороті – отвір для підвішування. Аналогічні зображення знайдені в Херсонесі (суч. м. Севастополь) і датуються V–IV ст. до н. е. (висота – 63 мм), (Б6-417), (рис. 3), [3, табл. 12 (5), с. 75].

2. Маска актора (Сілена?). Голова чоловіка похилого віку з бородою та звисаючими вусами. Голова майже лиса, за вухами довге волосся. Брови високо підняті й насуплені. Очі круглі, глибоко посаджені й широко розкриті. Ніс сплюснений, шишкоподібної форми. Губи тонкі, м'яко окреслені, розтягнуті в легкій посмішці, яку прикривають звисаючі вуса. Борода відбита біля підборіддя. Аналогічні маски знайдені в Херсонесі і датуються V–III ст. до н. е. (висота – 67 мм) (Б1-134), (рис. 4) [4, табл. 3 (3), с. 71].

3. Актор у масці. Фрагмент верхньої частини фігури. Обличчя кругле. Чоло окреслене глибокими зморшками. Очі невеликі, глибоко посаджені, ніс короткий, широкий, щоки повні, розтягнуті в широку посмішці. Волосся зачісане півколом. Фігура в хітоні, який щільно вкриває тіло. З лівого плеча на руку накинута гіматій, складки якого передані сумарно. Руки складені на грудях. Аналогічні фігурки зберігаються в Одеському археологічному музеї та Державному Ермітажі Росії (м. Санкт-Петербург) та датуються IV ст. до н. е. (висота – 70 мм) (Б3-1342) (рис. 5) [10, рис. 90, с. 101–102].

Всі ці знахідки датуються V–IV ст. до н. е., часом безсумнівного існування театру в Ольвії та є побічним доказом проведення драматичних вистав в цьому театрі. Можна лише здогадуватися, які п'єси ставили в театрах Північного Причорномор'я. Теракотові статуетки, що зображують акторів та моделі трагічних і комічних масок, знайдені при розкопках міст-держав Північного Причорномор'я, доводять, що місцеві жителі добре знали різні жанри драматургії. Зрозуміло, що тут ставили твори уславлених грецьких драматургів і місцевих авторів. Можна припустити, що особливий інтерес викликали п'єси, дія яких відбувалася на території Північного Причорномор'я. Серед них збереглася, на наш час, лише одна трагедія «Іфігенія в Тавриді», а за назвами та короткими цитатами нам відомі трагедія Софокла «Скіфи» і комедія Антифана «Скіфи і таври» [7, с. 155].

Античні ж письменники згадують десятки імен драматургів і назви сотень п'єс, нерідко цитуючи окремі вирази або цілі вірші. Однак повністю вцілілих творів в Греції збереглося мало: 7 трагедій Есхіла, стільки ж трагедій і великий уривок з однієї сатиричної драми Софокла, 17 трагедій і одна сатирична драма Еврипіда, 11 комедій Аристофана і великі уривки з кількох комедій Менандра. Творчість інших драматургів нам відома лише за назвами їхніх п'єс і небагатьма віршами в цитатах древніх авторів. Твори Есхіла, Софокла й Еврипіда довго входили до програми грецьких шкіл, і саме тому збереглися в хрестоматіях списки їхніх відомих п'єс [7, с. 149].

Бувши одним з найважливіших громадських інститутів античного суспільства, театр в Греції, Італії та в античних містах-державах Північного Причорномор'я відіграв роль школи для дорослих. З якою великою шаною греки ставились до театру яскраво свідчить повідомлення Плутарха про те, що мешканці сицилійського міста Сіракузи відпускали на волю афінських полонених, які виконували уривки з творів Еврипіда [5, с. 334].

У містах Північного Причорномор'я, як і повсюдно в Елладі, будувалися театри для проведення діонісійських та інших свят, але досі тільки в Херсонесі знайдено архітектурні рештки театру. У середньовіччі на його місці стояв християнський храм. Досліджуючи руїни храму, археологи знайшли під ними кілька кам'яних лав, сходи та інші архітектурні залишки, на підставі яких виконано реконструкцію херсонеського театру. Подальші дослідження у 1954 р. археолога О. І. Домбровського дали можливість з'ясувати, коли споруда театру була побудована, яким чином і скільки разів вона перебудовувалась. Як з'ясувалось,

херсонесити збудували кам'яний театр у III ст. до н. е. Архітектор спроектував його так, щоб сонце освітлювало проскеній у будь-яку пору дня. Сама будівля театру відповідала найкращим зразкам свого часу, про що свідчать рустовані квадри, добротні підігнані один до одного, і кам'яні лави з вишуканим профілем. Від мармурового фризу, що прикрашав театр, зберігся невеликий фрагмент із зображенням богині Гармонії – супутниці Муз і Харит, покровительок музичного і драматичного мистецтва. Театр існував до IV ст. н. е. і чотири рази капітально перебудовувався. За архітектурою та розмірами театр мало відрізнявся від театрів Греції, але значно поступався кількістю глядацьких місць, що пояснюється невеликою кількістю населення міст. Згідно з реконструкцією О. І. Домбровського, у II ст. н. е. він уміщував приблизно 3000 осіб [9, с. 266].

У містах-державках Північного Причорномор'я театральні вистави складали частину багатоденних свят на честь Діоніса. До театрів збиралися всі громадяни і перед виставою проводилась церемонія нагородження за особливі заслуги перед державою. Так, відомо, що у театрі Херсонесу у III ст. до н. е. Сіриск читав свій історичний твір, за який співвітчизники нагородили його золотим вінком. У добу еллінізму на святах у театрі виступали співаки та музиканти, а також ставили різні вистави. Про програму таких свят дають уявлення збережені часом каталоги учасників і переможців. Там одночасно могло змагатися близько 70 чоловіків із багатьох держав, у тому числі з Північного Причорномор'я. Зазвичай, агони починалися з виступів рапсодів, які виконували епічні поеми та інші віршовані твори, далі змагалися співаки та музиканти, а на завершення святкування виступали трагічні та комічні актори, в репертуар яких, окрім п'єс, входили твори класиків. Греки опікувалися тим, щоб актори, розігруючи п'єси великих трагиків минулого, вчили тексти за звіреними рукописами, що зберігались в державному архіві [7, с. 150].

Поблизу театру греки ставили стели з вибитими на них іменами переможців у змаганнях. Уламок одного такого напису римського часу знайдено біля херсонеського театру. Збереглися лише слова, що говорять про змагання хорів, комедіографів і поетів, які писали епіграми й енкомії (похвальні вірші), а також глашатаїв і трубачів.

За доби еллінізму в театрі відзначали важливі події у громадському житті держави. Тут регулярно виступали хори, а п'єси і пантоміми розігрувалися частіше, ніж у класичний період, причому не обов'язково, як раніше, під час свят Діоніса. У провінційних театрах виступали прибулі актори. У трактаті Плутарха «Як писати історію» розповідається про величезне враження від гри трагика-гастролера Архелая, який виконував роль Персея в «Андромеді» Еврипіда: після його виступу все місто наспівувало ліричні партії з трагедії. На підмостках театру приїжджі музиканти давали концерти, оратори виголошували урочисті промови, виступали фокусники.

У перші століття нашої ери, коли в місті стояла римська зала, до грецьких свят приєднали римську розвагу – гладіаторські бої. Для них у великих містах будували цирку, а в невеликих як Херсонес, пристосовували театри. Непрямим свідченням цього є перебудова театру у II ст. н. е. Тоді проскеній розширили і висунули вперед до глядачів, так що він міг бути і сценою, і ареною для гладіаторів. Напівкругла площадка оркестри могла перевтілюватися в арену до 30 метрів у діаметрі, а замість першого ряду глядацьких місць споруджували великий бар'єр, ймовірно, з металевими штахетами. Бої гладіаторів, напевне, влаштовувалися також у театрах Боспора [7, с. 152].

За деякими непрямыми даними можна дійти висновку, що вже у другій половині IV ст. до н. е. діяв театр і в Ольвії. Про це існує найдавніше безсумнівне свідчення, а саме, у завершальних рядках ольвійського декрету IV ст. до н. е., де написано: «Звеличити Каллініка, сина Євксена, за його хоробрість і добродійства для народу і нагородити тисячею золотих і статуєю, і про нагородження проголосити на Діонісії в театрі». Схожі згадки про театр вміщено ще у двох ольвійських декретах III ст. до н. е. [1, с. 153–156].

Також підтвердженням існування театру можна вважати знахідки зменшених театральних масок та теракотових фігурок акторів під час розкопок Ольвії. Місце розташування театру на досить добре вивченому Ольвійському городищі досі не знайдено, хоча археологи неодноразово його шукали. Театри, як правило, будували біля підніжжя гори чи пагорба, щоб використати природне підвищення для розміщення уступами місць для глядачів. Тому, на думку дослідників, швидше за все, театр стояв на схилах між Верхнім і Нижнім містом, і його ще в давнину знищив зсув ґрунту. Після гетського розгрому, коли місто знаходилось у дуже важкому фінансовому стані, ольвіюполіти, ймовірно, не змогли побудувати новий театр, тому не має жодних свідчень про існування театру в римський час.

Найдавніше свідчення про театри в містах Боспора належить до IV ст. до н. е. Історик Поліен, описуючи хитрощі, до яких вдавалися під час війни, розповів про дотепну витівку полководця Мемнона. Готуючись до війни з царем Левконом, він вирішив дізнатися про чисельність населення Боспора. Для цього Мемнон послав туди знаменитого кіфареда Аристоніка разом зі своїм послом Архивіадом нібито для того, щоб укласти угоду миру та дружби. Полководець розраховував на те, що «жителі будуть спішно збиратися до театрів» послухати виступи ушлявленого музиканта, а посол за кількістю глядачів, які зібралися в театрах, визначить кількість населення Боспора і так дізнається про сили майбутнього противника. Згідно з цією розповіддю, театр існував не лише в столичному Пантікапеї, а й в інших боспорських містах, напевне, у Феодосії, Німфеї, Фанагорії, Гермонасі [2, с. 472].

Історія античного театру охоплює майже ціле тисячоліття (VI ст. до н. е.–IV ст. н. е.). У цей час виникло європейське театральне мистецтво в тій якості, в якій воно існує зараз: з'явилася драматургія, сформувалися основні принципи акторського мистецтва, сценічна техніка та основні оформлення вистави та театру, виникли стаціонарні театральні споруди.

Отже, античний театр – це одне з найяскравіших проявів античної культури, яке займає особливе місце в житті давніх греків. Театр був трибуною для широкого розповсюдження нової духовності, висвітлення найбільш болючих проблем своєї сучасності.

Культура античних міст Північного Причорномор'я належала до великої античної цивілізації, яка стала підґрунтям сучасної науки, культури та мистецтва, тому всі ми є спадкоємцями творчого генію давніх греків. Завдяки цьому інтерес до античності органічно входить у життя кожної культурної людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. / Ю. Г. Виноградов. – М., 1989. – С. 153–156.
2. Історія культури давнього населення України. – К., 2001. – Т. 1. – С. 471–472.
3. Кобылина М. М. Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина // Свод археологических источников. – М., 1970. – Вып. Г1-11. – С. 75. – Табл. 12(5).
4. Кобылина М. М. Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина // Свод археологических источников. – М., 1970. – Вып. Г1-11. – С. 71. – Табл. 3(3).
5. Молев Е. Эллины и варвары. На северной окраине античного мира / Е. Молев. – М., 2003. – С. 334–336.
6. Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI–I вв. до н. э.) / А. С. Русяева. – К., 1982. – С. 26.
7. Скржинська М. В. Античні свята в містах Північного Причорномор'я / М. В. Скржинська. – К., 2011. – С. 138–155.
8. Скржинская М. В. Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К., 2014. – С. 98–109.
9. Скрижинская М. В. Будни и праздники Ольвии в VI–I ст. до н. э. / М. В. Скржинская. – СПб, 2012. – С. 265–267.
10. Худяк М. М. Терракоты Ольвии / М. М. Худяк. – К., 1940. – Т. 1. – Рис. 90. – С. 101–102.

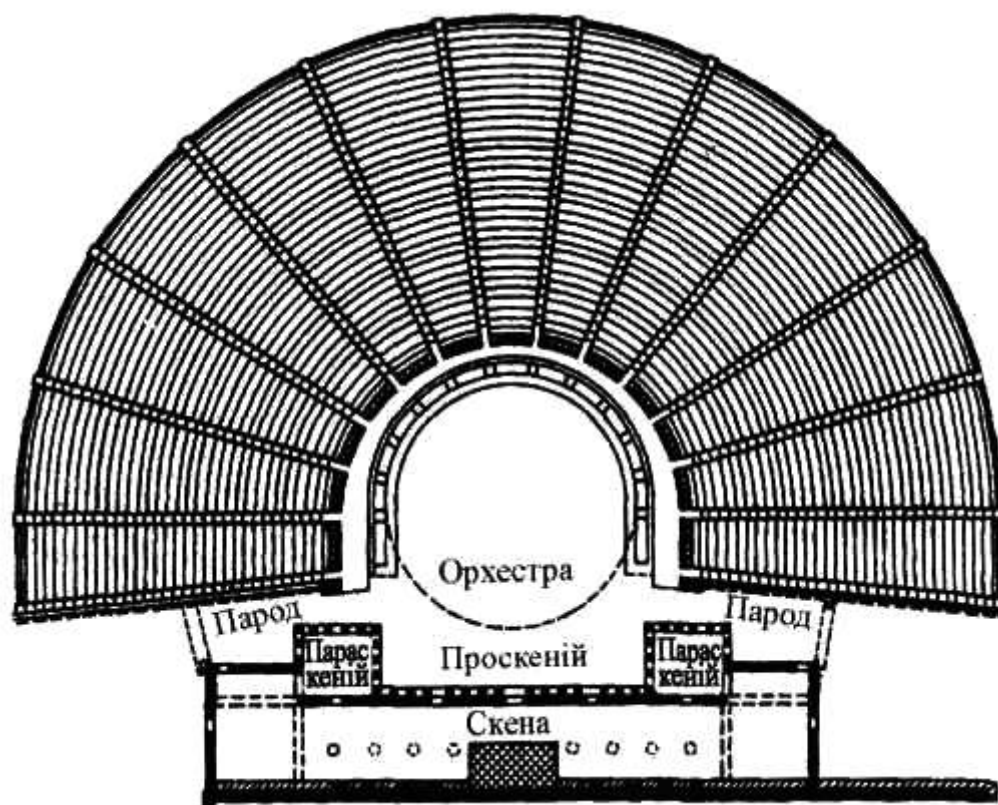

Рис. 1. План античного театру

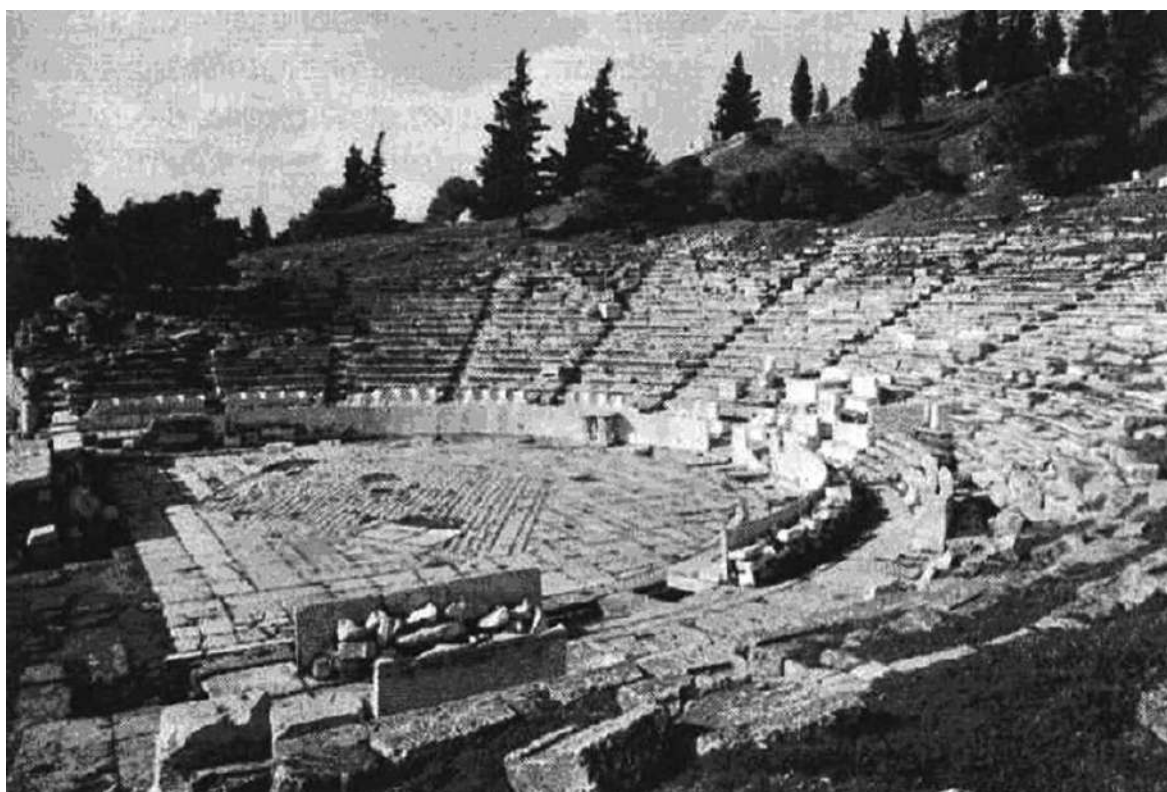

Рис. 2. Театр Діоніса в Афінах

Рис. 3. Маска комічного актора.
V–IV ст. до н. е.

Рис. 4. Маска актора (Сілена?)
V–III ст. до н. е.

Рис. 5. Актор у масці
IV ст. до н. е.

СЕРЕДНЬОВІЧНА
АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Сергій Маярчак,
кандидат історичних наук

ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ 2015 Р.
В ОКОЛИЦЯХ СМТ НОВА УШИЦЯ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Дослідження присвячене опису і введенню у науковий обіг випадкових археологічних знахідок 2015 р. в околицях смт Нова Ушиця Хмельницької області.

Ключові слова: *стремено, пряжка, наральник, археологічні знахідки, Хмельницька область.*

Автору цієї розвідки відома інформація про випадкові археологічні знахідки, здійснені 2015 р. на околицях Нової Ушиці Хмельницької області. Дані знахідки можна віднести до числа таких, що були загублені або залишені їх власниками в давнину, оскільки синхронного археологічного матеріалу в місцях їх локалізації, як нам вдалося з'ясувати, знайдено не було. Предмети потрапили до фондів Новоушицького історико-краєзнавчого музею, тут маємо на меті їх описати і ввести у науковий обіг.

Стремено (рис. 1. 1). Знайдене в залісненій балці за 3 км на північний захід від центру смт Нова Ушиця (між с. Іванівка і с. Браїлівка). Залізне, аркової форми, коване, вагою 155 г. Загальна висота 16 см, найбільша ширина – 11,5 см, дужка чотиригранна. Підніжка заокруглена, по всій довжині із зовнішнього її боку по центру проходить ребро жорсткості (виступ), завширшки 0,3–0,4 см. Ширина підніжки до 3 см. У верхній частині стремена є виступ (вушко) підовальної форми для петель путлища. Розміри виступу близько 3×3,5 см. Проріз для путлища завдовжки 2,2 см і завширшки 0,6 см, підпрямокутної форми. Стремена такого типу (*I-go*, за А. М. Кірпічниковим) призначалися для легкоозброєних вершників, що мали взуття з м'якою підшоєю. Схожі стремена відомі і з давньоугорських поховань кінця IX – I половини X ст. на Закарпатті. Однак, спираючись на інші датовані аналогії, датуємо новоушицьку знахідку в межах IX–XI ст. Якщо брати до уваги розміри прорізу путлища, ймовірніше – XI ст. [3, с. 45–46; рис. 65.2–6; 4, с. 291–292 (рис.)]. Зважаючи на регіон знахідки і морфологічні особливості виробу: вузьке заокруглене підніжжя, наявність рельєфного ребра жорсткості на ньому [8, с. 508], – його можна пов'язувати з кочівниками.

Пряжка (рис. 1.2). Знайдена у лісі на південній околиці Нової Ушиці, за 1 км на південний захід від відкритого автором невеликого поселення черняхівської культури Нова Ушиця–Маслозавод [7, с. 33]. Такі пряжки, що використовувалися зі шкіряним ременем, є типовими для цієї археологічної культури. Округлої форми та округла в перетині (1,8×2,7 см), бронзова, патинувана, кована, вагою 18,3 г. Основа язичка має значний уступ, кінець сильно загнутий. На думку Б. В. Магомедова, пряжки такого типу використовувалися з II третини IV ст. [6, с. 69, рис. 72].

Наральник (рис. 1.3). Знайдений у лісі на південній околиці Нової Ушиці. На місці локалізації знахідки поширений чорнозем та сірий лісовий ґрунт. Очевидно, наральник слід пов'язувати з описаним вище поселенням черняхівської культури. Залізний, втульчастий, симетричний, вузьколопатовий, кований, вагою 0,5 кг. Довжина виробу 14 см, ширина у верхній частині – 7,3 см. Довжина втулки 7,5 см, вона звужена в нижній частині (тут вона завширшки 6,5 см) і розширена у верхній частині (до 7,3 см). Внутрішня ширина втулки 2,6 см. Найбільша ширина наконечника 6,2 см, довжина робочої частини 4,5 см. Робоча частина (лопасть) має загострений край. Подібні наральники відомі з досить значних те-

риторій і були знайдені, наприклад, на пам'ятках черняхівської культури Устя [9, с. 77, рис. 56.3], Волоське, Яронів, Кринички тощо [1, с. 254, рис. 105.2–4]. Згідно схеми розвитку залізних наконечників знарядь для обробки ґрунту С. А. Горбаненка, такі наральники з'явилися у II–V ст. [2, с. 32–33]. За класифікацією Ю. О. Краснова, описаний наральник належить до типу IA1 [5, с. 31, рис. 6.1–3].

Описані археологічні знахідки доповнюють складну мозаїку історичного минулого Середнього Подністров'я; на щастя, їх наукову інформативність вдалося зберегти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіум, 2000. – 376 с.
2. Горбаненко С. А. Сільське господарство жителів Пастирського городища / С. А. Горбаненко, О. П. Журавльов, Г. О. Пашкевич. – К.: Академперіодика, 2008. – 188 с.
3. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников // Свод археологических источников (САИ). Е 1-36. – Л.: Наука, 1973. – 137 с.
4. Кобаль Й. В. Давньоугорські археологічні пам'ятки Закарпаття / Й. В. Кобаль // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. – Rzeszów, 2012. – Tom XXXIII. – S. 269–305.
5. Краснов О. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / О. А. Краснов. – М.: Наука, 1987. – 237 с.
6. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с.
7. Маярчак С. П. Доповнення археологічної карти Хмельниччини (за розвідками 2006–2010 рр.) / С. П. Маярчак // Матер. III наук.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – С. 32–35.
8. Моця А. П. Памятники кочевых племен Степного Поднепровья IX–XIII вв. / А. П. Моця, А. А. Козловский, Л. М. Рутковская // *Археология Украинской ССР*. В 3 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 3. – С. 504–513.
9. Строць Б. Черняхівська культура Західного Поділля: моногр. / Б. Строць. – Тернопіль: Астон, 2008. – 272 с.

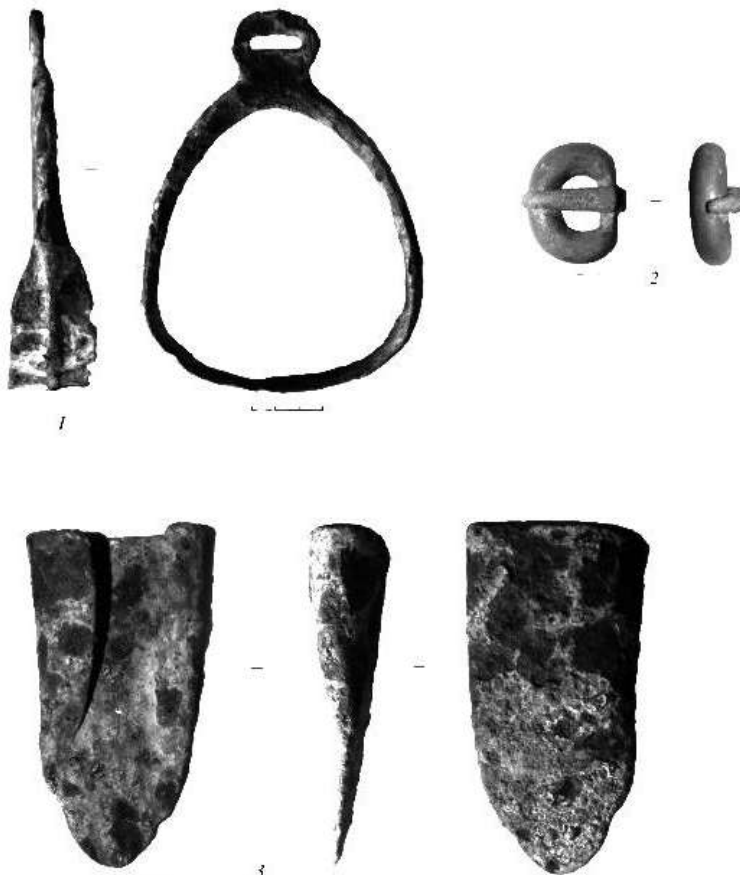

Рис. 1.

Максим Осипенко,
науковий співробітник
відділу збереження фондів
Національного музею історії України

НАВЕРШЯ БУЛАВИ З ГРИЩЕНЦІВ У ЗІБРАННІ НМІУ

Вводиться до наукового обігу матеріал, який раніше не публікувався. Внесені доповнення до деяких знахідок з каталогу булав А. Кірічнікова. Проведена спроба виділення окремого типу середньовічної ударної холодної зброї на давньоруських пам'ятках.

Ключові слова: булава, середньовічна ударна холодна зброя, Балкани.

Вивченню східноєвропейської середньовічної холодної зброї ударного типу присвячена чимала кількість літератури, яка будується на принципі розгляду знахідок з певної території чи історично-географічного регіону, або ж систематизує їх в комплексі озброєння воїна тогочасних державних утворень [1; 3; 4; 6; 9; 10; 13; 14]. Разом з тим, в результаті новітніх досліджень та накопиченню нового матеріалу виникає необхідність доопрацювання чи перегляду вже встановлених типологічних схем.

Складаючи каталог середньовічних булав, А. Кірічніков згадує залізне навершя булави з Грищенців (сучасний Канівський р-н, Черкаська обл.) із колекції В. Тарновського під №70 і відносить його до типу 4 [4, с. 132–133]. Власне навершя з цієї колекції та населеного пункту зберігається в НМІУ (Інв. №В4537/16, Ст. Інв. №№639; с. 60918). Виріб порожнистий, опукло-циліндричної форми (66,5×58,5 мм) з сімома вертикально розташованими лопатями і такою ж кількістю ромбічних пірамідальних шипів (h (лопаті та шипа) – 12 мм, l (лопаті) – 40 мм), розміщених у центральній осі та наскрізним округлим отвором (d – 23 мм). Кожний шип оконтурений невеликим валиком. Втулка плавно виходить по обидва боки за межі бойової частини на 11 мм. Товщина стінки виробу 3,5 мм. Хоча слідів свинцю не виявлено, що могло б слугувати підтвердженням використання навершя в бою, його поверхня сильно деформована: розломи, тріщини, один шип разом із лопатями завалений у середину (рис. 1, 1).

Ще одне навершя із згаданої колекції походять із Княжої гори, яке А. Кірічніков відносить також до типу 4 [4, с. 132–133]. Згадана булава зберігаються в Чернігівському історичному музеї, була переопубліковані та має прями аналогії зі знахідкою із Грищенців (рис. 2, 1) [11, с. 95, 5]. Скоріш за все, працюючи над каталогом, А. Кірічніков відніс згадані навершя до типу 4, спираючись лише на опис предметів у каталозі В. Тарновського, а не опрацьовуючи особисто, тому і не наводить фото чи рисунків знахідок.

У зібранні НМІУ зберігає ще одних фрагмент подібного навершя (Інв. №В1534) такої ж опукло-циліндричної форми (58,5×55 мм) із збереженими трьома вертикальними лопатями (h – 10 мм, l – 38,5 мм) і двома ромбічними пірамідальними шипами (h – 11 мм), які розміщені по центральній осі та товщиною стінки у 3,5 мм. Діаметр втулки становить 25 мм. Знахідка належить до старих музейних зібрань, легенди яких були втрачені в ході Другої світової війни, тому навіть приблизне місце виявлення предмету невідоме.

Аналогічне, але ціле навершя, в свій час було передано з НМІУ до Музеї історії міста Києва (Інв. №А-4101, Ст. Інв. №В2372, с. 57572) де зараз експонується у вітрині з комплексом давньоруського озброєння (рис. 2, 2). Відомо, що знахідка кінця ХІХ ст., була передана у 1897 р. до фондів Миського музею старожитностей та мистецтв Імператорською комісією разом з іншими речами колекції Богданова.

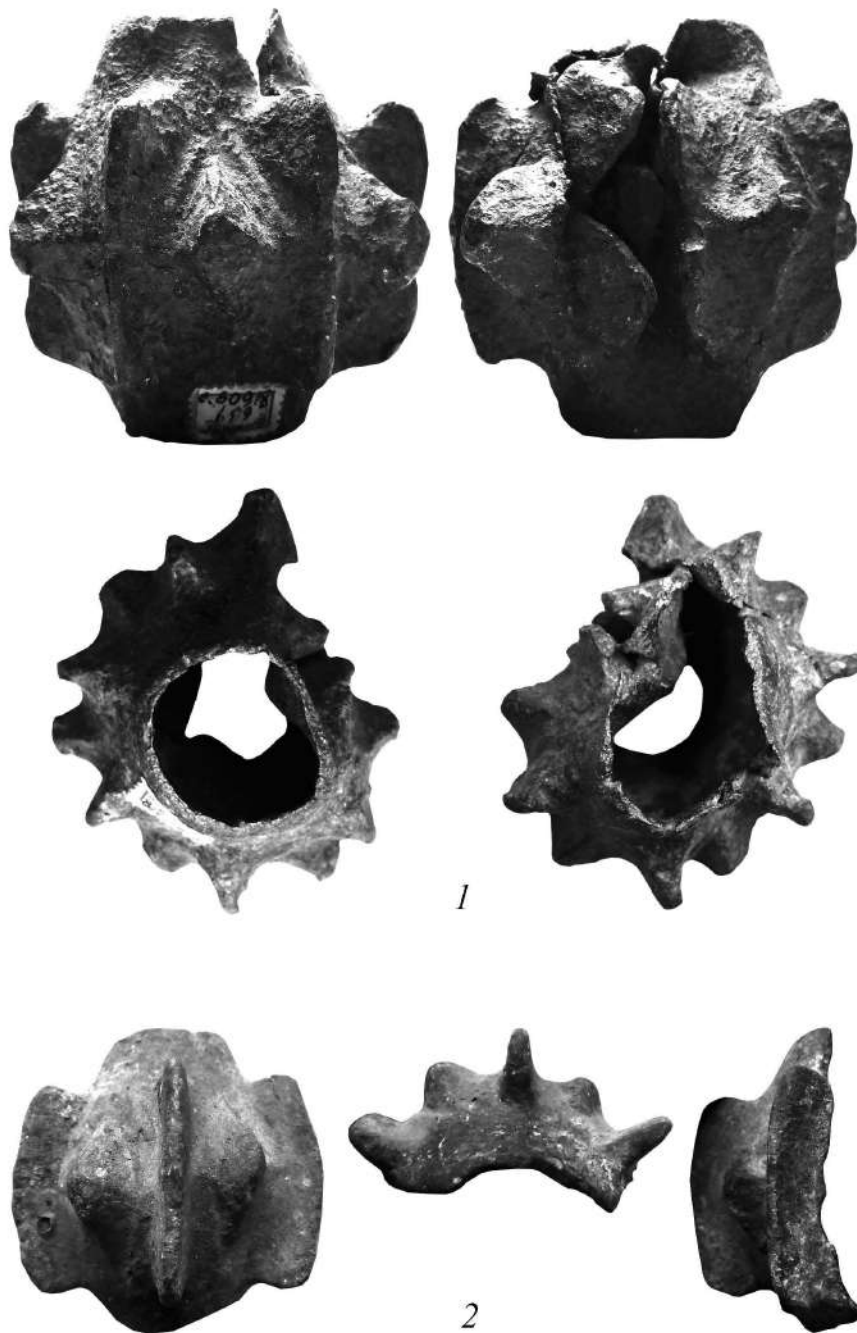
Подібне навершя було виявлене 1966 р. у Василеві Чернівецької області в ході досліджень культурних нашаруваннях ур. Монастир, що на території літописного міста (рис. 2, 3) [3, рис. 2, 17]. С. Пивоваров зазначає, що аналогів цій знахідці серед давньоруських старожитностей не виявлено і не виключає її належність до пізнішого часу [9, с. 33].

Перераховані вище наверх часто зустрічаються на Балканах і асоціюються дослідниками із зразками візантійського озброєння [12]. Відомі за пам'ятками: Габрово, Поляціте, Царевичі, Великий Преслав, Пліска, Пернік, Дінотерія (рис. 2, 4–13) [2, табл. XV: 5; табл. XVI: 2; 7, кат. 650–665; 5, табл. 1, 2; 8, fig. 4; 15, fig. 184, 25]. За класифікацією В. Йотова такі булави належить до варіанту «С» і мають наступні різновидності – з 5-ти, 6-ти, 7-ми та 8-ми вертикальними ребрами [7, кат. 650–665; 12, fig. 23–27]. Щодо хронології відповідних знахідок, то болгарські археологи частіше вказують саме XII ст., хоча фіксуються у культурних нашаруваннях XI–XIV ст. [7, кат. 650–665; 8, с. 70–71; 12, fig. 23–27].

Таким чином, можемо підсумувати, що наверх булав з Грищенців та Княжої гори належить до окремого типу середньовічної ударної зброї, яка зустрічається на давньоруських пам'ятках і надалі розглядати її в системі типу 4 за каталогом А. Кірпишнікова некоректно. На нашу думку, даний тип є перехідним, який показує еволюцію холодної зброї від булави до пернача-шестопера і з території України, поки що, відомо лише три знахідки з географічною прив'язкою (рис. 3). Також, варто звернути увагу на балканські (візантійські) впливи у комплексі давньоруського озброєння.

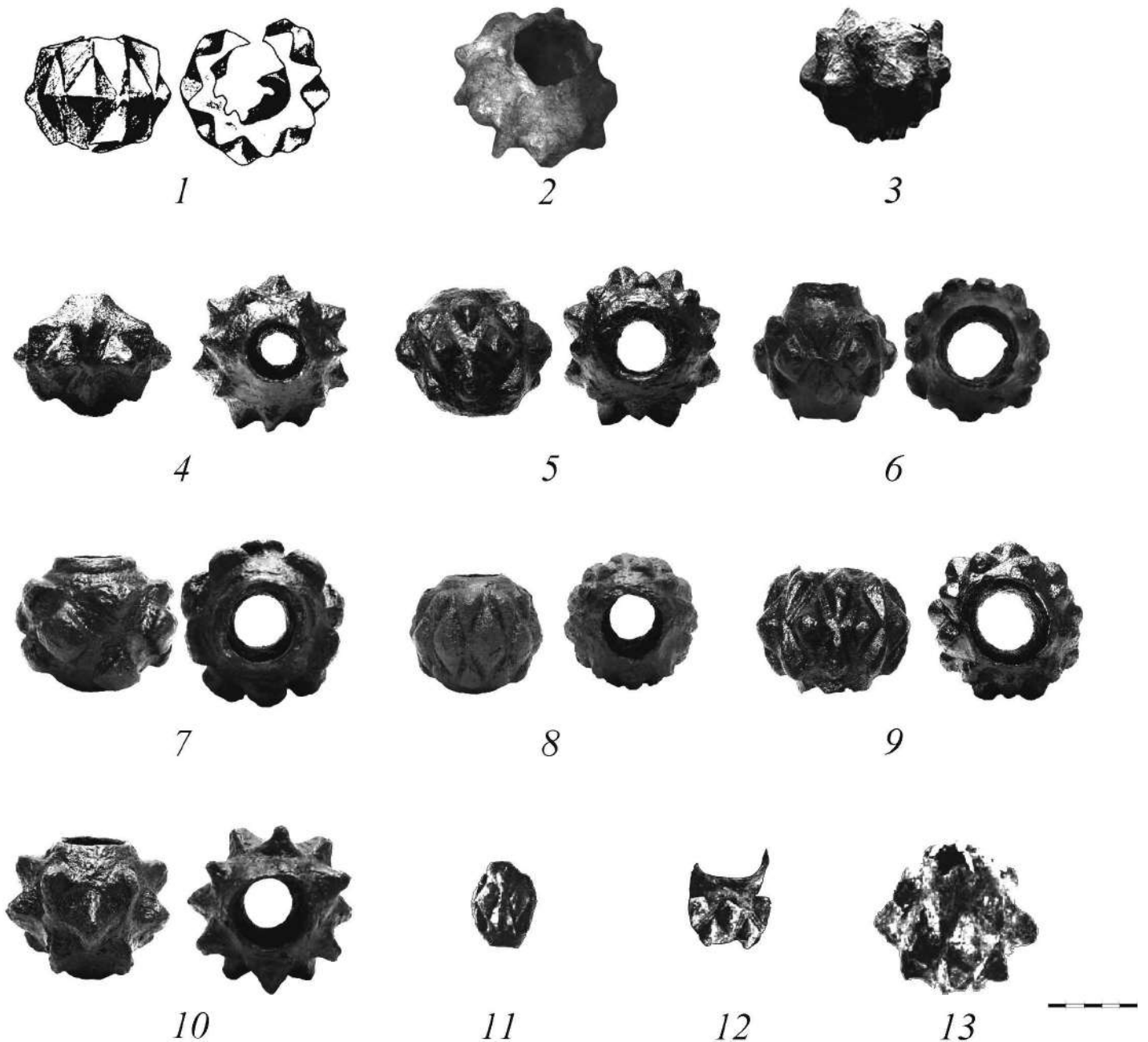
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Артемьев А. Р. Кистени и булавы из раскопок Новгорода Великого / А. 1. Артемьев // Материалы по археологии Новгорода 1988 года. – Москва, 1990. – С. 5–28.
2. Витлянов С. Старобългарското въоръжението / С. Витлянов. – София, 1996. – 119 с.
3. Возный И. П. Ударное вооружение Северной Буковины XII – п. п. XIII вв. / И. П. Возный // *Stratum plus*. – Кишенев, 2014. – № 6. – С. 55–64.
4. Кирпишников А. Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. / А. Н. Кирпишников // САИ. – Москва–Ленинград: Наука, 1966. – Вып. 2. – 181 с.
5. Кузов Х. Боздугани от Варненския Археологически Музей / Х. Кузов // *Acta Musei Varnaensis*. – Варна, 2002. – № 1. – С. 179–190.
6. Измайлов И. Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – нач. XIII вв. / И. Л. Измайлов. – Казань–Магадан, 1997. – 213 с.
7. Йотов В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век) / В. Йотов. – Варна, 2004. – 218 с.
8. Парушев В. Боздугани от музея в Добрич / В. Парушев // *Археология*. – 1998. – № 3–4. – С. 67–72.
9. Пивоваров С. В. Металеві наверх булав з давньоруських пам'яток Буковини / С. В. Пивоваров // *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Держава та армія». – Львів, 2012. – С. 31–35.
10. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави / С. В. Терський. – Київ: Стародавній світ, 2014. – 168 с.
11. Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.) / О. Черненко // *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.* – Чернігів, 2007. – Вып. 9 (Спецвип. 1). – 136 с.
12. D'Amato R. The war-mace of Byzantium, 9th – 15 c. AD. New evidence from the Balkans in the collection of the world museum of Man, Florida / R. D'Amato // *Acta Militaria Mediaevalia VII*. – Kraków; Rzeszów; Sanok, 2011. – VII. – s. 7–48.
13. Liwoch R. Булавы з zachodniej Ukrainy / R. Liwoch // *Acta Militaria Mediaevalia*. – Kraków; Sanok, 2006. – II. – s. 67–78.
14. Michalak A. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich / A. Michalak // *Вісник Національного Університету «Львівська Політехніка»*. Серія «Держава та Армія». – Львів, 2006. – С. 48–74.
15. Stefan Gh. Dinogetia, Asezarea Feudala Timpurie de la Bisericuta Garvan / Gh. Stefan, I. Barnea, M. Cosma. – Bucuresti, 1967. – 409 s.

Рис. 1. *Навершя булав із опукло-циліндричної форми та ромбічними шипами і вертикальними ребрами із заліза у зібранні НМІУ.*

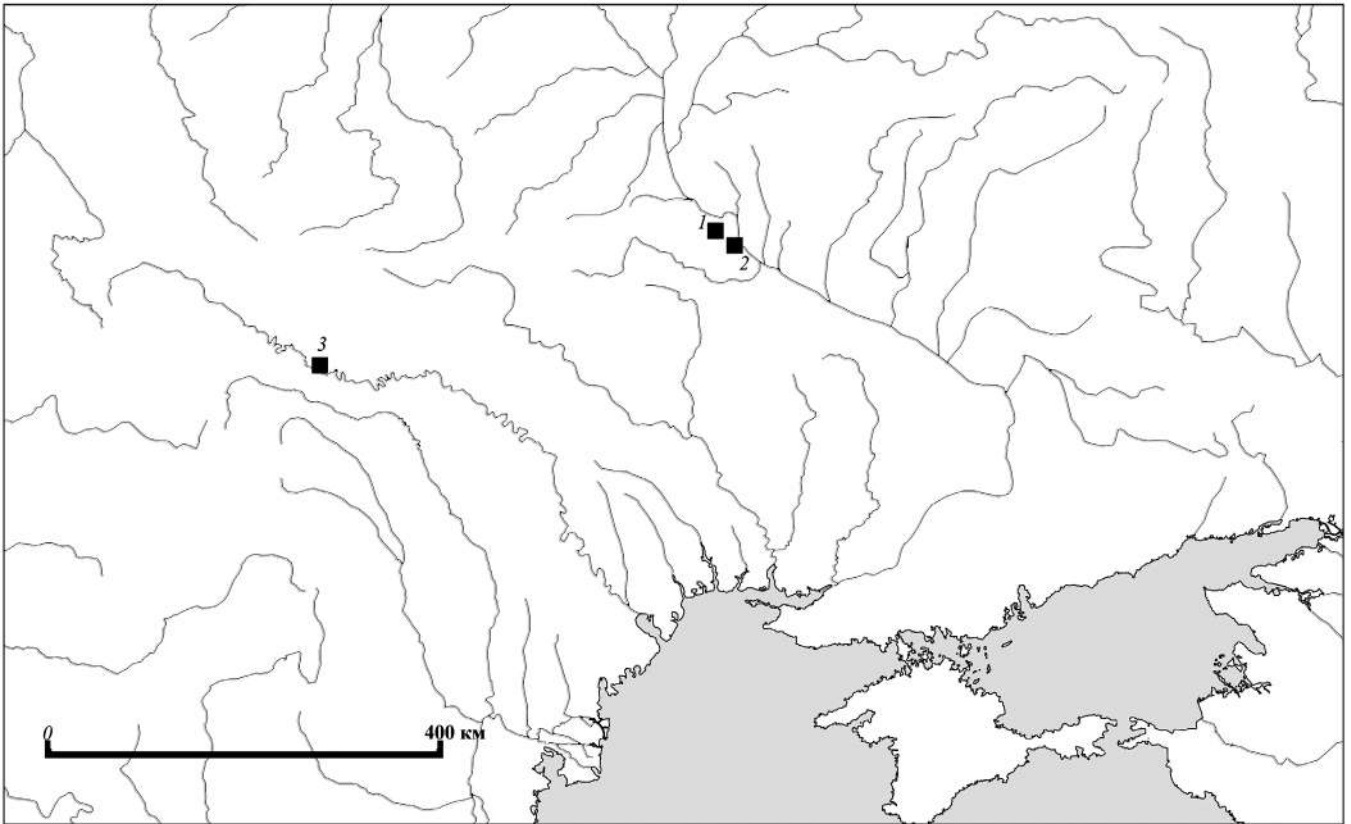
1. – Грищенці, Канівський район, Черкаська область (Інв. №В4537/16, Ст. Інв. №№639; с. 60918); 2. – Місце знахідки невідоме (Інв. №В1534)

Рис. 2. Аналогічні знахідки булав.

1. – Княжа гора, сучасний Канівський район, Черкаська область (за О. Черненко);
 2. – Музей історії міста Києва (Інв. №А-4101, Ст. Інв. №В2372, с. 57572);
 3. – Василів, ур. Монастир, Чернівецька область (за І. Возним);
 4 – 10. – балканські навершя булав із колекції Музею всесвітньої історії на острові Мен, Флорида, точні місця знахідок невідомі (всі за Р. Д'Амато);
 11 – 13. – навершя та їх фрагменти із колекції Варненського археологічного музею, Болгарія:
 11 – Поляците, 12 – 13. – місця знахідок не відомі (всі за Х. Кузовим).

Рис. 3. Карта виявлення аналогічних булав з території України.
1. – Грищенці; 2. – Княжа гора; 3. – Василів.

*Марина Стрельник,
заввідділу Національного музею історії України
Михайло Панченко,
заввідділу Національного заповідника
«Софія Київська»*

ДАВНЬОРУСЬКІ ШОЛОМИ XII – ПОЧАТКУ XIII ст. З КИЄВА У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття характеризує два сфероконічних шоломи XII – початку XIII ст. з колекції Національного музею історії України, які були знайдені в Києві і пов'язані з обороною міста у 1240 р. Розглядаються обставини знахідки артефактів, уточнюються розміри предметів, аналізуються окремі деталі. Шоломи музейної збірки вдало доповнюють сформоване уявлення про типовий захисний обладунок дружинника Русі.

Ключові слова: Русь, захисне озброєння, шоломи, дружинники, обладунок.

Комплекс озброєння Давньої Русі включав широкий спектр наступальної та метальної зброї, захисний обладунок, облогову техніку. Він почав складатися з кінця IX ст. з укріпленням феодальної влади та початком швидкої розбудови городищ і міст. Безперечно, на його своєрідність та оригінальність впливало і географічне положення Русі. На півночі та заході державі загрожував важко озброєний супротивник, на південному сході – дуже маневровий, з полегшеним захисним спорядженням, ворог. Певна частина дослідників навіть вважала, що був вироблений якийсь певний «середній» варіант озброєння – легший за західний, але важчий за східний [2, с. 138]. Зброя найманців і союзників привносила на Русь елементи іноземних збройних культур і традицій, що було цілком закономірним явищем. Давньоруська зброя вже понад 200 років (з моменту першої знахідки кольчуги й шолома в 1808 р. неподалік від м. Юр'єва-Польського) привертає увагу істориків і археологів. За цей час накопичений значний речовий матеріал X–XIII ст.

Вивченню військової справи Русі, в тому числі й захисного обладунку, присвятили свої роботи такі дослідники, як Б. О. Рибаків [16; 17], О. В. Арциховський [1], Б. А. Колчін [10; 11], А. Ф. Медведєв [8; 13], Г. Ф. Корзухіна [12], В. Й. Довженок [3], А. М. Кірпи́чников [7; 8] та ін. У цих роботах розглядаються не тільки типи середньовічного озброєння, їх розвиток і поширення, а й окремі предмети.

Стаття присвячена дослідженню давньоруського захисного озброєння, (зокрема давньоруських шоломів, як складової частини обладунку) з колекції НМІУ. Музейне зібрання презентує чотири (практично повністю збережених) шоломи, один фрагмент – чудово виготовлений наносник, дві пришоломні маски X – початку XIII ст. Всі предмети відреставровані, п'ять з них представлені в експозиції, два зберігаються у фондах музею. Знахідка будь-якого шолому завжди унікальна (на сьогоднішній день відомо близько сорока подібних виробів давньоруського часу), тому музейна колекція дозволяє доповнити сформоване уявлення про цей тип захисного озброєння, уточнити деякі деталі й представляє значний науковий інтерес.

Шоломи з с. Мирівка Київської обл. (інв. № в-2713) та з с. Стівпове (АР Крим) (інв. № в-5500), а також маски з с. Ковалі Київської обл. (інв. № в-1918) та з с. Берестяги Черкаської обл. (інв. № в-4790) походять з кочівницьких половецьких поховань XII – початку XIII ст.; наносник з м. Києва (інв. № ДРА-1065) – з дружинного поховання скандинавського воїна-найманця X ст. Слід також зазначити, що у XII – першій половині XIII ст. існують наголов'я, спільні і для Русі, і для кочовиків [7, с. 24, 27].

Особливий інтерес викликають два сфероконічних шоломи (інв. №№ в-3410, в-11/3027) XII – першої половини XIII ст. з Києва, які за контекстом знахідки можна пов'язати з обороною міста у 1240 р. Ці шоломи добре доповнюють наше уявлення про типовий обладунок воїна-дружинника Русі. Саме про них йтиметься нижче.

Тип сфероконічного шолома формується на Русі не пізніше X ст. і надовго залишається переважною формою наголов'я в обладунку феодалної дружини. Ці шоломи приваблювали сучасників своїми відмінними захисними якостями, красою, досконалістю ліній, надійністю.

Досить простий екземпляр (тип II А за типологією А. Н. Кірпічнікова) був виявлений в Києві, під час розкопок М. К. Каргера у 1939 р. [4, с. 122] (інв. № в-11/3027). Він являв собою значну кількість фрагментів і походив із тайника під фундаментами Десятинної церкви [15, с. 85]. Експонат записаний в інвентарну книгу музею у 1950 р. (рис. 1 а, б).

Корпус шолому виготовлений з окремих трикутних пластин, скріплених між собою заклепками, у нижній частині прикріплених до широкого пластинчастого обода. Верхня частина шолому накрита накладкою-ковпачком [9, с. 57]. На звороті збереглися рештки металізованої тканини грубого плетіння (можливо лляної або конопляної) (рис. 2). Поверхня сильно кородована, краї виробу нерівні. Висота шолому 181 мм, діаметр – 244×210 мм [5, с. 500].

Шоломи такого типу існували на Русі протягом тривалого часу і були найпоширенішими [7, с. 30; 14, с. 256]. Місце знахідки шолома дозволяє припустити, що він міг належати київському дружиннику, що загинув під руїнами Десятинної церкви у 1240 р.

Значно більший інтерес становить другий шолом, знайдений у Києві (інв. № в-3410). Згідно з музейною документацією, про цей шолом відомо було тільки те, що він був переданий у Центральний історичний музей у складі колекції Музею старожитностей Імператорського університету св. Володимира у 1936 р. У післявоєнні роки, у 1948 р., під час переінвентаризації, його записали в інвентарну книгу музею без зазначення місця знахідки.

Однак, у фондах НМІУ зберігається «Каталог Музею старожитностей Імператорського Університету Св. Володимира» (також переданий у музей у 1936 р.) в якому під № 81 значиться «Шолом лицарський залізний» давньоруського часу. Оскільки інших давньоруських шоломів у колекції не було, це дає підстави припустити, що це і є саме наш шолом. Тим більше, що в літературі є і його досить повні описи, і фото [6, с. 2]. В «Каталозі» також вказується, що «шолом був знайдений у Києві, у 1833 р., при розкопках церкви св. Ірини і переданий (разом з іншими предметами) у дар для заснування Музею старожитностей Імператорського університету св. Володимира чиновником 5-го класу К. А. Лохвицьким у день урочистого відкриття Імператорського університету св. Володимира 1834, липня 15 дня при наказом Попечителя Київського навчального Округу фон Брадке від 15 липня 1834 г. за № 16» [7, с. 30].

Цікаво, що сам К. А. Лохвицький у приватному листуванні зазначав, що «залізний лицарський шолом із частиною панцира був знайдений підполковником бароном Фітінгофом (підполковник барон Фітінгоф у зазначений час виконував обов'язки голови будівельного комітету по місту Києву) 21 червня 1834 р. при розкритті земляного валу на Хрещатику з нагоди проведення нових вулиць у Києві» [14, с. 256]. А. М. Кірпічніков вважав це повідомлення більш вірним [9, с. 57].

Таким чином, у липні 1834 р. шолом з Києва знайшов своє місце в колекції Музею старожитностей Імператорського університету св. Володимира і зараз прикрашає експозицію Національного музею історії України [7, с. 24].

Шолом (рис. 3, 4), переданий К. А. Лохвицьким (тип II Б за А. М. Кірпічніковим) [7, с. 24], мав тричастинну, проковану для збільшення міцності поздовжніми жолобками тулію та наверх у вигляді конічного стрижня, розплющеного у верхній частині, з отвором у середині для кріплення прикраси-наверх, яким, найімовірніше, міг бути прапорець («яловець»). По краю тулії були прикріплені петельки для бармиці (6 – збереглися повністю, 2 – фрагментарно, 4 – відсутні). Розмір петелек – 4 мм. У верхній частині тулії був пробитий отвір з нерівними краями, розміром 30×35 мм, закритий при реставрації. До тулії трьома заклепками прикріплений вузький наносник, що частково зберіг срібну набивку (рис. 5 а, б). А. М. Кірпічніков вважав, що наносник мав і нижні навколоочні викружки, які не збереглися [7, с. 30]. В якості аналогії А. М. Кірпічніков посилається на шолом, знайде-

ний у 1866 р. поблизу с. Нікольське колишньої Орловської губернії (нині – Свердловського району Орловської обл.) [7, табл. XVI (№ 25)]. На цьому екземплярі дійсно присутні верхні та нижні навколоочні викружки, однак потрібно зауважити, що ця захисна напівмаска виготовлена з однієї суцільної пластини (рис. 6). В той же час, при найближчому розгляді шолома з колекцій НМІУ можна помітити, що обвідні лінії наявних навколоочних викружок мають цілісний вигляд, без жодних слідів відламування, зварних швів чи будь-яких інших ознак кріплення гіпотетичної нижньої частини набивку (рис. 5 а, б). В даному випадку практично повним аналогом можна вважати шолом з Чингульського кургану, який зберігся разом з прикипілою до нього кольчугою (музей історичних коштовностей України, інв. № ДМ-3603) (рис. 7).

На шоломі з НМІУ необхідно звернути увагу на невеличку пластину, розміщену з внутрішнього боку наносника – на самому його кінці та перпендикулярно до його площини. До неї примикає сплюснена ділянка, а зовнішні краї наносника в цьому місці дещо розгорнуті та сплюснені. Загалом це дозволяє припустити наявність додаткового жорсткого елемента кріплення, що фіксувало бармицю в цьому місці (рис. 8). На наноснику пробито шість дрібних отворів для кріплення бармиці, що захищала нижню частину обличчя й шию. Висота шолома: загальна – 360 мм, тулії – 225 мм, навершя – 22 мм. Верхня, розплющена частина навершя має діаметр 12 мм, отвір – 3 мм. Діаметр тулії – 230×225 мм. Висота наносника – 135 мм, ширина: у верхній частині – 143 мм, у нижній – 32 мм, у найбільш вузькій частині – 28 мм.

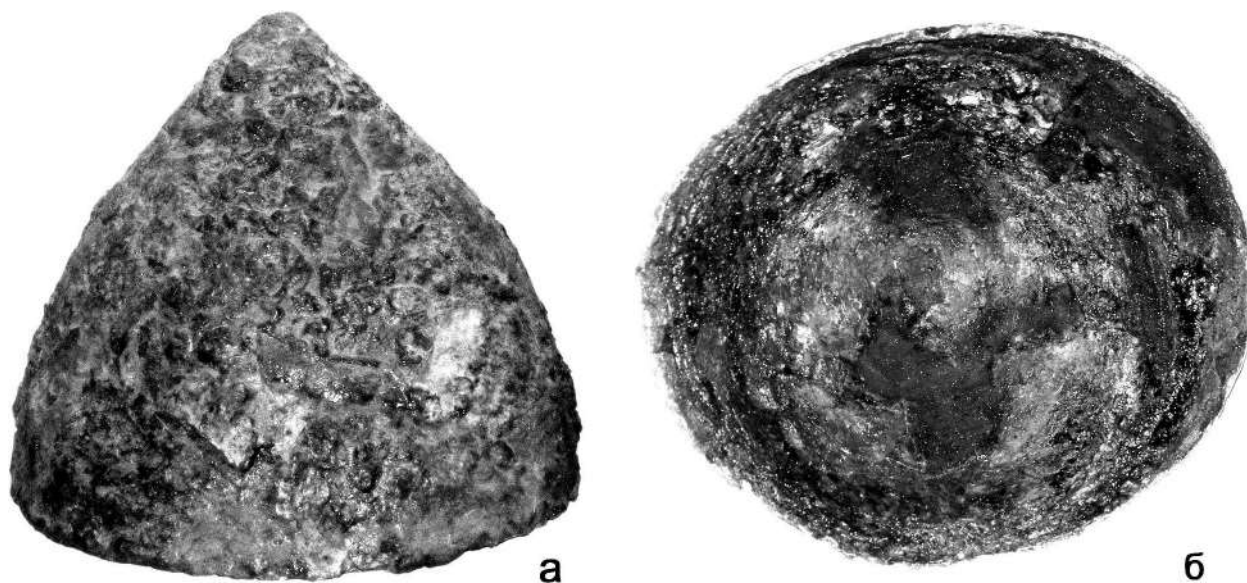
Шоломи, подібні наголов'ям з НМІУ чудово захищали голову воїна від стріл та холодної зброї. В цілому, їх форма була породжена вимогами тактики кінного бою і розрахована на зісковзування навіть прямого удару. Шоломи, особливо посріблені або позолочені, були досить дорогими виробами. Якщо просте наголов'я з розкопок М. К. Каргера можна співвідносити з обладунком звичайного дружинника, то шолом з наносником найімовірніше належав представнику феодалної знаті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

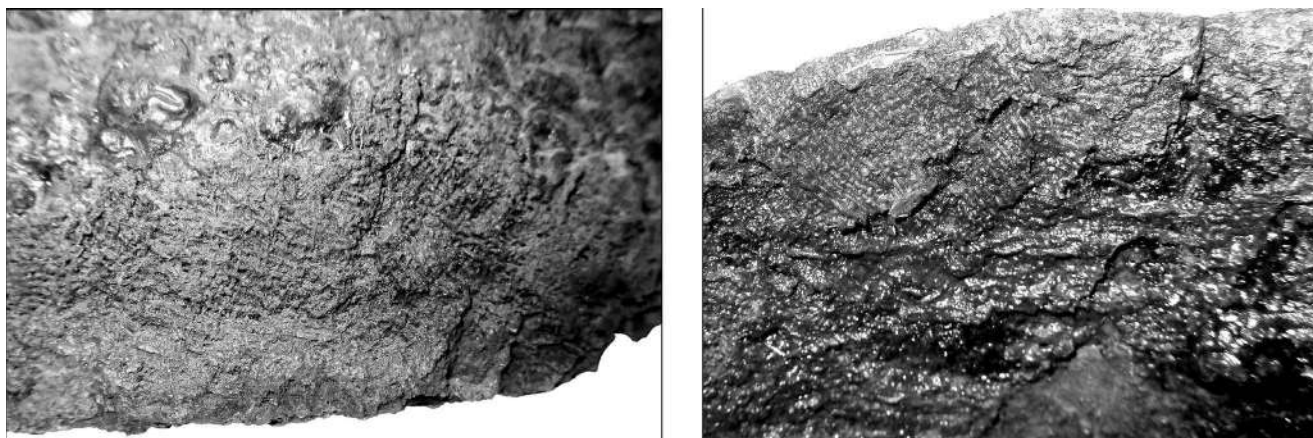
1. Арциховский А. В. Оружие / А. В. Арциховский // История культуры Древней Руси. – М.; Л., 1948. – Т. 1. – С. 417–438.
2. Бережинский В. Г. Озброєння війська Київської Русі / В. Г. Бережинский // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 138–147.
3. Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі / В. Й. Довженок. – К., 2002. – 86 с.
4. Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.) / М. К. Каргер. – К., 1950. – 252 с.
5. Каргер М. К. Древний Киев / М. К. Каргер. – М.; Л., 1958. – Т. 1. – 565 с.
6. Каталог Музея древностей Императорского Университета Св. Владимира. – Відділ археологічних фондів НМІУ. – Т. 1. – 157 с.
7. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников. – М.; Л., 1971. – Т. 3. – САИ. – Е 1–36. – 126 с.
8. Кирпичников А. Н. Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село. – Археология СССР. – М., 1985. – С. 298–364.
9. Колекція зброї та військового спорядження. Альбом НМІУ. – К., 2011. – 64 с.
10. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) / Б. А. Колчин // МИА. – М., 1953. – № 32. – 260 с.
11. Колчин Б. А. Оружейное дело Древней Руси (техника производства) / Б. А. Колчин // Проблемы советской археологии. – М., 1978. – С. 189–192.
12. Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. / Г. Ф. Корзухина // СА. – 1950. – Т. XIII. – С. 63–94.
13. Медведев А. Ф. Оружие Великого Новгорода / А. Ф. Медведев // МИА. – М., 1959. №65. – С. 121–191.
14. Оглоблин Н. Н. Из бумаг К. А. Лохвицкого / Н. Н. Оглоблин // Киевская старина. – К., 1889. – Т. XXIV. – Июль. – С. 232–292.

15. Панченко М. В. Предмети з чорного металу у складі колекцій «Десятинна церква» / М. В. Панченко // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 84–87.
16. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1948. – 802 с.
17. Рыбаков Б. А. Военное искусство / Б. А. Рыбаков // Очерки русской культуры XIII–XV вв. – М., 1970. – Ч. 1. – С. 340–354.

Рис. 1. Шолом XII – початку XIII ст. Київ, територія Десятинної церкви.

Рис. 2. Рештки металізованої тканини на шоломі з території Десятинної церкви.

Рис. 3,4. Шолом XII – початку XIII ст. Київ.
(з колекції Музею старожитностей
Імператорського Університету
Св. Володимира, переданий К.А. Лохвицьким).

Рис. 5. Наносник шолому (фрагменти).

Рис. 6. Шолом XII – початку XIII ст., с. Нікольське Орловської обл.

Рис. 7. Шолом XII – початку XIII ст. з Чінгульського кургану.

Рис. 8. Зворотній бік наносника від шолома, переданого К. А. Лохвицьким.

Степан Тимків,
м. Кам'янець-Подільський

СТРАТИГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА ГУБИНЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У статті подано інформацію про стратиграфічну ситуацію на Губинському городищі за результати археологічних робіт, які здійснювала археологічна експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка впродовж 1997–2007 і 2009–2015 польових сезонів.

Ключові слова: городище, Губин, житло, кліть, трипільська культура.

Починаючи з 1997 року, Губинське городище є постійним об'єктом дослідження кам'янецьких археологів. Вказане городище складається з чотирьох укріплених частин, яке дослідники поділили на: Північний, Південний, Південно-Західний та Південно-Східний майдани.

Нагадаємо, що територію Північного майдану у 1997–2005 рр. досліджував І. С. Винокур, а у 2006 р. продовжував В. І. Якубовський, який завершив дослідження дитинця та переонацілів розкопки на інші структурні частини городища та його сільськогосподарську округу.

Стратиграфічні спостереження експедиція здійснювала кожного польового сезону. Для кращої фіксації стратиграфічних нашарувань пам'ятки дослідниками встановлено 8 реперів (металеві штирі, які забито в ґрунт на глибину 1–1,5 м.): чотири – на Північному майдані, два – на Південному та по одному – на Південно-Західному та Південно-Східному майданах [9, с. 92].

Археологічні роботи здійснювалися на великих ділянках, площі яких розбито було на сітку квадратів 2×2 м. Дослідження здійснювалось ручною працею: силами студентів-практикантів історичного факультету на глибину 0,25 м до залягання материка з послідовними горизонтальними і вертикальними зачистками. Отримані дані дослідники фіксували як за допомогою фотофіксації, так і графічно по розбитих квадратах, які в польових документаціях позначалися арабськими цифрами по лінії південь-північ та буквами сучасного українського алфавіту по лінії захід-схід [1, с. 8].

Наслідки стратиграфічних досліджень подаємо нижче.

Територія Північного майдану. Детально проведені стратиграфічні спостереження, які здійснювались у 1997–2006 рр., дають змогу охарактеризувати територію Північного майдану, як багат шарову пам'ятку із добре збереженим культурним шаром XIII ст. [7, с. 329].

Основні роботи на Північному майдані археологи розпочали з самої крайньої північної точки укріпленого майдану, поступово охоплюючи розкопками внутрішній схил першої фортифікаційної лінії (валу) та прилеглу до неї територію подвір'я дитинця. Включно з 2006 роком там відкрито 2935,5 м² суцільно дослідженої території, на якій виявлено більше 30 різнотипних приміщень. Це дозволило дослідникам розпочати реконструкцію забудови території Північного майдану, вивчити інтер'єр житл та будову фортифікаційної системи.

Розпочнемо з стратиграфічної колонки клітьових приміщень, яких на вказаній території виявлено 20, які в основному зосереджені на внутрішньому схилі першої лінії фортифікації дитинця. Стратиграфія виглядає так: дерновий покрив – 0,10–0,12 м; ґрунт темного відтінку – 0,20–0,30 м; мішаний ґрунт – 0,10–0,20 м; пересип – 0,15–0,20 м; згорілий шар з камінням і перепаленою глиною – 0,75–0,80 м; обгоріле дерево – 1,2–1,4 м; перетліле дерево – 1,5–1,6 м; материк – 1,8–2,2 м [2, с. 17].

Вказана стратиграфічна колонка порожнистих клітей фахівцями подана в середніх величинах, хоча й були кліті, які мали підвальні приміщення або підкліті. Однак, в основному, стратиграфія була такою. У темному і мішаному ґрунтах траплялися фрагменти давньоруського посуду XII–XIII ст., окремі поодинокі знахідки та кістки тварин. Залишки перетлілих колод зафіксовані дещо глибше, тому що їх поруйнувала пожежа [9, с. 93]. Отже, наявність дерев'яних конструкцій у структурі валів Губинського городища можна вважати доведеним фактом.

Крім того, в центральній частині Північної площадки стратиграфія добре простежена при дослідженні житл і господарських будівель XII–XIII ст. При цьому давньоруські об'єкти перерізали собою трипільський культурний шар, який зафіксований на пам'ятці майже кожного польового сезону. На окремих ділянках Північної площадки відкрито також частину шару з уламками кераміки скіфського часу [2, с. 18].

Стратиграфія центральної частини майдану дещо відрізняється і має такий вигляд: товщина дернового покриву – 0,10–0,12 м, товщина ґрунту темного відтінку – 0,20–0,30 м, горілий ґрунт з рештками давньоруських житл і господарських споруд – 0,45–0,90 м, товщина культурних шарів з фрагментами трипільської та скіфської кераміки – 0,30–0,45 м. Материкова глина простежується на глибині 1,4–1,7 м.

Таким чином, з стратиграфії випливає, що давньоруські споруди XII–XIII ст. центральної частини Північного майдану перерізають шари трипільської культури і скіфського часу. Зустрічаються також і господарські ями та трипільські площадки, в яких простежено фрагменти трипільського посуду, кременеві вироби та кістки свійських тварин [9, с. 95].

Стратиграфічна ситуація на площі Південно-Західного укріпленого майдану. Експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під орудою В. І. Якубовського працювала на площі (182,5 м²) двох ділянок XXXVIII, XXXIX на Південно-Західному укріпленні у 2009 польовому сезоні [8, с. 493].

Вивчаючи стратиграфію в межах площі ділянки XXXVIII, В. І. Якубовським зафіксовано аналогічну стратиграфію на території Північного укріпленого майдану. Наприклад, її внутрішню частину репрезентують руїни порожнистих клітей, архітектура яких добре відома за даними розкопок на території Північної площадки та за матеріалами вивчення багатьох інших давньоруських городищ.

На вказаній площі на глибині 0,45 м від поверхні дослідники зафіксували рештки згорілих дерев'яних колод, які в подальшому проявили обриси згорілої кліті № 21.

Окрім цього в північній частині ділянки XXXVIII ще зафіксовано і житлову споруду під № 14, яка спланована майже в центрі площі Південно-Західного укріпленого майдану [10, с. 8].

На другій ділянці (XXXIX) розкопом охоплено кінець валу, який зі сходу прилягає до в'їзду на територію укріпленого сектору Губинського городища. Фахівці з'ясували, що стратиграфія валу виглядала таким чином. На глибині 1,52 м від вершини валу розкрили шар спаленини (товщина 0,10–0,25 м) з вугілля і попелу, який знаходився майже на материковій глині. Зверху над ним залягала жовта глина (товщина 0,25 м), яка в центрі випалена до цегляного кольору. Вище до вершини валу вивчено ґрунт темного відтінку, на якому на сучасній поверхні щільно росте трав'яний покрив [9, с. 100–101].

Стратиграфічні спостереження на території Південного та Південно-Східного майданів. Для прикладу наведемо дані стратиграфічного зрізу, здійсненого фахівцями у 2007 році в місці розриву зовнішнього валу, що захищає городище зі східної сторони на Південно-Східному майдані. Вал висотою 1,85 м, насипано його в кілька прийомів. Зокрема, сучасна поверхня тіла валу покрита травою, нижче залягає шар чорнозему товщиною до 0,25 м, ще нижче шар перемішаного ґрунту товщиною до 0,8 м з уламками давньоруського посуду XIII ст. Вказаний шар спирався на ґрунт сірого відтінку, в якому було розчищено частину заглибленого варіанту трипільського житла з фрагментами ліпної кераміки. Материк світло-жовтого кольору розчищено на глибині 1,80 від сучасної поверхні [11, с. 8–9].

У 2007 році дослідникам також вдалося дослідити розріз валу і рову між першою і другою оборонними лініями, а також розріз рову, який складає комплекс другої оборонної смуги Південного майдану. Як з'ясувалось, фортифікація другої оборонної лінії Південного майдану являє собою звичайний земляний вал висотою до 2 м. Сучасна його поверхня покрита трав'яним покривом, після якого зафіксований шар чорнозему, нижче залягає шар

жовтої глини, ще нижче змішаний ґрунт, після якого знаходиться шар з піску, жорстви і попелу. Тобто для зміцнення основи валу його поверхню суцільно і рівномірно випалили. Наступним нашаруванням є шар темного злежаного ґрунту, після якого зафіксовані материкові глини [13, с. 272].

Крім того, ґрунт для будівництва валів брали в час роботи на ровах, викопаних по лінії контуру першої і другої лінії оборонних валів.

Отже, розкопки 2007 року дали нові матеріали щодо будови фортифікацій, що захищали внутрішню територію Південного і Південно-Східного майданів.

Неабиякий інтерес становлять дані розкопок 2010–2015 рр. у межах валу головної укріпленої лінії Південного майдану, де вдалося В. І. Якубовському відкрити в його основі два ряди дерев'яних зрубів. З'ясувалось, що зовнішній ряд валів склали зруби-городні, які були забутовані глинами темного відтінку. Їх рештки чітко фіксуються по струхлявілих дерев'яних колодах найнижчого ряду вінець, ширина яких коливається у межах 2,5–3,5 м [12, с. 156].

У внутрішній частині валу головної оборонної лінії виявлені чотирьохстінні порожнистотілі кліті – зруби, які розміщувались по контуру валу та затильними стінами кліті прилягали до городень. Дослідники стверджують, що вказані приміщення разом становили елементи двохрядної фортифікації, формат якої був добре поширеним у воєнному зодчестві Русі [12, с. 157].

Такі фортифікаційні елементи, окрім Губина, досліджені на городищах Болохівського краю в час розкопок Божьська і Городця [14, с. 250], давньоруської Буковини на Ленковецькому і Василівському городищі [5, с. 76]. Аналогічні укріплення вивчено також у Возв'язелі [4, с. 69], у Володимирі [6, с. 65], Чернігові [3, с. 53] та інших міських центрах Давньоукраїнської держави.

На думку В. І. Якубовського, забутовані городні з літописного Губина являли собою земляно-дерев'яну оборонну стіну, яка піднімалася на сучасну поверхню валу до певної висоти та була пов'язана з клітями [12, с. 158].

Таким чином, підсумовуючи результати археологічних досліджень 1997–2006, 2007, 2009–2015 рр. на території Північного, Південного, Південно-Східного та Південно-Західного укріплених майданів, виплило, що Губинське городище функціонувало впродовж кінця XII – першої половини XIII ст. З'ясувалось, що на більшості закладених ділянках, давньоруський культурний шар залягає над культурними шарами носіїв трипільської культури кінця III тис. до н. е та скіфського часу VII–V ст. до н. е. Пізніших нашарувань рубежу н. е та першої і другої половини I тис. н. е, які б підстеляли фортифікаційні споруди, клітьові приміщення, житлові і господарські об'єкти XII–XIII ст., у час розкопок Губинського літописного городища поки що не виявлено.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Винокур І. С. Звіт археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного університету про розкопки укріпленого центру літописного Губина у польовому сезоні 1997 р. / В. І. Якубовський, І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей // Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), № 1997/62, 20 с. ілюстр. табл 46 рис.; інв. опис 22 с.
2. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: до 800-річчя Губина / І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський. – Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004. – 206 с.
3. Моця О. Давньоруський Чернігів / О. Моця, А. Козаков. – К.: «Стародавній світ», 2011. – 316 с.
4. Неполящук В. Аналіз та реконструкція оборонних споруд літописного Возв'язля (за результатами розкопок 1988–1998 рр.) / В. Неполящук // Літописний Возв'язель (дослідження 1988–2007 рр.). – К.: НАН України, Ін-т арх., Новоград-Волинська міська рада, 2008. – С. 69–78.
5. Пивоваров С. В. Середньовічне поселення Верхнього Прута та Середнього Дністра / С. В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.

6. Терський С. В. Княже місто Володимир / С. В. Терський. – Львів: Вид-во нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
7. Якубовський В. І. Археологічні ознаки культури населення середньовічного м. Губин (XII–XIII ст.) / В. І. Якубовський // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 13. – С. 327–336.
8. Якубовський В. І. Дослідження середньовічного м. Губин та його околиць у 2009 році / В. І. Якубовський // Археологічні дослідження в Україні. – Київ; Луцьк: Ін-т археології НАН України, 2010. – С. 492–494.
9. Якубовський В. І. З історії стратиграфічних досліджень Губинського літописного городища / В. І. Якубовський // Старокостянтинів і край в Україно-руській історії доби XVI–XVIII ст.: матер. наук.-практ. конф. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – С. 90–104.
10. Якубовський В. І. Науковий звіт археологічної експедиції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка про польові роботи на території Губинського літописного городища і його найближчої сільськогосподарської округи в 2009 р. / В. І. Якубовський // НА ІА НАНУ, № 2009/254, 16 с., 2 табл., ілюстр. 60 рис.
11. Якубовський В. І. Науковий звіт археологічної експедиції Кам'янець-Подільського національного університету про роботи 2007 р. на території городища літописного м. Губин / В. І. Якубовський // НА ІА НАНУ, № 2007/197, 11 с., інв. опис у тексті 6 с., 1 табл., ілюстр. 54 рис.
12. Якубовський В. І. Окольний град літописного Губина у контексті археологічних робіт / В. І. Якубовський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. – Вип. 7. – С. 149–160.
13. Якубовський В. І. Укріплення Південного і Південно-Східного майданів Губинського городища за матеріалами розкопок 2007 року / В. І. Якубовський // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12. – С. 270–273.
14. Якубовський В. І. Фортифікаційні споруди gradів Болохівської землі як джерело реконструкції оборонних споруд городищ Південно-Західної Русі / В. І. Якубовський // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів: Вид-во «Львівська політехніка», 2014. – С. 244–250.

Сергій Пивоваров,

доктор історичних наук, професор,
заступник генерального директора
Національного Києво-Печерського

історико-культурного заповідника з наукової роботи

Микола Ільків,

кандидат історичних наук,

асистент кафедри історії Стародавнього світу,

Середніх віків та музеєзнавства

Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

Віталій Калініченко,

кандидат історичних наук,

асистент кафедри історії Стародавнього світу,

Середніх віків та музеєзнавства

Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВОГО СПОРЯДЖЕННЯ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII ст. (ДОСЛІДЖЕННЯ 2017–2018 рр.)

У статті авторами проводиться комплексний аналіз предметів озброєння та військового спорядження виявлених під час досліджень Чорнівського городища XIII ст. Здійснюється класифікація різноманітних наконечників стріл, деталей поясної гарнітури тощо. Крім того характеризуються предмети, які відносяться до спорядження бойового коня, серед яких шпора та підпружна пряжка. Встановлено, що знайдені предмети відіграють важливе значення для вивчення військово-політичної історії Сіרתо-Дністровського межиріччя в епоху середньовіччя.

Ключові слова: Чорнівське городище, предмети озброєння, спорядження бойового коня, наконечники стріл, середньовіччя.

Предмети озброєння є однією з найбільш важливих і яскравих категорій знахідок епохи середньовіччя. Вони є надзвичайно цінним джерелом для дослідження цілої низки питань з минулого населення Центральної та Південно-Східної Європи. Їх вивчення дозволяє проаналізувати військову культуру середньовічного населення, реконструювати етапи та шляхи потрапляння окремих типів зброї на різні території, взаємозв'язки та взаємовпливи, отримати інформацію про регіональні особливості її використання тощо. До того ж предмети озброєння виступають важливим хронологічним індикатором, який на основі видових характеристик та супровідного матеріалу дає змогу відповісти на низку питань з військово-політичної історії населення різних регіонів. Значимість предметів озброєння, особливо тих типів, які зустрічаються порівняно рідко, зростає для територій, де вони раніше були невідомі або їх знахідки були поодинокими. Показовими в цьому відношенні виступають терени Пруто-Дністровського межиріччя, де за останні роки було знайдено значну кількість різних типів середньовічної зброї. Особливу цінність несуть предмети озброєння, виявлені на пам'ятках XII–XIV ст. Дослідження старожитностей цього часу за останні роки дозволяє стверджувати, що території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (сучасна Чернівецька обл. України) є одним з унікальних регіонів у контексті вивчення матеріальної та духовної культури населення, яке тут мешкало.

Особливо важливим та, водночас, недостатньо вивченим на сьогодні періодом в історії регіону є епоха XIII ст., тому дослідження старожитностей цього часу є актуальним та необхідним. Серед цих пам'яток на особливу увагу заслуговують ті, матеріальна культура яких була надзвичайно різноманітною та, в певній мірі, унікальною, що й зумовило їх статусність на території регіону та вагоме значення для реконструкції процесів і подій середньовічного минулого.

До однієї з таких пам'яток відноситься городище (рештки феодальної укріпленої садиби), яке розташовується на віддалі 5 км на південь від с. Чорнівка, в лісі, на лівому березі р. Мошків, в уроч. Спринчени. В історіографії воно відоме як Чорнівське городище. Воно було відкрите відомим буковинським археологом, доктором історичних наук Б. О. Тимощуком, розкопувалось ним у 1977–1978 рр. і було віднесено до категорії феодальних замків [14, с. 105–113]. В 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. А. Філіпчук [15]. Протягом 1985–1986 рр. роботи на пам'ятці були поновлені археологічною експедицією Чернівецького державного університету під керівництвом Л. П. Михайлини. У результаті розкопок було з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, розкопано рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань, розташованих біля неї [7, с. 66–67]. Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. П. Возного, на основі чого автор стверджував, що в другій половині XII – першій половині XIII ст. на городищі функціонували 32 оборонні кліті-зруби, 18 житлово-господарських зрубів, двоповерхове житло феодала на кам'яному фундаменті, землянка і оборонна вежа [1; 2; 12]. Проте такі висновки виявилися поспішними, оскільки значна площа пам'ятки залишилася недослідженою, а чимало знахідок – втраченими. З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури XII–XIII ст., з 1999 р. продовжувалося його вивчення експедицією ЧНУ ім. Ю. Федьковича під керівництвом С. В. Пивоварова.

За новий період розкопок пам'ятки уточнене її планування, з'ясовано функціональну приналежність окремих споруд, визначено їхню хронологію та датування, виявлено більше тисячі індивідуальних знахідок, фрагментів давньоруського посуду, уламків візантійських корчаг, полив'яного привізного посуду тощо. Результати досліджень городища у 1999–2018 рр. опубліковані авторами в ряді статей [3, с. 20–35; 4, с. 34–46; 8, с. 154–159; 9, с. 180–199; 10, с. 195–201; 11, с. 9–18; 13, с. 39–55]. Знайдений матеріал настільки значимий, що потребує спеціального подальшого дослідження, яке дозволить у повній мірі розглянути матеріальну та духовну культуру мешканців Чорнівського городища в епоху середньовіччя.

Особливої уваги заслуговують знахідки предметів озброєння, які виступають еталонними та показовими. Традиційними для Чорнівського городища є наконечники стріл. Їх було знайдено 14 екземплярів. Розглянемо їх детальніше. Перший наконечник стріли (рис. 1,1) залізний, коризований, втульчастий двошипний, деформований. Довжина – 6,4 см, найбільша ширина – 3 см, довжина лівого шипа – 4,6 см, правого шипа – 4,4 см, діаметр втулки – 1 см, маса – 8,7 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 2 – втульчасті двошипні [6, с. 39]. Аналогії йому широко відомі на Русі. Наступний наконечник стріли (рис. 1,2) також залізний, коризований, втульчастий одношипний (?), пошкоджений у верхній частині. Його довжина – 6,5 см, діаметр втулки – 1,1 см, маса – 7,4 г. За типологією О. Медведєва, очевидно, він відноситься до типу 1 – одношипні втульчасті [6, с. 39]. Період їхнього побутування – X–XIII ст. Інший наконечник стріли (рис. 1,3) залізний, коризований, черешковий ромбоподібний. Довжина – 6,8 см, довжина пера до верхнього краю упора – 3,4 см, до нижнього краю – 4,1 см, ширина пера – 1,5 см, довжина плечика – 1,8 см, довжина сторони – 2,3 см, діаметр упора – 0,5–0,7 см, діаметр черешка – 0,2–0,4 см, довжина черешка – 2,7 см, товщина пера – 0,1–0,2 см, маса – 4,5 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 43 – ромбоподібні з розширенням в середині довжини пера і пропорціями пера 1:3. Дослідник вказує, що подібні наконечники були характерними для кінця XII – першої половини XIII ст. і широко відомі на давньоруських пам'ятках [6, с. 48].

Четвертий наконечник стріли (рис. 1,4) залізний, коризований, черешковий листопадний, деформований. Вістря пера наконечника деформоване. Довжина – 5,3 см, довжина пера – 2,5 см, довжина шийки – 1 см, довжина упора – 0,5 см, довжина пошкодженого черешка – 1 см, довжина плечика – 2,2 см, довжина сторони – 0,9 см, ширина пера – 1,5 см, тов-

щина пера – 0,5 см, товщина верхнього деформованого загострення – 0,4 см, діаметр шийки – 0,5–0,7 см, діаметр упора – 0,6 см, діаметр черешка – 0,4 см, маса – 6,3 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 3 [6, с. 46]. Дослідник вказує, що вони були поширені у XIII–XIV ст. і широко відомі на пам'ятках, котрі були знищені монголо-татарами у середині XIII ст. Інший наконечник стріли (рис. 1,5) – залізний, коризований, черешковий ромбоподібний. Довжина – 5,8 см, довжина пера до верхнього краю упора – 3,4 см, до нижнього краю – 3,7 см, ширина пера – 1,8 см, товщина пера – 0,3 см, довжина плечика – 2,1 см, довжина сторони – 2 см, діаметр упора – 0,6 см, довжина пошкодженого черешка – 2,1 см, діаметр черешка – 0,2–0,3 см, маса – 5,4 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 48 – ромбічні з упором, датуються XI–XIII ст. та широко відомі на теренах Європи [6, с. 50].

Шостий наконечник стріли (рис. 1,6) – залізний, коризований, черешковий з витягнутим ромбоподібним пером. Довжина – 5,8 см, довжина пера до верхнього краю шийки – 2,8 см, до нижнього краю – 3,8 см, довжина шийки – 1 см, діаметр шийки – 0,6–0,7 см, ширина пера – 1,6 см, довжина плечика – 1,7 см, довжина сторони – 1,2 см, довжина черешка – 1,9 см, товщина пера – 0,5–0,7 см, діаметр черешка – 0,4–0,5 см, маса – 7,4 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 52 – ромбоподібні з прямими сторонами і плечиками і найбільшим розширенням у верхній частині пера, підтип 1 – з прямими сторонами і плечиками [6, с. 50]. Вони широко відомі на теренах Європи і датуються VIII–XIII ст. Наступний наконечник стріли (рис. 1,7) – залізний, коризований, ромбоподібний, вістря пера наконечника пошкоджене. Довжина – 4,1 см, довжина пера до верхнього краю упора – 2,7 см, до нижнього краю – 3,5 см, діаметр упора – 0,5–0,7 см, довжина пошкодженого черешка – 0,5 см, діаметр черешка – 0,3 см, довжина плечика – 1,5 см, довжина сторони – 2 см, ширина пера – 1,3 см, товщина пера – 0,2–0,4 см, діаметр упора – 0,5–0,7 см, маса – 5,2 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 43 – ромбоподібні з розширенням в середині довжини пера і пропорціями пера 1:3 [6, с. 48]. Дослідник вказує, що подібні наконечники були характерними для кінця XII – першої половини XIII ст. і широко відомі на давньоруських пам'ятках. Інший наконечник стріли (рис. 1,8) – залізний, коризований, листоподібний, черешок наконечника відсутній. Довжина – 4,5 см, довжина пера до верхнього краю шийки – 3,2 см, ширина пера – 1,6 см, товщина пера – 0,3–0,4 см, довжина шийки – 1,3 см, діаметр шийки – 0,7–0,8 см, довжина плечика – 3,1 см, довжина сторони – 0,4 см, маса – 6,2 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 3 [6, с. 46]. Дослідник вказує, що вони були поширені у XIII–XIV ст. і широко відомі на пам'ятках, котрі були знищені монголо-татарами у середині XIII ст.

Дев'ятий наконечник стріли (рис. 1,9) – залізний, коризований, листоподібний з боковими виступами, вістря пера та черешок наконечника пошкоджені. Довжина – 5,3 см, довжина пера до верхнього краю упора – 2,6 см, до нижнього краю – 3,2 см, діаметр упора – 0,4×0,7 см, довжина черешка – 2,1 см, діаметр черешка – 0,4–0,5 см, ширина пера – 1,8 см, товщина пера – 0,3–0,4 см, маса – 5,2 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 32 – наконечники з боковими виступами [6, с. 45]. Вони були широко поширені на Русі з середини XII до середини XIII ст. Інший наконечник стріли (рис. 1,10) залізний, коризований, листоподібний, вістря пера та черешок наконечника пошкоджені. Довжина – 6,9 см, довжина пера до верхнього краю упора – 2,7 см, до нижнього краю – 3,5 см, ширина пера – 1,2 см, товщина пера – 0,4–0,5 см, довжина черешка – 3,4 см, діаметр черешка – 0,3–0,5 см, діаметр упора – 0,6–0,7 см, маса – 5,2 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 3 [6, с. 46]. Дослідник вказує, що вони були поширені у XIII–XIV ст. і широко відомі на пам'ятках, котрі були знищені монголо-татарами у середині XIII ст. Наступний наконечник стріли (рис. 1,11) залізний, коризований, листоподібний, черешок (втулка?) наконечника пошкоджені. Довжина – 5 см, ширина пера – 1,2 см, товщина

пера – 0,4–0,6 см, діаметр черешка – 0,6–0,7 см, маса – 6,6 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 5 (?) – лавролисті втульчасті [6, с. 40]. Вони були широко поширені на теренах Європи у IX–XIII ст. Звертає на себе увагу невелика форма пера.

Дванадцятий наконечник стріли (рис. 1,12) залізний, коризований, ромбоподібний. Довжина – 6,2 см, довжина пера до верхнього краю упора – 3,6 см, до нижнього краю – 4,1 см, довжина черешка – 2,1 см, діаметр упора – 0,4×0,6 см, діаметр черешка – 0,3–0,4 см, діаметр граней – 0,8×0,4 см, кожна з граней по 0,5 см, маса – 5,1 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 95 – вузькі шиловидні чи пірамідальні квадратного і ромбічного перетину з перехватом біля черешка [6, с. 60–61]. Подібного типу наконечники широко відомі в Європі і на давньоруських пам'ятках XII–XIII ст. Наступний наконечник стріли (рис. 1,13) залізний, коризований, ромбоподібний, вістря пера та черешок наконечника пошкоджені. Довжина – 7,1 см, довжина пера до верхнього краю упора – 5,6 см, до нижнього краю – 6 см, діаметр упора – 0,6 см, довжина черешка – 1,1 см, діаметр черешка – 0,3×0,5 см, діаметр граней – 0,9×0,7 см, кожна з граней по 0,6 см, маса – 7,9 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 95 – вузькі шиловидні чи пірамідальні квадратного і ромбічного перетину з перехватом біля черешка [6, с. 60–61]. Подібного типу наконечники широко відомі в Європі і на давньоруських пам'ятках XII–XIII ст. Інший наконечник стріли (рис. 1,14) – залізний, коризований, черешковий, вістря пера та черешок наконечника пошкоджені. Довжина – 5,5 см, найбільша ширина пера – 1,4 см, довжина пера – 4 см, товщина пера – 0,5 см, довжина черешка – 1,5 см, діаметр черешка – 0,5 см, маса – 7,3 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 67 – зрізні у вигляді вузької витягнутої лопатки. Як вказує дослідник, вони з'явилися на Русі в першій половині – середині XIII ст. і характерні виключно для монголо-татарських військ [6, с. 53–54].

Під час досліджень городища були знайдені також деталі поясної гарнітури, серед яких уваги заслуговує архаїчний підвісний гачок (рис. 1,15). Він залізний, коризований, масивний, з підпрямокутною фігурною рамкою та отвором посередині неї куди протягувався пояс. На кінці гачка наявне кулясте закінчення, яке дозволяло надійніше зачіпляти пояс. Враховуючи конструктивно-морфологічні параметри предмета, а також хронологічні межі існування Чорнівського городища можна стверджувати, що він датується XIII ст. Подібного типу гачки зустрічаються до XVIII ст. Вони могли входити до комплексу сагайдачного набору, поясної гарнітури тощо. Очевидно, масивність виробу дозволяє стверджувати про його раннє походження. Розміри знахідки: довжина – 5,1 см, ширина – 2,8 см, зовнішній діаметр рамки – 3,8×1,8 см, внутрішній діаметр – 2,6×0,6 см, діаметр рамки – 0,6 см, маса – 22,5 г. Також на городищі була знайдена петля V-подібної форми з фігурними закінченнями та стержнем-заклепкою (рис. 2,5). Розміри виробу: 3,3×1,5×1,7 см. Виріб коризований. Очевидно предмет відноситься до елементів поясної гарнітури чи деталей комплексу холодної зброї.

Надзвичайно важливою знахідкою з Чорнівського городища за останні роки досліджень є шпора. Подібного типу предмети були постійним атрибутом вершників та ознаки його лицарського рангу й гідності. Зміна їх форми протягом епохи середньовіччя була зумовлена розвитком тактики ведення кінного бою та з метою точнішого керування конем. На Чорнівському городищі загалом було знайдено 7 шпор та низку їхніх фрагментів. Рідкісними та показовими з Чорнівського городища є шпори, які за типологією А. Кірпічнікова відносяться до типу V і здійснили еволюцію в управлінні конем, що не травмувало його. Це нововведення полягало в появі коліщаткових шпор із зірочкою замість шипів. У профілі вони нагадують літеру «Z». На одному екземплярі з Чорнівського городища скоба в перетині має трикутну форму, її колінчастий перепад припадає приблизно на середину довжини скоби. Зірочка, яка мала бути прикріплена вертикально, не збереглася. Гілки скоби закінчуються одна прямокутною петлею типу 5, повернутою в горизонтальне положення, друга – вертикальною петлею із зачіпкою-пряжкою. Остання з рамкою квадратної форми зі сторо-

нами 1,3 см через пластину завдовжки 2,5 см і завширшки 1,0 см з'єднана з петлею. Пряжка заціпала ремінь, який закріплювали в прямокутній петлі. Крім того, у вертикальній петлі була закріплена ще одна пластина, кінці якої загнуті в петлю. До вільного кінця прикріплювався, очевидно, допоміжний ремінець для кращого та тіснішого прилягання шпори до ноги. Такого типу шпори з'явилися на Русі перед нашествям монголо-татар, приблизно між 1220–1230 рр. Вони виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках [2, с. 291; 5, с. 68].

Справжньою сенсацією стала знахідка ще однієї шпори типу V у 2018 р. іншої модифікації, яка показує еволюцію цього типу. Вона залізна, фрагментована, дещо деформована, задовільної збереженості (рис. 2, 1). Зірочка, яка мала бути прикріплена вертикально, не збереглася. В перетині скоба має трикутну форму, її колінчастий перепад припадає приблизно на середину довжини скоби, але тяжіє ближче до петель. Дві гілки скоби закінчуються дещо нахиленими здвоєними прямокутними петлями типу 7. Важливим елементом даної шпори є розширення козирка в надп'ятковій частині скоби, який дещо деформований, а також пошкоджений видовжений тримач зірочки чи колесика зі слідами кріплення. Збережена довжина шпори – 13,5 см, товщина перетину дуги – 0,4×0,9 см, параметри здвоєних частин петель – 1,2×2,2 см, діаметри отворів в петлях – 0,4–0,5 см, товщина рамок петель – 0,2–0,3 см, висота козирка в надп'ятковій частині скоби – 3,7 см, довжина тримача зірочки – 4,3 см, ширина тримача – 1,8–1,9 см, товщина петель тримача – 0,5×0,7 см. За зовнішнім виглядом та схожими конструктивними деталями подібні шпори дослідники відносять до XIV ст., але аналіз її елементів дозволяє припустити, що вона датується другою половиною XIII ст. і відображає перехідний тип шпор до XIV ст., коли відбувається значна кількість нововведень у тактиці ведення бою. Значна кількість подібних шпор відома на теренах Європи (рис. 2, 2, 3) [16, р. 140–141]. Нумізматичний матеріал, виявлений на городищі (4 візантійські монети періоду 1197–1246 рр. та 4 угорських брактеати Бели IV (1225–1235 рр.) дозволяє датувати шпору в широкому розумінні серединою-другою половиною XIII ст. [3, с. 20–35]. Інші датуючі речі з городища – знахідка персня з геральдичним зображенням знака Рюриковичів, який відноситься до 1252–1256 рр. дозволяє підвищити хронологічні рамки побутування подібного типу шпор до другої половини XIII ст. [11, с. 9–18]. Не виключено, що такі шпори використовувалися і на початку XIV ст. Також під час досліджень городища була знайдена залізна коризована підпружна пряжка ліроподібної форми з деформованим язичком (рис. 2, 4). Розміри виробу: 5,5/4,1×3,8 см.

Таким чином, у 2017–2018 рр. були знайдені важливі предмети середньовічного озброєння. Привертає на себе увагу шпора з Чорнівського городища, яка є досить важливою не лише для регіону Сіретсько-Дністровського межиріччя, а й для усїєї Східної Європи, оскільки дозволяє простежити рівень впливу рицарської культури на місцеве населення та Галицько-Волинське князівство в цілому. Знахідка шпори на пам'ятці вказує на те, що місцеві воїни добре знали тогочасну військову рицарську моду та військову культуру, що відобразилося в озброєнні. Даний предмет спорядження верхового коня, виявлений на Чорнівському городищі виступає еталонним, оскільки дозволяє прослідкувати еволюцію шпор XIII–XIV ст. на теренах Європи, а також проаналізувати тактику маневрування конем під час бойових дій в означену епоху, простежити взаємозв'язки та взаємовпливи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина 2 / І. П. Возний. – Чернівці: Золоті литаври. – 2009. – С. 233–282.
2. Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. / І. П. Возний. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.
3. Ільків М. Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища / М. Ільків, В. Калініченко, С. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці: Букрек, 2015. – Т. 1(39). – С. 20–35.

4. Калініченко В. Наконечники стріл з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.) / В. Калініченко, С. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці: Друк Арт, 2013. – Т. 2(36). – С. 34–46.
5. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников. – Л.: Наука, 1973. – 140 с.
6. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (луки и стрелы, самострелы) / А. Ф. Медведев. – М.: Наука, 1966. – 128 с.
7. Михайлина Л. П. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету / Л. П. Михайлина, І. П. Возний, С. В. Пивоваров // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1991. – С. 66–67.
8. Пивоваров С. Візантійська монета з Чорнівського городища / С. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 154–159.
9. Пивоваров С. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. / С. Пивоваров // Археологічні студії. – К.-Чернівці: Наші книги, 2008. – Вип. 3. – С. 180–199.
10. Пивоваров С. Чорнівське городище першої половини XIII ст.: (нові знахідки) / С. Пивоваров // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку: матер. II Міжнар. наук. семінару. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 195–201.
11. Пивоваров С. В. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища / С. В. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2008. – Т. 1(25). – С. 9–18.
12. Пивоваров С. В. Охоронні розкопки феодального приватновласницького замку XII – першої половини XIII ст. в с. Чорнівка / С. В. Пивоваров, І. П. Возний // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. – Львів, 1990. – С. 44–45.
13. Пивоваров С. В., Калініченко В. А. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. / С. В. Пивоваров, В. А. Калініченко // ПССІАЕ. – Чернівці: Букрек, 2014. – Т. 1(37). – С. 39–55.
14. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимощук. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
15. Філіпчук М. А. Замок біля Чорнівки / М. А. Філіпчук // Молодий Буковинець. – 1983. – 27 лют.
16. The Medieval Horse and its Equipment, c.1150-1450 (Medieval Finds from Excavations in London) / Ed. by John Clark. – London: Boydell Press, 2004. – 185 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології

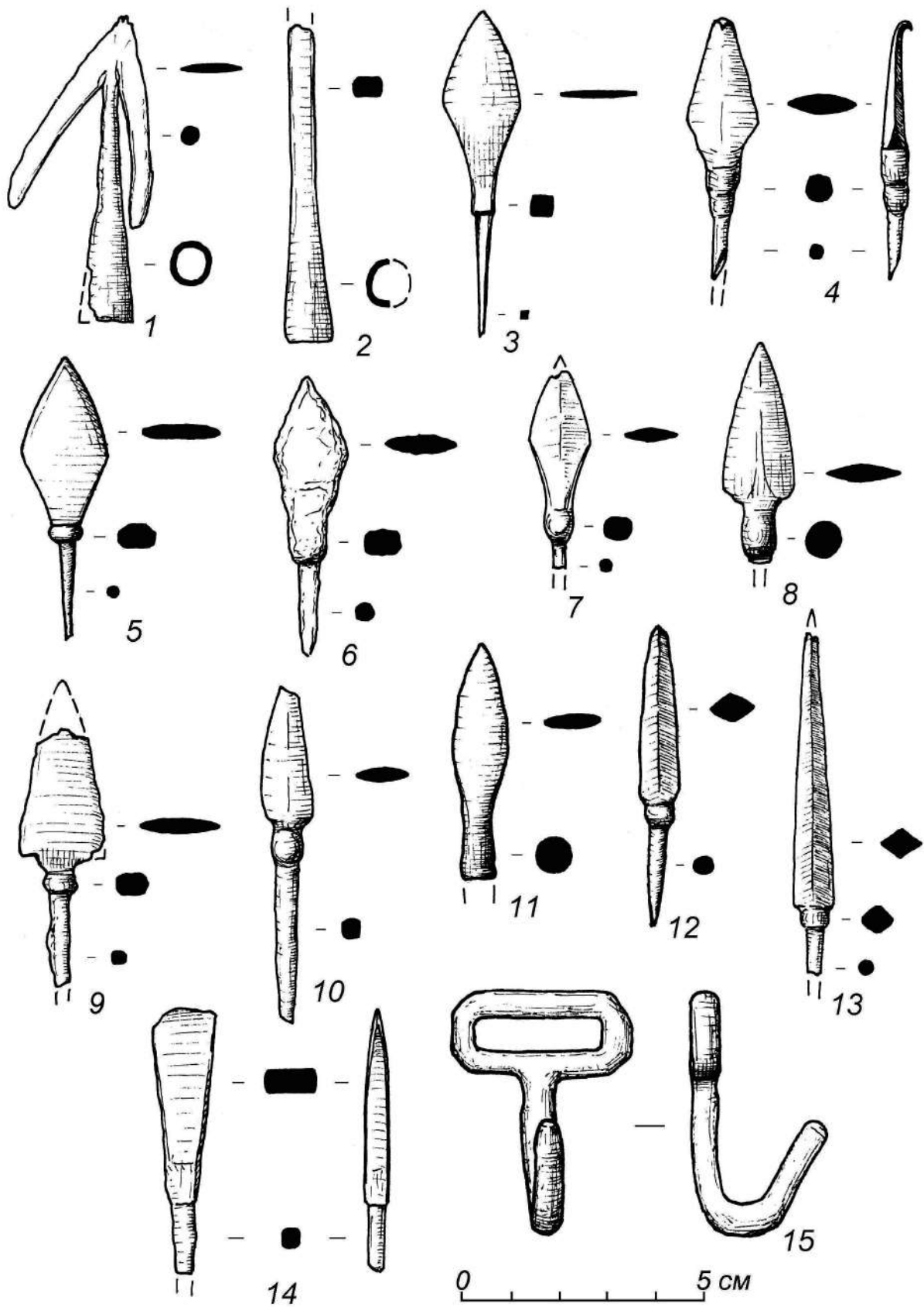
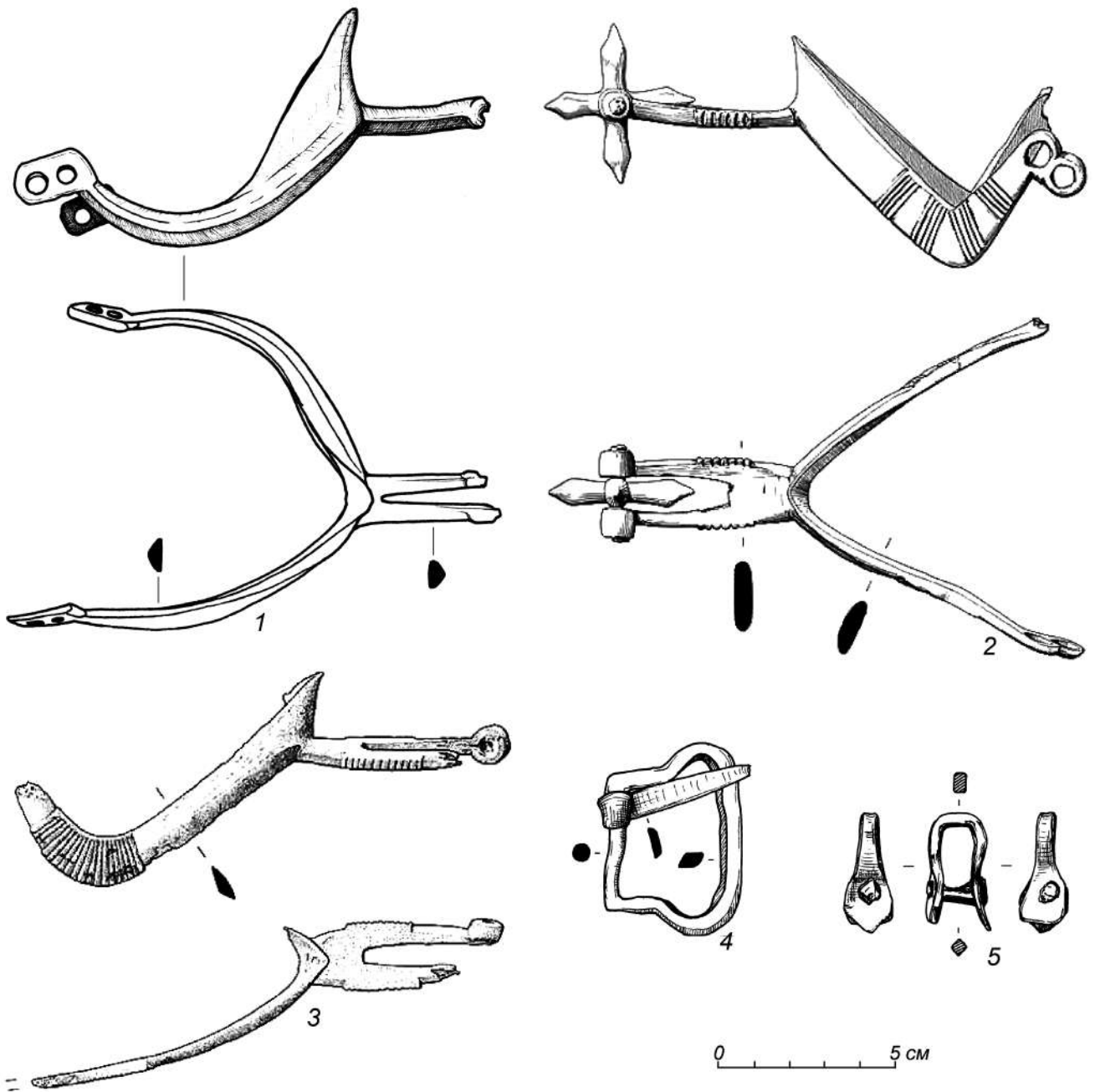

Рис. 1. Предмети озброєння та військового спорядження з Чорнівського городища XIII ст.: наконечники стріл (1-14), поясний гачок (15).

Рис. 2. Елементи військового спорядження з Чорнівського городища XIII ст.: шпора (1), аналогічні шпори з території Великобританії (2, 3), підпружна пряжка (4), петля (5).

Леся Дідух,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України

ОБРАЗ СВЯТИХ ВОЇНІВ-ВЕРШНИКІВ НА ОДНОМУ АМУЛЕТІ З КОЛЕКЦІЇ НМІУ

У статті подано опис цікавого виробу дрібної металевої пластики XIV ст. – амулета-змійовика із зображенням двох кінних воїнів та розглянуто історичний розвиток цього іконографічного типу. Привнесений з візантійського малярства образ святих воїнів-вершників знайшов своє відображення в іконографії перших святих місцевого походження – Бориса і Гліба.

Ключові слова: святі воїни-вершники, два кінних воїни, святі Борис і Гліб, іконографія, змійовик, амулет.

У 2001 р. колекцію Національного музею історії України поповнив цікавий експонат – змійовик XIV ст. із зображенням святих вершників Бориса та Гліба. До музейної збірки змійовик було передано приватною особою, час і місце знахідки невідомі.

Змійовик мідний, круглої форми (діаметром 55 мм), зверху має вушко для підвішування (НМІУ, інв. № В-5922). Виріб виготовлений шляхом відливання у двосторонній формі, має рельєфні зображення з двох сторін. На лицьовому боці змійовика міститься зображення двох кінних воїнів, що їдуть направо (рис. 1). На першому плані – вершник зі списом піднятим догори, нога його вставлена в стремено, за спиною розвивається плащ (крилоподібної форми), утворюючи численні складки. На другому плані зображено другого вершника, що виїхав трохи вперед, зверненого до першого воїна. Риси обличчя воїнів згладжені, проте помітно, що вони мають кудряве волосся, перший воїн безбородий, а воїн на другому плані з бородою. Видно також морду і дві передні ноги другого коня. Обидва коня звернені головами один до одного. Написів на фоні немає. Зворотний бік виробу напівстертий, у верхній частині ледь помітно зображення людської голови, під нею в різні боки відходять і звиваються зміїні тулуби, утворюючи трапецієподібну фігуру закручену в петлі в нижній широкій частині. Голови змії місцями злилися з бортиком (рис. 2). Відливка змійовика груба, зображення нечіткі, місцями запливи металу.

Відомо, що термін «змійовик» прижився в науковій літературі до двосторонніх підвісок-медальйонів, що суміщають на своїх сторонах християнські зображення і зміїну композицію. Протириччя між характером зображення на різних боках виробу спричинило появу значної літератури щодо їх вивчення. Митрополит Євген Болховітінов першим висловив думку про те що «змійовики є ні що інше, як охоронні наузи, амулети» [10, с. 12–13]. Дослідники XIX ст., передусім Г. Дестуніс [5], І. Толстой [28], М. Соколов [25] з'ясували побутове призначення цих виробів, зміст зображення та написів на них. У 1888 р. І. Толстой зробив спробу впорядкувати ці старожитності, що на той час накопилися в значній кількості, розподіливши їх по іконографії лицьової сторони [28]. У 1926 р. О. Орлов розробив нову класифікацію на основі колекції змійовиків Державного історичного музею в Москві, взявши за основу іконографію зміїної композиції [15]. Впродовж XX ст. тема змійовиків піднімалася неодноразово, вивчали ці вироби різнобічно: художню форму, співвідношення язичницьких і християнських елементів, як пам'ятники епіграфіки, значення образу змія тощо. Більшість праць носила публікаційний характер. Лише у 1991 р. з'явилася праця Т. Ніколаєвої і О. Чернецова, які запропонували нову типологію. В її основі лежить іконографічні зображення, але фіксується також змієподібна композиція. Для кожного типу дослідники встановлюють хронологічні рамки [10]. На сьогодні ця типологія є найбільш повною класифікацією давньоруських змійовиків, що враховує майже всі їх типи. Проте, як відмітив В. Пуцко, – це лише загальна типологічна класифікація, залишається ще багато не вирішених питань: художньої характеристики, локалізація моделей, топографія поширення різновидів виробів [19]. Оскільки музейні зібрання по суті не введені до наукового обігу,

робити висновки поки недоречно. На сьогоднішній день предметом дослідження можуть бути перш за все як окремі знахідки, так і серії аналогічних виробів, що є предметом художнього ремесла.

Існує думка, що прототипом зміювиків були античні амулети від хвороби, які містили зображення голови горгони Медузи [4, с. 206–210]. Найбільш ранні екземпляри зміювиків були малоазійського походження, вони не мали християнських зображень і містили з одного боку образ голови зі зміями, а на звороті – напис заклинання направлено на боротьбу з хворобою. Близько X ст. ці амулети з'являються у Візантії, де поступово видозмінюються і на одній із сторін з'являється образ святого [16, с. 109]. На рубежі X–XI ст. виникає новий вид пам'ятників – круглі металеві амулети з класичним християнським сюжетом з одного боку та зміїним гніздом з другого [16, с. 110]. Таким чином, християнство запозичило популярний сюжет і пристосувало його до потреб церкви. Зберігаючи значення філактерія, амулет набував благопрстойно-християнського вигляду і ззовні нагадувала іконку-медальйон.

З'явившись у давньоруській культурі у XI ст., амулети-зміювики побутували до XVI ст. Перші вироби були візантійського походження, але вже з середини XI ст. налагоджується їхнє місцеве виробництво, спочатку як наслідування візантійським взірцям, згодом перейшли до більш-менш вільному відбору сюжетів, черпаючи натхнення з народного творчості. Відповідно цього і привнесені ззовні амулети корегувалися згідно місцевим традиціям і набували зрозумілих та популярних для населення образів. Так, на давньоруських виробках видозмінюється зміїна композиція, популярний в античному мистецтві образ голови Медузи змінюється образом змієної богині, культ якої був здавна відомий у Північному Причорномор'ї [3, с. 28]. У XIII ст. з'являються зміювики з новими християнськими сюжетами, взятими не з візантійського мистецтва. В першу чергу до них відносяться зміювики козьмодем'янівського типу [6; 10, с. 77–79; 26]. Культ святих братів-цілителів був широко популярний на Русі, хоча і був привнесених християнською традицією. Він швидко пристосувався під місцеві вірування, ставши частиною слов'янського фольклору, поширеного в Середньому Подніпров'ї [6, с. 143–144; 10, с. 31]. Вслід за зміювиками з Козьмою і Даміаном у XIII ст. з'являються зміювики із зображенням Бориса і Гліба [10, с. 31], так як змієборчі легенди козьмодем'янівського циклу були перенесені у фольклорі на перших місцевих святих, які за життєвими переказами не були змієборцями, але шанувалися на Русі як цілителі. Порівняно із козьмодем'янівськими їх екземпляри нечисленні, але також пов'язані з територією Південної Русі, центром поширення культу цих святих [10, с. 31].

Зміювики із зображенням двох святих кінних воїнів відносяться до маловідомого циклу і є досить рідкісні. Пошук аналогій зміювика з колекції НМІУ виявив лише шість схожих екземплярів. Аналогічний за іконографією лицевої та зворотної сторони виріб, діаметром 53 мм, зберігається в Державному Ермітажі в Санкт-Петербурзі і походить із зібрання М. Романченка [10, с. 72, табл. XIV,2]. Ще один зміювик був опублікований у 1888 р. графом І. Толстим [28, с. 386, № 21]. Нині його місце знаходження невідоме. Подібний зміювик знаходиться і в Державному Руському музеї в Санкт-Петербурзі [9, с. 10–13, рис. 1]. Його знайшов М. Первухин на одному з городищ В'ятської губернії в кінці 80-х рр. XIX ст. Три таких екземпляри є в колекції Державного Історичного музею в Москві. Один із них – із зібрання О. Уварова [29, с. 107, рис. 99, 100], другий був подарований музею Московським археологічним товариством у 1908 р. [15, с. 38], а третій зміювик надійшов до музею у 1924 р. з Ільїнського маєтку великого князя Дмитра Павловича [15, с. 39]. Всі вказані екземпляри датуються XIV ст.

Відсутність надписів на медальйоні ускладнює атрибуцію зображених святих воїнів. На давньоруських виробках мистецтва зображення святих воїнів-вершників, які супроводжуються написами, представляють в більшості випадків св. Георгій, св. Дмитрій Солун-

ський, св. Федір Тирон, св. Федір Стратилат, св. Сисиній, свв. Борис і Гліб. Для багатьох зображень святих характерний певний іконографічний тип, який навіть при відсутності написів, робить постать святого вершника пізнаваною [17, с. 393]. Але іконографія зображення на цих медальйонах не дає змоги інтерпретувати постать святих. Свого часу В. Лесючевський висловив думку, що на змійовиках зображені два святих воїна-змієборця [9, с. 10–13, рис. 1]. Бородатим воїном може бути один із двох Федорів – Стратилат або Тирон, зображення яких зустрічаються на змійовиках і на литих іконках XII–XIII ст. [10, с. 73–75; 19]. В літературі їхні іконографічні типи досить часто не розділяються, тому що культу обох святих досить близькі [30, с. 51–55]. Молодшим воїном на змійовику, на думку В. Лесючевського, може бути св. Георгій (Юрій) Змієборець [9, с. 10–13]. Т. Ніколаєва і О. Чернецов інтерпретують зображення на змійовиках як «двох кінних воїнів», але в цілому погоджуються з думкою В. Лесючевського [10, с. 73]. В той же час, є іконографічні підтвердження тому, що на змійовиках можуть бути зображені свв. Борис і Гліб на конях. Адже відомо ряд пам'яток XIV–XVII ст. з аналогічним зображенням двох святих братів [14, с. 64, рис. 149; 22, с. 265; 11, табл. 28; 8, рис. 5,4–5; 18].

Борис та Гліб, сини князя Володимира Великого, вбиті у 1015 р. у ході міжусобної війни, стали першими святими руського походження. Їх канонізація у XI ст. як мучеників-страстотерпців, що вчинили подвиг непротивлення смерті «во славу Христа» мала служити утвердженню християнства, де нова релігія ще не пустила коріння, сприяти укріпленню церкви та правлячої князівської династії [21]. Ініціатором створення культу вбитих братів став Ярослав Мудрий, який прагнув укріпити престиж своєї держави, розпочавши боротьбу за незалежність Русі від Візантії в церковних справах. Оскільки в біографіях Бориса і Гліба і обставинах їхньої смерті не було нічого для їх вшанування, підготовка канонізації розпочалася з поширенням чуток про «чудесні явлення» на тих місцях, де були поховані тіла братів [8, с. 234–235]. З самого початку культ Бориса і Гліба розвивався в декількох напрямках, в залежності від потреб шанувальників святих. Свого часу В. Лесючевським була запропонована схема розвитку культу та еволюції іконографії святих братів [8, с. 240, 13, с. 452]. Спочатку, шляхом вдалої пропаганди, починає розвиватися культ святих цілителів Бориса і Гліба, оскільки чудеса зцілення є необхідною ознакою святості в християнській релігії, і саме ці якості святих є найбільш привабливі для мас. Потім на перший план був висунутий культ перших руських мучеників, які були прикладом християнської доброчесності, а згодом мучеників-воїнів, заступників Русі та особистих покровителів князів, їх родових патронів. Вшанування перших місцевих святих поширилося у XII ст. з Вишгорода – первісного центру культу. Про масштаб культу князів-мучеників свідчать значна кількість храмів і монастирів на честь святих, зведених слідом за першими церквами у Вишгороді, а також численні вироби мистецтва як у домонгольський, так і пізніший період. Уже в домонгольський період іконографія Бориса і Гліба відмічалася різноманітністю типів, але характерною особливістю іконографії є їх князівський одяг і головні убори [21]. В. Лесючевський виділив три основні групи зображень: князі Борис і Гліб з хрестами в руках, як символом їх мученицької смерті; з мученицьким хрестом і моделлю храму в руці, які відображають уявлення про Бориса і Гліба як про небесних покровителів храмів, ймовірно, збудованих в їх честь і, нарешті, мученики-воїни, де святі зображені з мученицькими хрестами і мечем воїна біля поясу або тримаючи його в руці [8, с. 240–245]. Іноді на пізніших пам'ятниках вони зображені зі списами [8, с. 245]. В іконографії мучеників-воїнів з'являється і портретна відмінність між братами. Борис, зазвичай, зображувався з бородою. Воїнський культ Бориса і Гліба сформувався в князівському середовищі і проник у церкву. Поширення цього культу, ймовірно, пов'язане з очікуваннями князів від своїх патронів допомоги, перш за все, у військових справах, особливо необхідної в неспокійні часи міжусобиць [8, с. 240].

Зображення кінних Бориса і Гліба менш популярні за їхні зображення на повний зріст, у князівському одязі, з хрестами мучеників і мечами воїнів. Цей іконографічний тип склався на основі текстів їхнього життя, а саме Нестерова «Читання про життя і погублення блаженних страсотерпців Бориса і Гліба», де оповідається, що якись в'язні, заключенні в темницю, закликали на допомогу Бориса і Гліба, які з'явилися їм у вигляді вершників [1, с. 20; 23, с. 265; 24, с. 320]. На думку деяких дослідників, Борис і Гліб урочисто рухаються на свято, яке щорічно влаштовувалося на їхню честь [23, с. 266].

Сама ж іконографічна формула святих вершників візантійського походження, де склалася під впливом пізньоантичного мистецтва і орієнтувалася на традиційний римський імператорський тріумфальний цикл, коли в сцені тріумфу імператор виступав верхи на коні в одязі полководця – в плащі і зброєю в руках [27, с. 106]. Найраніші і поодинокі зображення святих воїнів-вершників зустрічаються у візантійській сфрагістиці вже в V–VII ст. Але загальноімперське значення культу святих воїнів набули в середині X ст. як наслідок початку нового етапу зовнішньополітичної експансії на сході і заході [27, с. 106]. Візантійська література цього періоду пропагує ідею боротьби за батьківщину. У цей час образ св. Георгія зайняв почесне місце у візантійській іконографії і отримав широку популярність як серед знаті і воїнства, так і в народі [2, с. 295–296]. Для столичного мистецтва XI–XII ст. типовими є зображення «святих воїнів» як воїнів-тріумфаторів, що сидять на спокійно, мірно крокуючому коні, оскільки цей образ відповідав поширеному у Візантії імператорському культу [2, с. 296–297]. Інший характер носять зображення святих воїнів-вершників, які набули поширення у візантійській провінції, перш за все в Кападокії, а пізніше і в південній Італії. У пам'ятках цього роду більш помітно відбилися народні уявлення про «святих воїнів», які були ідеалом відваги і доблесті [2, с. 297]. Провінційні творці намагалися показати воїнів у дії, наприклад, здійснений героєм подвиг (перемогу над змієм), воїни в дорозі тощо. Св. Георгій, так само як Дмитро Солунський або Федір Стратилат, зображувалися на конях; передні ноги коней високо підняті; плащі воїнів розвиваються за вітром [2, с. 297]. У нашому розпорядженні немає всіх ланок, які дозволяли б простежити складання типу двох кінних воїнів у середньовічному мистецтві. Не виключена можливість, що сюжет симетрично розміщених двох вершників виник у Візантії під впливом сасанідських тканин [2, с. 297] і був пристосований під запити християнства. Популярності ж цей сюжет набув завдяки хрестовим походам, як про це свідчать невеликі за розмірами ікони, виконані грецькими іконописцями на замовлення хрестоносців. Кілька таких ікон першої половини XIII ст. досі зберігаються в монастирі святої Катерини на Синаї [18, с. 168].

На території Русі також мало місце вшанування святих воїнів, поширенню культур яких сприяли князі та військова дружина, для яких вони були покровителям та взірцями захисників рідної землі [17, с. 394]. Свідченням цього є зображення святих у давньоруському мистецтві: фресках, різьбі по каменю, металопластиці тощо. Але для домонгольського періоду цей сюжет є досить рідкісним. Найбільш ранні прикладом є відомі шиферні плити з Києва, які явно відтворюють візантійські оригінали (датуються близько 1062 р.) [27, с. 108], староладожська фреска 1167 р. і барельєфи Дмитрівського собору у Володимирі 1194–1197 рр. [27, с. 108], де відомі вже парні зображення святих вершників [21]. Поодинокі знахідки образу святого вершника відомі і у давньоруській сфрагістиці [17]. Образ св. Георгія відомий переважно по новгородським пам'ятникам XIV ст. [22, с. 219–221]. Тема двох святих вершників якоюсь мірою також може вважатися характерною для новгородського середньовічного мистецтва, де вона зустрічається у зображеннях святих Георгія і Дмитрія, Федора і Георгія, в різьблених кам'яних іконках XIV ст. [20, с. 105–115, рис. 1–4]. Прототипом для них стала, імовірно, продукція візантійських іконописців, що обслуговували хрестоносців [19; 22, с. 105].

У другій половині того ж XIV ст. за цією іконографічною схемою вже представляють в іконописних творах святих Бориса і Гліба. Йдеться, насамперед, про ікону з Успенського собору Московського Кремля [7, с. 228–229, № 7] та храмову ікону новгородської церкви Бориса і Гліба «в плотниках» на Торговій стороні, виконаній близько 1377 р. (Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник) [22, с. 219–221, № 20]. На новгородській іконі брати зображені верхи на конях, у військових обладунках і князівських шапках, в руках тримають списи. Зображення кінних Бориса і Гліба відоме також на шиферній іконці XIV ст. із Загорського музею, де святі брати зображені на конях без князівських шапок (що вказує на можливість такої їх іконографії), обабіч фігур містяться пояснювальні написи імен [11, табл. 28; 12, с. 21, № 30;]. Серед виробів металопластики відомі мідні іконки XV ст. із зібрання Державного російського музею в Санкт-Петербурзі [8, рис. 5,4–5], бронзова іконка XVI ст., виконана в техніці ажурного лиття з Глухова, де святі зображені на конях у князівських шапках, Гліб зі списом в руці, а Борис з піднятим до верху мечем [18]. Зустрічаються ця композиція на виробих металопластики XVII–XIX ст. Причому щодо пізнішого часу кількість їх помітно зростає, але знижується мистецька вартість шляхом простого копіювання моделей XVI ст. [18, с. 167]. Існує думка, що іконографічний сюжет кінних Бориса і Гліба бере початок ще у XII ст. Так, зображення кінних воїнів зустрічається у фресковому живописі XII ст. у церкві Бориса і Гліба в Кідекші на Володимиро-Суздальщині [13, с. 453]. В цьому зображенні прийнято вбачати Бориса і Гліба, у них вже намітилися портретні розбіжності, але святі зображені без князівських шапок, що відрізняє цю композицію від встановлених канонів. Деякі дослідники вважають що і в рельєфах Дмитрівського собору у Володимирі також зображенні кінні воїни – Борис і Гліб [13, с. 454; 21].

Все перелічене не дає повної уяви про розвиток іконографії кінних Бориса і Гліба, адже ми не маємо поки примірників, які можуть вважатися еталонним. Не виключено що прототипом для змійовиків із зображенням двох кінних воїнів були візантійські взірці, які знайшли своє відображення в новгородській кам'яній пластинці. З поширенням і укріпленням вишгородського культу святих Бориса і Гліба, особливо розвитком їх військового культу, образ святих воїнів-вершників переноситься на перших святих місцевого князівського походження, які стають захисниками держави, патронами князів і воїнів. Спочатку іконографія цих святих як воїнів-вершників не була чітко визначена і зберігала в ранніх виробих варіанти привнесені з візантійського малярства (образ св. Георгія і Федора тощо), які дещо відрізняються від пізніше встановлених канонів. Відповідно, змійовики із зображенням кінних Бориса і Гліба відображають ранній іконографічний ізвод цього сюжету. Вшанування святих братів як цілителів ще не втратило свого значення на XIV ст., чим пояснюється їх розміщення на амулетах-змійовиках, які могли побутувати у військовому середовищі. Звичайно змійовик з колекції НМІУ є грубою відливкою, імітацією певного примірника і не має мистецької вартості. Але в той же час, він є цінним екземпляром, що поповнює колекцію змійовиків рідкісним і маловідомим сюжетом, є раннім зразком іконографічної композиції Бориса і Гліба у вигляді воїнів-вершників. Тому ця дрібна у загальному вимірі річ заслуговує на увагу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамович Д. И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Д. И. Абрамович. – Петроград, 1916. – 204 с.
2. Алпатов М. В. Образ Георгия-воина в искусстве Византии и древней Руси / М. В. Алпатов // Труды Отдела древнерусской литературы. – Москва; Ленинград, 1956. – Т. XII. – С. 292–310.
3. Вагнер Г. К. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках / Г. К. Вагнер // КСИА. – Москва, 1961. – Вып. 85. – С. 26–30.
4. Велецкая Н. Н. О генезисе древнерусских «змеевиков» / Н. Н. Велецкая // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С. 206–210.

5. Дестунис Г. С. Разбор спорной греческой надписи, изображенной на восьми памятниках / Г. С. Дестунис // Известия Императорского Русского Археологического Общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. X. – С. 1–21.
6. Дідух Л. Змійовики Кузьмодем'янівського типу в зібранні НМІУ / Л. Дідух // Археологія і фортифікація України: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 139–144.
7. Иконы Успенского собора Московского Кремля. XI – начало XV века. Каталог. – Москва, 2007. – 255 с.
8. Лесючевский В. И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства / В. И. Лесючевский // Советская археология. – Москва; Ленинград, 1946. – Т. VIII. – С. 225–247.
9. Лесючевский В. И. Некоторые змеевики в собрании художественного отдела Государственного Русского музея / В. И. Лесючевский // Материалы по русскому искусству. – Ленинград, 1928. – Т. 1. – С. 10–13.
10. Николаева Т. В. Древнерусские амулеты-змеевики / Т. В. Николаева, А. В. Чернецов. – Москва, 1991. – 127 с.
11. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. / Т. В. Николаева. – Москва, 1983. – 161 с.
12. Николаева Т. В. Произведения мелкой пластики XIII–XVII веков в собрании Загорского музея / Т. В. Николаева. – Загорск, 1960. – 338 с.
13. Николаева Т. В. Рязанская икона с изображением Бориса и Глеба / Т. В. Николаева // Славяне и Русь. – Москва, 1968. – С. 451–458.
14. Нечитайло В. В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі / В. В. Нечитайло. – Київ, 2000. – 284 с.
15. Орлов А. С. Амулеты-змеевики Исторического музея / А. С. Орлов // Отчет ГИМ за 1916–1925 гг. – Москва, 1926. – С. 2–41.
16. Переседов И. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры / И. Переседов // Византия в контексте мировой истории: матер. науч. конф., посвящ. памяти А. В. Банк. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 108–121.
17. Пивоваров С. Медальон зі святим вершником з літописного Василева: спроба інтерпретації / С. Пивоваров // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. – Вип. 15. – С. 392–396.
18. Пуцко В. Г. Давня Глухівська знахідка / В. Г. Пуцко // Сіверщина в історії України. – Глухів, 2016. – Вип. 6. – С. 165–169.
19. Пуцко В. Г. Об иконографии ранних Новгородских амулетов-змеевиков / В. Г. Пуцко // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – 2001. – Вып. 15. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/rusNovgorod/92.htm>
20. Пуцко В. Г. Святыє всадники в новгородской каменной пластике / В. Г. Пуцко // Староладожский сборник. – Санкт-Петербург; Старая Ладога, 1998. – С. 105–115.
21. Скобцова Д. А. Образы святых князей Бориса и Глеба в росписи Спасо-Преображенской церкви Евфросиниева монастыря в Полоцке / Д. А. Скобцова // Актуальные проблемы теории и истории искусства VI. – Москва, 2015. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.actual-art.org/stati/127-st2012/dr-rus/472-skobtsova-obrazy-knyazej-borisa-i-gleba.html>.
22. Смирнова Э. С. Живопись Великого Новгорода. Середина XIII – начало XV века / Э. С. Смирнова. – Москва, 1976. – 392 с.
23. Смирнова Э. С. Московская икона XIV–XVII вв. / Э. С. Смирнова. – Ленинград, 1988. – 320 с.
24. Смирнова Э. С. Отражение литературных произведений о Борисе и Глебе в древнерусской станковой живописи / Э. С. Смирнова // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 15. – С. 312–327.
25. Соколов М. И. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых «змеевиками» / М. И. Соколов // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1889. – Вып. II. – С. 340–368.
26. Спасский И. Г. Три змеевика с Украины / И. Г. Спасский // Средневековая Русь. – Москва, 1976. – С. 358–362.
27. Степаненко В. П. Образ святого Георгия-всадника в византийской и древнерусской сфрагистике домонгольского периода / В. П. Степаненко // Новгородская Русь: историческое пространство и культурное наследие. – Екатеринбург, 2000. – С. 106–117.
28. Толстой И. И. О русских амулетах, называемых змеевиками / И. И. Толстой // ЗРАО. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. III. – С. 363–413.

29. Уваров А. С. Каталог собрания древностей / А. С. Уваров. – Москва, 1908. – 219 с.
30. Чукова Т. А. Иконография Христа, Божьей Матери и святых на древнерусских металлических актовых печатях X–XV вв. / Т. А. Чукова // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 28–77.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения.

ЗРАО – Записки Русского императорского археологического общества.

НМІУ – Національний музей історії України.

ТОДРЛ – Труды отдела древнерусской литературы.

Рис. 1.

Рис. 2.

В'ячеслав Шерстюк,
завідуючий відділом Центру охорони та досліджень
пам'яток археології Управління культури
Полтавської облдержадміністрації
Олександр Прядко,
завідувач науково-дослідного сектору
«Археологічна експедиція»
НІЕЗ «Переяслав»

ЯБЛУНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В ДОЛИНІ Р. ОРЖИЦЯ

Стаття присвячена результатам історико-археологічних досліджень городища на території с. Яблунове Оржицького району Полтавської області. Розглянуто історію дослідження об'єкту та подано детальний опис археологічної пам'ятки, охарактеризовано матеріальні знахідки.

Ключові слова: Яблунове, р. Оржиця, Гнила Оржиця, давньоруський час, доба козаччини, городище.

Упродовж 2016 р. в долині р. Оржиця (лівобічна притока р. Сула) та її приток на території Оржицького району Полтавської області було проведено ряд розвідкових обстежень, метою яких був огляд давніх укріплень краю (городищ та змійових валів), та пошук неукріплених поселень, перш за все – давньоруського часу. Деякі з давньоруських та козацьких городищ району (Лукімське, Тарасівське та Чутівське) вже досить непогано відомі за результатами попередніх досліджень. Тож основна увага була приділена двом малодослідженим укріпленням регіону – Яблунівському та Оржицькому. Останні були відомі до сьогодні виключно як сотенні фортеці козацької доби. Головною метою розвідок було складання планів збережених укріплень, встановлення характеру культурних нашарувань шляхом шурфувань та з'ясування можливої давньоруської історії цих об'єктів.

Ця публікація присвячена результатам досліджень Яблунівського городища.

Історія досліджень. Перші відомості про рештки укріплення в Яблоніві, з розмірами та станом їх збереження, подаються у М. О. Макаренка за даними статистичного анкетування 1873 р. [13, с. 30–31]. Доволі детально рештки фортифікації городища описав В. Г. Ляско-ронський за результатами своїх обстежень на рубежі XIX–XX ст.; він же уклав єдиний, існуючий до презентованих досліджень, план фортеці [11, с. 66–68, рис. 84] (рис. 3:2). Деякі дані про рештки укріплень були оприлюднені В. Милорадовичем на поч. XX ст. [15, с. 54–57]. Згадується фортеця і в зведеннях Л. В. Падалки [21, с. 154, 172; 20, с. 36, 173, 184].

У 1980 р. городище обстежувалося та шурфувалося Посульською розвідгрупою ІА АН СРСР на чолі з Ю. Ю. Моргуновим [18, арк. 19, рис. 39]. Це були перші (і в принципі, останні) детальні суто археологічні дослідження пам'ятки. Щоправда, тоді були знайдені лише матеріали козацької доби. Саме тому Ю. Ю. Моргунов припустив про виключно пізне походження фортеці, і пам'ятка не потрапила до його зведення давньоруських пам'яток Посулля [17]. Не відображена вона як давньоруський пункт і в наступних «Зводах» [23].

Історія. Містечко сучасного Яблунівського (кол. «Jabłonow», «Jabłonkow», а також, на думку Д. Вирського, «Jabłonna» під 1636 р. [5, с. 56]) в XVII–XVIII ст. було сотенним центром Кропивнянського, а після 1658 р. – Лубенського полків, і, відповідно й безперечно, тут в означений період існувала фортеця.

Судячи з люстрації Переяславського староства «Jabłonkow» був осаджений за рік до складання люстрації 1616 року (тобто, у 1615 р.) з 20 роками слободи, і вже через рік мав послужних міщанських домів 50, козацьких 30 [3, с. 313]. У даному випадку маємо рідкісне свідчення точної дати заснування (чи, скоріше, нового осадження) населеного пункту Лівобережжя.

Зазначена дата, зазвичай, не викликала заперечень у дослідників [6, с. L; 8, с. 257]. Хоча В. Милорадович наводить 1612 рік як дату осадження [15, с. 56]. Певно, дослідник неправильно зрозумів відсил «заселений за рік до цього» у праці О. Лазаревського, де ос-

танній мав на увазі як орієнтир дату люстрації (1616 р.), а не дату заснування Гельмязова 1613 р. [8, с. 257].

Безперечно, до справи осадження Яблонева доклав руку і кн. Януш Острозький, який був на той час старостою переяславським, канівським та черкаським. Після його смерті королівським привілеєм від 29 листопада 1620 р. Я. Заславському надавалося в пожиттєве володіння усе Переяславське староство, щоправда без права варити тут селітру і без Яблону та кількох інших населених пунктів, які вже на той час були передані в управління адміністрації Я. Чернишевському [19, с. 127; 6, с. 12]. Враховуючи що Я. Острозький помер 12 вересня 1620 р., то створення «Селітряної держави» та включення до неї містечка Яблонів (а отже – і повернення його до «королівщини») відбулося восени цього року.

Наступна люстрація 1622 р. визначає «Яблонов» у складі містечок державної «Селітряної адміністрації» під керівництвом Б. Обалковського [1, с. 133, 214], через що відомостей про зазначений населений пункт люстраторам зібрати не вдалося, окрім того, що поблизу велися селітряні розробки (Яблонів у 1621–1623 рр. називається одним з центрів селітроварного промислу по р. Оржиця [19, с. 132, 137].

Інша частина колишніх володінь Я. Острозького, канівське та черкаське староства, потрапили у власність Вишневецьких. Користуючись тим, що в привілеї останніх не значилося заборони володіти «селітряними добрами» (як це було в наданні Я. Заславському), Вишневецькі захопили королівські міста та землі й у Переяславському старостві, зокрема – Яблонів [20, с. 71]. Пізніше, після численних судових суперечок, Вишневецькі повернули його до «Селітряної адміністрації» [19, с. 121 і далі].

Надалі місто перебувало безперервно в складі королівських маєтностей аж до початку Хмельниччини. Примітно, що «королівським», на противагу «княжині» (володінням кн. Вишневецьких), місто Яблонів називається навіть у II пол. XVII ст. (1678 р.), коли польська (королівська) влада тут вже давно не існувала [9, с. 99].

У 1632 р. Яблонів фігурує як один з об'єктів походу на Лівобережжя татарських орд [2, с. 345, №327].

Отже, у I пол. XVII ст. після Хмельниччини, як не дивно, інтенсивність росту міста та його військово-економічне значення значно спадає, як це хоч і не часто, але спостерігалось для деяких міст Полтавщини. Це пов'язується, як здається, перш за все з переорієнтуванням на інший ближній адміністративний центр (у даному випадку – Пирятин).

Таким чином, Яблонів-Яблуневе був однією з найдавніших осад Посулля поч. XVII ст. та найбільшим і найдавнішим центром долини р. Оржиця за козацької доби. Давньоруська ж історія означеного населеного пункту дотепер не знаходила свого археологічного чи історичного підтвердження. Хоча на думку тих же В. Милорадовича і В. Г. Ляскоронського ці укріплення у XVII ст. «скоріш за все, були лише підправленні, а не насипані знову», тобто, городище відносилось до давньоруської доби [15, с. 54–57; 12, с. 121].

Окрім того, з села (околиць?) походить і випадкова знахідка бронзового амулета-сокирки давньоруського часу (фонди Лубенського краєзнавчого музею, повідомлення Ю. Ю. Моргунова) [14, с. 43, 49, 54, рис. 6.25].

На разі наукову аргументацію проходить гіпотеза одного з авторів про давньоруські корені (тобто осадження давніх укріплень з подальшою їх реконструкцією) більшості сотенних і полкових містечок Посулля (у певній мірі ця тенденція працює і для інших територій), що були першими перезаселені козацькою колонізацією кін. XVI – поч. XVII ст. А так як зазначений населений пункт якраз потрапляв у цю категорію, було висловлене припущення про значні перспективи знаходження тут давньоруських матеріалів. Що й було доведено в наступному.

Яблунівське городище. Залишки укріплень фортеці розташовані в межах с. Яблуневе (центр сільської ради) Оржицького району Полтавської області, на мису цокольної тераси правого берега р. Гнила Оржиця.

Остання річка хоч і є на разі не надто великим гідрографічним об'єктом, але, як помітно, була досить добрим природнім захистом. Так, автор «Літопису Самовидця» під описом подій 1662 р. зазначає, що біля містечка були «барзо злі переправи», і тому війська, зазвичай, «уходили мимо Яблонев» [10, с. 85], по давньому шляху з Посулля на Переяслав. Та й «гни-ти» (заболочуватися) річка почала лише незадовго до ХХ ст. [15, с. 55]. Тож ця територія, замкнута двома притоками Оржиці, була досить непоганим природньо захищеним пунктом.

На думку В. Г. Ляскоронського літописна «Съжица», біля якої трапилася битва русичів з половцями у 1078 р., в якій перші зазнали поразки і були розбиті останніми на голову, – це власне сучасна Оржиця [12, с. 121, 244]. Та як показали розвідки цього ж року матеріали давньоруського часу в селищі Оржиця, на місці фортеці козацької доби, відсутні [22]. Тому можна висловити обережне припущення про приналежність даного топоніму до території долини саме р. Гнилої Оржиці, де якраз відомо дві пам'ятки (городища?) зазначеної доби – Яблуневе та Гребінка.

Рештки городища досить добре збережені чи принаймні вгадуються на всій своїй протяжності, окрім невеличкої ділянки (південно-східного сектору). Досить виразні й збережені ескарпи, що на окремих смугах носять сліди рову, хоч і значно місцями пошкодженого. Максимальна висота збережених валів від рівня майданчика городища – 3,0 м.

План майданчика укріплення – овальний, з рваними контурами у південній частині (пізні bastiони?). Максимальні розміри – 375×250 м, загальна площа – бл. 7,0 га (рис. 2.1–2).

Північна та північно-західна смуга рову і схилу пам'ятки пошкоджені розміщенням тут стрільбища та невеликого кар'єру. Існуючих садиб на майданчику городища небагато, всього 5, хоча раніше, за переказами В. Милорадовича тут було багато споруд і вітряків, що не сприяло збереженню комплексу [15, с. 56].

Означені розміри майже повністю збігаються з даними В. Г. Ляскоронського та Ю. Ю. Моргунова [11, с. 66–68, рис. 84; 18, арк. 19], і значно різняться з цифрами, що наводилися М. О. Макаренком та В. Милорадовичем. За першим укріплення в містечку були розмірами 125×100 аршин (бл. 89×71 м), та 300 аршин (бл. 210 м) в околі [13, с. 30–31]. Що саме мав на увазі автор анкети зазначеної пам'ятки, яку частину укріплення – не відомо. В. Милорадович подає площу «давньої частини Яблонова» в межах 15–20 десятин (16–22 га) [15, с. 54–57], маючи на увазі, певно, межі села ХІХ ст., а не рештки власне фортеці, яку він називає услід за місцевими мешканцями «Підварки» або «Форштадт».

Зі сходу, зі шляху від давньої греблі та мосту через річку, на захід майданчик городища перетинає ґрунтова дорога. Із західного боку вона прорізає масив схилу корінного берега, де з одного з боків розташований короткий вус-відгалудження. У цих же контурах дорога існувала і на рубежі ХІХ–ХХ ст. [13, с. 30–31].

Хоча В. Г. Ляскоронський вбачав східне її положення новітнім явищем, а справжній в'їзд розміщував північніше, де в нього на плані було зображено додаткове валоподібне спорудження. Рештки «додаткового укріпленого майданчика» розміром 80×100 м, описувано В. Г. Ляскоронським [11, с. 66–68, рис. 84] на разі не збереглися. Та варто зазначити, що на разі ця ділянка укріплень значно поруйнована, має нерівні контури, тоді як у В. Г. Ляскоронського майданчик городища має чіткий овальний контур. Тому питання розміщення укріплень та в'їзду в цій частині городища на разі залишається нез'ясованим.

Можливо, така форма та розподіл дорогою укріплення на дві частини не випадкові. Здогадно, цей шлях, що перетинав городище наскрізь, позначав саме межу «замку» та «посаду» козацької фортеці (за прикладом багатьох інших городищ сотенних містечок краю). «Замком», здогадно, є умовно північна, більша частина, укріплення, площею бл. 5 га. Лінія простягання укріплень цієї ділянки має округлу форму і гіпотетично може мати більш давні корені. Тоді як умовно південна частина (площа бл. 2 га) має виразні ламані лінії укріплень, що можуть бути ототожені з рештками bastiонів, які були характерними об'єктами фортифікаційного зодчества, особливо – ХVІІІ ст.

Північне розміщення замку відносно укріпленого посаду засвідчене й планом фортеці на «Спеціальній карті України» Г. Л. де Боплана 1650 р. [4, с. 98] (рис. 3.1).

Судячи з плану В. Г. Ляскоронського північніше цього шляху, що своєю траєкторією співпадає з сучасним, приблизно на місці теперішньої водонапірної вежі (і, відповідно, неподалік закладених шурфів), розміщувалася церква [11, рис. 84]. Це був Успенський храм, закладений не пізніше I тр. XVIII ст. [15, с. 56; 15].

Неукріплене селище міста козацької доби розташовувалося на краю мису, на північний схід від городища.

Знахідки. Підйомні матеріали досить численні, з абсолютним переважанням слідів бурхливого розвитку містечка та села Яблунів-Яблуневе XVIII–XX ст. Особливо багато останніх на селищі на схід від укріплення. Знахідок більш ранніх епох на поверхні майже немає, що, як виявилось пізніше, пояснюється потужними пізніми відкладеннями, які повністю їх перекривають (рис. 4.5–11).

Лише кілька зразків можна було віднести до давньоруського часу (рис. 4.1) та XVII ст. (рис. 4.2–4), та й ті, як здається, підняті на поверхню лише завдяки перекопам. На місці віднайдення означених матеріалів було закладено два шурфи.

Перший з шурфів, розміщений неподалік водонапірної вежі та місця колишнього розміщення Успенської церкви, суцільно потрапив у об'єкт (споруду) XVIII ст. Серед одиничних фрагментів кераміки I пол. – сер. XVII ст. з перекопів (рис. 4.12) абсолютно переважають матеріали епохи Гетьманщини (рис. 4.13–15), що й датують об'єкт. Повністю він не досліджувався. Відповідно характер та потужність нашарувань у цьому шурфі встановити неможливо.

Другий шурф дав значно більше інформації. Нашарування XVII–XVIII ст. мали потужність до 0,60–0,70 м. Що логічно, вгорі віднайдені класичні матеріали XVIII ст. (рис. 5.1–3), нижче, з ледь помітним розмежуванням – знахідки, віднесені до XVII ст. Серед них – характерні вінця посудин із рельєфним орнаментуванням (защипи і валики), чи крайкуванням поливою (рис. 5.4–5). Серед індивідуальних матеріалів – господарський залізний ніж (рис. 5.1–7) та цікавий бронзовий наконечник рем'я (?), з рельєфним орнаментом у вигляді голови коня (рис. 5.6). Останній трапився в передденні зазначеного прошарку.

Нашарування козацької фортеці підстилав доволі потужний, але досить бідний на знахідки, прошарок з матеріалами давньоруської доби (XII ст.) (до 1,00 м). У північній половині шурфа простежувалося заповнення краю якогось об'єкту давньоруської доби. Можливо, саме завдяки потраплянню дослідницького шурфа на місце (край) зазначеної ями й вдалося віднайти матеріали доби Київської Русі.

Зазначена яма досліджувалася лише в межах шурфа, але й ця частина дала досить цікавий і виразний матеріал. Так, в її заповненні трапився цілий набір фрагментів посуду XII ст., стінок з характерним декоруванням (рис. 5.8–15) та залізний ніж з горбатою спинкою (рис. 5.16). Тут же розчищено анатомічно цілий кістяк молодої особини вовка (визначення польове, остеологічні матеріали передані на вивчення канд. біол. наук Є. Ю. Яніш).

Матеріали давньоруського часу були вперше виявлені в межах давнього укріплення сучасного с. Яблуневе. Це не лише підтверджує більш давніші, ніж вважалося дотепер, корені містечка, а й ставить питання про можливість розміщення тут городища епохи Київської Русі. Адже, як говорилося вище, насельницька традиція «реанімування» давньоруських укріплень у козацький час у вигляді сотенних фортець на території Лівобережжя на поч. XVII ст. була надзвичайно поширеним явищем.

Цікаво, що в матеріалах з городища не представлена кераміка XI ст., а наявні виключно вінця XII ст. Тоді як кілька з нововідкритих неукріплених селищ округи, розміщених в заплавах зонах, якраз містять абсолютно переважаючі матеріали саме II пол. – кін. XI ст.

Таким чином, цими роботами підтверджено щонайменше наявність давньоруських коренів Яблуневого. Чи було на цьому місці в той час вже городище – поки що однозначно сказати неможливо, але все ж більшість ознак вказують саме на це.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Lustracye Wołynia, Podola i Ukrainy z pićrwszćj połowy XVII wieku / wydal Aleksander Yabłonowski // Źródła dziejowe. – Warszawa: Skład glynny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. – Т. V. – 226 s.
2. Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук. В 3-х т. [под ред. Н. А. Попова]. – Т. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571-1634. – СПб: Типогр. Импер. акад. наук, 1890. – 766 с.
3. Архив Юго-Западной России. Часть VII. Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 85, 647, XII с.
4. Боплан Г. Л. Описание Украины [пер. с фр. З. П. Борисюк, ред. пер. А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко] / Гийом Левассер де Боплан. – М.: Древлехранилище, 2004. – 576 с.
5. Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Вид. 2-е / Дмитро Вирський. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.
6. Владимирский-Буданов М. Ф. Акты о заселении Южной России XVI и XVII вв.: Предисловие / М. Ф. Владимирского-Буданова // Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Часть VII. Т. 3. Акты о заселении Южной России XVI–XVIII в.в. – К.: Типогр. Имп. Унив. Св. Владимира, Акц. о-ва печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1905. – С. I–LXXXI.
7. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в трех томах [ред. кол.: П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский и др.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Том 1. 1620–1647 гг. – V, 586 с.
8. Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. / А. М. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Книга одиннадцатая [под ред. А. М. Лазаревского]. – К.: Типогр. Корчак-Новицкого, 1896. – С. 34–203.
9. Лазаревский А. М. Лубенщина и князя Вишневецкие (Матвию Терентьевичу Симонову) / Ал. Лазаревский // Киевская Старина. – К., 1896. – № 1. – С. 115 – 127; № 2. – С. 209 – 229; № 3. – С. 334–357.
10. Літопис Самовидця [видання підготував Я. І. Дзира]. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
11. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIV Археологического съезда в Чернигове в 1909 г. Том III / МАО; [под ред. графини П. Уваровой]. – М.: Типогр. Общества распространения полезных книг, 1911. – С. 1–82.
12. Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия: издание второе / монография Василия Ляскоронского. – К.: Типогр. Н. А. Гирич, 1903. – VII, 422 с.
13. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений) / Николай Макаренко. – Полтава: Изд-во ПУАК, 1917. – 105, XIX с.
14. Макаров Н. А. Древнерусские амулеты-топорики / Н. А. Макаров // Российская археология. – М.: Наука, 1992. – № 2. – С. 41–56.
15. Милорадович В. Средняя Лубенщина / В. Милорадович // Киевская Старина. – 1904. – Октябрь–Декабрь. – С. 54–57, 209–240; 518–539.
16. Мокляк В. О. Яблунево, с., Оржицький р-н. Православної церкви громада. Успенська церква / В. О. Мокляк, В. А. Павленко, Т. П. Пустовіт // Полтавіка: Полтавська енциклопедія [ред. кол.: О. А. Білоусько, гол. ред. Т. П. Пустовіт, заст. гол. ред. Ю. М. Варченко та ін.]. – Полтава: Полтавський літератор, 2009. – Т. 12. Релігія і церква. – С. 735.
17. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. – Курск, 1996. – 159 с.
18. Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведовательной группы ИА АН СССР в 1980 г. на территории Сумской, Черниговской и Полтавской обл. // НА ІА НАНУ, ф. е., спр. 1980/65, 58 арк.

19. Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине / Ф. Николайчик // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1900. – Т. XIV, отд. III. – С. 84–192.
20. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы / Л. В. Падалка. – Полтава: тип. Тов-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.
21. Падалка Л. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ.: (Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губ.) / Л. Падалка // Труды ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 153–214; 12 черт.
22. Шерстюк В. В. Розвідки на території Оржицького району Полтавської області в 2016 р. / В. В. Шерстюк, О. О. Прядко // Археологічні дослідження в Україні – 2016: щорічник-зб. наук. пр. – К.: Стародавній Світ, 2017. У друці.
23. Шерстюк В. В. Яблуневе, с. Яблунівська сільська рада. Городище сотенного містечка Яблонків (Яблонів) XVII–XVIII ст. / В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Оржицький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред., підг. до друку В. О. Мокляка]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 289–291.

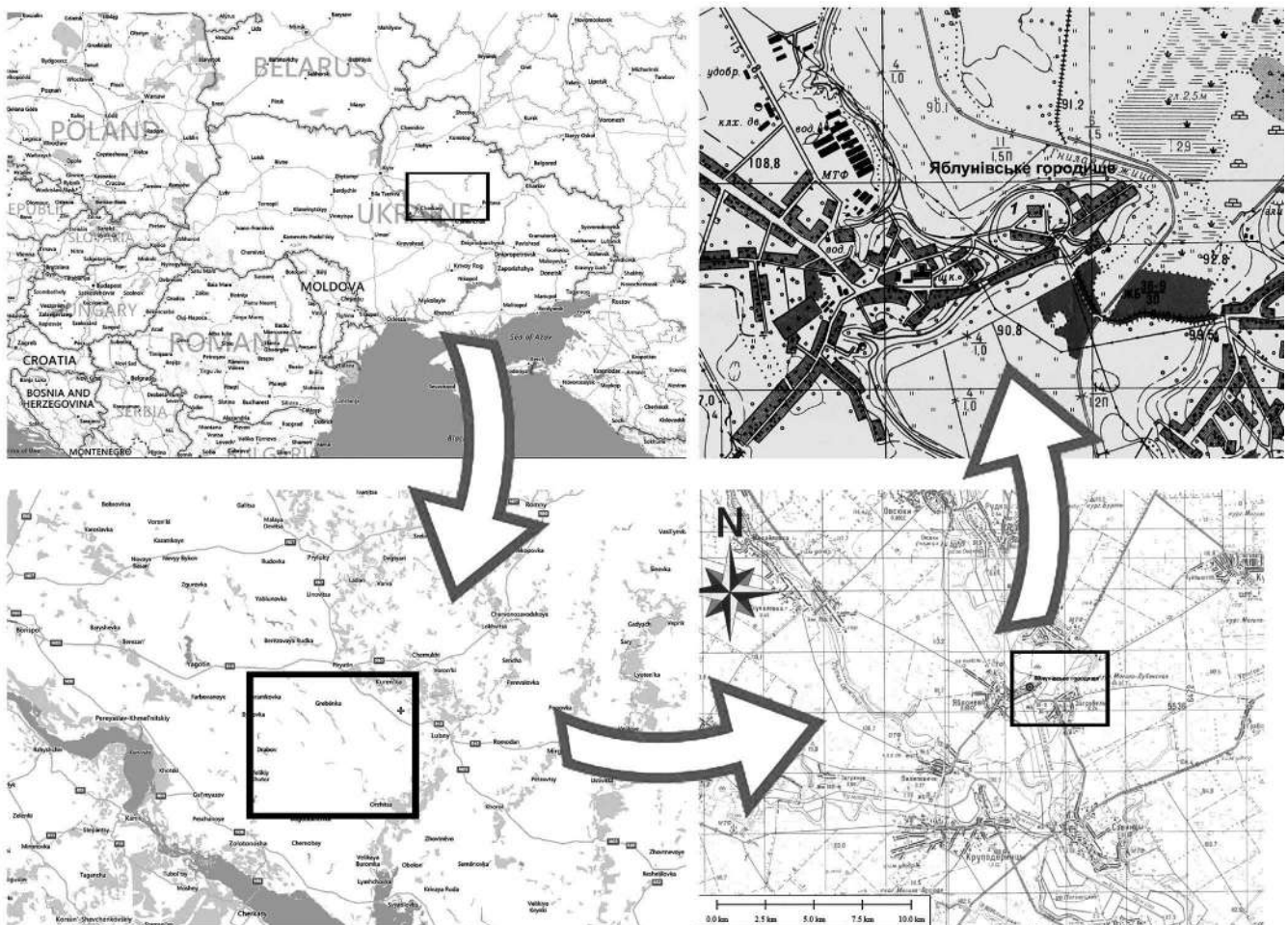

Рис. 1. Карта місця розміщення Яблунівського городища
(основи: <http://wikimapia.org>; топокарти М-36-В; М-36-78-А-а).

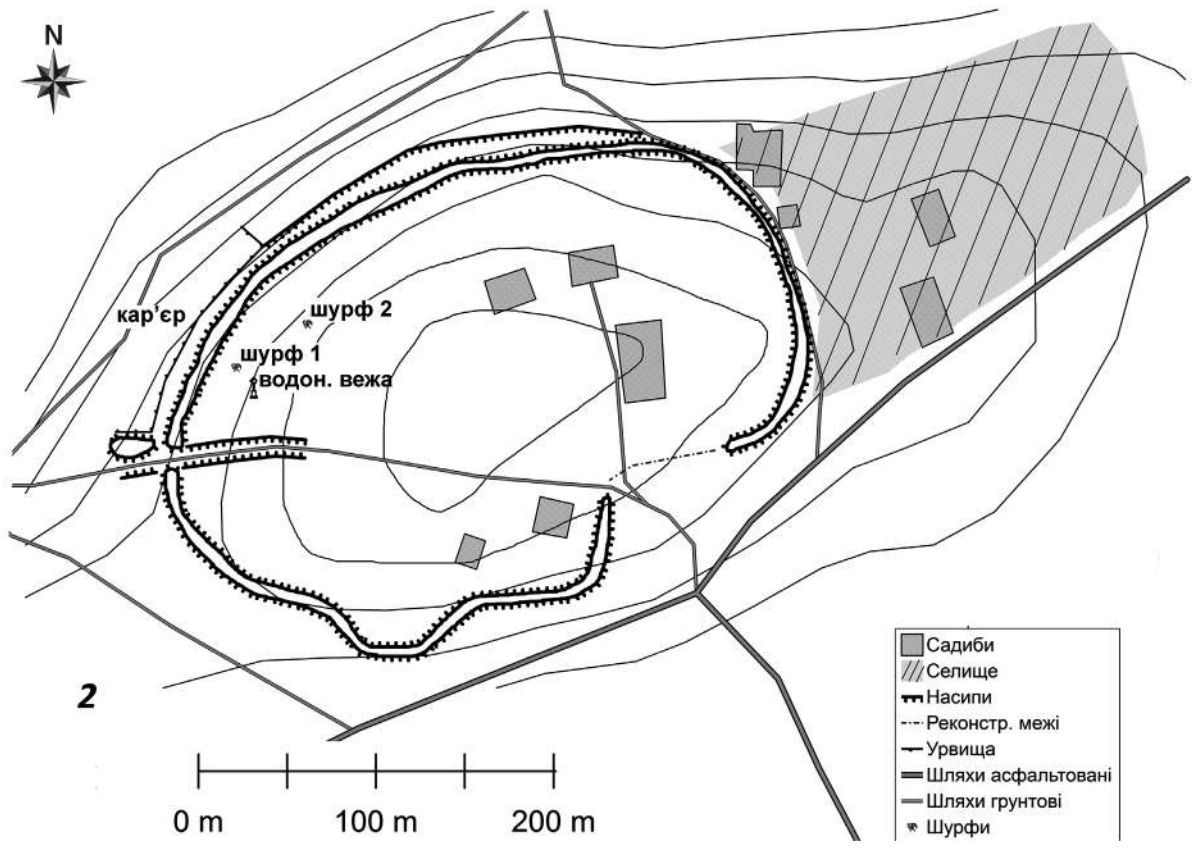
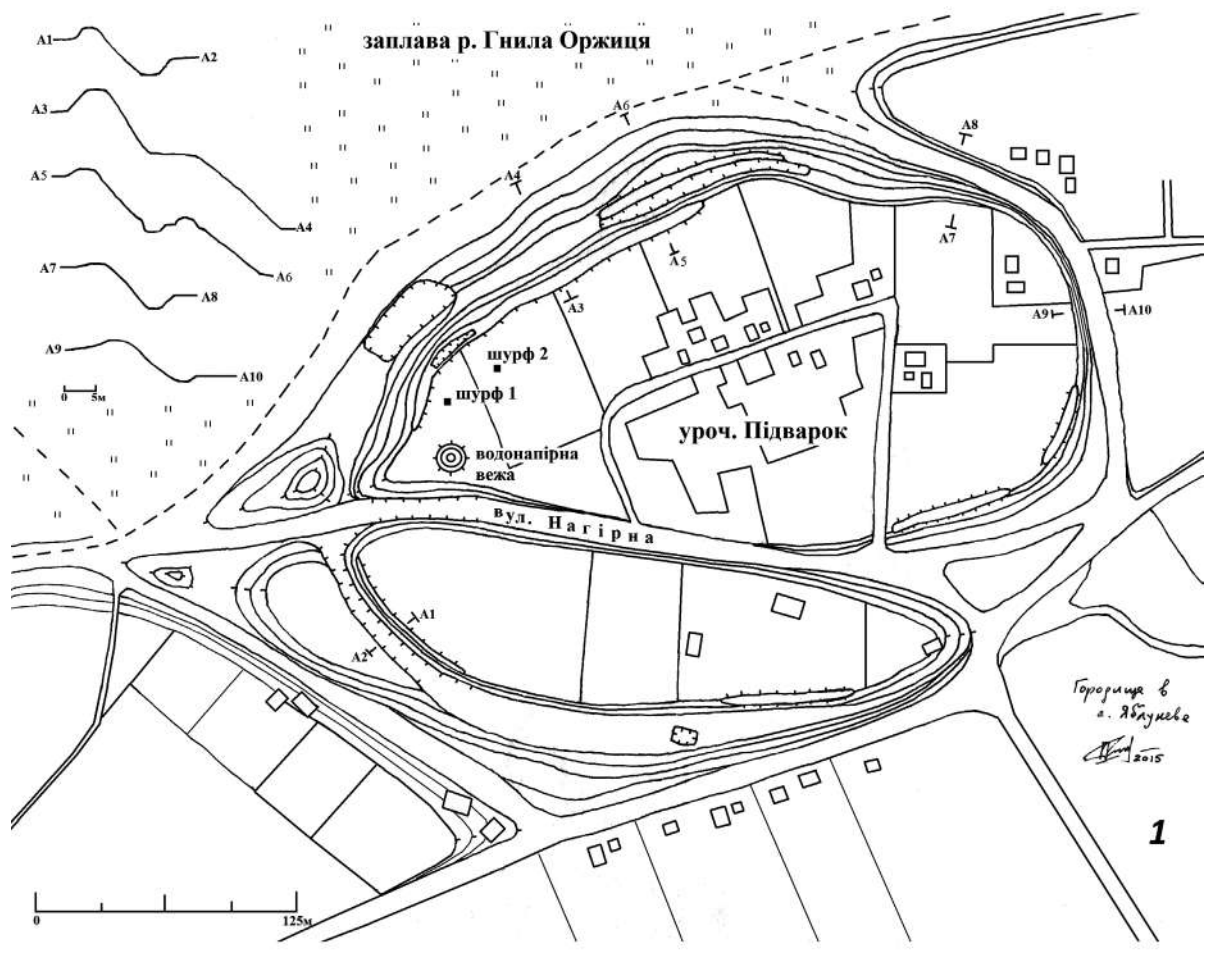
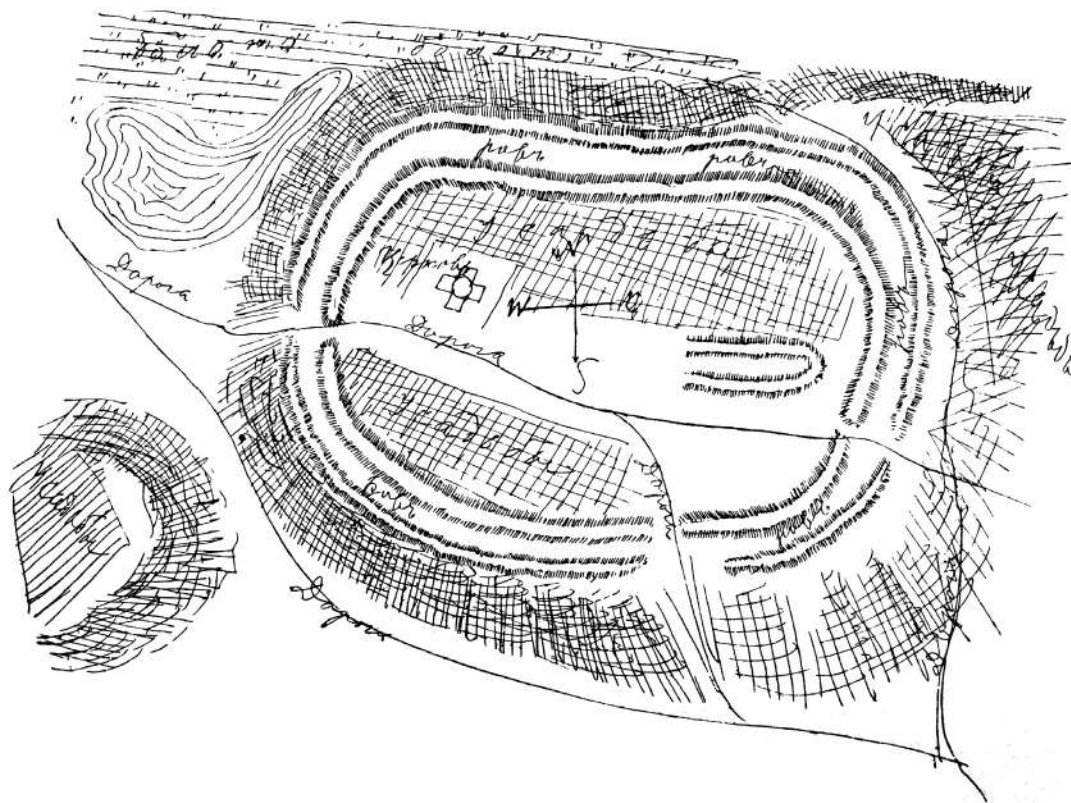

Рис. 2. План Яблунівського городища.
 1 – зйомка О.О. Прядка, 2015 р.; 2 – зйомка В.В. Шерстюка 2016 р.

1

2

Рис. 3. Плани укріплень Яблонева:
1 – за Г. Бопланом, 1650, 2 – за В.Г. Ляскоронським, 1911.

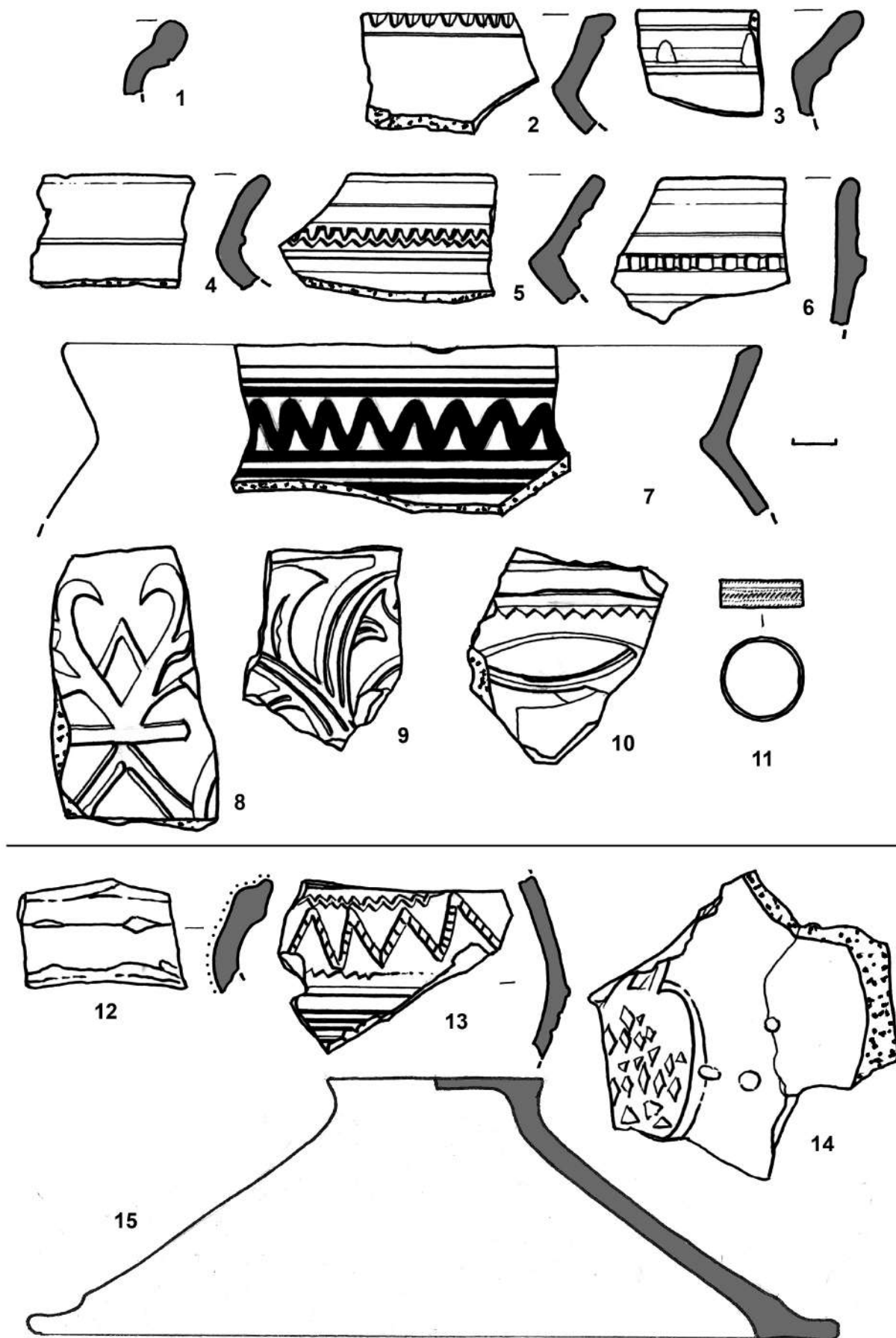

Рис. 4. Знахідки. 1-11 – підйомні матеріали, 12-15 – шурф 1. 11 – бронза, усе інше – кераміка.

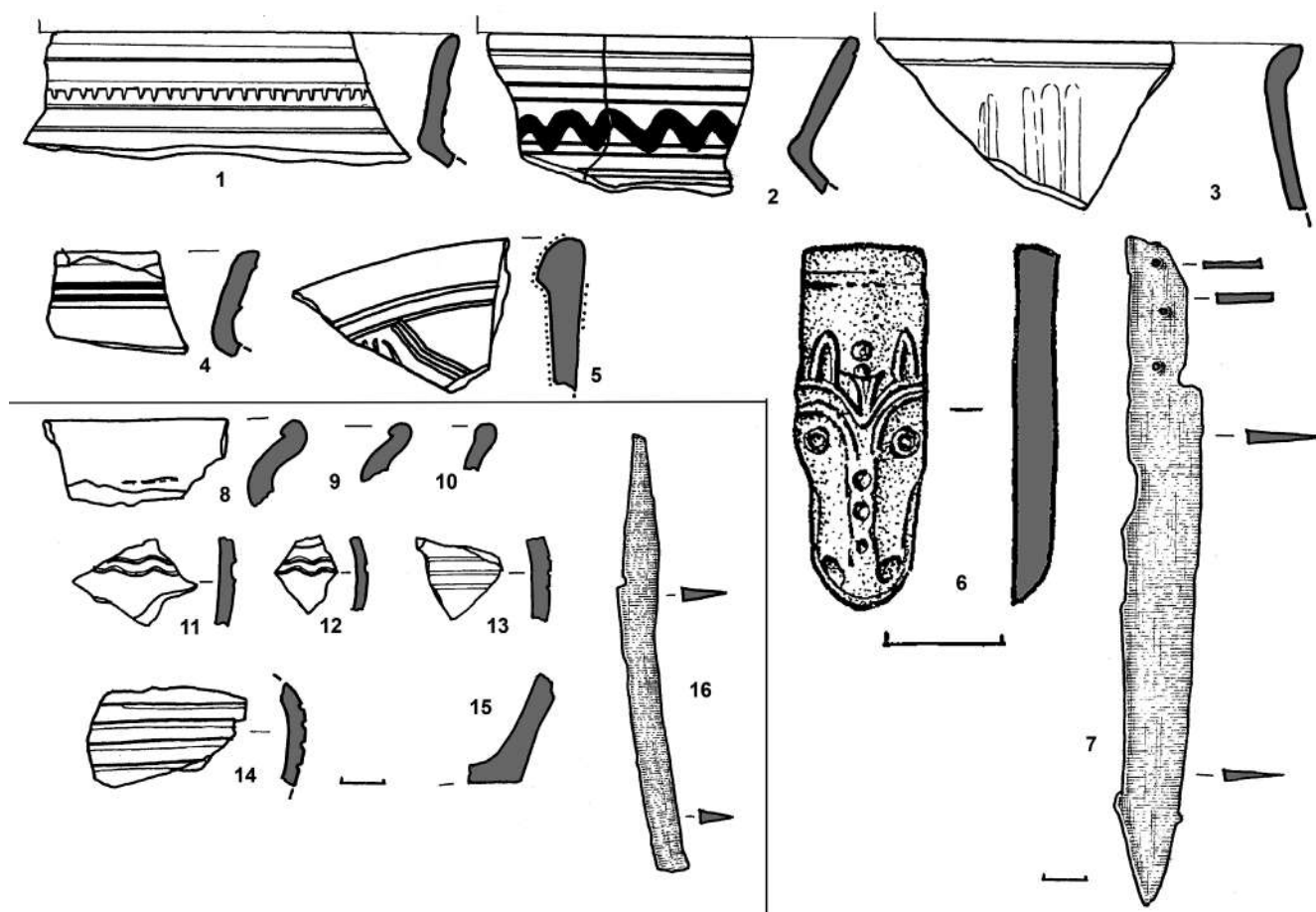

Рис. 5. Матеріали з шурфа 2. 6 – бронза, 7, 16 – залізо, усе інше – кераміка.

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
начальник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції
Сергій Шпаковський,
начальник Відділу охорони пам'яток історії
та культури в Хмельницькій області,
аспірант Центру пам'яткознавства НАН України

АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ МАЄТКУ ПШЕЗДЗЕЦЬКИХ У СМТ. ЧОРНИЙ ОСТРІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2018 РОЦІ

У статті розповідається про результати археологічних та історико-архітектурних досліджень, проведених на території смт. Чорний Острів у 2018 р.

Ключові слова: Чорний Острів, археологічні дослідження, історико-архітектурні дослідження, археологічний матеріал.

Смт. Чорний Острів (перша писемна згадка 1366 рік) постановою КМУ від 26.07.2001 р. № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» включено до Списку історичних населених місць України [1, с. 563].

У серпні 2018 року на території смт. Чорний Острів, проводилися польові археологічні дослідження на території маєтку Пшездзецьких (біля будівлі палацу) у смт. Чорний Острів експедицією під керівництвом к. і. н., археолога П. О. Нечитайла та з науковими консультаціями та сприяння проведенням робіт істориком, пам'яткоохоронцем С. М. Шпаковським. Польові археологічні дослідження проводилися згідно договору № 403/21-18 від 27.07.2018 р., укладеного з приватним підприємцем архітектором С. І. Козаком у складі науково-проектної документації на реставрацію пам'ятки архітектури місцевого значення палац Пшездзецьких по провулку Вовчогоранському, 9 в смт. Чорний Острів Хмельницької області (замовник Чорноострівська селищна рада) [2].

Метою досліджень ставилося вивчення культурних нашарувань в місці існування палацу Пшездзецьких та елементів втраченої історичної забудови, що існувала між двома корпусами палацу (арка з неоготичною вежею, яка простежується на акварелі Наполеона Орди) [3].

Одним з пріоритетних напрямків був пошук архітектурних решток вежі та арки, що з'єднувала північний та південний корпуси палацового комплексу Пшездзецьких, за акварельним малюнком Наполеона Орди (1807–1883) (рис. 3).

Іншим об'єктом пошуків були рештки мосту, що за текстовим описом 1840 року з'єднував дерев'яну веранду й острів на ставку [4].

Перед початком польових досліджень було опрацьовано доступні графічні і текстові джерела та узагальнені історичні дослідження. Всебічну допомогу в зборі та обробці цієї інформації надав С. М. Шпаковський. Ним же було запропоновано перспективні локації для майбутніх розкопів.

З урахуванням поставлених завдань та особливостей рельєфу зі значним перепадом висот (від 298 до 293 за Балтійською системою висот), було вирішено закласти три траншеї з орієнтацією Пд.-Пн. (рис. 2, 4).

Траншеї розбивались на квадрати зі стороною 2 м. Глибини та висоти фіксувались від 0 відмітки, яка була спільною для траншей № 1 та № 3 і відповідала 181,93 за Балтійською системою висот. Креслення виявлених об'єктів та стратиграфії проводилось у масштабі в 1:20 см. Креслення генерального плану робіт відбувалось в масштабі 1:100 см. Увесь процес польових робіт документувався за допомогою польових записів, креслень та фотофіксації.

Аналіз отриманої під час польових робіт інформації проводився із залученням вузькопрофільних фахівців. Рухомі знахідки атрибутувались та датувались за стратиграфічним та історико-типологічними методами.

Вперше в історичних джерелах Чорний Острів згадується як Чорний городок у 1366 р., коли польський король Казимир III віддав литовському князю Любарту Гедиміновичу у володіння село (villa) Чорний городок (Czarny Ostrow). Тут був збудований замок, ймовірно, дерев'яно-земляний. Це був договір про розмежування кордонів між польським королем Казимиром III та русько-литовським князем Дмитром-Любартом. За цією угодою Чорний городок разом з Острогом, Полонним, Меджибожем та іншими залишався в складі русько-литовського князівства. У XIV столітті це місце фігурує у джерелах під назвою Чорного городка, однак у другій половині цього ж століття – це вже Чорний Острів [5, с. 560–561].

За переказом, під час набігів татар на Поділля воєвода Свірч разом зі своєю дружиною, рятуючись від переслідування, втік на острів Буга і тут оселився. Так заснували містечко, яке мешканці обкопали захисними ровами. У середні віки все населення острова вимерло від чуми. Страшний мор пройшовся цими місцями. Ті, хто залишились, спалили свої пожитки і покинули цю місцину. Тоді острів здобув назву Чорного [6, с. 727–728].

З кінця XIV ст. належав Новодворським, з 1545 р. – Свірщам. 1425 р. Чорний Острів належав Іванові (Янові) Свірчу, наданий йому попередньо Вітольдом і в цьому ж році внаслідок обміну перейшов до Миколая Бедриха. Чорний Острів з 1545 р. належав Анні з Новодворських Влодкові – дружині старости Мацея Влодека. У 1556 р. король Сигізмунд Август дозволив власниці села Свірщовій називати його містечком, надав йому Магдебурзьке право, причому Чорноострів отримав назву «*orpidum fortalitium*», тобто укріплене місце. Пізніше належав Вишневецьким. Пізніше він перейшов до її сестри Констанції Свірч [6, с. 728].

Чорний Острів часто фігурує в писемних джерелах пізнього середньовіччя. Зокрема, Чорний Острів (Czarny Ostrow), м. – Под. р. 1629, 1650, 1661, 1667, 1668 рр.; Пог. р. 1662 р., Ком. р. 1678 р.; (Cornostra), м. – Кам. д. 1681 р. [7, с. 292].

1592 р. племінник князя Дмитра Байди Вишневецького – Костянтин Вишневецький через одруження з Анною отримав у володіння Чорний Острів, яким Вишневецькі володіли до 1744 р [6, с. 728]. Зокрема, Чорний Острів у 1678 році нараховував 335 димів та належав дідичу князю на Вишнівці Константію Корибуту Вишневецькому, брацлавському воєводі [8, с. 129].

Після смерті князя Михайла Серватія Вишневецького місто перейшло його внучці – Катерині з Огінських Пшездзецькій.

1657 року під Чорним Островом стояв табором семигородський князь Юрій II Ракоці. При переправі через р. Бог (Буг) він був оточений військами Станіслава «Ревери» Потоцького, Єжи Себастьяна Любомирського, Стефана Чарнецкого і змушений був 23 липня підписати угоду.

У другій половині XVII ст. замок у Чорному Острові був зруйнований.

За люстрацією 1780 року місто налічувало 224 будівлі, мало замок над озером, перебуваний на палац і оточений високими валами. У середині XVIII ст. Чорний Острів дістався в спадок К. Огінській, яка у 1744 р. вийшла заміж за Антонія Тадеуша Пшездзецького герба Рох, підканцлера Великого князівства Литовського (1718–1772 рр.). З того часу Чорний Острів протягом кількох поколінь належав Пшездзецьким. Послідовно ним володіли Міхал Пшездзецький (перший став вживати титул «графа на Чорному Острові»), Костянтин Пшездзецький (1782–1856) – предводитель шляхти подільської губернії. Перебував переважно в Чорному Острові, де поповнив цінну картинну галерею, успадковану від батька [9, с. 57].

Ймовірно, саме Міхал Пшездзецький, отримавши Чорний Острів, на місці старого замчиська, що знаходився на пагорбі, збудував новий палац. За описом подільського історика М. Орловського ще у II половині XIX ст. навколо палацу зберігалися давні земляні вали [10].

Внук Міхала Пшездзецького – Александр у 1833 р. залишив опис палацу і його зібрань [4]. Резиденція Пшездзецьких знаходилась на острові, оточеному водою, який з'єднувався з сушею за допомогою гребель і довгих мостів. Квадратний двір був розташований на вершині невеликого пагорба. Від головної в'їзної брами дорога вела під гору спочатку між дерев парку, а потім між двома будинками, які ніби являли собою другу браму, і підводила до портику палацу. А. Пшездзецький залишив опис палацу в інтер'єрі та ззовні та назвав його стиль італійським. Найдавнішим був головний корпус палацу в стилі класицизму. Майже квадратний в плані, на високому цоколі, двоповерховий, з пивницями. Головний фасад палацу з ризалітом був почленований пілястрами з корінфськими капітелями, завершений антаблементом і трикутним гзимсованим фронтоном з гербовим картушем фундатора по центру. Чотири висунуті на передній план колони з терасою на горі первісно утворювали критий під'їзд. Пізніше колони були з'єднані стіною з напівкруглими віконними і дверними прорізами, утворюючи в такий спосіб додатковий передпокій. Подібний вигляд мали також вікна і двері, що виходили на верхню терасу з балюстрадою. Фасад з боку саду мав тригранний ризаліт, почленований пілястрами, з терасою на другому поверсі. Над ризалітом знаходився мезонін з невеликими напівкруглими вікнами і пілястрами в міжвіконних площинах. Бічні фасади повторювали риси пластичного декору східного та західного фасадів. Будівлю увінчував широкий профільований карниз. Дах палацу був чотирисхилий, над ризалітом – двосхилий, над мезоніном – плоский, покритий мідною бляхою [9, с. 58].

Ліворуч від палацу знаходилась чотирикутна неготична вежа з годинником. Вона сполучалася з палацом критим коридором, а далі з неготичним флігелем з двоповерховою центральною частиною. Пізніше для симетрії праворуч від палацу була збудована триповерхова вежа [9, с. 58].

Інтер'єр палацу також мав риси класицизму. На першому поверсі знаходились житлові приміщення, бібліотека, салони, картинна галерея. Один салон другого поверху мав білі мозаїчні стіни зі штучного мармуру, другий – жовті. Обидва салони мали ліпний декор. Перекриття середньої восьмигранної зали другого поверху спиралося на чотири колони з корінфськими капітелями.

У резиденції Пшездзецьких у 1830–1850 рр. жив і творив італійський художник Матео Бачеллі (1769–1850) та український байкар Леонід Глібов, який з 1856 по 1859 рр. викладав історію в повітовому дворянському училищі для панночок. Художник намалював євангельські сцени для місцевого костелу. Гостював у палаці у 1847 році відомий угорський композитор Ференс Ліст, який написав і вперше виконав тут свою рапсодію № 2. Після смерті К. Пшездзецького (1873 р.) Чорний Острів належав його вдові Е. Пшездзецькій. У 1898 р. палац був проданий графині Ігнат'євій, яка віддала його в оренду на 7 років донським козакам, котрі значно пошкодили комплекс [9, с. 59]. У 1895–1904 рр. у Чорному Острові дислокувався Оренбурзький козачий полк [13, с. 97]. Ще раніше, у 1889 році, Е. Пшездзецька продала проскурівському купцю С. Маранцю чорноострівську цукроварню (засн. 1852 р. у містечкові Чорний Острів), який розібрав та перевіз її в Проскурів [13, с. 120].

Пізніше було розібрано дві башти та арку між будівлями маєтку.

Відомості про використання палацу Пшездзецьких у довоєнний період відсутні. У 1959–1981 рр. тут знаходилась загальноосвітня школа, з 1981 р. – Чорноострівська дитяча музична школа, частина приміщення використовується районним історико-літературним музеєм Леоніда Глібова [11].

Щодо давньої іконографії Чорного Острова, крім трьох акварелей Наполеона Орди (зберігаються в Кракові), збереглися дві фото світлини 1930 р. ринкової площі з ратушою XIX ст. та мурованим заїздом [12, с. 740].

За Александром Пшездзецьким, у Чорному Острові, на місці теперішніх шкільних корпусів, колись був гарний парк, розбитий відомим майстром Діонісієм Міклером (Мак-Клером) [14, с. 140]. Парк не зберігся.

Нажаль, давні архівні джерела з історії Чорного Острова та родини Пшездзецьких слабо досліджено та не введено в науковий обіг в Україні. На це наших істориків чекають архіви Польщі. С. М. Шпаковському вдалося віднайти в Державному архіві Хмельницької області дві архівні справи, пов'язані з родом Пшездзецьких. Перша справа з фонду Подільського губернського правління – «По указу правит. Сената с изображением мнения государственного совета по делу Черно-Островских церквей с графом Пшездзецьким в замене земли (начато 5 августа 1827 г. – окончено 22 октября 1830 г.) на 449 листах» [15]. У цій архівній справі, крім переписки між різними інстанціями (листи, акти, циркуляри) щодо визначення земель римо-католицької церкви і графом Пшездзецьким, зберігся цінний геометричний план 1820 року землі римо-католицької церкви (за межами Чорного Острова, але з прив'язкою до міста).

Ще одна справа з фонду Подільського губернського правління – «По отношению Подольского губернского предводителя дворянства об ярмарках в имени ее м. Черноострове (начало 26 августа 1846 г. – окончено 14 сентября 1846 г.) на 6 листах» [16]. Тоді Пшездзецький змінює дати ярмарків у Чорному Острові.

Про Чорний Острів (місто і замок Київського воєводи) згадує у 1594 році у своєму «Щоденнику...» Еріх Лясота зі Стеблева [17, с. 222–277].

Чорноострівський замок описує Ульріх фон Вердум у своєму «Щоденнику подорожі...», пишучи: «...Замок височіє на окремому острові; у ньому немає ніяких будівель, лише земляний вал з частоколами. Згадані 6 тисяч татар, що спішилися перед Масевцями, не змогли оволодіти й цим містом...» [18, с. 95].

Попередні натурні дослідження на місцевості щодо підтвердження місця знаходження пізньосередньовічного замку (замчища) в Чорному Острові було проведено В. А. Захар'євим та С. М. Шпаковським, котрі, проаналізувавши давні карти (зокрема, II половини XVIII ст. Р. Занноні), встановили місцезнаходження замчища – пануюча висота над річкою, що за площею та формою відповідає згаданій карті [19, с. 100]. Замок знаходився на території маєтку Пшездзецьких та римо-католицького костелу. Частково замчище можна простежити на сучасних топографічних картах та по рельєфу місцевості біля річки Південний Буг

Територія палацового комплексу розташована в історичній частині містечка, на правому березі річки Південний Буг. Корпуси палацу розташовані на високому пагорбі з перепадом висот від 298 до 293 за Балтійською системою (рис. 1–2, 4).

З півночі на південь із західного боку садиби простяглась заболочена місцевість з каскадом озер, ставків. Садиба розташована на узвишші, з ухилом в західному напрямку до ставу, посеред якого знаходиться острів, зарослий чагарниками. На північ від садиби рельєф стрімко понижується в бік річки Південний Буг, яка в цьому місці досить вузька. Далі на північ рельєф полого підіймається в бік села Вовча гора. На території садиби на момент проведення досліджень існували: палац (де зараз розміщена музична школа та літературно-історичний музей Глібова), сучасна триповерхова будівля школи зі спортзалом, що збудована східніше, будівля туалету з півночі та двоповерховий будинок бібліотеки (південний корпус палацу) з півдня (рис. 2, 4). Ці споруди утворюють великий двір. Із західного боку палацу стрімкий спуск до озера з островом. Вздовж озера висаджені дерева та кущі. Садиба не огорожена. Перед будинком росте три дерева (липи). Територія засіяна травою. Під'їзд на ділянку здійснюється з півдня, вздовж головного фасаду.

Траншея № 1

Орієнтація Пн.-Пд. Була закладена між південним та північним корпусами палацу, ближче до південного, навпроти вхідного отвору, замуrowаного в радянський час (рис. 2, 4–5). Вхідний отвір знаходився за 4,4 м на захід від північно-східного кута корпусу бібліотеки, у північній стіні споруди. Траншею було розбито за 1 м на північ від північної стіни. Розміри траншеї № 1 склали 2,2×4 м. Середня глибина заглиблення – 2,2–2,4 м від денної

поверхні. Нульова відмітка знаходилась на висоті близько 0,5 м від денної поверхні і дорівнювала відмітці 298 за Балтійською системою.

Стратиграфія південного борту траншеї була наступною (рис. 6–7):

- 0,1–0,15 м – дерновий шар;
- 0, 2 м – суглинистий шар з включенням цегляної крихти та гумусу;
- 0,2–0,25 м – супісок;
- 0,1–0,15 – гумусований чорноземний шар;
- 0,9–1 м – коричневий суглинисто-супіщаний шар з будівельним сміттям;
- на глибині 1,7 м (від 0) залягав світлий материковий супісок, в який була впущена

яма № 1.

У південно-східному куті траншеї відкрито фрагмент цегляної стіни мурованої на цементному розчині, впущеної з чорноземного шару, що лежав над метровою засипкою будівельним сміттям.

Стратиграфія східного борту траншеї № 1 (рис. 6, 8).

- 0,1–0,15 м – дерновий шар;
- 0,1–0, 2 м – світлий супіщаний шар, мішаний з вапняковим розчином;
- 0,1 м – гумусований чорноземний шар
- 0,9–0,1 м – коричневий суглинисто-супіщаний шар з будівельним сміттям; шар тоншав у північному напрямку;
- 0,2 м – прошарок суглинку у кв. 2;
- 0,1 м – прошарок гумусованого супіску, з нього запущена яма № 2.
- на глибині 1,0 м (від денної поверхні) залягав світлий материковий супісок.

Яма № 1

Простежувалась у квадраті № 1 (рис. 6–9). Запуск ями було знищено пізнішим перекопом. Профілі ями «читались» у західній та південній стінках траншеї. У південній стінці спостерігалось падіння ями в східному напрямку. У західній стінці дно ями простежувалось на глибині 2,3–2,4 м від денної поверхні. За 10–20 см від дна фіксувалась лінза горілого супіску з горілим деревом сірого кольору. Яма в західній частині була заповнена чорноземним ґрунтом з сильним включенням супіску, в якому траплялось деревне вугілля, кістки тварин, тліле дерево, печина. У південній частині – чорноземним масним ґрунтом, де, крім кісток тварин, вугілля та печини, було виявлено фрагменти керамічного посуду XIV, XVI та XVII ст. та фрагменти кахель XVII ст. Окремо слід відзначити знахідку арбалетного болта XIV–XV ст. (рис. 9,2) та кованого цвяха XVII ст. Ширина ями 0,7–1,2 м. Найбільша збережена глибина – 1,5 м.

Яма № 2

Простежувалась у квадраті № 2 (рис. 6, 10). Запущена з прошарку гумусованого супіску на глибині 1,3 м від денної поверхні. Ширина близько 1 м. Профіль овальної форми. Глибина 0,3–0,4 м. Яма безінвентарна. По контуру заповнена рожевою печиною, всередині – супісок з вуглинками.

Траншея № 2

Була закладена по осі Пн.-Пд., вздовж західної стіни північного корпусу палацу, навпроти ризаліту овальної зали. Розміри траншеї 1,5×4 м. Найбільша глибина від денної поверхні – 4–4,5 м (рис. 2, 4).

Стратиграфія південної та західної були подібними стінки траншеї № 2 (рис. 11):

- 0,1 м – дерновий шар;
- 0,2–0,25 м – чорний гумусований шар;
- 0,5–1,1 м – сірий гумусований шар з будівельним сміттям;
- 0,7–1,4 м – чорний гумусований шар з матеріалами XVI–XIX ст. (у західній стінці з лінзами світлого супіску;

- 0,4–0,5 м – світлий супісок;
- 0,8–1,2 м – темний гумусований супісок;
- дерев'яно-земляна конструкція валу на глибині 3,9–4 м.

Фрагмент валу

У квадраті № 1 на глибині 3,9 м було розчищено фрагмент дерев'яно-земляної конструкції валу (рис. 12–13). У південно-східному куті траншеї у квадраті №1 було розчищено фрагмент дерев'яної конструкції, що мала округлу, видовжену форму в перерізі. Верхній шар складався з тонкого прошарку тлілого дерева, за яким заповнення було однорідним, схожим за текстурою на суглинок сірого кольору (рис. 12,2). Далі, шар тлілого дерева над сірим суглинком падав по відношенню до вертикальної стіни траншеї на 115°, понижуючись до рівня 4,5 м. На поверхні валу було зібрано фрагменти кераміки XIV, XVI та XVII ст., кістки тварин, деревне вугілля.

Траншея № 3

Була розбита під прямим кутом до північно-західного кута південного корпусу (приміщення бібліотеки), за 1 м від стіни. Орієнтація Пд.-Пн. Довжина – 3,3 м, ширина 1,5 м. На глибині 1,2 м від денної поверхні, під шаром будівельного сміття, було виявлено фрагмент стіни мурованої з цегли на вапняно-піщаному розчині. Довжина відкритого фрагменту стіни по лінії Пд.-Пн. – 2,3 м. У південній частині його ширина становить 1,4 м і поступово зужується на півночі до 1,25–1,3 м. Зі сходу та півночі археологічно простежено краї споруди.

Візуальний аналіз іконографічних даних та будівельних матеріалів дозволяє констатувати, що нами було відкрито фрагмент вежі або підпірної стіни арки, що з'єднувала північний та південний корпуси палацу Пшездзецьких. Для більш точної інтерпретації знайденого фундаменту потрібне повне археологічне розкриття споруди.

Характеристика рухомого матеріалу

Більшість знахідок становлять уламки керамічного посуду. За хронологією фрагменти керамічного посуду утворюють 4 групи.

XIV століття – представлена фрагментами товстостінного гончарного посуду, сформованого на повільнообертovому крузі. Черепок має відтінок від цегляного до темно-коричневого кольору зовні. Чорний або сірий зсередини. Є сліди кіптяви, нагару. Тісто з великою домішкою піску, шамоту та кварцевого піску з блискітками. Вінчиків не виявлено. Єдиний фрагмент денця має діаметр 10 см.

II половина XVI ст. – представлена двома фрагментами вінець горщиків. Вінця однотипні, з масивним манжетом зовні, вертикально зрізані зсередини, з підрізом у нижній частині манжету-валику. Черепок димлений, сірий, виготовлений з добре відмудленої глини з невеликою домішкою піску. Подібні вінця відомі за знахідками з Острога і Дубно і датуються II половиною XVI ст. [20, с. 35] (рис. 7, 6).

XVII століття. Найбільш чисельна група знахідок. За кольором черепка поділяється на білоглиняний, сіроглиняний (димлений, морений) та червоноглиняний посуд.

Горщики

Сіроглиняні представлені фрагментами стінок, іноді з елементами декору лискованими лініями. Слід виділити фрагмент вінця (рис. 17,14) оздобленого заціпами по верхньому краю.

Червоноглиняні горщики. Єдиний екземпляр (рис. 17,20) походить з ями № 1. Зовні – виступ-валик у верхній частині вінця. Зсередини – крайкування рудою та зеленою поливами.

Білоглиняні. Представлені двома різними типами вінець. № 16 – однотипний за формою вінця з червоноглиняним екземпляром. Також має виступ-валик у верхній частині вінця. № 19 – білоглиняний горщик з прямим, дещо відігнутих назовні вінцем із заокругленим краєм та заглибленою лінією під зовнішнім краєм. Зсередини – крайкований зеленою поливою, зовні вкритий шаром кіптяви, під якою проглядаються сліди розпису опискою.

№ 22 – подібний до попереднього, однак заглиблена лінія зовні під вінцем більш широка. Також оздоблений крайкуванням зеленою поливою та розписом опискою (рис. 17).

Глеки. З ями № 1 походять два фрагменти білоглиняного глека, зовні оздобленого зеленою поливою та штампованим орнаментом коліщатком у вигляді горизонтальних зизгагоподібних ліній.

Покришки. Представлені уламком сіроглиняної димленої покришки конічної форми з гулястим верхом та характерним заглибленням під вінця.

Миски. Виявлено уламок верхньої частини червоноглиняного виробу з різким зламом тулуба та розписом опискою.

XIX–XX ст. – мілкі фрагменти фаянсового гончарного посуду. До колекції взято уламок вінця білоглиняного горщика з розписом опискою (рис. 17,13).

Кахлі. Усі виявлені фрагменти походять з ями № 1 у траншеї № 1. Це три уламки кахель (рис. 18). № 9 – фрагмент румпи з ляпавками зеленої поливи. № 4 – фрагмент червоноглиняної виповнюючої, лицьової коробчастої кахлі з рельєфним орнаментом та рамкою. № 5 – фрагмент червоноглиняної виповнюючої, лицьової коробчастої кахлі з рельєфним рослинним орнаментом, оздобленим зеленою поливою.

Залізні вироби. Знахідки походять з ями № 1. Це кований цвях та арбалетний болт. Болт пірамідальної форми, квадратний в перерізі. Висота – 7,1 см, діаметр втулки – 1,4 см, ширина грані – 1,1 см. Має велику кількість аналогій з суміжних територій. Подібні наконечники відомі з розкопок замчиськ XIV–XV ст. у Сокільці та Брацлаві [21]. Аналогічні за формою і датуванням наконечники арбалетних болтів відомі на території західної Росії, Білорусі та Прибалтики [22, с. 94; 23, с. 331].

Скляні вироби. Представлені денцем прямокутної гутної посудини (штоф?). Ширина денця – 5,7 см, товщина скла – 0,2 см. Колір скла – бузковий (рис. 17,21).

Висновки

Археологічні дослідження, які проводилися вперше в Чорному Острові біля палацу Пшездзецьких дозволили зробити ряд важливих спостережень та виявити залишки об'єктів та артефактів, що розкривають важливі етапи освоєння території Чорного Острова та, безпосередньо, палацу Пшездзецьких. Початок існування укріплення на місці сучасного розташування палацу Пшездзецьких відноситься до XIV ст. Це підтверджують знахідки кераміки в ямі № 1 з траншеї № 1 та з поверхні рову і валу в траншеї № 2. До литовсько-руської доби існування замчиська відноситься і наконечник арбалетної стріли з ями № 1. Ці знахідки підтверджують існування в цьому місці укріпленого поселення в контексті першої писемної згадки про Чорногородок у 1366 році. Тоді Чорногородок разом з іншими містами волинської землі (Луцьк, Остріг, Меджибіж, Полонне) залишився під владою Любарта під час його війни за ці землі з Казимиром III.

Фрагменти кераміки другої половини XVI століття відображають активізацію людської життєдіяльності на замчиську, пов'язаної з наданням містечку магдебурзького права у 1556 році [24, с. 767].

Знахідки другої половини XVII ст. трапляються в шарі, насиченому деревним вугіллям, що може бути наслідком пожежі. Які саме події пов'язувати з пожежею на замчиську – визначитися важко, оскільки містечко доволі часто фігурувало у воєнних конфліктах того часу.

Траншея № 3 виявила фрагмент цегляного фундаменту, мурованого на піщано-вапняному розчині. Виявлений фрагмент, судячи з візуального аналізу будматеріалів, розмірів та орієнтації може бути частиною прибудови у вигляді неоготичної вежі з аркою, що з'єднувала північний та південний корпуси палацу Пшездзецьких. Для більш детального розуміння характеру відкритої споруди (підпірна стінка арки? стіна вежі?) потрібно подальше археологічне розкриття виявленого фрагменту фундаментів у південному та східному напрямках.

Археологічні дослідження 2018 року біля палацу Пшездзецьких засвідчили перспективність проведення подальших археологічних досліджень в історичній частині смт. Чорний Острів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011 – 796 с.
2. Нечитайло П. О. Звіт за результатами археологічних досліджень згідно договору № 403/21-18 від 27.07.2018 р. на території смт. Чорний Острів Хмельницької області // Науковий архів Інституту археології України НАН України, 2018 – 39 с.
3. Рисунок олівцем підмальований аквареллю Н.Орди, Чорний острів. Палац Пшездзецьких // Фонди Muzeum Narodowe (Kraków), Teka Podole.-III-г.а., 2952.
4. Przewddecki A. Podole, Wolyn, Ukraina / A. Przewddecki. – Wilno, 1841. – Т. I.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971 – 705 с.
6. Приходи и церкви Подольской епархии / под ред. свящ. Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008 – 996 с.
7. Крикун М. Г. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали / Микола Крикун. – Львів. 2011 – 733 с., іл., карти.
8. Крикун М. Г. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678–1679 років / Микола Крикун. – Львів: Вид-во УКУ, 2015 – 360 с., мапа.
9. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Wrocław, 1996. – Т. 9. – 446 s.
10. Орловский М. Историческое описание местечка Черноострова, Проскуровского уезда, Подольской губернии / М. Орловский // Подольские епархиальные ведомости. – 186. – №20.
11. Паспорт на пам'ятку архітектури місцевого значення Палац (перша половина XIX ст., охоронний № 2770-Хм, наказ Міністерства культури України № 912/0/16-11 від 21.10.2011 р. «Про затвердження науково-проектної документації щодо меж і режимів використання зон охорони пам'яток та занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток») у смт. Чорний Острів, Хмельницького району, Хмельницької обл. / Науковий архів НІАЗ «Кам'янець».
12. Рибчинський О. Ринкові площі історичних сіл України: монографія / Олег Рибчинський. – Львів: Вид-во Старого Лева, 2016. – 776 с.
13. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – 336 с., іл.
14. Przewddecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow / A. Przewddecki. – Wilno, 1841. – Т. 2.
15. Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 1732, 449 арк.
16. Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 5992, 6 арк.
17. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева / перекл. Л. В. Пациної // Запорозька старовина. – Київ; Запоріжжя: НДІ козацтва, Запорізьке відділення, 2003. – С. 222–277.
18. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське / перекл. з нім. І. Сварника // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 89–105.
19. Захар'єв В. А. Замки, фортеці, пізньосередньовічні міські укріплення Хмельницької області / В. А. Захар'єв, І. О. Старенький, С. М. Шпаковський. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. – 216 с.
20. Пшеничний Ю. Дубенський замок. Матеріали до характеристики добастіонного періоду / Ю. Пшеничний // Дубенський науковий вісник: матер. наук.-теорет. конф., присвяч. 525-й річниці Дубенського замку і 100-річчю від дня народження І. Д. Лозов'юка. – Рівне: Дятлик М., 2017. – Вип. 1. – С. 29–43.
21. Виногородська Л. І. Предмети озброєння та обладунків XIV–XV ст. з розкопок замків на Побужжі / Л. І. Виногородська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2006. – № 571: Держава та армія. – С. 74–84.
22. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII– XIV вв. / А. Ф. Медведев // САИ. – Вып. Е1-36. – 181 с.

23. Плавинский В. А. Арбалет в комплексе вооружения XIII–XV вв. на территории Беларуси / В. А. Плавинский // Археология Пскова и Псковской земли. – М.: Институт археологии РАН, 2014. – С. 329–342.
24. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – Warszawa, 1880. – Т. I: Аа – Dereneczna. – 960 s.

Google Черный Остров

Рис. 1. Територія досліджень на фрагменті плану Чорного Острова позначена літерою А та прямим кутом.

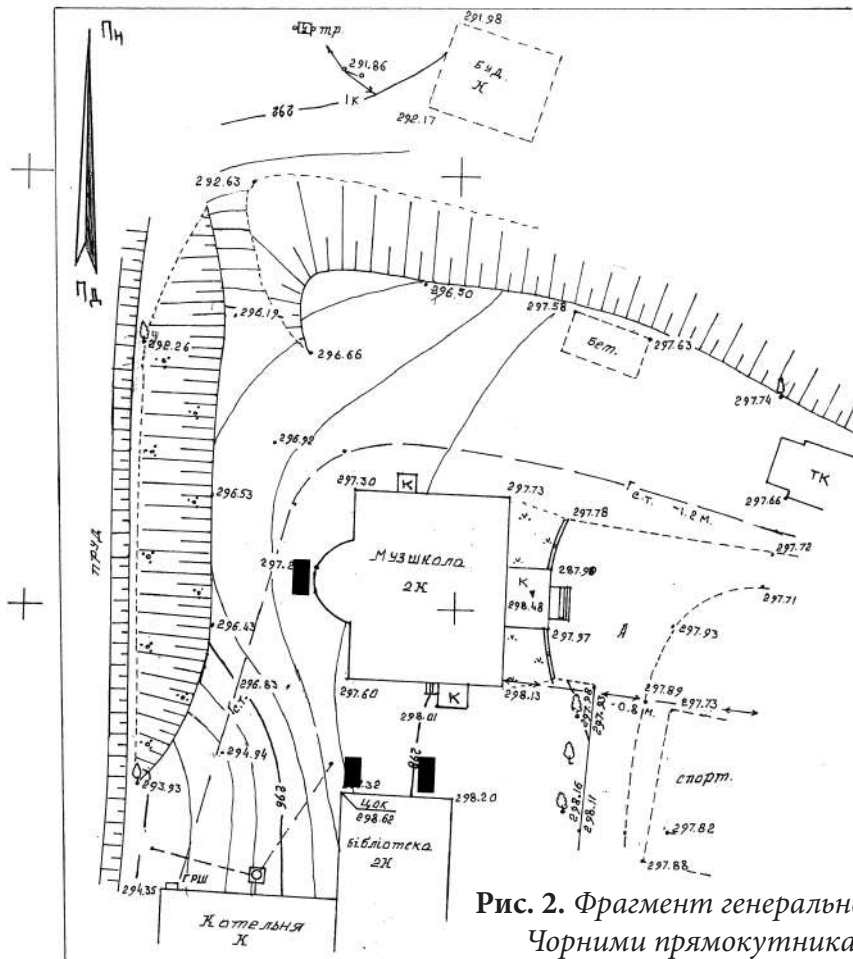

Рис. 2. Фрагмент генерального плану Чорного острова. Чорними прямокутниками позначено траншеї.

Рис. 3. Акварельний малюнок палацу Пшездзецьких Наполеона Орди.

ЧОРНИЙ ОСТРІВ. ПЛАН ЗЕМЛЯНИХ РОБІТ

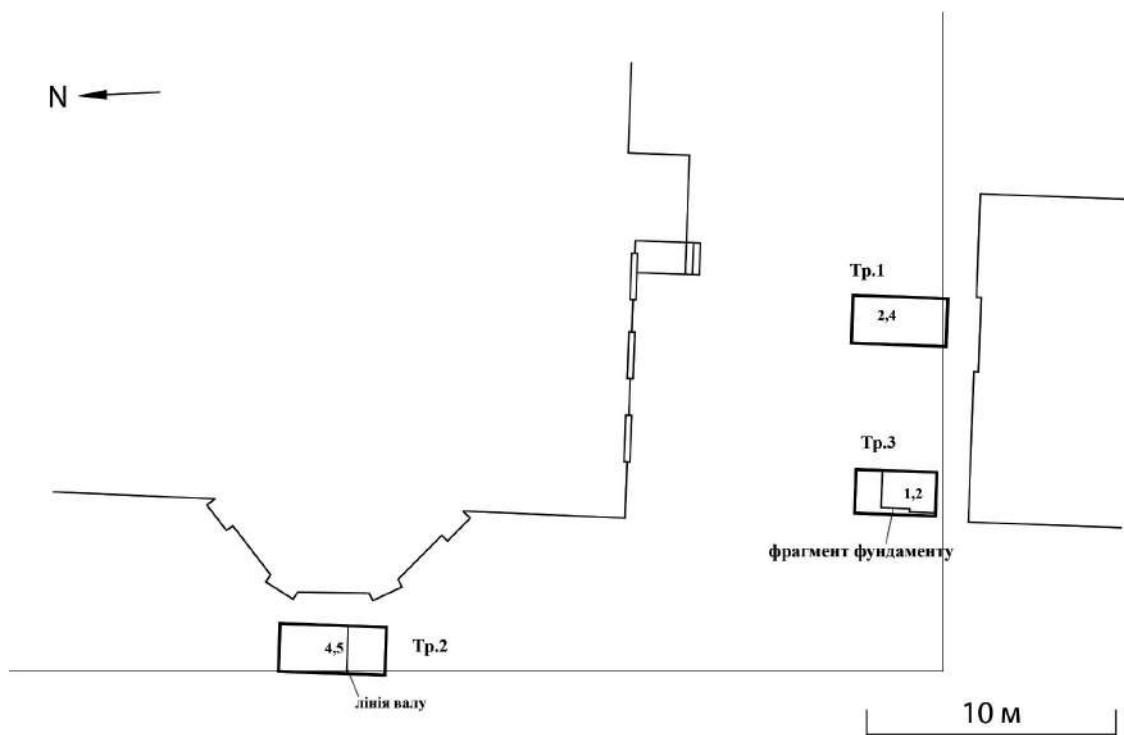

Рис. 4. План польових робіт.

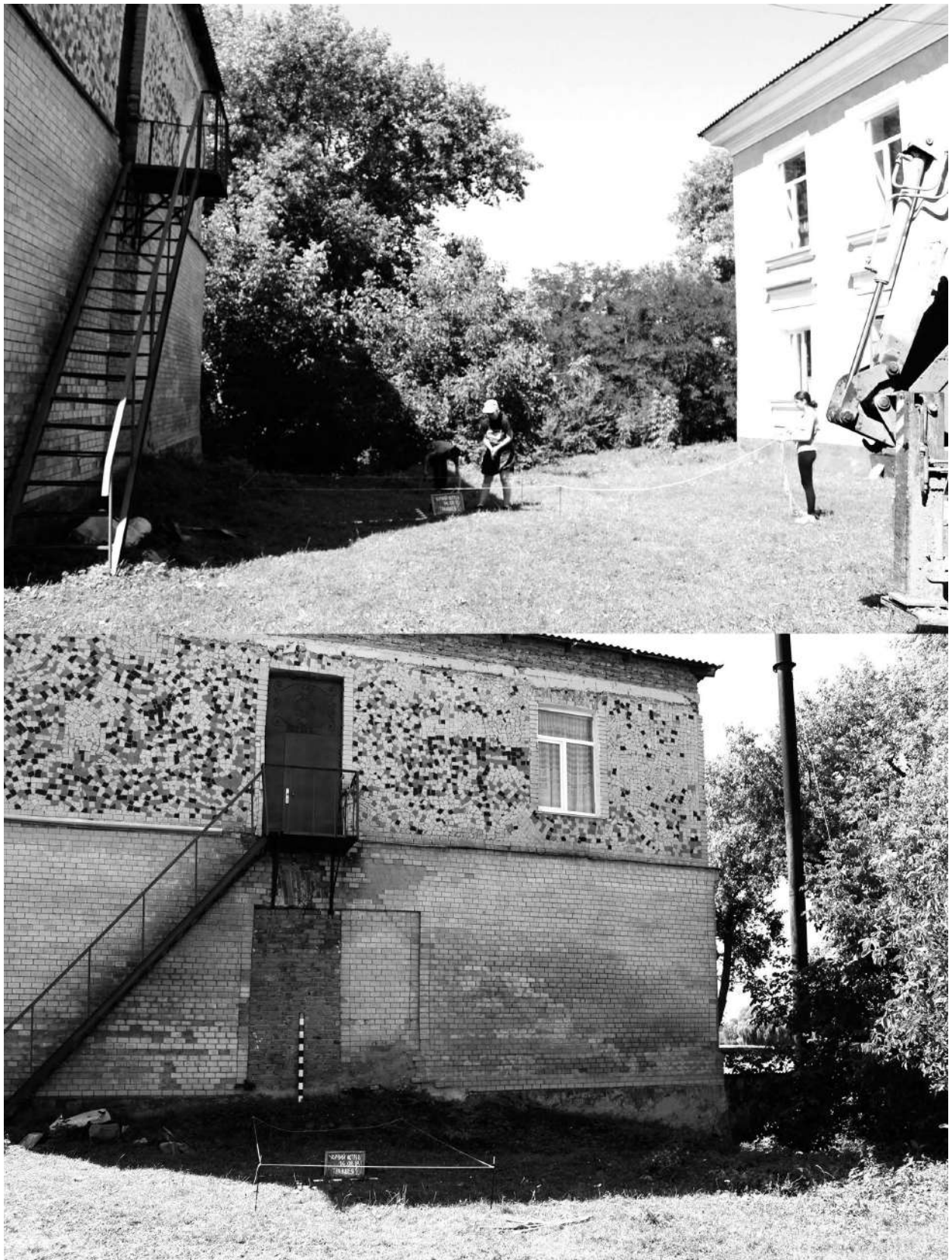

Рис. 5. Розбивка траншеї № 1.

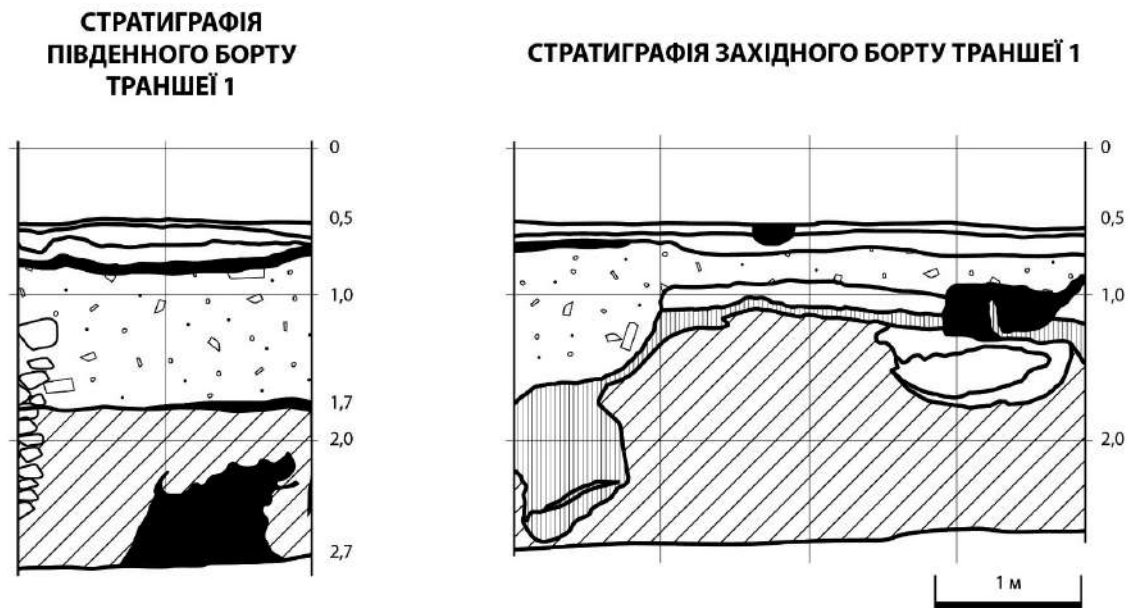

Рис. 6. Стратиграфія траншеї № 1.

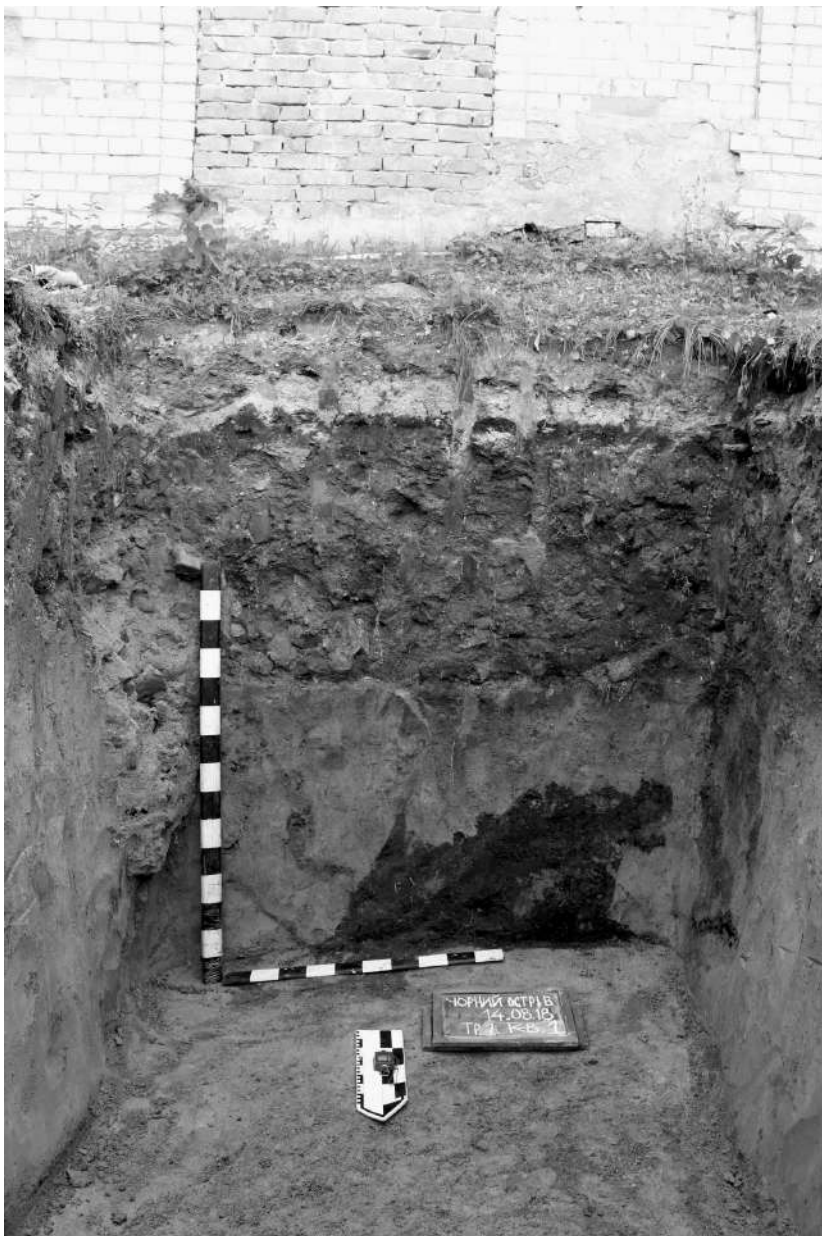

Рис. 7. Фото південної стінки траншеї № 1.

Рис. 8. Фото східної стінки траншеї № 1.

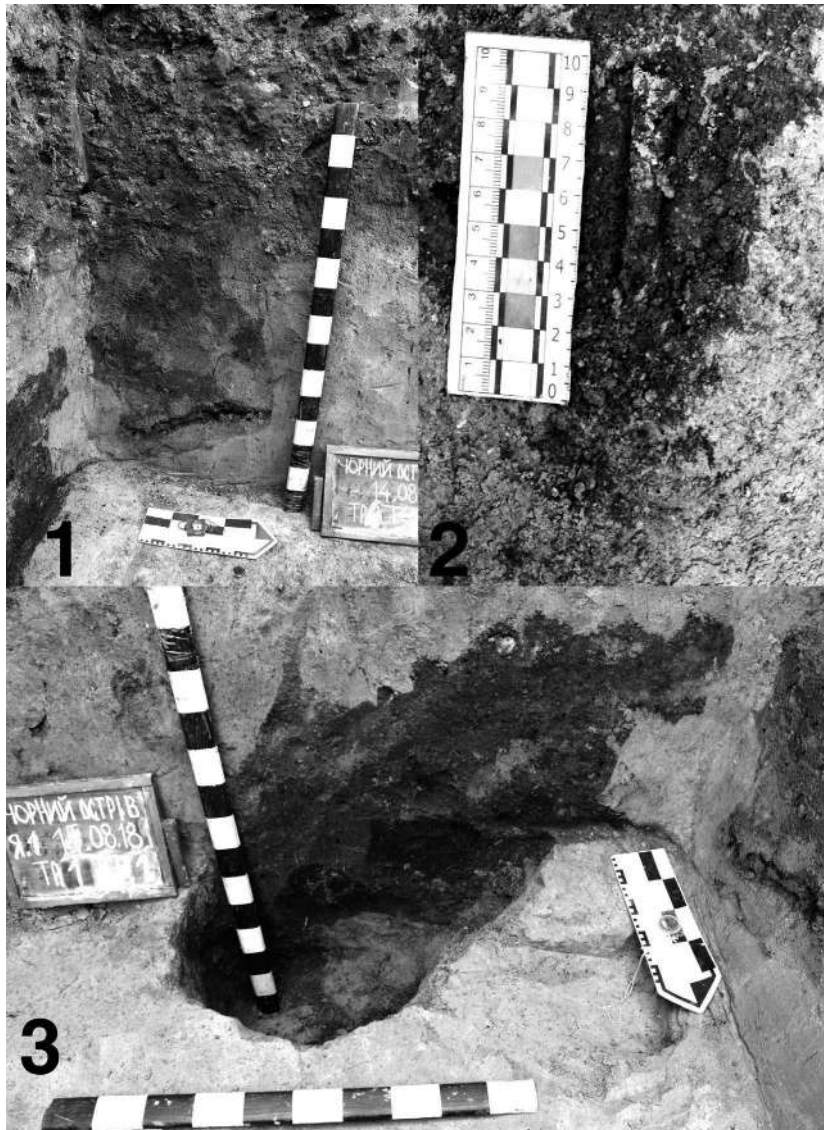
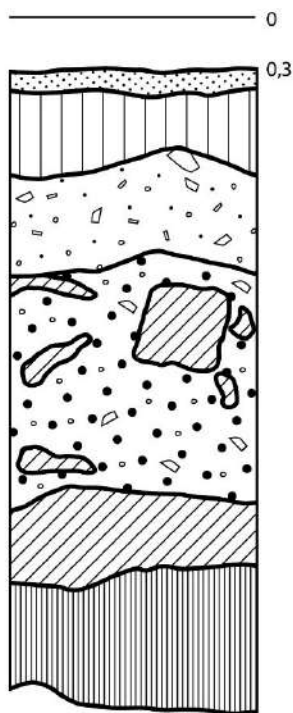

Рис. 9. Яма № 1. Траншея № 1. 1 – профіль ями в східній стінці траншеї; 2 – арбалетний болт *in situ*; 3 – яма на етапі вибірки заповнення.

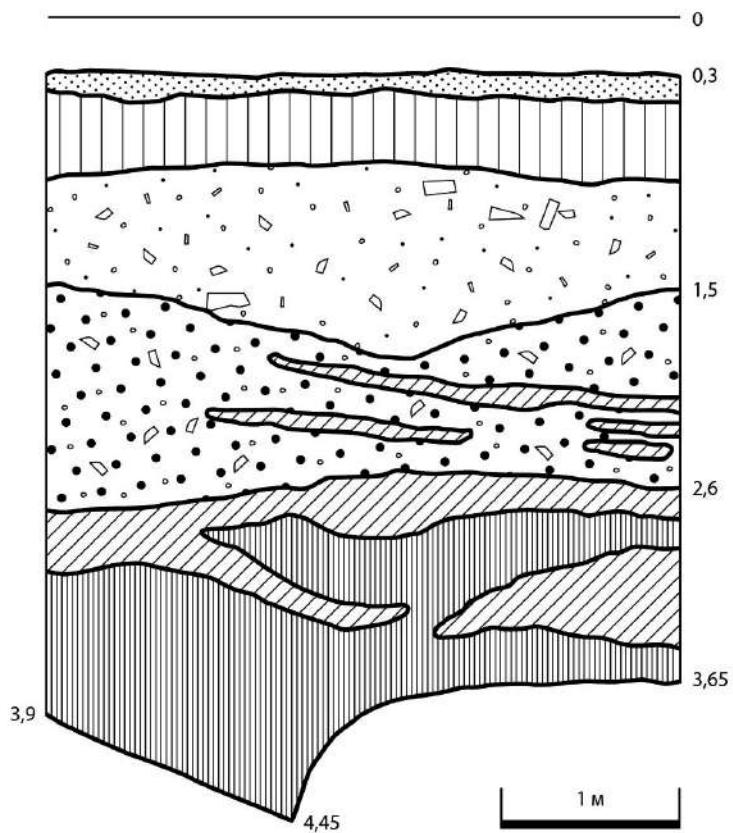

Рис. 10. Яма № 2.

СТРАТИГРАФІЯ ПІВДЕННОГО БОРТУ ТРАНШЕЇ 2

СТРАТИГРАФІЯ ЗАХІДНОГО БОРТУ ТРАНШЕЇ 2

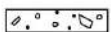

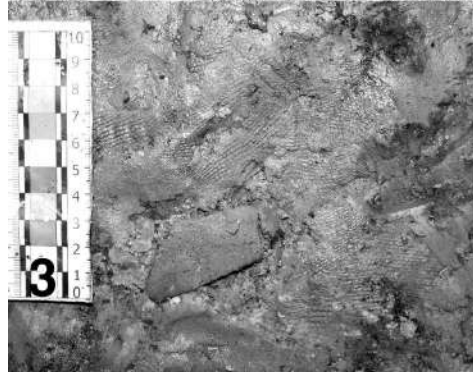
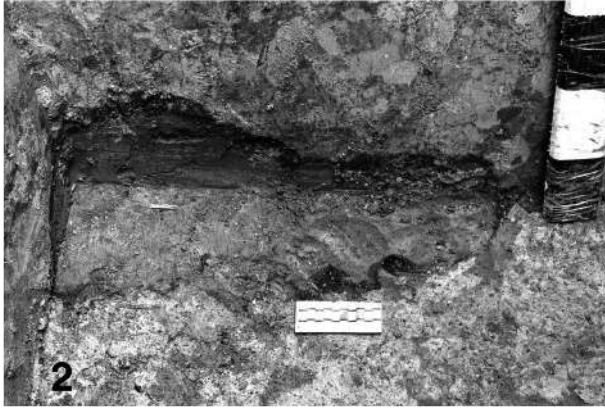
Гумусований супісок	Чорний гумусований шар з матеріалами XVI-XIX ст.	Чорний гумусований шар
Світлий супісок	Сірий гумусований шар з будівельним сміттям	Дерн

Рис. 11. Стратиграфія південного та західного борту траншеї № 2.

Рис. 12. Траншея № 1.

1 – розчистка ділянки валу;

2 – дерев'яна конструкція валу в південно-східному кутку траншеї.

Рис. 14. Траншея № 3. Вид з півдня.

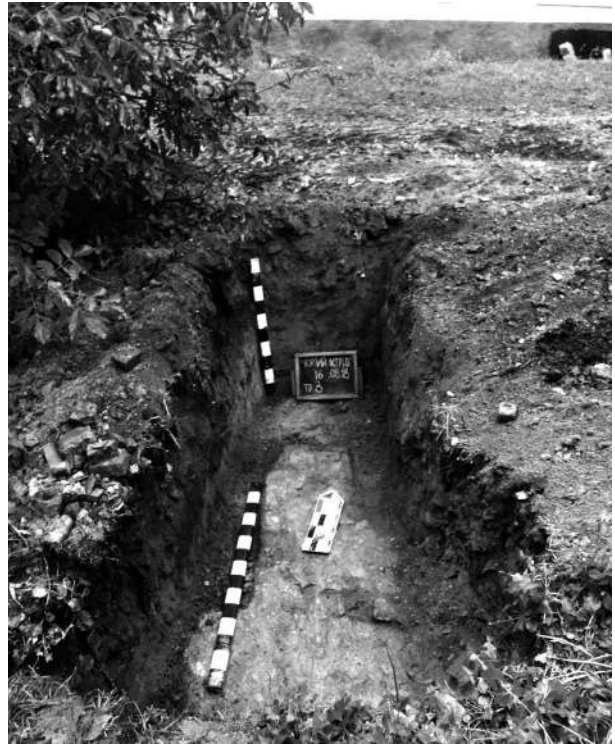

Рис. 15. Вид фрагментів відкритих фундаментів з півночі і півдня.

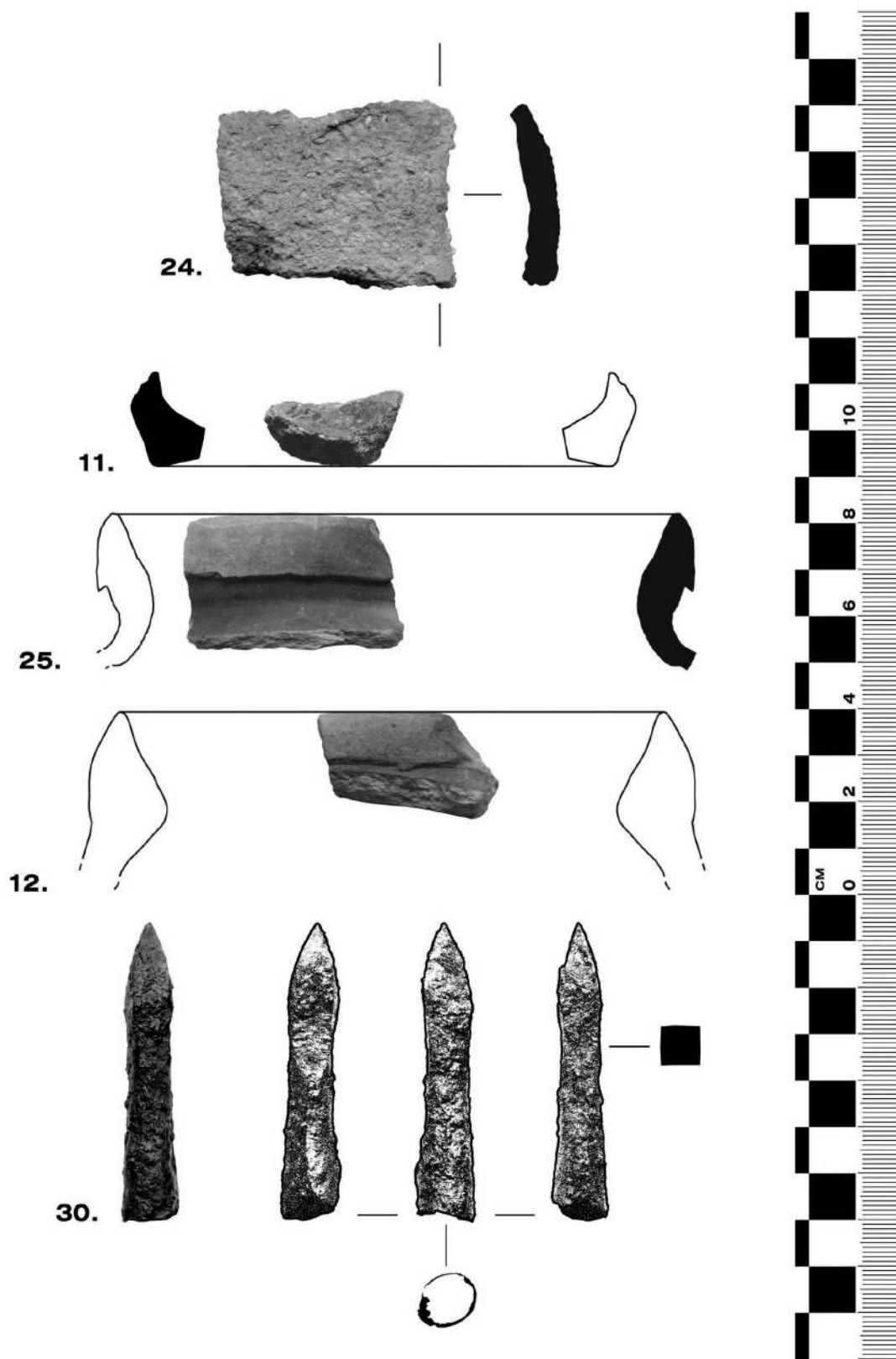

Рис. 16. Матеріали XIV–XVI ст. з археологічних досліджень Чорного Острова.

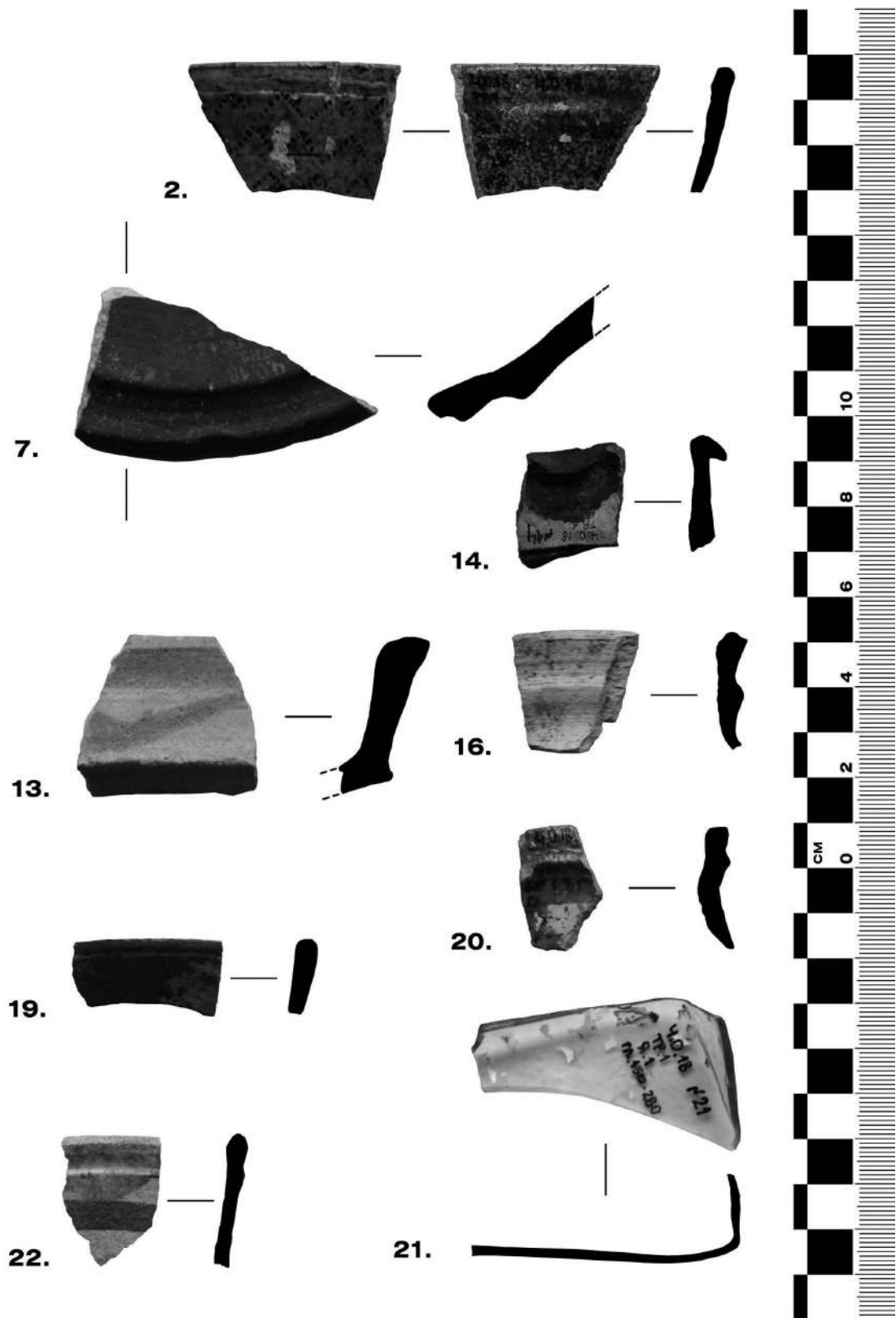

Рис. 17. Матеріали XVII ст. з археологічних досліджень Чорного Острова.

Рис. 18 Фрагменты кахель XVII ст. з ями № 1.

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
начальник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Петро Болтанюк,
завідувач сектору Музей старожитностей
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ДОСЛІДЖЕННЯ В М. ГОРОДОК У 2017 РОЦІ

Стаття присвячена результатам археологічних досліджень у м. Городок, у районі скверу Виноградського. Проаналізовано стратиграфію антропогенних нашарувань, фрагменти виявлених споруд та комплекс знахідок XVII–XVIII ст.

Ключові слова: археологія, кераміка, скло, XVII–XVIII ст.

У вересні 2017 року загін Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ»» ІА НАНУ на замовлення Городоцької міської ради проводив дослідження в центральній частині міста Городок, Хмельницької області [6]. Роботи проводились в районі сучасного скверу Виноградського, в історичному центрі міста Городок, на лівому березі р. Смотрич. Було закладено шурф № 1 та траншею № 1, в місцях, де за інформацією Д. М. Полюховича, під час будівельних робіт були виявлені глиняні люльки та фрагменти гутного скляного посуду (рис. 1).

Шурф № 1

У південно-західній частині скверу Виноградського, на схід від торгового кіоску, що розміщується на перехресті вулиць Тараса Шевченка та площі Червоний майдан, було закладено шурф № 1 (рис. 1-2; 9, 1-2). Шурф у плані трапецієподібної форми розміром 1,7–2,1×2,2–2,6 м, загальною площею близько 4,6 м² (рис. 2,3). Рівень ґрунту в шурфі поглиблено до відмітки 2,6 м від денної поверхні, до шару материкової породи (суглинку). При знятті верхніх нашарувань, що становили собою шар дерну з чорноземом та шар сірого ґрунту товщиною 0,26–0,4 м, ми наштовхнулися на залишки кам'яного фундаменту, який утворював у плані Т-подібне з'єднання двох стін (рис. 2, 1; 9, 1-2). Одна стіна проходила по західному краю шурфу в напрямі північ-південь, а друга утворювала майже перпендикулярне відгалуження в східному напрямі. Виявлений фундамент мурований з дрібного та середнього каміння на глиняному розчині. Ширина стін збереженої частини кам'яних фундаментів становила 0,5–0,6 метра, а його товщина – 0,4–0,5 м.

Подальше поглиблення та розкриття шурфу дало змогу відкрити північно-західний кут підвалу споруди, який просторово продовжувався в східному та південному напрямках. Обстеження заповнення підвалу та стратиграфічних зрізів дало змогу встановити, що підвал був викопаний у землі, його стіни мали ескарпований нахил, який на глибину підвалу становив 0,4 м. Долівка підвалу розміщувалась на глибині 2,6 м від денної поверхні, а висота підвалу в чистоті складала 2,08 м (рис. 2; 9, 1-2). Долівка підвалу була викладена дерев'яною підлогою, про що засвідчують виявлені під час зачистки долівки залишки струхлявілого дерева.

Стратиграфічний зріз в межах підвалу показав, що верхній шар становить дерн з чорноземом товщиною 0,14–0,3 м (рис. 2, 2-4). Під ним виділявся шар сірого ґрунту товщиною

0,1–0,2 м. Далі виділявся шар будівельного сміття товщиною 0,08–1,2 м. При цьому товщина шару збільшувалася у південно-східному напрямі, до центральної частини споруди. Наступний шар, який примикав до кладки, становив пласт глини товщиною 0,16 м. Під шаром глини виділявся сірий шар ґрунту насичений вуглинками та дрібним камінням товщиною 0,4–0,6 м, посередині якого прорізався горілий шар товщиною 0,04 м. Нижче залягали шар дрібного каміння товщиною 0,1–0,2 м та потужний шар глини насичений вуглинками та дрібним камінням товщиною 0,2–0,6 м.

У центральній частині шурфу, на глибині 0,7–0,8 м, виявлено скупчення каміння у вигляді кам'яного мощення. Мощення являло собою площадку розміром 0,5×0,7 м, а товщина складала 0,1–0,15 м (рис. 2; 9, 1-2). Воно мало ухил (просадку) до внутрішньої частини підвалу. Не виключено, що це залишки сходинок, які вели в підвальну частину споруди. Далі залягав шар будівельного сміття товщиною 0,6–1,4 м, що прилягав до материкової породи, яка утворювала долівку підвальної частини споруди.

У західному профілю шурфу й частково у північному та південному простежувались природні нашарування, які передають картину стратиграфічного зрізу ділянки до побудови споруди (рис. 2; 9, 1-2). Тут верхні нашарування складали шар дерну з чорноземом товщиною 0,2 м та шар будівельного сміття товщею 0,2–0,4 м. Під ними простежувався шар сірого ґрунту з вкрапленнями вуглинок й горілим прошарком посередині. Товщина шару становила до 0,3 м. Далі простежувались шар темного ґрунту з гравієм товщею 0,1 м та сірий шар ґрунту товщею 0,16 м. Далі, на глибині 0,9–1,1 м від денної поверхні, простежено шар чорнозему товщиною 0,8 м. На глибині 1,7–1,9 м від денної поверхні залягав шар материкової породи – суглинку (рис. 2; 9, 1-2).

Археологічний матеріал, виявлений у шурфі, досить різноманітний й представлений монетами, скляними виробами, керамічними люльками, уламками кахлів та керамічного посуду. Хронологічно вони охоплюють часовий період від другої половини XVII ст. до середини XX ст. Так, на глибині 0,4–0,6 м від денної поверхні, у південно-східній частині шурфу, виявлено дві монети вартістю 2 копійки. Одна з них датується 1946 р., а інша – 1869 р. Також у межах шару будівельного сміття глибиною 0,3–1,5 м траплялися речі, що відносяться до XIX – першої половини XX ст.

На більшій території шурфу, під будівельним сміттям, знаходилися речі більш раннього походження. Так у рівні 0,6–1,0 м було виявлено уламки скляного посуду та керамічні люльки, що датуються другою половиною XVII – XVIII ст. Хронологічним репером даного прошарку виступає монета виявлена на глибині 0,7 м від денної поверхні. Це мідний грош Августа III, який датується 1755 р.

Нижче, на глибині 1,0–1,4 м було виявлено уламки кахлів та керамічні люльки, що датуються другою половиною XVII – першою половиною XVIII ст.

Набір речей, виявлений на глибині 1,4–1,9 м, хронологічно вписується в рамки другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Досить чітко нижні нашарування датують дві мідні монети виявлені на глибині 1,8 м та 1,85 м. Це соліди Яна Казимира, що датуються періодом 1659-1666 рр.

Шар чорнозему, що прилягав до материкової породи виявився майже стерильним. Втім, у ньому виявлено крем'яний наконечник стріли та три фрагменти ліпного посуду. Дрібний розмір та невиразність фрагментів не дають можливість атрибутувати фрагменти посуду. Крем'яний наконечник та фрагменти ліпного посуду можуть бути або залишками ранніх культурних шарів, або принесені для підсипки досліджуваного фрагменту території. Для з'ясування ранніх етапів заселення цієї ділянки м. Городок потрібні розкопки більшою площею в місці закладення шурфу № 1.

Траншея № 1

У північно-східній частині скверу, біля північно-західного кута будинку за адресою вулиця Шевченка, 11, експедицією було закладено траншею № 1 (рис. 1, 3) Саме в цьому місці під час проведення земляних робіт краєзнавцем Дмитром Полюховичем було зібрано фрагменти скляного посуду XVII–XVIII ст. Траншея була закладена паралельно до стіни будинку, за два метра на північ. Довжина траншеї становила 4,2 м, а ширина її східної стінки мала розмір 2,0 м, західної – 1,0 м (рис. 3; 9, 3–4). Зменшення розміру траншеї мало на меті не зашкодити рухові автотранспорту на даному перехресті.

Як і в попередньому випадку, верхній шар ґрунту глибиною 0,6 м знімався технічним способом за допомогою екскаватора. Далі ґрунт знімався вручну з середнім заглибленням 0,2 м. В результаті проведених археологічних розкопок траншеєю було поглиблено до відмітки 2,3–2,4 м від денної поверхні (рис. 3). Вивчення стратиграфічного зрізу дало змогу встановити, що верхній шар товщиною 0,3 м становив утрамбований щебінь. Далі виділялося нашарування товщиною 0,4 м ґрунту сіро-коричневого кольору мішаного з дрібним камінням. Археологічний матеріал, виявлений в даному шарі, дає змогу датувати його в межах XIX – першої половини XX ст. На глибині 0,7 м від денної поверхні був простежений шар ґрунту сіро-коричневого кольору з вкрапленнями вуглинок та обмазки. Товщина шару становила 0,3 м, а в південній стороні збільшувалась до 0,6 м. Нижче виділявся шар сірого кольору з вкрапленнями вуглинок товщиною 0,3–0,6 м. У південній частині шар понижувався збільшуючи товщину. В даних нашаруваннях на глибині від 0,8 м до 1,2 м виявлену значну кількість виробів з гутного скла, що датуються в більшості XVIII ст. Окремі скляні вироби датуються часом другої половини XVII – XVIII ст. Хронологічним репером даних нашарувань може слугувати мідна монета, виявлена на глибині 1,3 м. Це солід Августа III (1734–1763 рр.).

На глибині 1,4 м від денної поверхні було простежено шар глини з слідами тлілого дерева. Товщина шару складала 0,1 м. В південній частині шар зникав. Під шаром глини залягав стерильний шар чорнозему. Товщина шару становила 0,3 м, а в південній частині пласт понижуючись збільшувався до товщини 0,6 м.

Далі на глибині 1,8 м від денної поверхні залягав пласт материкової породи – суглинку. Під час прокопування шару на глибину 0,5 м у ньому було виявлено крем'яний нуклеус.

Траншея № 2

Під час проведення археологічної розвідки було обстежено траншею, викопану для проведення водопостачання. Вона знаходилась за 4,6 м на схід від траншеї № 1 і мала Г-подібну форму (рис. 1). Довга частина траншеї (18 м) з орієнтацією Зх-Сх майже не містила знахідок. Шари XVII–XVIII ст. на цьому відрізку були значно поруйновані ямами та будівельними котлованами XIX–XX ст. На короткому відрізку (ПдЗх-ПнСх), довжиною 5,3 м, від будинку № 11 по вул. Шевченка до існуючої проїжджої частини в південному профілі траншеї було виявлено залишки згорілої глинобитної споруди, насиченої знахідками XVIII ст. (об'єкт № 1). Споруда простежувалась на глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні. Її ширина складала 2,2–2,4 м, південно-західний край споруди був перерізаний стіною сучасного будинку № 11. Загальна потужність будівельних решток (тліле дерево, печина, суглинки) та культурного шару сягала 1,4 м висоти. Заповнення споруди було складене сірим супіщаним ґрунтом з рештками горілого дерева потужністю 0,6 м. У ньому фіксувались скляні та керамічні знахідки кінця XVII – XVIII ст. Супіщане заповнення об'єкту було перекрите шаром печини яскраво-помаранчевого кольору, потужністю 0,2–0,4 м. Над ним ґрунту сіро-коричневого кольору мішаного з дрібним камінням (0,2–0,3 м), що залягав під гравійною підсипкою (0,3–0,4 м).

Скляні знахідки

Представлені гутними виробами зі скла різного кольору. Трапляються артефакти: білого, прозорого, чорного, найбільше – зеленого кольору різних відтінків. Усі предмети мають слід від складовної трубки на денці, застигли бульбашки повітря в скляній масі. Біль-

шість предметів вкриті патиною білого, срібного та брудно-сірого відтінків. Серед знайдених предметів можна виділити наступні категорії: чарки, склянки, стопки, штофи, пляшки, келихи, плесканки та фрагменти виробів, морфологію яких визначити проблематично. При виділенні типологічних груп посуду ми послуговувались класифікаціями Т. С. Бубенько [1], Л. І. Виногородської [2], О. А. Пашковського [8], О. В. Харитонові [10]. Більшість знахідок походять з траншей № 1 та № 2 (рис. 1).

Чарки представлені виробами, переважно, одного типу. Це вироби конічної, кубкоподібної форми на кільцевій підставці. Загальна кількість знахідок – 15 одиниць. Діаметр кільцевого піддону – 3,4–4,3 см, товщина стінок від 0,3 см (у верхній частині) до 0,9–1 см у нижній (рис. 4, 3).

В основному, фрагменти чарок збереглись у своїй нижній частині. Лише чарка № 11¹ дає повний профіль виробів цього типу та розміри верхньої частини (висота 6,4, діаметр – 7,6 см).

Склянки (скляниці) з Городка є трьох різновидів. I – з пелюсткоподібним денцем і ручкою (рис. 4, 4: 1–2); Ia – з пелюсткоподібним денцем без ручки (№ 35, 60, 61, 69); II – з круглим, ступінчастим піддоном (рис. 4, 4: 13,51); III – без декору з пласким, потовщеним денцем. Усі вироби мають циліндричну форму з невеликим розширенням у верхній частині. Жодного виробу повного профілю не знайдено. Діаметри денців склянок – 3–6,8 см. Склянки з розетковим (пелюсткоподібним) денцем були доволі популярним типом посуду індивідуального вжитку Нового часу. Вони відомі з розкопок у польському Дубно [14, s. 273], Вроцлаві [15, s. 67], Києві [9, рис. X], Вітебську [1, с. 163, рис. 1] та багатьох інших локацій.

Стопки. Знайдено 6 фрагментів різних виробів. Виділяється два типи стопок. I – на кільцевому піддоні з видовженою ніжкою (рис. 4, 2: 4, 14). II – з потовщеним денцем та граненими стінками, невисокі (рис. 4, 1). Три з них – зеленого кольору (№ 45, 46, 62). Одна – білого (№ 57). Усі стопки циліндричної форми з невеликим розширенням у верхній частині. Дно потовщене, стінки гранені. Діаметри денців – 3–4 см. Стопки II-го типу зустрічаються в комплексах польського Дубна [14, s. 280], Вітебська [1, с. 139, рис. 3, 6].

Келихи. В межах цієї групи виробів виділяється два типи. I – дзвоникоподібні на круглому піддоні (№ 65). II – з фігурною ніжкою на круглому піддоні. Жодного виробу повного профілю не знайдено. Діаметр дна дзвоникоподібного келиха – 4,5 см. Діаметри дискових платформ келихів на ніжці – 3,4–5,5 см.

Штофи, пляшки. Штофи представлені 9-ма фрагментами верхніх та нижніх частин (рис. 4, 5: 20,21,22). Висота горла – 2–2,5, діаметр горла – 3–4 см, у верхній частині вінця розширені, відігнуті. Вироби, переважно, прямокутної форми, цілих денців не знайдено. За формою – типові для цього часу і широко розповсюджені.

Плесканки (баклаги). До цієї групи виробів ми відносимо фрагмент з пласким, увігнутим всередину денцем та округлими стінками (№ 24) та округлу стінку з невеликою хвилястою ручкою з потовщенням у нижній частині (№ 31).

Зі знахідок тарного посуду слід відзначити фрагмент горла бутля. Висота горла – 5,5, діаметр вінця 6,3, вінця розширені, відігнуті назовні (рис. 4, 5: 73). Аналогічні вироби відомі з публікацій скляного посуду Вітебської корчми [1, с. 142, рис. 5], та Вроцлава [15, s. 80, rys. 11, 3] XVII–XVIII ст.

Привертають уваги фрагменти профільованих фігурних ручок (№ 71, 10, 9, 8). Це вироби прямокутної форми з гострими виступами («ріжками») на кутах та заглибиною посередині (рис. 4, 6: 71, 8). Висота ручок 9–10 см, ширина – 2 см. Такі ручки могли бути частинами склянок з пелюсткоподібним денцем, або кухлів. Посудини з подібними ручками відомі з досліджень монастирів Києва [9, рис. III, IV, VIII].

Усі категорії скляних знахідок мають широке коло аналогій з археологічних комплексів II половини XVII – XVIII ст. Польщі, Білорусії та України.

1 Тут і далі – номери відповідають номерам в інвентарному описі.

Керамічний посуд

Фрагменти керамічного посуду складають основну частину рухомого матеріалу з досліджень 2017 року в Городку. Найранішими знахідками є три невиразні фрагменти ліпної кераміки з шурфу № 1. Це два фрагменти стінок чорного кольору з пористою структурою, що свідчить про органічні домішки та один світло-оранжевий, перепалений на зламі. Візуальні характеристики тіста та випалу, аморфність та невеликі розміри фрагментів не дозволяє визначити їх історико-культурну приналежність. Найпізнішими зразками є фрагмент пляшки німецької мінеральної води «Selter» (№ 226) та порцелянове блюдце 1930-их років з клеймом «Городниця».

Основна маса знахідок представлена керамічним посудом кінця XVII – XVIII ст. Це горщики, миски, глеки, тарілки, покритишки.

До колекції потрапило 42 фрагменти горщиків. Їх аналіз дозволяє виділити дві хронологічні групи. Два фрагменти вінець є типовими для другої половини XVII ст. Червоноглиняний (№ 83) з гострокутним виступом у нижній частині вінця та білоглиняний (№ 84) з опискою рудою глиною та крайкуванням зеленою поливою. Основна маса фрагментів сіроглиняних горщиків відноситься до кінця XVII – XVIII ст. За різновидами профілювання вінець виділяються три типи: I – із заокругленим, відігнутих назовні краєм (рис. 5, 76, 79, 99, 101, 102); II – прямі із заокругленим (рис. 5, 74, 98, 100) або косо зрізаним краєм всередину (рис. 5, 78); III – вигнуті назовні дугою (рис. 5, 95, 75). Найближчі аналогії горщикам з вінцями I-го типу з розкопок у м. Хмільник, опубліковані Л. І. Виногородською [3]. Вони датуються кінцем XVIII ст. Прикметно, що вінця з таким профілюванням невідомі в комплексах XVII ст. і можуть слугувати датуючою ознакою. Денця горщиків, в основному, з утором, діаметр 11–14 см. Трапляються невеликі червоноглиняні посудини-кухлики з діаметром денця 5–5,3 см. Горщики декоровані врізним орнаментом по вінцях та плічках із горизонтальних заглиблених ліній, найглибша з яких проходить під зовнішнім краєм вінець. Також представлені варіанти прикрашені орнаментальним поясом, виконаним гребінцем на кордоні вінець і плічок та вертикальними лискованими лініями. Серед сіроглиняних посудин є димлені, «морені» та недимлені посудини сірого кольору.

Глеки. Сіроглиняні, морені посудини двох різновидів: I – власне глеки, з гострокутним виступом посередині горла та незначно відігнутими назовні краями вінець (рис. 5: 195). Діаметр горла 9–10 см; II – гладушки. Широкогорлі посудини, з дугоподібними вінцями, вигнутими назовні з діаметром 11–14 см. Окремі екземпляри прикрашені лискуванням (рис. 5: 197, 198).

Миски з городоцької колекції поділяються на сіроглиняні, червоноглиняні та червоноглиняні полив'яні. Серед сіроглиняних та червоноглиняних мисок без поливи можна виділити наступні типи: I – з коротким горизонтальним вінцем та гострокутним зломом тулуба (рис. 6: 159, 160, 162, 165); II – з прямими, відхиленими стінками та коротким потовщеним вінцем (рис. 6: 158), підваріант – із защипами на краю вінець (рис. 6: 161); III – з високим прямим вертикальним вінцем та гострокутним зломом тулуба (рис. 6: 163); IV – із заокругленим профілем стінок та потовщенням на краю вінець (рис. 6: 164, 166). Більшість вищеописаних типів відноситься до сіроглиняних посудин, хоча серед них зустрічаються і червоноглиняні екземпляри.

Червоноглиняні, полив'яні миски, в основному, одного типу. Це об'ємні посудини з вертикальними, високими вінцями та колінчастим зломом тулуба (рис. 6: 181, 190, 191, 193). Висота вінець 2–3,5 см, діаметр вінець – 20–22 см. Зовні вінця оздоблені рядами заглиблених горизонтальних ліній. Зсередини – підполив'яним розписом на побілці у вигляді горизонтальних ліній зеленого, коричневого та інших кольорів, або залиті одноколірною поливою. Дзеркало мисок прикрашене в техніці різкування та фляндрівки або ж підполив'яним розписом на побілці. Миски цього типу переважно датуються XIX – I чвертю XX століття

й досліджувались мистецтвознавцями та етнографами. Їх називали «миски до лавки», «до полички», «крайковані» [4, с. 71]. Схожий розпис внутрішньої сторони вінець трапляється на мисках, що походять з пізніх осередків подільського гончарства: Смотрич, Бубнівка, Миньківці [4, с. 236–253]. Однак, в Городку вони трапляються в шарах, що датуються II половиною XVIII ст. Це збігається з нижньою хронологічною межею виявлення мисок з колінчастим зламом тулуба та підполив'яним поліхромним розписом в археологічному контексті. Вони зафіксовані в шарах кінця XVIII ст. у м. Хмільник [3, с. 151, рис. 8,1.]. Широко представлені в керамічних комплексах II половини XVIII ст. у Києві [12, с. 117, рис. 5, 6–9].

Тарілки. Знайдено три уламки червоноглиняних тарілок з підполив'яним розписом на побілці (рис. 6: 184–186). Два фрагменти вінець мають потовщення на зовнішньому краї. Білоглиняний фрагмент вкритий жовто-коричневою поливою по дзеркалу та зеленою по берегах. По берегах рельєфний хвилястий орнамент. Зовні – вкрита побілкою. Тарілки з такою формою та декором характерні для II половини XVII – XVIII ст.

Покришки конусоподібної форми з гулястою ручкою по центру, зі зрізаним верхом. По краях мають виїмку для кращого зчеплення з вінцями посудини. Привертають увагу ручки сіроглиняних, димлених покришок з незвичним як для цього періоду діаметром верхньої частини – 5 см, в той час як діаметр звичайних для того часу ручок покришок – до 3 см.

Будівельна кераміка

Будівельна кераміка з Городка зафіксована в траншеях та шурфі. Переважно, це кахлі з різних пічних наборів у сильно фрагментованому стані. Тільки з траншеї № 1 походять фрагменти двох кахель з двоголовою геральдичною птахою, що були частиною однієї печі (№ 212–213). Усього до колекції було відібрано 15 фрагментів. В основному, це фрагменти личкових виповнюючих кахель, хоча трапляються також карнизні та кутові. За формою та оздобленням кахлі поділяються на чотири групи. I – пластини коробчастих виповнюючих личкових кахель з рельєфними рослинними та геометричним орнаментами (рис. 7: 223, 210), без поливи. II – пласкі, вкриті зеленою поливою (рис. 7: 220) або неполив'яні виповнюючі личкові кахлі (221); III – поліхромні кахлі зі ступінчастою рамкою, вкриті жовтою та зеленою поливою (рис. 7: 225); IV – кахлі із зображенням птахів (геральдичні) (рис. 7: 212); V – личкова кутова кахля у формі багатогранника з двома гострокутними виступами по боках. Лицьова частина вкрита білою поливою. На лицьовій частині два рельєфні валики, вздовж пластини (рис. 7: 215).

Виділяються дві хронологічні групи кахель. I-ша датується другою половиною XVII – початком XVIII ст. До неї відносяться фрагменти поліхромної кахлі (225), кахлі вкриті геометричним та рослинним орнаментами (210, 223) та карнизна кахля з трилистним орнаментом (218). До цієї ж хронологічної групи можна віднести фрагменти личкових кахель з пласкою лицьовою пластинною (II), та фрагмент кахлі з лапою птахи, вкритий побілкою (219). Друга група датується другою половиною XVIII ст., до неї відносяться фрагменти кахель з двоголовим птахом (орлом?) та літерою «V» над шиями (212, 213) а також кахля у формі багатогранника, вкрита білою поливою [13].

Цікавим є фрагмент керамічної плитки для підлоги, вкритий з однієї сторони блискучою сіро-білою поливою. Розміри збереженої частини плитки 12×6 см (рис. 8, 214). Єдиний інформативний фрагмент цегли, знайдений в траншеї № 1, у шарі XVIII ст. теж має розміри 12×6 см.

Під час розкопок було виявлено 43 фрагменти керамічних люльок для куріння тютюну. Їх аналізу присвячена окрема публікація [7].

Вироби з металу

Знахідки з металу, окрім монет – нечисельні. Це залізний ніж (рис. 8: 43), двозуба виделка та дві підківки на чоботи (рис. 8).

Вироби з каменю

Це *точильні камені* та їх уламки в кількості 5 одиниць. Камені брускоподібної форми, найбільш цікавим є № 232 з поздовжніми робочими заглибинами з 4-х сторін (рис. 8, 232).

Крем'яні вироби представлені нуклеусом (239), наконечником стріли (рис. 8, 238), ромбічним ретушованим знаряддям (рис. 8, 236) та трьома рушничними кременями (рис. 8, 234, 235, 237). Розміри рушничних кременів 3,1–3,3×2,3–3,2×0,8–0,9 см.

Нумізматика

В шарах на глибині 0,4–0,6 м – дрібні мідні монети Російської імперії та СРСР. В шурфі № 1 на глибині 0,7 м було знайдено мідні: солід Яна Казимира та грош Августа III 1755 року. У траншеї № 1 на глибині 1,3 м знайдено солід Августа III.

Висновки

Отже, проведені археологічні дослідження в межах скверу Виноградського дають нам можливість зробити кілька висновків.

У шурфі № 1 ми натрапили на залишки споруди, яка, ймовірно, використовувалась як торгівельна лавка, магазин. Вона з'явилася в II половині XVII ст. й існувала на протязі XVIII ст. Лавка, всього скоріш, була будована як глинобитна споруда, яка мала підвал з ескарпованими стінами та дерев'яною підлогою. Висота підвалу складала 2,1 м. Не виключено, що в цьому часовому проміжку будівля зазнала певного ремонту або перебудови. На користь її існування слугують нашарування в південному профілі шурфу над пластом чорнозему. Стратиграфія південного профілю шурфу дає можливість припустити, що для закладення споруди був використаний тогочасний гумусований дерновий ґрунт.

Другий етап перебудови лавки відноситься до першої половини XIX ст. В цей час стара лавка була поруйнована й відбулося перепланування території. Про це засвідчують залишки кам'яної стіни фундаменту, які закладені по лінії існування старого підвалу. Беручи до уваги, що у верхньому нашаруванні шурфу нами було виявлено монету 1946 року, ми можемо припустити, що споруда була поруйнована у 1930-х роках. Далі територія лавки використовувалась під сквер.

Виявлена в межах шурфу значна частина люльок дає можливість припустити, що тут існувала торгова лавка з продажу та виготовлення люльок у II половині XVII – XVIII ст.

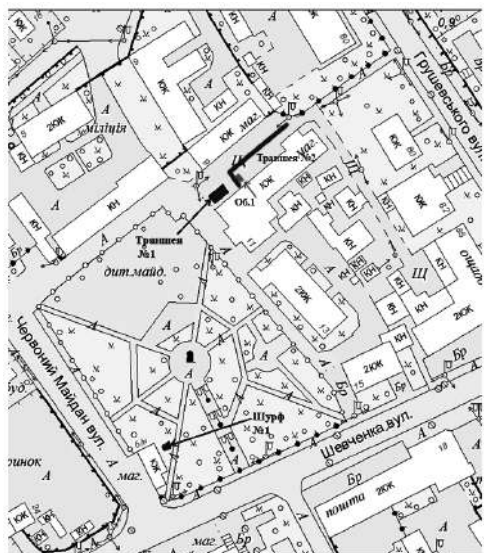
Археологічне обстеження траншеї № 1 вказує на існування в даній місцині глинобитного житла в межах II половини XVII – XVIII ст. Житло мало глиняну долівку. Зменшення шару чорнозему в траншеї порівняно з шурфом від 0,8 м до 0,3 м дає можливість стверджувати, що під будівлю було проведено перепланування та зниження шару чорнозему. Виявлена велика кількість скляного посуду в межах житла дає змогу припустити існування в даному місці корчми, шинку, заїжджого двору чи торгівельного місця з продажу скляних виробів.

Археологічні дані шурфу № 1 та траншеї № 1 вказують, що дана територія розпочала використовуватися міщанами як територія торгівлі й забудови з II половини XVII ст. На місці сучасного скверу Виноградського, план міста XIX століття, що зберігається в Городоцькому історико-краєзнавчому музеї, позначає торгову площу. Шар темного чорноземного ґрунту, виявлений в шурфі та траншеї № 1 може свідчити скоріше про штучну підсіпку території для облаштування площі і підняття рівня тогочасної денної поверхні. Втім, знахідки з цього шару: фрагменти ліпного посуду, крем'яний наконечник стріли та нуклеус дозволяють сподіватися на виявлення більш ранніх періодів використання цієї території людиною. Для цього потрібно продовження археологічних досліджень в Городку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бубенько Т. С. Стекланная посуда из витебской корчмы XVII–XVIII вв. (типология и хронология) / Т. С. Бубенько // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2012. – Вып. 23. Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – С. 135–149.

2. Виногородська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. / Л. І. Виногородська // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129–140.
3. Виногородська Л. І. Археологічні дослідження у м. Хмельник Вінницької області / Л. І. Виногородська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. – Київ, 2017. – Вип. 26. – С. 148–166.
4. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я / Л. Данченко. – К.: Мистецтво, 1974. – 191 с.
5. Клименко О. Гончарство Поділля другої половини XIX – початку XX ст. як мистецьке явище / О. Клименко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – Т. 1. – С. 236–253.
6. Нечитайло П. О. Дослідження в м. Городок Хмельницької області в 2017 році. Звіт / П. О. Нечитайло, П. А. Болтанюк, І. О. Старенький, А. А. Чекановський, Д. В. Полюхович. – Кам'янець-Подільський; Київ, 2018. – 77 с.
7. Нечитайло П. Нові знахідки керамічних люльок для куріння тютюну з розкопок у м. Городок Хмельницької обл. у 2017 р. / П. Нечитайло, А. Чекановський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. – Київ, 2018. – Вип. 27. – С. 104–107.
8. Пашковський О. Пізньосередньовічне скло поселення Леськи-Мис: спроба систематизації / О. Пашковський, М. Сиволап // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – Київ, 2005. – Вип. 14. – С. 91–99.
9. Починок Э. Ю. Стеклянная посуда из раскопок на территориях киевских монастырей XVII–XVIII веков / Э. Ю. Починок, А. А. Чекановский // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века. – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2015. – С. 294–299.
10. Харитонов О. В. Зміна провідних форм скляного посуду індивідуального вжитку за козацьких часів XVI–XVIII ст. / О. В. Харитонов // Проблеми археології Подніпров'я: наук. міжвуз. зб. з проблем археології та давньої історії. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2012. – С. 58–67.
11. Соловьев А. А. Стекло и гута Полоцкого иезуитского коллегиума конца XVI – начала XIX вв. / А. А. Соловьев // Беларуская Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зб. навук. арт. II міжнар. навук. Канф.: у 2 ч. – Ч. 1. – Наваполацк: ПДУ, 2014. – С. 89–102.
12. Чмиль Л. В. Орнаменты подглазурной росписи на посуде Среднего Поднепровья XVII – начала XIX веков / Л. В. Чмиль // Культура русских в археологических исследованиях. – Омск; Тюмень; Екатеринбург : Магеллан, 2014. – Т. II. – С. 107–117.
13. Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku / M. Dąbrowska. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987. – 269 s.
14. Gara M. Wyroby szklane / H. Karwowska, A. Andrzejewski // Założenie rezydencjonalne Sapiehów w Dubnie. – Białystok, S. 257–286.
15. Nowosielska K. Średniowieczne i nowożytnie wyroby szklane z badań na Starym Mieście we Wrocławiu / K. Nowosielska // WRATISLAVIA ANTIQUA. – 2004. – Т. 6. – С. 57–88.

Рис. 1. Траншеї № 1–2 та шурф № 1 на фрагменті плану м. Городок.

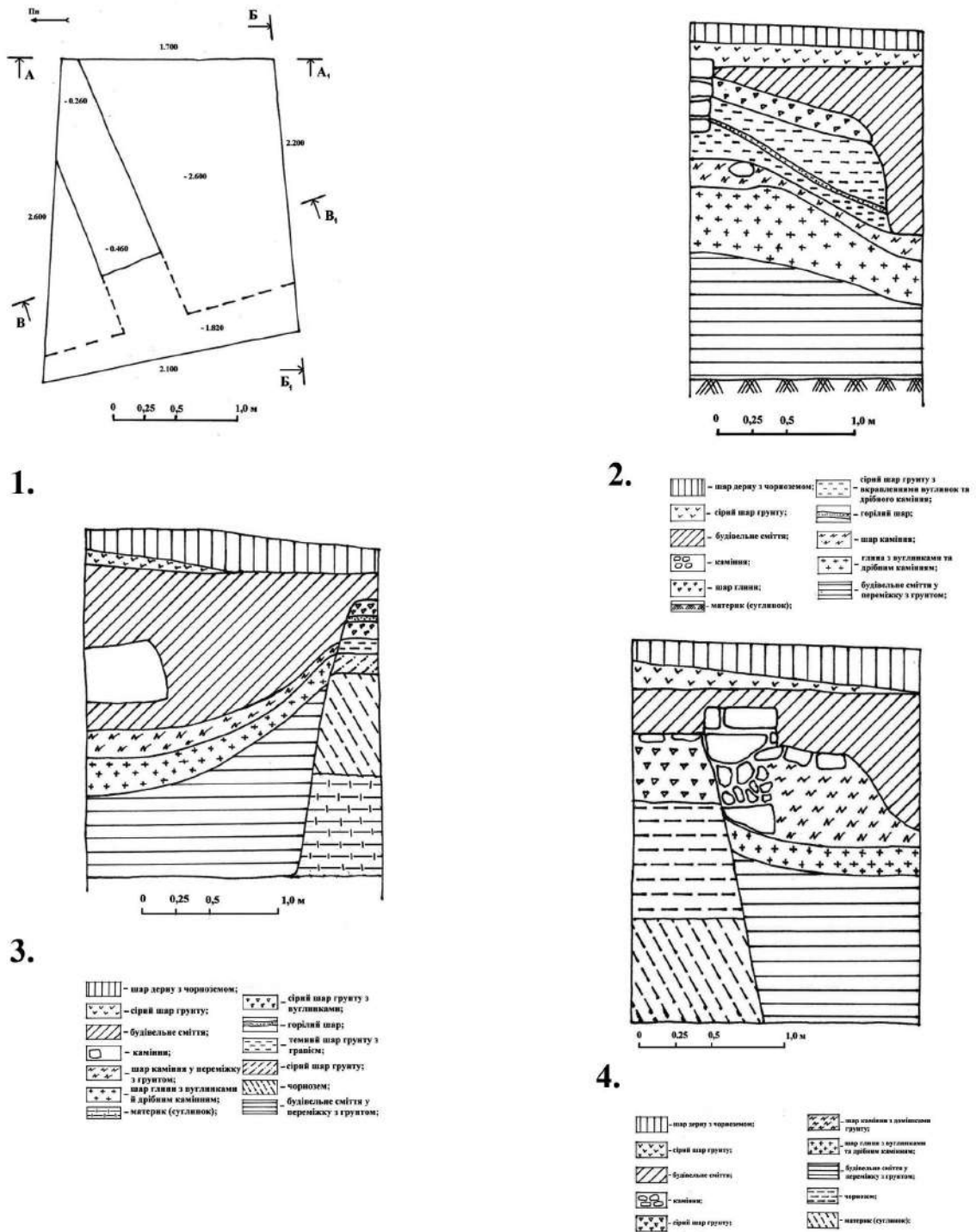

Рис. 2. 1 – план-схема шурфу № 1; 2 – східний профіль. Розріз А-А1; 3 – південний профіль. Розріз Б-Б1; 4 – розріз профілю В-В1.

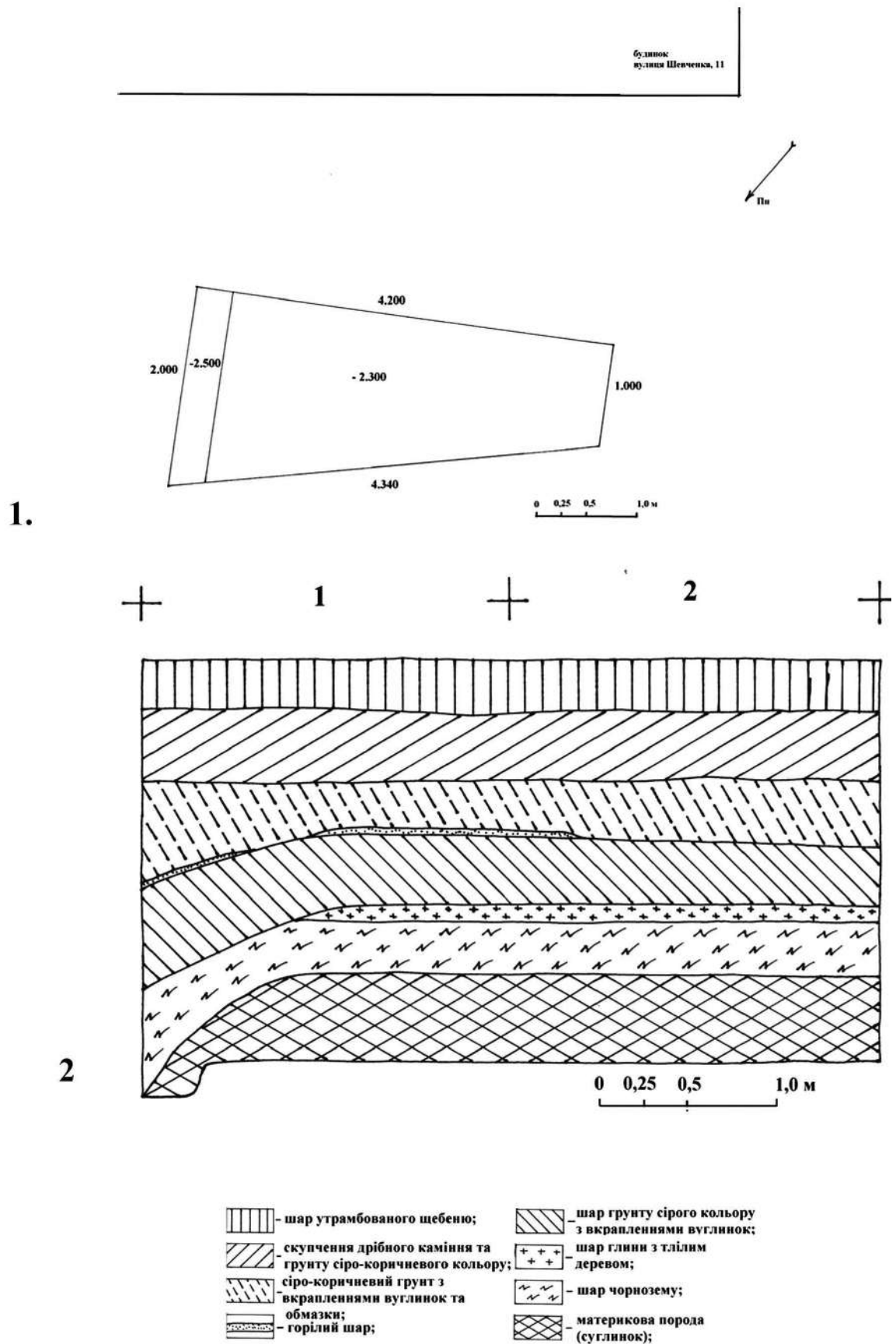
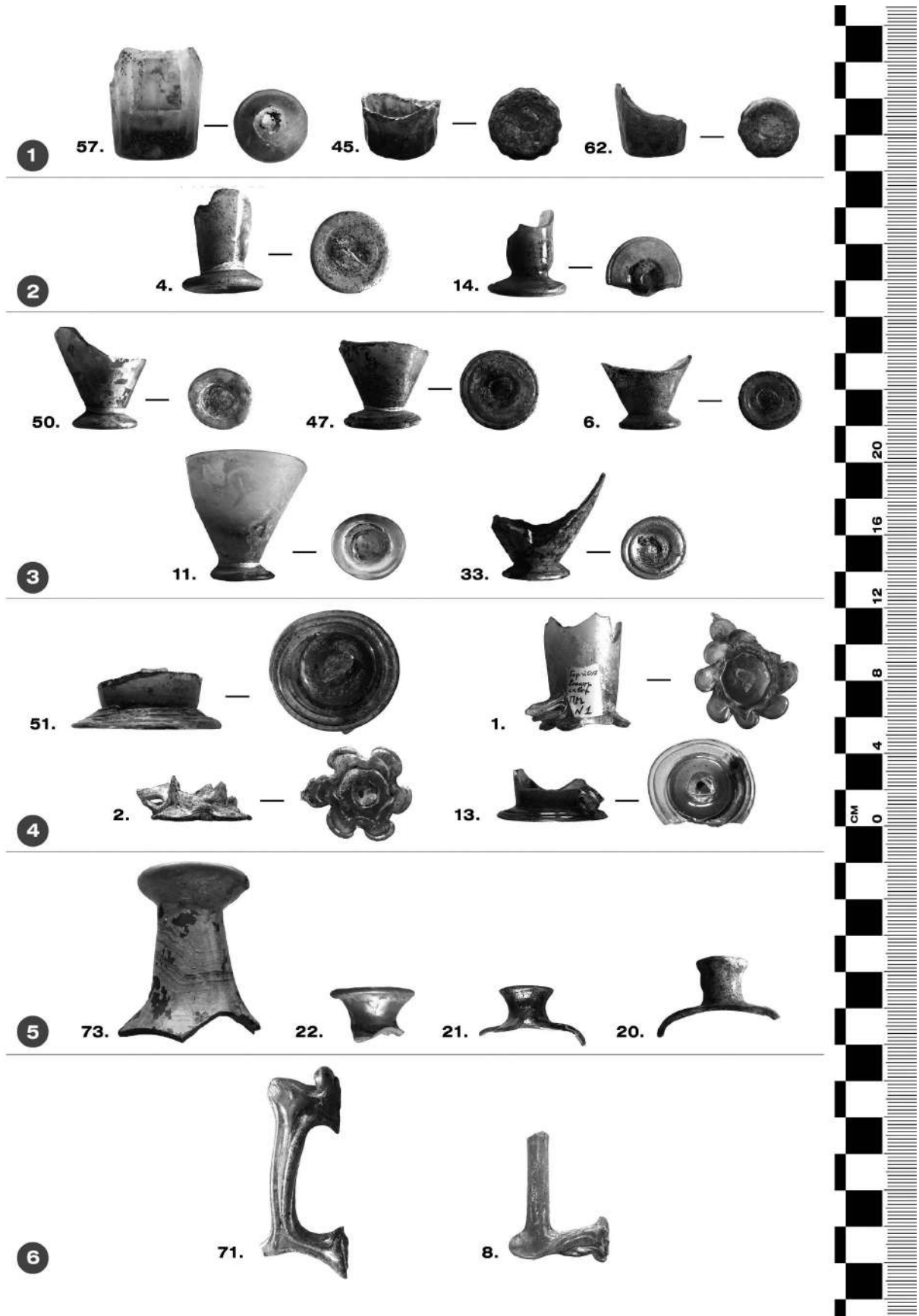

Рис. 3. 1 – план-схема траншеї № 1; 2 – стратиграфія південного профілю траншеї № 1.

Рис. 4. Скляні вироби з археологічних досліджень у м. Городок. 1 – стопки; 2 – стопки на піддоні; 3 – чарки; 4: 1–2 – склянки з пелюсткоподібним денцем і ручкою, 4: 13, 51 – з круглим, ступінчастим піддоном (рис.4, 4: 13,34,51); 5: 20–22 – верхні частини штофів, 4: 73 – верхня частина бутля; 6: 71, 8 – ручки.

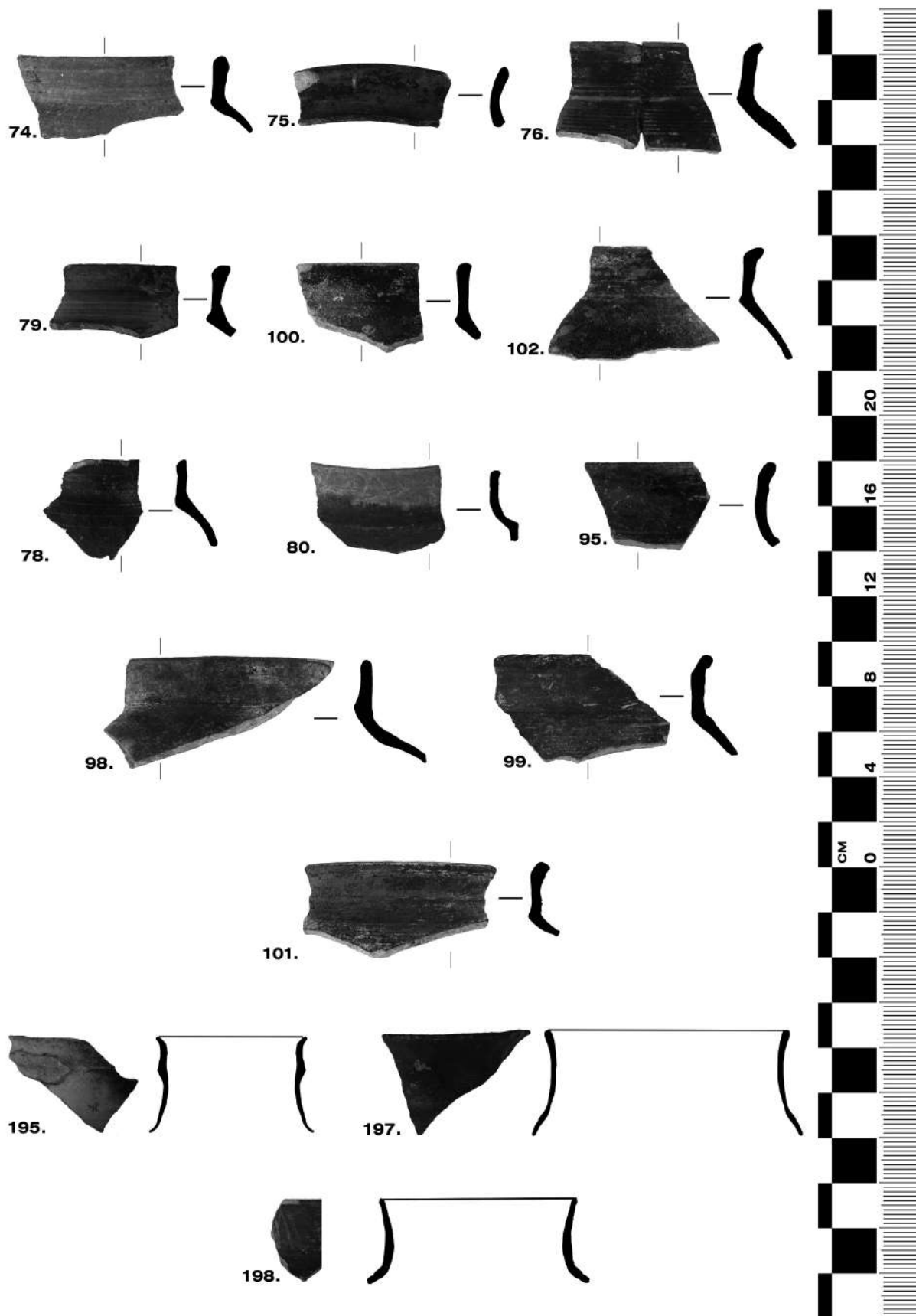

Рис. 5. Фрагменти горщиків (74-102), фрагменти глеків (195-198).

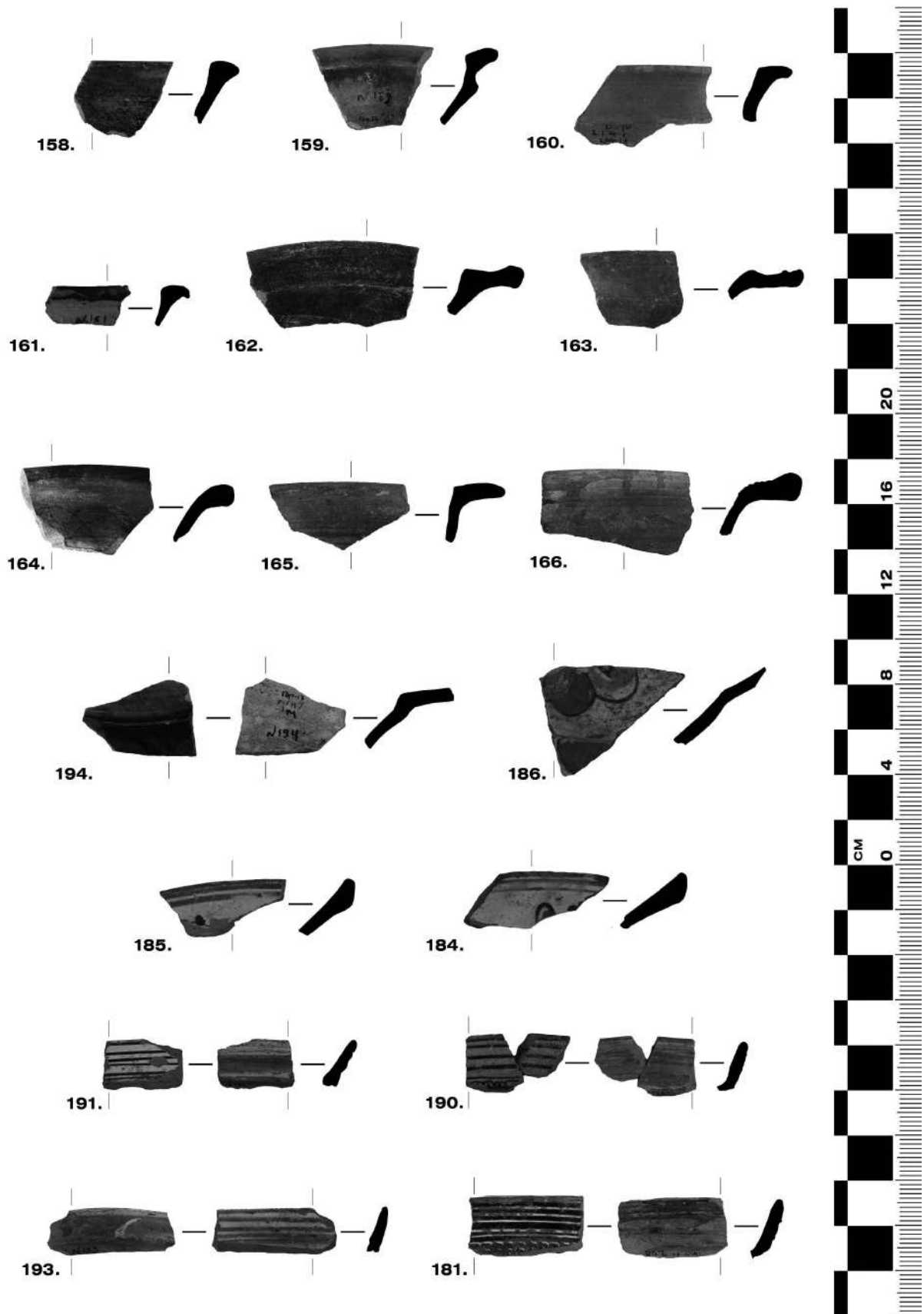

Рис. 6. Сіроглиняні миски (158–166), тарілки з підполив'яним розписом (184–186), полив'яна тарілка (194), миски з підполив'яним розписом (183–193).

Рис. 7. Кахлі XVII–XVIII ст. з археологічних досліджень у м. Городок.

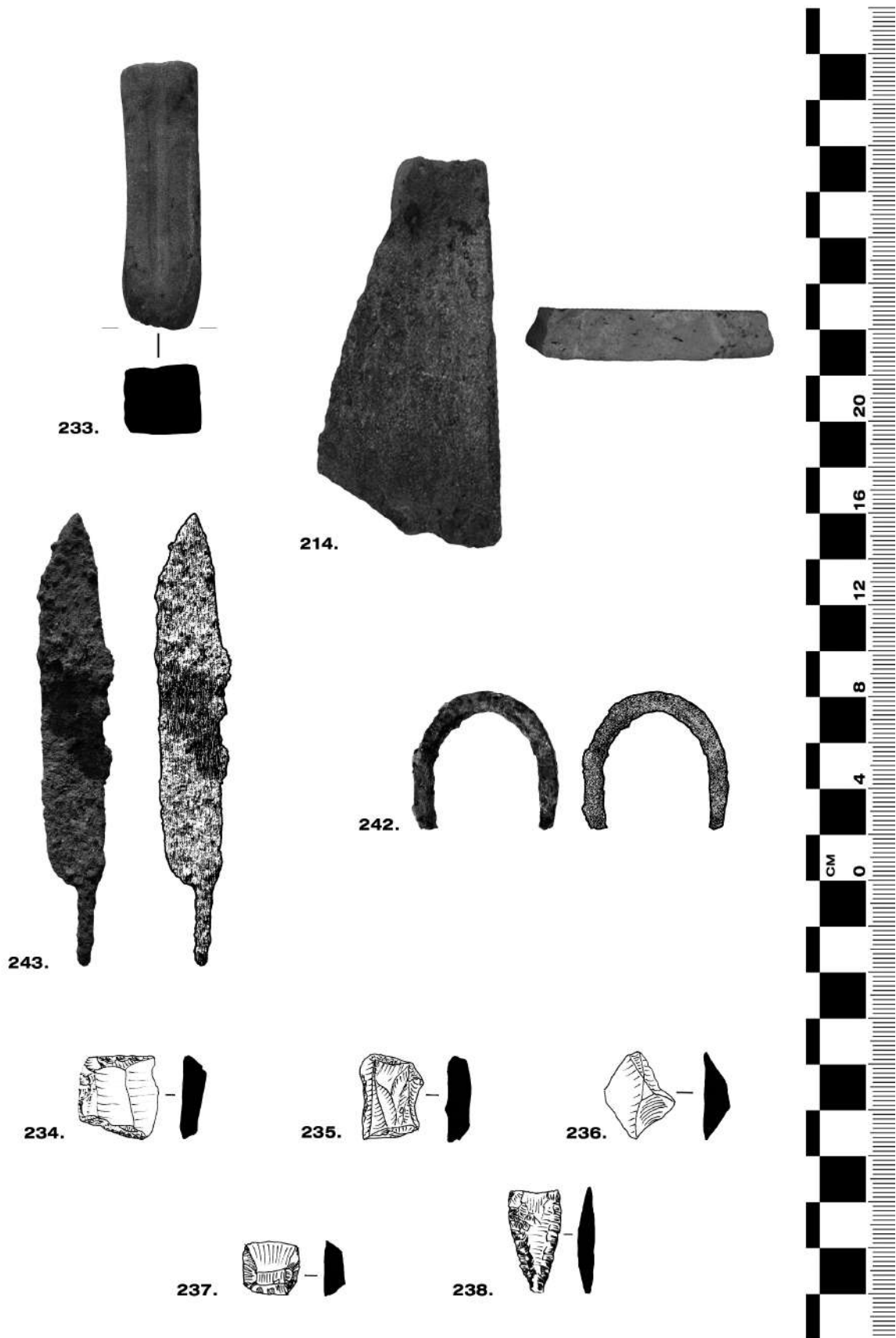

Рис. 8. 214 – фрагмент керамічної плитки для підлоги, 233 – точильний камінь, 43 – ніж залізний, 242 – підківка на чобіт, 234, 235, 237 – рушничні кремені, 236 – крем'яне знаряддя, 238- крем'яний наконечник.

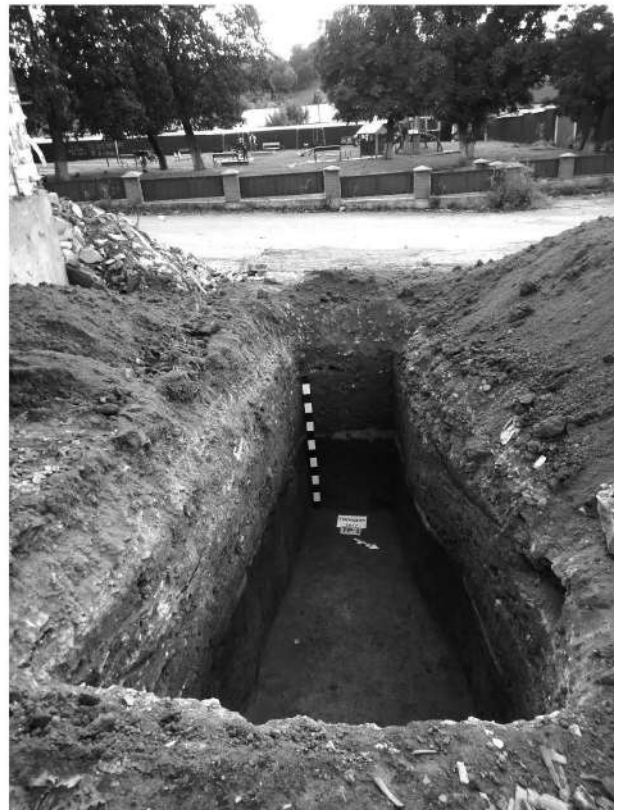
1

2

3

4

Рис. 9. 1 – шурф № 1. Вид з півдня, 2 – шурф № 1. Вид зі сходу, 3 – траншея № 1. Вид з півночі, 4 – траншея № 1. Вид із заходу.

Євген Осадчий,
кандидат історичних наук
провідний спеціаліст групи охорони
історико-культурної спадщини
при управлінні культури Сумської ОДА

МУТИНСЬКИЙ ЗЛАТОУСТІВСЬКИЙ МОНАСТІР

Стаття присвячена локалізації Мутинського Златоустівського (Спаського) монастиря. Наводяться дані про його місце розташування, параметри та планування.

Ключові слова: монастир, с. Мутин, укріплення, XVIII ст.

Середнє Посейм'я в першій половині XVII ст. було прикордонною територією між Річчю Посполитою та Московським царством. Військово-адміністративними центрами в регіоні були Путивль та Новгород-Сіверський. Поряд з ними розташовувалися православні монастирі. Найвідоміші з них – Путивльський Молченський та Новгород-Сіверський Спаський. Ці обителі відігравали помітну роль у духовному житті Сіверщини та, водночас, були потужними фортецями. Після 1654 року середня течія Сейму входить до складу Гетьманщини. На зміну польським можновладцям приходить козацька старшина, яка опікувалася духовними обителями та була ініціатором створення нових обителей. Один з них – чоловічий Мутинський Златоустівський монастир було засновано в першій половині XVIII ст. між селами Мутин та Камінь поблизу Кролевця.

Вперше дані про монастир опубліковано О. Лазаревським. Вчений подав його короткий опис з перерахуванням храмів та споруд. Місце розташування вказане між селами Камінь та Мутин [1, с. 451]. Довгий час точне місце розташування пам'ятки було відоме лише місцевим краєзнавцям та шукачам скарбів. У 2009 р. І. Ситим було опубліковано печатку монастиря, зроблену з фальшивої західноєвропейської монети [3, с. 357]. Архівний фонд Мутинського монастиря зберігається у фондах ЦДІАК, м. Київ [6].

Довгий час місце розташування монастиря лишалося не встановленим. У 2010 р. за повідомленням директора Кролевецького краєзнавчого музею А. Карася Р. Терпиловським та Г. Жаровим було здійснене шурфування городища, що знаходилося неподалік Мутинського могильника, на якому велися археологічні дослідження. У ході розвідувальних робіт виявлено керамічний матеріал доби раннього залізного віку та роменської археологічної культури [5, с. 311]. У 2017 р. у ході моніторингу пам'яток культурної спадщини Кролевецького району автором було знято топографічний план городища. Під час робіт з картографування було виявлено численні фрагменти гончарного посуду козацької доби, фрагменти цегли та кахлі, що були викинуті скарбошукачами.

Співставлення описів монастиря та даних археологічних досліджень дало змогу локалізувати Мутинський Златоустівський монастир саме на території городища «Камінь». У 2018 р. пам'ятку археології городище «Камінь» було подано для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Городище «Камінь» розташоване за 1,3 км на північний захід від західної околиці с. Камінь та за 1,9 км на південний схід від східної околиці с. Мутин Кролевецького району. Городище займає мис, утворений ярами та схилом надзаплавної тераси правого берега р. Сейм. Схили берегового плато та ярів круті, поверхня майданчика городища рівна, висота над рівнем заплави становить 30 м.

Городище має форму близьку до трикутної. Розміри майданчика становлять 90×110×160 м. З північно-східної, напільної сторони, вузький перешийок мису укріплений валом баштоподібної форми висотою 4 м. У західній частині внутрішній схід валу був вибраний до рівня підосви. Похила стрілка мису в південній частині відрізнана ровом шириною 4 м і глибиною 1,5 м та валом шириною 5 м та висотою 1,4 м.

У 1718 р. на території городища було засновано чоловічий монастир. За своїм устроєм він виділявся з-поміж решти обителей Чернігово-Сіверщини. Переважна більшість з них була збудована з цегли за архітектурними проектами. Аналіз планування Мутинського Златоустівського монастиря свідчить про його архаїчність. Місцем його розташування було обране малодоступне земляне укріплення між двома значними населеними пунктами на Сеймі. Схожі риси простежуються на території Північно-Східної Слобожанщини, де в середині – другій половині XVII ст. виникають ряд монастирів, що розташовувалися саме на місці старих городищ. Ці обителі були не тільки оплотами віри, але й добре захищеними фортецями. Навіть нечисленна братія в разі небезпеки могла захистити монастир від нападу. Хоча регіон Середнього Посейм'я в першій половині XVIII ст. вже не мав статусу прикордонного.

За описами монастиря відомо, що на його території було два храми – Спаський та Іоанна Златоуста. Місце їх розташування поки що не встановлене. Перший храм міг знаходитися в центрі обителі, де було вільне від забудови місце. Є припущення, що другий храм розташовувався при в'їзді до монастиря. Саме там виявлено вибірку ґрунту у внутрішньому схилі валу та пробитий прохід над краєм урвища. Сюди вели дві дороги, що зв'язували монастир з навколишніми населеними пунктами. Перша дорога з'єднувала села Камінь та Мутин, друга вела із заплави вузьким каньйоном. Ця дорога вела до невеликого поселення на місці першої надзаплавної тераси р. Сейм. Воно виявлене у 1968 р. археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Сухобокова. Його розміри 100×50 м. За описом монастиря О. Лазаревського монастир мав 3 підданих, вірогідно на поселенні проживали сім'ї монастирських селян [1, с. 451].

Слідів огорожі монастиря не виявлено. З напільної сторони обитель захищав високий баштоподібний вал. Схили мису круті та майже недоступні. Розташування споруд по краях мису давало змогу використовувати їх стіни в якості огорожі.

Розташування келій та господарських споруд типове для монастирів Лівобережної України. Вони знаходилися по краю мису. Це переважно прямокутні в плані западини, що лишилися від споруд на цегляному фундаменті. Кілька з них мали рештки мурованих підвалін. Майже усі споруди мали опалювальні пристрої. Поряд з ними виявлені численні фрагменти кахлів зі слідами кіптяви. Два великих фрагменти кахлів знайдені поблизу котловану споруди, що знаходиться біля східного краю монастиря. Тут грабіжниками було зруйновано опалювальний пристій, вірогідно, кахляну піч. Знайдені кахлі мають рослинний орнамент у вигляді квітів та гілок з листями, верхівки гілок оформлені як рівнобічний хрест. Відбиток чіткий, орнамент повторюється на кількох фрагментах (рис. 2). Кахлі якісного виробництва, румпа прикріплена акуратно, шви затерті. Датування кахлів за аналогіями знахідок з Батурина та Любеча – 60-ті рр. XVII – початок XVIII ст. (визначення Л. Мироненко) Знахідки кахлів поблизу майже усіх котлованів споруд дозволять у майбутньому виділити ті, що відносяться до першого та другого періодів існування обителі.

Отже, Мутинський Златоустівський монастир локалізовано на городищі «Камінь», що знаходиться між селами Камінь та Мутин. За своїм плануванням обитель має близькі аналогії серед слобожанських обителей. Як пам'ятка археології є дуже перспективним для вивчення, але активно грабується шукачами скарбів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, земледелия и управления. Т. 2. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К.: типогр. К. Н. Милевского, 1893. – С. 451.
2. Путивльський краєзнавчий музей, КН 22219, Арх. 1222; КН 22220, Арх. 1223.
3. Ситий І. М. Печатка Мутинського монастиря / І.Ситий // Чернігівські старожитності: наук. зб. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. – Вип. 2. – С. 357.
4. Сухобоков О. В. Отчёт о разведках Левобережной группы Раннеславянской экспедиции ИА АН УССР за 1968 г. / О. В. Сухобоков // НА ИА НАН У, 1968/13в, Ф.е. № 5339-5342. – С. 7.

5. Жаров Г. В. Дружинний могильник рубежа ер на Сейме / Г. В. Жаров, Р. В. Терпиловський // *Inter Ambo Maria. Северные варвары на пути из Скандинавии к Черному морю. Тез. докл. конф.* – Симферополь, 2012. – С. 301–311.
6. ЦДІАК (м. Київ), ф. 136, спр. 1, 2.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України.

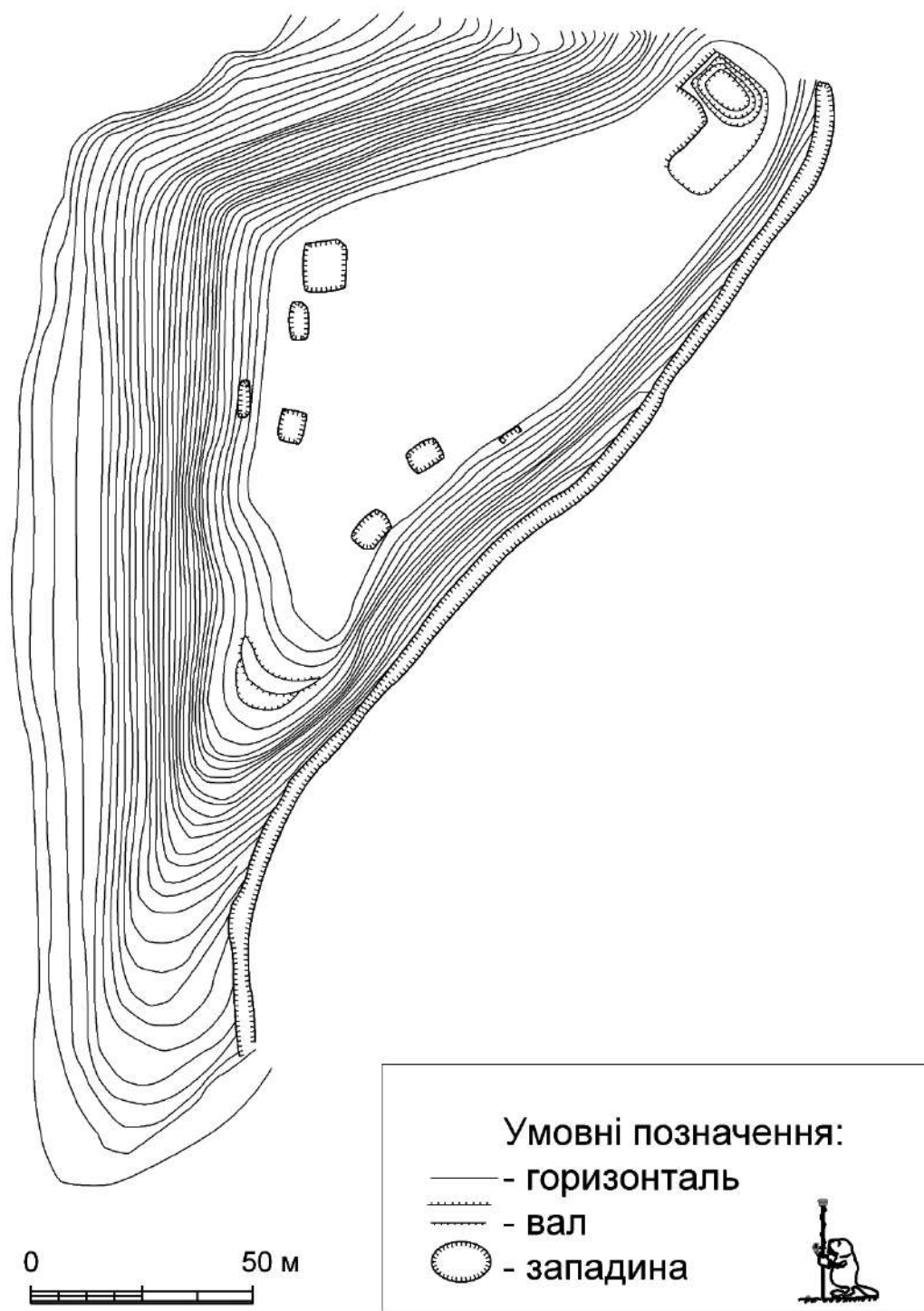
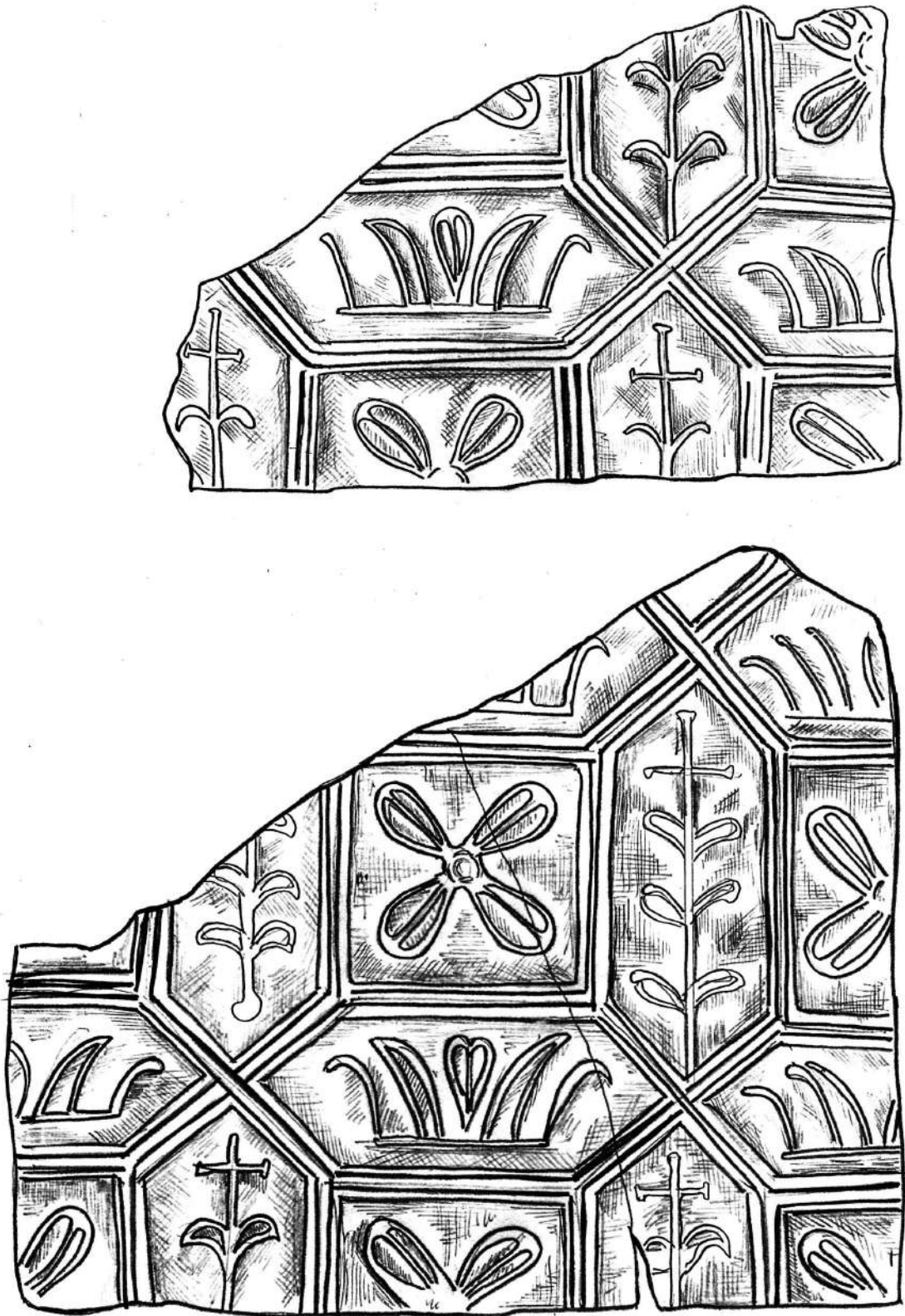

Рис. 1. Городище Камінь. План Є. М. Осадчого та О. В. Короті.

0 1 3cm

Рис. 2. Кахлі другої половини XVII – початку XVIII ст.
території Мутинського монастиря.

Світлана Смірнова

магістр історії,

молодший науковий співробітник

Кам'янець-Подільського державного

історичного музею-заповідника

МАТРИЦЯ ПЕЧАТКИ З ГЕРБОМ ОСОРІЯ З ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

В роботі здійснено першу публікацію та дослідження матриці печатки, знайденої в околицях с. Подільське.

Ключові слова: печатка, шляхта, герб Осорія.

До фондів нашого музею Ковтонюком Василем Тихоновичем¹, жителем с. Подільське Кам'янець-Подільського району Хмельницької області було передано цікавий експонат – матрицю печатки, знайдену ним на околицях села (рис. 1).

Матриця печатки бронзова, основа овальної форми, розміри – 2×2,5 см. На зворотній стороні матриці є тримач довжиною 2,5 см з кільцем для підвішування.

Опис основи. В центрі, в нижній частині щита зображено колесо. У верхній частині колеса розламаний обідок, в який закладений меч. Зверху, над щитом, відтворено корону та три страусині пір'їни. Зліва від гербу зображено гармату, три прапори, барабан. Справа від гербу також відображено три прапори, гармату та литаври. Внизу під гербом на овальній виїмці вигравіювана каліграфічна літера «П».

Зображення гербу перегукується з відомим польським гербом Осорія, інші назви – Старжа, Посвист. Його опис подається в праці А. Б. Лакієра: «на червоному фоні, золоте від воза колесо, зверху на ньому зламаний обід і в тому місці встановлений меч або хрест. На шоломі три страусині пір'їни» [6, с. 449–450] та в праці В. К. Лукомського і В. Л. Модзалевського «Малоросійський гербовник»: «Щит: в червоному полі золоте колесо, увінчане на вісі срібним хрестом. Нашоломник: три страусині пера» [8, с. 109].

Цікавою є легенда цього гербу. Він названий від імені першого власника. Рицар на ім'я Осорія поїхав до Чехії на турнір змагатись за дівчину. Після перемоги йому було поставлено умову: залишитись в Чехії або вирушати додому без посагу дівчини. Він пішов на хитрість і всі її коштовності були заховані в осях та колесах від возу. Успішно повернувшись додому, він на своєму гербі зобразив колесо від возу і меч, в пам'ять про подорож [1].

У польському гербовнику Б. Папроцького пишеться, що походить цей герб з Чехії. Війт Войцех за заслуги отримав герб Осорія від короля Владислава Локетка, багато заможних родин його використовувало, називали його Starza [2, с. 559]. Перелік родів подається в «Польському гербовнику» – це Білицькі, Бохловські, Богдан, Бокловські, Брохоцькі, Буковські, Бушковські, Цеплінські, Дубецькі, Філіповські, Коло, Коломийські, Конарські, Кондрацькі, Костшецькі, Ковальовські, Кшивошевські, Курські, Лясовські, Лязаньські, Непочолтовські, Пелка, Песковські, Рус, Русецькі, Шлеевіц, Шанецькі, Седзімір, Стадніцькі, Стенш, Сьвечка, Теравські, Трояновські, Твербус, Творковські, Тиравські, Злоцькі, Злотніцькі [1].

Окрім гербу на печатці також наявне зображення прапорів, барабанів, гармат. Стосовно цього А. Б. Лакієр у праці «Русская геральдика» висловлює думку, що фігури зображені на печатках досить часто запозичені геральдиком з звичайного життя, війни, полювання. Світське життя внесло в геральдику корони, дорогоцінне каміння, з військового побуту запозичені та внесені до геральдики знамена, шаблі, шпаги, списи, гармати, стріли та ін. [6, с. 68].

Аналогічне (до описуваної нами печатки) зображення прапорів, гармат, литаври та барабана зустрічаємо на зображенні печатки камер-юнкера Григорія Олександровича По-

1 Народився 18.02.1945 р. Проживає в с. Подільське.

тьомкіна [11, с. 104], що датується 1763 роком (рис. 2). Це дає підстави датувати описувану нами печатку-матрицю XVIII століттям.

Інформацію про господаря печатки може дати зображена в нижній частині основи матриці літера «П». Ми припускаємо, що це може бути перша буква прізвища її власника. Оскільки досліджувана матриця знайдена біля села Подільське, то ми вирішили шукати власника безпосередньо в самому селі та навколишніх селах. Село Подільське до 1963 р. мало назву Привороття², було королівським маєтком, а з приєднанням Поділля до Росії – зареховане до державних маєтків [10, с. 775]. Оскільки власника воно не мало, то ми вирішили шукати в околицях. З дослідження В. Гульдмана «Поместное землевладение в Подольской губернии» [5] ми склали список (ймовірних власників печатки-матриці) власників землі та керуючих в околицях с. Привороття (сьогодні Подільське):

1. Пиварович О. Г. – с. Струга [5, с. 883].
2. Пілецький І. В. – м. Студениця [5, с. 884].
3. Погоржельський А. Б. – м. Замихів [5, с. 848].
4. Попель С. І. – с. Вихрівка [5, с. 832].
5. Поплавський К. С. – с. Грушка [5, с. 839].
6. Поступальські (кілька сімей) – с. Теремці [5, с. 886].
7. Процик Р. А. – с. Лоївці [5, с. 865].

Цікаво, що родина Пілецьких серед інших гербів користувалася гербом «Топор» [2, с. 487], який має іншу назву Старжа [2, с. 85]. Так само герб Осорія має давнішу назву Старжа [2, с. 559]. Можливо, знаючи стару назву родинного герба, пан І. В. Пілецький міг використовувати печатку із зображенням гербу Осорія, але це лише одна з версій.

Нажаль, ми не знайшли ні підтвердження, ні спростування, що хтось із згаданих вище родів користувався гербом Осорія. Також не можна виключати тієї версії, що господар досліджуваної печатки-матриці міг не мати власності в цій місцевості, а просто загубити її під час військового походу, полювання чи просто проїжджаючи через ці території.

Виникає питання: чи могли інші шляхетські роди, предки яких не мали відношення до гербу Осорія користуватись цим гербом у XVIII ст.? Виявляється, що так. Ще в результаті підписання Городельської унії 1413 року, укладеною між Річчю Посполитою та Литовсько-руською державою, відбулось зрівняння прав шляхти Королівства Польського та низки шляхетських родів Великого князівства Литовсько-Руського. Таким чином литовська, українська та білоруська шляхта почала входити в систему координат європейського шляхетства та геральдики. Відповідно до Городельської унії, близько 30 польських гербів були закріпленні за представниками литовсько-українсько-білоруської шляхти [4].

Частина шляхти, що переходила на службу до Московії підтверджувала свої привілеї ще з XVII ст. Після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля) увійшла до складу Російської імперії. Місцеву шляхту зрівняно в правах з російським дворянством, а шляхетські привілеї були обмежені розпорядженнями царського уряду [13].

Після польського повстання 1830–1831 років Російський уряд розпочав ряд заходів, спрямованих проти шляхти. Найбільшим ударом по польській шляхті була перевірка шляхетства, перевірка документів про шляхетський стан – засіб, яким російський уряд вирішив ліквідувати шляхетство як чужий організм у російській системі. В цей час складалися родові книги на підтвердження дворянського походження. Цій темі присвячена робота Є. Чернецького «Родовий герб у легітимаціях Правобережної шляхти кінця XVIII – першої третини XIX ст.» [12]. Дослідник зазначає, що правобережна шляхта масово подавала наприкінці XVIII і впродовж першої третини XIX ст. серед доказів свого дворянського похо-

2 1.03.1963 р. Хмельницький облвиконком ухвалив с. Привороття Нефедовецької сільської ради перейменувати на Подільське [3, с. 7].

дження родові книги та рисунок герба, намагаючись потрапити до привілейованого стану дворян Російської імперії, хоча це не завжди їй вдавалося [12, с. 61]. У 1840 р. скасовано шляхетське судівництво, замість якого запроваджувалося загальноросійське, а указ 1852 р. вимагав, щоб землевласники з шляхти висилали своїх синів до військової служби [13]. Таким чином, про-польськи налаштована дрібна шляхта поступово була декласована, тобто зрівнювалась в правах з міщанством чи селянством. Про це веде мову історик С. Лисенко: «Якщо протягом 1801–1803 рр. до дворянського стану було інкорпоровано майже всю дрібну шляхту краю (так, наприклад, по Подільській губернії трохи більше 13 тис. родин), то в період з 1831–1853 рр., а особливо в часі діяльності Київської центральної ревізійної комісії протягом 1840–1845 рр. було декласовано на території Київської, Волинської і Подільської губерній майже всі родини дрібної, а точніше не володіючої спадковою землею шляхти» [7, с. 27]. Отже, нащадки давніх шляхетських родів, які не мали спадкової землі, втрачали свій статус на теренах Російської імперії.

У праці В. Лукомського та В. Модзалевського «Малоросійський гербовник», виданій у 1914 р., є зображення гербу Осорія, (майже ідентичне із зображенням гербу в гербовнику Б. Папроцького – рис. 3), поряд з яким згадується прізвище Мартоси [8, с. 109], що свідчить про те, що згаданий герб використовувався дрібною шляхтою, що проживала на території України протягом XVII–XVIII ст.

Досліджуючи «Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской империи» [9], ми помітили, що в переліку гербів немає гербу з назвою Осорія. Можливо це пов'язано з тим, що носії гербу Осорія не змогли довести своїх прав на дворянство в Російській імперії. Але у вказаній праці є перелік родин, які у своєму гербі використовують зображення колеса [9], можливо інші роди, створюючи герби, трансформували окремі елементи з гербу Осорія в нові. Наприклад, зображення меча і колеса є на гербі полковника Деана Суботича (рис. 4) [9].

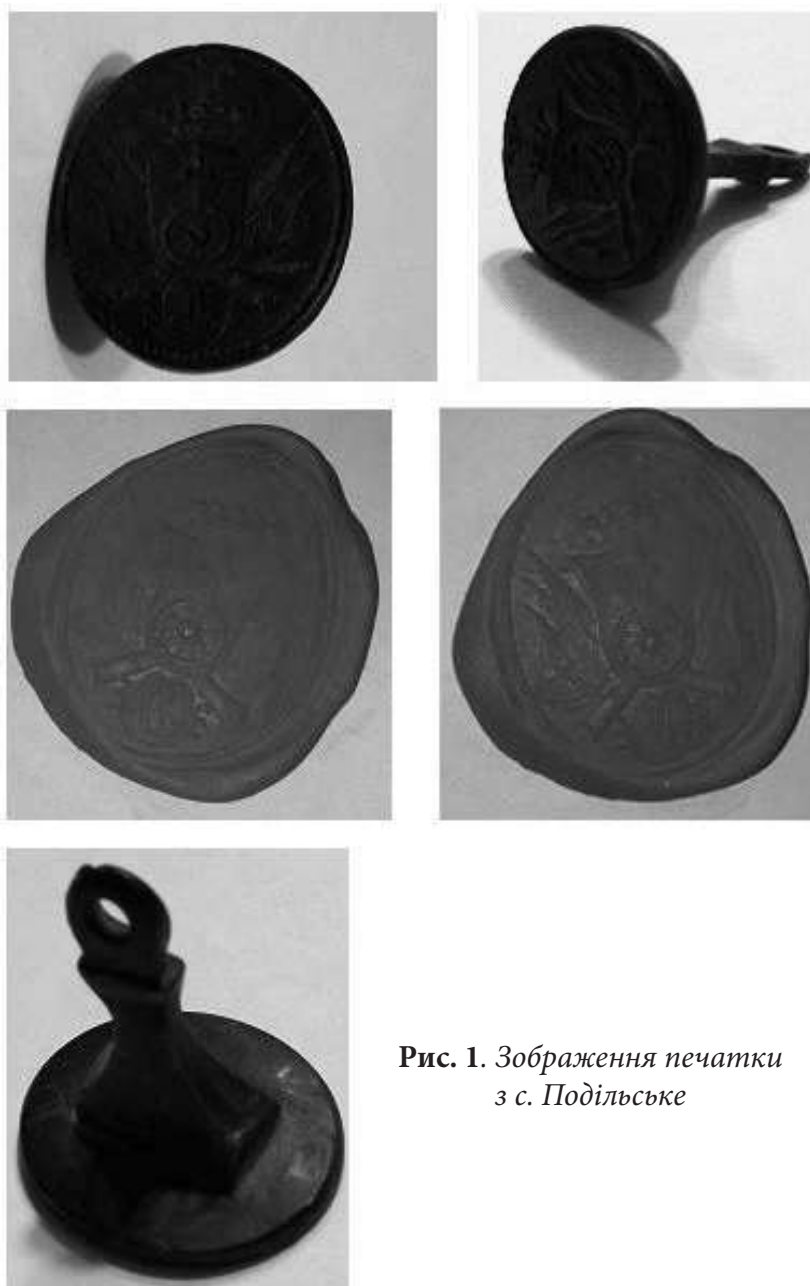
Підводячи підсумки нашої розвідки, можна сказати, що досліджувана печатка-матриця є унікальним, важливим джерелом для вивчення сфрагістики XVIII ст. Особливо цікавою вона є тим, що увібрала в себе елементи впливу європейської (герб Осорія) та російської (прапори, гармати, барабани, литаври) геральдики. Час використання – XVIII ст. – період, коли Поділля стало частиною Російської імперії, тоді неодмінною умовою існування шляхти була лояльність до російського царизму. Саме тому поряд з родовим гербом зображено елементи, запозичені з військового життя, які були притаманні для російської геральдики. Хоча нам не вдалося дізнатися хто є власником матриці-печатки, проте шанси є. Відповідь на це питання, думаю, лежить на сторінках однієї з архівних справ XVIII століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. Herbarz Polski. – Електроний ресурс. Режим доступу: <http://www.hsi.zhp.info/piotrek/ossoria.html>.
2. Paprocki V. Herby rycerstwa polskiego / wyd. Kazimierza Jozefa Turowskiego. – Krakow: Nakladem wydawnictwa biblioteki polskiej, 1858. – 964 s.
3. Будзей О. Кризь роки / О. Будзей // Подолянин. – 2006. – 11 серп. – С. 7.
4. Герби Української шляхти. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.surma-ua.info/?p=4548>.
5. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии / сост. В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1903. – 898 с.
6. Лакиер А. Б. Русская геральдика / Соч. Александра Лакиера. – СПб: тип. II-го Отд. Собств. Е. И. В. канцелярии, 1855. – 632 с.
7. Лисенко С. Дрібна шляхта Ушицького повіту за документами Подільського дворянського депутатського зібрання / С. Лисенко // II Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – Вип. I. – С. 26–29.
8. Лукомский В. К. Малоросійський гербовник. С рисунками Егора Нарбута. Репринтне издание / В. К. Лкомский, В. Л. Модзалевский. – Киев: Либідь, 1993. – 213 с. + табл.

9. Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской империи. – Электроний ресурс. Режим доступу: <https://gerbovnik.ru>
10. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. свящ. Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонівський, 2009. – 996 с.
11. Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. – М.: Изд. Ком. при Моск. глав. архиве Мин-ства иностр. дел, 1880 [на обложне 1882]. – 126 с.
12. Чернецький Є. Родовий герб у легітимаціях Правобережної шляхти кінця XVIII – першої третини XIX ст. / Є. Чернецький // Генеалогічні записки. –2015. – Вип. 13. – С. 61–66.
13. Шляхта. – Електронний ресурс. Режим

Рис. 1. *Зображення печатки з с. Подільське*

Рис. 2. Печать камер юнкера

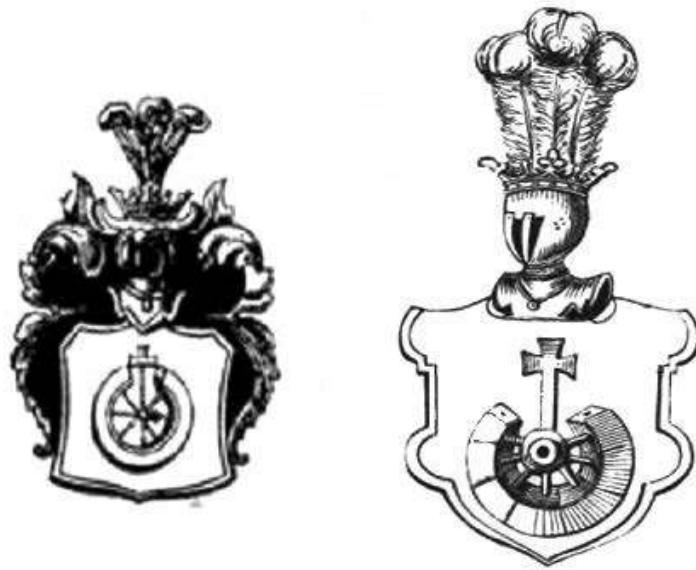

Рис. 3. Зображення гербу Осорія

Рис. 4. Зображення гербу полковника Деана Суботича

*Жанна Карбовська,
завідувач сектору «Ратуша»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника*
*Анна Ніколаєва,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника*

КОЛЕКЦІЯ СМОТРИЦЬКИХ ПОЛИВ'ЯНИХ МИСОК З ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

Стаття присвячена дослідженню колекції полив'яних мисок Смотрицького гончарного осередку, яка зберігається у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Результатом роботи стали класифікація та опис колекції. На прикладі однієї музейної збірки вдалось прослідкувати весь шлях, яке пройшло народне гончарство Смотрича протягом ХХ ст.

Ключові слова: народне гончарство, гончарний центр, Поділля, Смотрич, мальована миска, підполив'яний розпис.

Смотрич – містечко в Дунаєвецькому районі Хмельницької області, яке є відомим центром подільського гончарства ХІХ–ХХ століть. Відома дослідниця подільської кераміки, доктор історичних наук, професор Л. Мельничук зазначала: «Не мають собі подібних в оригінальності орнаментики та композиції (дещо схожої до вазопису античної Греції) миски та полумиски із Смотрича... Ніде не досягнуто такої композиційної культури, такого влучного поєднання частих чистих білих площин зі стриманою, витонченою мовою легеньких орнаментів, як у Смотричі» [13, с. 123]. Діяльність цього осередку досліджували: В. Гудак [1], О. Клименко [5; 6; 7; 8; 9; 10], Ю. Лащук [11], Л. Мельничук [13], Ю. Савін [17; 18], О. Прусевич [16], В. Титаренко [19], В. Щегельський [27] та інші науковці.

У зібранні музею є 108 мисок і полумисок кінця ХІХ–ХХ ст. з різних гончарних центрів Поділля. У 1978 р. велику колекцію полив'яних мисок у музей передав М. С. Борковський – місцевий краєзнавець та колекціонер. Наприкінці 80-х і на початку 90-х років наукові співробітники музею поповнили колекцію, збираючи давні речі під час етнографічних експедицій. Значна частина колекції також була отримана шляхом передачі старожитностей до музею окремими особами.

Під час вивчення колекції ми з'ясували, що частина полив'яних мисок не містять інформацію про місце та час виробництва. Дослідниця кераміки О. Ликова, зазначала, що «...майже всі колекції кераміки в Україні від кінці ХІХ й до кінця ХХ століття формувалися безсистемно, в основному зусиллями ентузіастів і випадковими надходженнями. У переважній більшості, особи, які передавали речі до музеїв, і працівники, які комплектували музейні фонди кераміки, не мали фахових керамологічних знань, що, відповідно, відобразилося на атрибутуванні глиняних виробів» [12, с. 61]. В. Титаренко, який опрацював колекцію мисок Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника для альбому «Миски Поділля», зазначив, лише те, що вони походять з території центрального Поділля [19].

Наше дослідження розпочалось із виокремлення власне смотрицьких мальованих мисок із зібрання музею. У результаті нами було відібрано 35 мисок, які за формою та оздобленням можна віднести до смотрицького гончарного центру. За часом виробництва ми розділили їх на три хронологічні групи: вироби першої третини ХХ ст., вироби середини ХХ ст., вироби 80-х років ХХ ст. У додатках подаємо таблиці з інформацією та зображенням усіх опрацьованих мисок (додаток № 1).

До першої групи (вироби першої третини ХХ ст.) увійшло 27 мисок. В інвентарних описах більшості з них зазначається, що дані миски були виготовлені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., однак датувати їх ХІХ ст. не можна, оскільки в своєму дослідженні О. Клименко зазначала, що для Смотрицького гончарного центру в другій половині ХІХ ст. характерні конічні миски з пружком [10, с. 247]. У відібраній нами колекції миски мають напівсферичну форму, що, відповідно до твердження тієї ж дослідниці, характерно для першої третини ХХ ст. [10, с. 247]. Аналогічна атрибутована кераміка з інших музеїв України теж допомагає датувати цю групу першою третиною ХХ ст., наприклад, на основі альбому В. Титаренка «Миски Поділля» [19] чи фотоархіву Ю. Лащука [14].

Всередині групи можна виділити три типи розпису мисок: з дрібним геометричним орнаментом; з рослинними та сюжетними композиціями; та з широкими горизонтальними різнокольоровими смугами.

Характеризуючи перший тип розпису, варто зазначити, що мисок з дрібним геометричним орнаментом (багаторядними горизонтальними лініями, фляндрівкою та великими краплями) виявилось небагато – 5 мисок [20]. Цей тип оздоблення є найбільш архаїчним з трьох розглянутих і використовувався з II половини ХІХ ст. [11, с. 34]. Такі миски найважче атрибутовувати, оскільки подібні декоративні композиції не були притаманні лише смотрицьким гончарям, а використовувались і в інших гончарних центрах, наприклад у с. Миньківці [9, с. 182].

До другого типу належать миски з рослинними мотивами та зображеннями птахів на білому та коричневому тлі. Вироби цього типу були розділені на два підтипи. Підтип 2а – миски з багатим різнокольоровим оздобленням та білому тлі, які вважались святковим посудом і зберігались у миснику; підтип 2б – миски значно менше декоровані, без побілки, які могли бути святковим посудом біднішого населення або повсякденним столовим посудом більш заможних людей. Мисок обох підтипів у музейному зібранні найбільше – 19 одиниць [21]. Цей спосіб оздоблення почали використовувати смотрицькі гончарі з початку ХХ ст. [9, с. 182; 11, с. 35; 14].

Третій тип – миски з широкими кольоровими смугами або «смугасті миски». У колекції їх нараховується лише 3 одиниці [22]. Такий спосіб розпису теж є характерною ознакою Смотрича. Такий спосіб декорування зустрічається з кінця ХІХ ст. [10, с. 247; 11, с. 35].

Форма мисок першої хронологічної групи – півсферична. Більшість мисок круглобокі або так звані «прості миски». Лише дві миски мають колінчатий злам (ребро) у верхній третині. Миски з ребром ще називають «миски до лавки», «до полицки», «край-ковані» [2, с. 16, 35, 71]. Така форма пов'язана із зручним встановленням їх на мисник.

Вінця мисок першої групи за формою можна розділити на два типи: перший – плоскі широкі, виходять з обох сторін за стінку, верхня площа ледь заокруглена; другий – потовщені валиком і загорнуті всередину. Перший тип характерний для мисок з багатим розписом, другий – для мало орнаментованих без побілки.

Наявність більш та менш вишуканих зразків кераміки в першій хронологічній групі пояснюється змінами в гончарному промислі в 1910–1920-х роках, коли запровадили ремісничі артлі. Вони були спрямовані не на створення високохудожніх зразків кераміки, а на виконання планових замовлень [28, с. 138]. З переходом до «Нової економічної політики» ситуація змінилась. Ю. Лащук, відомий дослідник подільського гончарства, зазначав: «У період 1920–1933 рр. у Смотричі створено найдовершеніші мистецькі гончарні твори, які так прикрашують наші музеї, вражаючи своєю красою й високою художньою культурою» [11, с. 35].

До другої хронологічної групи належать миски, які датуються серединою ХХ ст., в тому числі і вироблені майстром К. П. Білооким. Це – відомий смотрицький гончар, який жив у 1888–1974 роках. Він навчався ремеслу у свого односельчанина: гончаря Т. М. Небес-

ного (1855–1933 роки). Дочка Т. М. Небесного, – Уляна, одружившись із К. П. Білооким (додаток № 2, рис. 1), розмальовувала посуд, який виробляв її чоловік [5, с. 167]. У фондах музею зберігається Диплом 2 ступеня, виданий К. П. Білоокому 15 вересня 1947 р. виконавчим комітетом Кам'янець-Подільської обласної Ради депутатів трудящих* (додаток № 2, рис. 2). Цей диплом ілюструє інший етап в історії українського народного гончарства, коли після Другої світової війни, через брак ужиткового посуду, влада почала заохочувати майстрів вступати в гончарні артілі на базі колишніх осередків і сприяла їхній роботі. [28, с. 139].

У фонди К-ПДІМ-3 у 1970-тих роках передали чотири невеликі миски майстра К. П. Білоокого [23]. Миски розписані в типовій для Смотрича манері: з рослинними композиціями та птахами на білому та коричневому тлі, а також з геометричним зелено-коричневим декором на білому тлі. Всі миски мають напівсферичну форму та короткий потовщений край, який виходить з обох сторін за стінку.

У 1999 році до фондів музею мешканець Кам'янця-Подільського передав ще 4 миски з підполив'яним розписом по білому тлу. Власник мисок зазначив, що їх виготовили в Смотричі. Три з них [24] мають нетиповий для смотрицьких мисок манжет (вертикальний, високий край), розпис у вигляді рослинних мотивів коричневими крапельками та зеленими кривульками з елементами фляндрівки. Ми не знайшли жодної подібної миски, виготовленої у Смотричі, зате аналогії цим мискам трапляються на Тернопільщині (гончарний центр села Товсте та Бережани) [3 с. 102, 261]. Четверта миска [25] має напівсферичну форму з типовим для смотрицьких мисок коротким потовщеним краєм, який виходить з обох сторін за стінку, розпис підполив'яний, дрібний геометричний концентрично розташований.

До третьої хронологічної групи належать миски гончара М. К. Карповича (1927 р. н.), які він зробив у 1987 році. Цей майстер походив з роду смотрицьких гончарів: його батько Костянтин Якович та дід Яків виготовляли простий теракотовий та димлений посуд [5, с. 167]. Три миски роботи М. К. Карповича були зібрані у 1987 році, під час етнографічної експедиції і передані у фонди К-ПДІМ-3 завідувачем відділу музею В. П. Соловей [26]. Вони мають напівсферичну форму, край загорнутий всередину валиком. Розпис підполив'яний, але дуже простий: на двох мисках білими та зеленими краплями намальовані квіти, третя миска декорована прямим та хвилястими лініями білого кольору. Вони належать майстру, який був одним з останніх гончарів Смотрича. З кінця 70-х років у Смотричі мальованих мисок з побілко вже не виробляли [4, с. 147].

Занепад народного гончарства зумовлений розвитком фабричного виробництва. З дешевою продукцією фабрик керамічні вироби кустарів вже не могли конкурувати, а постійні заборони на ремесло зі сторони держави та напівлегальне становище промислу ускладнювало умови роботи гончарів [27, с. 139].

З початку 90-х років ХХ ст. спостерігається поступове відродження народного гончарства. Так в січні 1990 року була створена Національна спілка майстрів народного мистецтва України (НСМНМУ), в яку увійшли і гончарі. В Смотричі до 2015 року працював М. М. Карпович, член НСМНМУ, який раптово помер від хвороби. Цей майстер виготовляв простий ужитковий для потреб села*. Сучасні українські гончарі вже мають на меті повністю забезпечити людей ужитковим чи святковим посудом. Їхні вироби часто носять декоративний характер та використовуються для оздоблення інтер'єру в якості сувенірів, хоча функціональність гончарних виробів при цьому зберігається.

* Текст диплому: «Згідно з постановою Ради народних комісарів союзу РСР від 22 серпня 1945 року № 2130 видано цей документ Білоокому Полікарпу Петровичу, гончарю Смотрицького райпромкомбіната Кам'янець-Подільського обласного відділу місцевої промисловості за систематичне перевиконання норм і за випуск високоякісної продукції (вищої якості), та як такий, що проробив за спеціальністю гончара 30 років».

* Автори дякують за надану інформацію представнику Хмельницького осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва Храпану Олегу Андрійовичу.

Отже, досліджуючи полив'яні миски м. Смотрич з фондів К-ПДІМ-3, ми класифікували їх за кількома параметрами: часом виробництва, типом розпису та формою посудини. За часом виробництва було виділено три хронологічні групи, які характеризують різні періоди в історії подільського народного гончарства. Найбільшу кількість мисок було датовано першою третиною ХХ ст. Це миски з класичними для Смотрича фляндрівками, «смугасті миски» та миски з сюжетними композиціями на білому чи коричневому тлі. Другу групу становлять миски середини ХХ ст. При збереженні традиційного оздоблення та форми розміри цих мисок значно менші. Остання група (80-ті роки ХХ ст.) представлена найменшою кількістю посуду. Це роботи М. К. Карповича – одного з останніх смотрицьких гончарів, який не практикував художній підполів'яний розпис, а виготовляв простий ужитковий посуд з примітивними орнаментальними схемами.

На прикладі даної музейної колекції можна прослідкувати весь шлях, яке пройшло народне гончарство Поділля у ХХ ст.: від рівня мистецьких взірців до рівня утилітарних скромно оздоблених речей чи сувенірів.

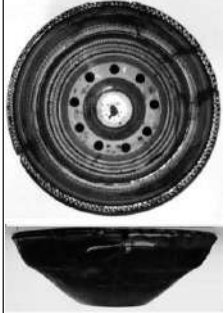
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

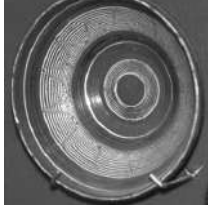

1. Гудак В. А. Кераміка / В. А. Гудак // Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К.: Доля, 1994. – С. 413–425.
2. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я / Л. Данченко. – К.: Мистецтво, 1974. – 192 с.
3. Івашків Г. Декор української народної кераміки XVI – першої половини ХХ століть / Г. Івашків. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2007. – 544 с.
4. Історія декоративного мистецтва в Україні. – К., 2011. – Т. 4. – 512 с.
5. Клименко О. Гончарні осередки Черкаської, Чернігівської, Львівської, Хмельницької та Тернопільської областей / Олена Клименко // Українське гончарство: нац. культурол. щоріч. за рік 1995. – Опішне: Українське народознавство, 1996. – Кн. 3. – С. 159–172.
6. Клименко О. Спогади про Смотрич / Олена Клименко // Народне мистецтво. – 2003. – № 3–4. – С. 40–43.
7. Клименко О. Українська мальована миска / Олена Клименко // Народне мистецтво. – 2008. – № 3–4. – С. 28–32.
8. Клименко О. Самобутній осередок подільського гончарства / Олена Клименко // Народне мистецтво. – 2009. – № 1–2. – С. 38–43.
9. Клименко О. Гончарство Поділля: до проблеми атрибуції / Олена Клименко // Українська керамологія: нац. наук. щоріч. за рік 2007. Атрибуція кераміки в Україні. – Опішне: Українське народознавство, 2011. – Кн. III, т. 2. – С. 170–186.
10. Клименко О. Гончарство Поділля другої половини XIX – початку ХХ ст. як мистецьке явище / Олена Клименко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2017. – Т. 1. – С. 236–253.
11. Лащук Ю. П. Специфіка гончарства Смотрича й Адамівки / Ю. П. Лащук // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 1. – С. 32–36.
12. Ликова О. Атрибутування глиняних виробів: суть проблеми / Оксана Ликова // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ: УНІСЕРВ, 2010. – Вип. 32. – С. 61–68.
13. Мельничук Л. С. Гончарство Поділля в другій половині XIX – ХХ століттях: історико-етнографічне дослідження / Лідія Мельничук. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – 349 с.
14. Пошивайло О. Фотоархів Юрія Лащука: Смотрич / О. Пошивайло, О. Правденко // Українська керамологія: нац. наук. щоріч. 2001. – Опішне: Українське народознавство, 2001. – К. 1. – С. 338–359.
15. Пошивайло О. Музейний ландшафт гончарської України / О. Пошивайло // Український керамологічний журнал. – 2003. – № 2–4. – С. 5–24.
16. Прусевич А. Гончарний промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К.: типолитографія С. В. Кульженко, 1916. – С. 9–116.

17. Савін Ю. Гончарство Поділля. Комплексний збір пам'яток гончарства Смотрича у Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику / Ю. Савін // Українське гончарство: наук. зб. за минулі літа. – К.: Опішне, 1993. – Кн. 1. – С. 301–304.
18. Савін Ю. Бесіди з гончарами Смотрича Дунаєвецького району Хмельницької області / Ю. Савін // Українське гончарство. – 1996. – Кн. 3. – С. 486–495.
19. Титаренко В. Миски Поділля. Альбом / Володимир Титаренко. – К.: Народні джерела, 2007. – 152 с.
20. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею заповідника (далі – Фонди К-ПДІМ-3), інв. № Ккер 10, інв. № Ккер 19, інв. № Ккер 29, інв. № Ккер 113, інв. № Ккер 693.
21. Фонди К-ПДІМ-3, інв. № Ккер 7, інв. № Ккер 11, інв. № Ккер 12, інв. № Ккер 13, інв. № Ккер 17, інв. № Ккер 18, інв. № Ккер 23, інв. № Ккер 30, інв. № Ккер 689, інв. № Ккер 690, інв. № Ккер 694, інв. № Ккер 698, інв. № Ккер 699, інв. № Ккер 700, інв. № Ккер 1320, інв. № Ккер 1343, інв. № Ккер 1344, інв. № Ккер 1698, інв. № Ккер 1795.
22. Фонди К-ПДІМ-3, інв. № Ккер 25, інв. № Ккер 1084, інв. № Ккер 1627.
23. Фонди К-ПДІМ-3, інв. № Ккер 111, інв. № Ккер 112, інв. № Ккер 114, інв. № Ккер 115.
24. Фонди К-ПДІМ-3, інв. № Ккер 2009, інв. № Ккер 2010, інв. № Ккер 2011.
25. Фонди К-ПДІМ-3, інв. № Ккер 2012.
26. Фонди К-ПДІМ-3, інв. № Ккер 897, інв. № Ккер 898, інв. № Ккер 899.
27. Щегельський В. Гончарний промисел на Поділлі у дослідженнях навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / В. Щегельський, В. Гудима // Науковий вісник «Межибіж»: матер. Шостої наук.-краєзн. конф. «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» і Міжнар. наук. симпозиуму «Євреї Великого Князівства Литовського на теренах Литви й України» – Межибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 2. – С. 137–143.

ДОДАТОК №1

<i>Перша група: вироби першої третини ХХ ст.</i>					
Перший тип					
№№	Шифр	Зображення	Розміри	Де знайдено	Рік надходження у фонди
1.	Ккер 10		d вінець – 27,0 см d денця – 10,5 см h – 8,0 см	с. Гораївка, Кам'янець- Подільський район, Хмельницька обл.	1978 р. (з колекції С. М. Борковського)
2.	Ккер 19		d вінець – 28,5 см d денця – 10,0 см h – 9,5 см	м. Дунаївці, Хмельницька обл.	1978 р. (з колекції С. М. Борковського, куди потрапила у 1959 р.)

3.	Ккер 29		d вінець – 27,0 см d денця – 7,5 см h – 10,0 см	-	1978 р. (з колекції С. М. Борковського)
4.	Ккер 113		d вінець – 24,0 см h – 6,5 см.	с. Мальчевці, Барського р-ну, Вінницької обл.	1980 р. (від власників надійшла у 1962 р.)
5.	Ккер 693		d вінець – 24,0 см d денця – 9,0 см	с. Чабанівка, Кам'янець- Подільський район, Хмельницька обл.	1987 р. (збори В. П. Соловей)
Другий тип					
Підтип 2а					
6.	Ккер 7		d вінець – 22,5 см d денця – 7,5 см h – 7,0 см	с. Корначівка, Ярмолинецького району, Хмельницької обл.	1978 р. (з колекції С. М. Борковського)
7.	Ккер 11		d вінець – 26,0 см d денця – 9,0 см h – 7,5 см	с. Лоївці, Ново-Ушицького району, Хмельницької обл.	1978 р. (з колекції С. М. Борковського)
8.	Ккер 12		d вінець – 28,5 см d денця – 10,0 см	с. Петришівка, Вінківського району, Хмельницької обл.	1978 р. (з колекції С. М. Борковського)
9.	Ккер 17		d вінець – 25,0 см d денця – 9,0 см	с. Сокілець, Дунаєвського району, Хмельницької обл.	1978 р. (з колекції С. М. Борковського)

10.	Ккер 18		d вінець – 29,0 см d денця – 10,0 см h – 9,0 см	с. Смотрич, Дунаєвецького району, Хмельницької обл.	1978 р. (з колекції С. М. Борковського, куди потрапила у 1961 р.)
11.	Ккер 23		d вінець – 20,5 см d денця – 9,5 см	-	1978 р. (з колекції С. М. Борковського, куди потрапила у 1964 р.)
12.	Ккер 30		d вінець – 26,0 см d денця – 9,0 см	-	1978 р. (з колекції С. М. Борковського)
13.	Ккер 689		d вінець – 25,0 см d денця – 7,5 см h – 8,0 см	с. Чабанівка, Кам'янець- Подільський район, Хмельницька обл.	1987 р. (збори В. П. Соловей)
14.	Ккер 690		d вінець – 25,0 см d денця – 8,5 см h – 8,0 см	с. Чабанівка, Кам'янець- Подільський район, Хмельницька обл.	1987 р. (збори В. П. Соловей)
15.	Ккер 698		d вінець – 24,0 см d денця – 9,0 см h – 9,0 см	с. Чабанівка, Кам'янець- Подільський район, Хмельницька обл.	1987 р. (збори В. П. Соловей)
16.	Ккер 699		d вінець – 26,0 см d денця – 9,0 см h – 9,5 см	с. Чабанівка, Кам'янець- Подільський район, Хмельницька обл.	1987 р. (збори В. П. Соловей)

17.	Ккер 1343		d вінець – 28,5 см d денця – 9,4 см h – 7,4 см	с. Боришківці, Кам'янець- Подільського району, Хмельницької обл.	1989 р. (збори В. П. Соловей)
18.	Ккер 1344		d вінець – 29,0 см d денця – 10,2 см h – 8,8 см	с. Боришківці, Кам'янець- Подільського району, Хмельницької обл.	1989 р. (збори В. П. Соловей)
19.	Ккер 1698		d вінець – 21,5 см d денця – 6,5 см h – 7,0 см	с. Майдан- Карачівецький, Віньківський район, Хмельницької обл.	1990 р. (збори В. П. Соловей)
20.	Ккер 1795		d вінець – 27,0 см d денця – 9,5 см h – 8,5 см	с. Карачківці, Чемеровецького району, Хмельницької обл.	1991 р. (збори В. П. Соловей)
Підтип 2б					
21.	Ккер 13		d вінець – 26,0 см d денця – 8,5 см h – 9,0 см	с. Гуменці, Кам'янець- Подільського району, Хмельницької обл.	1978 р. (з колекції С. М. Борковського, куди потрапила у 1963 р.)
22.	Ккер 694		d вінець – 24,0 см d денця – 9,0 см h – 9,0 см	с. Чабанівка, Кам'янець- Подільський район, Хмельницька обл.	1987 р. (збори В. П. Соловей)

23.	Ккер 700		d вінець – 26,0 см d денця – 9,0 см h – 9,5 см	с. Чабанівка, Кам'янець- Подільський район, Хмельницька обл.	1987 р. (збори В. П. Соловей)
24.	Ккер 1320		d вінець – 23,5 см d денця – 8,5 см h – 8,4 см	с. Глібів, Ново- Ушицького району, Хмельницької обл.	1989 р. (збори В. П. Соловей)
Третій тип					
25.	Ккер 25		d вінець – 26,0 см d денця – 9,5 см	с. Оринін, Кам'янець- Подільського району, Хмельницької обл.	1978 р. (з колекції С. М. Борковського, куди потрапила у 1960 р.)
26.	Ккер 1084		d вінець – 25,5 см d денця – 9,0 см h – 7,5 см	с. Зелені Курилівці, Ново- Ушицького району, Хмельницької обл.	1988 р. (збори В. П. Соловей)
27.	Ккер 1627		d вінець – 24,0 см d денця – 9,0 см h – 7,0 см	сmt. Віньківці, Хмельницької обл.	1989 р. (від власника надійшла у 1962 р.)
Друга група: вироби середини ХХ ст.					
1.	Ккер 111		d вінець – 23,5 см d денця – 8,5 см	с. Смотрич, Дунаєвецького району, Хмельницької обл.	1970 р.

2.	Ккер 112		d вінець – 22,0 см d денця – 8,5 см	с. Смотрич, Дунаєвецького району, Хмельницької обл.	1970 р.
3.	Ккер 114		d вінець – 21,0 см d денця – 8,5 см h – 7,5 см	с. Смотрич, Дунаєвецького району, Хмельницької обл.	1970 р.
4.	Ккер 115		d вінець – 21,5 см d денця – 8,5 см	с. Смотрич, Дунаєвецького району, Хмельницької обл.	1974 р. (виготовлена майстром у 1950-тих роках)
5.	Ккер 2012		d вінець – 30,0 см d денця – 12,0 см h – 9,0 см		1999 р.
Третя група: вироби 80-тих років ХХ ст.					
1.	Ккер 897		d вінець – 19,0 см d денця – 7,0 см	с. Смотрич, Дунаєвецького району, Хмельницької обл.	1987 р.
2.	Ккер 898		d вінець – 20,0 см d денця – 6,5 см h – 6,0 см	с. Смотрич, Дунаєвецького району, Хмельницької обл.	1987 р.

3.	Ккер 899		<p>d вінець – 21,0 см d денця – 8,5 см h – 7,5 см</p>	<p>с. Смотрич, Дунаєвецького району, Хмельницької обл.</p>	1987 р.
----	----------	---	---	--	---------

ДОДАТОК №2

Рис. 1. Сімейне фото Полікарна та Уляни Білооких

Рис. 2. Диплом другого ступеня, виданий Білоокому П. П. за систематичне перевиконання норм та випуск високоякісної продукції від 15 вересня 1947 року.

ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ХVІІІ СТ.

Вадим Лук'янченко,
Заслужений архітектор України,
старший науковий співробітник
наукового відділу координації проектних робіт
та архітектурних досліджень
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

СТОВП'Є КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Дослідження оборонних споруд Києво-Печерської лаври включають в себе багато важливих аспектів, що вимагають серйозних археологічних та бібліографічних досліджень. Серед них є питання про конструкцію захисної стіни, яка згадується у давньоруських літописах під терміном *столпіє*. У статті вперше висувається гіпотеза про конструктивні особливості дерево-земляної стіни, яка була зведена навколо Печерського монастиря у 1073–1078 рр. Наведена реконструкція абсолютно вписується у висновок за результатами археологічних розкопок 2007 року.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, оборонні дерево-земляні стіни, *столпіє*.

Загальновідомо, що перша дерев'яна огорожа з'явилася навколо Печерського монастиря у 1073–1078 рр.: «А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир обгородили **стовп'ям**, і келій поставили багато, і церкву завершили, і прикрасили її іконами. І відтоді почали називати монастир Печерським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозався монастир Печерським» [1].

Який вигляд мала ця конструкція монастирської огорожі, достеменно невідомо. «Найпоширенішою є думка, що **столпіє** – це різновид частоколу (Ф. Ф. Ласковський, П. О. Раппорт. На думку інших фахівців, це була стіна з горизонтальних колод, кінці яких запазовано у невеликі зруби (М. П. Кучера)» [2, с. 42].

«Вероятно, именно частокол упоминается в русских летописях под термином **столпіє**... ..Даже в современных русских и украинских деревнях иногда еще употребляется ограда в виде частокола из заостренных сверху бревен, вполне идентичные, вероятно, по виду и устройству древним частоколам» [3, с. 119].

При застосуванні загострених угорі колод як основного будівельного елемента можна створити велику кількість різноманітних не лише за конструкцією, а й за функціональним призначенням споруд для огороження і захисту певних територій.

Але, як було зазначено, є й інша думка щодо конструкції стовп'я. Є навіть реконструкція цього варіанту (рис. 1). «Термін «*столпіє*» походить від давньоруського слова «*стовп*». Доведено, що по відношенню до поховальної споруди літописний термін «*стовп*» означає зруб. Судячи з етнографічних матеріалів «*столпіє*» складалось з невеличких за площею зрубів, розташованих на певній відстані, один від одного і в які були врубані кінці горизонтальних деревин, що утворювали стіну між цими зрубамі.

Аналогічного типу конструкцію дослідив Б. О. Тимошук на городищі XI ст., біля с. Добринівці в Середньому Подністрів'ї. По периметру городища знаходилась оборонна стіна з горизонтальних деревин, які закріплювались в зрубних приміщеннях. Останні в нижній частині були заглиблені в ґрунт і мали призначення житл та ремісничих майстерень» [4, с. 80–81].

Реконструкція стовп'я, яку пропонує М. П. Кучера (рис. 1) має право на існування, але тільки як конструкція, що огорожує певну територію і не є оборонною. Сам М. П. Кучера зазначає: «Стіна-столпіє не становила серйозної перешкоди і не могла відігравати помітної ролі в оборонному будівництві» [4, с. 81].

Наведена споруда є зрубною. Підчас облоги, у разі пошкодження оборонних стін, захисники мають оперативно виконати ремонтні роботи. Ремонтні роботи зрубної конструкції виконати швидко абсолютно неможливо, оскільки для заміни пошкодженого вінця необхідно розібрати всі розташовані вище вінці по периметру споруди незалежно від того, тристінний це або чотиристінний зруб. На подібний ремонт може піти кілька діб.

На рис. 2 зображено огорожу з використанням чотиристінного зрубу, в якому дошки запазовано власне в зруб. У даному випадку для ремонту огорожі не треба розбирати всю конструкцію по периметру до пошкодженого рівня, а тільки на ділянці одного прясла. Тоді на ремонт буде витрачено небагато часу. А от у разі пошкодження вінця власне чотиристінного зрубу, для його ремонту (тобто заміни пошкодженого вінця) необхідно буде розібрати зруб і два прясла, які прилягають до нього з обох боків, до рівня вінця, котрий підлягає заміні. На ремонт зрубу тут піде стільки ж часу, скільки на ремонт огорожі, зображеної на рис. 1. Цю конструкцію можна значно посилити, якщо середину зрубу забити трамбованим ґрунтом.

Спираючись на матеріали археологічних досліджень у Києво-Печерському заповіднику у 2007 році [5], В. К. Козюба робить припущення: «Стовп'ям, можливо, називається окремих тип огорожі з вертикальних колод чи напівколод значної (2,5–3,0м) висоти, що вимагало заглиблення її основи до 1,5м. Археологічні дослідження огорож Печерського і Дмитрівського монастирів, здається, підтверджують подібне значення лексеми **столпіє**» [2, с. 49].

Розглянемо ще одне літописне свідчення про події, що сталися в Києві через двадцять років після спорудження стовп'я в Печерському монастирі: «І прийшли вони на монастир Печерський... .. і зняли крик навколо монастиря, і поставили два стяги перед воротами монастирськими. ... Безбожні ж сини Ізмаїлові **вирубали ворота монастиря** і кинулися по келіях, вирубуючи двері, і виносили [все], коли що знаходили в келії. А після цього **запалили вони храм святої владичиці Богородиці: прийшли вони до церкви і підпалили двері**, які були зроблені на південь, і другі, що на північ, і вдершись у притвор коло гробу Феодосія і забравши ікони, **підпалювали [олтарні] двері**, і зневажали бога і закон наш» [1].

В цьому уривку детально описані події того дня і руйнування, яких завдали половці Печерському монастирю у 1096 році. А от про ушкодження стовп'я, яке огорожувало монастир, немає жодного слова, хоч відомо, що напередодні: «У двадцятий день того ж місяця, у п'ятницю, о першій годині дня, прийшов удруге Боняк, ..., до Києва, ..., і мало в город не ввігналися половці. І **запалили вони [села?] по піску довкола города, і повернули на монастирі, і спалили монастир Стефанів і дерев'яний Германів**» [1]. З наведених уривків виходить, що половці підпалювали все, що може палати. А от стовп'є Печерського монастиря ні зруйнувати, ані підпалити «Безбожні сини Ізмаїлові» не змогли. Зрозуміло, що всі дерев'яні стіни мають одну загальну ваду: за певних погодних умов їх легко підпалити. Так чому ж огорожа Печерського монастиря лишилася неушкодженою під час набігу половців? Таке можливо, якщо, на відміну від інших, стовп'є Печерського монастиря було дерево-земляне, а не як «монастир Стефанів і **дерев'яний Германів**». Так, дерево-земляну оборону стіну (рис. 3) набагато складніше знищити вогнем, ніж дерев'яну будь-якої конструкції.

Для спорудження такої дерево-земляної стіни необхідно вирити дві паралельні траншеї. Їхні глибина і ширина визначаються в залежності від висоти колод, які будуть туди за-

копані. На висоті бойового ходу встановлюються горизонтальні зв'язки, які разом з прогонами, що з'єднані з ними, гасять розпір насипного ґрунту зсередини стіни на її бічні стінки.

Наведена реконструкція (рис. 3) абсолютно вписується у висновок за результатами археологічних розкопок 2007 року (рис. 4): *«Зважаючи на стратиграфічну ситуацію та історичний контекст ділянки, не виключено, що ґрунтові конструкції, виявлені під фундаментами лаврських мурів кінця XII ст., є рештками найдавнішого для Верхньої лаври будівельного горизонту, пов'язаного з початком освоєння монастирем літописної «гори» в останній чверті XI ст. Отже, скоріше за все, це сліди первинної монастирської огорожі («столпія») і воріт, згадуваних у літописі під 1096 р.»* [5, с. 11].

На рис. 4 позначені ями «4 – яма № 1; 5 – яма № 2», які насправді є паралельними траншеями, куди були закопані колоди від двох стінок стовп'я.

А чи могли «ігумен і братія» самотужки поставити келії, церкву і обгородити монастир стовп'ям? Звичайно ж могли, бо за тих часів кожен чоловік вмів тримати сокиру і міг збудувати (зрубати) п'ятистінок (тобто келію). До монастиря приходили люди звідусіль, різні за фахом і за віком. Кожен з братії був носієм традицій і будівельного досвіду спільноти з тієї місцевості, з якої він походив. Достатньо було мати одного фахівця по кожному напрямку, щоб очолити відповідне будівництво. На підтвердження цієї думки наводимо уривок з літописного свідчення, де мова йде про спорудження кам'яних мурів навколо Видубичів: *«... великий князь Рюрик, сильно постаравшись ... знайшов ото підхожого для діла й умільця серед своїх же приятелів... настановив його наглядачем богоугодному ділу і майстром непротим стіни... узявся він за споруду ретельно, ні од кого й підмоги не потребуючи, а сам за волею Христа долаючи [і] споминаючи господа, який глаголить: «Усе можливе віруючому»* [1].

Столп'є навколо Печерського монастиря було замінено на кам'яну стіну в останній чверті XII ст.

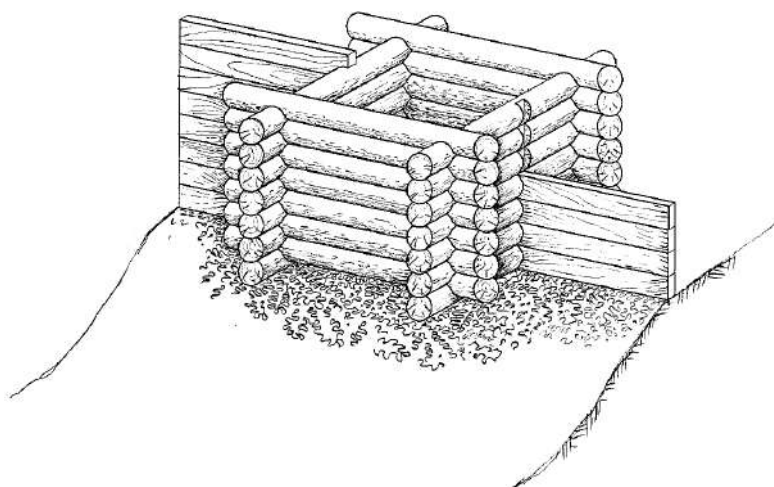
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.

1. Літопис Руський за Іпатіївським списком / переклав Л. Махновець. – Київ: Дніпро, 1989.
2. Козюба В. К. Давньоруське «столпіе» за історико-лексичними та археологічними матеріалами. / В. К. Козюба // Археологія. – 2012. – №2.
3. Раппопорт П. А. Очерки по истории Русского военного зодчества X–XIII вв. / П. А. Раппопорт. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956.
4. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – Київ: Ін-т археології НАН України, 1999.
5. Балакін С. А. Археологічні дослідження у Києво-Печерському заповіднику в 2007 році / С. А. Балакін // Лаврський альманах. Випуск 20.

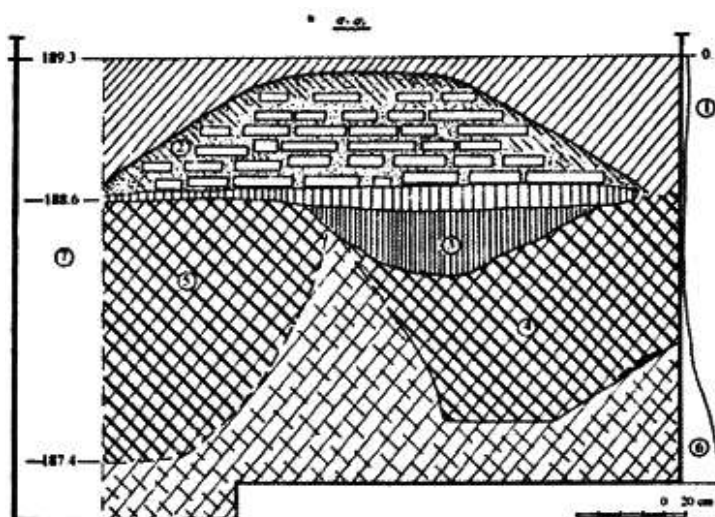
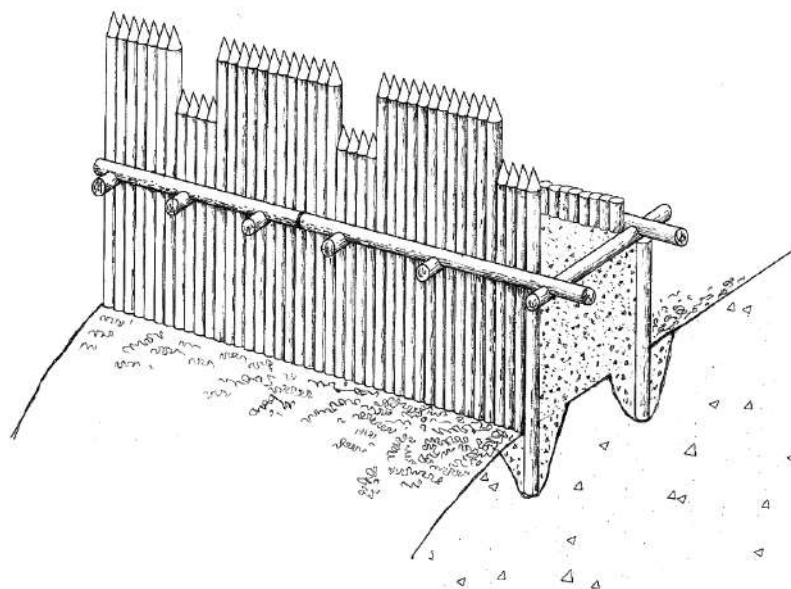
Рис. 1. Фінляндія. Росала. Музей вікінгів.

Рис. 2. Реконструкція огорожі з використанням чотиритінного зрубу.
Малюнок В. І. Лук'яненка.

Рис. 3. Реконструкція стовп'я у вигляді оборонної дерево-земляної стіни.
Вигляд з боку поля.
Малюнок В. І. Лук'яненка.

- Умовні позначення:
- 1 – мішаний гумусований ґрунт;
  - 2 – рештки лаврських мурів кінця XII ст.;
  - 3 – фундаменти мурів;
  - 4 – яма № 1; 5 – яма № 2;
  - 6 – мішаний слабо-гумусований лесовий ґрунт;
  - 7 – опалубка підземної споруди № 25

Рис. 4. Рештки лаврських мурів у профілі північної бровки траншеї [5, с. 11].
Археологічні дослідження біля Троїцької надбрамної церкви у 2007 році.

*Сергій Калуцький,
завідувач сектору «Старий замок»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника*

ГАКІВНИЦІ НА ОЗБРОЄННІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМКІВ КІНЦЯ XV – СЕРЕДИНИ XVI СТ. (НА ОСНОВІ РЕВІЗІЙ 1545 РОКУ)

У статті зроблено спробу з'ясувати поширення гаківниць на теренах українських земель, їх чисельність на озброєнні замків Волині, Поділля і Київщини кінця XV – середини XVI ст. На основі «Ревізії українських замків 1545 року» розкрито проблему забезпечення даного виду вогнепальної зброї боєприпасами та питання наявності кваліфікованих гармашів для обслуговування замкових гаківниць..

Ключові слова: гаківниця, артилерія, замок, люфа, куля, ядро, порох.

Вогнепальну зброю, зокрема артилерію, винайшли в XIV ст. у країнах Західної Європи. Наприкінці 1380-х років, як свідчать документи, вона набуває поширення на українських землях. На думку О. Мальченка, її проникнення на Русь відбувалося двома основними шляхами: із заходу за посередництва Польщі до Львова та із північного заходу з Пруссії за посередництва Литви до Києва (останній вектор пов'язаний з активною військовою діяльністю литовського правителя Вітовта). Дослідник припускає можливість поширення артилерії з Італії через генуезькі колонії в Криму, Середньої та Малої Азії [10, с. 19–65; 11; 12, с. 202].

Найбільш ранні примітивні зразки вогнепальної зброї на українських землях отримали у джерелах XIV–XV ст. назву «кий залізний». Цей її різновид виник у XIV ст.; складався з мідної або залізної трубки та ложа, в якому вона кріпилася. Кий заряджався через дульний отвір, куди засипався порох, вставлявся пиж і клався заряд – шматок каменю чи заліза. Зброя наводилася на ціль і після цього стрілець підносив до запального отвору, що був звернуто в казенній частині, розпечений на жаровні прут [1, с. 44; 6; 8].

З часом кий видозмінився у важкі й довгі рушниці великого калібру – гаківниці. Слово «гаківниця» (пол. – «hakownicza», «akownicza») походить від німецького Hakenbüchse – так називалася ручна вогнепальна зброя з гаком (Haken) у передній частині люфи [2, с. 120]. Останнім вона чіплялася за край замкового муру чи воза аби «погасити» доволі сильну віддачу підчас пострілу. У польських джерелах цей різновид вогнепальної зброї згадується з 70-х років XV ст.; завозився з німецьких земель або Моравії. Гаківниці мали різну довжину люфи: від 1 до 2, 5 м. За цією ознакою класифікувалися як півгак, гак, подвійний гак. Великі гаківниці іноді називалися козами [1, с. 44].

Перші гаківниці вкладалися в довгі балкові приклади; при пострілі їх затискали під пахвою. Згодом таку жердину замінили на зручніші ложі; поступово зник гак, його функцію виконував приклад, що впирався в плече стрілка [1, с. 44]. У ранніх гаківницях порох підпалювався за допомогою прута, як у киях. Із XV ст. їх обладнали полицями для пороху; затравкові отвори робили уже не зверху, а збоку на стовбурі. Згодом гаківниці були оснащені гнотовим замком, а пізніше – колісцевим ударно-кремінним. У XVI ст. винайшли шнеллер – механізм, що прискорював та пом'якшував спуск, робив його чутливішим [1, с. 44]. Для стрільби використовувалися кам'яні, пізніше залізні кулі. З розвитком і вдосконаленням гаківниць кулі почали обливати оловом або обковувати навхрест залізними обручами [1, с. 44]. Дальність ефективного вогню, як правило, сягала 50–60 кроків, залпового – до 120. Лише великі гаківниці – кози – стріляли на відстань до 300 кроків; віддача в них була настільки сильною, що плече до прикладу не підставлялося. Його ложили на плече, притулювши щогою для прицілювання [1, с. 44].

Із Західної Європи через Польщу гаківниці потрапляли на завойовані останньою українські землі. Згідно описів львівського Високого замку у 1495 р. на його озброєнні було 5 гаківниць (2 залізні, 3 спижеві), а також 6 залізних степлів для їх виготовлення. У 1509 р.

твердиню захищали 6 звичайних гаківниць та 29 кіз; 1537 р. – 6 гаківниць та 6 кіз, 1558 р. – 13 гаківниць, 10 кіз; 1570 р. – 6 гаківниць, 7 півгаківниць та 1 коза [9, с. 18–27]. Анонімний автор «Опису Кам'янецького замку 1494 р.» зазначав, що на його озброєнні було «32 короткоствольні рушниці, себто гаківниці». Він згадував також «п'ятнадцять цілих і одну поламану гаківницю» в іншому приміщенні для зберігання зброї. Тут знаходилося й рублене залізо для заряджання малих гаківниць [13, с. 609; 3, с. 3].

На Волинь гаківниці потрапляли з Пруссії за посередництва Литви. Уявлення про їх чисельність на озброєнні волинських замків у середині XVI ст. дають їх ревізії 1545 року (Литовська метрика, книга 561). Так у Володимирському замку налічувалося 30 гаківниць, а також 30 порохівниць до них, 208 готових гаківничих куль і 30 форм для їх відливання. Документи зазначають, що гармат («діл») на захисті Володимирського замку в той час не було [7, с. 110–111]. Окрім гаківниць на озброєнні останнього окремо числилися гаківниці, що захищали саме місто Володимир. Їх налічувалося 22, а до них порох і 700 гаківничих куль. До того ж кожний міщанин мав одну, або дві рушниці [7, с. 114].

В Луцькому замку у 1545 р. нараховувалася 31 придатна до стрільби гаківниця. Окрім них було 5 кійв – «старосвітських гаківниць – непевних до стрільби» – уточняли укладачі ревізії. Зберігалось також 150 гаківничих куль, 10 порохівниць, різні види пороху, неповна бочка селітри. До того ж – олово, сірка, рушничні кулі, ядра до гармат, які захищали Луцький замок [7, с. 145–146]. Однак ревізійна комісія дійшла висновку, що даний арсенал не вирішував питання обороноздатності самого міста. Фортифікаційні споруди, які мали б його захищати, перебували у вкрай незадовільному стані. У містян не було не лише гаківниць і рушниць, а й навіть кійв, пороху, луків і стріл. «А то все дметься за розпущенством і за великим пияцтвом» – стверджували укладачі ревізії. На їх думку, місцеві урядники, вийти і ланувіти «не глядять за добробутом міським, але лише своїх пожитків і ухватів» [7, с. 188–189].

Зовсім іншою була ситуація в Кременці. Представники ревізійної комісії відзначали загальну вогневу потужність та забезпеченість боєприпасами Кременецького замку, з якими не могли зрівнятися як луцький і володимирський замки, так і низка інших. Для його оборони зберігалися 10 готових до стрільби гаківниць з порохівницями та 33 рушниці і до них порохівниці й гноти. До того ж на озброєнні кременецького замку перебували 29 гармат. 3-поміж них, зокрема, 4 «соколи», 2 мортири, 22 фальконети та інші різновиди артилерії. На випадок війни були значні запаси пороху, селітри, куль, свинцю, сірки [7, с. 201–203].

Матеріали «Ревізії українських замків 1545 року» свідчать, що на озброєнні Вінницького замку перебувало 26 хороших залізних гаківниць. До того ж згадуються 4 литих «старосвітських» кия, ефективне використання яких викликало сумніви. Хоча Вінниця перебувала на самому прикордонні ВКЛ, комісією не зафіксовано жодної рушниці для захисту укріплення й міста. Замок обороняло лише дві невеликих гармати, одна з яких була непридатна до використання. З боєприпасів числилося лише 40 гаківничих куль, 12 гарматних ядер і мізерні запаси пороху, селітри, сірки й свинцю. Не було жодної порохівниці [7, с. 217].

Згідно «Ревізії...» 1545 р. прикордонний Брацлавський замок мав 28 готових до стрільби гаківниць. Однак автори документу зазначали, що в них погані ложі. На його озброєнні перебували ще 3 «старосвітських» кия. Рушниць не було взагалі. Для оборони укріплень використовувалися 2 великі фортечні гармати і 4 польові. У розпорядженні захисників замку перебували 10 порохівниць і 9 гарматних та гаківничих форм для відливання ядер і куль. З боєприпасів – 50 великих гарматних кам'яних ядра і 200 свинцевих до польових гармат, 3 бочки гарматного пороху і незначна кількість гаківничого, 3 неповні бочки селітри, свинець і сірка [7, с. 228–229].

На озброєнні Житомирського замку перебувало 27 готових до стрільби гаківниць. Ще було 11 «горілих неоправлених» гаківниць, 1 старий ненадійний кий та 17 несправних рушниць. У матеріалах «Ревізії...» 1545 р. зазначено, що вогневу міць замку доповнювали 1 не-

велика лита гармата, 3 залізні серпентини, одна з яких перебувала у сховищі. З боєприпасів числилися незначні запаси гарматного і гаківничого пороху, а також селітри, сірки та олова. Пороху для рушниць не було. Автори документу зазначали, що хоча й усі земляни і міщани самі володіли рушницями та добре із них стріляли, але також не мали до них запасів пороху. У Житомирському замку налічувалося 40 куль до гаківниць, а от гарматних ядер не було жодного. Налічувалося 13 гаківничих форм і 14 гарматних. Порохівниць не було [7, с. 251–252].

Як уже було зазначено вище, захисникам замків часто не вистачало запасів пороху, ядер, гаківничих і мушкетних куль. Тому їх доводилося виготовляти на місці. Сучасний дослідник О. Двуреченській аргументовано доводить, що у XVI ст. за відсутності чи неналагодженості централізованого постачання боєприпасів це було звичним явищем [5]. Зокрема, у ревізії Кременецького замку 1545 р. згадується пан Станіслав Таличевський, який спорудив «гридню* дерев'яну» з дощаними сіньми. У сінях обладнав на німецький лад ступу-коловорот для «товчіння» пороху, розраховану на 6 робітників, хоча, як зазначав автор документу, з цією роботою могла впоратися й 1 особа [7, с. 201]. Дана згадка обладнання для виготовлення пороху «по-німецьки» в Кременецькому замку свідчить на користь істинності припущення О. Мальченка про один з можливих шляхів поширення вогнепальної зброї на Русі – з Пруссії за посередництва Литви [10, с. 19–65; 11].

Замкові гаківниці та гармати обслуговували спеціально навчені гармаші. Вони не лише їх ремонтували і лагодили лафети, а й виготовляли селітру та порох. У «Ревізії...» 1545 р. згадуються «деякі гармаші старі (мабуть, у значенні досвідчені – С. К.)» Луцького замку [7, с. 146]. У Кременецькому замку числилось 3 гармаші: Матусь, Ян і Ганусь. Вони отримували платню «з мита великого луцького» в розмірі 10 кіп грошей литовських і «по сукну люнському» кожен. Скаржилися державним ревізорам, що за службу їм не заплачено від Різдва [7, с. 203]. Вінницький замок мав лише 1 гармаша на ім'я Федір. Останній отримував платню з державної скарбниці ВКЛ – «шість кіп грошей і сукно люнське». У «Ревізії...» 1545 р. зазначено, що він умів виготовляти порох з готової селітри, якої сам не робив. На службі у Вінницькому замку числився ще гармаш з Бару Михно. Він мав вищий рівень кваліфікації і сам виготовляв селітру, майстрував гаківниці та рушниці [7, с. 217]. Гармати й гаківниці Брацлавського замку обслуговували 3 артилериста: Лаврин, Гаврило і Гринь. Вони уміли виготовляти порох і селітру й отримували платню з скарбниці ВКЛ у розмірі «по шість кіп грошей і по сукну люнському». Автори «Ревізії...» 1545 р. вважали за необхідність збільшити чисельність гармашів Брацлава до 6 осіб. Водночас у тексті документа зазначено, що в Лаврина є два сини, навчених цьому ремеслу. Саме їх планувалося прийняти на службу. Дана згадка свідчить про практику передавати від батька до сина навички з обслуговування гармат і гаківниць. Ревізори зазначали, що було б добре, аби з-поміж гармашів окрім українців ще «один був лях, або чех». Імовірно, таке бажання можна пояснити вищою на даний час їх кваліфікацією, оскільки у Польщу і Чехію вогнепальна зброя прийшла раніше [7, с. 229]. На підтвердження цього припущення свідчить запис у «Ревізії...» 1545 р. про те, що гармаш Житомирського замку Жигимонт (мабуть, поляк) не хотів отримувати з скарбниці ВКЛ «по шість кіп грошей і по сукну люнському», а вимагав 10 кіп і сукно. До того ж він володів двома земельними наділами: службовим і тивунським**, де були бортні дерева, які давали йому додатковий прибуток. У документі зазначено також, що для Житомирського замку мало 1 гармаша, а потрібно щонайменше 3 [7, с. 251–252].

Таким чином, є підстави стверджувати, що в XV – середині XVI ст. гаківниці як різновид вогнепальної зброї широко використовувалися для захисту фортифікаційних об'ек-

* Гридня – приміщення, кімната, покій у великокнязівському палаці, де збиралася дружина князя.

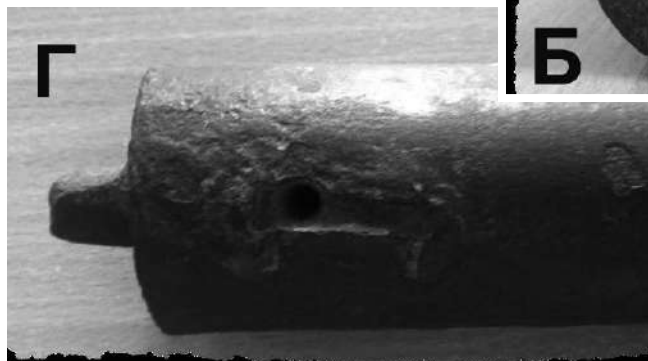
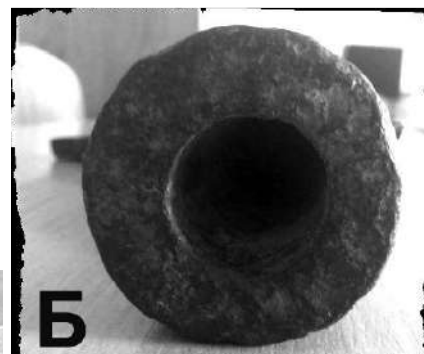
** Тіунами у Великому князівстві Литовському називалися великі феодали, які управляли волостями. В окремих регіонах Галицької Русі, де діяло давньоруське право, тіуни були виборними представниками сільських громад.

тів Волині, Поділля й Київщини. Окрім них на озброєнні українських замків, як правило, була більша чи менша кількість гармат. До того ж їх вогнева потужність доповнювалася рушницями. Зокрема й тими, якими володіли міщани та земляни, що брали активну участь у захисті як міста, так і самого замку. Відчувалася нестача кваліфікованих гармашів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Верхотурова М. Гаківниці Львівського історичного музею: питання атрибуції / М. Вертоухова // *Historicalandculturalstudies*. – 2015. – Vol. 2, Num. 1. – С. 43–46. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2015_2_1_11.pdf. – С. 43–46.
2. Гриценко С. П. Тематична класифікація польських запозичень (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.) / С. П. Гриценко. – Електронний ресурс. Режим доступу: // <http://www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/3043/1/Hrytsenko.pdf>. – С. 117–124.
3. Грушевський М. Опис Подільських замків 1494 р. / М. Грушевський // ЗНТШ. – Львів, 1895. – Т. VII. – С. 1–18.
4. Грушевський М. Опис Подільських замків 1494 р. / М. Грушевський // Грушевський М.С. Твори у 50-и томах. – Львів: Світ, 2003. – Т. 5. – С. 68–83.
5. Двуреченский О. Боеприпас пищальников и стрелцов / О. Двуреченский. – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=SH7ug7MiYhg>.
6. Добрянський В. Вогнепальна зброя козацького часу / В. Добрянський, В. Шлайфер. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zbroya.com.ua/article.php?id=1253>.
7. Литовська Метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко; редкол.: Сохань П. С. (відп. ред.), Боряк Г. В., Крикун М. Г. та ін. – К., 2005. – 600 с.
8. Люстрация каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – С. 170, 195.
9. Мальченко О. Арсенали українських замків XV–XVII ст. / О. Мальченко. – К.: [Б. в.], 2004. – 387 с.
10. Мальченко О. Артилерія на українських замках у XIV–XV століттях / О. Мальченко. – К.: [Б. в.], 2005. – 184 с.
11. Мальченко О. Татарські замки на Дніпрі наприкінці XV – початку XVI ст. / О. Мальченко // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. – К.: [Б. в.], 2003. – С. 57–77.
12. Михайлюк Ю. М. Черкаський і канівський замки в контексті державної політики Великого князівства Литовського / Ю. М. Михайлюк. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://base.dnsgb.com.ua/files/journal/Ukrainskyselyany/2008_11/USN11p201-205.pdf. – С. 201–205.
13. Опис Кам'янецького замку 1494 р. // Пламеницька О. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний–раньомодерний час) / О. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.

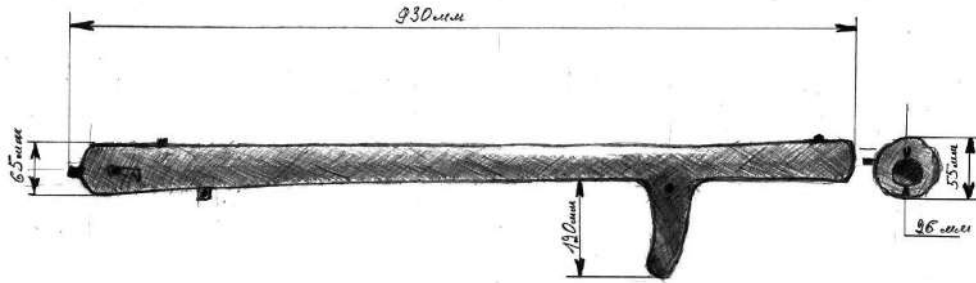

Рис. 1. А-Д. Гаківниця із навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (фото і рисунок С. Калуцький).

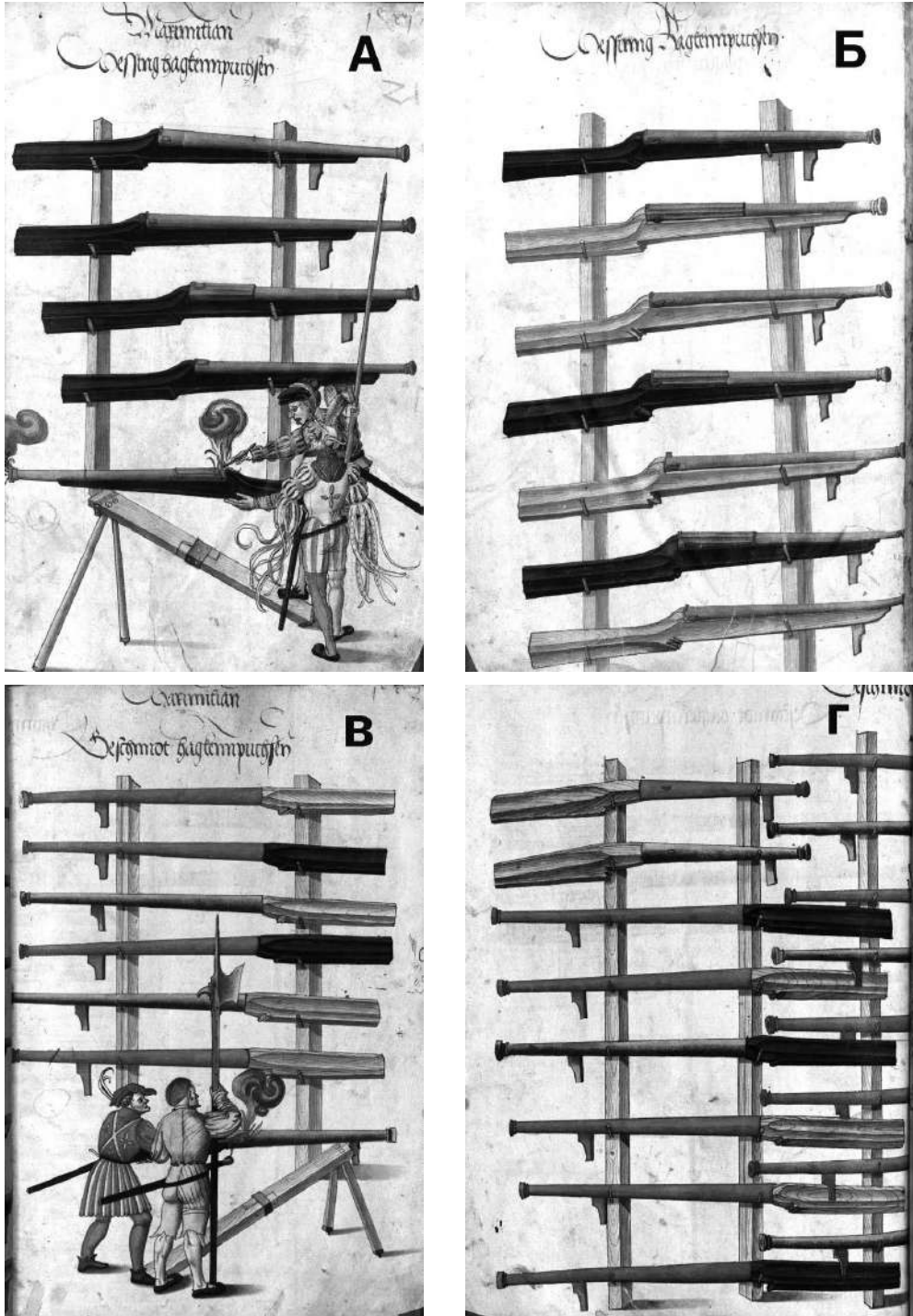
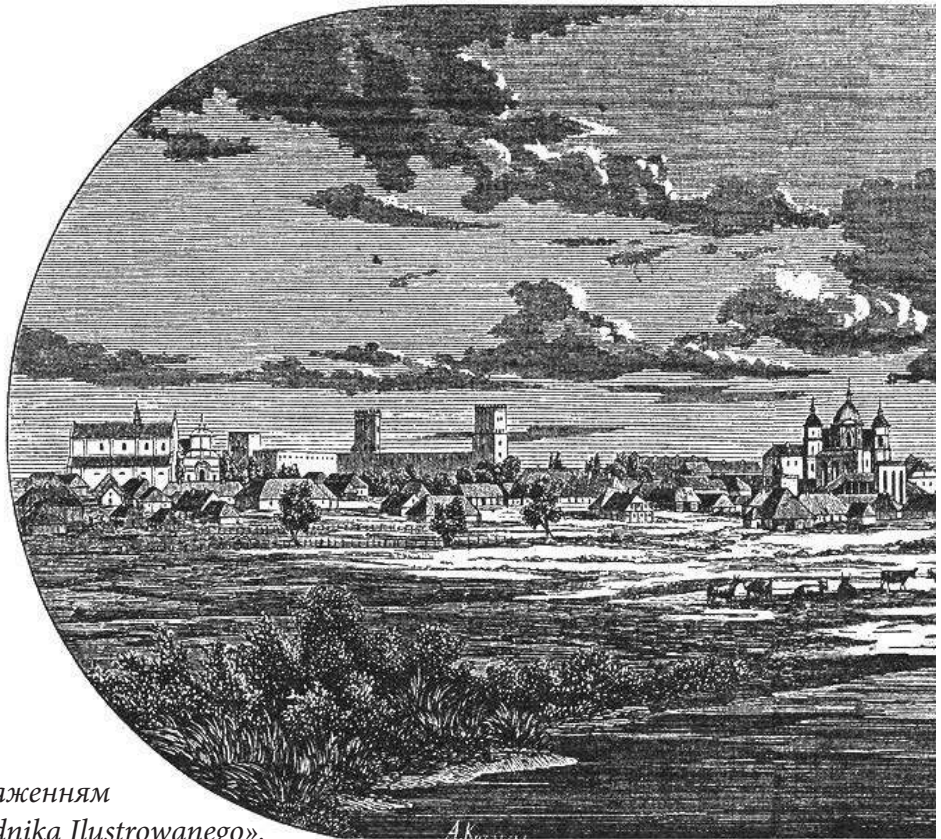
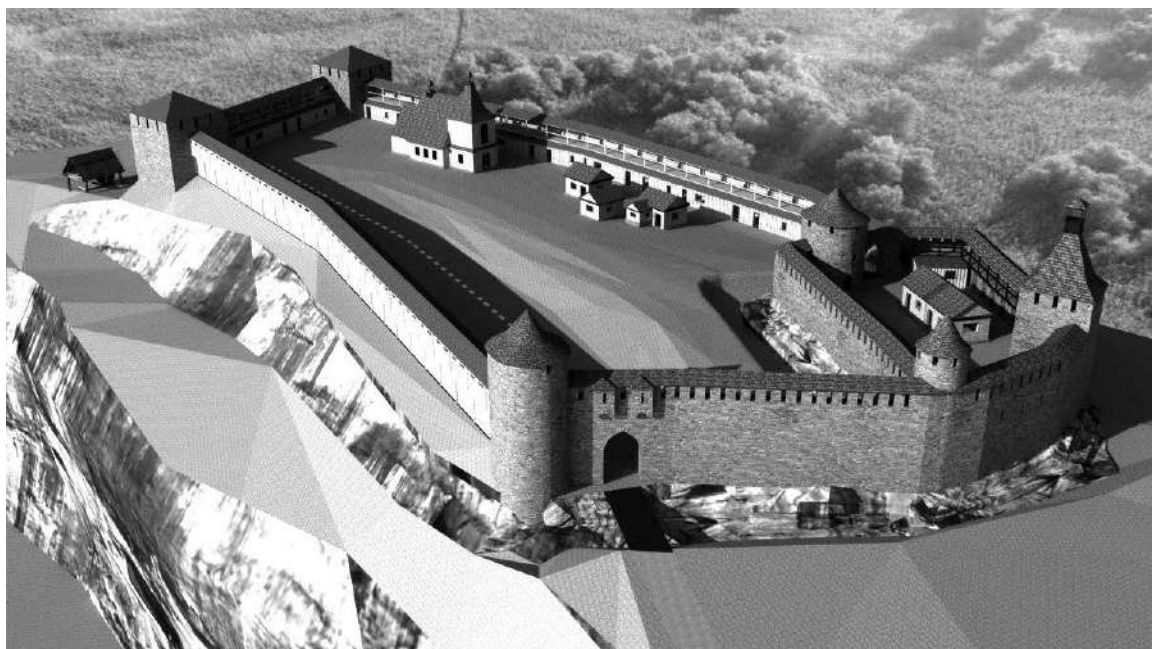

Рис. 2. А-Г. Гаківниця. Арсенальна книга кайзера Максиміліана I. Інсбрук. 1502 р.

Рис. 3. Гравюра із зображенням луцького замку з «Туродніка Пустрваного». Художник Олександр Лещинський. 1865 р.

Рис. 4. Гіпотетична реконструкція Кам'янець-Подільського замку наприкінці XIV – на початку XV ст. (Автори: к. і. н. Ростислав Майор та к. і. н. Андрій Хоптяр. Художник: Дмитро Бабюк).

Ростислав Майор
доктор філософії,
завідувач науково-експозиційного відділу
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

СХІДНИЙ КАЗЕМАТ СТАРОГО ЗАМКУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: БУДІВНИЦТВО, ПРИЗНАЧЕННЯ, ПЕРЕБУДОВА, ЗНИЩЕННЯ

У статті висвітлено процес будівництва Східного каземату в Старому замку в місті Кам'янець-Подільському. Простежено його перебудову та ліквідацію в XVII–XIX ст.

Ключові слова: Східний каземат, Старий замок, Кам'янець-Подільський, Іоб Претфус.

Історія будівництва Старого замку в Кам'янці-Подільському нараховує більше шести сторіч. Перші оборонні укріплення постали тут ще в другій половині XII – на початку XIII ст., а найновіші – наприкінці XVIII ст. Східний каземат (інша назва «Другий пригородок») сформувався під час однієї з найбільших перебудов замку, яку у 1542–1547 рр. здійснили королівський архітектор Іоб Претфус, кам'янецький староста Мацей Влодек і каштелян Войцех Стажеховський [4, с. 3]. Тоді територію замку розширили на схід (у бік Замкового мосту), аби закрити доступ до криниці, що розташовувалася за межами східного замкового муру й була недостатньо захищена від ворожих сил. У 1544 р. навколо криниці звели башту Нову східну. Від неї до Папської вежі збудували новий оборонний мур (Г-подібний в плані), який розташовувався на 11 м східніше від старої стіни. Його висота на 1544 р. становила 4,8 м, а товщина – 2,8 м. При цьому роботи ще продовжувалися в наступні роки [2, с. 218]. Таким чином між старим і новим східними мурами сформувався Східний каземат. З півночі він обмежувався Новою східною баштою та Г-подібною оборонною стіною, що з'єднувала цю башту з Чорною вежею, а з півдня – Папською баштою та кам'яним муром. Площа каземату становила близько 600–700 м (рис. 1).

Перед новою східною головною стіною замку будівничі вирили рів довжиною 18 м, глибиною майже 3 м і шириною 8,6 м [2, с. 218]. Через нього до нової замкової брами вів дерев'яний міст на «палях» (дерев'яних стовпах), який мав звідну частину [5, с. 104]. Найімовірніше, що в стіні біля брами існували спеціальні отвори для ланцюгів, якими піднімався міст. Така система існувала в Руській брамі.

З північного боку міст і в'їзна брама захищалися двома бійницями, розташованими на першому (сьогодні підвальному) ярусі башти Нової східної. Нині, у зв'язку з тим, що рів засипаний, вони стоять на 3,3 м нижче рівня землі [9, с. 337]. Зверху проїзд до нової брами захищався військовими з мерланів [5, с. 104] (як і на Західному казематі), що розташовувалися по всій довжині другого ярусу новозведеного каземату.

Після нової брами всередині каземату розміщувався ще один звідний міст (точніше місток, бо був менший за попередній). Він стояв перед старою замковою брамою [5, с. 104]. Остання розташовувалася у старій східній стіні й мала дерев'яні ворота з хвірткою [7, с. 87; 8, с. 118]. У 1613 р. підйомного містка, воріт і хвіртки в старій брамі уже не було [5, с. 104].

Сьогодні повністю віртуально реконструювати зовнішній вигляд і внутрішню забудову каземату доволі важко. На плані Кам'янця 1684 р. (автор Джованні Джакомо де Россі (рис. 2)) каземат зображений як двоповерхова споруда з двосхилим дахом, критим, найвірогідніше, гонтом. У ньому розташовувалися 3 димарі. Внутрішня (стара) мурована стіна каземату мала в'їзну браму, облицьовану тесаним каменем, і близько 12 вікон/бійниць [12]. Однак, на цій гравюрі деякі частини замку зображені не такими, якими вони були насправді (замість квадратної в основі вежі зображено круглу та ін.), а тому покладатися на повну достовірність відображення замку в цьому джерелі аж ніяк не можна.

Східний каземат умовно можна поділити на дві частини: північну (праву від входу в замок) та південну (ліву від входу в замок). Розділювальною смугою між ними була «склепінчаста надбрамна споруда» [9, с. 338], через яку пролягала дорога на внутрішнє подвір'я замку. Вхід у північну частину каземату розташовувався в мурованій стіні через хвіртку [7, с. 87]. У південній частині каземату між брамами також існував кам'яний мур.

Всередині каземату розміщувалися різні споруди: пекарня, світлиці, склепи, комірчини, підземний хід, коридори, в'язниці та ін. Зокрема, пекарня розташовувалася між баштами Чорною, Новою східною та Г-подібною оборонною стіною. За описом замку 1613 р. відомо, що вона була «мурованою довгою», мала 3 вікна (у 1570-х рр. – 2 [8, с. 118]) з ґратами та дві печі. На початку XVII ст. пекарню накрили новим, спільним з сусідньою Новою східною баштою, дахом [5, с. 104]. На плані перебудови замку 1792 р. показано, що на цьому ж місці мали облаштувати нову пекарню з трьома печами [20] (рис. 3).

Окрім пекарні в північній частині каземату розташовувалися ще кам'яні сходи, які вели на нижній ярус Нової східної башти – до криниці. Ліворуч від сходів існував малий склеп (він зберігся донині) [5, с. 104].

Східний каземат з'єднувався із Західним. Ця комунікація проходила через башти Ружицьку, Лянцкоронську, Чорну та вела до старої замкової брами в «Другому пригородку» [2, с. 226–227]. Після вибуху башти Чорної у 1672 р., ця комунікація була порушена (рис. 4).

У південній частині Східного каземату (ліворуч від брами) приміщень було більше, ніж у північній (рис. 5, 6, 7). Призначалися вони для різних потреб. Зокрема, в одній світлиці, що мала заґратоване вікно з внутрішнього подвір'я замку, на початку XVII ст. зберігали гродські книги (актові документи) [5, с. 104]. Очевидно, що саме над нею у 1540-х рр. і зробили широкий кам'яний спуск, по якому можна було зручно піднімати та спускати артилерію до Чорної башти. Поблизу спуску в замку існувала кімната пушкаря. Зверху спуску, де стояв залізний коловорот¹ (рис. 8), була встановлена спеціальна окрема залізна конструкція. Вона складалася з 15 залізних «штаб чи смуг», що підтримували коловорот під час підйому/спуску артилерії [2, с. 219].

Дещо далі від старої брами в напрямку до Папської вежі розміщувалася темниця (в'язниця) – глибока яма², на дні якої видовбаний у скелі хрест неправильної форми [6, с. 161]. У 1540-х рр. яма-в'язниця мала посередині вікно із залізною решіткою. Саме через це вікно в темницю спускали злочинців і шпигунів, засуджених до смертної кари чи заморення голодом. Поряд, у старому підземеллі, була ще одна темниця. Вона призначалася для утримання лише тих осіб, злочини яких не передбачали смертну кару. Ув'язнені з цієї темниці тікали досить часто [2, с. 220]. Ймовірно, що саме в'язницю для смертників в описі замку 1570-го р. названо склепом «Ванною», в якому «зłodіїв мучать» [7, с. 87; 8, с. 118].

Через крайній південний склеп каземату, який був дотичним до Папської башти, у 1540-х рр. спорудили підземний хід на нижню південну терасу Старого замку – майбутній Південний бастион (батарею) [4, с. 9]. Вхід у нього розташовувався в старій східній стіні, поруч з баштою Папською (рис. 9). Підземний прохід розташовувався під казематом. Мав 3 дверей (за описом 1613 р. – 4 [5, с. 104]), над першими з яких розташовувалося вікно з залізними ґратами. Другі двері стояли всередині, а треті виходили на поле (сьогодні – Південна батарея) й мали внутрішній замок [5, с. 104; 8, с. 118]. На початку XVII ст. вони були дубові, оковані металом [5, с. 104]. Перепад між входом і виходом тайника становив майже 12 м [9, с. 338]. Підземний хід за допомогою рову, видовбаного в 1540-х рр., з'єднувався зі спостережною (вартовою) Малою баштою [2, с. 215]. Остання розташовувалася над урвищем потічка Дібруха (нині це територія Південної батареї) й використовувалася для контролю за Старою хотинською дорогою та Карвасарами [4, с. 16]. Завдяки глибокому рову охорона з ручною зброєю могла безпечно й вільно проходити із замку до Малої башти й назад [2, с. 215].

1 Коловорот (корба) – простий пристрій для підйому вантажів.

2 Сьогодні її називають «Борговою ямою», оскільки за легендою у ній колись тримали боржників.

На початку XX ст. (як це видно з фото 1910 р.) підземний хід з боку Південного бастіону уже був замуrowаний ескарповою стіною. Поки що точно не відомо, коли саме дверний прохід на рівні нижньої тераси заклали каменем. На початку XIX ст. прохід ще існував, оскільки зображений на планах Кам'янця-Подільського 1800 р. [16], 1801 р. [18] і 1803 р. [14]. Ймовірно, це відбулось на початку XIX ст. під час перетворення замку на в'язницю. На сьогодні приблизно половина підземного ходу засипана (внаслідок руйнації готичного стрілочастого перекриття).

Після будівництва Східного каземату в 1540-х рр. внутрішня забудова споруди зазнала неодноразових змін упродовж наступних століть. Зокрема, на початку XVII ст. в її південній частині існувало 6 склепінчастих перебудованих приміщень, «порожніх і ненакритих» [5, с. 104]. За описом замку 1613 р. також відомо, що над брамою каземату існували кам'яні сходи з півдня [5, с. 104].

Конфігурація каземату дещо змінилася у 1672 р., коли вибухнула Чорна башта. Тоді зникла частина стіни в пекарні та ін. Які будівельні роботи проводилися майстрами після вибуху, не відомо. На плані Кам'янця 1761 р. (автор Сигізмунд Рус) видно, що каземат, як і раніше, продовжувався від Папської башти до Нової східної та пересікався в'їзною дорогою від нової брами до старої. Територія, де розташовувалася пекарня, зображена ненакритою [19]. На плані міста 1773 р. (як і на наступних: 1793 р. [17], 1799 р. [15], 1800 р. [16] та ін.) північна частина каземату уже відсутня. Натомість південна складалася з 4 (чи 5) приміщень [13].

За планом 1799 р. у південній частині каземату розташовувалася «артилерійська кузня» [15]. На плані наступного року ці приміщення підписані як «старий каземат з виходом, до його стіни до самого фундаменту обсіпалися» [16]. На плані Кам'янця 1835 р. східний каземат – це споруда колишнього артилерійського відомства: канцелярія і приміщення командира запасного парку. У 1835 р. його хотіли перетворити на господарські приміщення (кухню, пекарню) гарнізонного батальйону жандармської та інвалідної команд [1]. Чи були ці ідеї реалізовані – не відомо. Та цей план дає можливість з впевненістю стверджувати, що замок після 1812 р. використовувався не лише в якості в'язниці. Частина замкових приміщень належала артилерійському відомству.

У 1842 р. і 1845 р. споруди Східного каземату (південна його частина) ще існували [10; 11]. У 1858 р., як видно з «Плану Кам'янець-Подільського замку-в'язниці», від нього залишилося лише одне приміщення (крайне південне). У ньому розміщувався туалет (рис. 10) [3]. Таким чином більшу частину каземату (ліву від входу в замок) розібрали/знищили між 1845 р. та 1858 р. Крайне приміщення каземату з південного боку збереглося донині. Сьогодні тут, як і раніше, облаштований туалет, а також щитова.

На планах Кам'янця другої половини XIX ст. замок зображений дуже умовно й східний каземат на них, як правило, зазначений. Однак, як уже було встановлено, на той час він уже не існував. Автори планів, акцентуючи свою увагу на місті, не ставили перед собою мети дати детальний план замку й зображували його дуже схематично, а Східний каземат «вписували» в нього з більш старих планів Кам'янця.

Підводячи підсумки, зазначу, що Східний каземат спорудили в 1540-х рр. під час перебудови замку архітектором Іобом Претфусом. Він кардинально змінив вигляд східної частини замку. Паралельно до старої чоловної стіни збудували ще одну, накрили їх спільним дахом, а всередині між ними облаштували різні приміщення. Всередині каземату – між старою і новою брамами – постала склепінчаста проїзна споруда. Перед «Другим пригородком» вирили оборонний рів, через який звели міст на палях, частина якого була підйомною. Ще один невеликий місток розташовувався всередині каземату. З часом рів засипали, мости й внутрішні приміщення розібрали. Перші втрати в забудові каземату відбулися під час штурму Кам'янця турками у 1672 р. Однак, більша його частина була розібрана/знищена

в другій половині XVIII – середині XIX ст. На сьогодні від нього залишилися лише нова чоловна стіна, залишки фундаментів старої східної стіни, Г-подібна стіна між баштами Чорною та Новою східною, одне крайнє (південне) приміщення, темниця і частково засипаний підземний хід.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Генеральный план города Каменец-Подольска. 1835 год // Центральный государственный военно-исторический архив СССР. Ф. 349. Оп. 17. Д. 750.
2. Гульдман В. Памятники старины в Подоліи. – Каменець-Подольський, 1901. – 402 с.
3. Дело по поручению главного военного инженера о сообщении для всеподданного доклада подробного плана Каменец-Подольского тюремного замка // Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 9644.
4. Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник / Майор Р., Старенький І., Хоптяр А. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – 28 с.
5. Михайловський В. Описи кам'янецького та летицівського замків 1613 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Том 18. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 98-116.
6. Мошак М. Краєзнавчими стежками Поділля / М. І. Мошак. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – 320 с.
7. Мошак М. Опис кам'янецького замку 1570 року як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги / Краєзнавчими стежками Поділля / М. І. Мошак. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 80-100.
8. Мошак М. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я». Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 115-125.
9. Пламеницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час) / Ольга Пламеницька: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.
10. План города Каменца Подольскаго в проектно виде высочайшее конфирмован 1845 г. // Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – К. док. д/п №861.
11. План города Каменца Подольскаго. 1842 год // Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 1293. Оп. 165. Д. 350.
12. План Кам'янця-Подільського 1684 року. Автор Джованні Джакомо Россі (псевдонім – Якуб де Рубейс). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://polona.pl/item/17516572/0/>
13. План Кам'янця-Подільського. 1773 р. (фотокопія) // Фонди Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». К. №177.
14. План Каменец Подольской крепости с изображением предполагаемого исправления обрушившихся ее верков. 1803 год // Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 349. Оп. 17. Д. 679.
15. План Каменец Подольской крепости с каменным замком и земляным горнверком. 1799 год // ЦГВИА СССР. Ф. 349. Оп. 17. Д. 620.
16. План с деталями Каменец-Подольской крепости с каменным замком и земляным горнверком. 1800 год // ЦГВИА СССР. Ф. 349. Оп. 17. Д. 658.
17. План фортеці Кам'янця-Подільського з прилеглими територіями 1793 року. Автор – інженер Епарт // ЦГВИА СССР. Ф. 349. Оп. 17. Д. 597.
18. Чертеж Каменец Подольской крепости с каменным замком и земляным горнверком. 1801 год // ЦГВИА СССР. Ф. 349. Оп. 17. Д. 638.
19. Plan von Kamieniec in Podolien. Sigismundt Rys. 1761 // Biblioteka Narodowa. ZZK 1 323. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://polona.pl/item/34422595/0/>
20. Planta Dolna Zamku murowanego w Kamieńcu Podolskim: w projekcie iak może być także zamek reformowany narysowana, w którym projekcie kolor czerwony oznacza mury stare, a kolor czarny mury nowe // Biblioteka Narodowa. ZZK 1 326. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://polona.pl/item/17516580/0/>

Рис. 1. Східний каземат. 2017 р.

Рис. 2. Східний каземат на плані Кам'яця. Вигляд із заходу. Автор Джованні Джакомо де Россі. 1684 р. Фрагмент

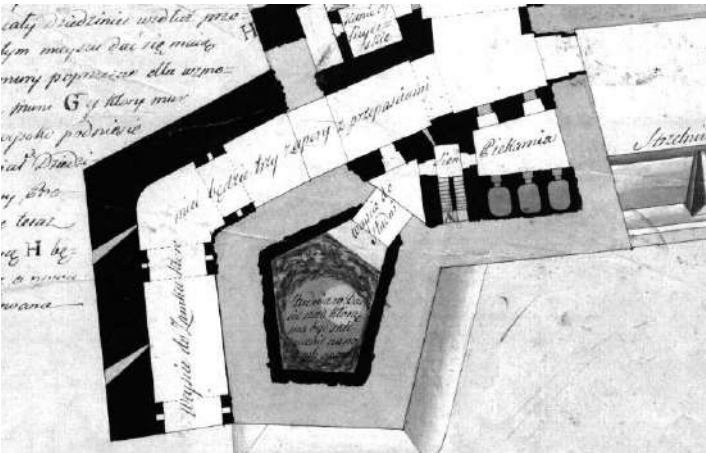
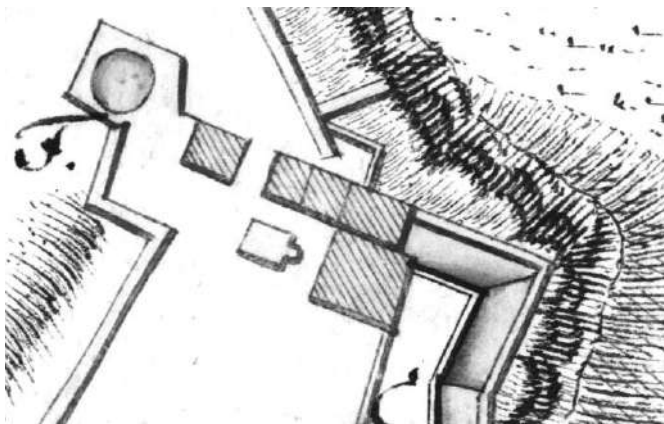

Рис. 3. Пекарня на плані перебудови замку 1792 року

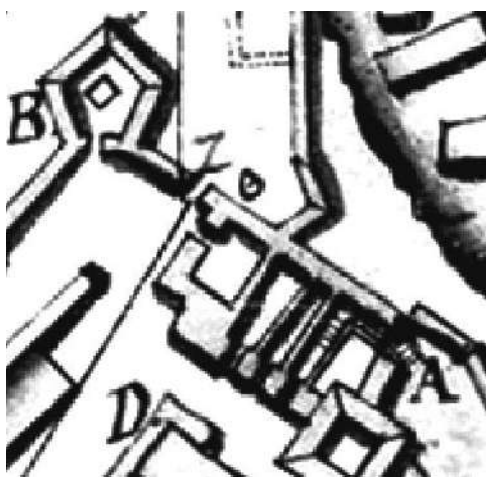
Рис. 4. Східний каземат на плані Кипріяна Томашевича (1670-ті рр.). Фрагмент

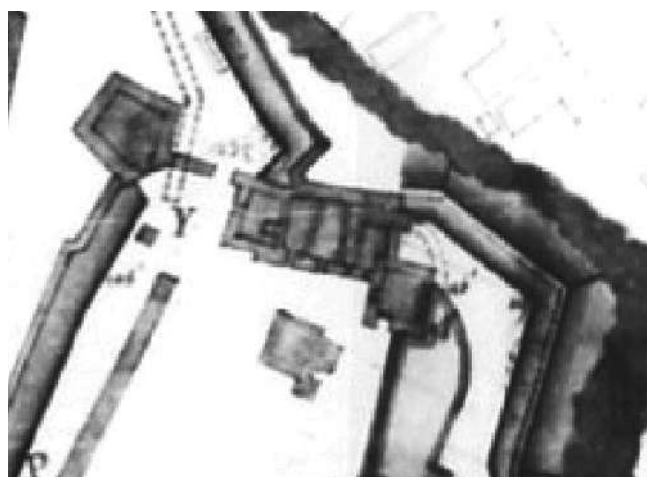

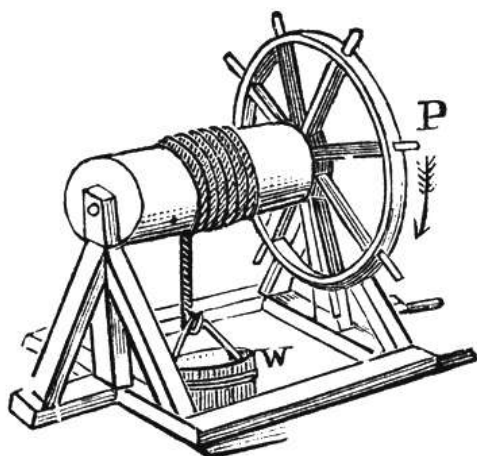
Рис. 5. План Кам'яця на Поділлі.
Автор Сигізмунт Рус.
1761 р. Фрагмент

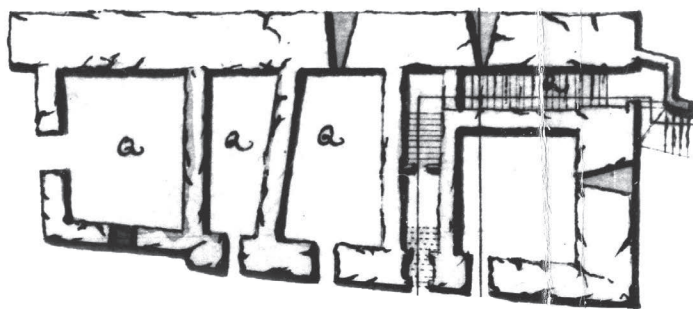
Рис. 6. План м. Кам'янець-Подільський.
1800 р. Фрагмент

Рис. 7. План Кам'янець-Подільського замку.
1803 р. Фрагмент

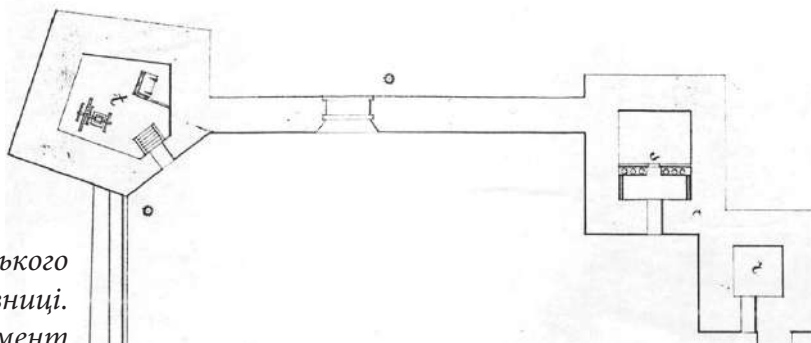

Рис. 8. Коловорот

Рис. 9. План південної частини Східного каземату
та підземного ходу. ХІХ ст. Фрагмент

Рис. 10. План Кам'янець-Подільського
замку-в'язниці.
1858 р. Фрагмент

Андрій Хоптяр,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

МАЛОДОСЛІДЖЕНІ БАШТИ В ОПИСАХ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗАМКУ XV–XVII СТ.: ЛОКАЛІЗАЦІЯ, ДАТУВАННЯ, ПРИЗНАЧЕННЯ

Стаття висвітлює деякі аспекти з історії розбудови кам'янецького замку, зокрема, характеризує низку малодосліджених башт, заданих в описах замку XV–XVII ст.

Ключові слова: *описи Кам'янецького замку, вежа Стара Рожанка, вежа Ружицька, вежа Чотиригранна, вежа Чорна, вежа Граняста.*

Історія Кам'янець-Подільського замку з XII ст. налічує цілу низку етапів розбудови, в ході яких суттєво змінювались його межі та обриси. Фортифікації замку періодично модернізувались згідно вимог часу та військово-інженерної думки. Почасті, застарілі оборонні сегменти було простіше знищити, ніж перебудувувати їх на новий лад. Відтак до нашого часу не зберіглася ціла низка укріплень і башт, які були зруйновані за різноманітних обставин. Дане дослідження присвячено спробі висвітлення історичних фактів про деякі з них.

Дослідженням фортифікацій Кам'янця-Подільського займалося чимало давніх і сучасних істориків. Зокрема, даної тематики у своїх працях торкалися такі історики-краєзнавці XIX – поч. XX ст., як П. Батюшков, В. Гульдман, Ю. Ролле, О. Сементовський, Ю. Сіцінський [1; 6; 15; 16; 19]. В радянську добу естафету досліджень перейняли Т. Будянська, Г. Хотюн, І. Винокур, Є. Пламеницька [2; 6]. Тоді ж значну теоретичну та методологічну базу з історії фортифікацій сформували у своїх працях науковці В. Яковлев та П. Раппопорт [13]. У наш час розробкою вказаної проблеми займаються українські дослідники Л. Баженов, О. Будзей, Л. Виногородська, І. Данілов, О. Пламеницька, В. Степанков [3; 4; 12], працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника П. Болтанюк, Р. Майор, І. Старенький [2; 7]. Чимало нових аспектів відкрив у своїх дослідженнях М. Петров, автор ґрунтовної монографії з історії Кам'янця XV–XVIII ст. [11] Наполегливо та фундаментально працювали на цієї темою польські історики З. Горнунг, Д. Колодзейчик, Р. Круль-Мазур, Т. Новак, Я. Куртика та ін. [17; 18]. Однак, незважаючи на вагомий внесок вищезгаданих науковців щодо розкриття білих плям вказаної теми, вона ще далека від остаточного історичного висвітлення і зберігає гостру актуальність сьогодні.

Серед джерел, що проливають світло на розбудову й функціонування укріплень, особливо цінними є описи Кам'янецького замку XV–XVII ст. Всього таких описів налічується п'ять: 1494 р., 1544 р., 1570 р., 1572 р., 1613 р. [12, с. 609–611; 6, с. 214–231; 8; 9]. Вказані документи несуть основні відомості про наявні сучасні башти, їх назви, призначення та роль в оборонній системі цитаделі й міста. Також в описах є ряд башт та інших об'єктів, що не збереглися до сьогодні, проте відігравали важливе значення в різні часи існування фортечного комплексу.

Одним з визначних фортифікаційних елементів свого часу в Кам'янецькому замку була башта **Стара Рожанка**. Приблизна локалізація башти можлива уже на основі фактів, поданих у наявних джерелах. В описі замку 1494 р. на місці гіпотетичного розташування Старої Рожанки згадується «башта проти Скали» [12, с. 609–611] (зараз м. Скала-Подільська, на північний захід від Кам'янця – А. Х.), що стояла на скелі (тобто на схилі над урвищем). Опис 1544 р. свідчить, що Стара Рожанка височіла «між старими воротами та новими» [6, с. 217]. Як відомо, старі ворота розташовувались у західній стіні замку, та, очевидно, були знищені внаслідок великої перебудови Іова Претфуса у 1540-х рр. Тоді ж, північніше

та нижче по схилу, за проектом Претфуса постали нові ворота. Для їх побудови в товщі скелі видовбали нижню терасу (Пригородок), а схил вирівняли для облаштування дороги до міста [6, с. 216–218].

Уточнити гіпотетичне місцезнаходження Старої Рожанки дозволяють наявні археологічні дослідження. Так, дослідники Л. Виногородська та П. Болтанюк припускають, що знайдена ними під час розкопок західної частини Північного бастиону у 2011 р. заокруглена в плані кам'яна конструкція і є Стара Рожанка [4, с. 127]. Таке твердження, на нашу думку, є найбільш наближеним до істини.

Таким чином, якщо взяти до уваги матеріали археологічних досліджень і факти, наявні в описах, можна констатувати, що Стара Рожанка мала круглу або напівкруглу форму та розташовувалась у 7–8 м на північ від сучасної башти Рожанки, на схилі урвища над Смотричем. Вона виступала наріжною фланкуючою баштою північно-західного зламу укріплення і примикала до старої напільної брами. Це також одна із трьох мурованих веж (разом з Протоденною та Західною), що у XIII–XV ст. формували західне оборонне прясло замку. З бойових ярусів башти добре прострілювались як простір перед Старою брамою, так і скельний схил. Це дозволяло оборонцям контролювати північно-західні підходи до замку. За описом 1544 р. також відомо, що біля Старої Рожанки на схилі розташовувалась прямокутна мурована лазня (4,5×4 м), що з північного боку спиралась на шестиметрові стовпи. Ця споруда, згадана й в низці пізніших описів, певний час могла виступати одним з оборонних вузлів нової брами. Перехід від лазні до Старої Рожанки планували перетворити на бойову галерею-горницю, яка захищала б нові ворота, проте, очевидно, ця ідея так і не була реалізована [6, с. 217]. Локалізація лазні відіграє важливу роль у визначенні загальної схеми забудови північно-західної частини замку, адже, за описами, вона примикала одразу до старої та нової брам, а також до Старої Рожанки. О. Пламєницька у своїх дослідженнях висловлює думку, що лазня розташовувалась впритул до західних оборонних стін на одній лінії зі старою брамою та Старою Рожанкою, розділяючи їх [12, с. 609–611]. Однак, на нашу думку будівля лазні мала б знаходитись дещо східніше, тобто позаду Старої Рожанки. Таким чином, вона граничила з усіма вищезгаданими об'єктами.

Якщо провести аналогію з іншими баштами західного прясла, Стара Рожанка гіпотетично збудована у XIII–XIV ст., тобто відноситься до пізньої руської або ранньої литовської доби існування замку [2, с. 119–123]. Очевидно, вона є однією з найстаріших його веж. Ймовірно, з перебудовою північного сегменту оборонних мурів та появою башт Рожанки й Лянцкоронської на початку XVI ст., Стара Рожанка втратила своє оборонне значення. Опис 1544 р. містить відомості про її майже цілковиту зруйнованість: «знищена і змиршавіла настільки, що жодної бійниці на верху її не було» [6, с. 217]. Архітектор Іов Претфус планував розчистити та реконструювати башту, відновити її верхній бойовий ярус для захисту нової брами. Також з-під башти мали прорити хід-тайник до криниці над річкою. Ймовірно, ці плани так і не були втілені в життя, адже в описах 1570 та 1572 рр. на місці башти зазначена комора, а хід-тайник тягнеться з іншої замкової башти – Ружицької¹ [9, с. 118–119].

Відомості про вежу **Ружицьку**, містяться в описах 1544 р. та 1613 р. В описі 1544 р. вона згадується в такому контексті: «Справа від коридору [в західній стіні] знаходиться нова кам'яна стіна, зведена на старій, протяжністю 28 ліктів (14 м). На одній висоті з вказаною вище стіною, всередині башти Ружицької є приміщення, давно відбудоване. З цього приміщення веде хід в другу, меншу горницю. У цьому приміщенні пробита стіна та облаштований вихід. Від цієї башти по замковій стіні можна пройти до башти «Чорної» та до старих замкових воріт» [6, с. 226]. Хоча опис 1613 р. не містить згадки про «Ружицьку вежу», є всі підстави вважати, що вказана в документі башта Детинчова – це вежа Ружицька: «Над брамою [від поля] з правого боку комора без дверей, кам'яна кухня без димоходу. З сіней

1 У цих описах вона означена як «Магазин» або «Комора».

навпроти – таємний хід із земляним склепінням йде аж до башти Детинчої, де саджають в'язнів. З цієї башти був вихід до Дитинця, але зараз він замуrowаний, щоб в'язні не тікали» [8, с. 99]. Таким чином, згідно описів, Ружицька впритул примикала до вежі Рожанки з її південно-східного боку. Це триповерхове, чотирикутне в плані приміщення, яке, вірогідно, мало господарське призначення. Фактично, Ружицька ніколи не була повноцінною оборонною баштою, а слугувала допоміжним приміщенням для розширення внутрішнього простору башти Рожанки. Описи 1570 р. та 1572 р. прямо називають це приміщення «магазином, з якого веде тайник до колодязя над річкою» [9, с. 119]. Іншими словами, Ружицька використовувалась як велика триповерхова комора для зберігання різноманітного устаткування чи замкових припасів. Питання ж часу побудови Ружицької залишається відкритим. Виходячи з наявної інформації, вона була збудована між 1505 р. (рік побудови башти Рожанки) і 1544 р., коли ця господарська вежа вперше з'являється в писемних джерелах.

Черговим малодослідженим об'єктом фортифікації замку є башта **Чотиригранна**, що згадується в джерелах початку XVII ст. Так, опис 1613 р. свідчить: «По правій стороні пригородку [від міста] в мурі порожній ковальський комин, далі мурована стайня з ганком, покрита новим дахом. Далі чотиригранна башта, з фундаменту має підвал (склеп), сходи до нього з двору погані. Підвал має маленькі сіни, ізбу-комору, прохід до вбиральні. На вищій поверх дерев'яні сходи до сіней, там дві комори з вікнами, третя – від річки – для стрільби. Ізби покриті гонтом». Таким чином, опис дає можливість локалізувати об'єкт у місці потовщення зовнішньої стіни нижньої тераси замку (т. зв. Пригородок), навпроти башти Чорної. З бойових ярусів Чотиригранної вежі, ймовірно, контролювалися підходи до міста з боку Польських фільварок. Очевидно, нижній ярус та підвал використовувались як комори чи господарські приміщення [8, с. 103].

Найвизначнішою серед втрачених та малодосліджених башт кам'янецького замку є вежа **Чорна**. Ця чотириярусна мурована, фланкуюча башта розташовувалась на північно-східному розі замку. Вежа, як відомо, знищена вибухом у серпні 1672 р. після капітуляції польського гарнізону та в ході підготовки замку до передачі туркам. Від вибуху тоді загинув один із керівників оборони міста Єжи Володичевський. Сьогодні локалізація вежі не представляє труднощів, адже у 2008–2009 рр. її фундаменти були виявлені в ході археологічних досліджень. На лінії північного прясла замкових мурів, неподалік від башти Нової Східної, був знайдений мурований прямокутний фундамент, з габаритами 11×11 м і з товщиною стін до 3 м. Сьогодні, на основі археологічних досліджень та писемних джерел, можна з впевненістю стверджувати, що знайдені фундаменти є залишками Чорної вежі [12, с. 238–243].

На відміну від проблеми локалізації башти, питання її датування досі породжує гострі дискусії та залишається далеким від розв'язання. Архітектор, автор однієї з концепцій зародження та розвитку Кам'янця О. Пламеницька вважає, що башта була побудована за князів Коріатовичів у 1360–1380 рр. [12, с. 238–243]. Дослідники ж П. Болтанюк та Л. Виноградська висловлюють припущення, що Чорна вежа збудована у першій чверті XV ст. У той час Великий литовський князь Вітовт, розгромивши Тевтонський орден в битві під Грюнвальдом, проявляв чималу ініціативу щодо укріплення фортець і замків на східних кресах. Таким чином, башта могла бути збудована між 1410 (битва під Грюнвальдом) і 1430 (смерть Вітовта) роками [2, с. 119–123].

Першу ж писемну згадку про башту ми зустрічаємо в описі замку 1494 р. Там вона згадана, як «башта, обернена до міста, добре накрита, але не оббита» [12, с. 609–611]. Багатими на факти щодо згаданої вежі є й пізніші описи замку. Згідно з описом 1544 р., башта потребувала капітального ремонту: «збудована здавна, змиршавіла та запусіла» [6, с. 219]. Джерело також торкається її оборонних можливостей та призначення. Окрім захисту прилеглої до башти північно-східної частини замку, з її верхніх ярусів передбачалось обороняти підходи до Руської брами. Надзвичайно цікаві факти містяться і в наступних описах 1570, 1572

та 1613 рр. Ці документи містять відомості про годинник та годинниковий дзвін над четвертим ярусом Чорної вежі. В описі 1613 р. наведені такі факти: «При башті, названій «Чорна» вище четвертого поверху – дах, в котрім годинник несправний, над яким баня, новооббита бляхою» [8]. З описів також відомо, що цей годинник давав вказівку відремонтувати Миколай Потоцький, кам'янецький староста у 1570-1572 рр. [9, с. 119]. Очевидно, після ремонту механізм не пропрацював і 40 років. Відкритим залишається питання і про призначення годинника на Чорній вежі. Якщо годинник призначався для інформування подорожніх, що під'їжджали до Польної брами та проїжджали замковим пригородком, циферблат мав бути розвернутий в північно-західний бік. За умови ж, що годинник лаштувався для внутрішнього користування, тобто для гарнізону замку, його циферблат мав би розташовуватися з південного, внутрішнього боку Чорної вежі. Не можна виключати також, що годинник мав два і більше циферблатів, орієнтованих як назовні, так і всередину замку. Примітно, що годинники в баштах діючих замків-фортець були не надто поширеним явищем для тогочасної інженерної думки. Серед європейських замків і фортець XVI–XVII ст., схожим чином годинник розташовувався в годинниковій (надбрамній) башті Белградської фортеці, вежі Цитлогге в Берні, башті-дзвіниці в замку Кенігсберга та Спаській башті Кремля.

Напевне, найменш дослідженими вежами замку XVI–XVII ст. є дві вежі, названі в описах «Згнила» та «Граняста». Башти згадуються в кількох джерелах з історії замку. Так, опис 1572 р. свідчить: «Там же біля муру потайник (бойова галерея в південній стіні пригородку над урвищем) мурований аж до мосту до Дитинця. Ідучи у Дитинець із Пригородку, по правій стороні мосту башта мурована неприкрита (Нова Східна). По лівому боці того ж мосту є дві вежі, одна мурована, друга дерев'яна» [9, с. 118–120]. З наступного опису 1613 р. стає зрозуміло, що вежі давно не ремонтувались, адже дерев'яна уже просто згнила, а кам'яна, названа Гранястою, так і залишилась не накритою [8, с. 109–111]. Нажаль, наявна інформація не дає змоги достеменно встановити ані час побудови башт, ані їх місцезнаходження. Можна лише припускати, що Граняста вежа розташовувалась над вищезгаданою підземною галереєю з південного боку укріплень. Таким чином, вежі могли контролювати підходи до Руської брами та відтинок Хотинського шляху з боку Карвасар.

Насамкінець, варто підсумувати, що усі згадані башти свого часу відігравали вагомую роль в оборонній системі замку і міста. Переважна більшість серед них була зруйнована в ході модернізації та перебудови замкових укріплень. Виняток становлять башти Чорна (зруйнована у серні 1672 р. внаслідок підриву порохових складів) та Ружицька (збереглася до наших днів). Потенційний науковий інтерес можуть становити подальші дослідження як згаданих об'єктів, так і інших маловідомих башт, таких як Вежа над ровом, Порохова, Тютюнова та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб: Типогр. Высоч. утвержд. Тов-ства «Обществ. польза», 1891. – 401 с.
2. Болтанюк П. Основні етапи побудови замку м. Кам'янець-Подільський / Петро Болтанюк // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 119–123.
3. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
4. Виногородська Л. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янець-Подільського / Лариса Виногородська, Петро Болтанюк // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 126–130.
5. Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 10–21.

6. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: типогр. Подол. губ. правл., 1901. – 293 с.
7. Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник / Ростислав Майор, Ігор Старенький, Андрій Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – 28 с.
8. Михайловський В. М. Описи кам'янецького та летицівського замків 1613 р. / В. М. Михайловський // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – Т. 18. – С. 102–109.
9. Мошак М. І. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста / М. І. Мошак // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 117-125.
10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справочник-каталог. В 4-х т. / гл. редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1983 – Т. 3. Хмельницькая область. – 375 с.
11. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
12. Пламеницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний-ранньомодерний час) / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.
13. Раппопорт П. А. Древние Русские крепости / П. А. Раппопорт. – Москва: Наука, 1965. – 87 с.
14. Расщупкін О. І. Кам'янець на Поділлі / О. І. Расщупкін, С. В. Трубчанінов. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2017. – 128 с
15. Сементовский. А. М. История Города Каменец-Подольска / А. М. Сементовский. – СПб: б/и, 1862. – 241 с.
16. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Евфимий Сецинский. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
17. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku. / Renata Krol-Mazur. – Krakow: Avalon, 2008. – 690 s.
18. Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały / Janusz Kurtyka. – Kraków: Societas Vistulana, 2011. – 635 s.
19. Rolle J. A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich, Tom II. Kamieniec nad Smotryczem / D Antoni J. Rolle. – Warszawa: Naklad Gebethnera i Wollffa, 1880. – 304 s.

Тетяна Федорів,
молодший науковий співробітник
Національного заповідника
«Замки Тернопілля»

ЧОРТКІВСЬКИЙ ЗАМОК: ДО ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ

У цій статті зроблено узагальнення усієї доступної інформації, яка стосується датування Чортківського замку. На сьогодні в літературі часто фігурує 1610 рік, як дата будівництва замку в місті Чортків, однак її джерельного підтвердження поки-що не маємо. У статті проаналізовано та узагальнено дані українських та польських дослідників і краєзнавців.

Ключові слова: замок, Чортків, датування, пам'ятка, власник.

Чортківський замок надзвичайно цікавий об'єкт, який викликає чималий інтерес серед істориків, археологів, краєзнавців та дослідників старожитностей. На сьогоднішній день вже є ряд напрацювань, які певною мірою розкривають історію фортифікації та її архітектурні особливості. Однак, в історії Чортківського замку ще залишається достатньо «білих» плям, які потребують подальшого дослідження.

До таких питань, котрі потребують з'ясування та наукового обґрунтування, зокрема належить і датування будівництва замку в Чорткові. Так склалось, що загальноприйнятою та загальноживаною датою вважають 1610 рік. Однак, на даний час невідомо першоджерело з якого виникає ця конкретна цифра.

Тепер варто перейти до праць дослідників історії Чорткова та його головної пам'ятки. Можливо, в такий спосіб вдасться конкретизувати та визначити основні варіанти датування будівництва Чортківського замку.

Розпочнемо з праці Олександра Чоловського «Давні замки та твердині на Русі Галицькій» (Львів, 1892 р.): «Daty założenia zamku dokładnie oznaczyć na razie niepodobna. Założycielami jego byli, niewątpliwie w pierwszych XVII wieku Golscy, właściciele Czortkowa» [8, s. 15].

В іншій праці Олександра Чоловського в співавторстві з Богданом Янушем читаємо: «Założycielami czortkowskiego, pierwotnie drewnianego, zamku, a zarazem miasta, byli w połowie XVI w. Czortkowscy. Zamek murowany, z kamienia i cegły, założyli na początku XVII w. Golscy» [9, s. 73].

У «Путівнику по Тернопільському воєводстві» Томаша Кунзека зустрічаємо наступне: «... przy brzegu Seretu wznoszą się obszerne ruiny zamku (na Wygnance) założonego z początkiem XVII w. przez rodzinę Golskich, w miejscu wcześniejszego zamku, istniejącego jeszcze w XVI w.» [10, s. 215].

Майже ідентичну інформацію про датування чортківського замку знаходимо в іншому путівнику: «Przy lewym brzegu Seretu w Wygnance wznoszą się ruiny zamku, założonego z początkiem XVII w. przez rodzinę Golskich, na miejscu dawnego drewnianego» [13, s. 50].

Тадеуш Поляк у своїй праці зазначає: «Pierwszymi właścicielami byli zapewne Czortkowscy, którzy być może zbudowali drewniany (?) zameczek. W drugiej połowie XVI – na początku XVII w. Czortków należał do Golskich. Nowy zamek wznosił Stanisław Golski (zm. 1612 r.) wojewoda ruski» [12, s. 172].

У статті «Чортків. Дані про місто та його пам'ятки» Ян К. Островський подає таку інформацію: «Zamek w Czortkowie, położony na Wygnance, na lewym brzegu Seretu, pierwotnie zapewne drewniany, w obecnej formie został wzniesiony na przełomie w. XVI i XVII». І далі автор у примітках додає: «Literatura ukraińska podaje jako datę powstania zamku r. 1610, która jest z pewnością zbyt późna w odniesieniu do całości budowy, ale ewentualnie może odnosić się do zakończenia budowy» [11, s. 89].

Роман Афтаназі у своїй праці «Історія резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» в коротенькій статті, присвяченій Чортківському палацу Садовських-Борковських, подає ще кілька слів про замок: «Stanisław Golski (zm. w 1612 r.), wojewoda ruski, pan wielkiej fortu-

ny, wybudował w Czortkowie nową, wspaniałą, wielkopańską rezydencję, tym razem z łupanego kamienia i cegły» [7, s. 52–53].

Стосовно датування замку Марек Сцісляк пише: «Wiek XVI obfitował w budowę zamków obronnych. Buduje go Stanisław Golski (1610)» [14, s. 19]. Далі автор подає опис замку в Чорткові покликаючись на спільну працю О. Чоловського та Б. Януша. Однак, звідки виник рік, дописаний у дужках, невідомо, бо в праці вищезгаданих авторів ця дата не фігурує.

Лешек Вонтробський у «Кур'єрі Віленському» розповідає: «Do najciekawszych zabytków miasta należą ruiny zamku zbudowanego przez Golskich na początku XVII wieku na miejscu starego zamku istniejącego jeszcze w wieku XVI» [15, s. 8].

У 4 томі книги «Пам'ятки містобудування і архітектури Української РСР» за редакцією Г. Н. Логвина знаходимо суху інформацію: «Замок, 1610 г.» [5, с. 89]. На жаль, жодних посилань з яких виникає ця дата – немає.

Ідентична інформація про датування замку м. Чорткова вміщена у книзі «Замки та фортеці»: «Замок Гольських. 1610 р. Побудовано на початку XVII ст. на місці більш давнього укріплення як родинний замок магнатів Гольських» [2, с. 276].

Ця ж дата фігурує у книзі Михайла Рутинського та у книзі Володимира Мороза: «Після переходу міста до С. Гольського на пагорбі над р. Серет розпочинається перебудова давніших укріплень на замок, мурований з масивних блоків пісковика. Нова відбудова замку відбулася в 1610 році» [6, с. 155]; «Кам'яний замок на місці давніх дерев'яних укріплень звели в 1610 р. нові власники Гольські» [4, с. 121].

У книзі «Замки Тернопілля» автори Олег Гаврилюк та Володимир Бойко зазначають: «Після того, як дерев'яне укріплення кілька разів спалили татари, на його місці нові власники міста Гольські на початку XVII ст. звели замок із каменю і цегли – у формі п'ятикутника» [1, с. 69].

У путівнику «Земля Тернопільська» знаходимо приблизно таку ж інформацію: «Фортецю після неодноразового спалення татарами було перебудовано з ламаного каменю на початку XVII століття за нового власника Чорткова Станіслава Гольського» [3, с. 137].

Ось такі відомості стосовно датування Чортківського замку можна знайти в працях польських та українських авторів. Варто сказати, що інформація схожа та тенденційна. Однак польські дослідники, за винятком лише Марека Сцісляка, уникають конкретного року будівництва замку. Натомість, у статтях українських авторів конкретна дата будівництва Чортківського замку – 1610 рік – фігурує досить часто. На жаль, немає відсилання до першоджерела, яке б підтверджувало цю дату.

Ще варто додати декілька спільних думок, які простежуються у працях і українських і польських дослідників. Зокрема:

- перше укріплення існувало або було споруджене вже за власника Чортковського;
- перша оборонна споруда Чорткова, імовірно, була дерев'яна;
- перший «старий» дерев'яний замок, споруджений Чортковськими був перебудований на кам'яний на рубежі XVI/XVII століть тодішнім власником міста Станіславом Гольським.

На сьогодні, на території Чортківського замку жодного разу не проводились археологічні розкопки. Тому ми можемо лише припускати, що замок, який зберігся до нинішнього дня, споруджений на місці старої фортеці. На жаль, фактичного підтвердження цьому нема.

Якщо повернутися до питання датування кам'яного Чортківського замку, то швидше за все дата «1610 рік» витікає з років життя власника Станіслава Гольського, якому всі дослідники приписують його будівництво. Відомо, що власником Чорткова Станіслав Гольський став у 1597 році і володів ним до 1612 року, тобто до своєї смерті. Далі місто і замок успадкував його брат Ян. Таким чином, виходячи з цього невеликого проміжку часу володіння містом та років життя руського воеводи Станіслава Гольського, можна припустити, і було взято конкретний рік будівництва замку в Чорткові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко В. Замки Тернопілля / В. Бойко, О. Гаврилюк. – Тернопіль: Новий колір, 2009. – 80 с.
2. Замки та фортеці. – К.: Мистецтво, 2007. – 351 с.
3. Земля Тернопільська. – Тернопіль: Джура, 2003. – 368 с.
4. Мороз В. Замки Тернопілля / В. Мороз. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 160 с.
5. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – 375 с.
6. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження / М. Й. Рутинський. – 432 с.
7. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo ruskie Ziemia Halicka i Lwowska / R. Aftanazy. – Т. 7. – 694 s.
8. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czolowski. – Lwow, 1892. – 70 s.
9. Czołowski A. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego / A. Czolowski, B. Janusz. – Tarnopol, 1926. – 160 s.
10. Kunzek T. Przewodnik po województwie Tarnopolskim. Monografia krajoznawcza / T. Kunzek. – Tarnopol, 1928. – S. 215.
11. Ostrowski J. K. Czortków. Wiadomości na temat miasta i jego zabytków / J. K. Ostrowski // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 2009. – Т. 17. – 508 s.
12. Polak T. Zamki na Kresach. Białoruś. Litwa. Ukraina / T. Polak. – Warszawa: Pagina, 1997. – 223 s.
13. Przewodnik po województwie Tarnopolskim z mapą. – Tarnopol, 1928. – 176 s.
14. Ściślak M. Czortków w latach 1522–1946 / M. Ściślak. – 282 s.
15. Wątrobski L. Polskie ślady na Ukrainie: Czortków / L. Wątrobski // Kurier Wileński. – 2008. – 19 maja. – S. 8.

Віктор Сандуляк,
завідувач науково-дослідного відділу
ДІАЗ «Хотинська фортеця»

МЕЧЕТЬ ВАЛІДЕ-СУЛТАН – ОДНА З ТРЬОХ МЕЧЕТЕЙ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Стаття присвячена дослідженню історії будівництва однієї з трьох мечетей, що знаходились на території Хотинської фортеці на початку XVIII ст. В цій роботі на основі аналізу різних джерел автор намагається з'ясувати чому ця мечеть називалася мечеттю валіде-султан.

Ключові слова: Хотинська фортеця, турецьке джерело, мечеть, валіде-султан.

В Хотинській фортеці на захід від церкви св. Олександра Невського, збудованої росіянами у 1833–1834 роках, сьогодні можна побачити руїни споруди з підвальними приміщеннями. Це рештки мечеті з мінаретом, однієї з трьох мечетей, що існували за часів османів на території фортеці (рис. 1).

«Через дорогу расположена богато разукрашенная общественная баня дефтердара Касым-эфенди; она похожа на стамбульские бани; перед ней колодец и мечеть покойной валиде-султан...» [8] – ці рядки належать перу турецького чиновника Ібрагіма Хамді-ефенді, який в першій половині XVIII ст., під час правління молдавського господаря Михайла Раковіце, впродовж багатьох років займав посаду секретаря арсеналу і фінансової канцелярії в Хотині. Рукопис турецькою мовою в трьох томах (327 сторінок) знаходився в збірках вченого державного радника Субхі-бея, колишнього пристрасного колекціонера східних рукописів. Відомий австрійський сходознавець Оттокар фон Шлехт-Вессеред (1825–1894) (Генеральний консул у Бухаресті з 1870 по 1882 р.) отримав копію цього рукопису від одного зі своїх друзів і видав німецький переклад тієї її частини, яка присвячена Валахії, Молдавії, Бессарабії і Криму («Walachei, Moldau, Bessarablen, die Krim, Taman und Azov in der Mitte des vorigen Jahrhunderts...»). Пізніше цей німецький текст був перекладений російською мовою Ф. К. Бруном (1804–1880) [8].

Румунський переклад вищезазначеного твору, зроблений сходознавцем Лазарем Шайняну (1859–1934) також з німецького тексту О. фон Шлехт-Вессереда вперше був опублікований під назвою «Анонімна хроніка про становище в румунських князівствах». Цей переклад був використаний Н. Йорга в його «Історії румунів по замітках мандрівників», де він дав ряд коментарів до змісту турецької праці. Другий румунський переклад з німецької мови був зроблений Марчело К. Караджа під назвою «Румунські князівства, як їх бачив турецький чиновник в першій половині XVIII ст.». Про існування більш раннього румунського перекладу мабуть він не знав [8].

Враховуючи те, що оригінал вищезазначеного джерела, можливо, втрачений, для нашого дослідження ми скористаємося перекладом професора Бухарестського університету Михайла Петровича Губоглу (1911–1989), в якому використані і ретельно оброблені як німецький текст, так і переклади на російську та румунську мови, що був опублікований у 1964 році [8].

Нотатки турецького чиновника були написані десь у 1740 році, оскільки останнім роком хіджри, на який вказує автор джерела, є 1152 рік (за мусульманським календарем), що закінчується 28 березня 1740 року [8]. На той час Портою правив султан Махмуд I (1696–1754), який був правителем з 1730 по 1754 рік. Його матір'ю (валіде-султан) була Саліха Себкаті-султан (1680–1739), на той час вже покійна.

Отже, у 1740 році мечеть валіде-султан вже існувала. Але постає питання – коли і в честь якої валіде-султан вона була побудована. Відповідь на це запитання ми знаходимо в праці Л. Михайлини і С. Пивоварова «Мечеть турецького гарнізону фортеці»: «Титул валіде (з арабської «родителька», «мати») носила мати правлячого османського падишаха,

тобто султана, в цьому випадку – Ахмеда III (1703–1730)» [4, с. 94], а будівництво мечеті валіде-султан, на думку авторів, було розпочате в «1711/13–1716 рр., коли в Хотині на постійній основі розмістилися турецькі і татарські (липканські) військові частини...» [4, с. 94].

Відповідно до умов Прутського мирного договору 1711 року фортеця Хотин та її територія була забраною в Богдана [7, с. 8] (Молдавське князівство) і повністю перейшла під владу османів. Це було зроблено, ймовірно, через зраду господаря Д. Кантеміра, який разом з молдавськими боярами, що його підтримали, утік до Московії, де отримав княжий титул та великі наділи землі [6].

У 1712 році в Хотині дислокувався турецький гарнізон, а навесні 1713 року до міста прибув головнокомандуючий військом фортеці Аккерман Абді-паша, який тривалий час очолював військову адміністрацію міста [7, с. 13–14]. Тоді ж до Хотина з території Боснії було переведено дві турецькі дивізії, а з Бендер – липканський (татарський) охоронний полк [2, с. 111]. Відповідну інформацію ми знаходимо і в записках турецького чиновника: «В 1125 г. х. [28 января 1713 г. – 13 декабря 1713 г.] Абди-паша пошел с 60-тысячным войском против Чучоры, но, не желая нарушать существующие договоры, ничего не предпринял. Тогда древняя Хотинская крепость была окружена новым земляным рвом, который позже был заменен каменным» [8], в іншому місці невідомий автор пише: «Ниже старой каменной крепости, поставленной на скале, расположены новые укрепления в форме мешков [редуты? – М. Г.]» [8].

Отож, зайнявши Хотин, турки в першій чверті XVIII ст., одночасно з останньою значною реконструкцією замку, розпочали навколо нього будівництво нової фортеці бастионного типу, перетворивши замок в цитадель. Це було зроблено для значного підвищення обороноздатності укріпленого пункту й можливості використання далекобійної артилерії для його захисту.

У державному османському архіві зберігається дефтер (реєстраційна книга), який складається з 11 аркушів і датується 1715 р. У ній йдеться про надання матеріальної і фінансової допомоги та про те, що за указом султана Ахмеда III для будівництва та реконструкції Хотина зі Стамбула були відряджені архітектори, майстри, каменярі, ковалі, водопровідники та ін. Крім будівничих до Хотина також були відправлені необхідні будівельні матеріали та техніка, визначено кількість коштів [7, с. 14].

Отож, ймовірно, що у 1713–1715 роках турками велися масштабні роботи по будівництву нової фортеці. «Построенная за старым городом крепость имеет ворота: Константинопольские, Тимишорские, Водяные и Тайные», а «в наружном дворе находятся две бани, две мечети...» – зазначено в турецькому джерелі 1740 року [8].

З огляду на вищесказане, можна припустити, що мечеть валіде-султан в Хотинській фортеці була збудована саме в цей період. Постає питання: чому автор турецького джерела називає її мечеттю покійної валіде-султан?

Валіде були дуже важливими персонами в палацовій ієрархії, вони управляли гаремом і часто мали великий вплив на власних синів. Валіде володіли власними землями і отримували з них великий прибуток, з якого за традицією виділяли значні суми для будівництва мечетей, фонтанів та на благодійність [1].

Відповідь на запитання чому в хотинській фортеці була збудована мечеть валіде-султан можна знайти, дослідивши деякі зі сторінок історії краю. Так, наприклад в праці А. Шутько «Османские памятники Каменца-Подольского: вести из прошлого» знаходимо цікаву інформацію, що стосується валіде. Виявляється, що ще у 1672 році: «своей матери украинского происхождения Хатидже Турхан-султан (рис. 2). которая прибыла в Каменец-Подольский вместе с войском, султан Мехмет IV посвятил костел св. Станислава в Старом замке, также пристроил к нему минарет...» [9]. Далі авторка статті розповідає про те, що в архівах палацу Топкапи збереглися документи, оприлюднені професором Анатолійського університету Халіме Дору, які вказують на те, що Хатідже Турхан супроводжувала османську

армію в поході на Хотин. В цих документах, також, згадується про те, що валіде виїжджала за межі османського табору подихати повітрям рідної землі та згадати дитинство: «*Так что не исключено, что она родом из села из-под Хотина. Тем более что в той местности есть много населенных пунктов с типично турецкими названиями, а именно Анадолы, которое напоминает турецкое название Анталлии – Анадолу, в переводе «наполненный предками». Ведь именно оттуда вышли предки османов. Так что не исключено, что и украинское село, в котором родилась Хатидже Турхан и жили ее родители, именно поэтому названо Анадолы»* [9]. Правда, хочеться відмітити, що назва села Анадоли, швидше за все, пов'язана з турецькою назвою – Анатолія (тур. Anadolu), а не Анталія. Назва «Анатолія» означає схід. Анатолією часто називають азіатські володіння Туреччини (на відміну від Румелії, європейської частини Туреччини). Відповідно до відомих джерел XIX ст. село Анадоли і було розташоване саме на схід від Хотина, на відміну від поселення з назвою Румли (Румля), розташованого на захід від Хотина.

Що стосується валіде Хатідже Турхан, то відоме і справжнє ім'я цієї султани, яким її нарекли при народженні – Надія. «*Упоминание об этом содержится в книге писателя второй половины XX в. Али Кемаля Мерама «Матери падишахов»* [9]. Отож, в Кам'янці-Подільському в кінці XVII ст. існувала мечеть валіде-султан, яка була розташована саме у фортеці та, на жаль, костел, перетворений в мечеть валіде Хатідже Турхан, не зберігся.

Цікавою є наступна інформація. Виявляється, що в Кам'янці-Подільському зберігся домініканський собор св. Миколая, який Мехмед IV перетворив в мечеть хасеки, тобто улюбленої наложниці і матері його первістка Мустафи – 20-річної Гюльнуш-султан (рис. 3). Народилася вона на Криті у 1642 році і зовсім молодою потрапила в полон до турків. Дівчина була представлена султанові і, привернувши його увагу, надовго стала його коханою дружиною, а після народження шехзаде Мустафи і Ахмеда її положення в гаремі остаточно зміцнилося.

Гюльнуш дуже любила свого чоловіка і коли він захопився наложницею Гюльбейяз, не змогла винести мук ревності. Вона збрала всіх наложниць на березі моря, нібито для спільної прогулянки, та й зіштовхнула Гюльбейяз зі скелі. В іншому ж була дуже розумною і шанобливою, вона була в хороших відносинах зі своєю свекрухою Турхан-султан, а після її смерті підпорядкувала собі весь гарем і власного чоловіка. В державні справи не втручалася, вважала за краще участь в мисливських розвагах, які любив Мехмед IV і багато часу проводила в Едірне, далеко від султанського палацу.

Та під час походу Мехмеда IV на Кам'янець-Подільський: «*Она также сопровождала мужа с армией в Каменец-Подольский в 1672 г., и ее путь оказался не из легких»* [9]. Одного разу срібна карета Гюльнуш-султан, декорована золотом, під час зливи загрузла в багнюці і ледь не перекинулася. Тоді великий візир Кюпрюлю Фазіль Ахмед-паша особисто осідлав запряжених в карету коней і, змусивши їх рвонуть з місця, витягнув карету з болота.

Пригода, що трапилося по дорозі в українські землі з Гюльнуш-султан, на думку професора Чиказького університету Марка Давида Баєра, вельми вразила її чоловіка султана Мехмеда IV: «*Поэтому в награду за самообладание и смелость своей хасеки он сразу же после победной битвы за Каменец-Подольский 27 августа 1672 г. подарил ей мечеть, в которую превратил один из старейших в Восточной Европе храмов в готическом стиле св. Николая (рис. 4), который высился в самом центре захваченного города»* [9].

Султанат Мехмеда IV, після його сходження на престол у віці 7 років, тривав 39 років. Він не завжди був вірний одній Гюльнуш. Після Гюльбейяз, султан захопився іншою наложницею Афифе, яка підкорила його своїм поетичним даром. Коли ж він відривався від любовних утіх, то вважав за краще полювання, ніж управління державою. Тому він остаточно втратив владу і у 1687 році його було скинуто з трону й разом з синами, 23-річним Мустафою і 14-річним Ахмедом, заслано подалі від Топкапи, а на трон зійшов Сулейман II.

Мехмед IV благав нового султана відправити до нього на заслання двох його улюблених жінок, Гюльнуш і Афіфе, проте Сулейман II не виконав його прохання і заслав дружин Мехмеда в старий палац. Після Сулеймана II на трон зійшов Ахмед II, а за ним – Мустафа II, син Гюльнуш-султан. Таким чином, у 1695 році вона стала валіде. Після смерті Мустафи II в молодому віці на трон зійшов його молодший брат Ахмед III і Гюльнуш-султан продовжила своє життя в гаремі в якості валіде.

Гюльнуш-султан впродовж двадцяти шести з половиною років дбала про кам'янецьку мечеть, про що свідчать записи у фінансових звітах султанських чиновників. Цікаво, що османи практично нічого не змінили в інтер'єрі костелу св. Миколая. Тільки в стіні з південної сторони вівтарної частини зробили міхраб (нішу), який археологи виявили під час реставрації храму, а поруч – побудований з місцевого каменю і залишків плит зруйнованих ними християнських могил мусульманський амвон (мінбар) (рис. 5). *«На арке над входом в минбар, на внешнем (коронном) ее боку сохранилась выбитая на камне надпись на арабском языке – так называемый Калымаи-Туахид: «Ля иляха иллаллах Мухамадуррасуляллах», то есть: «Нет бога, кроме Аллаха, и Мухаммед пророк его»»* [9]. На тій самій арці над арабськими літерами можна побачити висічену з каменю квітку, на перший погляд дуже схожу на лілію (рис. 6): *«Но, по свидетельствам турецких историков архитектуры Музаффера Озюлеши и Фелиза Озера, это тюльпан – своеобразный символ османов. Больше всего его почитали в Османской империи во времена правления младшего сына Гюльнуш-султан и Мехмета IV Ахмеда III, которого еще называют «тюльпанным султаном»»* [9]. Цікаво, що квітка з кам'янецького мінбару, на відміну від традиційного зображення двохпелюсткового тюльпану, нагадує більше бутон троянди, що наполовину розпустився, у ній набагато більше пелюсток, тому: *«Не исключено, что он является символом хасеки Гюльнуш-султан. Ведь ее имя переводится как «пьющая розовую воду»* [9]. Швидше за все, його вона отримала в гаремі султана за яскраву зовнішність – темне довге густе та хвилясте волосся, смагляве личко з точеним підборіддям і акуратним носиком, пухкі вуста і чорні, як ніч, очі, що відтіняються густими довгими віями. *«Гюльнуш еще называли Мехпаре, то есть «луноликаая», Рабия, что означает «четвертый осенний месяц арабского календаря», и Эметуллах — «раба Божья» (так называли всех новоприбывших в султанский гарем христианок и иудеек). Но все эти имена обязательно употреблялись с титульным – Гюльнуш»* [9]. До сьогодні залишається загадкою справжнє ім'я султани, на відміну від імен служителів її мечеті в Кам'янці-Подільському, що дійшли до нас завдяки фінансовим звітам османів за 1680 рік. *«Среди 12 человек, которым выдавали ежедневное жалованье в 155 акче, больше всего получал имам мечети Гюльнуш-султан Али-эфенди – 75 акче, 20 акче – проповедник Мехмет-эфенди, который использовал для своих проповедей минбар, 12 акче – первый муэдзин Мустафа-халиф, призывавший мусульман к молитве с колокольни храма, которая заменяла османам минарет, и толкователь законов шариата Эбубекир-халиф. Второму муэдзину Хасану-халифу и второму толкователю законов шариата Мустафе-халифу перепало по 10 акче. Немного меньше – 7 акче – получал муэдзин, который призывал на пятничную и праздничную молитвы. И меньше всего (по 3-4 акче) платили чтецам Корана, слова которого непрерывно звучали в мечети Гюльнуш-султан, и простым прислужникам, которые поддерживали чистоту в храме»* [9].

В 1699 році за Карловицьким миром Поділля з Кам'янцем та іншими фортецями були повернуті Речі Посполитій внаслідок чого турки змушені були відійти за Дністер. У зв'язку з цим турецьке командування вирішило перетворити Хотинську фортецю на головний стратегічний пункт Османської імперії на північно-східних рубежах [2, с. 111]. Також, відповідно до умов Прутського мирного договору 1711 року, фортеця Хотин та її територія була забраною в Богдана [7, с. 8] (Молдавське князівство) і повністю перейшла під владу османів. Отож, мечеть Гюльнуш-султан в Кам'янці знову стала костелом св. Миколая, а нова мечеть

валіде скоріше за все була побудована в Хотинській фортеці після 1711 року. Це було зроблено чи за вказівкою самої Гюльнуш-султан, чи її сина Ахмеда III, адже на його замовлення у 1710 році в Стамбулі в честь його матері – валіде-султан Рабії Гюльнуш Еметуллах була збудована Нова мечеть. Це квадратна будівля, в архітектурі якої помітно вплив європейського бароко. Вона була частиною великого релігійного комплексу. Всередині мечеті зберігається шматочок священної завіси з Кааби. Біля входу – усипальниця валіде-султан з металевою декоративною решіткою замість даху, яку часто порівнюють з кліткою для птахів [5].

Гюльнуш-султан провела в гаремі 60 років і, пройшовши всі щаблі від простої наложниці до могутньої матері імператора, стала однією з валіде, правління якої були найдовшим в історії Османської імперії.

Померла вона у 1715 році в Едірне і була похована в гробниці перед мечеттю Ускудар [1].

З огляду на вищезазначене, цілком можливо, що в Хотинській фортеці на початку XVIII ст. була побудована мечеть валіде Гюльнуш-султан, замість втраченої в Кам'янці-Подільському.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гарем. Гюльнуш-султан, от наложницы до валіде. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://the-paper-plane.livejournal.com/360544.html>
2. Добржанський О. В. Хотинщина. Історичний нарис / О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 111.
3. Кожолянко Г. Хотинщина и Хотинская крепость в войнах второй половины XVIII – начала XIX вв. / Г. Кожолянко // Русин. – 2012. – № 1 (27). – С. 123.
4. Михайлина Л. П. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров. – Харків: ТОВ «ПЕТ», 2011. – С. 94.
5. Новая мечеть валіде султан. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.tripadvisor.ru/ShowUserReviews-g293974-d3671016-r367768893>
6. Прутський похід Петра I – 1711. – Електронний ресурс. Режим доступу: www.характерництво-спас.укр/ru/
7. Туранли Ф. Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) / Ф. Туранли // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття: матер. міжнар. наук. конф. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 14.
8. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине (пер. М. Губоглу) // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. – М. Институт Востоковедения. 1964. – Т. 1. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus6/Turk1740/pred.htm>
9. Шутько А. Османские памятники Каменца-Подольского: вести из прошлого / А. Шутько. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://zn.ua/history/osmanskie-pamyatniki-kamencapodolskogo-vesti-iz-proshlogo-.html>

Рис. 1. «Планъ Хотинской крепости с минами... для подрывания» (1769 рік)

Рис. 2. Валіде Турхан Хатідже
Хасекі Султан (1627/1628–1683)

Рис. 3. Портрет Еметуллах Рабія
Гюльнуш-султан з другого тому
книги Arolsen Klebeband (XVII ст.)

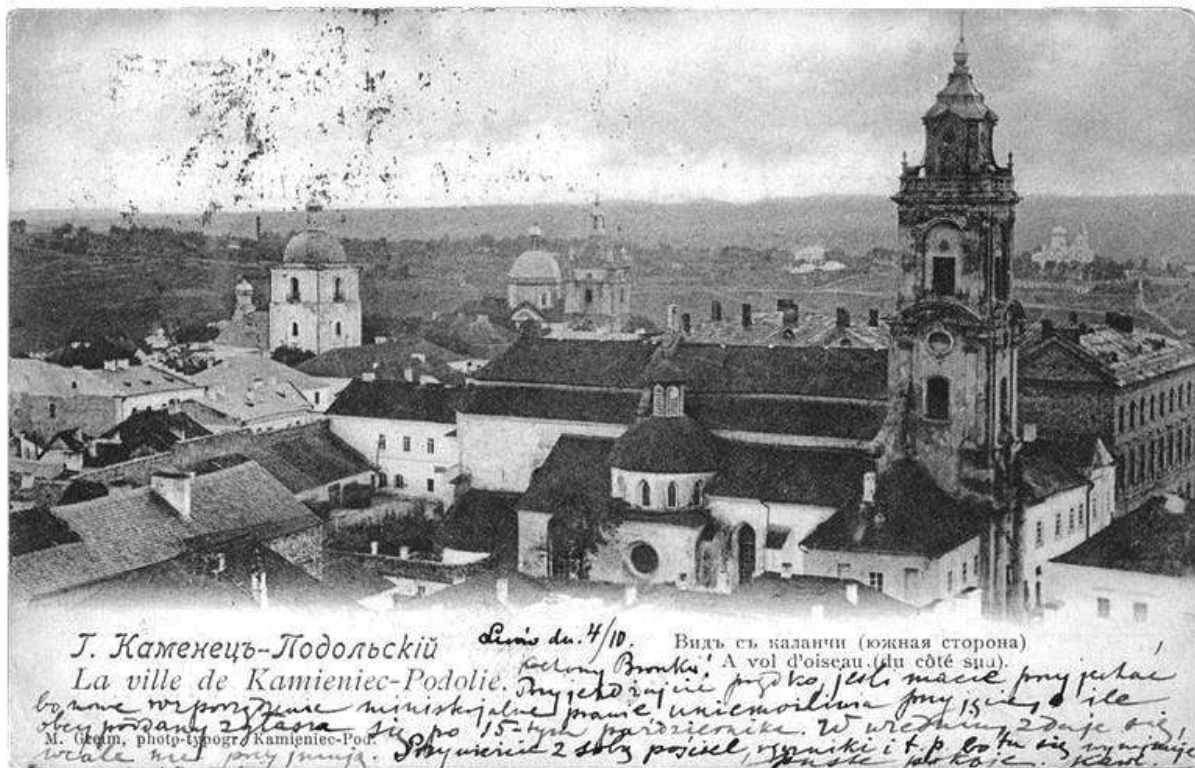

Рис. 4. Домініканський костел св. Миколая у Кам'яниці-Подільському
(поштівка, 1902 рік)

Рис. 5. Мінбар в Домініканському костелі св. Миколая, що залишився з часів мечеті Гюльнуш-султан

Рис. 6. Фрагмент кам'яного мінбару в Домініканському костелі св. Миколая.

РЕДУТИ І ФОРПОСТИ НА КОРДОНІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена укріпленням оборонної лінії на кордоні Речі Посполитої та Московської держави XVIII ст. Локалізація на місцевості редутів та форпостів стала можливим завдяки аналізу детальної карти Данила де Боскета, яка називається «Карта реки Днепр с местоположением редутов и форпостов расположенных на них число людей, а также на лежащей реке местечек и городищ 1742 году».

Ключові слова: редут, форпост, кордон, карта Данила де Боскета, Річ Посполита, Московська держава.

В результаті російсько-польської війни (1654–1667 рр.) був підписаний Андрусівський мирний договір, за яким новий кордон проходив по Дніпру. Все Правобережжя, окрім м. Київ та невеликої округи, залишилося польським. На прикордонних лівобережних територіях розпочалися заходи з реконструкції та додаткового укріплення фортець. По кордону була збудована ціла мережа форпостів та редутів, розташування яких досить детально зафіксоване на карті Данила де Боскета «Карта річки Дніпро з розташуванням редутів і форпостів, а також містечок і городищ 1742 р.» (рис. 1–4).

Цікаво, що на Правобережжі укріплення позначені як форпости з власними номерами від № 1 до № 57. Тоді як на Лівобережжі укріплення позначені як редути з номерами від № 58 до № 226 з власними назвами.

На Лівобережжі редуту були побудовані в долині р. Дніпро від с. Проців (сучасний Бориспільський район, Київська область) до фортеці Переволочна (сучасний Кобеляцький район, Полтавська область), навпроти якої знаходилась фортеця Мишурін ріг. Крім номерів присутні власні назви редутів, які в більшості, на нашу думку, прив'язувались до найближчого населеного пункту, урочища, річки, протоки, озера чи археологічного об'єкту. Хоча остаточна версія з присвоєнням власних назв залишається відкритим.

Перелік редутів від № 58 до № 226 (рис. 1–4):

- № 58. Процев – (с. Проців, Бориспільський район, Київська область);
- № 59. Жереб'ятин – (с. Жереб'ятин, Бориспільський район, Київська область, відселене);
- № 60. Каялов – (с. Кийлів, Бориспільський район, Київська область);
- № 61. Рудаков – (с. Рудяки, Бориспільський район, Київська область, відселене);
- № 62. Собаченская – (собача);
- № 63. Колная – (с. Кальне, Бориспільський район, Київська область, відселене);
- № 64. Мурев – (?);
- № 65. Старий курень – (старий курінь);
- № 66. Перевал – (протока Перевал);
- № 67. Новий курень – (новий курінь);
- № 68. Журавена – (Журавина?);
- № 69. Ячники – (с. Ячники, Бориспільський район, Київська область, відселене);
- № 70. Чьченская – (чеченська?);
- № 71. Воронова гора – (вороняча гора);
- № 72. Натяцкая – (?);
- № 73. Буславшая – (буславська?);
- № 74. Быстрая перевоз – (швидкий перевіз);
- № 75. Песня;
- № 76. Старая горон(к)ь? – (старий городок?);
- № 77. Переволочная – (переволочна);

- № 78. Каменная – (Кам'яна);
- № 79. Плоская;
- № 80. Шепарье?;
- № 81. Андрияшья – (с. Андруші, Переяслав-Хмельницький район Київська область, нині затоплене);
- № 82. Переяслава – (м. Переяслав, Київська область);
- № 83. Котовня – (катівня);
- № 84. Новый курень – (новий курінь);
- № 85. Московская луня – (московська луня);
- № 86. Старый городок – (давньоруське городище поблизу с. Городище Переяслав-Хмельницького району Київської області, нині затоплене);
- № 87. Млян – (млин);
- № 88. Каневская к(п)ряста? – (Канівська ?);
- № 89. Княжая – (княжа);
- № 90. Правець – (протока Правець);
- № 91. Беловодно – (протока Біловід);
- № 92. Решецкая – (с. Решітки, Канівський район, Черкаська область);
- № 93. Рьрьянтоя (?);
- № 94. Канев – (м. Канів, Черкаська область);
- № 95. Повержаная – (Переможена);
- № 96. Новой – (нова);
- № 97. Прохоровка – (с. Прохорівка, Канівський район, Черкаська область);
- № 98. Калебердянная – (с. Келеберда, Канівський район, Черкаська область);
- № 99. Прохоровня – (с. Прохорівка, Канівський район, Черкаська область);
- № 100. Осетрова голова;
- № 101. Новый курень – (новий курінь);
- № 102. Пенная;
- № 103. Осетровий хвост;
- № 104. Позяноя?;
- № 105. Плоская;
- № 106. Бубнов – (с. Бубнів, Золотоніський район, Черкаська область відселене);
- № 107. Часто п'яная – (часто п'яна?);
- № 108. Царина дорошна – (Царина дорожня?);
- № 109. Ляхова елова – (ляхова голова).
- № 110. Тихая – р. Тиха;
- № 111. Домонтов – (с. Домонтів, Золотоніський район, Черкаська область відселене);
- № 112. Пещанья – озеро;
- № 113. Быстрая перевоз;
- № 114. Сефятоя – оз. Святе, поблизу с. Коробівка, Золотоніський район, Черкаська область;
- № 115. Верхняя коноплянка – (р. Коноплянка);
- № 116. Средняя коноплянка – (р. Коноплянка);
- № 117. Коноплянка – (р. Коноплянка);
- № 118. Ляповшоя – с. Старе Липовське, Золотоніський район, Черкаська область;
- № 119. Покалля – протока Покалля;
- № 120. Тяхоя – (р. Тиха);
- № 121. Королева голова – урочище;
- № 122. Волие голо – Волове голова?;
- № 123. Новое запрудье;

- № 124. Креченая яма;
№ 125. Соболица – (р. Соболиця);
№ 126. Устя Соболицы – (гирло р. Соболиця);
№ 127. Черепашая перевоз;
№ 128. Лозовня;
№ 129. Роздолье;
№ 130. Гамалеева луна;
№ 131. Казачья голова;
№ 132. Крауля – (протока Кривуля);
№ 133. Поперешня;
№ 134. Темная – (р. Темна);
№ 135. У Днеприща;
№ 136. Полотлявая;
№ 137. Заплавна;
№ 138. Кутуполь?;
№ 139. Дубинка;
№ 140. Напя? озро?
№ 141. Кучугуры;
№ 142. Покалье;
№ 143. Белая голова – х. Біла Голова, поблизу с. Вереміївка, Чернобаїївський район, Черкаська область (затоплене водосховищем);
№ 144. Перезванка;
№ 145. Росшна;
№ 146. Сухая белевь?
№ 147. Перервинець?
№ 148. Пле(у)дновна?
№ 149. У старицы.
№ 150. Рогозягно?
№ 151. Косто(в)стоя?
№ 152. Печище – урочище;
№ 153. Гнилая быстрица – озеро;
№ 154. Кулачина яма – озеро;
№ 155. Крутая ревчакь – протока;
№ 156. Носиревь?
№ 157. Лепня.
№ 158. Лялинская переходь – с. Лялинці, Глобинський р-н, Полтавська область;
№ 159. Пещаная;
№ 160. Орех;
№ 161. Санатно?;
№ 162. Новая;
№ 163. Сроншои – ур. Саранка?;
№ 164. Водяной лозь;
№ 165. Чигирин Диброва – с. Чигирин-Діброва, Глобинський район, Полтавська область;
№ 166. Переволочная – р. Переволочна, рукав р. Сула (затоплений водосховищем);
№ 167. Сосненка – озеро Соснове (затоплений водосховищем);
№ 168. Плетеня;
№ 169. Раковая;
№ 170. Дубовая;
№ 171. Ропяшная?

- № 172. Перевольє;
- № 173. Пещанная – озеро Піщане;
- № 174. Вороновая – с. Воронівка, Чигиринський район, Черкаська область (затоплене водосховищем);
- № 175. Новая;
- № 176. Поселевшая;
- № 177. Рянанки – острів Романків (затоплений водосховищем);
- № 178. Волчокь – озеро Волчик (затоплений водосховищем);
- № 179. Орловшая;
- № 180. Форпость;
- № 181. Колодова – острів Колодовий (затоплений водосховищем);
- № 182. Форпость;
- № 183. Мароховны – озеро Мороховське (затоплений водосховищем);
- № 184. Рогозная;
- № 185. Лосевь – острів Лосів (затоплений водосховищем);
- № 186. Форпость;
- № 187. Орех;
- № 188. Власивка – с. Власівка, Чигиринський район Черкаська область;
- № 189. Васильевка – с. Василівка, Чигиринський район Черкаська область (затоплене водосховищем);
- № 190. Власовка новая – с. Власівка, Чигиринський район Черкаська область;
- № 191. Верхний камень;
- № 192. Форпость;
- № 193. Средний камень;
- № 194. Перевальє;
- № 195. Пещанная – с. Піщане, Кременчуцький район Полтавська область;
- № 196. Форпость;
- № 197. Золотая – х. Золотаревського, Кременчуцький район Полтавська область;
- № 198. Гонтаревь;
- № 199. Форпость;
- № 200. Каменная;
- № 201. Форпость;
- № 202. Раскопана – могила-курган;
- № 203. Левновшая?;
- № 204. Елянтоя?;
- № 205. Каляберда – с. Келеберда, Кременчуцький район Полтавська область;
- № 206. Чорна – (р. Чорна);
- № 207. Шмат? – х. Шматкова, Кобеляцький район, Полтавська область (затоплене водосховищем);
- № 208. Пещано – урочище;
- № 209. Март?;
- № 210. Лозовая;
- № 211. Крещатоя;
- № 212. Плотная камень – урочище;
- № 213. Зеленая – х. Зелений, Кобеляцький район, Полтавська область (затоплене водосховищем);
- № 214. Ниже Мишуриноного рога;
- № 215. Верхняя Мишуриноного рога;
- № 216. Креуля;

№ 217. Переволочна – м. Переволочна, Кобеляцький район, Полтавська область (затоплене водосховищем);

№ 218. Беловоднь – урочище;

№ 219. Зонянь?;

№ 220. Верхня реву́чая;

№ 221. Нижня реву́чая;

№ 222. Дубовая;

№ 223. Орлянь – с. Орлик, Кобеляцький район, Полтавська область;

№ 224. Звання не име́тсья – назви не ма́є;

№ 225. Звання не име́тсья – назви не ма́є;

№ 226. Форпость.

Крім цього, карта містить таблицю з кількістю військових, розміщених у якості гарнізонів в цих укріпленнях.

Таблиця 1. Опис кількості людей на форпостах та редутах.

№	Редут №	Офіцер	Драгун	Солдат	Козак	Всього
1.	1 - 2 - 3	-	-	3	1	4
2.	4 - 5 - 6	-	-	3	-	3
3.	7 - 8 - 9	-	-	3	-	3
4.	10 - 11 - 12	-	-	3	-	3
5.	13 - 14 - 15	-	-	3	-	3
6.	16 - 17 - 18	-	-	3	-	3
7.	19 - 20 - 21	-	-	3	-	3
8.	22 - 23 - 24	-	-	3	-	3
9.	25 - 26 - 27	-	-	8	-	8
10.	28 - 29 - 30	-	-	55	8	63
11.	31 - 32 - 33	-	-	3	-	3
12.	34 - 35 - 36	-	-	22	1	23
13.	37 - 38 - 39	-	-	19	-	19
14.	40 - 41 - 42	-	2	14	8	24
15.	43 - 44 - 45	1	4	4	29	38
16.	46 - 47 - 48	-	7	3	24	34
17.	49 - 50 - 51	1	6	2	30	39
18.	52 - 53 - 54	-	5	3	28	36
19.	55 - 56 - 57	-	6	3	25	34
20.	58 - 59 - 60	-	3	3	14	20
21.	61 - 62 - 63	-	3	3	15	21
22.	64 - 65 - 66	1	2	4	16	23
23.	67 - 68 - 69	-	2	4	13	19
24.	70 - 71 - 72	-	1	5	14	20
25.	73 - 74 - 75	-	1	5	12	18
26.	76 - 7? - 77	-	1	6	11	18
27.	78 - 79 - 80	-	2	6	13	21
28.	81 - 82 - 83	-	2	5	15	22
29.	84 - 85 - 86	-	3	3	16	22
30.	87 - 88 - 89	-	3	3	13	19
31.	91 - 92 - 93	1	4	2	11	18
32.	94 - 95 - 96	-	3	1	12	16
33.	97 - 98 - 99	-	3	-	12	15
34.	100 - 101 - 102	1	4	3	17	25

СЕКЦІЯ 3. *Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.*

35.	103 - 104 - 105	-	4	-	14	18
36.	106 - 107 - 108	-	3	-	10	13
37.	109 - 110 - 111	-	6	-	12	18
38.	112 - 113 - 114	-	3	1	12	16
39.	115 - 116 - 117	-	2	1	11	14
40.	118 - 119 - 120	-	3	1	17	21
41.	121 - 122 - 123	-	4	2	10	16
42.	124 - 125 - 126	-	3	1	9	13
43.	127 - 128 - 129	1	5	2	35	43
44.	130 - 131 - 132	1	2	8	30	41
45.	133 - 134 - 135	-	7	2	16	23
46.	136 - 137 - 138	-	5	3	25	35
47.	139 - 140 - 141	-	6	1	19	26
48.	142 - 143 - 144	-	5	3	24	32
49.	145 - 146 - 147	1	2	4	17	24
50.	148 - 149 - 150	-	-	6	15	21
51.	151 - 152 - 153	-	-	5	17	22
52.	154 - 155 - 156	-	-	9	12	21
53.	157 - 158 - 159	-	-	5	5	10
54.	160 - 161 - 162	-	-	5	8	13
55.	163 - 164 - 165	-	-	6	9	15
56.	166 - 167 - 168	1	-	-	21	22
57.	169 - 170 - 171	1	-	9	22	32
58.	172 - 173 - 174	-	-	6	9	15
59.	175 - 176 - 177	1	9	2	14	26
60.	178 - 179 - 180	-	9	-	9	18
61.	181 - 182 - 183	-	6	5	17	28
62.	184 - 185 - 186	-	-	12	15	27
63.	187 - 188 - 189	-	-	12	12	24
64.	190 - 191 - 192	-	-	13	25	38
65.	193 - 194 - 195	-	-	3	5	8
66.	196 - 197 - 198	-	-	3	7	10
67.	199 - 200 - 201	-	-	3	6	9
68.	202 - 203 - 204	-	-	3	6	9
69.	202 - 203 - 204	-	-	3	6	9
70.	205 - 206 - 207	-	-	3	7	10
71.	208 - 209 - 210	-	-	3	6	9
72.	211 - 212 - 213	-	-	3	4	7
73.	214 - 215 - 216	-	-	3	5	8
74.	217 - 218 - 219	-	-	8	3	11
75.	220 - 221 - 222	-	-	57	123	180
76.	223 - 224 - 225	-	-	3	5	8
77.	226 - 227 - 228	-	-	22	15	37
78.	229 - 230 - 231	-	-	19	4	22
79.	232	-	-	11	4	15
		Всього 11 офіцерів	Всього 148 драгун	Всього 480 солдат	Всього 1029 козаків	Всього 1668

У жовтні 2017 р. археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» під керівництвом автора здійснила археологічні розвідки поблизу с. Келеберда Канівського району Черкаської області.

Основною метою розвідкових обстежень слугувала ідентифікація та датування залишків земляних укріплень квадратної форми, виявлених під час дистанційного обстеження за допомогою космоснімків. Наявність укріплень було підтверджено і на аерофотознімках німецьких ВПС за 1943 р.

Укріплення квадратної форми розташоване за 1,8 км на південний захід від будівлі школи с. Келеберда на домінуючому підвищенні в заплаві лівого берега р. Дніпро, яке з півдня сходу та заходу обмежене давніми старицями, рукавами та протоками. І лише з півночі це підвищення з'єднується із суходолом. Укріплення нині знаходиться за 1,4 км від русла та за 1,7 км від високого корінного правого берега Дніпра. Тобто, місце розташування укріплення було ще й зручним для візуального спостереження над судноплавством по річці.

Обстеженням вище зазначеного місця встановлено, що укріплення квадратної форми має розміри: по рову 23×22 м, по внутрішньому підвищенню 18×18 м (рис. 5). Задерноване, на поверхні не виявлено археологічних матеріалів. У північно-західній частині помітно заглиблення, ймовірно антропогенного характеру. Зафіксовано значну кількість невеликих ямок від діяльності «чорних» мародерів, як на укріпленні, так і поблизу нього (рис. 6).

Аналогічні укріплення були виявлені у 1994 р. археологічною експедицією Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова під керівництвом В. М. Парація поблизу с. Велика Снітинка Фастівського району Київської області. Виявлені два укріплення, ідентифіковані автором як форпости XVIII ст., збудовані на російсько-польському кордоні [4, с. 121–122].

На Лівобережжі аналогічні невеликі укріплення квадратної форми були зафіксовані, але не ідентифіковані М. Максимовичем та М. Макаренком.

М. О. Максимович зазначав: «Против нашего городища, вправо от дороги, идущей в Бубнов между Слободкой и Сушками, на пятой версте от Бубнова, есть небольшой четырехугольный окоп, сажень в пятнадцать длиною с каждой стороны (32×32 м – О. П.), и с кругловатою насыпью внутри каждого угла. Непонятного, за что этот окоп прозван Дворцом; но видно по всему, что он устроен в позднейшие времена, с назначением разлития Днепровского» [6, с. 765].

Пошук зазначеного укріплення поблизу вищезазначених сіл не приніс очікуваних результатів.

М. О. Макаренко описав подібне укріплення: «Лялинская волость. Городок в 5 верстах от с. Гусиного по направлению к Днепру в длину 12 ½, в ширину 12 и вокруг 54 сажень (25×25 м – О. П.); четырехугольный; поверхность ровная, поросшая травой; на высоком месте, на берегу речки «Речище» впадающий в Днепр; рвы и валы с севера, востока и запада; длиною в 54 сажень и шириною вал 2; а ров 1 сажень; вход с востока; городок сохранился, а рвы и валы отчасти разрушены; сооружен говорят, от татарских набегов; находок никаких не было» [5, с. 5].

Зазначена територія затоплена Кременчуцьким водосховищем.

Дослідник минувшини Іркліївщини К. Ф. Кушнір-Марченко в короткому історичному нарисі про с. Мутихи згадує укріплення під назвою «Карантин», в якому відбували службу козаки містечка Ірклієва. За його ж версією саме поблизу цього укріплення відбулося утворення спочатку хутору, який розрісся до повноцінного села [1; 3].

У нашому дослідженні виявлений та уведений до наукового обігу редут, ймовірно, може бути пов'язаний з № 98, який називався Келебердянський.

Отже, вище згадана карта Данила де Боскета «Карта річки Дніпро з розташуванням редутів і форпостів, а також містечок і городищ 1742 р.» має дуже цінну інформацію з точним місцем розташуванням укріплень, їх назв, та кількістю військових при них. Локаліза-

ція місць розташування редутів та форпостів значно розширює та доповнює археологічну карту пам'яток козацької доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кушнір-Марченко К. Ф. Минуте села Ірклієва / К. Ф. Кушнір-Марченко // ІР НБІВ, ф. 133, № 20, 136 арк.
2. Кушнір-Марченко К. Ф. Моя дослідницька праця по археології Іркліївщини і в суміжних роботах у 1910-46 рр. / К. Ф. Кушнір-Марченко // ІР НБІВ, ф. 133, № 22, 22 арк.
3. Кушнір-Марченко К. Ф. Село Митьки. Село Червонохижинці. Коротка історія / К. Ф. Кушнір-Марченко // ІР НБІВ, ф. 133, № 43, 91 арк.
4. Парацій В. М. Укріплення XVIII ст. біля села Велика Снітинка / В. М. Парацій // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 рр. – К., 2000. – С. 121–122.
5. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Макаренко // Сборник топографических сведений. – Полтава, 1917. – 103 с.
6. Максимович М. Бубновская сотня / М. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 747–834.

Рис. 2. Фрагмент карти 1742 р. розташування редутів від с. Проців (р. Дніпро) до р. Сунії.

Рис. 3. Фрагмент карти 1742 р. розташування редутів між рр. Суній та Сула.

Рис. 4. Фрагмент карти 1742 р.
розташування редутів
між рр. Сула та Ворскла.

Рис. 5. План-схема редуту середини XVIII ст.
поблизу с. Келеберда, Канівського району,
Черкаської області.

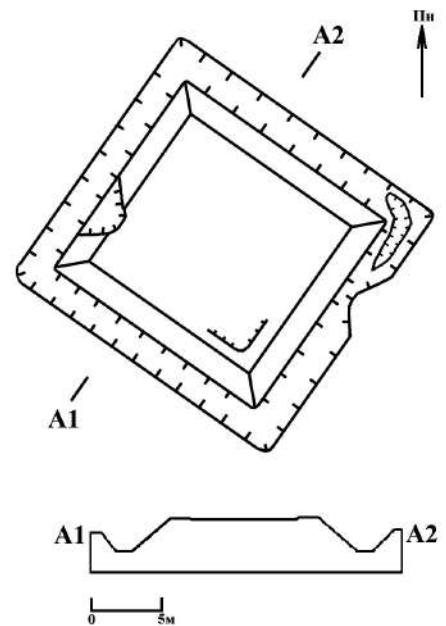

Рис. 6. Редут Келеберда фото

Олександр Бондар,
кандидат історичних наук
Чернігівський історичний музей
ім. В. В. Тарновського

ОБОРОННІ ТА ГОСПОДАРСЬКІ ДВОРИ ПАВЛА ПОЛУБОТКА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Стаття присвячена оборонним і господарським дворам та садибам чернігівського полковника і наказного гетьмана П. Полуботка. В ній простежується еволюція садиб даного типу на території Чернігівщини: від укріпленого замку, котрий існував за часів Речі Посполитої, до житлово-господарським садиб, що вже нагадували палацові комплекси. Садиби П. Полуботка були в Чернігові, Любечі, Груньках, Михайлівці та ін. Вони різнилися за розмірами та функціональним призначенням. Сьогодні основними джерелами для вивчення цих садиб є писемні описи, топографічні плани та археологічні дослідження. Поєднання цих видів джерел дає можливість графічно відтворити з великою долею вірогідності зовнішній вигляд садиб одного з найвпливовіших політиків доби Гетьманщини.

Ключові слова: оборонний двір, укріплена садиба, Гетьманщина, Павло Полуботок.

Виникнення укріплених садиб козацького старшини було логічним продовженням фортифікаційного будівництва на українських землях за ранньомодерної доби. Це все відбувалося на фоні заміни старих соціальних еліт новими. Як і їх попередники, нові місцеві еліти намагалися уберегти своє майно та життя від посягань сусідів та різноманітних військово-політичних катаклізмів, що постійно виникали в нестабільному соціумі під час державотворчих процесів часів Гетьманщини. Постійні військові кампанії, збройні конфлікти між козацькою верхівкою та московськими гарнізонами, протистояння в середині самої козацької старшини диктували ці умови в другій половині XVII ст.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. політична ситуація зазнає кардинальних змін. Перш за все, зміни торкнулися розмірів, оборонного потенціалу та розпланування садиб. Вони все більше пристосовуються до тогочасних як військових, так й індивідуальних вимог власників. Козацько-старшинські двори з XVIII ст. все більше нагадували палацові комплекси. Утім, ще на початку XVIII ст., садиби за часту відігравали роль укріплень. На Чернігівщині найбільші маєтності з дворами належали родинам Дуніних-Борковських та Полуботків. На маєтності останніх і слід звернути увагу. Після арешту П. Полуботка, у 1723–1724 рр. були проведені описи його майна [9, с. 444]. Серед цих паперів трапляються й досить докладні описи його садиб у різних куточках Чернігівщини.

У другій половині XVII ст. на території самого Чернігова існувала ціла низка козацько-старшинських садиб, серед яких однією з найбільших була садиба П. Полуботка на Застриженні. Забудова самого Застриження відбувалася протягом всього XVII–XVIII ст. Уже в першій половині XVIII ст. приміські квартали зайняли територію від Застриження вздовж дороги на Новгород-Сіверський більш ніж на 1,5 км – це майже все тогочасне с. Бобровиця.

Ближче до міста ще з початку XVII ст. знаходилась садиба Полуботків. У володіння ці землі отримав дід П. Полуботка Яроним. До 1619 р. відноситься згадка про надання земельного наділу Я. Полуботку чернігівським воєводою В. Солтиковим: «... далем на осаженне, месце Яронимц Полуботку на стародубской улице, у валу, з места идучи за вал, по левой стороне; маєт се он там будувати, волно ему будет риби ловити в озерах и в криницях тих, от королевича его милости надано есть; также волно ему будет зверя ловити в пущах, окроме бобров; а слободы ему даю на лет двадцать» [1]. Саме цим документом було покладено початок заснуванню садиби Полуботків на Стародубській вулиці. Більшість вчених схильні вважати, що місце, про яке йде мова, знаходиться на території сучасного військового шпиталу, за сучасною адресою вул. Полуботка, 40.

Зображення цієї садиби відоме з «Абрису Чернігівського» 1706 р. Її центральною частиною був мурований двоповерховий будинок кінця XVII ст., а сама територія садиби

була оточена мурованим парканом з проїзною баштоподібною брамою (рис. 1). Графічні накладки планів XVIII ст. на сучасну мапу міста, дають можливість визначити загальну площу садиби, що складала близько 1,6 га. Окрім, цього згідно опису майна гетьмана, в садибі знаходилися, окрім мурованого житла, ще й значна кількість інших споруд.

Так, поряд з основним будинком знаходився ще один дім на 5 кімнат, котрий належав сину Павла Андрію, двоє «хоромів» з горницями на 9 кімнат, в котрих проживали староста та казначей. «Хороми» для прислуги з сіньми та конюшня на 32 стійла [9, с. 465]. Завдяки дослідженням М. Цапенка, було виявлено рештки дому П. Полуботка [10, с. 83], значно перебудованого під час спорудження будівлі духовної семінарії у XIX ст. Сама садиба, згідно «Абрису», мала підквадратну форму, утім, це може виявитися помилковим, зважаючи на схематичність зображень. Згідно «Абрису», двір було розділено на дві частини. Вхід до внутрішнього майданчику (за будинком) також походив через ворота з баштою. На планах другої половини XVIII ст., якраз перед перебудовою під семінарію, територія садиби мала неправильну шестикутну форму та була вписана в оточуючу забудову (рис. 2).

Цікаво, що садиба не мала власної церкви. Утім, це, імовірно, пояснюється тим, що на протилежному березі Стрижня від садиби розташовувалася Вознесенська церква. За даними історико-статистичних описів Чернігівської єпархії відомо, що на іконостасі було зображено герб Полуботків. Тож можна вважати, що П. Полуботок та його родина були ктиритором даного храму. Вже в 1751 р. за 40 м на схід від садиби було збудовано Стрітенську церкву [3, с. 77].

Після смерті П. Полуботка його маєток перейшов до його нащадків. Згодом, десь з 1740-х рр. ним володів С. Стаїнський, чернігівський судовий писар. У 1754 р. він продав садибу П. Григоровичу. Зрештою, у 1776 р. садибу викупив чернігівський єпископ Феофіл, після чого в ній почали облаштовувати духовну семінарію [6, с. 264–265]. При семінарії з 1784 р існувала мурована домашня церква Різдва Христового, а вже у 1801–1806 рр. з південного фасаду садиби збудували церкву Михайла та Федора [3, с. 156–157].

Вважати цю садибу суто оборонною не варто, оскільки вона розташовувалася поряд з міськими укріпленнями, тому завжди була можливість під час військової небезпеки сховатися в місті, де в родини також був мурований будинок. Однак, під час локальних бойових зіткнень, наприклад тих, що відбувалися в Чернігові у 1668 р. між козаками та московським гарнізоном, така садиба могла забезпечити козацькій адміністрації перевагу над супротивником, через зайняття стратегічних укріплених позицій, а також зберегти майно родини від розграбування. Окрім стін, на початку XVIII ст. садиба мала й озброєння, котре включало в себе 5 шабель, 7 пар пістолів, 39 пищаль (вірогідно, мається на увазі рушниць – О. Б.) (27 «винтовных» та 12 «не винтованных»), 10 алебард та 1 гармату [9, с. 462]. Причому зброя, що була дорогою та інкрустованою сріблом, була описана окремо від звичайної й тут не враховувалася. Окрім цього, також на території садиби були дві несправні гармати [8, с. 147; 9, с. 457, 462]. Загалом такого арсеналу могло б вистачити, щоб тримати нетривалу облогу півсотнею людей.

Ще однією великою садибою П. Полуботок володів у Любечі. Садиба досить гарно досліджена археологічно. Єдиним елементом, що залишився від цієї садиби на сьогодні є кам'яниця П. Полуботка. О. Шафонський в останній чверті XVIII ст, згадує у Любечі «дом Генерала-Майора Милорадовича с каменною кладовою палаткою» [11, с. 315]. Ймовірно, у даному випадку йдеться про пристосоване для господарських потреб приміщення кам'яниці. Кам'яниця Полуботка – пам'ятка мурованої цивільної архітектури першої половини XVIII ст., розташована у центральній частині Любеча, на краю корінної тераси лівого берега р. Дніпра [2]. На сьогодні відомий опис цієї садиби, складений 12 січня 1724 р. Він вказує на те, що в Любечі існувало два двори Полуботка. Перший – замський, другий – на території Замкової гори. На території замської садиби, згідно опису, знаходилися «льодник»,

два «анбари», конюшня на 5 коней, поряд з садибою був скотний двір. Особливо виділено наявність «ям с хлебом», де вміщувалося 249 чвертей житнього хліба, 17 чвертей і 4 чверті вівса, ячменю – 47 чвертей, гороху – 4 чвертей, пшениці – 6 чвертей і 4 частини. Безпосередньо за двором знаходилася «винниця рубленная» з п'ятьма мідними котлами. При цій винниці знаходився амбар з вином.

Садиба виникла на місці більш ранньої садиби першої половини XVII ст., котра загинула між 1648 та 1651 рр., коли було спалено весь Любеч. Новий етап відбудови садиби розпочався не раніше 1666 р., оскільки в переписі за цей рік місто значиться майже порожнім [7]. Завдяки археологічним розкопкам вдалося виявити цілий ряд комплексів, що відносилися до цієї садиби. Відродження садиби розпочалося з будівництва головного будинку, котрий став домінують комплексом. Він був багатокімнатний. Розташовувався на північ від кам'яниці. Оточений будинок був господарськими спорудами. Щонайменше три такі споруди були зафіксовані під час розкопок 2009 та 2013, 2016 та 2017 рр. [4, с. 280–282]. Дві знаходилися частково під кам'яницею, частково поряд з місцем, де вона буде споруджена. В першій чверті XVIII ст. поряд з будинком було збудовано і саму кам'яницю, на схід від неї – мурований льох. Ці три комплекси поділили садибу на житлову та господарську зону. Господарська частина була, начебто, схованою за кам'яницю по відношенню до головного будинку та складалася з щонайменше 4 великих зернових ям, накритих зверху навісними конструкціями. Кожна з таких ям мала об'єм близько 12–14 м³. Вірогідно, що у 2017 р. були виявлені зернові ями згадані в описі 1724 р. Також декілька споруд легкої конструкції знаходилося між мурованим льохом та кам'яницею, залишки яких зафіксували під час археологічних робіт 2017 р. На жаль, визначити тип та призначення цих об'єктів не вдалося, також досить важко, за деяким виключенням, ототожнити ці споруди зі згаданими в описі 1724 р. На схід від кам'яниці розташовувався мурований льох. Судячи з типу кладки і цегли, він був споруджений одночасно з кам'яницею (рис. 3).

Садиба в цьому вигляді існувала до середини-другої половини XVIII ст. Згодом вся забудова першої половини XVIII ст. була знищена, а територія знівельована під час перепланування території під новий маєток нащадків Полуботків–Милорадовичів. Старий будинок ретельно розібрали, як розібрали й печі на рівень тогочасного ґрунту. Далі всю поверхню знівельовали під один рівень. Вірогідно, що в місцях, де були споруди відбувалися поступові просідання ґрунту, які постійно засипали. На початку XIX ст. садибу дуже сильно розширили й збільшили в площі. Головний будинок збудували дещо західніше від старого. У 1780 р. на південний-захід від головного будинку звели дерев'яну Покровську церкву, а всю господарську частину перенесли з південного на північний край садиби. На місці ж старого господарського двору влаштували оглядовий майданчик. На початку XX ст. садиба була зруйнована радянською владою. Вціліла лише кам'яниця.

Ця садиба не була в прямому сенсі оборонною, оскільки суто фортифікаційних елементів її не було зафіксовано, окрім паркану, що оточував садибу в середині XVIII ст. та відомий за планом 1749 р., а з південної та західної сторін садиба обмежувалася яром і терасою. Утім вона дає можливість прослідкувати етапність забудови подібних садиб. В оборонному сенсі роль укріпленого центра в Любеча відігравав інший двір П. Полуботка, який розташовувався на Замковій горі. Зокрема про це свідчить все той же опис 1724 р.: «В том же местечке Любечи двор его, Полуботков, в замке описан сов всем строением; под светлицами 6 погребов, в них 2 пушки медные и станки под них, 2 фуры пороху, пуда 3, 4 гарца весовых 8; прибулого 2 бочки дехтя, смолы 2 бочки (рис. 4) [9, с. 500].

Також цікавим видається той факт, що обидва двори дісталися П. Полуботку, так скажати, «у спадок» від І. Мазепи. На прикладі цих двох дворів в одному місті можна дуже добре прослідкувати той переломний момент, коли двір з оборонного перетворювався на господарський, на центр накопичення матеріальних благ. Відродження Любеча як містеч-

ка, після погромів 1649–1651 рр., почалося десь з кінця 1660-х рр. Вірогідно, що першопочатково відновили укріплення за Замковою горі. Але вже тоді цей невеликий за площею земельний плац (100×30 м) не влаштував господарів, оскільки не міг вмістити той мінімум потрібних господарських споруд двору, а оборонні функції вже відійшли на другий план. Господарські реалії вимагали зовсім інших площ для розвитку та розбудови, ніж старі замкові укріплення. Судячи з археологічних даних, одночасно з відновленням укріплень на Замку почалося будівництво великого двора за територією тогочасного Любеча. Вже до початку XVIII ст. замський двір перебрав на себе головну роль, оскільки саме там знаходився будинок господарів. Про це яскраво свідчить опис 1724 р., а двір на замку відігравав допоміжну роль, в силу старої оборонної традиції.

Також на сьогодні ми маємо опис двору П. Полуботка в с. Михайлівка на території Сумського полку, що також датується 1723–1724 рр.: *«Двор его, Полуботков, огорожен в замет пластом и с двух сторон покрыт гонтами. Во дворе: светлица и алкирня, печь кахлевая, при светлице сени, при сенях крилец и на верх ганки, с другой стороны при тех же сенях насупротив светлица с комнатою. На тех хороммах горница»*. Також там були: світлиця четвертна з піччю полив'яною, возівня, комори [9, с. 478–479]. Окрім того: *«Двое ворот; у передних ворот при дворе меишелярская светлица с комнатою, и с сенями, и с коморою, в светлице три окна с окончинами; печь кахлевая белая, а в комнате окно с окончиною одно, да на задней двор ворота ж. Погреб каменной походной, двери железныя и два окна, заторы железные, в окнах 4 решотки железных. Средь двора колодязь»* [9, с. 479–480].

Ще один двір Полуботка з оборонними можливостями знаходився в с. Груньки. Оборонна функція була представлена, в першу чергу, тим, що сам двір знаходився на острові та огороджувався парканом: *«А в нем на острове реки бывшего черниговского полковника Полуботка двор, огорожен в замет бревнами, да на дворе церковь преподобнаго архієпископа Михаила Синадского (Синайского), на двух коморах на верху, да хоромного строения светлица с двумя большими окнами и с окончины, печь кахлевая белая; при ней сени, а в сенях и с боку коморка, да насупротив светлицы ж коморка ж, а около светлицы с двух сторон перилы, а на светлице горница, а в ней семь окон с окончины, печь кахлевая поливяна, при ней сени, а насупротив той горница же с коморкою; в ней печь кахлевая поливяна, окон и что в комнате окончин девять, а окло тех хором перилы и сходы; покрыты те хоромы кгонтами»* [9, с. 482].

Також на території двору знаходилися: *«льодник с присенником, погреб походной, покрытый кгонтами, изба черная новая для телят, изба черная ветхая для ягнят, а при них скотьи хлевы плетневые, конюшня бревенчатая рубленая, и то все покрыто соломою, а двои ворота покрыты кгонтами»* [9, с. 482].

Існують описи й інших дворів Полуботка в Лебедині, на хуторах в Козацькому, в Коровинському, в селах Оболоні, Орловці, Гутищі, Савинках, Довжику, Кувечичах. Утім, у жодному з них не вказано на наявність огорожі, палати набагато менші й опис самого майна вказує, на те, що це були господарські двори, що нагадували більше різного роду дрібні фільварки, не пристосовані для проживання або постійного перебування полковничої або гетьманської родини.

Таким чином, можна підсумувати, що на прикладі садіб Наказного гетьмана Павла Полуботка на території Чернігівщини можна прослідкувати процес еволюції козацько-старшинських садіб другої половини XVII – початку XVIII ст.: від невеликих за площею садіб «замкового» типу, що дісталися в спадок від польсько-шляхетських еліт, до розвитку потужних житлово-господарських комплексів площею в декілька гектарів. Оборона функція цих комплексів була лише допоміжною і вже в першій половині XVIII ст. зійшла нанівець. Загалом вивчення козацько-старшинських садіб Чернігово-Сіверщини ще тільки на початковому етапі. Дана невеличка робота, на жаль, поставила більше питань, ніж дала відповідей на питання що таке укріплена житлово-господарська садиба на теренах Чернігівщини, та й загалом України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акт черниговского воеводы Владимира Солтыкова, выданный Ярониму Полуботку на владения в Чернигове // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 33.
2. Бондар О. Кам'яниця Павла Полубока XVIII ст. в Любечі: дослідження, реконструкція та реставрація / О. Бондар, О. Веремейчик, О. Коваленко // Могилянські читання 2013: зб. наук. пр. – К., 2014. – С. 301–309.
3. Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII століттях / О. Бондар. – К., 2014. – 178 с.
4. Веремейчик О. Дослідження у смт Любеч Чернігівської області у 2014 р. / О. Веремейчик // Археологічні дослідження в Україні 2014. К., 2015. С 280–282.
5. Карнабіда А. А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис / А. А. Карнабіда. – К., 1980. – 128 с.
6. Коваленко О. Павло Полуботок: homo privates / О. Коваленко // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 259–272.
7. Коваленко О. Сапон В. М. Переписна книга Любеча та його округи 1666 р. / О. Коваленко // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 183–191.
8. Леп'явко С. А. Садиба полковника Павла Полуботка у Чернігові / С. А. Леп'явко // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 145–148.
9. Опис конфіскованого майором Раєвським та гвардійським сержантом Львовим за наказом Румянцева у грудні 1723 – січні 1724 рр. майна і маєтностей Полуботків, із засвідченням повернення конфіскаату за наказом цариці Катерини I дружині Полуботка та його синам Якову і Андрію у 1725 р. // Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – С. 444–505.
10. Цапенко Н. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков / Н. Цапенко. – М., 1966. – 236 с.
11. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. С четырьмя географическими картами / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с. + XXII с.

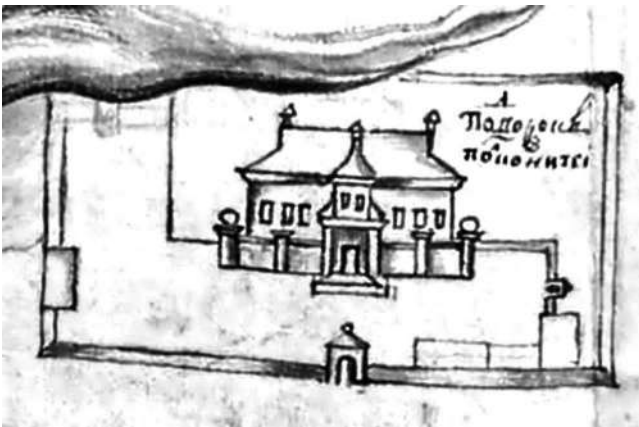
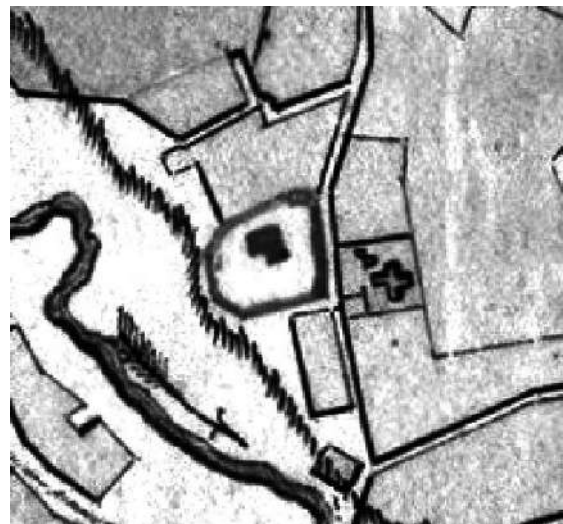
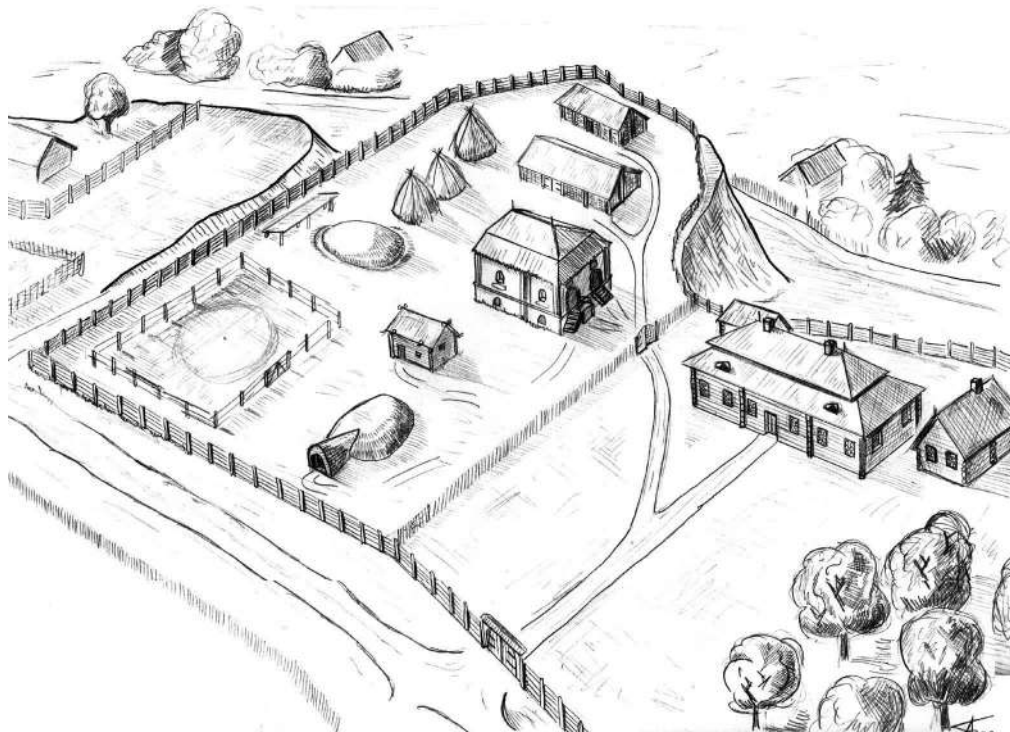

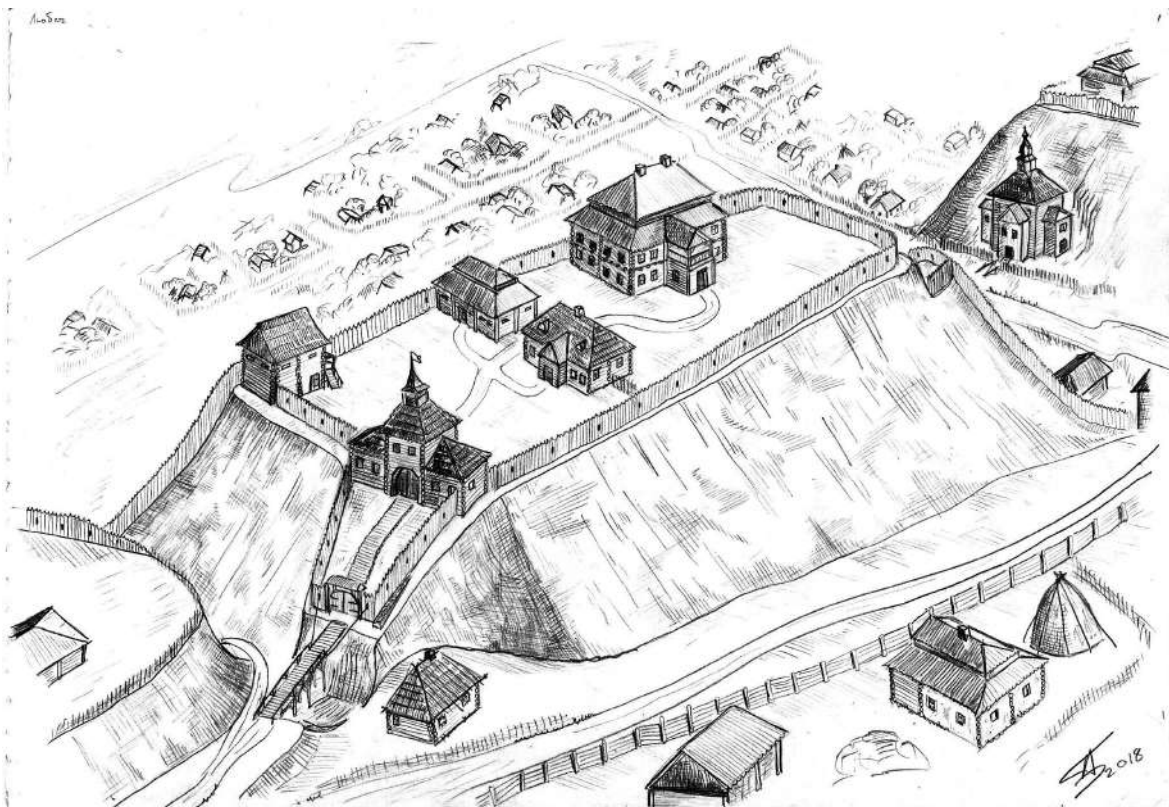
Рис. 1. Садиба П. Полуботка в Чернігові на Абрисі Чернігівському, 1706 р.

Рис. 3. Варіант реконструкції двору П. Полуботка в Любечі станом на 1720-ті рр. За археологічними та писемними даними (малюнок О. Бондаря)

Рис. 4. Варіант реконструкції двору П. Полуботка в Любечі на Замковій горі станом на 1720-ті рр. За писемними, картографічними та археологічними даними (малюнок О. Бондаря)

*Ігор Денисенко,
член правління Харківський обласного
благодійного фонду сприяння історико-культурним
дослідженням «Діти підземелля»*

*Марина Гарбар,
старший викладач Харківського національного
університет радіоелектроніки*

ПІДЗЕМНІ СПОРУДИ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ: РЕАЛЬНОСТІ МІФУ

Стаття присвячена вивченню підземних об'єктів, розташованих на території колишньої Харківської фортеці. Розглядається сучасний стан підземних ходів, виявлених у результаті натурних досліджень, що проводилися з використанням найсучаснішої приладової бази. На підставі наявних архівних матеріалів та аналізу знайдених у підземеллях артефактів досліджується історія функціонування даних об'єктів та визначаються перспективи музеїфікації та сучасного використання виявлених підземних ходів.

Ключові слова: фортеця, підземний хід, фортифікаційна споруда, оборонна башта, підземна галерея, склепіння.

Історія м. Харкова нараховує лише трохи більше трьох з половиною століть, проте «білих плям» у ній залишається чимало. Однією з них є підземні споруди, побудовані на території Харківської фортеці у ті далекі часи, коли вона ще виконувала свою головну фортифікаційну функцію, тобто протягом II пол. XVII – XVIII ст.

Невелика дерево-земляна прикордонна фортеця, розташована на місі двох рік, не знала нападів та облог могутніх противників, проте самий факт її існування й відносно невеликий масив інформації про її історію призвів до появи багатьох переказів і легенд, пов'язаних з таємничими фортечними підземеллями, й подовженню їхнього життєвого терміну аж до сучасності.

Перша згадка про фортечний підземний хід «тайник» датується 1668 роком і пов'язана з ім'ям харківського воєводи Льва Андрійовича Ситіна. Таємний хід, що вів з-під Тайницької (Водовзводної) башти Харківської фортеці до р. Лопань, був завдовжки близько 35 метрів, завширшки й заввишки близько 3 метрів. Мав дерев'яні перекриття й земляну підлогу, у якій був зроблений колодязь, за станом на 1668 рік занесений мулом та піском. Води у ньому вже не було [1, с. 28, 29]. На нашу думку, даний хід міг використовуватися як «водяний тайник», що слугував під час облоги фортеці додатковим і добре замаскованим джерелом водопостачання, а також як вилазочний хід на випадок штурму фортеці з боку р. Лопань і ведення розвідки.

На жаль, дотепер, незважаючи на той факт, що відоме місце розташування Тайницької башти, археологічні розкопки у цій частині фортеці не проводилися й точних даних про цей романтичний і загадковий бік харківського фортечного будівництва ми не маємо.

Другий підземний хід, який не менш часто згадується у міських легендах і розповідях харківських екскурсиводів та краєзнавців, також відноситься до часів Харківської фортеці, але вів він до тієї ж р. Лопань не з-під фортечних споруд, а з території Свято-Покровського монастиря, що знаходився до поч. XVIII ст. за межами фортечних стін і, на думку преосв. Філарета (Гумілевського), був побудований на випадок облоги фортеці татарами [4, с. 32].

У цьому контексті доречно згадати про легенду, що змальовує ще один підземний хід, який вів з підвалу Свято-Покровського храму (1689 рік освячення) до найближчої фортечної башти. За припущеннями, його довжина складала близько 50 метрів. Він міг використовуватися для пересування особового складу, а також для доставлення бое- та інших припасів у храм, що міг виступати у системі фортифікаційних споруд Харківської фортеці як окремо розташована оборонна башта, чому чимало сприяли товсті цегляні стіни й балкон

(«гульбище»), що оперізував верхній ярус храму й мав погрудний парапет, який захищав стрілкові, що на ньому знаходилися [5].

Дослідницькою групою фонду «Діти підземелля» у 2009 році був розчищений й досліджений вертикальний колодязь, що вів з балкону у товщі стіни й закінчувався у підвальній частині храму. Його лінійні розміри й конфігурація, що трохи закручується, дозволяють людині спуститися вниз без додаткових пристосувань. Цілком можливо, що цей колодязь був призначений для евакуації захисників верхнього ярусу у випадку захоплення противником нижнього ярусу храму.

Головними причинами уваги дослідників до харківських підземних споруд були як інтерес до історії рідного міста і його таємниць, так і утилітарна необхідність вивчити те, що знаходиться під ногами харків'ян і може становити загрозу для будівництва, а іноді й пересування.

Поява першого наукоподібного дослідження, присвяченого харківським підземним ходам, пов'язана з підготовкою до проведення у Харкові у 1902 році XII Археологічного з'їзду. Таким дослідженням, на нашу думку, є лист колишнього ректора Харківського імператорського університету професора І. П. Щелкова голові попереднього комітету з влаштування XII Археологічного з'їзду Д. І. Багалію, опублікований у «Працях попереднього комітету» разом із статтю М. Леваківського «Про підземні ходи м. Харкова». Раніше ця стаття була надрукована у «Харківських відомостях» і фактично була живим відгуком на звернення Д. І. Багалія до харків'ян з проханням повідомляти всю відому інформацію про харківські підземелля попередньому комітету [6, с. 8–15].

Саме з листа І. П. Щелкова ми вперше дізнаємося про існування кількох великих підземних об'єктів під територією колишньої Харківської фортеці. Особливу цінність становить план м. Харкова, що ілюструє лист, з нанесеними на нього точками виявлення старовинних підземель.

Провали, що почастишали, й знахідки старовинних підземних споруд під час проведення земляних й будівельних робіт у Харкові на початку ХХ століття призвели до того, що при Харківській міській управі були створені два підрозділи, метою яких стало вивчення підземного простору міста:

- відділ із завідування підземними спорудами й узгодження підземних робіт при технічному відділі Харківської міської управи;
- комісія з дослідження підземних ходів у м. Харкові.

Історію діяльності відділу можна простежити за документами Державного архіву Харківської області з 11 квітня 1913 р. по 27 листопада 1914 р. [2].

Найбільш повну картину діяльності комісії ми можемо отримати з її протоколів, опублікованих у «Відомостях Харківської міської думи», що охоплюють період з 24 липня 1913 р. по 2 липня 1914 р. [3], а також з численних матеріалів харківської періодичної преси 1913–1914 рр. [7,8,9].

Таким чином, вже у 1913 р. для харківської міської влади стає нагальним завдання вивчення й упорядкування підземних споруд, що вже існують, а також вироблення норм і правил, за якими мають проводитися земляні роботи, прокладення комунікацій і будівництво нових підземних споруд.

Відкриття нових фрагментів підземних ходів у центрі Харкова влітку 1913 р. призвело до того, що Міська управа, за пропозицією губернатора № 2199 від 2 липня 1913 р., доручила міському інженеру Б. Кустерському й міському архітектору О. Линнику дослідити виявлені підземелля, а члену управи З. Харманському – створити комісію з дослідження підземних ходів за участю співробітників зацікавлених міських служб [8, 1913, 19 липня].

Вже на першому засіданні комісії обговорювалося питання про широкомасштабне вивчення харківських підземних ходів в археологічному аспекті й нанесення вже знайде-

них і ще не виявлених ходів на план Харкова з метою попередження домовласників і будівельників про необхідність дотримуватися запобіжних заходів під час зведення фундаментів і стін будівель.

Оглянуті у липні 1913 р. членами комісії підземні ходи під Миколаївською площею, Соборним і Горяїновським провулками були визнані безпечними (принаймні протягом найближчих 10-15 років), також було ухвалено ще одне рішення про необхідність їх нанесення на план міста [9, 1913, 26 липня].

Жваві суперечки викликало питання про призначення підземних ходів. Представники Харківського імператорського університету В. І. Савва, Є. М. Іванов і О. С. Федоровський вказували на той факт, що будівництво ходів мало громадський характер і здійснювалося з метою оборони й можливої втечі населення під час татарських набігів. Професор Федоровський також відзначав, що підземні ходи як історичні пам'ятки досить поширені. Наприклад, відомі подібні ходи у Києві, Полтаві й Чернігові. Зовсім іншою була точка зору міського архітектора Г. Павловського, який вважав, що будівництво ходів мало комерційне призначення й створення підземель справа рук купців або відкупників, які використовували підземні ходи для зберігання своїх товарів.

На засіданні комісії 21 серпня 1913 р. було ухвалено програму обстеження підземних ходів в археологічному відношенні, запропоновану О. С. Федоровським:

1. *Загальний план ходів.* Напрямок, глибина, підвищення й зниження.
2. *Розміри.* Довжина, висота, ширина коридорів. Розширення, кімнати, ніші, поперечини. Входи, двері, сходи, віддушину.
3. *Фотографії, матеріал:* цегла-формат, розміри; плити, породи каменю, розміри. Цементуючі речовини. Деревина.
4. *Техніка.* Кладка підлог, стін, сходи, ніш, віддушин. Способи виведення склепінь. Товщина стін тощо. Скріплення дерев'яних частин. Навіска дверей.
5. *Історико-побутові дані.* Гаки, кільця, цвяхи у стінах і склепіннях. Написи на стінах, малюнки, сліди кіптяви. Знахідки предметів побуту, зброї, монет, кісток тощо.

Програма ця була доповнена вказівкою на утилітарну мету обстеження – визначення ступеня безпеки ходів для наземних будівель [7, 1913, 22 серпня].

Зараз дослідникам доступна лише підземна споруда, позначена на плані І. П. Щелкова під № 1. Дослідницька група ХО БФ «Діти підземелля» займається моніторингом стану й розчищенням цього об'єкта з моменту свого заснування у 2005 р.

Об'єкт складається з 5 сполучених між собою підвальних приміщень з арочними склепіннями, виконаними з червоної цегли на вапняному розчині. Два з них зараз займає кав'ярня, у трьох інших приміщеннях розташовані елементи систем водопостачання й опалення Харківського коледжу будівництва, архітектури й дизайну. Оригінальна підлога цих приміщень засипана ґрунтом на висоту до 2 м. У зв'язку з цим зараз висота підвалу коливається від 2,5 до 3,5 м. Ширина – від 3,4 до 4,5 м. В одному з приміщень виявлені елементи старої опалювальної системи: залишки конструкції печі й ніші у склепінні, по яким гаряче повітря піднімалося вгору в товщі стін і опалювало надземні приміщення. У трьох місцях підвальні приміщення були розділені новими стінами вже у другій половині ХХ століття. В одному випадку має місце пробиття склепіння для розміщення колони, що підтримує перекриття першого поверху. У південній торцевій стіні частини підвалу, яка виходить до вул. Квітки-Основ'яненка, помітні закладені цеглою на вапняному розчині двері, що ймовірно вели до вугільної ями, яка знаходилася за межами периметра будівлі.

До вищезазначеної підвальної частини будівлі з боку вул. Квітки-Основ'яненка приєднана система з 6 підземних галерей, також виконаних з пізніше оштукатуреної червоної цегли на вапняному розчині. Висота галерей 2,25 м, ширина – 2,13 м. Підлога земляна. Привходова галерея до моменту початку досліджень була практично повністю засипана

землею й будівельним сміттям – на 5–6 м. Галереї будувалися закритим способом і закладені під різним нахилом, що може бути пов'язане з різною глибиною підвальних приміщень будівель, які поєднані цими галереями. У п'яти випадках галереї закінчуються завалами з поверхні (має місце пролом склепіння). В одному випадку спостерігається ділянка незавершеного будівництва, не закрита торцевою стіною, що дає можливість нам візуально визначити товщину склепіння у 0,75 цегли.

На стінах наявні сліди води, які дозволяють нам зробити висновок про те, що колись даний підземний хід був затоплений більш ніж на 1,5 м.

У місцях перетину тунелів у склепінчасту частину були вбиті металеві гаки, на підлозі знайдені маленькі порцелянові ізолятори, схожі на виявлені у підземній споруді в районі вул. Римарської, 23 елементи електропроводки.

Підйомний матеріал – переважно побутове сміття кін. XIX – I пол. XX століття. Це пов'язано передусім з тим, що даний підземний об'єкт у 1941–1943 роках використовувався як бомбосховище для цивільних осіб і військовослужбовців, на що вказують як усні свідчення харківських старожилів, так і знахідки – залишки гвинтівки Мосіна зразка 1891–1930 рр., рації і двох гранат.

Таким чином, на підставі зібраної на сьогодні інформації й натурних обстежень даного підземного об'єкта можна зробити висновок, що побудована у II пол. XVIII століття закритим способом система підземних галерей, що примикала до підвалів Гостинного двору, від самого початку виконувала дві функції – комунікаційну (поєднувала між собою підвали принаймні 5 купецьких домоволодінь і Успенського собору) й сховища (винний льох). У 1941 р. при підготовці у м. Харкові мережі об'єктів цивільної оборони для укриття цивільного населення від німецьких бомбардувань зазначені підземні галереї були обстежені й визнані придатними до використання в цій якості.

Харківський фонд сприяння історико-культурним дослідженням «Діти підземелля» продовжує розчищення підземель Гостинного двору від будівельного сміття й сподівається, що подальші дослідження у цьому напрямі приведуть як до нових відкриттів, що глибше розкриють перед нами більш ніж 200-річну історію використання даного підземного об'єкта, так і допоможуть просуванню ідеї та реалізації проекту зі створення на його базі Музею харківських підземель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Харьков, 1993. – Т. 1.
2. Державний архів Харківської області, ф. 45, оп. 4, спр. 11868.
3. Известия Харьковской городской думы. – 1913. – № 8; 1914. – №№ 6,7,8.
4. О. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / О. Филарет (Гумилевский). – Спб., 1857. – Т. 1. Монастыри.
5. Таранушенко С. Покровський собор у Харкові: Обміри Тенне / С. Таранушенко. – Харків, 1923.
6. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х., 1902. – Т. 1.
7. Утро. – Х., 1913–1914.
8. Харьковские губернские ведомости. – Х., 1913–1914.
9. Южный край. – Х., 1913–1914.

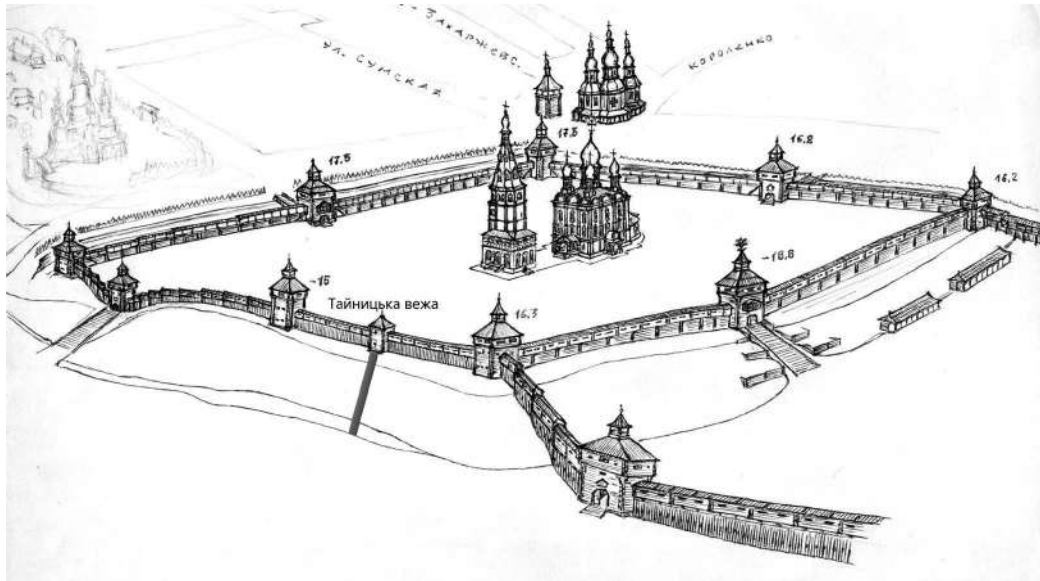

Рис. 1. Реконструкція плану Харківської фортеці за А. Парійським.

Рис. 2. Схема підземного ходу з Тайницької бапти.

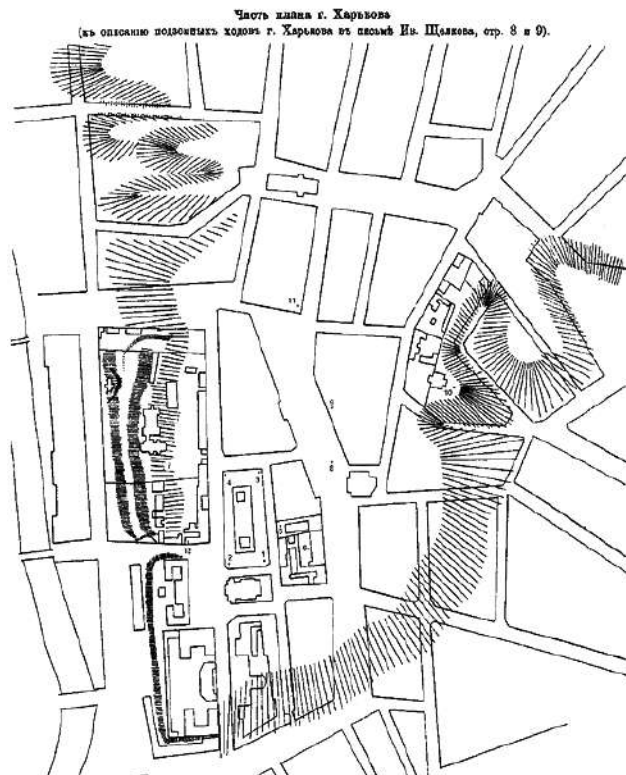

Рис. 3. План розміщення старовинних підземних споруд на території Харківської фортеці за І. Щелковим (1900 р.).

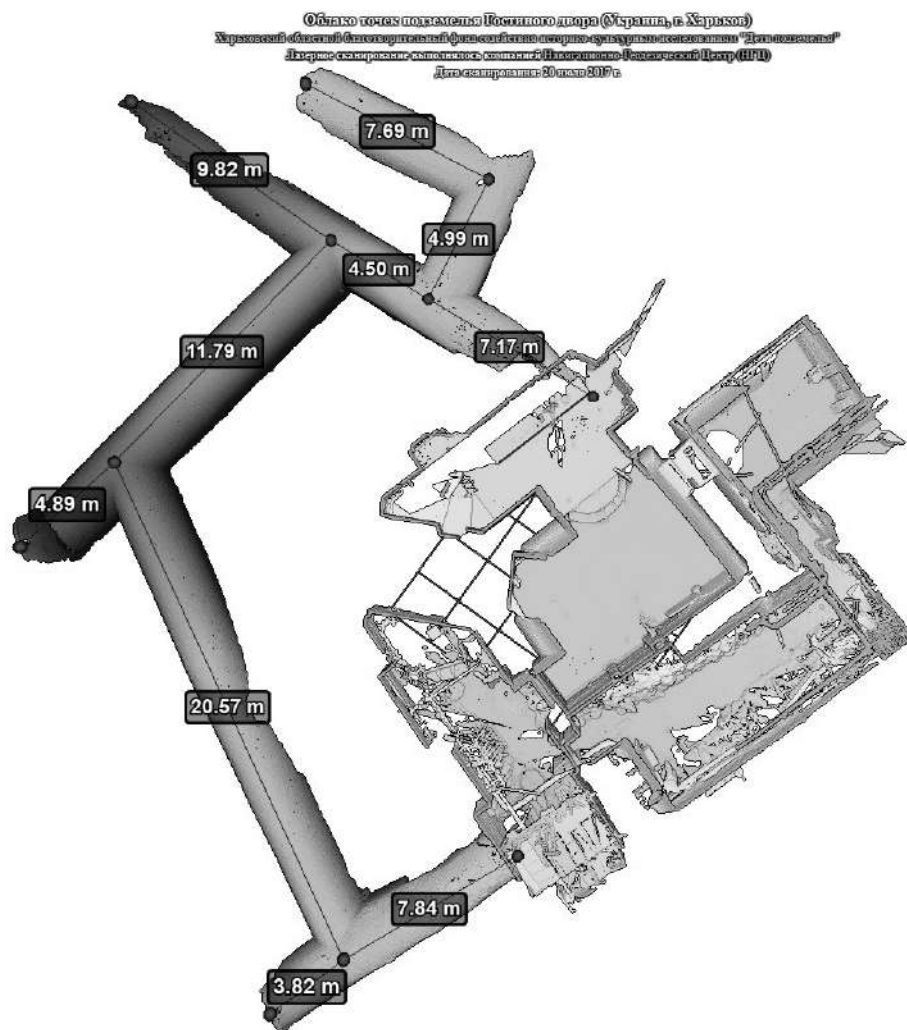

Рис. 4. Лазерне сканування підземель Гостиного двору.

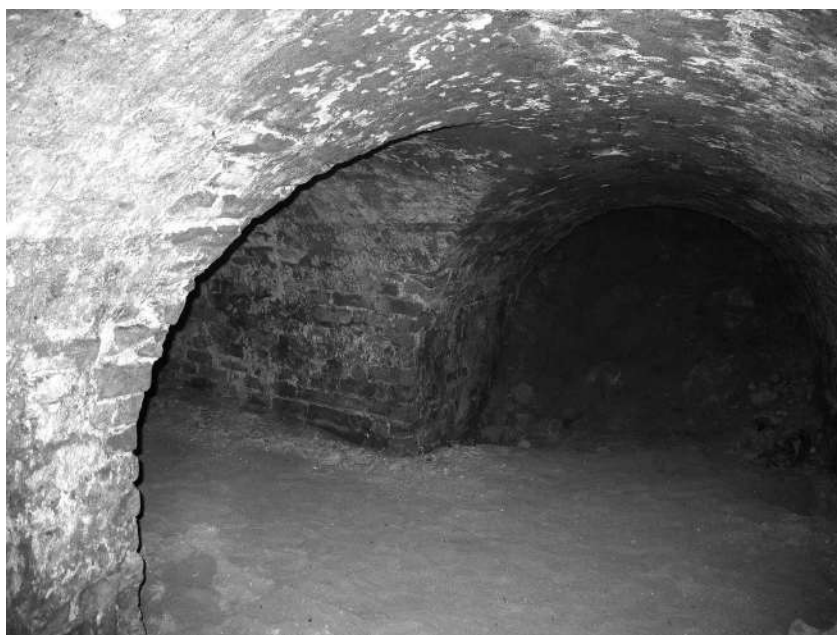

Рис. 5. Перетин 2 та 3 галерей підземель Гостиного двору.

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ XIX-XX СТ.

*Андрій В'ялець,
заступник генерального директора
Національного історико-архітектурного
музею «Київська фортеця»*

ЗВІРИНЕЦЬКЕ УКРІПЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ: ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА

Звіринецьке укріплення – комплексна пам'ятка архітектури та природи. В статті наведена історія будівництва та розвитку складової частини Київської фортеці – Звіринецького укріплення та його перетворення на частину ландшафту Національного ботанічного саду ім. Гришка НАН України.

Ключові слова: укріплення, Київська фортеця, люнет, капонір, фортифікація.

Між Видубичами, Печерськом, Теличкою та Лисою горою знаходиться історична місцевість – Звіринець. Свою назву вона отримала через велику кількість звірів, на яких тут полювали київські князі. В різні часи тут розміщувались замська княжа резиденція – Красний двір. Тут діяв печерний монастир, зруйнований у 1096–1097 рр. половцями, а у 80-х роках XIX ст. відкрито печерний комплекс, що існував з X століття. Після монголо-татарської навали на Звіринці виникло однойменне поселення, що належало Видубицькому монастирю. А ось на початку XIX ст. на цю місцину звернуло увагу військове відомство, яке вирішило влаштувати тут потужне укріплення, яке по традиції отримало назву від назви місцевості – Звіринецьке укріплення. Саме про історію будівництва та подальше використання і піде мова у цій статті.

Передумови будівництва

На початку XVIII ст. у Києві, була споруджена сучасна на той час фортеця, що півкільцем оточувала Києво-Печерську лавру, та прикриваючи головні київські переправи. Північніше знаходились застарілі укріплення на Старокиївській горі. Південніше височіла Звіринецька гора. Старокиївська та Печерська фортеці поєднувались ретраншаментом, побудованим графом Мініхом в середині XVIII ст.

Початок XIX ст. ознаменувався активними військово-політичними подіями в Європі через амбіції молодого французького імператора Наполеона. Ці процеси неминуче мали своє відображення і в Росії.

Незважаючи на підписані у 1807 і 1808 рр. російсько-французькі угоди, відносини між країнами до 1810 р. вкрай загострилися і нова війна стала очевидною. У фортифікаційному відношенні театр можливих бойових дій виявився непередбаченим, оскільки на цьому напрямку було всього дві фортеці – Київ та Рига, відстань між якими була понад 1000 верст! Почалася термінова підготовка цих фортець до оборони.

Комісія під головуванням генерал-майора Глухова, що оглядала Київську фортецю, зробила невтішні висновки: всі укріплення фортеці мали слабкі профілі, кам'яне облицювання ровів відсутнє, а фланкування було ненадійним. Старокиївська фортеця була в абсолютно занедбаному стані і ледь виділялася з навколишніх будинків. Ретраншамент графа Мініха також знаходився в жахливому стані: його вали осіли і поросли травою, рови осипалися. Єдиним боєдатним укріпленням залишалася Печерська фортеця, але й у неї були серйозні недоліки: обстріл місцевості був сильно ускладнений через занадто забудо-

вану еспланаду, а з горжі, з боку Дніпра, вона залишалася відкритою. Але головний недолік полягав у можливості обстрілу ядра фортеці з сусіднього, Звіринецького, пагорбу, що панував над нею. Свого часу, на початку XVIII ст. при будівництві фортеці, на це мало звертали увагу, адже тогочасна артилерія не мала можливості вести вогонь на таку відстань. Та часи змінилися, розвиток техніки та арт систем вже дозволяв ефективно обстрілювати фортецю.

Після особистого огляду Київської фортеці інспектор Інженерного корпусу генерал-майор К. І. Опперман 16 квітня 1810 р. представив проект з влаштування у фортеці великого табору-депо для запасних армій на 43 батальйони, 10 ескадронів, 2 полки козаків і 2 роти піонерів (саперів). За проектом (рис. 1), передбачалося привести до ладу вже існуючі укріплення і побудувати нові, висунуті на захід і південь. Лінія ретраншементу повинна була бути посилена кількома передовими люнетами.

На Звіринецькій горі, що панувала над навколишньою місцевістю, в тому числі і над Близнім і Дальнім ретраншементами Печерської фортеці, передбачалося звести досить велике укріплення бастионного абрису. Це дозволило б повністю контролювати Наводницьку дорогу та однойменну переправу. Крім того, Опперман наполягав на необхідності зімкнути з боку Дніпра тил Печерської фортеці, хоча цьому і опиралося лаврське духовенство.

Проект було розглянуто, але оскільки конфлікт з Францією ще не привів до розриву, то 29 квітня 1810 р. було затверджено скорочений план робіт, за яким передбачалося тільки зімкнути тил Печерської фортеці (Затильне укріплення) і звести Звіринецьке укріплення.

Упродовж 1810–1812 рр. було розроблено та затверджено проект Звіринецького укріплення, вириті рови, насипані вали, влаштовані порохівні для боєприпасів, встановлені бліндажі та намети для гарнізону.

Будівництво Звіринецького укріплення почалося 24 червня 1810 р. із закладки в ньому кам'яного порохового льоху на 1000 пудів пороху [1]. Слід відзначити, що урочище Звіринець було відділене від узгір'я, де розташовувалася Києво-Печерська фортеця, так званім Наводницьким ярмом – одним з найзначніших ярів на правому березі Дніпра, по якому проходив Московський шлях – його відрізок на правому березі – від Наводницького мосту на плотах або в інші періоди на суднах, наведеного тут, до Печерського форштадту – мав стратегічне значення.

За планом 1812 р. (рис. 2), видно, що побудоване укріплення дуже сильно відрізнялося від початкового проекту. Укріплення мало три бастіони (Великий, Повний і Печерський), один напівбастион (Видубицький) і один горнверк. Фронти укріплення були посилені рavelінами і деякими іншими невеликими укріпленнями. Перед шпiцом Печерського бастиону розташовувалася напівкругла батарея для обстрілу підступів до Наводницької дороги. Вали і рови мали невеликий польовий профіль, але через панівне положення укріплення вважалося досить міцним. У ньому розташовувалися артилерійські і провіантські склади, а також тимчасові казарми на дві роти. Для решти гарнізону були побудовані бліндажі та намети.

У січні 1811 р. генерал-майором Глуховим були складені відомості по запасах, необхідних на випадок облоги. Всі будівлі в середині фортеці також були розподілені для розміщення гарнізону та запасів. Передбачалося виселити з фортеці всіх ченців, крім тих, хто був згоден доглядати за пораненими і хворими. Чисельність гарнізону складала 17 батальйонів, 17 ескадронів і один батальйон піонерів – всього близько 20000 чоловік. У приміщеннях Києво-Печерської Лаври планувалося розмістити два батальйони. Тривалість облоги визначалася у вісім місяців. Виходячи з цих даних, запаси укріплення вираховувалися таким чином: на 333 гармати – 20000 пудів пороху; рушничних патронів – 2 мільйони; лопат – 5000; ломів і сокир – по одній тисячі; кирок і мотик – 3000; пожежних труб – 10; коліс до тачок – 2000; борошна – 43000 чвертей; крупи – 3000 чвертей; солонини – 65000 пудів. 9 липня план оборони генерала Глухова був затверджений царем. Причому було наказано відстоювати Звіринецьке укріплення до останньої можливості[2].

4 березня 1812 р. «по височайшому повелінню» почалися роботи з посилення верків Звіринського укріплення контрмінними галереями.

У ніч на 12 червня 1812 р. французька армія почала переправу через Неман. Оскільки не можна було виключати того, що частина наполеонівської армії буде діяти на півдні, то роботи з посилення фортеці необхідно було прискорити. З 16 липня, після огляду фортеці Опперманом, за його розпорядженням почали зводити перед Печерською фортецею і Звіринським укріпленням польові шанці. Щодня на роботах було задіяно до 4200 осіб, завдяки чому фортеця швидко приводилася в бойову готовність. Всі верки були захищені від раптового нападу палісадами і вовчими ямами, в середині укріплень були споруджені порохівні і безпечні від бомб бліндажі.

У жовтні 1812 р. з'ясувалося, що французькі війська до Києва не дійдуть і більшість робіт у фортеці була припинена, проте навіть у 1813 р. у Звіринському укріпленні виконувалися роботи із зведення мінних галерей. Крім того, у Звіринському укріпленні на дахи куренів була насипана земля. Влаштований до цього часу наплавний (на човнах) міст через Дніпро був розібраний, а човни відправлені для перевезення провіанту, що надходив до діючої армії.

26 січня 1813 р. Опперман в «Короткому описі вжитих оборонних заходів що по нинішньому Західному кордоні імперії» повідомляв: «Києво-Печерська фортеця замкнута з боку річки, виправлена у всіх частинах, озброєна, підведені контрміни і влаштовані безпечні від бомб бліндажі; понад те на Зверинецькій горі, побудоване особливе укріплення і долина між сим укріпленням і фортеця зайнята редутами і батареями.»

Звіринське укріплення і Нова Печерська фортеця

Наступного разу питання укріплення Звіринської височини піднімалось у 1830 році при проектуванні Нової Печерської фортеці. Існувало, що найменш два варіанти модернізації укріплення. (рис. 3) В обох випадках передбачалося надати довгочасний (більш капітальний) профіль ровам і земляним валам, а всередині укріплення звести велику кам'яну оборонну казарму. В одному варіанті це була зімкнута споруда з двома сусідніми баштами. Другий, більш пізній, варіант передбачав зведення незімкнутої казарми, що нагадує в плані витягнуту букву U. При цьому кардинально змінювався вигляд валів, оборона ровів посилювалась окремою ескарповою оборонною стіною, здійснювалася частково з капонірів, а частково з казематованих фланків. Крім того, навпроти вихідних кутів бастионів стінка обладнувалася бонет-капонірами. Бастионний фронт між Видубицьким і Великим бастионами перетворювався на капонірний, у зв'язку з будівництвом великого капоніру. Перед цим капоніром посилювався вже існуючий рavelін, а два передових люнети ліквідовувалися. На плацдармах вихідних кутів прикритого шляху навпроти шпів колишнього Видубицького бастиону і рavelіну зводилися цегляні редюїти. Рови перед рavelіном отримували оборону з гарматних казематів, розташованих у горжевій частині рavelіну. Навпроти куртин між Великим і Повним бастионами, а також між Видубицьким і горнверком у рову за вихідними плацдарми будувалися цегляні редюїти. Однак проект не був реалізований.

Після зведення «з'єднаних з цитаделлю укріплень Нової Київської фортеці», у 1850 році прийнято рішення про скасування Звіринського укріплення. Однак Тотлебен мав зовсім іншу думку про необхідність укріплення Звіринської височини. Для виправлення ситуації в переліку запропонованих робіт, на Звіринському укріпленні планувалось провести наступні роботи:

1. На південних фронтах цитаделі, що знаходяться навпроти Звіринської висоти, збільшити висоту гласису.

2. Відновити і перетворити в постійне Звіринське укріплення. Обладнати всередині нього казематовані приміщення для гарнізону, пороху і провіанту [3]..

У 1869 р. Е. Тотлебенем була здійснена чергова поїздка для огляду фортець на півдні країни. Під час цієї поїздки він понад два тижні провів у Києві для складання остаточного проекту модернізації Київської фортеці. Згідно з цим проектом, крім іншого, планувалося для прикриття нового залізничного мосту звести сильні самостійні форти на Звіринській височині і на Лисій горі, підсилити існуючі укріплення Київської фортеці та звести нові. На кресленнях представлений проект Звіринського укріплення, датований 20 березням 1869 р. (рис. 4) Для його зведення планувалося повністю ліквідувати всі залишки старого укріплення. За новим проектом Звіринське укріплення мало складатися з передового люнету, головного укріплення і Центрального редюїту.

Передовий люнет мав суцільну цегляну основу, прикриту земляним тюфяком. Кінці фланків, з боку тилу, були дещо звернути всередину укріплення. Горжу замикала оборонна стіна з рушничними бійницями. Перед люнетом розташовувався сухий рів з кам'яним контрескарпом. Від головного укріплення в бік люнета йшла довга підземна потерна. Однак так і лишається незрозумілим, чи поєднувала вона люнет з укріпленням, чи ні, так як на плані безпосередньо перед люнетом вона позначена пунктиром.

Головне укріплення складалось з Середньої, або центральної частини, правого та лівого фасів, а також окремого валу при оконечності лівого фланку. Рови фронтальних фасів прострілювались гарматами з капоніру, розташованого в центрі, та безпечних казематів влаштованих в контрескарпі. Рови фланків прострілювались з гармат, встановлених в пів-капонірах, влаштованих в тильній частині рову. При цьому, через особливість рельєфу місцевості, лівій фланк прострілювався з двох, розташований послідовно капонірів, а замикався окремим валом. У всіх вихідних кутах Головного укріплення, та за пів-капоніром лівого фланку розташовувались 4 мортирні батареї з приміщеннями складів артилерійських припасів. В кутах, де розташовувались мортирні батареї, влаштовувались потерни, що під дном рову вели в приміщення контрескарпу. Під валом, в ескарпі центральної частини, влаштовані кам'яні казарми, склади артилерійських припасів, кухні та інші приміщення різного призначення. З підвального поверху мортирної батареї в центральній частині укріплення йшла потерна в бік передового люнету. Центральне укріплення не мало зімкнутої горжі, і його внутрішня частина знаходилась під обстрілом з Центрального редюїту.

В горжовій частині Головного укріплення розташовувався Центральний редюїт. Система вогню тут була побудована аналогічним з Головним укріпленням чином, рови фронтальних фасів прострілювались з центрального капоніру, а фланки з пів-капонірів. Також рів прострілювався з безпечних казематів, влаштованих на всьому протязі контрескарпу. Різниця полягала в тому, що горжу укріплення прикривав артилерійським вогнем окремий капонір та рушничним вогнем з казематів, влаштованих в горжовій стіні та апарелях. Ескарпова стіна була кам'яною, але приміщення розташовувались в масі валу з боку внутрішньої частини укріплення, а не рову. Таким чином, фасади цих казематів виходили всередину укріплення. В капонір та пів-капоніри потрапляли по окремим потернам. Також з безпечних казематів контрескарпу, розташованих у вихідних кутах укріплення, були влаштовані спеціальні потерни, що вели до зачатків контрмінних галерей.

Нажаль, але до реалізації і цього проекту справа не дійшла.

З кінця 1870-х рр. стає ясно, що основну увагу необхідно приділяти укріпленню західних кордонів імперії. На південному напрямку в цей час вже не було противників, війська яких могли б загрожувати Києву. У цих умовах витратити кошти на модернізацію розташованої глибоко в тилу Київської фортеці не мало сенсу. З розвитком військової техніки фортеця швидко застаріває і незабаром стає фортецею третього класу, а з 1897 р. перетворюється у фортецю-склад.

Саме склади артилерійських запасів та іншого майна влаштовують на території Звіринського укріплення. В такому стані укріплення зустріло ХХ ст. і Першу світову війну.

Звіринецьке укріплення і вибухи

Слід зазначити, що наприкінці XIX ст., у 1886 р. для зберігання вибухових припасів на території укріплення відвели та облаштували територію між Великим та Повним бастіонами. При цьому частково були зриті вали флеші. По периметру ця територія оточувалась земляним валом, так само як і з боку укріплення був влаштований окремих вал.

В період Першої світової війни Київ, як фортеця-склад, був важливим пунктом для накопичення і постачання матеріальних ресурсів, необхідних для армії, що діяла на південно-західному оперативному напрямку. Тому не тільки територія укріплення, а й прилеглі до нього території використовувались під склади, в тому числі і вибухових речовин. Складування здійснювалось на поверхні землі, в кращому випадку всередині дерев'яних сараїв та бараків. І Наступна подія, пов'язана зі Звіринецьким укріпленням сталася 6 червня 1918 року, коли тут стався колосальної сили вибух. Згідно офіційним джерелам загинуло 36 чоловік та 45 жінок; поранено – 56 і 83 відповідно; контужено – 54 і 65. А от хворих на нервові хвороби було 29 чоловік та 79 жінок. І це жертви тільки серед місцевих жителів, кого вдалось знайти та ідентифікувати після пожежі. Тут не враховані ті, хто згорів у полум'ї пожежі чи помер потім, в госпіталях, а також солдати та юнкера Олексіївського училища. Були жертви і серед німецьких солдат, що несли службу на складах. Загальна кількість загиблих оцінюється приблизно у 200 чоловік.

Щодо причин вибуху, то їх було декілька: від диверсії з боку чи то Антанти, чи то більшовиків; до самозагоряння вибухівки. На думку автора, найбільш імовірно є версія військового відомства, опублікована в пресі «Причиною виникнення пожежі та наступних за нею вибухів є спроба виправлення одним з службовців сараю № 169 в сховищі вогнепальних припасів, без належної обережності, пошкодженого ящику з сигнальними ракетами».

Цей випадок висвітлив більш глобальну проблему – столиця молодої Української держави в прямому сенсі жила на пороховій діжці, адже за період війни вся Київська фортеця-склад була доценту забита різним небезпечним військовим майном. Сам гетьман Павло Скоропадський зазначав у своїх спогадах: «Причину взрива, незважаючи на серйозне розслідування, установити не вдалось. Офіційна версія така: ще во время войны на Зверинце складывались без всякой сортировки большие партии взрывчатых веществ и снарядов» [4, с. 217]. Виходячи з міркувань убезпечити мешканців столиці нової України від можливості повторення подібних трагедій, уряд Скоропадського почав вживати заходи по очищенню Печерська та Звіринця від складів, та створення на вивільнених територіях нових центрів. Так, зокрема проектами передбачалось на вивільнених від військових споруд територіях побудувати квартали для найважливіших державних закладів: міністерств, Державного сейму, Академії наук, Академії мистецтв та ін. [4, с. 218]. Чергова зміна влади наприкінці 1918 р. відклала реалізацію цієї ідеї на десятиріччя.

Довгий час вважалось, що саме ця подія поклатала край існуванню Звіринецького укріплення. Завдяки проведеним дослідженням вдалось встановити, що епіцентр вибухів і пожежі знаходився поза межами укріплення. Це підтверджується фотографіями, зробленими відразу після катастрофи, та німецькою аерофотозйомці від 1943 року, де чітко видно, що верки укріплення абсолютно цілі. Тільки центральна частина вже зазнала «цивільного» будівельного впливу.

Конверсія, або плани по перебудові укріплення в передвоєнні роки

Повернулись до ідеї масштабної перебудови Звіринця та Печерська вже у 30-ті роки, при радянській владі. Автором проекту планування Печерсько-Звіринецького району Києва був український архітектор Довгалюк Іван Іванович. Цей проект був готовий вже на початку 1936 року. Центральним вузлом району мало стати місце нинішньої площі Лесі Українки, а на Звіринецькому плато планувалось розмістити основний комплекс будівель Української академії наук та ботанічний сад. В центрі академічного містечка мав

розташовуватись майдан площею у 8 га. По периметру цього майдану розміщувались будівлі академії наук, які відбиваються у воді першого в Радянському Союзі озера-гідроакумулятора, місткістю у 600 тис. м³ води! Це озеро, обведене невеличкою бетонною балюстрадою, прикрашеною скульптурами, займатиме три чверті всього майдану. На думку автора проекту, архітектора І. Довгалюка: «Тут є змога дати більшу кількість фонтанів, аніж у Версалі та Петергофі. Це буде один з найкрасивіших куточків світу» [5]. Характерною особливістю проекту також було те, що комплекс фортифікаційних споруд Васильківського укріплення акцентовано та органічно вписувався в загальну канву нової центральної площі, а от Звіринецьке укріплення повністю знищувалось. Згідно проекту, саме на його місці влаштувався басейн-гідроакумулятор та інші споруди УАН. Саме в такому вигляді проект був включений в перший Генеральний план м. Києва, прийнятий в 1937 році. Реалізувати цей проект, як і всі інші передвоєнні мегапроекти в м. Києві завадили різні чинники, серед яких і політичні репресії, і недостатність фінансування, і технічна відсталість. Війна поставила остаточно хрест на будівництві.

Сучасний стан

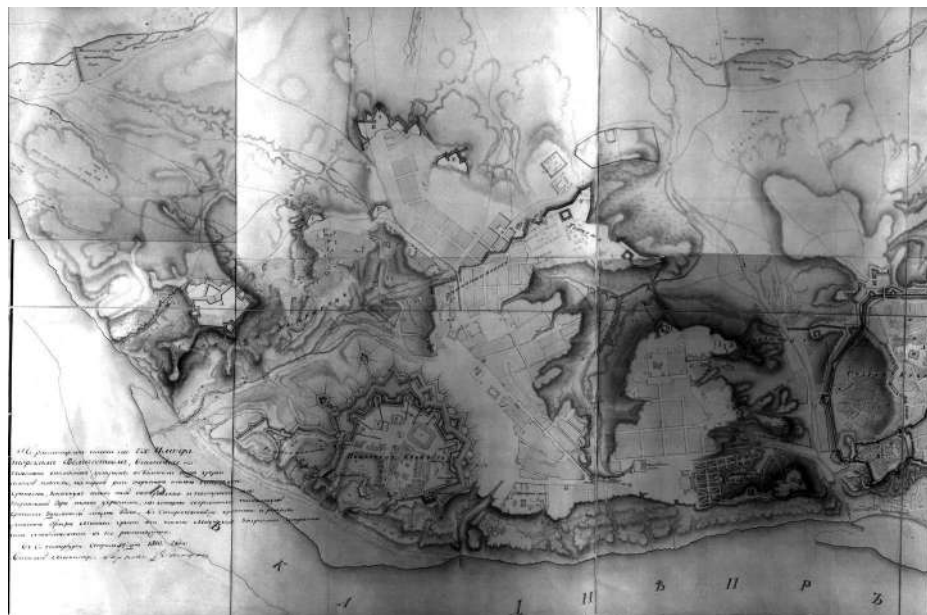
Остаточно доля споруди вирішилась у повоєнні роки, коли було прийнято рішення про створення на цій території Національного ботанічного саду. Фортечні верки чудово поєдналися з новими рукотворними ландшафтами, настільки органічно, що навіть професійному оку нелегко відрізнити одне від одного. До виконання робіт з планування території під нові потреби активно залучались німецькі військово полонені.

В 2012 році, Постановою КМ України від 10.10.2012 р. № 929 Звіринецьке укріплення, точніше сказати те, що від нього залишилось (рис. 5), отримало статус пам'ятки архітектури національного значення (охоронний № 260067-Н). Таким чином на території Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка НАН України існує комплексна пам'ятка природи та архітектури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26 зв.
2. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. / О. В. Ситкарева. – Киев: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997.
3. Шильдер Н. Граф Эдуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность / Н. Шильдер. – Санкт-Петербург: Типография и Литография В. А. Тихонова, 1886.
4. Павло Скоропадський. Спогади / Павло Скоропадський. – Київ; Філадельфія, 1995.
5. На фортечних валах // Соціалістичний Київ. – 1936. – № 1. – С. 25–29.

Рис. 1. Проект
Отпермана 1810 р.

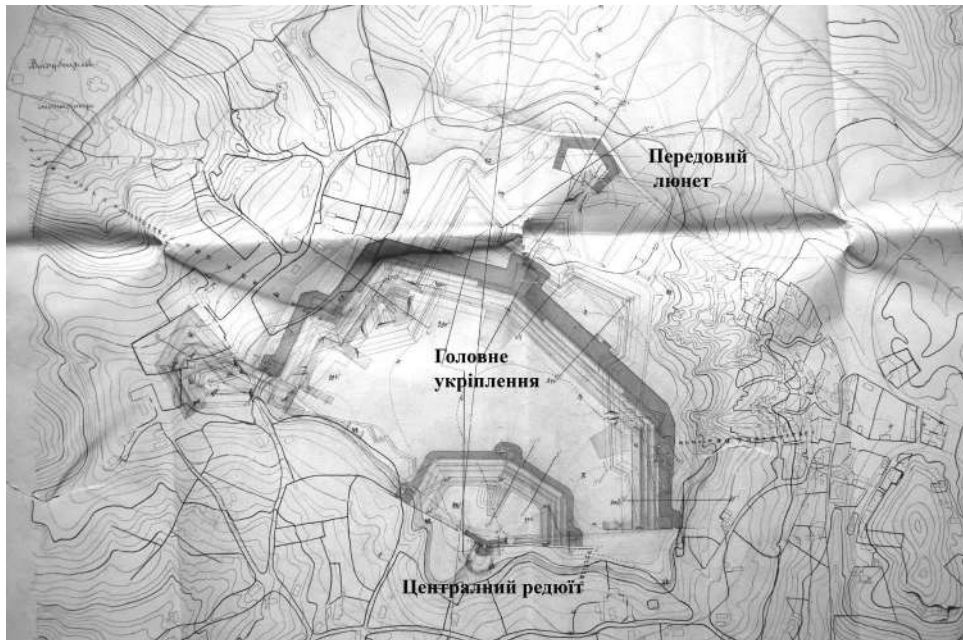

Рис. 4. Проект 1869 р.

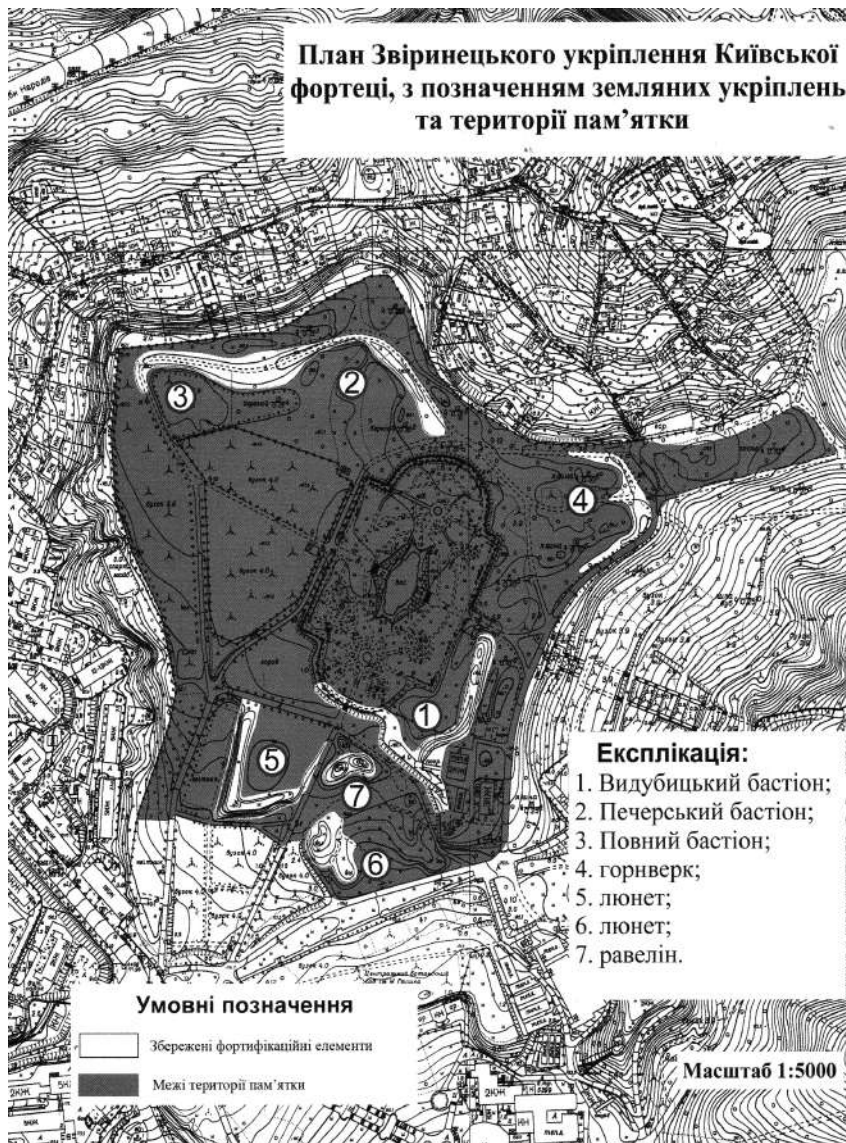

Рис. 5. План сучасного стану території пам'ятки

Александр Кузяк,
научный сотрудник
НИАМ «Киевская крепость»

ЗАТЫЛЬНОЕ УКРЕПЛЕНИЕ ПЕЧЕРСКОЙ КРЕПОСТИ

Статья посвящена истории создания Затыльного укрепления Печерской крепости в Киеве во время Отечественной войны 1812 г. Возведенное в короткое время и наиболее доступными методами укрепления местности, Затыльное укрепление замкнуло горжу крепости, обезопасив ее от атаки с тыла. Статья написана на основе архивных материалов, а также литературных источников.

Ключові слова: Киев, Печерская крепость, Опперман, война 1812 года.

Заключенные между Россией и Францией в 1807 г. Тильзитский мир, а также Эрфуртская конвенция 1808 г. не устранили существовавших между Александром I и Наполеоном противоречий. В связи с чем, угроза новой войны между Россией и Францией сохранялась. Имевшиеся противоречия настолько обострились к 1810 г., что угроза нового военного конфликта стала очень велика. В связи со столь обострившейся обстановкой были предприняты меры по укреплению возможного театра боевых действий. Среди прочих мероприятий были также приняты меры по усилению Киевской крепости.

Существовавшие сооружения Киевской крепости были осмотрены комиссией под руководством генерал-майора Глухова, которая нашла их в неудовлетворительном состоянии. На тот момент Киевская крепость состояла из трех частей – Старокиевской крепости, Печерской крепости и соединявшего их ретраншемент графа Миниха. Старокиевская крепость находилась в совершенно запущенном виде, едва выделяясь среди частной жилой застройки. Ретраншемент также находился в плачевном состоянии с осевшими валами и частично засыпанными рвами. Только Печерская крепость, по мнению комиссии, сохраняла боевую ценность. При этом она также имела некоторые существенные недостатки: довольно застроенную эспланаду, что ограничивало обстрел местности перед крепостью, а также открытую со стороны Днепра горжу. К недостаткам всей крепости комиссия отнесла отсутствие каменной одежды во рвах, слабое фланкирование рвов и слабые профили укреплений [7, с. 18, 19].

После личного осмотра крепости, инспектор Инженерного корпуса генерал-майор К. И. Опперман представил 16 апреля 1810 г. проект по усилению крепости и обустройству в ней большого лагеря-депо для запасных армий. Согласно его проекту, планировалось привести в порядок уже существующие укрепления, а также возвести целый ряд новых укреплений. Часть этих укреплений планировалось возвести на южных склонах Крещатицкой долины, а часть выдвигалась на запад и юг от Печерской крепости. Среди последних было и укрепление, планировавшееся к постройке на Зверинецкой горе.

Однако в связи с тем, что до разрыва отношений с Францией на тот момент дело еще не дошло, то после рассмотрения упомянутого проекта императором Александром I было принято решение о проведении работ в гораздо меньшем объеме. Об этом свидетельствует надпись на полях этого проекта – «По рассмотрении плана сего Его Императорским Величеством, высочайше повелено отменив устройство в большом виде укрепленной позиции, на первый раз укрепить только пещерскую крепость, замкнув тыл оной совершенно и построить на Зверинецкой горе такое укрепление, из которого со временем настоящую крепость сделать можно было. В Старокиевской же крепости и ретраншементе Графа Миниха срыть все части могущие закрывать неприятеля или способствовать в его распложение. В С. Печербурге Апреля 28 дня 1810 года. Военный Министр (Барклай де Толли)» [1].

Начавшиеся в 1810 г. работы по усилению Киевской крепости проходили в соответствии с этими указаниями. Были приведены в порядок и дополнительно усилены верки Печерской крепости, возведено Зверинецкое укрепление, построен ряд дополнительных укреп-

лений, связывавших Печерскую крепость со Зверинецким укреплением, а наплавной мост через Днепр был прикрыт временным те-де-поном [11, с. 94]. Строителем вновь возводимых укреплений был назначен инженер подполковник Федоров [4]. В это же время в Старокиевской крепости и ретраншементе начали срывать те участки укреплений, каковые представляли бы наибольшую опасность для осажденного гарнизона при занятии их французами.

В Печерской крепости среди прочих работ была сомкнута ее горжа т. н. Затыльным укреплением. На возведении такого укрепления настаивал К. И. Опперман, однако лаврское духовенство выступало категорически против этого строительства, ибо линия этого укрепления должна была проходить над пещерами со святыми мощами и через часть монастырских садов, в которых производилось переоблачение святых мощей [8, с. 19]. Тем не менее, работы там были начаты в апреле 1812 г. [12, с. 96], но проходили они в сопровождении постоянных жалоб духовенства, серьезно опасавшегося появления сырости и обвалов в пещерах. Судя по приведенному в книге О. В. Ситкаревой фрагменту доклада князя Горчакова императору эти опасения имели все основания «От снятия земли для гласиса, дождевая вода не останавливается более в косогоре для напоения дерев и растений как прежде, но собирается за насыпью вала и прокладывает свои каналы. Течь оказывается уже и в пещерах». В итоге 13 июля 1812 г. военные инженеры получили высочайшее повеление производить эти работы максимально осторожно, чтобы не нанести ущерба пещерам. Одновременно с этим было указано, что необходимые для военного времени работы продолжить [9, с. 21]. Хотя осенью 1812 г. стало ясно, что Наполеон Киев атаковать не будет, тем не менее, работы в крепости продолжались. Поражение Наполеона в войне 1812 г. и изгнание остатков его армии за пределы Российской империи не привели, однако, к миру. Война с Наполеоном продолжилась уже за пределами государства. Сражения там долгое время шли с переменным успехом, почему работы в крепости продолжались и в 1813 г. Только окончательное поражение Наполеона весной 1814 г. сняло всякие опасения.

В том же году был образован комитет «для исследования опасности угрожающей дальним Пещерам от постройки укреплений для замкнутия горжи Печерской крепости». Т. к. мероприятия, предложенные комитетом, касались судьбы недавно возведенных укреплений, то свои выводы комитет отправил для согласования К. И. Опперману. Опперман сообщил, что повеление о возведении этого укрепления было дано в год начала войны с Францией, и поэтому возводилось оно в срочном порядке, и из-за этого направление прохождения валов оказалось таким, что проходило частью над пещерами. Однако перед этим Опперман и генерал-майор Глухов, отвечавший за разработку плана обороны Киевской крепости, встречались с Киевским митрополитом и рассказали ему о всех планировавшихся в этом месте оборонительных работах. В тот момент никто не предполагал каких-либо опасностей от возведения «небольшого вала». Исходя из сложившейся ситуации, К. И. Опперман не возражал против того, что если будет обнаружена хоть малейшая опасность пещерам, то укрепление над ними будет срыто. Однако при этом настаивал на том, что после этого интервал на срытых участках будет «обставлен двойными, т. е. нагрудными палисадами». При этом им подчеркивалась необходимость сохранить замкнутой горжу крепости. По результатам работы комитет «мнением положил все затыльная укрепления простирающиеся на 295 сажень, как ненужные по окончании войны, срыть до основания» [5]. Однако работа эта заняла не один год. Причем Затыльное укрепление срыто было полностью, а не только на тех участках, где оно проходило над пещерами. В своем рапорте «Суждение о крепостях Российского государства», составленном 25 января 1816 г., при описании состояния Киевской крепости К. И. Опперман отмечал «...и задняя к Днепру прилегающая часть так и открыта, ибо по настоятельному требованию духовенства укрепления по монастырским садам срываются» [10, с. 22].

Проблема открытой горжи Печерской крепости решилась только при императоре Николае I во время обширных работ по расширению Киевской крепости. При строитель-

стве Новой Печерской крепости горжа цитадели (в которую была обращена Печерская крепость) была в 1844 г. сомкнута каменной оборонительной стеной [6]. При этом фронт, обращенный к Днепру, был размещен значительно ниже по склону и ближе к реке, чем располагалось Затыльное укрепление, и совершенно не затрагивал пещер. Также надо отметить, что эта оборонительная стена не только перекрывала доступ в цитадель со стороны Днепра, но и охватывала всю территорию Ближних и Дальних пещер, образуя внутренний ретраншемент цитадели.

Имеющиеся в Центральном государственном историческом архиве Украины планы и профили Затыльного укрепления позволяют наглядно представить себе то, как выглядело это, канувшее в Лету, укрепление. Причем один из планов прекрасно иллюстрирует взаимное расположение укрепления и пещер Лавры [2]. По-видимому, при возведении Затыльного укрепления постарались избежать размещения валов на крутых склонах лаврского косогора, что, несомненно, усложнило бы работы. Поэтому для них были выбраны места относительно ровные, с небольшим уклоном, однако такое размещение привело к тому, что т. н. «Дебоскетовой стеной» Затыльное укрепление делилось на две части. И, кроме того, обе части укрепления располагались так, что валы их проходили над значительными участками пещер.

Правый участок укрепления примыкал своим правым флангом к брустверу Рождественского бастиона, а левым флангом упирался в западную оконечность Дебоскетовой стены. На значительном протяжении этот вал располагался практически в том месте, где проходит крытая галерея от Ближних к Дальним пещерам. В целом трасса прохождения вала следовала за рельефом местности, который позволял организовать с вала перекрестный огонь по склону косогора, что и было использовано. Кроме того, начертанием вала старались обеспечить, по возможности, ведение огня вдоль него, для чего валу были приданы изломы (кремальберного, а также реданного начертания), чем обеспечивалась взаимная огневая поддержка между участками вала. Вал был приспособлен к ведению ружейного огня, о чем свидетельствует ширина его валгангов, хорошо видимая, как на плане укрепления, так и на его профилях. В связи с тем, что вал располагался близко к крутому склону косогора, перед ним не был отрыт ров. Эскарп вала на большей своей части был усилен штурмфалами [3] (за исключением крайнего правого участка, примыкавшего к Рождественскому бастиону). Так как вал препятствовал свободному протеканию дождевой воды, а также воды, образовавшейся при таянии снега, то его пришлось оборудовать дренажной системой из деревянных труб и галерей, которые отводили воду за пределы укрепления на склон косогора. Вал был также оборудован одним проходом, позволявшим выйти наружу, за его пределы. При этом проход находился под обстрелом с излома вала.

Левый участок укрепления начинался от Крестовоздвиженской церкви на Ближних пещерах и, пересекая территорию монастырского сада, подходил к ограде Лавры немного северней ее Южных ворот. Вал имел кремальберное начертание, что обеспечивало ведение перекрестного огня по местности и взаимную поддержку участков вала. Левый фланг укрепления оканчивался полукруглой площадкой, скорее всего предназначенной для размещения артиллерии. Ее ширина в 5 сажень позволяла это сделать без проблем. Артиллерия, размещенная на этой позиции, позволяла не только вести огонь по впередилежащей местности, но вести продольный огонь вдоль вала, обстреливая ближние подступы к этой части укрепления. В исходящих углах вала были устроены аппарели. Причем если на правом фланге, расположенном как раз над Ближними пещерами, аппаратель служила только для занятия пехотой позиции вдоль вала, то в его центре аппаратель вела на площадку, на которой можно было установить при необходимости легкое полевое орудие. Т. к. вал размещался дальше от крутого склона косогора, то перед ним был отрыт еще и ров. Эскарп, как и в предыдущем случае, был усилен штурмфалами. Для выхода наружу в вале был устроен проход, оборудованный мостиком, перекинутым через ров. Этот проход был прикрыт огнем с соседнего участка вала.

Как видно из чертежей, это действительно был «небольшой вал», как об этом писал К. И. Опперман, приспособленный на большей своей части только к ружейной обороне. И только на левом фланге укрепления имелись небольшие позиции, приспособленные для размещения там артиллерии. Время, в которое возводилось это укрепление, пришлось на период, предшествовавший началу вторжения Наполеона в Россию и на само это вторжение. Это потребовало принятия быстрых решений по укреплению местности и притом методами наименее трудоемкими и, следовательно, быстро реализуемыми. Что и было осуществлено на практике.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп. 18, д. 2663, лист не указан.
2. Центральный державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК), ф. 1434, оп. 1, спр. 16, арк. 7.
3. ЦДІАК, ф. 1434, оп. 1, спр. 16, арк. 9.
4. ЦДІАК, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26 зв.
5. ЦДІАК, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 29 зв.
6. ЦДІАК, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 53–54.
7. Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости / Д. П. Меньшов // Военно-исторический вестник. – 1914. – кн. 1.
8. Там же. – С. 19.
9. Там же. – С. 21.
10. Там же. – С. 22.
11. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. / О. В. Ситкарева. – К.: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. – С. 94.
12. Там же. – С. 96.

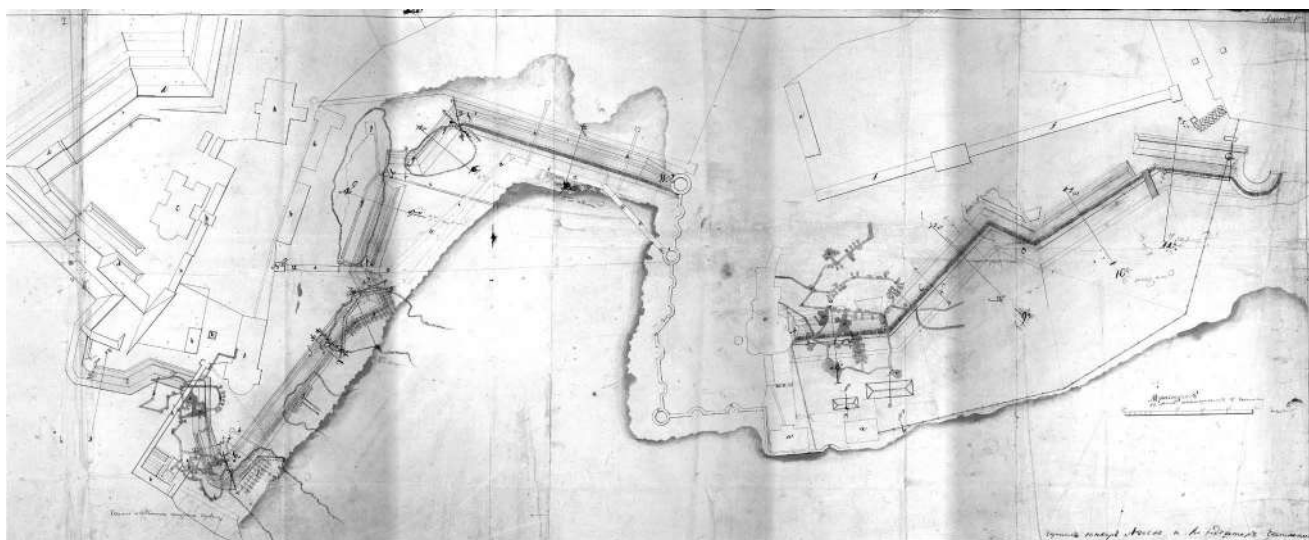

Рис. 1. План Затыльного укрепления (ЦДІАК, ф. 1434, оп. 1, д. 16, л. 7)

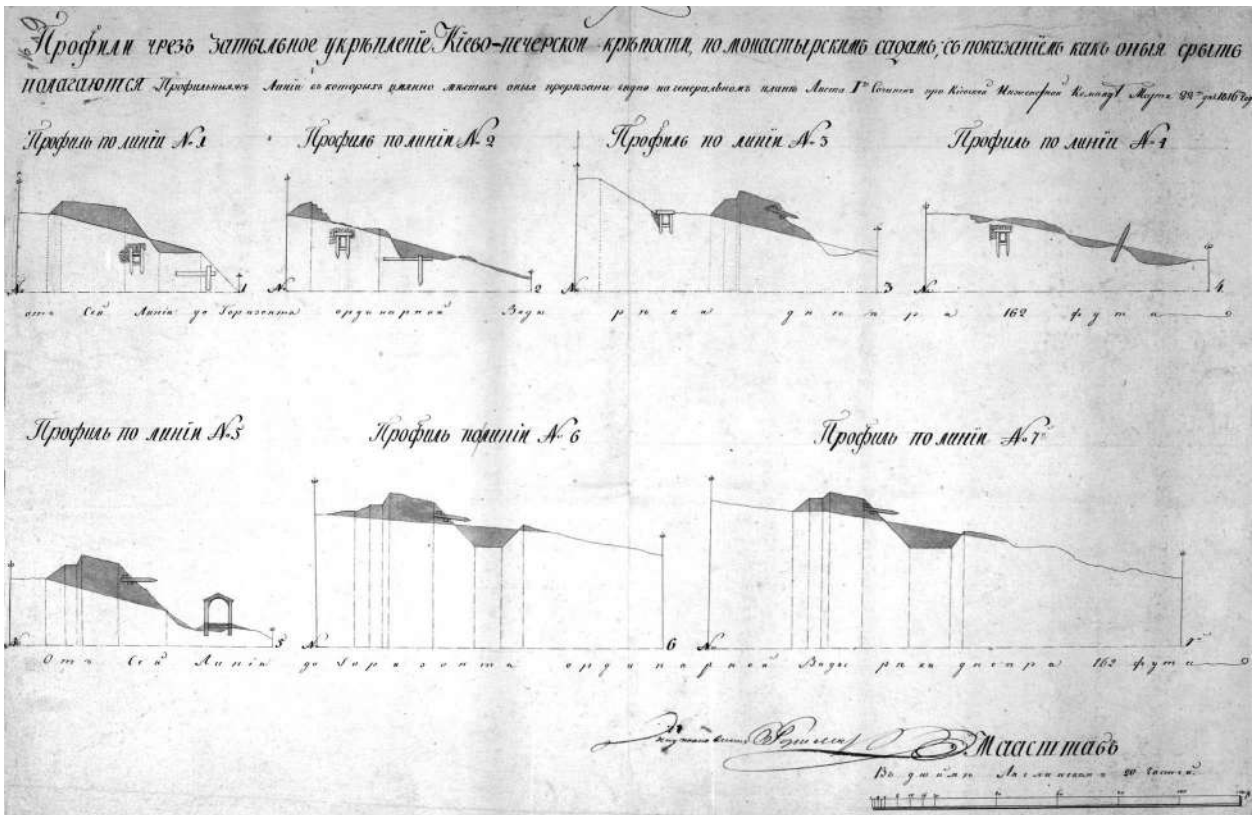

Рис. 2. «Профили через затыльное укрепление Киево-печерской крепости, по монастырским садам, с показанием как она срыта полагаются. 22 марта 1816 г.» (ЦДІАК, ф. 1434, оп. 1, д. 16, л. 9)

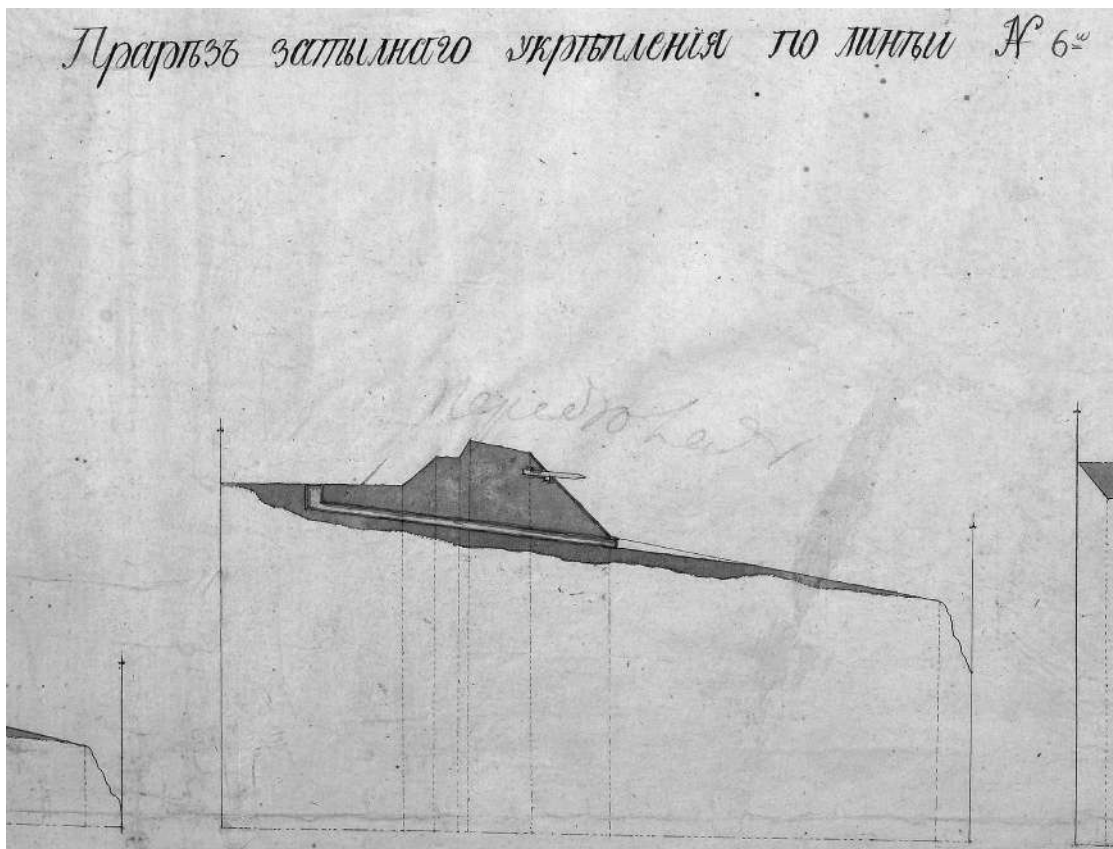

Рис. 3. Фрагмент архивного чертежа с профилем участка Затыльного укрепления (ЦДІАК, ф.1434, оп. 1, д. 9, л. 19)

ПРАВИЛА РАЗМЕЩЕНИЯ КРЕПОСТНОЙ АРТИЛЛЕРИИ В РУССКИХ КРЕПОСТЯХ 30–50-Х ГГ. XIX ВЕКА

Статья посвящена правилам размещения крепостной артиллерии в русских крепостях в 1830–1850-х гг. Также в статье затронуты вопросы ухода за артиллерией и снабжения ее боеприпасами. Статья написана на основе наставлений того времени и проиллюстрирована планами размещения артиллерии, хранящимися в ЦДІАК.

Ключові слова: крепость, русская крепостная артиллерия.

Период 1830–1850-х гг. – это период очень активного крепостного строительства в Российской империи, т. к. императором Николаем I уделялось большое внимание вопросу укрепления границ империи средствами долговременной фортификации. Кроме мощи фортификационных построек и стойкости гарнизона, продолжительность сопротивления крепости в значительной степени зависела от состава ее артиллерийского вооружения и правильного размещения орудий на ее верхах. Многие вопросы, касающиеся правил размещения артиллерийского вооружения, были изложены в изданных в то время книгах – «Правила вооружения крепостей и укреплений» [7, с. 1–64] и «Руководство для артиллерийской службы» [8, с. 492]. Краткое изложение, содержащихся в них правил, приведено в данной статье.

Виды крепостного вооружения

Артиллерийское вооружение крепости подразделялось на охранительное и оборонительное.

Охранительное вооружение служило для защиты крепости от внезапного нападения («нечаянного нападения» по терминологии того времени) или штурма, предпринятого без предварительных осадных работ. Этот вид вооружения устанавливалось на все укрепления крепости. При этом обязательно следовали ряду правил. Обращалось особое внимание на обеспечение фланговой обороны частей укреплений, особенно рвов, для чего назначали не менее двух орудий на каждый фланк или фланкирующую часть (постройку). Для обстрела впередилежащей местности устанавливали не более 3 орудий на каждый исходящий угол главного вала и наружных крепостных построек. Причем, если исходящие углы наружной постройки и главного вала находились на общей капитали, то вооружался только тот угол, с которого открывался лучший обстрел (рис. 1).

В мирное время для лучшей сохранности как орудий, так и их деревянных лафетов, на верхах крепости устанавливалось не более $\frac{1}{4}$ орудий охранительного вооружения, находящихся при этом в полной готовности к действию. Остальные лафеты хранились в закрытых сухих помещениях. Стволы орудий при этом находились на своих местах на подкладках.

Оборонительное вооружение предназначалось для обороны против правильной осады. Поэтому оно предусматривалось только для тех частей крепости, которые могут быть непосредственно подвергнуты такой атаке, а также для частей крепости участвующих в обороне атакованного фронта. Т. к. противник в основном вел атаку против одного фронта, реже против двух фронтов, то количество артиллерии оборонительного вооружения исчислялось согласно следующих правил:

1. Если атака ведется против одного фронта:

А) на каждые 4 сажени валгангов атакованного и поддерживающих его фронтов устанавливается по 1 орудью, оставляя при этом места для траверсов и не вооружая теныли, прикрытый путь и куртины

Б) куртины могут вооружаться артиллерией только в том случае, если перед ними нет наружных оборонительных построек (например, рavelинов), а бастионы крепости при этом малы

В) если имелись казематированные батареи, то они вооружались полностью при наличии у них только одного этажа, если же имелись еще этажи, то они получали уже только половину или треть от числа имевшихся на этих этажах амбразур, а могли даже и не вооружаться. Необходимо, однако отметить, что на планах вооружения казематированных оборонительных построек Киевской крепости зачастую вооружался именно верхний этаж. Причем, судя по этим планам, вооружался частично (рис. 2), хоть на чертежах переделки амбразур орудийные лафеты показаны возле всех амбразур (рис. 3). Размещение орудий на верхних этажах объясняется тем, что нижние этажи киевских казематированных построек зачастую планировалось прикрыть гласисом.

2. Если крепость может быть подвержена атакам сразу против двух отдельных фронтов, то к числу орудий, необходимых для вооружения одного атакованного фронта, добавляется еще $\frac{1}{4}$ орудий. При этом казематированные батареи такого фронта вооружаются полностью.

3. Отдельно велся расчет количества мортир. Пятипудовые мортиры в основном предназначались для стрельбы крупной картечью и камнями и устанавливались по 1 на каждый исходящий плацдарм атакованного фронта, а также по 1 на каждый фронт, прилегающий к атакованному и принимавших участие в отражении атаки. В том случае, если такие мортиры были нужны для ведения огня бомбами на большие расстояния, то количество их определялось лицами, составлявшими проект вооружения. Двухпудовые мортиры для настильной стрельбы картечью по бреши и бомбами устанавливались по пять штук на равелин и на каждый бастион атакованного фронта, а также на каждый неатакованный бастион, принимавший участие в отражении атаки. Полупудовые мортиры устанавливались по 16 орудий на атакованный фронт и по 8 на фронты, принимавшие участие в отражении атаки.

4. Из охранительного вооружения неатакованных фронтов два из трех орудий, установленных в исходящих углах, перемещались на фронт, подвергшийся атаке. Охранительное вооружение атакованного фронта включалось в состав оборонительного вооружения.

Следует отметить, что эти правила размещения артиллерии в немалой степени ориентированы на крепости бастионного начертания, к которым относилась значительная часть русских крепостей, модернизированных или возводимых в это время. Киевская же крепость по своему устройству значительно отличалась от этих крепостей. В ней кроме укреплений, прикрытых земляными валами (цитадель, редут, Васильковское и Госпитальное укрепления), значительную часть оборонительной линии составляли открыто стоящие каменные оборонительные казармы и башни, соединенные каменными оборонительными стенами, и в некоторых местах земляными валами. Васильковское и Госпитальное укрепления хоть и включены в общую линию крепостного обвода, но по своему устройству обладали немалой возможностью к самостоятельной обороне, к тому же они имели не бастионное, а тенальное (Васильковское укрепление) и полигональное (Госпитальное укрепление) начертания. Поэтому схемы артиллерийского вооружения Киевской крепости имели отличия от этих правил, предусматривая и полное вооружение этих укреплений (рис. 4). Такая возможность предусматривалась в 40 параграфе «Правил...» [7, с. 21–22], где указывалось, что, исходя из особых местных условий, отдельные форты, мостовые укрепления, башни и другие сооружения, находящиеся в связи с крепостью, для придания им большей самостоятельности при обороне могут иметь или полное оборонительное вооружение, или увеличенное оборонительное. Но все же правилом было вооружение таких укреплений только охранительным вооружением.

Необходимо отметить, что в период царствования Николая I в русской артиллерии была проведена реформа 1838 года. В артиллерии сухопутных крепостей были произведены следующие изменения [9, с. 43–46, 50]:

- были сделаны одинаковыми размеры калибров $\frac{1}{2}$ -пудового единорога и 24-фунтовой пушки, а также $\frac{1}{4}$ -пудового единорога и 12-фунтовой пушки. Это обеспечивало им возможность в случае необходимости вести огонь одними и теми же боеприпасами.

- выводились из употребления 6-фунтовая мортирка, короткие ½-пудовые и 1-пудовые единороги, 3-фунтовая чугунная пушка и все карронады.
- вместо 6-фунтовой мортирки (Кугорновой или Кегорновой) вводилась ½-пудовая, а вместо коротких единорогов вводились длинные.
- карронады 96 и 68-фунтовые заменялись 1-пудовыми единорогами, а карронады всех иных калибров заменялись ½-пудовыми единорогами.
- введены 3 и 5-пудовые медные мортиры «дальнего бросания», отличающиеся конструктивно от осадных.
- округлены значения калибров орудий.
- убраны все излишние наружные части.
- для измерений частей орудия принят английский дюйм, взамен калибра орудия, разделенного на части.

Орудия, выпущенные согласно новых требований, именовались орудиями новой конструкции, а выпущенные ранее – орудиями прежней конструкции.

После реформы 1838 г. в артиллерии русских сухопутных крепостей состояли пушки калибром 6, 12, 18 и 24 фунта; мортиры ½-пудовая медная (применялись в осадной и крепостной артиллерии), 2, 3 и 5-пудовые; единороги ½-пудовые и 1-пудовые. Тем не менее, как и прежде, если в крепости имелись орудия старых образцов, но пригодные к употреблению, и имеющие достаточное количество боеприпасов, то они оставались на вооружении. Например, на планах вооружения Киевской крепости (ориентировочно 1850-х годов, т. к. на них отсутствует дата), фланкирующие постройки вооружены 24-фунтовыми карронадами. Кроме того, согласно архивных планов, для вооружения крепости использовались орудия, которые числились в полевой, а согласно архивного документа от 25 января 1851 г. «для временного ныне вооружения Киевской крепости» [1, л. 67–73] использовались также орудия осадной артиллерии. Следует также отметить, что уже в «Правилах для вооружения и снабжения сухопутных неприбрежных крепостей», изданных в 1844 г., перечисленный выше состав крепостной артиллерии был ограничен до следующих калибров: пушки – 6, 12 и 24-фунтовые; единороги – ¼, ½ и 1-пудовые длинные и короткие; мортиры – ½, 2 и 5-пудовые, а также 6-фунтовые в тех крепостях, где они имелись. Упомянутый в правилах единорог калибром в ¼ пуда относился к полевой артиллерии.

Согласно указанным «Правилам...» орудия следовало размещать следующим образом:

1. 24-фунтовые пушки и 1-пудовые единороги в охранительном и оборонительном вооружениях ставились только на главных валах крепости и отдельных фортах (рис. 5), а также в различных казематах, имевших перед собой обширный обстрел. Кроме того, 1-пудовые единороги в составе оборонительного вооружения устанавливались в казематированных батареях флангов атакованных фронтов. Крайне редко эти орудия допускалось использовать в редюитах рavelинов, а короткие единороги и в редюитах исходящих плацдармов за мортирными батареями вместо 36-фунтовых карронад.

2. 12-фунтовые пушки и ½-пудовые единороги и в охранительном, и в оборонительном вооружениях устанавливаются на наружных пристройках. Кроме того, пушки в составе охранительного вооружения устанавливаются на главный вал для фланкирования рвов с открытых батарей. Единороги в охранительном вооружении, и частично в оборонительном, устанавливаются еще и в казематированных фланговых батареях, и в мортирных батареях вместо 36-фунтовых карронад (короткие единороги), длинные же единороги устанавливаются и на главный вал для замены 24-фунтовых пушек.

3. Медные 6-фунтовая пушка и ¼-пудовый единорог должны были использоваться только для вылазок.

4. В оборонительном вооружении требовалось соблюдать соотношение единорогов и пушек на открытых батареях как 1 к 2, т. е. один единорог на две пушки (например, один

1-пудовый единорог на две 24-фунтовых пушки). При этом, однако, для экономии и придания большей подвижности артиллерии без ущерба для силы вооружения, постановлялось изменить это соотношение следующим образом. В тех крепостях, где артиллерия будет представлена в своей массе чугунными орудиями, на главном вале иметь $\frac{1}{2}$ -пудовых длинных единорогов половину от общего количества орудий. Вторая половина орудий должна была состоять поровну из 24-фунтовых пушек и 1-пудовых единорогов. Т. е., например, из 100 орудий должно было быть 50 полупудовых единорогов и по 25 24-фунтовых пушек и 1-пудовых единорогов. Для увеличения подвижности артиллерии полагалось иметь в составе оборонительного вооружения медных 12-фунтовых пушек и $\frac{1}{2}$ -пудовых единорогов не менее $\frac{1}{5}$, но не более $\frac{1}{3}$ от общего количества орудий этого калибра, рассчитанных для открытых батарей наружных крепостных пристроек.

Для усиления вооружения крепости служили крепостные ружья, количество которых определялось для охранительного вооружения из расчета 10 шт. на крепостной фронт. Кроме того, имелся запас этих ружей, который равнялся половине ружей охранительного вооружения. Крепостные ружья охранительного вооружения включались при осаде в состав оборонительного вооружения.

При разработке проектов размещения артиллерии, как уже указано выше, учитывали, конечно же, и местные условия.

Крепостные лафеты 30–50-х годов ХІХ века

После проведения реформы 1838 г. в крепостной артиллерии появились новые лафеты. Они должны были удовлетворять следующим требованиям [9, с. 120–122]:

- из-за ограниченного пространства иметь наименьший откат;
- из-за необходимости иметь наименьшее число орудийной прислуги надвигание орудия после отката и поворот его в стороны должны быть удобны и при малом ее числе;
- конструкция лафетов должна позволять перемещать их по крепости без больших затрат времени;
- сохранять приданное орудию направление даже после большого числа выстрелов;
- крепостные лафеты должны представлять собой как можно меньшую цель;
- т. к. для вооружения крепости необходимо большое количество артиллерии, то лафеты должны быть дешевы, для чего их в значительной части делают из сосны с наименьшим числом металлических оковок.

Крепостные орудия и единороги могли стрелять или через бруствер (поверх бруствера), или через амбразуру, устроенную в бруствере или каземате. Для первого варианта, именуемого стрельбой через банк, были необходимы высокие крепостные лафеты, для второго варианта необходимы низкие. Однако если подошва амбразуры (нижняя поверхность) находилась на большой высоте от основания бруствера, то использовались высокие лафеты. Крепостные лафеты сухопутных крепостей по устройству разделялись на:

- высокие и низкие для пушек и единорогов (кроме того высокий лафет приспособлялся для установки на нем карронад в тех крепостях, где они имелись на вооружении);
- мортирные лафеты.

Крепостные лафеты для пушек и единорогов размещались на деревянных поворотных или настильных платформах, которые обеспечивали горизонтальное наведение орудия (рис. 6, 7).

Все деревянные крепостные лафеты изготовлялись с минимальным количеством железных деталей и с широким применением сосны, а также соответствовали всем остальным указанным требованиям. Правда, опыт обороны Севастополя показал, что в условиях массивного применения противником артиллерии при ведении осады, высокие крепостные лафеты оказались достаточно уязвимы. Да и артиллерия обороны вела огонь в значительной степени в узком секторе обстрела, по стационарным целям, что позволяло

обходиться намного более простыми по устройству корабельными лафетами без сложных поворотных платформ (рис. 8). Кроме того, эти лафеты, в отличие от крепостных, гораздо проще были ремонтировать при повреждениях.

Существовавшие на тот момент лафеты имели определенный недостаток – изготовленные из дерева, а в крепостной артиллерии еще и с изготовлением значительного количества деталей лафета из сосны (как одного из самых дешевых материалов), они выходили из строя, как под воздействием природных факторов, так и приходили в негодность от интенсивной стрельбы. Разработанный офицером Венгловским железный крепостной лафет решал эту проблему. Он изготавливался из кованного железа и мог чрезвычайно долго эксплуатироваться. После внесенных в 1851 г. в его конструкцию изменений, на этом лафете можно было устанавливать все виды орудий, находившихся на вооружении сухопутных крепостей. С этой целью выпускалось 7 вариантов лафета Венгловского. Лафет мог устанавливаться на металлической поворотной платформе, а также на настильной платформе с поворотным брусом [11, с. 74, 75].

Согласно высочайше утвержденным в 1844 г. правилам в сухопутных крепостях положено было иметь на железных лафетах не более четверти охранительного вооружения. При этом для крепости высочайшим повелением, по особым обстоятельствам, могло определяться и иное число орудий на таких лафетах. В тех крепостях, которые находились внутри государства, и о вооружении которых не имелось особых высочайших повелений, полагалось иметь по 2 орудия на железных лафетах (с железными поворотными платформами) на бастион. Главные крепости на Кавказе оснащались железными лафетами так же исходя из расчета – два орудия на бастион. Кроме того, 90 железных лафетов выделялись на Кавказ для распределения по различным укреплениям по усмотрению местного командования и для установки их на настильные платформы. Т. к. 18-фунтовые пушки были к тому времени исключены из состава крепостного вооружения (за исключением тех крепостей, где они уже имелись в наличии), то железные лафеты к ним изготавливать не полагалось. Также было принято решение не делать таких лафетов для ½-пудовых коротких единорогов и к 12-фунтовым пушкам «прежнего чертежа» (т. е. образца 1805 г.). Однако со временем, видимо, было принято решение изготовить такие лафеты и для имевшихся в крепостях 18-фунтовых пушек. Во всяком случае, в Чернигове в Детинце выставлены лафеты Венгловского именно для 18-фунтовых пушек, причем 1856 г. изготовления (рис. 9, 10). Лафеты эти были получены из Киева, где 18-фунтовые пушки входили в состав крепостного вооружения.

Боекомплект крепостной артиллерии

Согласно «Правил для вооружения и снабжения сухопутных неприбрежных крепостей» для каждой крепости создавалось два комплекта боеприпасов – комплект для охранительного вооружения и комплект для оборонительного вооружения.

Комплект для охранительного вооружения состоял из 300 выстрелов на орудие, в том числе из 40 картечей (из которой 10 гранатной картечи и 30 обыкновенной). Однако для орудий, установленных во фланкирующих казематированных сооружениях, гранатная картечь не предусматривалась. Если по планам предусматривалось в охранительном вооружении иметь мортиры, то их боекомплект насчитывал 400 бомб или гранат. Картечь для таких мортир не предусматривалась, за исключением отдельных особых случаев. В тех крепостях, где для фланкирования рвов оставались карронады (как в Киевской), боекомплект карронад должен был состоять из 190 ядер и гранат (поровну) и 50 картечей на орудие. В тех случаях, когда для отдельных фортов, башен, мостовых укреплений и других сооружений имелась необходимость увеличить охранительное вооружение, его боекомплект определялся исходя из норм, принятых для охранительного вооружения.

Для оборонительного вооружения предусматривалось иметь, за исключением мортир, по 700 зарядов с ядрами и гранатами на каждое орудие, включенное в состав этого воору-

жения. Сверх того, на каждую 24-фунтовую пушку и 1-пудовый единорог полагалось иметь по 20 картечей, а на каждую 12-фунтовую пушку и ½-пудовый единорог по 40 картечей. В число которой для орудий, установленных на открытых батареях, должно было входить по 10 гранатных картечей. Для 12 и 6-фунтовых пушек, а также 1/2 и ¼-пудовых единорогов картечь должна была состоять из 1/3 дальней и 2/3 ближней. Для ½-пудовых единорогов из 700 зарядов гранат должно было быть 500, а ядер 200. Для мортир калибра 5 пудов, в тех местах, где планировалось вести из них огонь только камнями, необходимо было иметь по 200 крупных картечей в тех крепостях, где можно было добыть камень. Там же, где не было такой возможности, необходимо было иметь по 600 крупных картечей. В тех крепостях, где из этих мортир планировалось вести огонь бомбами, необходимо было иметь по 600 бомб на орудие. Для 2-пудовых мортир необходимо было иметь по 700 бомб и 50 мелкой картечи на орудие. Эти мортиры вели настильный огонь картечью при обороне бреши в главном вале крепости. Если орудие охранительного вооружения во время осады не перемещалось на атакованный фронт и не участвовало в отражении атаки на него, то его боекомплект уменьшался до 250 зарядов. Остальная часть боекомплекта передавалась в состав оборонительного вооружения. Боекомплект для карронад оборонительного вооружения составлял 110 ядер, 320 гранат и 70 зарядов обыкновенной картечи.

Как упоминалось выше, согласно «Правил для вооружения и снабжения сухопутных неприбрежных крепостей» 1844 г. в составе нормального вооружения крепостей уже не числились 18-фунтовые пушки, поэтому в таблицах и тексте нет данных о необходимом для них боекомплекте. Однако, судя по архивным планам вооружения Киевской крепости, они широко использовались. Скорее всего, их боекомплект был схож с 12 или 24-фунтовыми пушками. Согласно этим правилам допускалась замена 24-фунтовых пушек состоящими в крепости пушками меньших калибров (до 12-фунтовых включительно) при условии, что на них имеется не менее чем по одному комплекту снарядов и картечи на орудие.

Для крепостных ружей боекомплект определялся в 500 патронов на каждое ружье охранительного вооружения, и по 1000 патронов на каждое запасное ружье.

Уход за артиллерией и комплектование артиллерийских расчетов

Согласно № 17739 в «Полном собрании законов Российской Империи», собр. 2 [10, с. 199–205], том 19 окраска лафетов и платформ на открытых батареях сухопутных крепостей производилась через три года, а в казематах, под навесами и в цейхгаузах через пять лет. При этом требовалось, чтобы начальство следило за тем, чтобы покраска производилась только в случае действительной необходимости, а не в силу того, что подошел срок. Поверхность чугунных орудий, а у мортир их чугунные станины и все их железные части окрашивались черной краской. Окраска эта возобновлялась через каждые 5 лет. Дубовые подушки мортирных станков окрашивались в зеленый цвет. Также в зеленый цвет окрашивались все деревянные части крепостных лафетов. Чугунные орудия, доставленные с заводов, первоначально окрашивались два раза.

Внутренние связные части лафетов и платформ осмаливались составом, состоящим из 2 частей смолы и 1 части дегтя. Также осмаливались гнезда лафетов (под цапфы) и отверстия для болтов. Новая оковка лафетов чернилась жидкой смолой «через огонь». Таким же образом чернились железные детали, изготовленные для замены пришедших в негодность.

Каналы чугунных орудий смазывались раз в год растопленным несоленым салом или рыбьим жиром, там, где он был дешевле сала. На эти цели предусматривалось использовать для 24, 18-фунтовых пушек и 5, 2, 1 и 1/2-пудовых орудий (т. е. мортир и единорогов) по ¼ фунта, а для 12, 6-фунтовых пушек и ¼-пудовых единорогов по 1/8 фунта сала или жира. Крепостные ружья смазывались деревянным маслом.

Для свободного перемещения поворотных платформ смазывались салом три раза в год роульсы и коробки, в которых они крепились, там же, где их не было, смазывались колоды и погонные брусья.

Принадлежности орудий, находящихся на верках крепости, полагалось хранить не при орудиях, а в цейхгаузах вместе с лафетами.

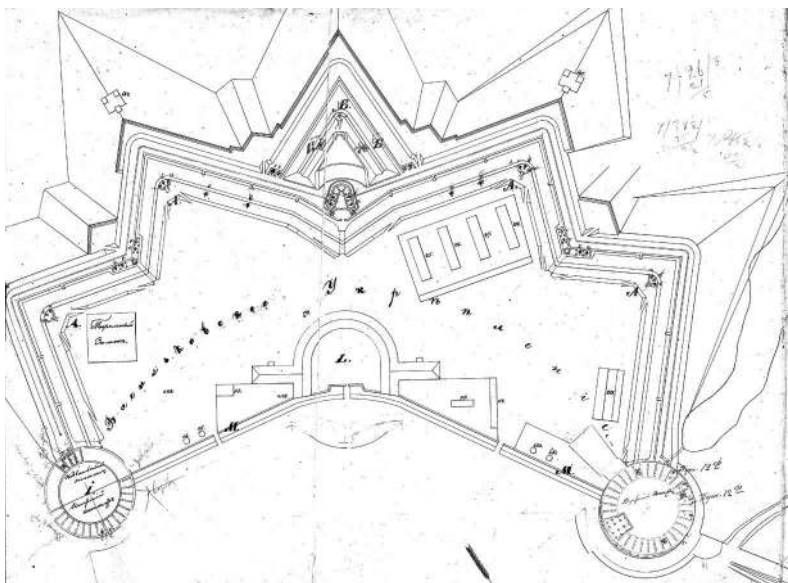
Железные подъемные винты и роульсы с коробками крепостных лафетов, хранящихся в цейхгаузах, полагалось смазывать топленным говяжьим салом один раз в год.

Лафеты и поворотные платформы в том случае, если их дерево будет признано негодным, разрешалось заменять на открытых батареях сухопутных крепостей через 25 лет, а в казематах через 30 лет. Причем оговаривалось, что хоть лафетам из сосны установлен срок службы в 15 лет, а принадлежностям, также изготовленным из сосны – 20 лет, но они заменяются только в том случае, когда придут в негодность по освидетельствованию.

Согласно «Правил...» с началом боевых действий артиллерийский гарнизон крепости формировался из расчета, чтобы на каждое орудие приходилось по три артиллериста. Это обеспечивало наличие одного артиллериста при орудии в каждую смену. Остальной орудийный расчет набирался из пехотного гарнизона. При количестве орудий в крепости более 400 полагалось иметь 50–60 лаборатористов, если орудий было от 200 до 400, то лаборатористов нужно было 30–40 человек, а при количестве орудий в 100–200 лаборатористов нужно было 20–25 человек. Для замены поврежденных лафетов в составе охранительного вооружения полагалось иметь их на 10% больше от штатного количества орудий, для оборонительного вооружения надо было иметь лафетов на 33% больше от штата. Для полевых орудий, предназначенных для вылазок, полагалось иметь двойное количество лафетов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 800, д. 322, л. 67–73 об.
2. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 2, л. 9.
3. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 24, л. 20.
4. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 22, л. 1.
5. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 13, л. 41.
6. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 24, л. 21.
7. Правила для вооружения крепостей и укреплений: А) Сухопутных неприбрежных Б) Прибрежных приморських. – СПб: тип. Артиллерийского Департамента Военного Министерства, 1844.
8. Руководство для артиллерийской службы. – СПб: тип. Артиллерийского Департамента, 1853.
9. Резвой О. Артиллерийские записки, часть первая / О. Резвой – СПб: тип. Фишера, 1844.
10. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. Том XIX. Отделение первое. От № 17472-18572. – СПб: тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1845.
11. Широкопад А. Б. Энциклопедия отечественной артиллерии / А. Б. Широкопад. – Минск: Харвест, 2000.

Рис. 1. Киевская крепость. По Киевской крепости. О предполагаемом временном вооружении крепости, 1847 г. Размещение артиллерии в Васильковском укреплении. Размещение артиллерии в основном соответствует правилам размещения охранительного вооружения (ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 2, л. 9).

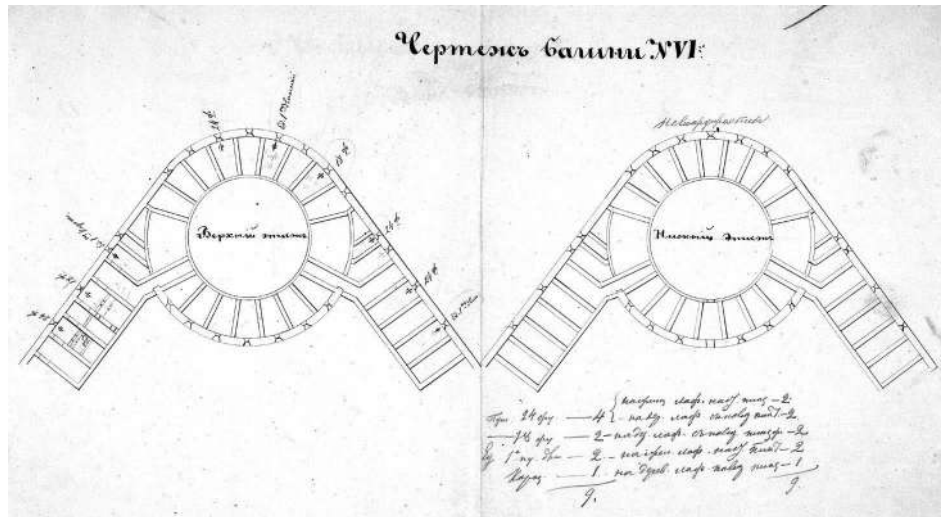

Рис. 2. Киевская крепость. Размещение вооружения в башне № 6, дата не указана (ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 24, л. 20).

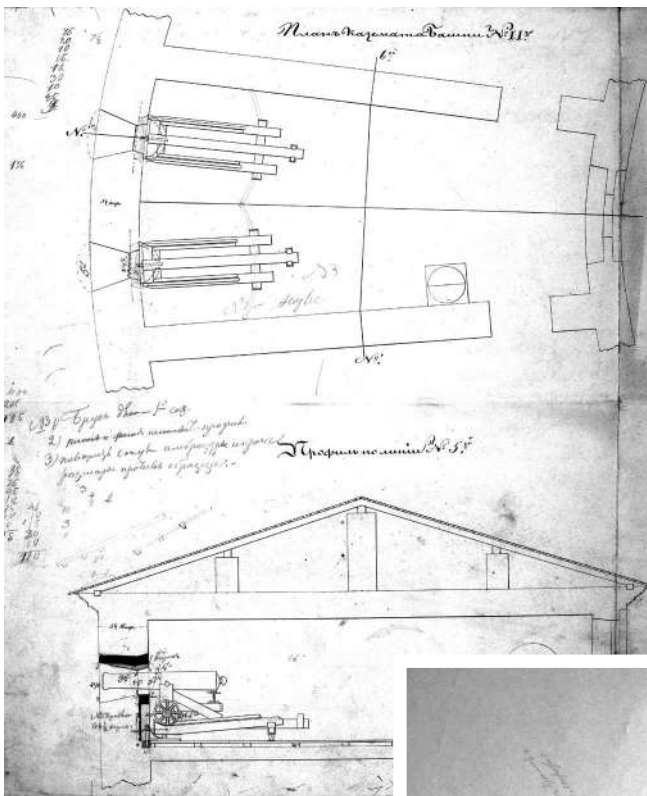
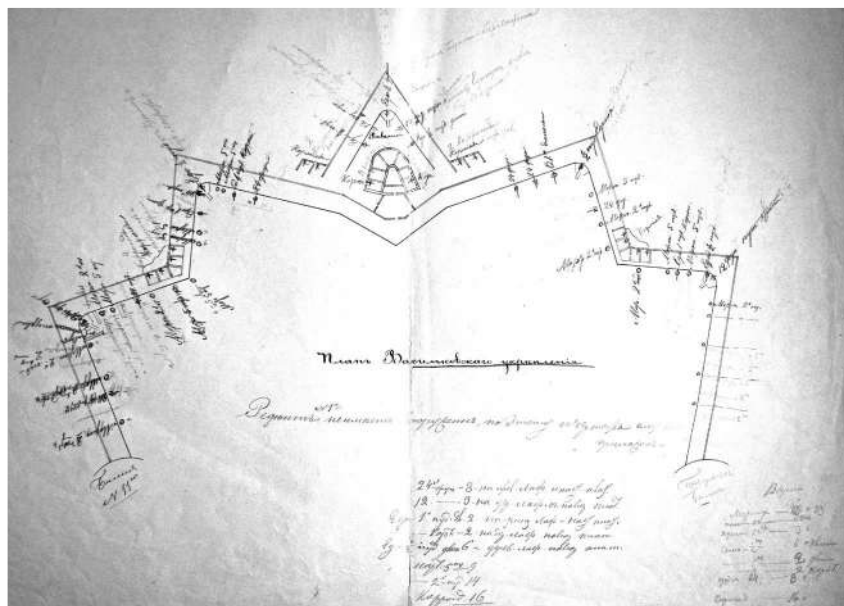
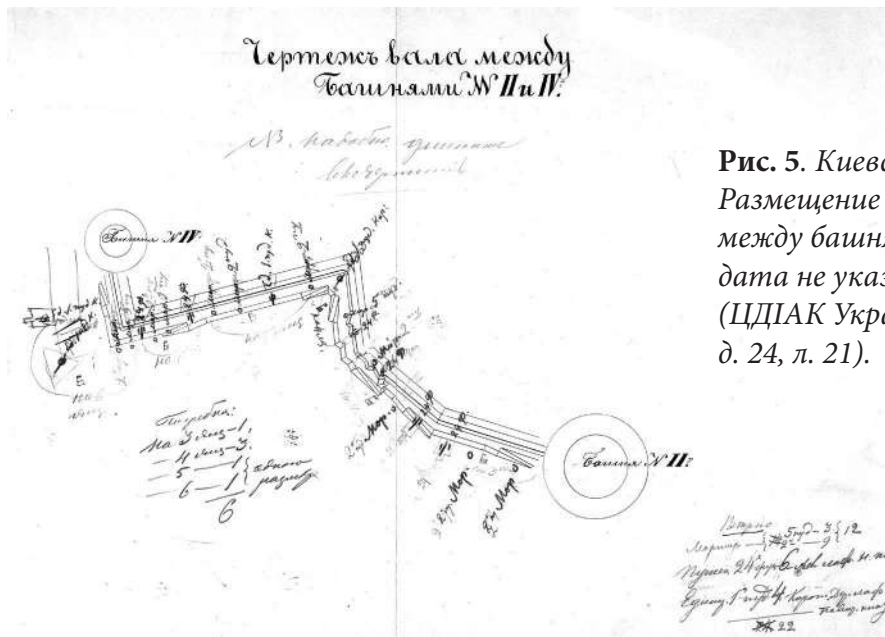

Рис. 3. Киевская крепость. План каземата башни № 2 с показанием переделки амбразур и размещением орудий, 1850 г. (ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 22, л. 16).

Рис. 4. Киевская крепость. План размещения артиллерии в Васильковском укреплении (размещение артиллерии в башнях показано на других планах), дата не указана (ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 13, л. 41).

Рис. 5. Киевская крепость. Размещение артиллерии на вале между башнями № 2 и № 4, дата не указана (ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 24, л. 21).

Рис. 6. Севастополь, Крымская война. Русская артиллерия на высоких крепостных лафетах, установленных на поворотных платформах.

Рис. 7. Кронштадт, укрепления Северной стороны. Карронады и пушки на высоких крепостных лафетах, установленные на настильных платформах, оборудованных поворотным брусом (рисунок из книги А. А. Раздолгин, Ю. А. Скориков «Кронштадтская крепость». – Л.: Стройиздат, 1988).

Рис. 8. Картина Григория Шукаева «Бой на Малаховом кургане». Картина прекрасно показывает оборудование огневых позиций русской артиллерии на Малаховом кургане при обороне Севастополя в Крымскую войну. Морские пушки установлены на настільних платформах, причём даже без поворотних брусьев.

Рис. 9. Лафет Венгловского для 18-фунтовой пушки. г. Чернигов, Детинец.

Рис. 10. Лафет Венгловского. Клейма, обозначающие, что лафет предназначен для 18-фунтовой пушки.

СПОСТЕРЕЖНІ ПУНКТИ ЛІНІЇ АРПАДА

У статті висвітлено особливості будови, типи та принципи розміщення на місцевості спостережних пунктів лінії Арпада.

Ключові слова: спостережний пункт, бронециліндр, залізобетонний ковпак, сховище, вузол оборони, опорний пункт, лінія Арпада, Карпати.

Обов'язковою частиною будь-якої системи фортифікації є спостережні пункти – спеціально обладнані місця, з яких здійснюється спостереження за дією супротивника, своїх та сусідніх підрозділів під час підготовки та ведення бойових дій.

До спостережних пунктів висуваються вимоги щодо посиленого маскуванню, бо в разі їх виявлення супротивник намагатиметься сконцентрованим вогнем артилерії уразити споруди та пристрої. Уламки, вибухова хвиля, пил та газу унеможливають або ускладняють огляд за місцевістю.

Як обов'язковий елемент у системі довготривалої фортифікації спостережні пункти різних типів присутні і на лінії Арпада. Нині за результатами польових досліджень у межах Закарпаття можна виокремити наступні типи споруд:

- двоказематні спостережні пункти з бронециліндрами;
- два спостережні пункти з бронециліндрами або бронековпаками, що є оголовками комплексу підземних сховищ та складів у Верхньограбівницькому вузлі оборони;
- шестикутні залізобетонні ковпаки на чотири або шість амбразур.

Найбільшого поширення в угорській фортифікації часів другої світової війни у Карпатах набули споруди з розмірами 600×400 см, в яких встановлено бронециліндр як головний конструктивний елемент для безпечного спостереження. Спільним у цих будівлях є наступні елементи: кімната розмірами в межах 250×200 см, восьмикутне в плані приміщення під бронециліндром, скоб-трап та бронециліндр. Обидва каземати мають сполучення між собою і свої окремі виходи назовні.

Спостережним спорудам такого типу притаманні відмінності в компонованні. Ці відмінності полягають у місці розміщення бронециліндра та головної кімнати (ці елементи можуть бути як з лівої, так і з правої сторони відносно фронту), у місці розташування входу до головної кімнати та в наявності чи відсутності підпірної стінки біля цього входу. Відмінності зумовлені прилаштуванням кожної споруди до місцевості з метою: досягнення найкращого огляду головного напрямку спостереження, покращення захисних властивостей споруди, дотримання маскуванню для безпечного спостереження та скритного підходу до неї.

Нині в межах Закарпаття виявлено залишки дев'яти залізобетонних спостережних пунктів, в конструкції яких був присутнім бронециліндр. Вони наявні в наступних вузлах оборони: два об'єкти в Жорнавському та три в Сольському на Ужгородському напрямку, по одному в Майданівському (с. Сойми) на Хустському напрямку та в Керешмезькому (с. Ясіня), що на Рахівському напрямку.

У Жорнавському вузлі оборони обидва спостережні пункти розташовані на правому березі річки Уж, на відстані 70 м один від одного з перевищенням у 22 м. Одну зі споруд встановили майже на вершині пагорба, що займає головний опорний пункт. Бункери мають бронециліндр з лівої сторони (відносно орієнтації до фронту або в західній частині споруди (фото 1) та підпірну стінку, яку встановили для запобігання обвалу ґрунту на вхідну частину будівлі (рис. 1). З цих об'єктів повинно проглядатися селище Жорнава, долина річки Уж, опорний пункт на протилежному березі, залізниця, шосе та мости. Наразі встановити якість огляду неможливо через значну рослинність.

Сольський вузол оборони має три спостережні пункти, що є найбільшою кількістю в порівнянні з іншими ділянками оборони на Закарпатському відрізку лінії Арпада. До того, ці споруди з різним компонуванням.

Дві споруди розташовані на лівому березі річки Уж в опорному пункті, що займає пагорб з висотою 402,8 м, на відстані 14 м одна від одної з перевищенням у 9 м. Спільним у будові цих бункерів є вхід до головного приміщення з торця – поруч та вздовж підпірної стінки. У нижньому об'єкті бронециліндр розмістили з правої сторони (фото 2) з метою спостереження за сусіднім схилом та стежкою в яру, що йде на хребет Явірник та в тил вузла оборони. Друга споруда розташована майже на вершині пагорба. Бронециліндр у цьому спостережному пункті змонтували зліва (фото 3) з метою огляду на селище Сіль, долину річки Уж, передпілля та двох опорних пунктів на протилежному березі.

Спостережний пункт, що перебуває в одному з опорних пунктів правого берега річки Уж, має бронециліндр зліва і, відповідно, головне приміщення з правої сторони (рис. 2). Таке компонування зумовлене необхідністю контролювати рокади до селищ Стричава та Княгиня. Також з місця розташування будівлі в східному напрямку добре видно селище Сіль та долину річки Уж, а на півночі – селище Княгиня (рис. 3). До особливості конструкції цього спостережного пункту можна додати наявність східців з бутової кладки, що змонтовані праворуч торця споруди і які ведуть на бруствер (фото 4).

У Майданівському вузлі оборони (селище Сойми) спостережний пункт схований на зворотному від фронту схилі пагорба, на вершині якого розташований передовий опорний пункт. Зі споруди можна спостерігати тільки за рокадною дорогою Воловець–Міжгір'я, річкою Рипинка та за своїми позиціями в тилу. Спостереження за головним напрямком – долиною річки Ріка та дорогою, що веде до Турунського перевалу, неможливе (рис. 4). Таке незвичне розміщення об'єкту вплинуло на його компонування. Бронециліндр змонтовано зліва, а з метою безпечного та скритного підходу до бункера вхід до головного приміщення розмістили в торці і, через відсутність у споруди підпірної стінки, посунули далі від схилу (рис. 5).

На сьогодні в найбільш задовільному стані серед спостережних пунктів на терені Закарпаття є об'єкт у Керешмезькому вузлі оборони, що в селищі Ясіня. Ця споруда розташована на правому березі річки Чорна Тиса на тилкових позиціях одного з опорних пунктів. З бункера добре видно сусідній опорний пункт на горі Костянка, що на протилежному березі, центр селища Ясіня, залізницю, дорогу від Татарського перевалу до Рахова і прилеглі до перевалу гори.

Споруда має зовнішні габарити 600×400 см і компонування, в якому бронециліндр змонтовано в правій частині споруди. Покриття, що завтовшки 100 см, посилене дев'ятьма рейками. Між ними вставлені залізні листи товщиною 3 мм, які виконують функцію протидкольного захисту. Напольна стінка завтовшки 150 см. Головне приміщення розміром 250×200 см та висотою 185 см. Потрапити до цього приміщення можна із зовні, де вхід з дверною рамою завширшки 65 см зробили в лівій частині фасаду, а також з каземату для спостереження, звідки веде прохід завширшки 75 см (рис. 6).

До приміщення для спостерігача ззовні веде вхід з дверною рамою, що розташований у правій частині фасаду споруди. Приміщення в плані має восьмикутну форму з довжиною сторін від 36 до 49 см. До однієї з стінок прилаштовано скоб-трап, що змонтований зі скоб розмірами 31×14 см та завтовшки 2 см.

Найбільш оригінальним елементом не тільки споруд лінії Арпада, але і фортифікації XX століття є бронециліндр для спостереження із зовнішніми розмірами 135×155 см. В нижній частині бронециліндр завтовшки 50 мм, але поступово його товщина збільшується до гори і складає у верхній частині максимум 100 мм. Ця конструкція спирається на своєрідні виступи стінок каземату, що утворюють в плані фігуру, близьку до октагона (фото 5, 6). Бронециліндр технічно нічим не закріплений до споруди. Під час будівництва об'єкта

залишали шахту глибиною 135 см, в яку з часом ставили бронециліндр з подальшим заливанням розчину цементу в проміжки, що утворилися.

Найбільше питань виникає стосовно технічної можливості здійснювати спостереження безпосередньо з бронециліндру. У деяких інформаційних джерелах присутні опис та схема спостережного пункту з бронециліндром діаметром 125 см (рис. 7). Цю споруду названо командним пунктом, і в неї каземати не поєднані між собою. На сьогодні бункер з таким плануванням не знайдено. Відомо тільки, що цей спостережний пункт існував у Жорнавському вузлі оборони [3, с. 92]. У виданнях сказано: «*Оригинальное решение имел КП с бронецилиндром для наблюдения. Он состоял из двух изолированных одно от другого помещений. Меньшее (1,9×2,9) являлось коммутаторной, где сосредоточивалось управление связи. Другое помещение являлось собственно командным пунктом; оно было приспособлено к наблюдению посредством установки в перекрытии бронецилиндра с подъемным люком, позволявшим вести наблюдение непосредственно или при помощи инструментов*» [2, с. 36]. На схемі показано люк, що насаджений на вісь, яку змонтовано посередині бронециліндра. При розмірах горловини 37 см ця вісь не даватиме змоги візуального спостереження. На сьогодні ніяких технічних пристроїв, які надавали б уявлення про механізми функціонування бронециліндра, не збереглося. Лише помітно, що у верхній частині, навколо горловини, зроблено жолоб завглибшки 5 см, який, скоріше за все, слугував пазами для герметичного прилягання люка до бронециліндра (фото 7).

На деякі елементи конструкції будівлі варто звернути увагу. Це отвір для вентиляційної труби та ніша для монтажу засобів зв'язку в стінках великого каземату, а також східці, що прилягають по обидва боки до споруди і ведуть на бруствер для візуального спостереження.

Спостережні пункти, що з бронециліндрами, добре прилаштовані до місцевості в сенсі маскуванню та зручності їх використання. Так, з метою маскуванню і додаткового захисту від настільного вогню артилерії в Жорнавському, Сольському та Керешмезькому вузлах оборони для бункерів цього типу було викопано котловани. Покриття споруд висунуто над рівнем земної поверхні усього на 30–50 см.

Недоліком цих споруд, як і більшості споруд лінії Арпада, є відсутність будь-якого конструктивного захисту входу до бункера та відсутність фільтро-вентиляційного обладнання.

У системі підземних сховищ Верхньограбівницького вузла оборони два з п'яти виходів на поверхню також виконували функцію спостережних пунктів [4]. З них здійснювався візуальний контроль за стратегічною дорогою Львів–Мукачево, що йде через перевал Уклин, та за передпіллям вузла оборони.

Ці два оголовки, що на відстані 87 м один від одного та з перевищенням у 10 м, мали приблизно однакові розміри – 950×650 см та товщину стінок 80–100 см. Вони займають найвище положення серед інших оголовків Верхньограбівницького підземного комплексу. Їх можна вважати найбільшими спостережними пунктами лінії Арпада на терені Закарпаття (фото 8). Нині від цих об'єктів залишилися лише руїни, на яких чітко помітно відбитки від конструкцій циліндричної форми, будь то бронекорпуси чи бронециліндри.

Чотири залізобетонних ковпаки за формою в плані правильного шестикутника належать до класу легких споруд і розташовані в опорних пунктах Русько-Мокринського вузла оборони. Це найменші й найпростіші за конструкцією спостережні пункти лінії Арпада, які налічували від чотирьох (рис. 8) до шести амбразур, з яких, відповідно, здійснювався огляд території сектором від 270° до 360°. Ці споруди заввишки близько 200 см, з довжиною граней 55–60 см, висотою приміщення 170 см, товщиною стінок 16 см і покриттям 24 см. Вхід до спостережного пункту розміром 42×110 см [1, с. 266]. Споруда з такими характеристиками розрахована на перебування в ній одного спостерігача.

У журналі «Военно-инженерный журнал» № 5–6 за 1945 р. згадується споруда з чотирма гранями та загальними габаритами, близькими до шестикутного ковпака [2, с. 36]. На сьогодні подібний об'єкт не виявлено.

Спостережні пункти лінії Арпада завдяки своїм захисним властивостям, що розраховані на протидію влучання снарядів дрібного та середнього калібру, також могли виконувати функцію командних пунктів і сховищ.

Нині ці бункери є унікальними пам'ятками військово-інженерної справи. Спостережні пункти, як і інші довготривалі споруди лінії Арпада, потребують дбайливого ставлення до себе з боку місцевого населення та захисту від мисливців за металами. Так, у Сольському вузлі оборони в бункері, що на правому березі річки Уж, мародерами знищено залишки бронециліндра, скоб-трап та противідкол. Через подібні випадки споруди необхідно негайно брати під охорону місцевими органами влади як пам'ятки історії та як реліквії, що нагадуватимуть майбутнім поколінням про події Другої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Зимницький П. Легкі споруди лінії Арпада / П. Зимницький // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. VII Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – С. 265–270.
2. Игнатов О. Инженерное оборудование местности на линии «Арпада» / О. Игнатов, А. Кузнецов // Военно-инженерный журнал. – 1945. – № 5–6. – С. 32–39.
3. Филоненко Н. В. Крах агрессора: разгром советскими войсками 1-й венгерской армии в Карпатах осенью 1944 г.: монография / Н. В. Филоненко. – Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2017. – 229 с.
4. Центральный архив Министерства обороны РФ, ф. 4 УФ (244), оп. 3000, д. 633.

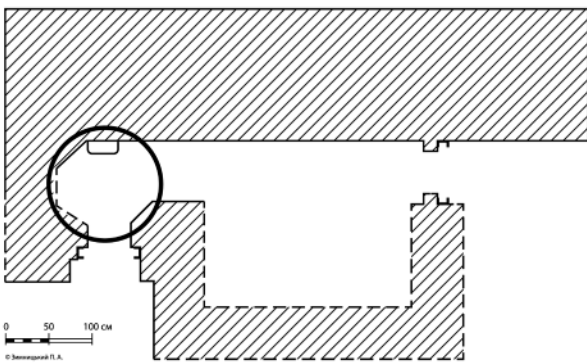

Рис. 1. Схема спостережного пункту Жорнавського вузла оборони.

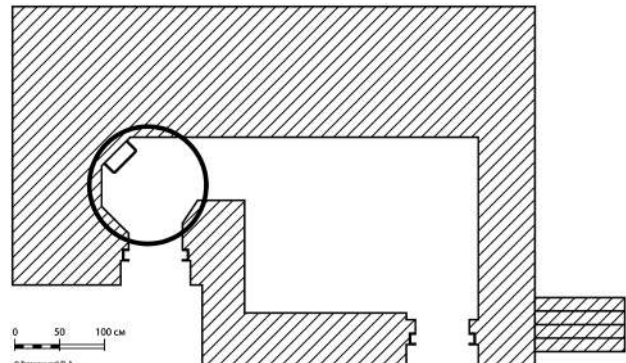

Рис. 2. Схема спостережного пункту Сольського вузла оборони.

Рис. 4. Схема розміщення спостережного пункту в Майданівському вузлі оборони.

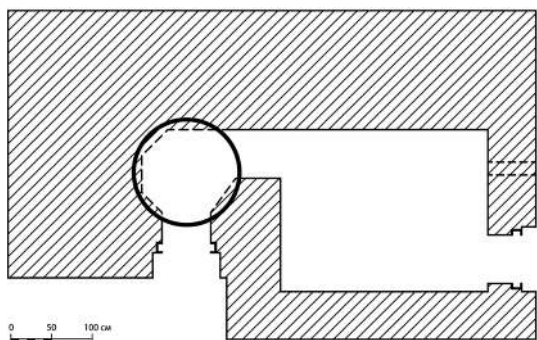

Рис. 5. Схема спостережного пункту Майданівського вузла оборони.

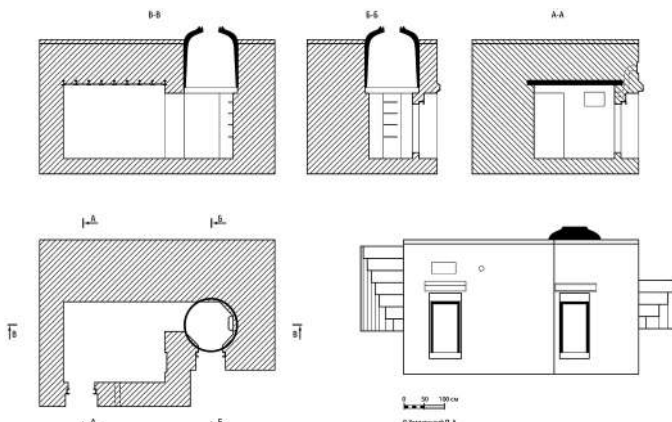

Рис. 6. Схема спостережного пункту Керешмезького вузла оборони.

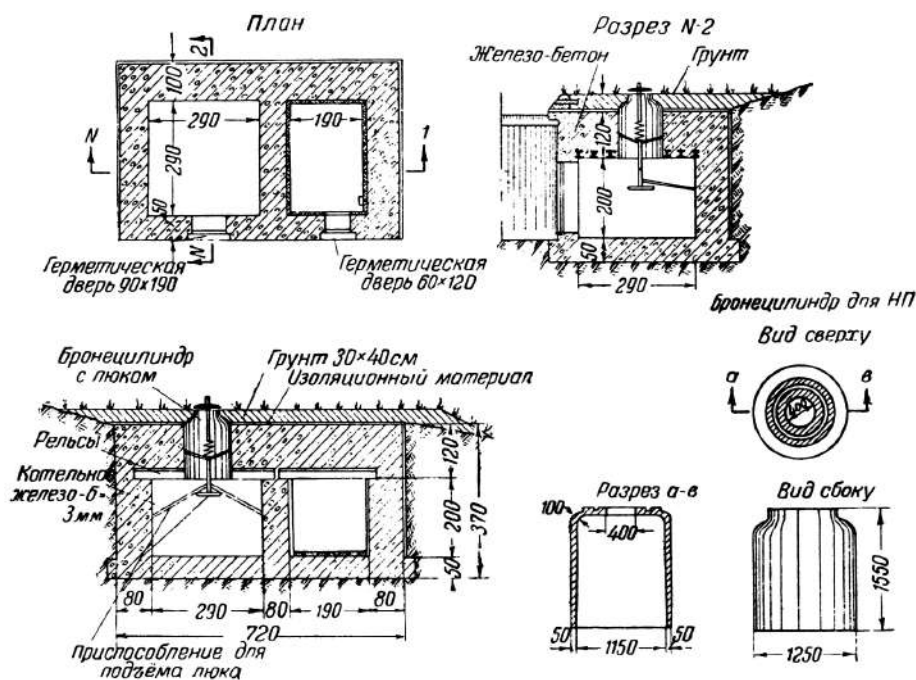

Рис. 7. Схема спостережного пункту лінії Арпада (Военно-инженерный журнал, 1945, № 5-6).

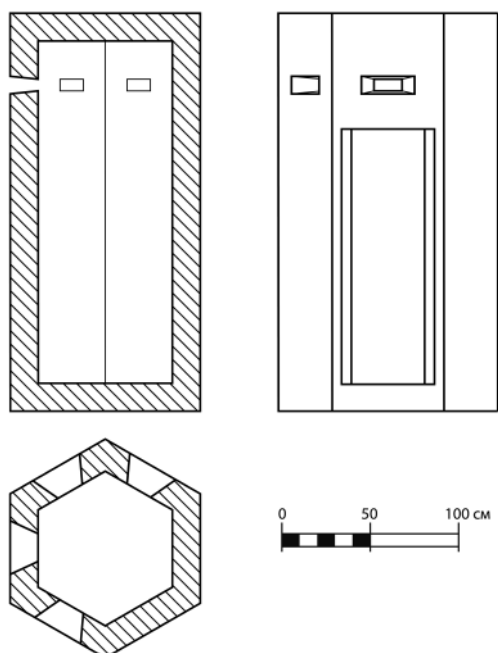

Рис. 8. Схема спостережного пункту з чотирма амбразурами в Русько-Мокринському вузлі оборони (за матеріалами: ЦАМО РФ, ф. 4 УФ (244), оп 3000).

Фото 1. Руїни спостережного пункту Жорнавського вузла оборони.

Фото 2. Руїни спостережного пункту Сольського вузла оборони. Лівий берег річки Уж.

Фото 3. Руїни спостережного пункту Сольського вузла оборони. Лівий берег річки Уж.

Фото 4. Спостережний пункт Сольського вузла оборони. Правий берег річки Уж.

Фото 5. Приміщення для спостерігача в спостережному пункті Керешмезького вузла оборони.

Фото 6. Приміщення для спостерігача в спостережному пункті Сольського вузла оборони. Правий берег річки Уж.

Фото 7. Верхня частина броньциліндра спостережного пункту Керешмезького вузла оборони.

Фото 8. Руїни оголовку системи підземних сховищ та складів у Верхньограбівницькому вузлі оборони.

Максим Ющенко,
ГО «КИУР»,
Łukasz Kozdrój,
GB «Kriepost».

ДОВГОЧАСНІ ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ СМУГИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРІПЛЕНИХ РАЙОНАХ ЛІНІЇ МОЛОТОВА

Стаття присвячена опису типів довгочасних фортифікаційних споруд, які будувалися в опорних пунктах смуги забезпечення укріплених районів «лінії Молотова». Вони є цікавим прикладом польової спрощеної довгочасної фортифікації, яка знайшла практичне застосування в ході Другої світової війни.

Ключові слова: укріплений район, смуга забезпечення, батальйонний район оборони, опорний пункт, мала польова довгочасна фортифікаційна споруда, ДФС для протитанкової гармати, ДФС для станкового кулемета.

Будівництво укріплених районів (далі – УР) у СРСР з 1928 по 1941 роки відбувалось в два періоди, кожен з яких відображав зміни в уявленнях про УР та структуру його оборони, а також розвиток типів довгочасних фортифікаційних споруд (далі – ДФС) [10, с. 249–256]. В цій статті представлено інформацію про один з елементів УРу – смугу забезпечення, або передпілля (предполье – рос.), та застосовані в ній типи ДФС.

Оцінка можливостей оборони укріплених районів першого періоду будівництва (1928–1937 рр.) показала, що застосована система оборони з єдиної головної смуги є недостатньою, а відкладання будівництва передових позицій (смуги забезпечення) та тилових позицій на мобілізаційний період – помилкове. Тому у 1940 році було прийняте рішення про будівництво смуги забезпечення перед фронтом головної смуги оборони УРу заздалегідь в мирний час, в тому числі застосовуючи в ній залізобетонні та кам'яно-бетонні ДФС спрощених типів [6].

Наказ про будівництво УРів на новому західному державному кордоні СРСР був підписаний Наркомом оборони маршалом С. К. Тимошенко 26 червня 1940 року. Це будівництво стало новим етапом другого періоду будівництва, який розпочався ще у 1938 році і був перерваний восени 1939-го через зміну західного кордону СРСР. Будівництво головної смуги оборони за планами мало тривати щонайменше до 1942 року, а друга смуга оборони мала бути закінчена у 1945 році [13, с. 26, 35]. Після проведення рекогносцировки та визначення розташування головної смуги оборони УРів, почалися також роботи по рекогносцировці смуги забезпечення. Зазвичай схеми розташування районів оборони «спускали з гори», зі штабу округу, а виконавці на місцях лише уточнювали їх на місцевості. До робіт по будівництву смуги забезпечення залучалися війська, призначені для прикриття державного кордону та розквартировані в прикордонних районах.

Смуга забезпечення охоплювала місцевість між лінією державного кордону та головною смугою оборони УРу. Призначенням смуги забезпечення було блокування всіх шляхів, що вели вздовж кордону та в глибину території, а також ділянок місцевості, прохідних для піхоти і техніки. Головним завданням було зв'язати боєм ворога, що перетнув кордон і не дати йому можливість швидко просунутися до головної смуги оборони УРу. Суцільною смугою забезпечення не була, бо в деяких місцях ділянки УРів розташовувалися практично впритул до лінії кордону, а також були ділянки місцевості, які в першій черзі будівництва смуги забезпечення не укріплювали. Наприклад, в межах Володимир-Волинського УРу смугу забезпечення почали будувати восени 1940 року навпроти флангів УРу, де будівництво опорних пунктів (далі – ОП) головної смуги мало розпочатися лише навесні 1941 року. Центральна ж частина УРу, в основному зведена в сезон 1940 року, мала перед собою значно слабше розвинуту смугу забезпечення, без залізобетонних ДФС [1, с. 39; 9, с. 296, 299, 300].

Це було зроблено для того, щоб більша частина кордону була прикрита укріпленнями і не було ситуації, коли на одних ділянках є і ОП смуги забезпечення і ОП УРу, а на сусідніх взагалі нема укріплень.

Основним структурним елементом смуги забезпечення був батальйонний район оборони (скорочено – БРО, у 1941 році замість БРО інколи вживають термін «вузол оборони»), який складався з 3–4 ротних опорних пунктів (РОПів), розташованих у шаховому порядку. Кожен БРО повинен був займатися стрілецьким батальйоном зі складу дивізії, яка розгорталася вздовж кордону в цій місцевості, згідно з планом прикриття [2, с. 195, 213]. Опорні пункти, як правило, мали між собою візуальний і вогневий зв'язок, мав він бути також і між сусідніми БРО.

Типовий ротний опорний пункт складався з певного набору різноманітних фортифікаційних споруд, кількість та розташування яких на місцевості вирішувалося командуванням індивідуально для кожного випадку, залежно від умов місцевості та тактичних задач. Перелік споруд містився у відомості оборонних споруд РОПу та виглядав наступним чином (кількість споруд вказувалась в окремому стовпчику, якщо таких споруд в РОПі не було – ставився прочерк):

1. Залізобетонний каземат для 45 мм гармати.
2. Залізобетонний каземат для станкового кулемета.
3. Напівкапонір кулеметний, дерево земляний.
4. Протиосколкове гніздо для 76 мм гармати.
5. Протиосколкове гніздо для 45 мм гармати.
6. Протиосколкове гніздо для станкового кулемета.
7. Вогнева точка, що ховається (СОТ – рос.).
8. КСП (командно-спостережний пункт) командира батальйону.
9. КСП командира роти/взводу.
10. КСП командира батареї.
11. Стрілецькі окопи.
12. Мінометні окопи.
13. Гранатометні окопи.
14. Важкі сховища.
15. Легкі сховища.
16. Патронні пункти.
17. Дротяні загородження в три кола.
18. Ескарпи.
19. Протитанкові рови.
20. Надовби.
21. Ходи сполучень криті.

Типові проекти дерево-земляних, залізобетонних та кам'яно-бетонних ДФС, що були застосовані в РОПах смуги забезпечення, були розроблені в 1940 році на основі зразків, зібраних в книзі «Наставление для инженерных войск. Полевые фортификационные сооружения (ПФ-39)»[4]. Вочевидь, набір нових проектів помітно відрізнявся від наведених у ПФ-39, тому що в настанові відсутні зразки більшості варіантів вогневих споруд, які реально будувалися і описані в цій статті нижче. Також у ході досліджень не було знайдено жодного спостережного пункту, сховища та кількох інших споруд, наведених в ПФ-39 [4, с. 16–78].

На відміну від величезного різноманіття типів ДФС для головної смуги оборони прикордонних УРів, для польових рубежів, в т. ч. і смуги забезпечення, військові інженери розробили меншу кількість типів споруд максимально простої конструкції. Але зі спогадів і документів відомо, що сам процес розробки проектів простим не був і проблеми виникали до самого початку бойових дій. Наприклад, у Виборзькому УРі ситуація виглядала так

(зі спогадів генерал-майора В. В. Кірпічнікова, колишнього командира 43-ї стрілецької дивізії): «...майже весь 1940-й рік пішов на роботи по укріпленню кордону. Часто витрачена праця та час пропадали даремно, через неодноразову зміну типів та конструкцій. Перший час споруди будували по старій конструкції та багато амбразурні. Коли їх збудували достатню кількість, то надіслали нові типи, головним чином одно амбразурні напівкапоніри, з розташуванням їх на зворотних схилах з вогнем фланкуючої дії. Амбразури були вкрай низькі та вузькі. Ширина амбразур не переважала 40 сантиметрів. Всі збудовані раніше споруди були забраковані.

Коли роботи по будівництву споруд по цій конструкції були в самому розпалі, то вийшло те саме, що і в минулого разу. Ця конструкція була оголошена також несучасною, головним чином через малий сектор обстрілу та сліпість. Таким чином надійшли нові креслення, що збільшували сектор обстрілу в глибину та по фронті і припускали можливість кількох амбразур. Пізніше почалася будова залізобетонних споруд, між іншим конструкція також змінювалась двічі» [8].

Типова мала польова ДФС для смуги забезпечення мала лише один каземат, в якому розташовувалося озброєння. Зовнішні габарити споруд були в межах від 5×6 метрів найменші кулеметні, до 8×8 метрів – найбільші двоамбразурні кулеметні. Гарматні споруди також вписувалися в ці габарити. Такі незначні розміри споруд дозволяли легко прилаштувати їх до складок рельєфу, роблячи малопомітними. Фланкуючі ДФС мали біля амбразури підпірне крило (орільон), призначений для підтримання ґрунту та прикриття амбразури. В стіни споруд вмуровувалися кутки, рейки вузькоколієк, або просто арматура, що кінцями стирчали назовні – до них кріпився каркас для маскувальної сітки.

В ДФС смуги забезпечення мало застосовуватись лише штатне озброєння стрілецьких частин, без спеціальних казематних установок. В кулеметних ДФС передбачалося застосувати станковий кулемет системи Максима (два, якщо було дві амбразури), або за його нестачі – ручний кулемет ДП-27. В гарматних спорудах мала встановлюватись 45 мм протитанкова гармата. Гарнізони ДФС складалися з розрахунків, які обслуговували озброєння. Вхід у каземат закривався металевими броньовими дверима або частіше дерев'яними, окутими бляхою. В гарматних ДФС двері зовні не були прикриті, в кулеметних ДФС двері були прикриті прямим наскрізником – коротким коридором, монолітним з усією спорудою. Він призначався для захисту дверей від прямої дії ударної хвилі та осколків від вибуху.

Споруди будувалися з розрахунку на здатність витримати пряме влучання снаряду певного калібру. Для цього залізобетонні ДФС мали арматурну сітку в стінах та покритті, саме покриття укладалося на двотаврові балки зі вставленими між ними листами котельного заліза. У внутрішню поверхню стін каземату була вмурована сітка «рабиця», призначена утримувати від відколу в каземат шматків від стіни, що могло статися під час обстрілу. В залізобетонних одноамбразурних кулеметних ДФС каземат зазвичай мав внутрішні розміри 2×2 метри, товщина стін складала 120 см – амбразурна стіна та 100 – тильна, товщина покриття 120 см. Двоамбразурний капонір мав каземат 3×2 метри, двоамбразурна ДФС фронтально-косоприцільного вогню мали розміри каземату 3,5×2 метри. В гарматних спорудах каземат мав розміри 278–294 на 270–280 см, товщина стін складала 175 см по амбразурі, 120 см бічна, 100 см тильна, товщина покриття 120 см. Такі залізобетонні товщі були здатні витримати одне пряме влучання снаряду 105 мм гармати та 150 мм гаубиці [4, с. 6].

Кам'яно-бетонні ДФС взагалі не мали арматури в стінах та покритті, стінки були обшиті дошками, прибитими до дерев'яних стійок, що формували каркас споруди. Покриття укладалося на двотаврові балки та листи заліза між ними лише в частині споруд. Чимало споруд мали замість двотаврових балок звичайні дерев'яні колоди, як і в стінах, але вже суцільний ряд. В якості наповнювача в бетоні замість щебню використовували неколоте каміння та дрібні валуни, зібрані в цій же місцевості. Тому кам'яно-бетонні ДФС, хоча і

мали товщі стін, близькі до товщ залізобетонних ДФС, відчутно поступалися в стійкості до снарядів. В кам'яно-бетонних одноамбразурних кулеметних ДФС фронтальної дії каземат зазвичай мав розміри 270×266 см, товщина стін складала 170 см по амбразурі, 100–110 см бічні і тильна, товщина покриття 110–120 см (інколи більше). В гарматних спорудах каземат мав розміри 3,7×3,5 метри, товщина стін складала 170 см по амбразурі, 150 см бічні, 115 тилова, товщина покриття 110–120 см. Ці споруди були здатні витримати пряме влучання снаряду 75 мм гармати та, можливо, 105 мм гаубиці.

Крім РОПів смуги забезпечення, малі польові ДФС були застосовані і на головній смузі оборони УРів, безпосередньо в системі опорних пунктів з повноцінними ДФС. Як мінімум, така практика мала місце в деяких опорних пунктах Осовецького УРу № 66. В системі оборони ці малі польові ДФС виконували допоміжні функції, прикриваючи підходи до великих ДФС, або розташовуючись на флангах ОП чи в стиках між групами ДФС [11, с. 208–233, 310–323]. Але це скоріше виключення, тому що для опорних пунктів головної смуги оборони УРу були розроблені інші типи малих ДФС.

Вони мали броньовий амбразурний короб ПК-4б та казематну кулеметну установку ПСК-2, в казематі містився перископ, сам каземат був газощільний і мав фільтро-вентиляційну установку. Малих споруд для гармат в системі ОП головної смуги оборони УРу не було зовсім, оскільки цілком вистачало гармат казематних установок 45 мм (ДОТ-4) та 76 мм (Л-17) в повноцінних ДФС опорного пункту. А малі польові ДФС взагалі не мали броньового захисту амбразур і не були газощільними.

За результатами багаторічних польових досліджень авторів та їх колег з польської дослідницької групи GB «Kriepost», української ГО «КИУР» та інших помічників, станом на 2018-й рік на «Лінії Молотова» виявлено майже 150 малих польових ДФС. Всі вони представляють шість основних типів залізобетонних та кам'яно-бетонних ДФС:

1. Гарматна ДФС фронтальної дії для 45 мм протитанкової гармати (рос. «орудийный дот» – ОДОТ);
2. Гарматна ДФС фланкуючої дії (напівкапонір) для 45 мм протитанкової гармати (рос. «орудийный полукапонир» – ОПК);
3. Кулеметна ДФС фронтально-косоприцільної дії на дві амбразури (рос. «пулеметный дот» – ПДОТ);
4. Кулеметна ДФС фронтальної дії на одну амбразуру (рос. «пулеметный дот» – ПДОТ);
5. Кулеметна ДФС фланкуючої дії на дві амбразури (капонір), (рос. «пулеметный капонир» – ПК);
6. Кулеметна ДФС фланкуючої дії на одну амбразуру (напівкапонір), (рос. «пулеметный полукапонир» – ППК).

Більшість перелічених вище типів споруд мали варіанти, що відрізнялися деталями, інколи досить помітно. Тому вищевказані шість основних типів діляться щонайменше на півтора десятки варіантів ДФС. Так, гарматна ДФС фронтальної дії для 45 мм протитанкової гармати відома в кількох варіантах – з прямою тильною стінкою, з вузькою амбразурою (на всіх малюнках показано сектор обстрілу з амбразури), та з ограненою тильною стінкою (див. рис. 1, 2 та 3). Гарматна ДФС фланкуючої дії (напівкапонір) для 45 мм протитанкової гармати теж відома в кількох варіантах – з прямим орільоном, із розташованим під кутом, із «дзеркальним» положенням орільону (див. рис. 4 та 5). Кулеметна ДФС фронтально-косоприцільної дії на дві амбразури, мала два «дзеркальні» варіанти планування (див. рис. 6). Кулеметна ДФС фронтальної дії на одну амбразуру та кулеметна ДФС фланкуючої дії на дві амбразури (капонір) варіантів планування не мали (див. рис. 7 та 8). Найбільше варіантів мали кулеметні ДФС фланкуючої дії (напівкапоніри). Найпоширенішим був варіант з орільоном, вентиляційним каналом та з простою амбразурою з гладкими стінками (див. рис. 9). Різновидом його був варіант з амбразурою з внутрішнім розтрубом та віссю для рухомого

лафету (див. рис. 10). Двері могли бути як броньові, так і важкі дерев'яні, міг бути відсутній вентиляційний канал у стіні. В кам'яно-бетонних напівкапонірах зазвичай амбразури були з протирикошетними уступами, також відомо про чотири кам'яно-бетонні ДФС цього типу, без наскрізника перед дверима. Наостанок, відомий єдиний екземпляр споруди, що представляє собою варіант без орільону і він же єдиний – з перископом (див. рис. 11).

Як вже було вказано вище, гарматні ДФС смуги забезпечення були спроектовані для використання стандартної 45 мм протитанкової гармати, яка була на озброєнні кожного стрілецького батальйону. Проект розроблений на основі зразка з ПФ-39 [4, с. 37–38]. Каземат асиметричний – місце для гармати зміщене від центру до правої стінки. В казематі перед амбразурою зроблено бетонну вигородку висотою 60 см, на яку гармату заковували за допомогою підставлених дошок, які після цього прибиралися. Вигородка заповнювалася землею, на яку спиралася колеса гармати. Ствол гармати висувався в отвір амбразури, не виступаючи назовні завдяки товщині стіни. Частина каземату зліва від гармати призначалася для розміщення ящиків зі снарядами. Станини гармати розводилися в бойове положення, для чого в правій стіні каземату була зроблена трикутна в плані ніша, а для лівої станини біля тильної стіни каземату була зроблена поличка.

За проектом все було просто, а в реальності виник несподіваний та дуже неприємний сюрприз. В першій же гарматній ДФС, в яку закотили 45 мм гармату та спробували поставити в бойовому положенні, з'ясувалося, що станини неможливо розвести – сошники впираються в стіни, не входячи в призначені місця. Станини гармати виявилися дещо задовгими, крім того, права ніша була зроблена горизонтальною (в ПФ-39 – під кутом), тоді як станина йшла під кутом, тому не могла увійти в нішу не лише через довжину, а й через кут. Причиною цієї проблеми, імовірно, стала банальна помилка проектувальника, який розрахував габарити каземату під розміри більш ранньої моделі 45 мм протитанкової гармати – моделі зразка 1934 року (тип 19К), тоді як у військах вже знаходилися переважно гармати зразка 1937 року (тип 53К). Різниця між ними була насамперед у колесах різного діаметру (800 мм у 19К та 925 мм у 53К), та іншому положенні осей коліс, що в сумі з іншими факторами, призвело до не вписування гармати в габарити каземату. Ця проблема була удостоєна окремої згадки в постанові Військової Ради КОВО № 0084 від 13.03.1941, «Про план оборонного будівництва КОВО на 1941 рік:

«2. По полевому строительству:

8. Начальнику ИУ КОВО к 1.5.41 г. обеспечить выдачу типовых проектов ФС 5, 6, 12 и 26 армий, разработанных применительно наставлению ПФ-39, согласно типового расчета по директиве Народного Комиссара Обороны №УР/584613сс/ов от 20.2.41 г. и обязательной проверки соответствия ФС габаритам последних образцов вооружения Красной Армии» [7].

В результаті, в усіх гарматних ДФС солдатам довелося вручну ломачами розтісувати праву нішу та стіну зліва над поличкою так, щоб станини гармати можна було розвести. Крім того, в багатьох спорудах є сліди розтісування нижнього краю амбразури з боку каземату. Вочевидь, люлька з противідкатним механізмом під стволом гармати теж впиралася в бетон, не даючи опускатися стволу для стрільби на близькі дистанції.

В кулеметних ДФС, на щастя для проектувальників та солдат, обійшлося без подібних сюрпризів. Застосовували два варіанти влаштування кулемета біля амбразури, яка мала або широкий внутрішній отвір, або вузький, з додатковим внутрішнім розтрубом. У варіанті з амбразурою з широким отвором станковий кулемет встановлювався на простий дерев'яний стіл, приставлений до стіни під амбразурою (див. рис. 10). Кулемет Максима ставили на стіл прямо зі станком Соколова (з коліщатами), віссю обертання була вісь станка Соколова, віднесена назад від амбразури, тому і був потрібен широкий внутрішній отвір амбразури для забезпечення заданого сектору стрільби [4, с. 120]. У варіанті з вузьким внутрішнім отвором конструкція була інша. Амбразура мала додатковий внутрішній розтруб з нішею,

в якій вмуровувалася вісь. Під амбразурною стіною ставився дерев'яний стіл, на якому встановлювали рухому дерев'яну платформу, переднім кінцем одягнуту на вісь в ніші під амбразурою. Вже на цю платформу встановлювався станковий кулемет Максима на станку Соколова [4, с. 121]. Цей дещо громіздкий варіант був зроблений за мотивами старої казематної установки К-31 (станок Горносталяова, рос. П-31). Його перевагою було те, що вісь обертання кулемета була винесена під його дуло, в саму амбразуру, що дозволяло зробити внутрішній отвір амбразури меншим, зберігаючи той же сектор обстрілу, як і в широкого варіанту (див. рис. 11). Це означало меншу імовірність влучання в каземат через амбразуру куль та осколків. Також відомий третій варіант облаштування амбразури, застосований щонайменше у двох кулеметних напівкапонірах смуги забезпечення Брестського УРу. Там внутрішній отвір амбразури виходив у прямокутну нішу, в якій на металевих гаках були закріплені дерев'яні бруси, між якими скоріш за все була зсувна в бік затулка.

Зовнішній розтруб амбразур як у гарматних, так і в кулеметних споруд відомий в двох основних варіантах – з гладкими стінками, або з протирикошетними уступами. Перший варіант зазвичай мають залізобетонні ДФС, другий – кам'яно-бетонні.

Вентиляційного обладнання гарматні ДФС не мали ніякого, вентиляція досягалася завдяки великому отвору амбразури. Частина кулеметних ДФС теж не мала вентиляції, але в більшості кулеметних споруд було передбачено примусову вентиляцію, без використання фільтрів. В казематі розташовувався вентилятор з ручним приводом, який призначався для видалення порохових газів з каземату, інакше від інтенсивної стрілянини розрахунок міг отруїтися пороховими газами в тісному казематі. Вентиляційний канал виходив крізь бічну стіну каземату в наскрізник. А завдяки відкритій амбразурі вентилятор прокачував повітря крізь каземат. Протихімічний захист забезпечували індивідуальні протигазу солдатів.

Вода для охолодження станкового кулемета «Максим» приносилась зовні, або могла зберігатися в кутку каземату у звичайному відрі чи бачку. Спеціального баку для зберігання води не передбачалося. Освітлення – ручними електроліхтарями або гасовими лампами. Зв'язок за потреби – проведенням звичайної польової телефонної лінії, виводів для антени радіостанції в конструкції не передбачено.

Об'єктивно оцінити, наскільки ефективно малі польові ДФС проявили себе в ході бойових дій, досить важко. Застосування одиничних залізобетонних та кам'яно-бетонних ДФС в ОП смуги забезпечення лише підвищувало живучість вогневих засобів і принципово стійкість ОП не могло змінити. Переважна більшість укріплень смуги забезпечення з початком бойових дій 22 червня 1941 року взагалі була порожня і німецькі війська зайняли їх раніше, ніж до них встигли дістатися стрілецькі батальйони ЧА, що по тривозі висувалися з місць свого розквартирування. Виключенням були окремі ротні опорні пункти, на яких працювали солдати, що будували укріплення, або, як у випадку з 87-ю стрілецькою дивізією, від кожного полку якої на позиціях лишилося по одному батальйону з артилерією, після навчань, що відбулися за кілька днів до початку війни [3, с. 162, 163]. Лише там німецькі війська зустріли опір та відбулися бої. Але це все були досить короткі епізоди, описи яких відомі лише із загальних радянських спогадів або лаконічних німецьких рапортів. Зрозуміло, що ДФС нормально діяли лише в загальній системі вогню опорного пункту, а залишені самі по собі, подавлялися за кілька хвилин. Сліди бою були виявлені на частині споруд, також чимало споруд зруйновані, імовірно теж під час бою.

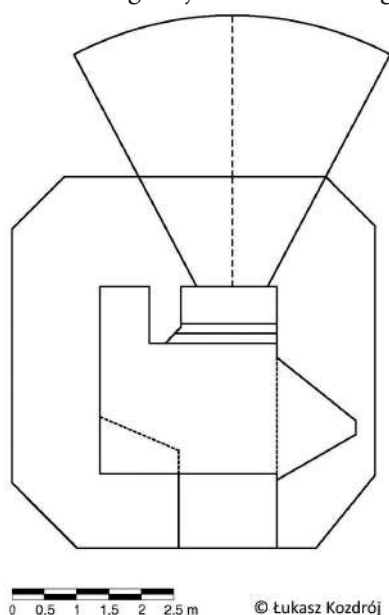
Влітку та восени 1941 року в глибині території СРСР, було розпочато будівництво тилових укріплених рубежів – Ржевсько-В'яземська лінія оборони, Можайська лінія оборони, та інші. На цих рубежах були збудовані сотні, якщо не тисячі спрощених ДФС, зокрема й ті типи, що будувалися в смугі забезпечення [12, с. 246–250], хоча більш поширеними стали малі спрощені споруди зі стандартними казематними системами озброєння з броньовими амбразурними коробами. Продовжувалося будівництво малих ДФС і на інших рубежах

у 1942–1943 роках, вони наводяться в спеціальних настановах по польовій фортифікації, отже практика їх використання в роки війни була поширеною [5, с. 64–70].

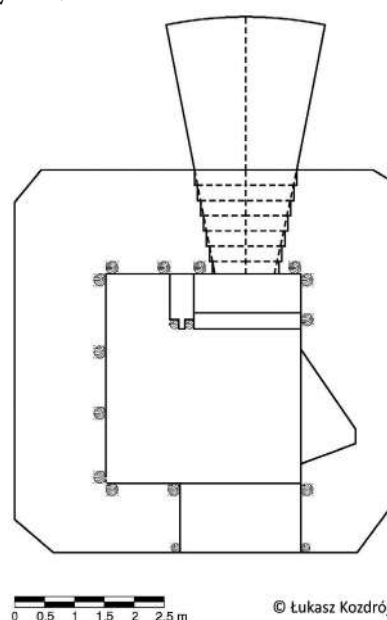
Після закінчення Другої світової війни досвід використання ДФС був проаналізований і погляди на фортифікацію в СРСР дещо змінилися. В 1950–1960 рр. були прийняті в якості основних споруд для польової фортифікації малорозмірні збірні із залізобетонних та металевих елементів різноманітні типи вогневих та інших споруд. Головним фактором живучості таких споруд остаточно стає не здатність витримати пряме влучання снаряду, а малорозмірність і малопомітність споруди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Владимирский А. В. На Киевском направлении. По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне-сентябре 1941 г. / А. В. Владимирский. – М.: Воениздат, 1989.
2. Иринархов Р. С. Киевский особый... / Р. С. Иринархов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2006. – 624 с.
3. Киевский красноснаменный. – М.: Воениздат, 1974.
4. Наставление для инженерных войск. Полевые фортификационные сооружения. (ПФ-39). Государственное военное издательство. Стройиздат Наркомстроя. – Москва, 1941.
5. Наставление для инженерных войск. Полевая фортификация (ПФ-43). Часть вторая: фортификационные сооружения. Военное издательство Народного комиссариата обороны. – Москва, 1946.
6. Протокол №7 заседания Главного военного совета РККА от 21 мая 1938 года. – Электронный ресурс. Режим доступа до ресурсу: http://zwiahel.ucoz.ru/novograd/vojna/protokol_10-07_11.html
7. ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 25, акр. 9–14 зв.
8. Шварев А. Сведения о Выборгском укрепрайоне. 1940-1946 / А. Шварев. – Электронный ресурс. Режим доступа до ресурсу: http://www.aroundspb.ru/vyborgskiy_ukrepaion.html
9. Ющенко М. В. Владимир-Волынский укрепленный район / М. В. Ющенко, А. Л. Крещанов // Крепость Россия. Историко-фортификационный сборник. – 2008. – Вып.3. – С. 292–349.
10. Ющенко М. В. Еволюція структури укріплених районів СРСР на прикладі УР-ів КОВО в 1928-41 рр. / М. В. Ющенко // VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Археологія і Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 249–256.
11. Bujko R. 66 Osowiecki rejon umocniony. 1940-1941. Czesc polnocna / Rafal Bujko, Lukasz Kozdroj, Marcin Kozdroj, Anna Switalska. – Grajewo 2018.
12. Denkschrift uber die Russische Landesbefestigung. – Berlin, 1942.
13. Wesolowski T. „Linia Molotowa” Sowietkie fortyfikacje graniczne z lat 1940-1941 na przykladzie 62 Brzeskiego rejonu umocnionego / T. Wesolowski. – Bialystok, 2001.

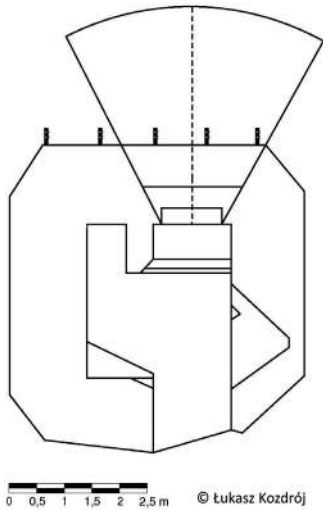

Рис. 1. ОДОТ – гарматна ДФС фронтальної дії для 45мм протитанкової гармати, варіант 1.

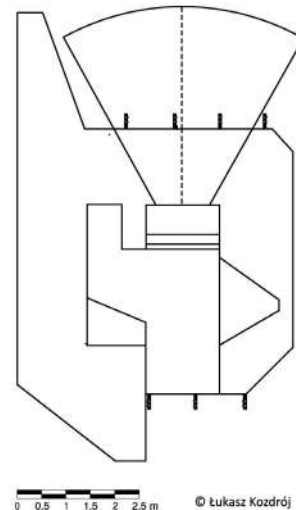

Рис. 2. ОДОТ – гарматна ДФС фронтальної дії для 45мм протитанкової гармати, варіант 2.

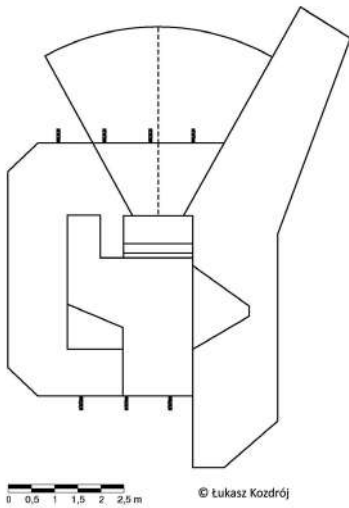

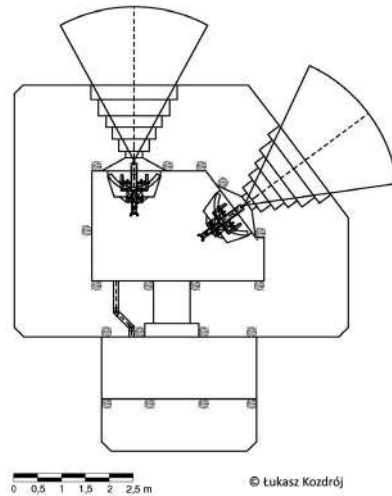
Рис. 3. ОДОТ – гарматна ДФС фронтальної дії для 45мм протитанкової гармати, варіант 3.

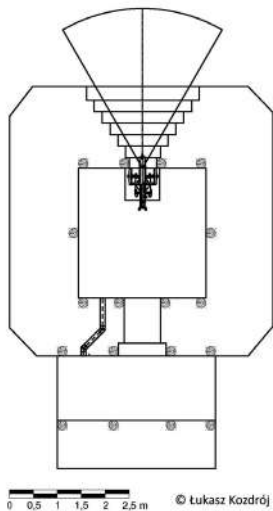
Рис. 4. ОПК – гарматна ДФС фланкуючої дії для 45мм протитанкової гармати, варіант 1.

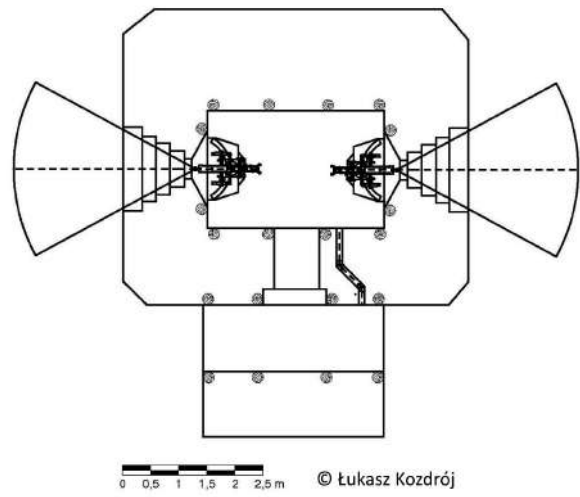
Рис. 5. ОПК – гарматна ДФС фланкуючої дії для 45мм протитанкової гармати, варіант 2.

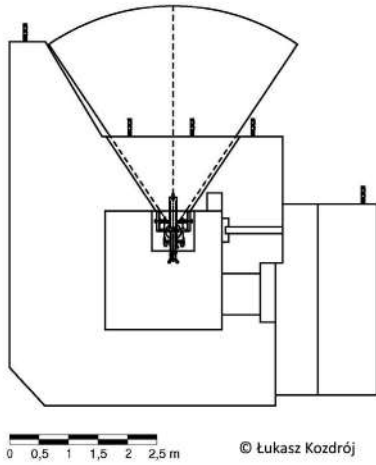
Рис. 6. ПДОТ – кулеметна ДФС фронтально-косоприцільної дії на дві амбразури.

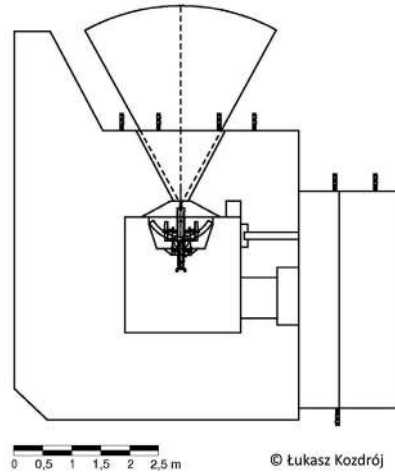
Рис. 7. ПДОТ – кулеметна ДФС фронтальної дії на одну амбразуру.

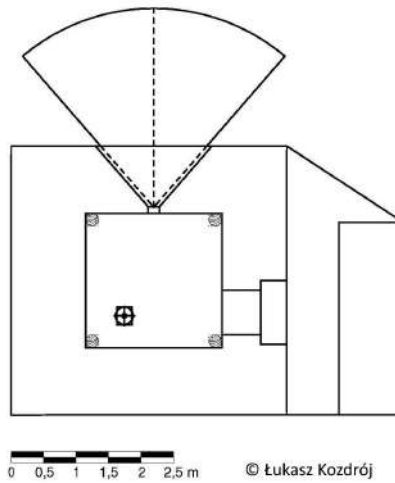
Рис. 8. ПК – кулеметна ДФС фланкуючої дії на дві амбразури (капонір).

Рис. 9. ППК – кулеметна ДФС фланкуючої дії на одну амбразуру (напівкапонір), варіант 1.

Рис. 10. ППК – кулеметна ДФС фланкуючої дії на одну амбразуру (напівкапонір), варіант 2.

Рис. 11. ППК – кулеметна ДФС фланкуючої дії на одну амбразуру (напівкапонір), варіант 3.

Ксенія Бондар
старший науковий співробітник
ННІ «Інститут геології»
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
кандидат геологічних наук
Андрій Швачко
військовий історик

ДОСВІД ГЕОРАДАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА КОЛИШНІХ СТАВКАХ НІМЕЦЬКОГО КОМАНДУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлюється питання щодо досвіду георадарних досліджень бункерів, їх залишків та оточуючих територій на ставках Хегевальд та Вервольф, із застосуванням приладу VIY-2-300.

Ключові слова: ставка Гітлера «Вервольф», бункер, георадарні дослідження.

Георадарні дослідження бункерів, їх залишків та оточуючих територій на ставках Хегевальд та Вервольф, проведені із застосуванням приладу VIY-2-300, що має частоту зондування 300 МГц, дозволили встановити деякі особливості означених споруд.

Бункер на ставці Хегевальд має потужний фундамент – 2,3 м, товщина південної та східної стін – 1,5 м. Фундамент цілісний, підземних ходів під фундаментною плитою бункера не виявлено. Із західної сторони від бункера можлива наявність комунікації на глибині 1,3 м (кабель зв'язку або труба), що простягається від споруди в бік лісу.

На ставці Вервольф в умовах глинистого ґрунту глибина проникнення електромагнітного сигналу не перевищувала 2 м. В межах цього діапазону глибин значних підземних конструкцій навколо бункерів не виявлено, слідів порушення цілісності глибоких ґрунтових шарів також. Безпосередньо біля бункера А. Гітлера зафіксовані сліди насипу, ймовірно зробленого під час спорудження бункера. Потужність фундаментної плити самого бункера становить 2,8 м. Фундамент цілісний, підземних ходів під фундаментною плитою бункера не виявлено.

У лютому 2018 р. за ініціативи телевізійного каналу «2+2» нами були проведені георадарні дослідження бункерів, їх залишків та оточуючих територій на ставках Хегевальд та Вервольф.

Стратегія сучасного пам'яткоохоронного дослідження передбачає планування як наукових, так і охоронних розкопок із залученням широкого спектру просторової інформації, отриманої неруйнівними методами. Серед них особливе місце посідають геофізичні методи, які дозволяють дослідити структуру, глибину і характер розповсюдженості археологічного матеріалу в приповерхневій частині геологічного розрізу. Результати комплексної інтерпретації геофізичних матеріалів сукупно з даними аерофотозйомок, дистанційних зондувань, збору артефактів з поверхні, тестового шурфування, пошуку в історичних архівах тощо є науковим підґрунтям для обліку та паспортизації об'єктів культурної спадщини, їх наукового вивчення, класифікації та державної реєстрації, визначення та включення зон охорони пам'яток до проектів планування забудови і реконструкції міст та селищ. Комплексний підхід до отримання просторової інформації набуває особливого значення, коли йдеться про музеєфікацію та представлення широкому загалу резонансних пам'яток недалекого минулого, якими є ставки німецького командування Хегевальд та Вервольф.

Ці пам'ятки викликають неабиякий інтерес і неоднозначну реакцію суспільства, що неминуче призводить до появи великої кількості міфів і легенд про структуру і призначення цих конструкцій.

Метою нашого дослідження стало уточнення конструктивних особливостей бункерів. Крім того, наша робота стала спробою з'ясувати і науково обґрунтувати наявність/відсут-

ність комунікацій між бункерами і оточуючими наземними спорудами часів Другої світової війни із застосуванням сучасної геофізичної апаратури, а саме – георадару.

Для вирішення поставленого завдання нами застосований георадар VIY-2-300 виробництва «Transient technologies» (Київ, Україна), що має частоту зондування 300 МГц. При опрацюванні та інтерпретації георадарних даних переважно використаний стандартний набір фільтрів, рекомендований виробником, а саме: віднімання середнього по трасі, вейвлет фільтр, підсилення. Результати наземних профільних вимірювань представлені у вигляді розрізів – радарограм.

Хегевальд. На ставці Хегевальд вимірювання проведені по 4-ом профілям навколо бункера (профілі 1–4 на рис. 1а), також досліджені стіни і фундамент самої споруди (профілі 5–8 на рис. 1б).

На профілі 2, що проходить по мощеній дорозі, спорудженій німцями, окрім шарів, власне, кам'яної вимостки і природної границі всередині ґрунтової товщі, спостерігаємо відгук від маленького об'єкта (рис. 2а). Ймовірно, цей профіль перетинає комунікацію (дріт або тонку трубу), що могла проходити від бункера в бік сусіднього лісу. На профілях 1, 3, 4 подібних особливостей не виявлено.

Потужність фундаментної плити бункера становить 2,3 м (рис. 2б), фундамент цілісний, підземних порожнин або інших неоднорідностей під ним не було виявлено.

Товщина південної стіни становить 1,5 м. На радарограмі 8 (рис. 2в) простежується двошарова структура південної стіни. Товщина шарів приблизно однакова – 0,75 м. Причому другий шар бетону накладений після її з'єднання із східною стіною. Товщина східної стіни також становить 1,5 м.

Вервольф. На території ставки Вервольф виконані вимірювання по профілям навколо Центрального бункера (рис. 4а, б), а також безпосередньо на залишках бункеру А. Гітлера і біля нього (рис. 5а, б). Крім того, кілька профілів пройдено біля колишньої офіцерської столової(?).

На території ставки ґрунт суглинистий, вологий, що не є сприятливою умовою для георадарних спостережень. Фактично, на цій території електромагнітний сигнал георадара з робочою частотою 300 МГц не проникав глибше 2 м на ґрунті.

Навколо Центрального бункера поверхня землі засипана уламками залізобетону. У діапазоні глибин 0–1,5 м фіксуємо лише аномалії від невеличкі об'єкти, як-то шматки стін, можливо щебеневі підсіпки доріжок. Значних підземних конструкцій навколо Центрального бункеру не виявлено, слідів порушення цілісності глибоких ґрунтових шарів також. Всі радарограми виглядають аналогічно профілю 13, що поданий на рис. 3б.

Радарограми 15 і 16, отримані на залишках бункера А. Гітлера (рис. 4а), показують, що сучасна поверхня скоріш за все є поверхнею фундаментної плити потужністю 2,8 м (рис. 4б). Плита розтріскана, ймовірно внаслідок вибуху, але не містить у своїй структурі вхідних отворів до підземних споруд тощо.

Профілі 17 та 18 пройдено по пониженню навколо бункера, по поверхні ґрунту. На радарограмі 18 видно границю, що знижується по профілю від 1 до 1,8 м (рис. 4в). Ця границя насправді рівна, бо сам профіль трохи залазить на насип. Цю границю ми і схильні вважати колишньою денною поверхнею. Отже, можна припустити, що ґрунт навколо бункера був досипаний під час будівельних робіт або при розкопках після війни.

Отже, застосування георадара для дослідження ставок німецького командування дозволило прояснити деякі дискусійні питання щодо конструкції бункерів, а також окреслити напрямки подальших досліджень і музеєфікації цих визначних історичних пам'яток.

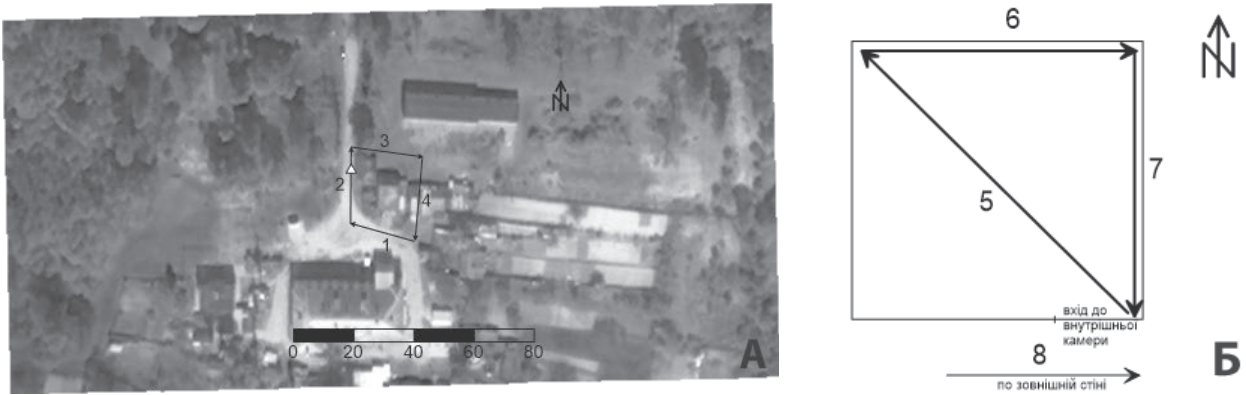

Рис. 1. Хегевальд. Схема профілів георадарних досліджень:

А) навколо бункера; червоним трикутником показане місце де проходить передбачувана комунікація; Б) всередині бункера, профілі 5–7 пройдени по фундаментній плиті, профіль 8 – по зовнішній стіні, від дверей на висоті 1 м над землею.

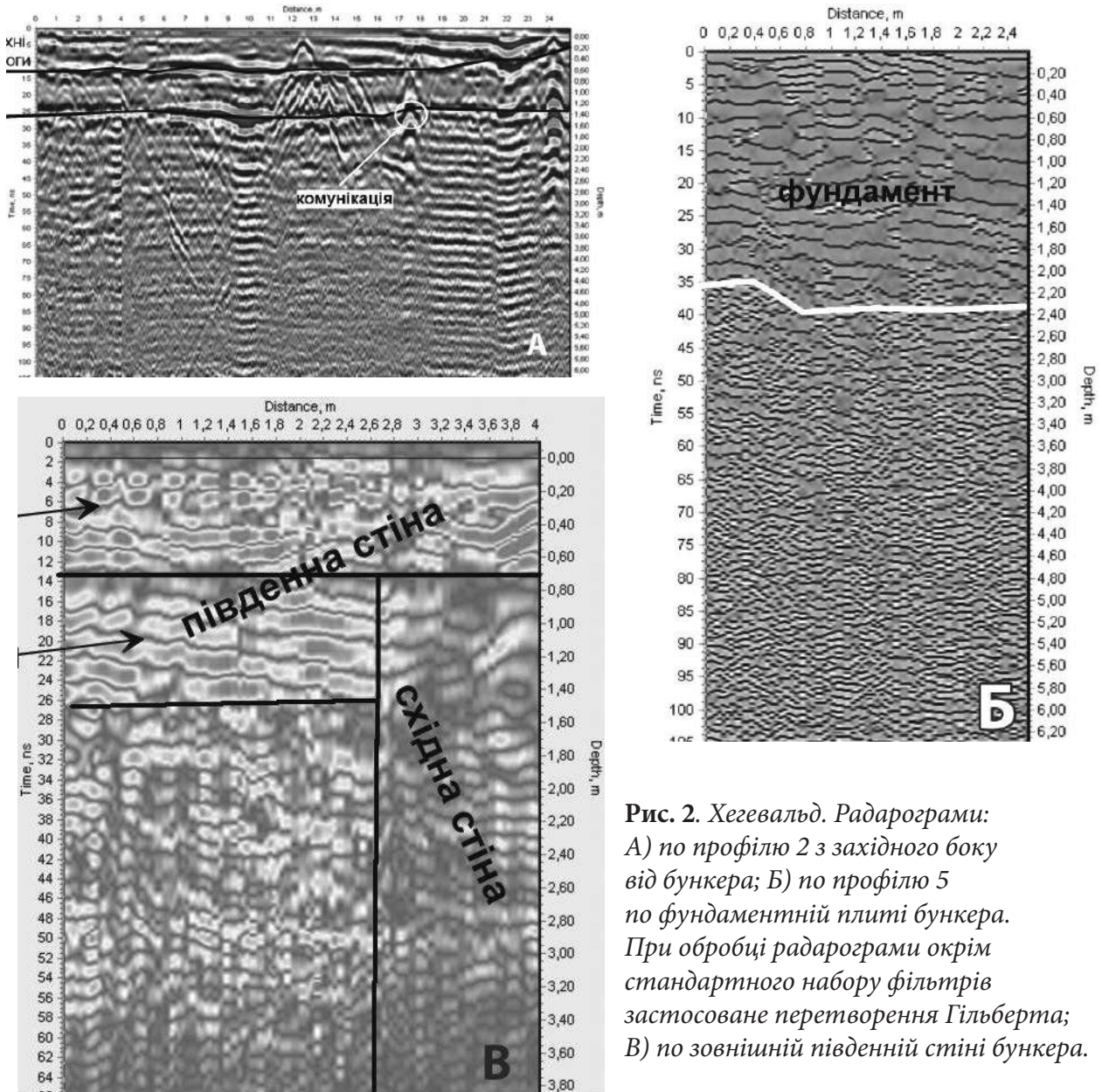
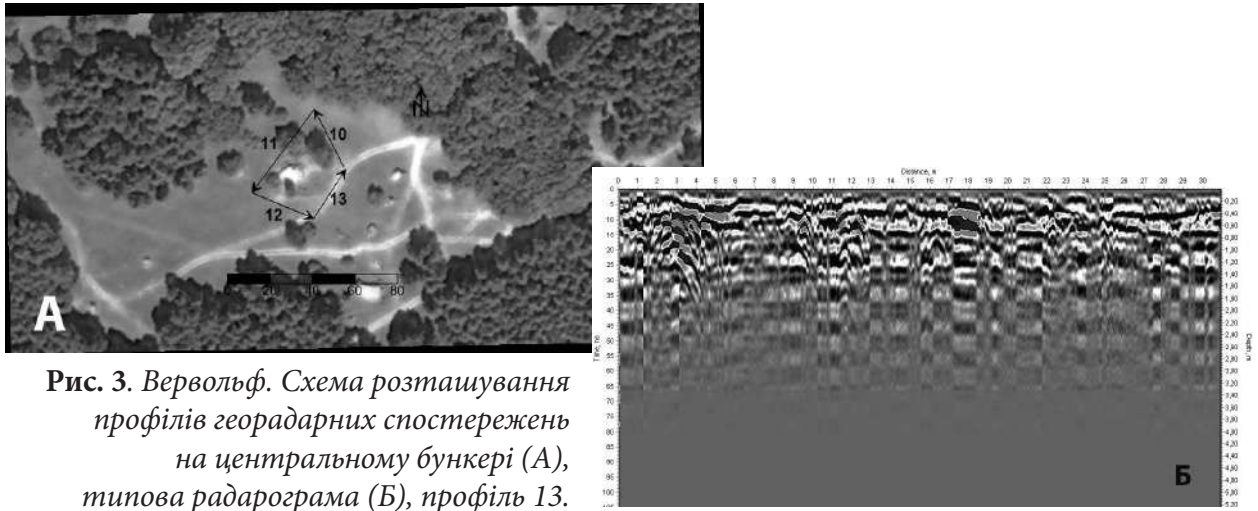
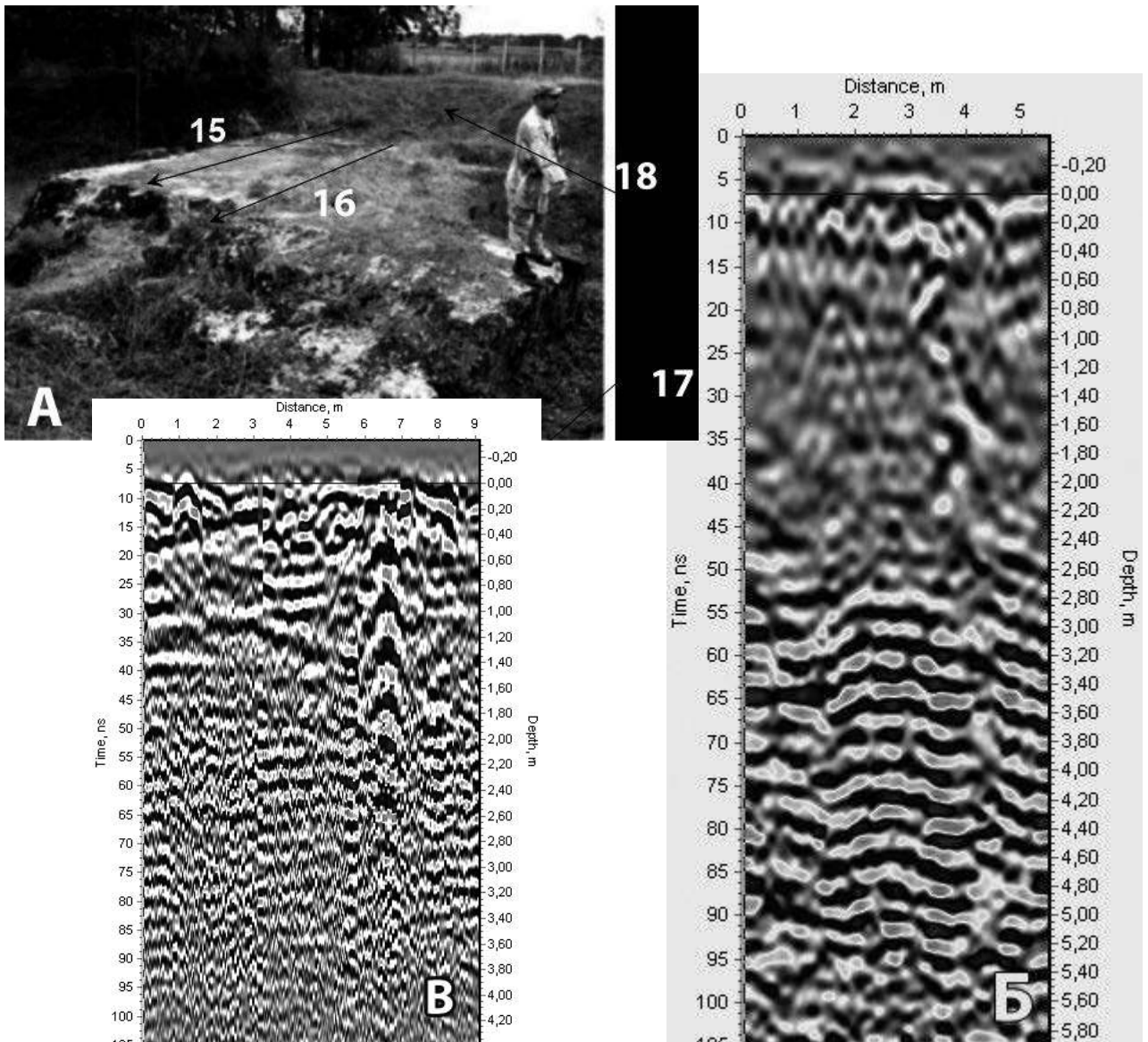

Рис. 2. Хегевальд. Радарограми: А) по профілю 2 з західного боку від бункера; Б) по профілю 5 по фундаментній плиті бункера. При обробці радарограми окрім стандартного набору фільтрів застосоване перетворення Гільберта; В) по зовнішній південній стіні бункера.

Рис. 3. Вервольф. Схема розташування профілів георадарних спостережень на центральному бункері (А), типова радарограма (Б), профіль 13.

Рис. 4. Вервольф. Схема розташування профілів георадарних спостережень на бункері А. Гітлера (А), радарограма по профілю 16 (Б), радарограма по профілю 18 (В)

ПАМ'ЯТКИ ВІЙСЬКОВОГО ЗОДЧЕСТВА СЬОГОДНІ. ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ, РЕСТАВРАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД. ВИКОРИСТАННЯ В ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОБ'ЄКТІВ ФОРТИФІКАЦІЇ

*Анна Кулішова,
завідділом реставрації та реабілітації
пам'яток архітектури НІАЗ «Кам'янець»,
Валентин Пагор,
науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець»*

ТЕХНІЧНИЙ СТАН ФОРТЕЦІ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У публікації описані основні ремонтно-реставраційні роботи та архітектурні дослідження які проводилися на пам'ятці архітектури – фортеці в Кам'янці-Подільському. Акцент зроблено на вивчення сучасного технічного стану пам'ятки, який не був предметом дослідження вітчизняних науковців.

Ключові слова: *акти, башти, історичні джерела, Кам'янець-Подільський, реставрація, технічний стан, фортеця.*

Фортеця в Кам'янці-Подільському є однією з визначних пам'яток фортифікаційного зодчества України. Впродовж віків вона неодноразово перебудовувалася і зміцнювалася. Середина 40-х рр. ХХ ст. стала початком науково-реставраційних досліджень Кам'янець-Подільської твердині. Під час Другої світової війни комплекс споруд фортеці зазнавав неодноразових обстрілів. Стан оборонних укріплень фортеці в післявоєнні роки було зафіксовано Актом обстеження пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського за 1944 р. [8]. В ньому вказано, що після ударів німецькими снарядами залишилася напівзруйнованою башта Комендантська, були пошкоджені башти Лянцкоронська і Рожанка. Перші обмірні креслення фортеці були виконанні у 1947 р. Московським архітектурним інститутом [5]. У 1946–1947 рр. була розроблена документація для проведення ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятці. Вартість проектних робіт башти Денної склала 33 тис. 947 крб., башти Нової – 41 тис. 459 крб. [1, арк. 5–8; 2, арк. 25]. У 1958 р. на реставрацію фортеці планували виділити 350 тис. крб., адже її технічний стан був незадовільним, а деяких об'єктів комплексу – аварійним.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. комплекс фортеці було включено в список пам'яток архітектури, що перебувають під охороною держави (охор. № 730). У 1960–1970-х рр. колектив «Українського спеціалізованого науково-реставраційного виробничого управління» (м. Київ) під керівництвом архітекторів-реставраторів Є. Лопушинської та Г. Говденко розпочали науково-дослідні та реставраційні роботи у фортеці. У 1966 р. головний архітектор проектів Є. Лопушинська та архітектор В. Серебряков підготували проектну документацію на консерваційні роботи комплексу фортеці [6, арк. 1–5]. У 1970-х рр. науково-реставраційним відділом науково-реставраційного управління було проведено ряд архітектурних досліджень комплексу фортеці: башти Нова Східна (1970–1971 рр.), південних оборонних мурів (1970–1974, 1976–1977, 1979 рр.), башти Ру-

жанки (1971, 1975–1976 рр.), вежі над Ровом (1972 р.), башт Лянцкоронської (1972, 1984 рр.), Папської (1973–1974 рр.), Комендантської (1973, 1984 рр.), Тенченської (1974–1975, 1982–1984 рр.), північних оборонних споруд нижніх терас (1975–1976, 1977–1979 рр.), башти Водяна (1978 р.), Пільного мосту (1978–1979 рр.), південного оборонного муру з Підземною галереєю (1979–1980, 1983 рр.). У 1980-х рр. проводилися реставраційні роботи з влаштування гонтового покриття башт Тенченської (XVI ст.) та Ружанки (XV ст.) [9, арк. 23–24; 3].

Значні ремонтно-реставраційні роботи були проведені у 1999 р., до приїзду в місто Президента України. Були впорядковані башти Біла, Нова Західна, Денна, Папська, Західні каземати і Північний пристінний корпус [7, с. 4]. В 2003 р. розпочалися роботи з відтворення верхньої частини муру довжиною 80 м між баштами Рожанкою, Лянцкоронською і Новою Східною та реставраційні роботи на башті Нова Західна [10, с. 4]. У 2011 р. відбулося руйнування башти Нова Західна, реставрація якої довгий час відкладалася за відсутності фінансування [4]. Завершена вона була у квітні 2016 р.

На даний час окремі ділянки фортеці потребують проведення ремонтно-реставраційних робіт. Башти Денна та Водяна перебувають в аварійному стані. Серед складових комплексу невідкладних робіт вимагає північно-західна ділянка кладки Північного бастиону, обвал якої відбувся у лютому 2018 р.

Важливим питанням залишається вивчення технічного стану фортеці. З метою запобігання виникнення аварійних ситуацій та планування ремонтно-реставраційних робіт складаються акти технічного стану пам'ятки. Згідно Держреєстру об'єктів нерухомої культурної спадщини доречно охарактеризувати наступні складові комплексу фортеці:

Башта Чорна № 1, XV ст. Загальний стан пам'ятки задовільний. Башта кам'яна з затиркою швів, в плані неправильної п'ятикутної форми зі сторонами 14,0 м, 11,80 м; 10,50 м; 7,80 м; 7,85 м. Висота стін перемінна, максимальна 11,0 м від рівня землі зі східної сторони, із заходу 5 м зі стінами завтовшки 3,2 до 3,0 м. Зовнішні площини стін мають невеликий позитивний ухил. Споруда триярусна, нижній ярус знаходиться значно нижче рівня замкового подвір'я. На нижньому ярусі башти вирубана в материковій скелі до рівня р. Смотрич криниця, глибиною 40,7 м. Габаритні розміри шахти скельних стін колодязя перемінні на верхньому рівні 9 м, на середньому 10 м, на нижньому 6,5 м. Вхід в башту розташований зі сторони подвір'я на західному фасаді. Стіни башти поярусово прорізані отворами бійниць різних типів: з розширенням та зі звуженням щік назовні. До башти на рівні першого ярусу прилягають оборонні мури. Дах башти наметовий п'ятисхилий, покритий гонтом.

Башта Лянцкоронська № 2, XV ст. Стан пам'ятки архітектури задовільний. Башта розташована в північному пряслі фортечного муру, прилягає до колишнього будинку старости, з яким пов'язана входом, та первісно з наскрізним проїздом (замурований) на давній дорозі, що вела до міста. Мурована з місцевого вапняку силурійського періоду, на вапняно-піщовому розчині, з відкритим муруванням (місцями збережені фрагменти вапняно-піщового тиньку). Кругла в плані на квадратовому стилібаті, на три чверті виступає з тіла фортечного муру. Чотириярусна з цегляним машикульним ярусом на білокам'яних кронштейнах, завершена стрімким конічним дахом під гонтами. Стіна викінчена білокам'яним профільованим гзимсом, з двома осями ключових бійничних отворів (на захід і на північ). Східний бік вежі підкреслений трьома віконними прорізами на одній вертикальній осі та винесеним входом у північний ярус. Прорізи оздоблені білокам'яними порталами, вікно над входом у профільованому обрамуванні, під ним вмонтована білокам'яна різьблена таблиця з гербом «Кораб» та єпископською митрою – родинним гербом примаса Польщі Яна Ласького; в полі герба зображено корабель з вежею. З подвір'я замку в стіні, до якої прилягає вежа, збережені дверні прорізи в білокам'яних порталах від входів зі старого будинку старости на бойовий хід. Всі віконні прорізи заґратовані. Нижній, підземний ярус перекритий великим бочковим склепінням зі стрілчастими арками наскрізних воріт – на захід і на схід. Розвантажувальні лучкові арки в бічних стінах проїзду оперті на білокам'я-

ні підп'ятники-кронштейни, в одній з них влаштований вхід, що вів до пивниць старого будинку старости. Перекриття ярусів – по дерев'яних балках, верхній ярус перекритий муруваним конічним склепінням. Другий наземний ярус вежі має вихід на бойовий хід в північному оборонному мурі.

Башта Комендантська № 3, XVI ст. Загальний стан – задовільний. Башта розташована на мурі між баштами Ружанкою і Лянцокоронською. Кам'яна, одноярусна, в плані круга, діаметром 3 м, висота 7 м. Стіни товщиною від 0,7 до 1 м. Основа башти білокам'яна плита, що консольно виступає на висоті 7 м від рівня поверхні північного двору та підтримується трьома білокам'яними профільованими кронштейнами з півночі та з півдня. Мурування стін попід дахом оздоблено білокам'яним профільованим поясом. Збережені фрагменти тиньку стін відшаровуються. Бійниці в башті двох видів: прямокутні та у вигляді перевернутих догори замкових шпарин, світловий проріз, яких влаштовано в білокам'яних тесаних блоках. Білокам'яні елементи бійниць знаходяться в частково пошкодженому стані. Дах конічної форми.

Башта Ружанка № 4, XV ст. Загальний стан пам'ятки задовільний. Башта кам'яна, тинькована, п'ятиярусна з підвалом, в плані круга. Зовнішній діаметр 8,5 м, внутрішній на рівні першого ярусу 3,78 м. Товщина стін перемінна першого ярусу 2,55 м, верхніх 2 м. Висота стін перемінна, максимальна 24,2 м з південної сторони, з півночі 10,4 м. На північному фасаді квадратна кам'яна основа башти висотою до 7 м за допомогою тропів переходить в циліндричний об'єм. До південного фасаду башти з боку головного двору прибудована двоповерхова споруда з односхилим дахом. Із заходу фасад башти частково захищений західним бастіоном. На сході на рівні третього ярусу до башти примикає північний бойовий мур. Вхід в башту влаштовано зі сторони подвір'я на південному фасаді через прибудову. Сполучення з ярусами башти здійснюється по зовнішнім дерев'яним сходам. В рівні третього ярусу влаштовано вихід на західний каземат. На сході та півночі на першому, другому та третьому ярусах влаштовано прямокутні вікна та бійниці в вигляді перевернутих замкових шпарин. Четвертий ярус перекрито кам'яним конусоподібним куполом, з виходом назовні. Навколо купола влаштовано на білокам'яних кронштейнах цегляний парапет з бійницями. Північний фасад башти оздоблений на рівні другого ярусу профільованим білокам'яним карнизом форми півовала. Білокам'яні елементи мають вивітрєну поверхню, сколи, тріщини і є в незадовільному стані. На східному фасаді третього ярусу прямокутне вікно з білокам'яним ренесансного характеру облямуванням над яким вмуровано білокам'яну плиту, розміром 122×108 см з шістьма рядками напису латинською мовою «Башта Креслава Єпископа Владиславська цього укріплення засновника на його кошти закінчена 1707». На північному фасаді нижній ярус башти від квадратного ззовні до циліндричного об'єму здійснено за допомогою конструкцій тропів з каменю, висотою 3 м. Один з кутів тропів розібраний для влаштування переходу до башти Водяної. Місцями розчин зі швів мурування вимитий, вивітрєний, фіксуються механічні пошкодження каменю. Нижня частина засипана землею, по всьому периметру поросла рослинність, що спричиняє руйнування поверхні кладки. Дах башти конусоподібний із заломом. Покрівля з гонту по дерев'яних кроквах та латинах.

Башта Водяна № 5, XV–XVI ст. Загальний стан пам'ятки аварійний. Башта кам'яна, восьмигранна. Надземна частина триярусна, підземна частина – криниця. Грані мурів з середини вежі звужуються уступами від фундаментів до верху. В рівні середнього та нижнього ярусів розташовано два тунелі, що з'єднують вежу з оборонною системою замку. По нижньому тунелю здійснювалося водопостачання. Бійниці башти розташовані поярусово в раннях, прямокутні, з лучковими перемичками, на першому та другому ярусах різні за розмірами. Бійниці нижнього ярусу викладені з тесаних кам'яних блоків.

Башта Мала № 6, XV ст. Загальний стан пам'ятки задовільний. Башта мурувана з каменю нетинькована, збережена на висоту 2-х ярусів, з видовженими бійницями, перекриття

над другим ярусом втрачені. Перемінної конфігурації, на нижньому ярусі овальна в плані, діаметрами 2,8 і 2,2 м. На другому ярусі в плані напівкругла, відкритого типу з товщиною стін 2,3 м. З напільного боку башта напівколом, шириною 6,6 м виступає на 2 м з площини мурування стін західного муру. На другому ярусі по півколу влаштована кам'яна поличка, шириною 25–30 см, на яку спираються стіни 2-го ярусу. Із заходу башта має кам'яну основу, заввишки 14,4 м, з рівня двору – 3 м. На зовнішній та внутрішній поверхні стін прочитуються сліди ремонтних докладок, долицювань та незначних залишків старого мурування. Покриття вверху стін західного фасаду частково зруйновано, потребує консервації. Бійниці в башті трьох видів, дві зі щоками, які розширюються в обидва боки, перекриті кам'яними перемичками трьохцентрового абрису та одна з архітравною, стан яких задовільний. В рівні 2-го ярусу башти відновлено 3 видовжені бійниці з перемичками майже півциркульного обрису. До башти прилягають з півдня оборонні мури, з півночі прибудовано західний каземат. Дах втрачений. Башта входить у склад споруд фортечного комплексу, розташованого на терасі мису. Об'єм споруди наполовину висунутий за межі оборонних стін. Обмежений широким ровом, на захід від якого розташована Нова фортеця. З північного заходу об'єм споруди впритул прилягає до західних мурів, з північного сходу до Західного каземату. Прилегла територія невпорядкована, вкрита самосійною рослинністю, потребує впорядкування, робіт з водовідведення та проведення археологічних досліджень.

Башта Нова № 7, 1542 р. Загальний стан башти задовільний. Башта кам'яна, тинькована, в плані неправильної замкненої підковоподібної форми. Із заходу напільна сторона башти півкругла з прямими відтінками стін, які сходяться на сході до башти Денної. Висота стін з напільного боку 15 м, із заходу – 12,5 м. Товщина стін в основі складає 3,5 м, на верхньому ярусі – 2,6 м. Споруда п'ятиярусна, нижній ярус знаходиться значно нижче рівня замкового подвір'я. Другий та третій яруси башти об'єднані в одне просторове приміщення. Вхід у башту розташований зі сторони подвір'я на східному фасаді. Міжповерховий зв'язок здійснюється внутрішніми сходами. Конструктивною основою башти виступає прямокутний цегляний стовп, в якому влаштовані гвинтові сходи. В інтер'єрі до півкруглої ділянки стін башти примикають три масивні кам'яні пілони, орієнтовані на північ, південь та захід. Перший та третій яруси перекриті монолітним залізобетонним перекриттям по металевим балкам. На четвертому ярусі по внутрішньому периметру стін влаштовано дерев'яну обхідну галерею, що нависає над внутрішнім третім ярусом башти і сполучається з ним двома сходами. Її конструкції опираються на дерев'яні бруси, консолі замонолічені в стіни башти. Виходи на галерею влаштовано через широкий проріз-браму Денної башти. Стіни башти поярусово прорізані отворами бійниць різних типів: з розширенням та зі звуженням назовні. Лицьова поверхня стін по периметру башти має залишки тиньку. Збережений тиньк вивітрений. Поверхня кам'яної кладки має вимиті та вивітрені шви, деструктурована, викришена на різну глибину. В окремих перемичках бійничних прорізів наявні тріщини. Дах башти конічної форми над баштою та двосхилий над переходом в башту Денну. Покриття гонтове по відкритій дерев'яній кроквяній системі в доброму стані.

Башта Денна № 8, XV ст. Загальний стан пам'ятки аварійний. Башта кам'яна із затиркою швів, в плані неправильної форми. Габаритні розміри з північного заходу на південний схід 16 м. Із зовнішньої сторони південно-західна сторона башти прямокутна, довжиною 9,3 м, південно-східна сторона – 8,0 м, зі сходу з боку замкового подвір'я заокруглена, вписується в коло діаметром 26 м. Висота стін з напільного боку 24,7 м, з півночі 12,5 м. Товщина стін перемінна – 2,5–4 м. Споруда триярусна, верхній ярус зруйновано. На висоту двох ярусів до башти прилягають мури та башта Нова Західна. Вхід в башту розташований зі сторони подвір'я на південно-східному фасаді. Нижній ярус башти, перекритий склепінням, ізольований від верхніх. Перекриття другого ярусу втрачене. Сполучення з другим ярусом здійснювалося сходами, влаштованими на обрізі відтинку муру між баштами

Ляська та Денна. В рівні другого ярусу башта з'єднана внутрішньо стінним переходом у товщі стін з виходом на верхній ярус башти Нової Західної. На південному та північному фасадах споруди другого ярусу влаштовано виходи для сполучення з бойовими галереями мурів. Стіни другого ярусу башти прорізані напівциркульними бійницями, різних розмірів. Стан кам'яного мурування стін неоднорідний. На зовнішній поверхні стін прочитуються сліди ремонтних долицювань та незначних залишків старого мурування. Покриття верхнього ярусу стін частково зруйновано, потребує консервації. В окремих перемичках бійниць наявні тріщини. На східному фасаді спостерігаються незначні випучення мурування, кам'яна перемичка входу другого ярусу деформована зі зміщенням замкового каменю та п'яти. Дах башти втрачений.

Башта Ляцька № 9, XV ст. Загальний стан – задовільний. Башта кам'яна з цегляними включеннями, тинькована, циліндрична. В плані круга, зовнішній діаметр башти 11,5 м, товщина стін на рівні 1-го ярусу 3 м, висота стін з напільного боку 22,5 м. Чотириярусна, має надземну частину і глибоке підвальне приміщення, вихід з якого спрямований у замковий двір. Нижній ярус забутований землею. Стіни південно-східного фасаду укріплено ескарповим муруванням висотою до 4 м. На зовнішніх площинах стін башти зі сходу є рештки мурованого внутрішньо стінного бойового ходу. В рівні третього ярусу башти влаштовано внутрішньо стінний хід з виходом назовні кам'яними сходами в товщі стін на дерев'яну бойову галерею. Входи в башту здійснюється з півночі, з боку замкового подвір'я, та із західного фасаду на рівень надземного ярусу. З північно-західної сторони до башти примикає залишки фундаментів зруйнованої споруди. На південному фасаді на напільній частині башти бійниці відсутні. Зі сходу та з боку замкового подвір'я влаштовано сім віконних отворів різних розмірів та призначення зі слідами пізніших переробок. Мурування стін на рівні розмежування 1-го ярусу оздоблено білокам'яним профільованим поясом. Збережений тиньк вивітрений, має плями замокання, з волосяними тріщинами і відшаровуванням в окремих місцях. Поверхня кам'яної та цегляної кладки має вимиті та вивітрені шви, а її поверхня деструктурована: викришена на різну глибину. В окремих перемичках віконних прорізів наявні тріщини. Стан тиньку та цегляного мурування незадовільний. Дах башти конічний пологий. Покрівля з гонту по дерев'яних кроквах та латинах.

Південний фасад декорований міжповерховим рельєфним поясом. З напільного боку на рівні другого ярусу влаштовано білокам'яну плиту з єпископським гербом Кораб, який належав Яну Лаському. Акцентом західного фасаду є білокам'яний різьблений портал входу з написом: «VERVS AMICVS EST RARIOR FENICE». Елементи і деталі оздоблення мають ушкодження, сколи, втрату рельєфності.

Башта Тенченська № 10, XVI ст. Загальний стан пам'ятки задовільний. Башта кам'яна, тинькована, чотириярусна з підвалом, в плані круга, зовнішній діаметр – 7,3 м, товщина стін 2 м. Діаметр четвертого ярусу з виносом кронштейнів 7,9 м. Товщина парпетної стіни – 0,9 м. Висота стін перемінна, максимальна 24,2 м з південної сторони, з півночі 10,4 м. Основа башти на південному фасаді кам'яна платформа з тропами, висотою до 7 м. Вхід в башту на 1-й та 2-й ярус розташований зі сторони подвір'я на північному фасаді. В рівні третього ярусу влаштовано внутрішньо стінний хід з виходом назовні кам'яними сходами в товщі стін на дерев'яну бойову галерею. Сполучення з другим ярусом башти здійснюється по зовнішнім дерев'яним сходам. З заходу та сходу на рівні третього ярусу башта з'єднана оборонним муром з баштами Ковпак та Ляцька. Мурування стін на рівні розмежування 1-го та 2-го ярусів оздоблено білокам'яним профільованим поясом. Стіни поярусово прорізані отворами бійниць. Бійниці двох типів круглі та вигляді перевернутих замкових шпарин. Збереглися фрагменти вапняно-піскового тиньку стін і сліди пофарбування вапняною фарбою. На оголених ділянках стін шви вивітрені, вимиті та потребують зачеканки. Збережені фрагменти тиньку вкриті сіткою тріщин і відшаровуються, пофарбування осипається.

Стан стін задовільний. Завершення башти цегляний парапет на вапняно-пісковому розчині в доброму стані. Завершення башти парапет цегляна аркатура на білокам'яних кронштейнах з кам'яним конусоподібним куполом. Дах башти шатровий з заломом. Покрівля з гонту по дерев'яних кроквах та латинах. Об'єм споруди наполовину висунутий за межі оборонних стін. З напільного боку рельєф тераси пересічний з перепадами до 15 м.

Башта Ковпак № 11, XVI ст. Загальний стан башти задовільний. Башта мурована з каменю з вкрапленнями цегли, потинькована, п'ятиярусна, перемінної конфігурації. На нижньому ярусі в плані підковоподібна. Габаритні розміри башти по осі північ–південь 5,9×7,0 м. Нижній ярус знаходиться значно нижче рівня замкового подвір'я. На висоту 4-х ярусів башта кругла в плані, діаметром 7,0 м, товщина стін 2 м. Висота стін перемінна, максимум 24,2 м з південної сторони, з півночі 10,4 м. З півдня основа башти по центру укріплено потужним ескарповим муруванням під гострим кутом висотою до 5 м. В рівні 4-го ярусу на східному фасаді башти внутрішньо стінний хід з кам'яними сходами закладений каменем. Із заходу на рівні третього ярусу башта з'єднана оборонним муром з баштою Тенченською. Мурування стін на рівні розмежування ярусів виконано із заглибленим зовнішнім поясом. Стіни поярусово прорізані отворами бійниць, знаходяться в задовільному стані. Збережені фрагменти тиньку відшаровуються. На південній стіні вертикальна тріщина завдовжки до 2 м розкривається на кілька сантиметрів і утворилися в межах підвіконних частин бійниць та білокам'яної плити з рельєфним зображенням герба. В окремих перемичках бійниць зафіксовано тріщини. На південному фасаді башти прямокутна білокам'яна плита з рельєфним зображенням герба роду «Абданк»: щит з єпископською митрою. Білокам'яні елементи мають вивірену поверхню, ушкодження та сколи. Рельєфність малюнку плити втрачена. Вхід в башту розташований зі сторони подвір'я на північному фасаді. Дах наметовий, покрівля з гонту по дерев'яних кроквах та латинах.

Башта Папська № 12, XVI ст. Загальний стан пам'ятки задовільний. Башта тинькована, кам'яна, шестиярусна, перемінної конфігурації. Нижній ярус знаходиться значно нижче рівня замкового подвір'я. На висоту нижніх 4-х ярусів наближена до квадрату зі сторонами 10,4 м та 9,7 м, товщина стін 2 м. У п'ятому ярусі – восьмигранна, у верхній частині циліндрична зі стінами завтовшки 1,2 м. Перехід від квадратного об'єму до восьмигранного здійснено за допомогою конструкцій тропців з каменю. Стіни південного фасаду укріплено потужним ескарповим муруванням висотою до 5 м. Із заходу на рівні третього ярусу башта з'єднана оборонним муром з баштою Ковпак. Вхід в башту на 1-й та 2-й ярус розташований зі сторони подвір'я на західному фасаді. Нижній ярус перекрито коробовим склепінням з розпалубками, верхній ярус плаский, перекриття по балкам. Дах наметовий, покритий гонтом. Покрівля з гонту по дерев'яних кроквах та латинах. Стіни поярусово прорізані отворами бійниць. На східному фасаді другого та третього ярусу білокам'яне обрамлення вікон складено з білокам'яних тесаних блоків. Білокам'яні елементи знаходяться в частково пошкодженому стані. Білокам'яні бійниці у формі «замкової шпарини» в задовільному стані. На східному фасаді в рівні між другим та третім ярусом знаходиться прямокутна білокам'яна плита з гербом старовинного італійського роду Делла Ровере, до якого належав Папа Юлій II. В її центрі на рельєфному щиті зображене дерево (дуб) з перехрещеними гілками. Білокам'яні елементи мають вивірену поверхню, ушкодження та сколи. Рельєфність малюнку плити втрачена. Стан – незадовільний. На північному фасаді вмонтовано меморіальну дошку з барельєфом та написом «1818–1823 р. В цій башті був тричі ув'язнений Устим Кармалюк». Стан дошки добрий. На південному фасаді кути башти на рівні 2, 4, 5 ярусів оздоблені тинькованими рустами.

Мури фортеці, XIV–XVII ст. Загальний стан пам'ятки задовільний. Оборонні мури по периметру оточують замковий двір, загальною площею 6390 м². Довжина двору орієнтовно 135 (142) м. Ширина двору перемінна, в найширшому місці орієнтовно 45 м, в найвужчому – 40 м. Мури складаються з восьми відтинків: 1) оборонний мур між баштами Пап-

ська і Ковпак; 2) оборонний мур між баштами Ковпак і Тенчинською; 3) оборонний мур між баштами Тенченською і Лаською; 4) оборонний мур між баштами Лацькою і Денною; 5) оборонний мур між баштами Денною і Малою; 6) оборонний мур між баштами Ружанкою і Лянцкоронською; 7) оборонний мур між баштами Лянцкоронською та Чорною; 8) оборонний мур між баштами Чорною Папською загальною довжиною 287 м. Стіни мурів поярусово прорізані отворами бійниць.

Західний каземат, кін. XIV ст. – XVIII ст. Загальний стан задовільний. Каземат у плані являє собою неправильний п'ятикутник, видовжений зі півночі на південь зі сторонами довжиною 16,6; 9,2; 16,0; 2,4; 8,0 м. Споруда мурована з каменю, з вкрапленнями цегли, дво-ярусна, нижній ярус знаходиться нижче рівня замкового подвір'я. Розташований на перепаді терас. Висота східного фасаду є 8,4 м. Із заходу висота споруди перемінна від 14,5 м. до 13,94 м. Перекриття – напівциркульні склепіння з розпалубками, дах відсутній. Вхід у каземат здійснюється зі сторони подвір'я на східному фасаді та з приміщення прибудови до башти Ружанка. Зовнішній західний фасад споруди, оздоблений білокам'яним поясом у формі піввала та поярусово прорізаний отворами бійниць. Споруда опалювалась грубами з внутрішньо стінними димоходами. Планувальна структура – анфіладного типу. Конструктивна схема – поперечні і поздовжні внутрішні та зовнішні несучі стіни. Стіни каземату кам'яні з вкрапленням цегли на вапняно-пісковому розчині. Фрагментарно зберігся тиньк. Стан кам'яного мурування неоднорідний. На східному фасаді прочитуються сліди ремонтних докладок, долицювань та незначних залишків старого мурування. Зони перемуровання не мають щільних перев'язей з рештою кладки. Покриття вверху стін частково зруйновано, потребує консервації. На західному фасаді місцями зафіксовано органічні відклади (мох, трава). Стіни верхнього ярусу стягнуті металевими тяжами. Прилегла територія потребує впорядкування, робіт з водовідведення та проведення археологічних досліджень.

Загалом, впродовж вже більше 70 років проводяться фахові архітектурні дослідження фортеці, розроблено ряд важливої документації з реставрації, проведена не одна черга ремонтно-реставраційних робіт. Проте і надалі важливо проводити роботу з вивчення фортеці, здійснювати ремонтно-реставраційні роботи на аварійних ділянках. Реалізовувати ці завдання допомагають акти технічного стану, які є складовою облікової документації на пам'ятку. Періодичне поновлення актів, як цього вимагає законодавство, забезпечить належний моніторинг стану пам'ятки, убереже її від виникнення непередбачуваних аварійних ситуацій, дозволить належним чином планувати виконання ремонтно-реставраційних робіт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Держархів Хмельницької області, ф. р-3504, оп. 1, спр. 2, арк. 1–8.
2. Держархів Хмельницької області, ф. р-3504, оп. 2, спр. 10, арк. 25.
3. Кам'янець-Подільське спеціальне науково-реставраційне проектно-виробниче управління: видання з нагоди 25-ти річного ювілею / [авт. тексту і упоряд. М. Гайда]. – Львів, 1994. – С. 1–8.
4. Національний заповідник «Кам'янець»: сьогодні і перспективи / [упоряд. В. Фенцур]. – Кам'янець-Подільський: «Абетка», 2004. – 60 с.
5. Обмерные чертежи сооружений основного ядра Каменец-Подольской крепости с условным нанесением на них разрушений архитектурно-конструктивных элементов / [Г. Говденко, Е. Лопушинская]. – Киев, 1966. – 43 арк.
6. Проектные предложения на консервационные работы по памятнику архитектуры XIV–XVIII вв. – крепости в г. Каменец-Подольском Хмельницкой области: рукопись / [В. Петичинский, Г. Говденко, Е. Лопушинская, В. Серебряков]. – Киев, 1966. – 41 арк.
7. Сокульська О. Оновлюється Старе місто / О. Сокульська // Кам'янець-Подільський вісник. – 2003. – 11 лип. – С. 4.
8. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів, Інв. № 208, 20 арк.
9. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів, Інв. № 3885, арк. 23–24.
10. Якість реставрації гарантує патріотизм // Кам'янець-Подільський вісник. – 2003. – 1 серп. – С. 4.

Анатолій Скрипник,
доктор історичних наук, доцент, член НСКУ,
завідувач кафедри інформаційної діяльності,
документознавства і фундаментальних дисциплін
Подільського спеціального навчально-реабілітаційного
соціально-економічного коледжу

ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ТОПОНІМІЧНОГО РОЗДВОЄННЯ (ДО ПИТАННЯ НАЗВИ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СПОРУДИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ)

Для сучасних українців об'єкти культурної спадщини, що стали мовчазними свідками багатовікової історії нашого народу та втіленням його духовної й матеріальної культури, зараз відіграють важливу соціально-політичну роль у стремліннях активізації історичної пам'яті й патріотичного виховання. Вони є матеріальним базисом пізнання минувшини, дають можливість детального відтворення (реконструювання) основних засад цивільного і військового життя середньовічного соціуму. Пам'ятки культурної спадщини стали об'єктами поглиблених досліджень, і, відповідно, нових знань, що породжують наукові теорії й гіпотези, своєю чергою здійснюючи вплив на свідомість суспільства, формуючи його культурний світогляд, розвиваючи та зміцнюючи почуття національної гідності та ідентичності. Тому одним з найактуальніших завдань незалежної України має стати повсякденна турбота про збереження й повноцінне використання історичних пам'яток. Відомо, що в багатій історико-архітектурній спадщині України значне місце посідають пам'ятки оборонної архітектури, як то замки, фортеці, укріплення міст і містечок, оборонні храми. Протягом багатьох століть такі споруди слугували важливим чинником в оборонних концепціях побудови середньовічних міст. Чим сучаснішими й ефективнішими були фортифікаційні укріплення, тим більше шансів мало місто вистояти проти облоги ворогів. Споруди винятково оборонного призначення, які ми відносимо до пам'яток мілітарного будівництва, можна умовно поділити на два типи: ті, які зводилися на казенні кошти для захисту від нападів держав-ворогів, у сучасній термінології – «військові бази (міліарні об'єкти)», та зведені зусиллями регіональних феодалів і магнатів задля власної безпеки та іміджу – замки.

Ключові слова: культурна спадщина, Кам'янець-Подільський, пам'ятки архітектури, оборонні споруди, фортеця, замок.

З епохи раннього Середньовіччя до Нового часу Поділля перебувало в полі геополітичних інтересів низки держав. Родючі чорноземи, жвавi торговельні шляхи, багаті міста стали об'єктом загарбницької політики Речі Посполитої, Оттоманської Порти та Російської імперії. Чинник постійної зовнішньої загрози став потужним імпульсом для періодичного еволюціонування та вдосконалення оборонних споруд краю. Тому на місці давніх дерев'яно-земляних укріплень часів Київської Русі, Галицько-Волинської держави з'являються міцні кам'яні укріплення фортець, династичних замків і садиб. Не став винятком і регіональний центр краю – Кам'янець з його дужим фортифікаційним комплексом, базисним елементом якого було укріплення на природному мисі. Вистоявши під впливом часу, вони з другої половини ХХ ст., крім пам'яток архітектури державного значення, поступово набувають статусу символу Кам'янця-Подільського. Їх зображено на радянському гербі міста, а з початку ХХІ ст. – це вже туристичний бренд, заставка в медіа ресурсах, обрис якого активно використовують різноманітні організації, фірми й установи [18, с. 225–227]. У багатьох українців та іноземних гостей «Перлина на Смотричі» стала асоціюватися саме з цією мілітарною спорудою, перетвореною зусиллями кількох поколінь працівників в один з найцікавіших музеїв України.

Однак, поступово серед істориків та краєзнавців з'явилося вільне потрактування назви мілітарного об'єкту: одні схиляються до терміну «фортеця», інші останнім часом використовують модну лексему «замок». Нерідко їх можна побачити разом у статтях, замітках, оголошеннях: в одному реченні «фортеця», в сусідньому абзаці – вже «замок». Дорожні й туристичні вказівники, встановлені в центрі Кам'янця-Подільського (рис. 1) та на території Старого міста (рис. 2), також вказують шлях до «фортеці-замку». Такий стан речей вводить

в оману не тільки молодих науковців, краєзнавців, освітян, а й мешканців Кам'янця-Подільського та гостей. Зокрема, туристи часто не можуть зрозуміти, що саме вони приїхали оглянути, чому в путівниках, на вказівниках, вивісках, інтернет ресурсах використовуються різні терміни. Тому виникає питання, що, врешті-решт, там насправді височить і є символом старовинного міста?

З метою об'єктивного висвітлення точки зору автора на проблему, ми вважаємо за доцільне використати сучасний науково-методологічний інструментарій. Дотримуючись принципів історизму, об'єктивності та системності, прагнемо обґрунтувати власне теоретичне бачення топонімічної проблеми. Відомо, що наукові принципи втілюються через низку методів, використання яких зумовлено метою, завданнями, джерельною базою й чинною методологічною основою соціально-гуманітарного пізнання. У нашому випадку доцільно скористатися низкою спеціальних наукових методів: проблемно-хронологічним, історико-порівняльним, хронологічним та ретроспективним. Використання й органічне поєднання теоретико-методологічного комплексу є запорукою успішного вирішення поставленого наукового завдання.

Насамперед слід окреслити поняття «замок» і «фортеця» з теоретичної точки зору. Звернувшись до енциклопедичних видань, знаходимо їх тлумачення. Наприклад, у виданнях часів Російської імперії: «Енциклопедія воєнних і морських наук» за редакцією Г. Леєра: «Замок – це кам'яна чи дерев'яна споруда, побудована для оборони, яка служила помешканням і сховищем для незалежних феодалських власників» [27, с. 218]. «Військова енциклопедія» за редакцією К. Величка: «Замок – укріплене житло середньовічних феодалів» [3, с. 448–449]. Видання ХХ ст.: «Українська Загальна Енциклопедія» за редакцією І. Раковського: «Замок у середньовіччі – укріплене місце і помешкання феодалського пана. [...] з другої половини ХІV ст. до кінця ХVІІ ст. ставили собі муровані замки заможні пани як для оборони, так й для догоди своєї писі» [24, с. 21–22]. «Радянська енциклопедія історії України» трактує так: «укріплене житло феодала [...] головною спорудою якого був князівський палац» [17, с. 182]. Такі визначення дозволяють зробити висновок, що в певних конфігураціях (етапах будівництва) та окремих періодах свого існування (ХІV–ХVІ ст.) «Кам'янецький замок» виконував окреслені адміністративні й оборонні функції, але цей термін не варто поширювати на всю історію досліджуваної споруди [6, с. 56–57].

Термін «Фортеця» (від італійського *Fortezza*) або твердиня – укріплена фортифікаційна споруда з капітальними спорудами, постійним гарнізоном, великим запасом провіанту та озброєння; призначена для протидії довготривалій облозі та перебування у круговій обороні [23]. Таке формулювання ми знаходимо в сучасній популярній літературі. Більш точне визначення терміну «фортеця» міститься не тільки в енциклопедичних виданнях, а й спеціальній літературі з питань історії фортифікації. Наприклад у працях російських генералів ХІХ ст. Ф. Ласковського і Ц. Кюбі знаходимо визначення: «Фортеця важливий у стратегічному плані пункт (місто) з постійним гарнізоном, озброєнням, запасами і управлінням, підготовлений фортифікаційними спорудами до тривалої оборони в умовах облоги» [12, с. 540; 11, с. 257]. У «Військовій енциклопедії» за редакцією К. Величка зазначено: «Кам'янець [...] з 1793 по 1812 роки російська прикордонна фортеця [...], з 1796 року зарахована до штатних фортець у якості опорного пункту на південно-західному кордоні» [4, с. 325]. Радянські військові теоретики В. Яковлев та В. Шперк дотримуються визначення «[...] укріплена позиція довготривалого характеру, що обороняє стратегічний пункт [...]» [28, с. 88; 26, с. 155]. В «Українській загальній енциклопедії» є схоже визначення: «Фортеця – це воєнна будівля, що має за мету замкнути ворогові доступ до якогось важливого місця» [25, с. 252]. У «Слов'янській енциклопедії» за редакцією В. Богуславського зазначено, що «Фортеця є стратегічним пунктом, який укріплений засобами довготривалої фортифікації, та має постійний гарнізон, озброєння, запаси і керівництво» [21, с. 614]. Примітно, що в доволі

схожих визначеннях лексеми «фортеця» йдеться про суто військово-оборонний об'єкт з чіткою інфраструктурою і функціями, що виключає розташування в ньому резиденції чи житла поважних осіб.

Не менш важливим є бачення статусу кам'янецької фортифікаційної споруди відомими істориками, дослідниками Поділля XIX–XX ст. Географічне розташування м. Кам'янець-Подільського наприкінці XVIII – на початку XIX ст., передбачалося використання його росіянами насамперед як важливого стратегічного військового об'єкта, і тільки згодом – як адміністративного центру [20, с. 53–55]. «Територія Подільського воєводства була частково приєднана до Ізяславської та Брацлавської губерній [...] Кам'янець залишився тільки фортецею,» – писав В. Гульдман [5, с. 201]. «Столиця Поділля Кам'янець залишилася тільки фортецею,» – констатував відомий історик Поділля, краєзнавець Ю. Сіцінський [19, с. 69]. Варто зазначити, що автори, з опорою на офіційні документи, мали на увазі саме фортецю як міліарний об'єкт, а не усі укріплення міста. Олександр Прусевич у 1904 р. опублікував статтю у «Подільських єпархіальних відомостях» – «Історичний нарис укріплень м. Кам'янець-Подільського», в якій детально описав фортифікаційні споруди та розглянув питання їх ефективного використання армійськими підрозділами [16, с. 4]. У 1915 р. виходить книга «Kamieniec Podolski. Szkic historyczny», у якій він дає власну оцінку подіям 1793 року, де використовує термін «фортеця» [1, с. 43]. У 1893 р., з нагоди 100-річчя «приєднання» Поділля до складу Російської імперії, з'являється навчальний посібник О. Тарнавського «Краткая история Подолии в вопросах и ответах», який був рекомендований керівництвом Київського учбового округу для вивчення історії в гімназіях Південно-Західного краю [22].

З середини XX ст. спостерігаємо широкий вжиток цього терміну як серед науковців, так і в мовній практиці. Наприклад, в історико-архітектурному нарисі видання 1968 р. за авторства відомих краєзнавців Є. Пламеницької, І. Винокура, Г. Хотюна та І. Медведовського зустрічаємо тільки термін «фортеця» [9, с. 17]. У путівниках, що побачили світ у 1970 і 1982 рр. за авторства колективів дослідників Ю. Бейдера, І. Гарнаги, В. Олійника, Г. Хотюна, С. Дзюби, Л. Кучугури, Н. Козлова, О. Лясоти, Г. Руденко знаходимо визначення «Стара фортеця XIII–XVIII ст.». [10, с. 21–22; 8, с. 4–6]. Крім того, за спогадами старожилів, у цей період, крім офіційного найменування «Стара фортеця», серед кам'янчан була поширена назва «Турецька фортеця», а чимало з них вірили, що її побудували саме турки у XVII ст., але ніхто не називав її «турецьким замком». Одіозному радянському письменнику В. Беляєву теж не спало на думку назвати одну зі своїх повістей трилогії – «Старий замок» (замість «Стара фортеця») [2]. Причина в тому, що під час його проживання в місті такої назви просто не існувало.

Втім, незважаючи на енциклопедичне й наукове підґрунтя встановлення ознак, а відповідно й статусу об'єкта, сучасні інтерпретації мають самостійницький характер на рівні суб'єктивних уподобань та уявлень. З початку 2000-х рр. все частіше у працях істориків і краєзнавців можна зустріти позначення досліджуваного об'єкту обома номінаціями. Наприклад, в популярному історичному нарисі О. Завальнюка й О. Комарницького на сторінках 10-й і 21-й під зображеннями зазначено – «Стара фортеця», а в тексті на ст. 20–21-й стосовно того самого об'єкта в той самий історичний період використано термін «Старий замок» [7, с. 10, 20–21]. Подібна термінологічна еквілібристика спостерігається в «Топонімічному словнику Кам'янець-Подільського» за авторства В. Прокопчука й І. Старенького, де один і той самий об'єкт доволно позначається як лексемою «фортеця», так і «замок» [15, с. 60–61, 110–111].

Цікава ситуація спостерігається на офіційних веб-ресурсах установ, покликаних вивчати і зберігати пам'ятки оборонної архітектури. Зокрема, на офіційній сторінці Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника тотально використовується термін «Замок», ще й пишеться з великої літери [13]. Якщо в музеї панує «замкоманія», то на сайті

НІАЗ «Кам'янець» у розділі «Перелік пам'яток архітектури і містобудування» досліджуваного об'єкта національного значення за № 730 має неймовірну назву – «Стара фортеця (Замок старий), 14–17 ст.ст. (12–19 ст.ст.)», а під номером 730/1 вище згаданий замок має «мури фортеці» [14].

На нашу думку, така ситуація неприпустима. Ми маємо нарешті чітко дати визначення оборонно-фортифікаційної споруди, що знаходиться в місті Кам'янці-Подільському, усунути розбіжності шляхом наукового підходу з використанням сучасного методологічного інструментарію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Skic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijow; Warszawa: Naklad Ksiegami Leona Idzikowskiego, 1915. – 128 s.
2. Беляев В. Старая крепость / В. Беляев. – Москва: Советский писатель, 1954. – 836 с.
3. Военная энциклопедия. Т. X. / под ред. К. И. Величко. – Санкт-Петербург: Тип. тов-ва И. Д. Сытина, 1912. – 369 с.
4. Военная энциклопедия. Т. XII / под ред. К. И. Величко. – Санкт-Петербург: тип т-ва И. Д. Сытина, 1913. – 376 с.
5. Гульдман В. Памятники старины в Подоли (Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии) / В. Гульдман. – Каменец-Подольск: изд. Под. губ. стат. комитета, 1901. – 401 с.
6. Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та. – Київ: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – 528 с.: іл.
7. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський: історико-популярний нарис / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 120 с.
8. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Путівник / авт. тексту: С. Дзюба, Л. Кучугура, Н. Козлова та ін. – Львів: Каменяр, 1982. – 103 с.
9. Кам'янець-Подільський. Історико-архітектурний нарис / авт. тексту: Є. Пламеницька, І. Винокур, Г. Хотюн, І. Медведовський. – Київ: Будівельник, 1968. – 119 с.
10. Кам'янець-Подільський. Путівник / авт. тексту: Ю. Бейдер, І. Гарнага, В. Олійник, Г. Хотюн. – Львів: Каменяр, 1970. – 57 с.
11. Кюи Ц. А. Краткий исторический очерк долговременной фортификации. 3 изд. / Ц. А. Кюи. – Санкт-Петербург, 1897. – 268 с.
12. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф. Ф. Ласковский. – Санкт-Петербург: в тип. Императорской академии наук, 1861. – Ч. 1. – 972 с.
13. Об'єкти. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://muzeum.in.ua/obkti/ob%D1%94kt-1.html>.
14. Перелік пам'яток архітектури і містобудування. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://niazkamenec.org.ua/info/perelik_pamyatok.shtml.
15. Прокопчук В. С. Топонімічний словник Кам'янця-Подільського / В. С. Прокопчук, І. О. Старенький. – Кам'янець-Подільський: вид. ПП Зволейко Д. Г., 2014. – 192 с.
16. Прусевич А. Исторический очерк укреплений г. Каменец-Подольского / А. Прусевич // Подольские епархиальные ведомости. – 1904. – № 17.
17. Радянська енциклопедія історії України. / ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.), Б. М. Бабій, С. М. Бібіков та ін. – Київ: гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1970. – з Т. 2. – 606 с.
18. Савчук Ю. К. Герб Кам'янця-Подільського як джерело вивчення соціальної, економічної та політичної історії міста / Ю. К. Савчук // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. педінститут, 1992.
19. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский – историческое описание / Е. Сецинский. – Киев: Тип. Кульженко, 1895. – 247 с.
20. Скрипник А. Ю. Кам'янець-Подільський як військово-адміністративний центр наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / А. Ю. Скрипник // IV міжн. наук-практ. конф. «Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків». – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012.
21. Славянская энциклопедия. Киевская Русь–Московия: в 2 т. // авт.-сост. В. В. Богуславский. – Москва: Олма-Пресс, 2001. – Т. 1: А–М. – 784 с.

22. Тарнавский А. И. Краткая история Подолии в вопросах и ответах / А. И. Тарнавский. – Каменец-Подольский, 1893. – 214 с.
23. Трубчанинов С. В. Країна замків і фортець. 2-е видання, доп. і перер. / С. В. Трубчанинов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – 56 с.
24. Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання. В 3-х томах / під ред. І. Раковського. – Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1930. – Т. 2: З–Р. – 694 с.
25. Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання. В 3-х томах / під ред. І. Раковського. – Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. – Т. 3: С–Я. – 676 с.
26. Шперк В. Ф. Фортификационный словарь / В. Ф. Шперк. – Москва: изд. Военно-инж. акад. им. В. В. Куйбышева, 1946.
27. Энциклопедия военных и морских наук / под ред. Г. А. Леера. – Санкт-Петербург: тип. В. Безобразова и К., 1889 – Т. 3.
28. Яковлев В. В. Эволюция долговременной фортификации / В. В. Яковлев. – Москва: Госвоениздат, 1931. – 285 с.

Рис. 1.

Рис. 2.

Дмитро Бабюк,
аспірант кафедри Всесвітньої історії
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ФОТОГРАФІЇ МИХАЙЛА ГРЕЙМА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ АРХІТЕКТУРИ ТА КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація: У статті проаналізовано життєвий шлях фотографа Михайла Грейма та його творчий доробок у пам'яткоохоронній діяльності, зокрема фотографічній справі. Висвітлено його професійну зацікавленість у розвитку останньої, зокрема фіксування видів міста Кам'янець-Подільського та Поділля, створення фотографічних альбомів із зображенням видів та типів Поділля, окремих фотографій міських пейзажів, панорамних знімків та кабінетної фотографії із зображенням місцевих жителів.

Ключові слова: М. Грейм, пам'яткоохоронна діяльність, Давньосховище, фотофіксація, фотографія, альбом.

У другій половині ХІХ століття багато міст Європи здійснювали реконструкцію та репланування, внаслідок чого багато стародавніх районів або окремих будівель було знищено, навіть якщо вони становили історичну цінність. Саме через це іконографічні джерела того періоду, в яких фіксується стан тогочасних будівель і кварталів, мають неабияке значення для пам'яткоохоронної діяльності. В силу своєї документальності, правдивості, миттєвості та можливості тиражування, – фотографія, як іконографічне джерело, серед інших творів мистецтва займає вагому позицію [10, с. 93].

Активну пам'яткоохоронну діяльність на Поділлі проводив Михайло Йосипович Грейм (1828–1911 рр.) (рис. 1) – член Імператорського географічного товариства (з 1875 р.), Антропологічної комісії Краківської Академії наук, Варшавського товариства заохочення мистецтва (з 1876 р.), Імператорського товариства природознавства, антропології та етнографії при Московському державному університеті (з 1884 р.) [12, с. 411], Подільського губернського статистичного комітету (з 1886 р.) [4, с. 9], Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1890 р.), Нумізматичного товариства в Кракові (з 1889 р.), Губернського податного присутствія (1895 р.) [1], Товариства захисту польського мистецтва та культури в Кракові і Варшаві (з 1902 р.), член-кореспондент Польського товариства краєзнавців у Варшаві (з 1906 р.) [12, с. 412]. Також з 1876 р. – директор Губернського піклувального Комітету по в'язницям [4, с. 7] та піклувальник арештантського будинку, за що у 1895 р. був нагороджений золотою медаллю. З 1878 по 1888 рр. був депутатом міської думи. Також він був членом багатьох благодійних закладів у Кам'янці [12, с. 412].

До життя та творчості М. Грейма зверталися у своїх дослідженнях Л. Баженов, О. Бурдзей, Ю. Гажтецький, Г. Осетрова, А. Паравійчук, І. Підгурний, В. Прокопчук, Н. Урсу. Зокрема польський історик А. Прусевич відгукнувся на смерть кам'янецького фотографа М. Грейма некрологом, в якому відзначив його роль у фотофіксації історико-архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського, а також їх популяризації шляхом видання листівок та альбомів із його видами, завдяки яким сучасники мали уявлення про старовинні фортеці та замки на Поділлі. Проте пам'яткоохоронна діяльність Михайла Йосиповича досі залишається недостатньо вивченою. Мета цієї статті – до певної міри заповнити вказану прогалину.

Народився Михайло Грейм 15 вересня 1828 року в м. Желехів Привіслянського краю в сім'ї робітника. Спочатку працював в одній з типографій Варшави і у 1848 р. він здав екзамен та отримав диплом друкарського набірника, після чого працював у друкарні в м. Люблін. У 1852 році, на запрошення подільського віце-губернатора Пфелера, Михайло Йосипович переїжджає до Кам'янця-Подільського, отримує посаду старшого набірника

губернської друкарні та у 1856 році очолює її. У 1862 році М. Грейм був обраний членом Подільського товариства лікарів, де певний час обіймав посаду бібліотекаря. Після знайомства з кам'янецьким фотографом Ю. Кордишем він захопився фотографією та у 1871 році придбав в останнього фотографічний павільйон, де заснував власну фототипію та типографію. Приблизно в цей час Михайло Грейм активно займався збором етнографічних матеріалів та старожитностей Поділля [12, с. 411].

За свої колекції предметів мистецтва М. Грейм отримав бронзову медаль на виставці в Нюрнберзі (1885 р.), а за фотографічні роботи – срібні медалі на виставках у Львові (1895 р.), Києві (1897 р.), та Варшаві (1900 р.) [12, с. 412].

Сучасний український дослідник І. С. Пігурний виокремив з його світлин наступні групи: окремі пам'ятки архітектури, пейзажі, панорами міст і містечок, сюжетно-тематичні композиції, портретні зображення, етнографічні типи представників різних етносів Поділля в національному вбранні, соціальні групи населення, фотофіксація живописних і графічних творів, колажі. Також автор зазначив, що досить представницькою виглядає категорія руїн – 22 фото, на яких представлені розвалини споруд, що мали культурно-мистецьку цінність [10, с. 94]. М. Грейм – єдиний фотограф на Поділлі, який приділив їм увагу і зберіг для нащадків неіснуючі сьогодні об'єкти. Тут представлені руїни забудов різного призначення з міст і містечок: Кам'янця-Подільська, Зінькова, Скали, Сатанова, Панівців, Жванця, Чернокозинців, Кудринців, Отрокова, Пиляви та Сутківців, по три світлини припадає на зображення житлових забудов та палацово-паркових комплексів [9, с. 74].

Серед масиву документальних фотографій з видами міста Кам'янця-Подільського особливий інтерес мають загальні та панорамні види Старого міста, що відображали забудову кінця XIX – початку XX ст. Вони відтворювали панорамні композиції міста з усіх чотирьох сторін світу. М. Грейм зробив найбільш вагомий внесок у відтворення панорамних композицій міста, більшість яких зберігаються в архівах Польської академії мистецтв у Кракові (117 фотографій) [10, с. 94], Польської академії Наук (83 фотографії) [14] та університету в Лодзі (163 фотографії) [15].

Як член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету М. Грейм активно співпрацював з Кам'янець-Подільським Давньосховищем, поповнюючи його експонатами, значну частину яких склали фотографії архітектурних споруд та старожитностей Поділля. Так, 1890 року він передав Давньосховищу 12 фотопортретів єпископів та 88 фотографій пам'яток Поділля. Серед них були зображення Троїцької, Іоанно-Предтеченської, Петропавлівської і Миколаївської церков Кам'янця-Подільського, фото герба Кантакузенів з надгробку Іоанна Кантакузена, фото горельєфу з надгробку вірменського патріарха Мелхіседека, ікони Божої Матері з кам'янецького вірменського костелу, старожитностей Бакоти, Сутковецької церкви та надгробку Івана Сутковецького, церкви у м. Зінькові, Жванецької, Панівецької, Меджибізької фортець та ін. [11]. У 1891 році М. Грейм передав Давньосховищу фотографії монастирища в Бакоті, розкопок Бакотського монастиря, 3 фото бакотських фресок, фотографію зібрання благочинних Подільської єпархії 2 травня 1891 року, 14 фотографій процедури закладки Олександрівського собору в Кам'янці-Подільському 3 травня 1891 року, іконостасів Казанського собору, ікони Божої Матері з Домініканського костелу [5]. У 1892 році передав до Давньосховища 4 фотографії з книг «Theatrum orbis terrarum Galei Ortelii», «Antverpiae» 1592 року, 2 фото лікарні Імператорського людинолюбного товариства в Кам'янці-Подільському в день її відкриття 29 вересня 1891 року, фотопортрет Л. І. Маргиновського [6]. Наступного року Михайло Йосипович поповнив Давньосховище фотографією золотого хреста з Архієрейського будинку [3], портретом голови Кам'янецької комісії людинолюбного товариства, світлиною шолому з Давньосховища, портретом Кармалюка, 2 фото Хотина, 2 фотознімками церкви с. Боришківці [7]. У 1901 році ним було передано Давньосховищу 54 фотонегативи різних церков, іконостасів, предметів старовини

і портретів єпископів [8]. Загалом Михайлом Греймом було передано до Давньосховища більше 350 фотографічних експонатів.

Починаючи з 1872 року він неодноразово проводив зйомки видів Кам'янця-Подільського з п'яти сторін півострова Старого міста, утвореного каньйоном річки Смотрича. Вони склали п'ять груп фотографій: одна – з п'яти знімків, інші чотири – по три знімки. М. Грейм подарував їх Польській академії мистецтв, членом антропологічної комісії якої він був. Центральна фотографія кожної з цих груп містила автограф: «До збірки антропологічної комісії Польської академії мистецтв в Кракові від члена М. Грейма». Перша група мала назву «Панорама Кам'янця-Подільського зі сходу в 5 образах»; друга – «Панорама Кам'янця-Подільського із заходу в 3 образах»; третя – «Панорама Кам'янця-Подільського з півдня в 3 образах»; четверта – «Панорама Кам'янця-Подільського з півночі в 2 образах»; п'ята – «Панорама Кам'янця-Подільського з північного сходу в 3 образах» [10, с. 94].

Фотороботи М. Й. Грейма вирізняються високим художнім виконанням та майстерністю. Його фотографії склали основу поштових листівок, що видавалися в кінці XIX – на початку XX ст. у друкарнях Кам'янця-Подільського, а саме Вінярським, Кнопінгом, Шпізманом, компанією Шерер і Набогльц у Москві, Германом Поєм у Дрездені та власне самим Греймом [3].

Окрему групу документальних листівок з фотосвітлинами М. Грейма склали види центральної частини Старого міста з півночі, півдня, заходу та північного сходу. Вони були відзняті з вежі ратуші, що упродовж XIX ст. виконувала також роль пожежної каланчі. Будинок ратуші займав домінуюче становище на центральному майдані, а тому з її верхнього поверху проглядалися усі квартали Старого міста, Старий замок та передмістя [9, с. 140].

Окремий розділ заслуговують образи подолян кінця XIX ст. Загальна кількість його фотографій етнографічних типів дорівнює 123, серед яких: подільські типи – 66 фотографій, польська шляхта – 7, типи Бессарабії – 23, єврейські типи – 27. Особливої уваги заслуговує альбом, який він подарував Імператорському географічному товариству у 1883 році, про що є дарчий напис на звороті кришки альбому. Це був важкий футляр зі шкіри у вигляді книжкового блоку, на кришці – металева пластина із зображенням міста Кам'янця-Подільського (рис. 2). В середині було 68 картонів, на яких було вміщено 96 знімків. Альбом названо «Типы Подолии и Бессарабии». Персонажі цих знімків розділені по групах: «Типи селян Подільської губернії», «Типи інтелігенції і шляхти польської», «Типи євреїв», «Типи бессарабських молдаван», «Прибульці на Поділлі» [2].

Етнографічні типи Грейма були творчим пошуком національного в загальному подільському культурному просторі. Серед населення Кам'янця-Подільського та Поділля наприкінці XIX ст. були представлені понад десять етнічних груп.

Фотознімки М. Грейма зафіксували найбільш типових етнічних представників у складі населення міста: євреїв, поляків, українців, росіян, вірмен, а також різних верств населення: міщан, селян, волостян, жебраків. Для фіксації типів подолян Грейм зображував їх сухо, лаконічно, намагаючись задокументувати характерні особливості кожного етнографічного типу. З представників народностей, які мешкали на Поділлі, він обирав не лише характерні для даного типу обличчя, фігури, навколишній антураж, але й одягнених у притаманний для них одяг, святковий, повсякденний і робочий, навіть манеру носити деякі елементи національного вбрання. Найчастіше фотохудожник фіксував типових представників чотирьох національних груп, що мешкали в місті та околиці: поляків, українців, росіян та євреїв [9, с. 152].

Кожна окремо взята фотографія М. Грейма є незамінним джерелом інформації. Його світлини в повній мірі відображають життя та архітектуру різних куточків Поділля кінця XIX – початку XX століть. Так, у НІАЗ «Кам'янець» зберігається фотокопія альбому з 24 фотографічних видів Кам'янця-Подільського 1901 р., що сьогодні є бібліографічною рідкістю [9, с. 34].

Його творами, як джерелом натхнення, користувалися художники В. Гагенмейстер, С. Кукуруза та інші, як ілюстративними матеріалами — краєзнавці Ю. Сіцінський та О. Прусевич у своїх монографіях про Кам'янець, як документальними свідченнями — архітектори-реставратори Євгенія та Ольга Пламеницькі; фотографіями М. Грейма продовжують користуватися сучасні художники, історики, етнографи, мистецтвознавці, краєзнавці та вчені-дослідники інших галузей. Фотографіями М. Грейма також проілюстрував серію дорожніх репортажів «Суша і вода» («Lądem i wodą») З. Петкевич у 1895 році. Серед опублікованих світлин М. Грейма – види Кам'янецької фортеці, Вітряної та Руської брам, храму св. Миколая, дзвіниці вірменського костелу св. Миколи, мінарету при кафедральному костелі Петра і Павла, турецького амвону в інтер'єрі домініканського храму, панорам краєвидів Дністра. Описуючи фортифікаційні споруди Кам'янця-Подільського, З. Петкевич вказував: «Завдяки люб'язності п. Михайла Грейма, опікуна в'язниці, нам вдалося зблизька придивитися до цих пам'яток, а ілюстрації міста подані відповідно до його фотографій». Отже, М. Грейм особисто проводив екскурсії мандрівникам містом та околицями. Фотографії М. Грейма як ілюстрації були використані в збірці «Поезія» у 1903 році його сучасницею та землячкою Я. Гурською [9, с. 35–36].

Крім фотографії, М. Грейм проявляв неабиякий інтерес у нумізматиці. Він сформував найбільшу нумізматичну колекцію на Поділлі, вона налічувала понад 4000 монет, частину яких він передав Давньосховищу. М. Грейм немало уваги приділив історії і теорії нумізматики, аналізу нумізматичної колекції, знайденої на території Поділля. Свої праці він публікував переважно в журналі «Wiadomosci numizmatyczno-archeologiczne» [13].

Помер Михайло Йосипович Грейм 2 січня 1911 року в місті над Смотричем [13, с. 184].

Отже, вивчення художнього доробку М. Грейма дає можливість заповнити білі плями в історії зображень пам'яток вітчизняної культурно-мистецької спадщини. Перед глядачами та фахівцями постають образи давнини, що демонструють різні стилі й напрями архітектури на теренах Поділля. Фотохудожник цілеспрямовано систематизував візуальний матеріал, враховуючи функціональне призначення, соціальний статус тієї чи іншої споруди або людини.

Роботи фотографа є цінним іконографічним джерелом для збереження та реставрації історичного середовища, оскільки фіксують архітектурно-просторову структуру забудови в умовах конкретного ландшафту, особливо цікавими в цьому плані фотографії панорам. Вони представляють науковий інтерес з огляду на достовірність фіксації усього компендіуму забудови, включаючи дрібні деталі і стафажні зображення людей на передньому чи далекому планах. Світлина такого характеру безцінні, оскільки уможливають детальний науковий аналіз, який може претендувати на максимальну достовірність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адрес-календарь Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типогр. Под. губ. правл., 1895. – С. 12.
2. Бабюк Д. С. Подільські типи у альбомі М. Грейма 1883 року (частина 2) / Д. С. Бабюк. – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://dmytro-babyuk.livejournal.com/6406.html>.
3. Дробна І. В. Документальна листівка з видами Кам'янця-Подільського XIX – початку XX ст. як експонат Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / І. В. Дробна // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 90.
4. Крылов А. Адрес-календарь Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольский: Типогр. Под. губ. правл., 1904. – С. 7–9.
5. Отчет Подольского епрахиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1891 год. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1892. – С. 265–266.

СЕКЦІЯ 5.

6. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1892 год. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1893. – С. 246.
7. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1893 год. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1894. – С. 9.
8. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 год. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1902. – С. 214.
9. Паур І. В. Поштова листівка як джерело дослідження соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'янець-Подільського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук / І. В. Паур. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 34–152.
10. Підгурний І. С. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія / І. С. Підгурний, Н. О. Урсу. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 232 с.
11. Сецинский Е. И. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 год / Е. И. Сецинский. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1891. – С. 8–9.
12. Сецинский Е. Труды Подольского церковно историко-археологического общества / под. ред. Е. Сецинского и Н. Яворовского. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. 11. – С. 411–415.
13. Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Йосиповича Грейма / І. О. Старенький // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський. – Т. 18. – С. 180–187.
14. Polska akademia umiejętności. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://pauart.pl/app/artwork?id=BZS_RKPS_12219_k_3.
15. Widoki okolic Podola. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/docmetadata?id=25981&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI.

Рис. 1. Михайло Грейм

Рис. 2. Футляр альбому типів Поділля

Володимир Пилипенко,
кандидат історичних наук, доцент
Національного університету
«Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка

ЧЕРНІГІВ: ДВІСТІ РОКІВ БЕЗ ФОРТЕЦІ

Протягом кількох століть у Чернігові функціонувала фортеця, що знаходилася на високій точці надзапlavної тераси. Двісті років тому у зв'язку зі зміною військово-політичної ситуації у Російській імперії фортецю розібрали, а оборонні рови засипали. Тим не менше, й по сьогодні у інформаційному просторі міста присутня пам'ять про фортецю. Вона виявляється як в історичній топографії та туристичній сфері, так і в будівельній діяльності в місті.

Ключові слова: чернігівська фортеця, туризм, ремонт, історичний центр.

Локалізація Чернігова на прикордонні різних держав змушувала володарів цієї території утримувати тут фортецю та постійно слідкувати за її станом. Так робили за часів давньоруської держави, так робили литовські, польські та московські князі. У козацький час фортеця зазнала кількох перебудов, відповідно до фортифікаційних правил того часу. Але наприкінці XVIII ст. Чернігів перетворився на глибоку провінцію Російської імперії і утримувати фортецю в місті стало не потрібно, та й економічно не вигідно. Тому її було ліквідовано, а оборонні вали зрито. З того часу минуло більше двохсот років, проте фортеця продовжує існувати в інтелектуальному середовищі міста та впливати на сучасне життя Чернігова.

У цій розвідці я спробую визначити в яких формах колишня фортеця та інші оборонні споруди міста присутні в сьогоднішні.

Першу сферу я назву топографічною. У Чернігові існує міський парк відпочинку ім. М. М. Коцюбинського на місці колишнього дитинця давньоруського часу. Загалом поняття «дитинець» і «фортеця» в топографічно-локаційному плані повністю тотожні. Локалізація парку майже стовідсотково співпадає зі старим дитинцем, адже з двох сторін він був обмежений річками, з третьої – природним перепадом висоти від надзапlavної тераси до річкової заплави, а з четвертої – оборонним ровом. Сучасні міщани називають цей парк називають «Валом». Назва фіксується з XIX ст. і її пояснюють тим, що в місцевих жителів залишилася пам'ять про оборонні вали навколо фортеці навіть після того, як їх знищили. Наразі парк є частиною Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» і в ньому містяться найстарші храми міста.

Друга сфера – інтелектуальна. У місті відбуваються постійні археологічні дослідження, у тому числі і на території дитинця. Розкопки активно висвітлюються у місцевих ЗМІ, до них постійно привертають увагу в соціальних мережах.

Прямим результатом цих досліджень є наукові публікації. Найвагомим за останні роки науковим результатом досліджень колишньої фортеці стали публікації монографії «Давньоруський Чернігів» (автори О. Моця та А. Казаков) та «Чернігів: місто і фортеця XIV–XVIII ст.» (автор О. Бондар). Окрім того в заповіднику «Чернігів стародавній» затверджена наукова тема «Чернігівська фортеця», яку розробляють наукові співробітники.

У Чернігові функціонує один з найпопулярніших сайтів новин «Високий Вал» [1], який у назві відсилається до історичного центру міста.

Третя сфера – візуальна. Чернігівська фортеця складалася власне з фортеці та Верхнього замку. Верхній замок (Цитадель) знаходився на найвищому місці дитинця, який навіть зараз візуальна відділений від решти парку. При розплануванні парку було частково збережено оборонний рів навколо Верхнього замку і він відділяє цю частину Валу від решти території. Також збереглася невеличка частина колишнього оборонного валу навколо дитинця, бо на ній 1700 року було збудовано одне з монастирських приміщень, яке зараз відоме як Чернігівський колегіум. Також значна частина оборонного валу XVII–XVIII ст. зберег-

лася зі східної сторони фортеці, утім вона майже не помітна через зелені насадження. Статус пам'ятки археології мають і решти бастіону на північно-східному куті Цитаделі, редану на північній стіні та Взвалля – засипаний оборонний рів Цитаделі, які фіксуються візуально.

Наступна сфера – «містобудівна». Після того, як імперська влада вирішила ліквідувати Чернігівську фортецю, було засипано рови та розрито оборонні вали. Таким чином, місцевість було вирівняно для подальшої забудови. Але засипка ровів й досі дає про себе знати. Нещодавно в місті розпочався активний ремонт центральної частини й він зачепить і ті зони, де колись були рови. Ще влітку 2017 року міська влада представила проект капітального ремонту нижньої частини Валу [8], яка, відповідно до документів, називається Парк ім. М. Коцюбинського. Проект передбачав вирівнювання рельєфу шляхом зрізання верхньої частини ґрунту з подальшою заміною ґрунту і новим газоном. Він отримав підтримку керівництва Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній» та згоду від Міністерства культури України, але жорстку критику зі сторони чернігівських істориків. Після того, як проекти ремонту були розкритиковані істориками та археологами в місцевих та центральних ЗМІ [6], постановою мера було створено робочу групу з доопрацювання проектів ремонту, до якої увійшли окрім громадських активістів, ще історики та археологи. Але про їх стосунки із забудовниками вже давно розповідають анекдоти...

Тим не менше, група провела близько десяти зустрічей, які були задокументовані і записані на відео. Відбулося обговорення пропозицій з проектантами та корегування проекту ремонту відповідно до зауважень громадськості. За попередньою домовленістю з мерією, усі пропозиції, як прийняті, так і відкинуті, були записані в підсумковому протоколі і підписані учасниками групи. Діяльність робочої групи активно висвітлювалася місцевими ЗМІ [7], що свідчить про інтерес містян до місцевої історії.

Що ж не влаштувало в презентованому проекті та як це пов'язано з чернігівською фортецею? Істориків, перш за все, насторожила пропозиція вирівнювання рельєфу шляхом зрізання ґрунту в межах Взвалля, адже культурний шар у тій частині фортеці залягає неглибоко (іноді його просто вимиває дощем) та відсутність повноцінних археологічних досліджень під час ремонтних робіт [5].

У безпосередній близькості від місця ремонту знаходяться два оригінальні храми XI та XII ст., які, до того ж, включені до попереднього списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Ремонтні роботи з використанням важкої техніки можуть завдати їм шкоди. Окрім того, ремонт передбачав зміну рельєфу, а отже й історичного ландшафту. А історичний ландшафт, за визначенням Закону України «Про охорону культурної спадщини», є одним із видів культурної спадщини і має відповідно охоронятися [3].

Після червневих злив, в історичних зонах міста утворилися промоїни та провалля, котрі чітко відповідають контурам оборонних споруд Чернігівської фортеці. Багато галасу в місті наробила промоїна на південній стіні колишнього дитинця, в результаті якої від корінної тераси відірвався редан, що був насипаний у XVIII ст. [4, 2] І це не поодинокі приклади.

Наступна сфера – «туристична». Факт існування протягом кількох століть фортеці в місті активно використовують в екскурсійній діяльності. На самому Валу розташовані інформаційні стенди з візуальною реконструкцією укріплень та Верхнього замку, екскурсоводи обов'язково згадують про фортецю під час роботи з відвідувачами. Заповідник пропонує навіть окрему екскурсію на цю тему. Частина гармат, що прикрашають Вал, безпосередньо належала до озброєння чернігівського гарнізону.

Також в місті існує проект створення макету чернігівської фортеці. Розмови про це точаться вже давно, але зараз вони актуалізувалися у зв'язку з планованим ремонтом на Валу.

Отже, тема Чернігівської фортеці постійно присутня в туристичній діяльності та іноді «виринає» в неочікуваних аспектах, як то будівництво чи ремонт історичних зон. Утім слід визнати, що Чернігів не асоціює себе з фортецею чи цитаделлю, це – лише частина екскурсійного маршруту містом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. <http://val.ua> (дата звернення 27.08.2018)
2. <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2512655-zliva-vimila-provalla-na-gori-v-chernigovi.html> (дата звернення 27.08.2018)
3. Закон України «Про охорону культурної спадщини» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : [офіційний веб портал]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
4. Історичний центр Чернігова постраждав від негоди: вимило ґрунт на Валі та Болдиних горах [Електронний ресурс] // Youtube.com – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=FFmJMНх2rVM> (дата звернення 27.08.2018)
5. Пилипенко В. Нотатки на полях Проекту капітального ремонту “Нижнього” Валу [Електронний ресурс] // Facebook.com. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/notes/прогулянки-з-історіями-екскурсії-черніговом-від-володимира-пилипенка/нотатки-на-полях-проекту-капітального-ремонт-нижнього-валу/380868495690026/> (дата звернення 27.08.2018).
6. Пилипенко В. Як у Чернігові намагаються «провалити» номінацію до списку ЮНЕСКО і при цьому гарно виглядати » [Електронний ресурс] // lb.ua – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/blog/volodymyrpylypenko/384492_yak_chernigovi_namagauyutsya.html (дата звернення 27.08.2018)
7. Пущенко П. Как проходили общественные слушания по Валу и Аллее героев. Постскриптум [Електронний ресурс] // pik.cn.ua – Режим доступу: <http://pik.cn.ua/32772/kak-prohodili-obshchestvennyye-slushaniya-po-valu-i-allee-geroev-postskriptum/> (дата звернення 27.08.2018)
8. У міській раді представили проект капітального ремонту нижньої частини Валу» [Електронний ресурс] // chernigiv-rada.gov.ua – Режим доступу: <http://www.chernigiv-rada.gov.ua/news/view/9710> (дата звернення 27.08.2018)

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА АРХІТЕКТУРНО- ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

*Ігор Буцький,
студент-магістр історичного факультету
Харківського національного університету
ім. В. Каразіна*

РЕЗУЛЬТАТИ МІКРОСКОПІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРАМІКИ З ПОСЕЛЕНЬ КОЧЕТОК-ВУВГ, КОЧЕТОК-ДЮНА-ІІ ТА ТЕТЛЕГА

В статті проаналізовано кераміку фіналу доби бронзи з трьох поселень Чугуївського району Харківської області за допомогою петрографічного аналізу. Ця методика довела свою ефективність, в тому числі, дослідження дає певні відомості про економічні та культурні зв'язки населення басейну Сіверського Донця в пізню та фінальну бронзу.

***Ключові слова:** давня кераміка, зрубна культурно-історична спільність, бондарихинська культура, петрографічний аналіз.*

Кераміка є наймасовішим матеріалом, що отримується під час археологічних досліджень. Це дозволяє використовувати її для отримання значних об'ємів корисної інформації. Окрім очевидних типологічно-порівняльних методів, існують, наприклад, відпрацьовані методики виокремлення і визначення органічних решток, що лишаються в давньому посуді після продуктів, які в ньому зберігались [1]. Проте, для реалій нашої країни, такі дослідження виявляються поки що надто дорогими і, зазвичай, все, що ми робимо з керамікою – це типологічно-порівняльний аналіз. Але є бюджетний метод дослідження, що здатний дати інформацію навіть там, де ми маємо лише пару невиразних стіночок без орнаменту і натяку на форму посуду, про який і піде мова, це – мікроскопічне дослідження, або петрографічний аналіз. В принципі, для нього потрібен не надпотужний мікроскоп (більше того, – занадто велике збільшення не дозволить побачити картину цілісною), більш-менш значна вибірка зразків та камера з технічною можливістю фотофіксації результатів. Більш традиційною є підготовка зразків для дослідження у вигляді шліфів, які зручно спостерігати під мікроскопом, та виглядають вони естетичніше. Проте, таким методом значно гірше фіксувати пори та, почасти, органічні домішки. Тому в процесі роботи автором дослідження було прийнято рішення звернутися до методів керамологічної школи Бобринського і готувати зразки методом зламів, на яких гірше фокусується оптика, проте отримана картина більш повна. [3; 4, с. 80–86].

Варто оговорити приготування зразків. Простіше за все брати матеріали з точно атрибутованого шару, серед яких необхідно мати показові фрагменти, вибірка яких буде робити висновки обґрунтованішими і про непоказові матеріали. Кількість проб – ніде, в силу порівняних малопоширеності та несистемності використання метода, офіційно не регламентована. Якщо у вас збір підйомного матеріалу, то очевидно, що годі сподіватись на велику показову вибірку. З особистого досвіду – бажано щоб вибірка складалася з не менше ніж десятку-двох зразків кожної культури на пам'ятці. У випадку з гомогенним масивом

інформації можливо робити висновки і з меншої кількості проб. В будь-якому разі, в питанні розмірів вибірки варто відштовхуватись від цілей вашого дослідження. Проби, як вище оговорювалось, можна робити відпилами або зламами. Краще за все у випадку, коли проба має обидві цих поверхні, тобто підпиляну та відламану. Злам, як правило, виявляється інформативнішим. Іноді є сенс робити кілька проб з одного зразка, особливо якщо домішки дуже різномірні.

Матеріали, про аналізи котрих йтиметься мова в роботі, були отримані в ході археологічних досліджень 2015–2017 року в Чугуївському районі Харківської області археологічною експедицією під керівництвом А. В. Юрченко [6]. Їх використання було погоджене з керівницею експедиції¹. З кожної пам'ятки було відібрано по 10-15 проб з різних фрагментів кераміки, за можливості – з орнаментованих фрагментів. Результати дослідження наведені нижче.

Поселення Кочеток-ВУВГ. Об'єкт знаходиться на пологій надзаплавній терасі на правому березі Сіверського Донця поблизу смт Кочеток. З одного боку поселення обмежене обривом над давнім руслом річки, яке в наші дні змістилося на 200–300 м, а з іншого боку – різким природним підйомом та сучасною дорогою з твердим покриттям. Східний край впритул підходить до водозбірної станції та фруктових садів, західний обмежений болотом. Поселення є багат шаровим, з відкладами катакомбної, бабинської, бондарихинської культур та зрубної культурно-історичної спільності епохи бронзи, а також салтівської археологічної культури раннього середньовіччя. Матеріали доби бронзи, що були представлені фрагментами з орнаментациєю, характерною для зрубної та бондарихинської культур, мали практично ідентичний склад тіста (фото 1 та 2). Воно має дуже щільну структуру і такі домішки: дрібно товчений шамот, незначна кількість піску, можливо – природна, зрідка – вуглини, одного разу – відбиток рослинного волокна. Більшість зразків мали дрібні пори, що вказують на додавання органіки, яка вигоріла в процесі випалювання посудини. Зважаючи на незначні розміри пор – це міг бути мул або рідина, на зразок віджимки з гною, що може пояснити і рослинну домішку [5, с. 254–256]. Зрубна кераміка, зазвичай, виготовлялася лише з домішкою піску [2, с. 75–76], тому це досить нетипово і можна говорити про те, що в даному випадку, носії зрубних традицій виготовлення посуду з якоїсь причини перейняли частину традицій бондарихинських. Одиначні знахідки кераміки салтівської, бабинської, катакомбної культур та неолітичної кераміки не дозволяють зробити репрезентативну вибірку, тому їх дослідження наразі не проводилося.

Поселення Кочеток-Дюна II. Об'єкт знаходиться на пологій піщаній дюні в правобережній заплаві Сіверського Донця поблизу смт Кочеток Чугуївського р-ну. Був проведений лише збір підйомного матеріалу, наразі представлений матеріалами доби бронзи та раннього середньовіччя. Кераміка доби бронзи за складом розділяється на дві групи. Група I – тісто складається з глини та піску, частина фрагментів мають виражену шарувату структуру, кілька фрагментів групи мали орнаментацию, за якою групу можна віднести до зрубної культурно-історичної спільності. Група II – домішки представлені практично одним дрібним шамотом та органікою, на що вказують пори, та з незначною домішкою піску. Варто відмітити, що шамот даної групи кераміки цього поселення порівняно з попереднім дещо грубіший. У другій групі відсутні виразні фрагменти, тому поки можна лише припустити її бондарихинську атрибуцію.

Середньовічна кераміка вирізняється значною товщиною та грубим шамотом в тісті, зустрічаються поодинокі вкраплення рослинних волокон, вуглин та перепаленої кістки.

Поселення Тетлега розташоване на пологій першій надзаплавній терасі з лівого берега р. Велика Вабка на околиці с. Тетлега. Точні межі наразі визначити складно, оскільки

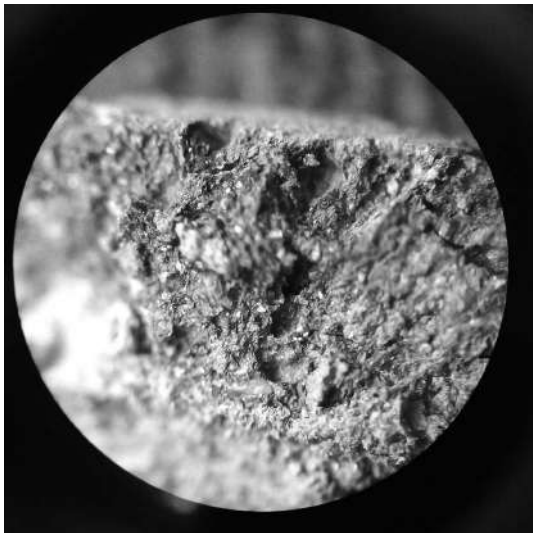
1 За нагоди ми дякуємо авторці археологічних досліджень, А. В. Юрченко, за надану можливість працювати з неопублікованим матеріалом, а також керівництву КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна», що надали дозвіл на роботу з матеріалом в приміщеннях музею.

зі всіх боків, окрім того, яким воно виходить на річку зайняті сучасними господарствами. Кераміка представлена матеріалами салтівської культури та малобудківським типом бондарихинської культури. Остання в цілому виготовлялася з тіста за такою ж рецептурою як і на поселенні Кочеток-ВУВГ, домішки представлені органікою, незначною, можливо природною, домішкою піску, часто зустрічається шамот. Кераміка салтівської культури виготовлена дуже грубо з численною домішкою грубого шамоту, часто трапляються відбитки рослинних волокон та порожнот. Гончарний імпорт має дуже щільну структуру з вкрапленнями сіро-білої речовини, можливо – вапна. Також в шарі доби бронзи знайдено один фрагмент посудини зі слідами плетеної форми на внутрішній стороні. Його склад вибивається з вибірки: товчені мушлі морських молюсків роду *Cerastoderma* (Серцевидки) (фото 3) і роду *Chamelea* (Венерка) (фото 4) та пісок з дуже дрібною галькою, наявні порожноти можливо пояснити великою кількістю неоднорідних значних домішок неорганічного матеріалу і мушель. У випадку з цим фрагментом ми маємо справу з давнім імпортом, проте представники цих родів двостулкових молюсків є в Чорному, Азовському та навіть Каспійському морях, а фрагментованість мушель не дозволяє точно встановити їх вид, тому географічне походження посудини встановити наразі проблематично.

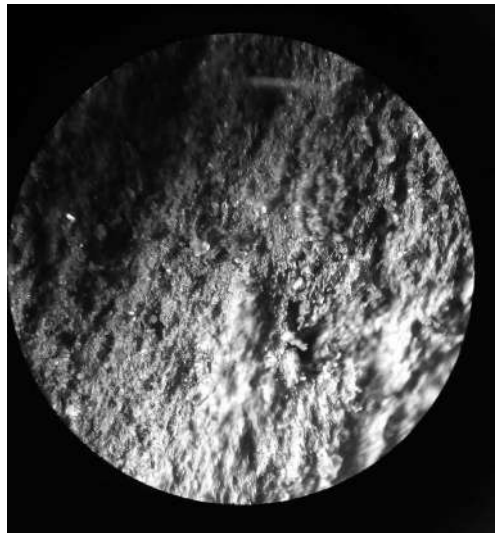
Отже, метод може бути корисним для уточнення технології виробництва давньої кераміки, з'ясування походження давнього посуду, а відтак, простеження економічних зв'язків населення, в середовищі якого побутував той чи інший посуд та ін. Навіть обмежене дослідження даним методом матеріалів трьох пам'яток дає нам певні відомості про економічні та культурні зв'язки жителів означених поселень, а відтак – населення фіналу епохи бронзи в басейні Сіверського Донця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

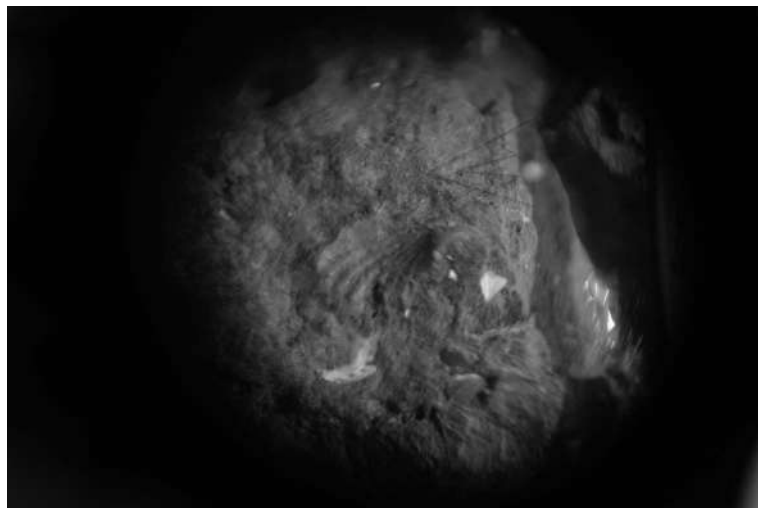
1. Carrer F. Chemical Analysis of Pottery Demonstrates Prehistoric Origin for High-Altitude Alpine Dairying / Francesco Carrer. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://journals.plos.org/plosone/article/metrics?id=10.1371/journal.pone.0151442>
2. Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце / С. С. Березанская. – К.: Наукова думка, 1990. – 152 с.
3. Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы / А. А. Бобринский. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
4. Васильева И. Н. О составлении Программы экспериментального изучения формовочных масс / И. Н. Васильева // Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения): тезисы докл. Всесоюз. археол. конф. – Куйбышев, 1991. – 90 с.
5. Цетлин Ю. Б. Древняя керамика. Теория и методы историко-культурного подхода. – М., 2012. – 384 с.
6. Юрченко А. В. Звіт про археологічні дослідження відкритого поселення Кочеток-ВУВГ в Чугуївському районі Харківської області в 2017 році / А. В. Юрченко // Архів КЗ «Художньо-меморіального музею І. Ю. Репіна», ф. 14, оп. 1, спр. 11–64 арк.

Фото 1. Типовий вигляд зламу зрубної кераміки

Фото 2. Типовий вигляд зламу бондарихинської кераміки

Фото 3. Уламок мушлі роду *Cerastoderma*

Фото 4. Уламок мушлі роду *Chamelea*

Яніна Діденко,
учений секретар НІКЗ «Чигирин»,
Ольга Брель,
старший науковий співробітник
відділу «Музей Б. Хмельницького»
НІКЗ «Чигирин»

«...І СВЯТАЯ ТВОЯ СЛАВА, ЯК ПИЛИНА, ЛИНЕ...» (ОБОРОННІ СПОРУДИ ЧИГИРИНА В НОТАТКАХ ХVІІІ–ХІХ СТ.)

Розквіт першої гетьманської столиці – Чигирин припав на середину ХVІІ ст. І хоча у 1678 р. Чигирин був зруйнований, багата і героїчна минушина цього міста продовжувала привертати увагу як українців, так й іноземців. Тут побували відомі вчені, письменники, поети, художники. Свої враження вони зафіксували в описах, подорожніх нотатках, віршах, картинах. Стаття присвячена відомостям визначних особистостей, які відвідали Чигирин у ХVІІІ–ХІХ ст. і у своїх спогадах певне місце відвели пам'яткам Чигирин, зокрема стану оборонних споруд.

Ключові слова: Чигирин, Й. А. Гільденштедт, Жан-Анрі Мюни, Микола Маркевич, Міхал Грабовський, Зенон Леонард Фіш, Митрофан Александрович, К. Пжишиховський.

Іван Макарович Гончар, побувавши навесні 1962 р. у Чигирині, написав: «Чигирин... Яким великим історичним змістом наповнене це місто! Скільки подій в ньому відбувалося! Чигирин – стара столиця козацької України, яка витримала не одні полчища ... запеклих ворогів. Під його стінами була розбита не одна навала і татар, і поляків, турків і яничар. Та він вистояв і нині стоїть...» [5, с. 174].

У ХVІІ ст. Чигирин став столицею молоді козацької держави, досягнув найбільшого розквіту і був зруйнований.

Про велич міста свідчать описи мандрівників ХVІІ ст. У цей період, за словами сучасника Павла Алепського, фортеця «... не має собі рівних у всій країні козаків... Фортеця дуже міцна, нині деякі поруйновані мури поновлюють» [9, с. 245]. Через кілька років Евлія Челебі (турецький мандрівник ХVІІ ст.) відзначав: «Нині це міцна фортеця, яка має три ряди стін... Її цитадель стоїть на крутій скелі. Довкола фортеці три ряди непрохідних ровів... У цитаделі стоять будинки солдатів-козаків... Там же арсенал, чудові гармати, монастир із дзвіницею, схожою на башту» [10, с. 82].

І хоча у 1678 р. Чигирин був повністю зруйнований, героїчна велич першої гетьманської столиці здолала розруху, занепад, час. Багата та героїчна минушина цієї землі продовжувала привертати до себе увагу як українців, так й іноземців. У ХVІІІ–ХХ ст. Чигиринщину відвідали відомі вчені, письменники, поети та художники: Дмитро Бантиш-Каменський, Микола Маркевич, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Домінік П'єр Де ля Фліз, Михайло Максимович, Митрофан Александрович, Володимир Антонович, Лаврентій Похилевич, Микола Костомаров, Павло Чубинський, Ілля Рєпін, Іван Каманін, Борис Грінченко, Дмитро Дорошенко, Григорій Логвин, Іван Гончар та ін.

У цьому дослідженні ми приводимо лише деякі описи міста ХVІІІ–ХІХ ст., що свідчать про колишню велич Чигирин і стосуються його укріплень.

Одним з перших інтерес до нашого краю та його пам'яток проявив вчений-природознавець, академік Петербурзької Академії наук, доктор медицини Йоганн Антон Гільденштедт (1749–1781). У 1768–1774 рр., перебуваючи на службі у Петербурзькій Академії наук, він здійснив ряд подорожей по Російській імперії як керівник наукової експедиції. Протягом 1773–1774 рр. вчений вивчав Новоросійську, Слобідсько-Українську та Малоросійську губернії, маючи завдання скласти їх географічний опис [3, с. 21]. Результатом експедиції став «Щоденник подорожі», де занотовувались спостереження автора. У травні 1774 р. мандрівник побував на Чигиринщині. Про Чигирин маємо запис від 13 травня:

«Сьогодні зробив я екскурсію до Чигирин. У Чернечки переправились ми через Ірклію і через 4 версти прибули в Чигирин. На узвишші поблизу Чигирин було раніше, говорять, укріплення, але тепер від нього не збереглося нічого, крім слідів рову на північній стороні. Втім вся поверхня цього узвишшя, сама по собі доволі рівна, вкрита невеликими ямами та буграми, в яких вироблялася селітра; окрім того, тут є ще дві глибокі ями, з яких отримують млиновий камінь... На півночі, поблизу Тясмина, помітний старий рів, в сажень глибиною, сліди цегляної стіни та двох бійниць; стіна ця могла мати первісно до 200 сажнів довжини та замикала собою рівний простір, на якому раніше знаходились житла: тепер тут не більше 30 поганих будинків та дві розвалені дерев'яні православні церкви... З одної частини міста в іншу веде через Тясмин млинова гребля» [3, с. 137].

Наприкінці XVIII століття на Чигиринщині побував художник, архітектор, мемуарист з Ельзасу Жан-Анрі Мюнц. У 1781–1783 рр., перебуваючи на польській службі, він здійснив три подорожі по Україні, під час яких створив кілька цінних альбомів з видами міст, сіл, ландшафтів, людських типів, господарських будівель тощо. Митець відвідав Чигиринщину разом зі своїм покровителем Станіславом Понятовським, племінником останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського [6, с. 323]. 2 вересня 1781 р. Мюнцом було створено замальовку Чигирин [4, с. 34–37] – «Чигирин. Вигляд гори та річки» (рис. 1) [12]. Малюнок виконаний у сірих та бронзових тонах. На зображенні бачимо вигляд на Замкову гору із затясминського боку. На вершині гори – велика кам'яна брила, нижче – рештки укріплень замку (?), у підніжжя – річка Тясмин з містком. На передньому плані зліва – дорога, при якій стоять три різновисокі хрести. З правого боку – будинок із двохстилим дахом, огорожений високим парканом. Забудова видимої частини правого берега Тясмина відсутня [12]. Опис міста, вміщений як коментарі до малюнка, містить цікаві подробиці: «2.IX.1781. Гора Чигирин у воєводстві кийвському була колись добре уфортифікована валами земляними та мурованими. Річки Тясмин та Іркліч (Ірклій – прим. авт.) протікають біля її підніжжя, а Дніпро – за півмилі на північ. Ця гора і фортеця є досить знані у історії воєн минулого століття, з приводу облоги турками, яку витримали.

Ця велика вертикально стояча кам'яна плита опинилася у цьому положенні на вершині гори, викинута вибухом складу пороху, при влучанні бомби. Зліва видно ще сліди турецьких окопів, насипаних з метою здобуття вершини. Укріплення дуже нерегулярні.

Скеля – то пісок Дніпра, зв'язаний залізним піритом, дуже тверда, як і скеля у Трахтемирові» [11, с. 258].

Більш активний інтерес до минулого краю з'явився в першій чверті XIX ст.

У 20-х рр. XIX ст. Чигирин відвідав історик, етнограф, поет та композитор Микола Маркевич, добрий приятель Тараса Шевченка, якому останній присвятив свою поезію «Бандуристе, орле сизий». Інтерес історика до Чигирин відслідковується не лише в історичних працях, а й у поетичній творчості. Поезії зі збірки «Українські мелодії» М. Маркевича («Сон-трава», «Гетьманство», «Чигирин») свідчать про цікавість автора до історії першої гетьманської столиці [7, с. 295–298].

Одним з найцікавіших для нас є вірш «Чигирин» (Мелодія 7-ма), де подається романтичний опис міста:

«Чигирин

Где древний наш город стоит Чигирин,

У скал почернелых и злачных долин,

Возстали над Тясминем горы крутыя,

С журчаньем катятся струи голубыя,

И смотрятся храмы в прозрачных волнах,

И ветер бушует в безбрежных песках:

Там некогда важный был замок Гетманов...» [8, с. 50].

Вірші М. Маркевича супроводжувались змістовними коментарями. Так в «Українських мелодіях» (1829), знаходимо цікавий коментар до поезії «Сон-Трава»: *«Там, где ныне каменоломни, принадлежащая Гр. Гурьевым, в Чигирине над Тясмынем, на крутой и высокой горе, прежде стоял дворец Богдана Хмельницкаго (автор помилково вважав рештки Чигиринського замку рештками палацу Хмельницького – прим. авт.). Следы дворца видны только по двум предметам: заметны каменные ямы, уже обросшие дерном; они служили темницами для пленных Поляков; другая примета лощина, просеченная в горе; она была когда-то дорогою к водопою для Гетьманских коней. Идучи к лесу, известному под именем: Чут, где находились прежде курени Козачьи, видите два кладбища; одно новое, другое состоящее из больших могил и давно оставленное. На последнем похоронены Казаки, казненные по повелению Воеводы Чаплинскаго, пока Хмельницкий не взял своих мер для прекращения буйства Поляков; там лежат и те Малороссияне, которые были замучены после смерти Богдана, когда его труп, погребенный в Субботове, был выброшен Поляками из гроба и украден приверженным к нему войском. Зверство врагов было невероятно: им надобно было иметь ум необыкновенно изобретательный для казней»* [7, с. 297–298].

Саме в коментарі до вірша «Чигирин» автор згадує і про своє перебування в місці: *«Во время моего там квартирования, я имел случай осмотреть окрестности Чигирин; по странности своей они замечательны»* [8, с. 126]; подає опис міста та його околиць: *«Чигирин, город Киевской губернии, стоит при гнилой и болотистой, выше города, реке Тясмыне, по чрезвычайно сильной и сердитой в самом городе... Город Христианский стоит под высокой каменной горой, откуда добываются мельничные жернова, и где когда-то был замок Богдана Хмельницкаго с темницами для пленных Поляков. ...с горы, где жил гений Малороссии, далёко видно. Городище верст около сорока ясно показывается с своими церквями в хорошую погоду; назад за горой есть лес, называемый Чутью, где были при Гетмане козацьки курени, тут есть же и старое кладбище; в дали видна Субботовская церковь, в которой гетман был погребен»* [8, с. 127].

Історія Чигиринщини тісно пов'язана з ім'ям польського літератора, історика, археолога, публіциста, громадського діяча Міхала (Михайла Антоновича) Грабовського (1804–1863), основоположника української історичної школи в польській романтичній історіографії [2, с. 13]. Результати археологічних досліджень М. Грабовського були представлені в його книзі «Ukraina dawna i teraźniejsza» («Україна давня і сучасна»), що побачила світ у 1850 році. Предметом його дослідження стали пам'ятки Наддніпрянщини. Автор зібрав надзвичайно детальну інформацію про старожитності Київської губернії, зокрема і Чигиринщини, що на той час входила до її складу, класифікував їх, поділивши на види: 1) могили, 2) вали, 3) городища, замчища, окопи та ін. подібні земляні пам'ятки; та географічно – за повітами. Говорячи про замчища, Грабовський не міг оминати своєю увагою і Чигирин: *«...де-не-де позоставалися від замків завалені підземні ходи та льохи, як у Зінькові, Смілі, Жаботині, і навіть Чигирині на горі, єдиний слід давньої тверджі...»* [14, с. 152]. Своїм завданням М. Грабовський вважав: *«...нагромадити якнайбільшу кількість даних з яких можна робити висновки. І це є основа та підґрунтя усього»*. Дослідник одним з перших поставив питання збереження археологічних пам'яток краю [14, с. 45–47].

1856 року побачила світ книга «Opowiadania i krajobrazy: Szkice z wędrówek po Ukrainie» («Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні»), значна частина якої присвячена описам історичної Чигиринщини: Холодного Яру, Медведівки, Суботова, Чигирини. Її автор – Зенон Леонард Фіш, уродженець Могилівської губернії, родина якого невдовзі після його народження переїхала до України та оселилася на Чигиринщині – в селі Пруси Черкаського повіту (нині с. Михайлівка Кам'янського р-ну) [17]. У книзі щодо Чигиринського замку зазначено: *«сьогодні вже нема ні сліду цього замку, ані навіть другого пізнішого про який згадує люстрація 1765 року, що був над річкою напроти гори»* [13, с. 105].

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. побував на Чигиринщині письменник, етнограф, краєзнавець Митрофан Александрович, який з 1857 по 1860 рр. служив у Канівському саперному батальйоні у званні підпоручика. Відомості, відслідковані ним тут, були укладені в історико-краєзнавчу розвідку «Из Канева в Чигирин и обратно» [1, с. 9].

М. Александрович їхав Черкаським шляхом, описуючи побачене: «Приближаясь к Чигирину, дорога становится песчаною и еще здали видны горы, окружающая бывшую столицу Хмельницкаго и Дорошенка; с нетерпением ожидал я минуты, когда увижу ее; пески как будто нарочно заставляли меня ехать тихо; наконец заблестал передо мной крест, поставленный на Чигиринской горе; еще две версты и я в Чигирине» [1, с. 26–27].

Розділ II мандрівник присвятив саме Чигирину та Чигиринщині «Чигирин – Суботово – Медведовка...». Місто, на жаль, не потішило дослідника пам'ятками старовини, справивши на нього враження звичайного глибоко провінційного повітового містечка: «Переехав на пароме через Тясмину, я въехал в Чигирин; он расположен на мысе образуемом Тясминою и болотами; пределом его с сухаго пути служит Чигиринская гора. На ней прежде стоял замок и, командуя городом и окрестною местностью, делал Чигирин сильно укрепленным пунктом.

Так-как солнце уже заходило, то я воспользовался временем, чтобы погулять по окрестностям города. Взойдя на Чигиринскую гору, я сел на холме – остатке прежних укреплений. Лучи заходящего солнца озаряли Чигирин, расположенный у ног моих; унылая местность как нельзя лучше согласуется с его утраченной славою.

...На горе стоял окованный жестью крест, поставленный Уездным Землемером; на кресте нет и имени Хмельницкаго.

... Утром я вышел погулять, с намерением узнать местные предания. Это казалось тем удобнее, что я мог, не поражая своим вопросом, спросить, зачем поставлен крест на горе. Мне отвечали: «се Хмельницкого гора, на йї і замок його був».

- «Що ж то за Хмельницький?»

- «А хто його знає; князь чи пан якийсь. Він церкву у Суботові поставив, а син його верх избив; пішов на батька, да з нашої гори й почав палить. Був би чисто усю побив; так уже старший бачить що лихо, та з їм і погодився».

Целый день пробыл я в Чигирине, но не успел ничего записать. В городе нет никаких остатков старины; он носит на себе рутинный тип уездных городов, лишен сообщений и торговли» [1, с. 27–31].

Історична Чигиринщина була малою батьківщиною та надихала до творчості польського художника Казимира Пжишиховського, основною темою творчості якого були так звані українські типи – портрети та пейзажі переважно історичної Чигиринщини [16, с. 36]. Найцікавішими для нас є його зображення пам'яток краю, опубліковані у 60–70-х рр. XIX століття.

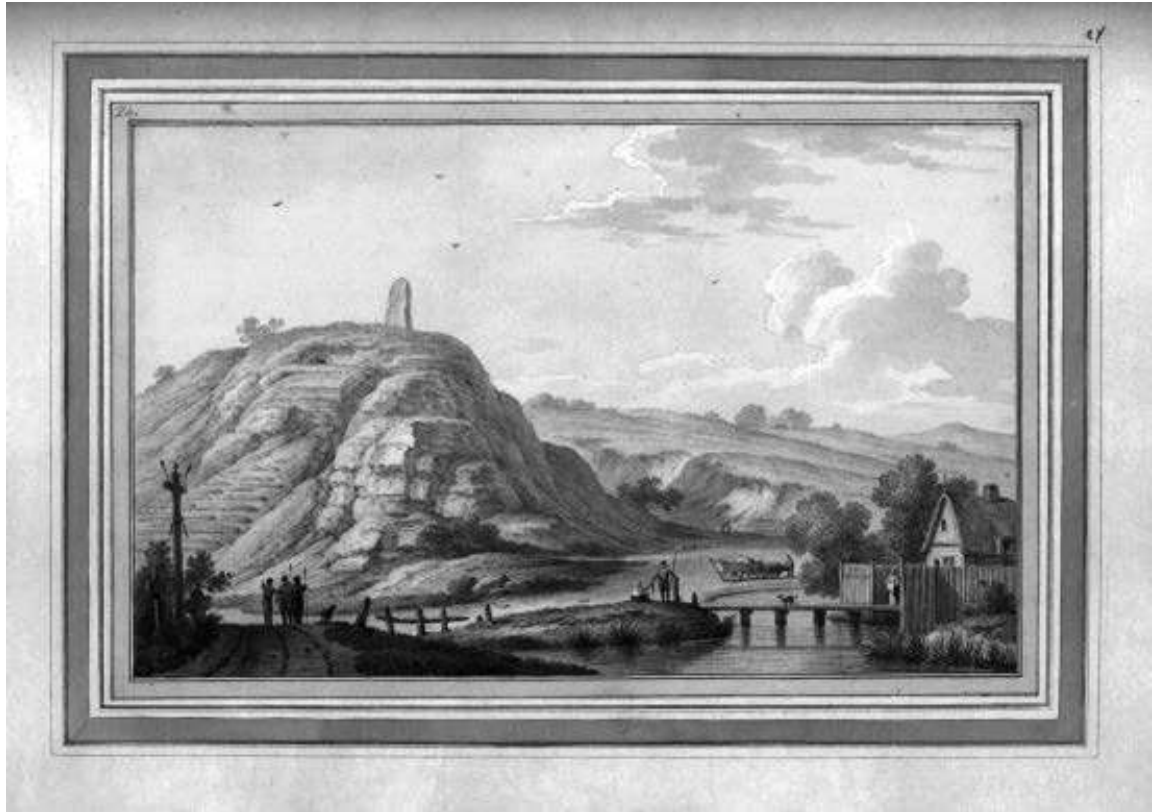
Малюнок «Вигляд Чигирина» («Widok Chehryna» Rysował z natury Przyszychowski), вміщений у 114 номері «Щотижневика ілюстрованого» від 30.11.1861 р. (рис. 2). На малюнку – вид на правий берег та Замкову гору із зятясминської сторони (лівого берега). Видима частина лівого берега практично незабудована, єдина споруда – невелика хата чи комора майже на березі Тясмину. На правому березі – широка вулиця, що розділяє видиму забудову з одно- і двоповерхових будинків. Будинки фасадом переважно виходять на лінію вулиці. Дахи їх в основному чотирихилі. Вгору від Тясмину видно великий храм (імовірно, Успенський собор – прим. авт.). Замкова гора безліса, на вершині видимий хрест, про який згадував у своїх подорожніх записках М. Александрович [1, с. 27–31]. Стаття Тадеуша Падалиці (літературний псевдонім Зенона Леонарда Фіша), ілюстрацією до якої слугував малюнок К. Пжишиховського, описувала зображення як «Вигляд Чигирина з протилежного берега Тясмину. Підніжжя гори, на якому розмістилися кільканадцять будинків та халуп, було

колись справжнім містом, і на горі якої сьогодні єдина оздоба хрест стояв славний колись замок, котрий витримав найзатятіші штурми військ польських, московських, козацьких і стихійних орд татарських...» [15, с. 207].

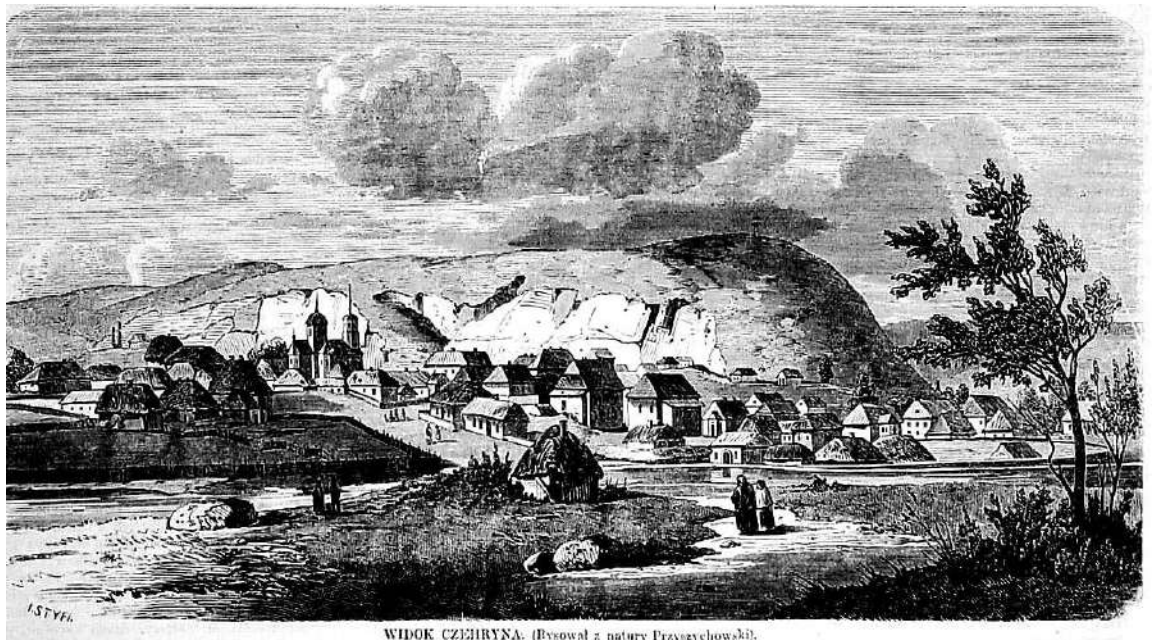
Вищезгадані відомості про стан оборонних укріплень Чигирин у XVIII–XIX ст. дають уявлення про їх вигляд та дозволяють частково відтворити процес руйнації залишків Чигиринського замку. Нотатки дослідників, зацікавлених історією міста, популяризували пам'ятки та сприяли активізації пам'яткоохоронної роботи, збереженню історико-культурної спадщини краю. На сьогоднішній день вони є надзвичайно цінним джерелом з історії Чигирин XVIII–XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрович . Из Канева в Чигиринь и обратно / М. Александрович. – Черниговъ, 1860. – 56 с.
2. Білошапка В. З історії поляків на Чигиринщині / В. Білошапка // Збірка праць Олександрівського краєзнавчого музею. – Олександрівка, 2007. – Вип. 5. – С. 10–15.
3. Гильденштедт Й.-А. Зимовка в Кременчуге 1773–1774. Путешествие Елисаветградской провинцией / Й.-А. Гильденштедт. – Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <http://library.kr.ua/elib/gildenshtedt/index.html>
4. Кукса Н. В. Чигиринські землі в історико-мистецьких джерелах II половини XVIII ст.: «Подорож мальовничача по Полонії 1781–1783 рр.» Йогана Генріха (Жана-Анрі) Мюнца / Н. В. Кукса, Я. Л. Діденко // Чигиринщина: історія і сьогодні: матер. VI наук.-практ. конф. – Черкаси: видав. Кандич С. Г., 2017. – С. 34–37.
5. Кукса Н. В. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття / Н. В. Кукса, Я. Л. Діденко. – Черкаси: видав. Кандич С. Г., 2013. – 200 с.
6. Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця / Ю. А. Мицик. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 390, [1] с.: іл..
7. Украинскія мелодіи / соч. Маркевич Н. // Московскій телеграфъ, издаваемый Николаемъ Полевымъ. – М.: въ типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирургической Академіи, 1829. – Ч. 27. – 360 с.
8. Украинскія мелодіи. Соч. Ник. Маркевича. – М.: въ типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирургической Академіи, 1831. – XXX+156 с.
9. Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Павло Халєбський / упоряд. М. О. Рябий; післям. В. О. Яворівського. – К.: Ярославів Вал, 2009. – 293 с.
10. Челеби Э. Книга путешествий. Земли Молдавии и Украины / Э.Челеби; отв. ред. А. С. Тверитинова. – М., 1961. – Вып. 1. – 340 с.
11. Budzinska E. Jana Henryka Müntza podroże malownicze po Polsce i Ukrainie: 1781–1783 / E. Budzinska. – Warszawa, 1982. – 355 s.
12. Czehryń. Widok góry i rzeki. Müntz, Johann Heinrich (1727–1798) rysownik. – Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <http://egr.buw.uw.edu.pl/node/33396>
13. Fisz Z. L. Opowiadania i krajobrazy. T. 1: szkice z wedrowek po Ukrainie / Z. L. Fisz. – Wilno: nakładem i drukiem Jozefa Zawadzkiego, 1856. – 286 s.
14. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza: T. I. O zabytkach najgłębszej starożytności / M. Grabowski. – Kijow: Nakładem i drukiem Teofila Glucksberga Ksiegarza i Typografa Białoruskiego Naukowego Okregu, 1850. – 176 s.
15. List Tadeusza Padalicy z Ukrainy // Tygodnik Ilustrowany. – 1861. – 30 padz. – nr. 114. – S. 208.
16. Świętosławska A. Rysował z natury Przyszychowski. Wizja ukraińskiej wsi w prasie warszawskiej II połowy XIX wieku / A. Świętosławska // Obce/swoje Miasto i wieś w kulturze Białorusi, Polski, Rosji, Ukrainy. – Kraków: Wydawnictwo «scriptum», 2017. – S. 34–50.
17. Zenon Fisz (Tadeusz Padalica) zarys biografiozno-literacki przez Leonarda Sowinskiego // Klosy. – 1878. – Tom XXVI. – Nr. 670. – 20 kwietnia–20 maja. – Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/applet?mimetype=image%2Fxdjvu&sec=false&handler=djvu_html5&content_url=%2FContent%2F305423%2Findex.djvu&p=4

Мал. 1. Чигирин. Вигляд гори та річки. Ж.-А.Мюни, 1781 р.

WIDOK CZYŻYRYNA. (Rysował z natury Pruszyńskiowski).

Мал. 2. Вигляд Чигирини. К.Пжишиховський. 1861 р.

Дмитро Лошик,
студент IV курсу факультету історії,
політології та національної безпеки
СНУ ім. Лесі Українки

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ГОРОДИЩ X–XIV СТ. ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ ЗА КАРТАМИ ГЕНШТАБУ РСЧА – «250-МЕТРОВОКАМИ» ТА ДАНИМИ П. О. РАППОПОРТА

У статті зроблено спробу порівняти городища X–XIV ст. Волинської землі за картами Генштабу РСЧА та схемами П. О. Раппопорта. Результати отримані під час даного дослідження в котре підкреслюють цінність карт Генштабу РСЧА – «250-метровок» як джерела для дослідження городищ Західної Волині.

Ключові слова: городище, укріплення, схема, вал, рів, карти Генштабу РСЧА.

На території Волинської землі відома значна кількість городищ X–XIV ст., які слугують об'єктом дослідження з II пол. XIX ст. до наших днів. На сучасному етапі вивчення фортифікації Західної Волині існує чимало проблем, які потребують подальшого вирішення.

В історіографії прийнято вважати, що детально проблемою вивчення городищ X–XIV ст. Волині, їх топографією, характером оборонних укріплень в 50–60 роках XX ст. займався П. О. Раппопорт. Ним вперше було обстежено та досліджено сотні городищ, встановлено їх приблизну хронологію, нарисовано сотні схем, розрізів та реконструкцій [2].

Деякі останніх років, дослідники під час вивчення городищ, використовують нове джерело – карти генштабу РСЧА, яке допоможе вирішити ряд проблем, котрі ставилися на порядок денний, як на початковому етапі вивчення укріплень, так і сьогодні [3].

В останній чверті XIX ст. (1886–1900 рр.) Імперська топографічна комісія здійснювала геодезичну зйомку територію Волинської губернії та лише наприкінці 30-х рр. XX ст. (до 1939 р.) Вище геодезичне управління видало близько 20 тис. листів топографічних карт різноманітних масштабів – від 1:50000 (т. зв. «карти РСЧА 500-метровки») до 1:10000, беручи за основу карти часів Російської імперії. Одними із таких були карти масштабу 1:25000, («250-метровки»), які є досить цінним джерелом, адже з них можна отримати відомості про основні характеристики городища: його місце розташування, розмір, площу, форму, стан збереженості, наявність валів і ровів та ін. [3; 4].

Особлива цінність топографічних карт Робітничо-селянської Червоної Армії (далі РСЧА) «250-метровок» полягає у вирішенні проблеми первісного місцерозташування городищ певної території, можливості отримання інформації про укріплення, які не збереглися до нашого часу або не введені в науковий обіг, а також збереження зовнішніх морфологічних ознак городищ: форма укріплень за плановою приналежністю; розмір городищ; товщина, функціональність та рівень збереженості валів та ровів; наявність на майданчику городища (або поряд) слідів в'їзду, веж, колодязів, умовних западин або підвищень.

Об'єктом даного дослідження являються карти Генштабу РСЧА масштабу 1:25000 та схеми деяких городищ котрі в 60-х рр. XX ст. розробив П. О. Раппопорт.

Складові частини городищ на картах масштабу 1:25000 («250-метровки») позначені наступними топографічними знаками:

- *вал* – у вигляді суцільної горизонтальної лінії, від якої відходять численні насічки, спрямовані в бік схилу;
- *рів* – у вигляді двох паралельних суцільних ліній, від яких відходять насічки, спрямовані у бік заглиблення;
- *підвищення (стіжок)* – у вигляді замкнутої горизонтальної лінії у формі кола, квадрата та ін., від зовнішнього боку якої відходять насічки, розташовані на протилежних краях лінії.
- *западина* – у вигляді замкнутої горизонтальної лінії у формі кола, від зовнішнього боку якої відходять насічки, розташовані на протилежних краях лінії.

Ці позначення вичерпно ілюструють розміри та форму городищ пропорційно масштабу, їхнє розташування відносно рельєфу та наземних об'єктів [3].

Городище в м. Луцьк (кв. 29-18-V). Дане городище відноситься до складного типу, яке складається з дитинця та окольного міста. Використовуючи схему городища за П. О. Раппопортом (рис. 1) та карту відповідного квадрату (рис. 2), можна прослідкувати чимало спільного. Дитинець (Верхній замок) розташований на мисі, який підіймається над заболоченою заплавою р. Стир, площадка дитинця по периметру оточена однією лінією укріплень (валом та ровом), приблизний розмір якої – 110×100 м. На карті із західної сторони зображено в'їзд на дитинець городища, на схемі в'їзд проходить через одну із трьох веж (західну) [6, с. 67].

З південного заходу до дитинця прилягає другий укріплений майданчик – окольне місто (Нижній замок), розмір якого становить – 360×170 м. За схемою, з південно-західної (напільної) сторони, площадка обведена дугоподібним в плані ровом. З півдня окольне місто захищене р. Стир. П. О. Раппопорт зазначає наступне: «На планах XVIII ст. прослідковується протяжність рову по напрямку вулиць» [6, с. 67]. На карті 1886-го року рів зображено лише із східної сторони; з південної простежується вал. Станом на 60-ті рр. XX ст., рів Нижнього замка зберігся лише з південної сторони, ділянка валу – з південно-східної.

До окольного міста із заходу примикає третій укріплений майданчик, який по всьому периметру захищений ровом, а із заходу та півдня річкою Стир, із півночі річкою Глушець.

Городище в с. Горзвин (кв. 29-18-A). Городище відноситься до групи волинських городищ, які не залежать від рельєфу місцевості та мають штучно надану їм округлу форму. Укріплений майданчик діаметром 50 м знаходиться в східних околицях населеного пункту, посеред заплави р. Черногузки.

На схемі П. О. Раппопорт (рис. 3) зображає рів по периметру всього городища, вал знаходяться тільки з напільної (південної) сторони, висота якого становить 3 м. В західній частині у вигляді замкнутої горизонтальної лінії із насічками у формі кола, виражено круглий пагорб висотою 1,2 м [6, с. 48].

На карті (рис. 4) городище обведене ровом зі всіх сторін крім західної, і валом по всьому периметру. В центральній частині укріплення, картографом зображено вал у формі концентричного півкола, зверненого на захід. В північній частині видимі сліди можливого пагорба, зображеного у вигляді замкнутої лінії без видимих насічок, аналогічне підвищення нарисоване на схемі.

Городище в с. Городище-2 (кв. 29-18-Г). Укріплення відноситься до складно-мисового типу, розташоване в західній околиці населеного пункту, поблизу с. Чаруків, на останці правого берега р. Полонки.

На схемі (рис. 5) чітко зображено рів, який проходить по периметру городища та відділяє його від прилеглої території. Проміжний рів ділить укріплення на два окремих майданчики: західний (мисовий) – розміром 65×55 м, обведений ровом та позбавлений валів; східний – розміром 60×75 м, захищений ровом, а з напільної та бічних сторін – валом. Східна частина (напільна) городища захищена валом, через яку проходив в'їзд, про що свідчить прорив валу обох майданчиків. Станом на 60-ті рр. XX ст. вал східного майданчика обплив та не має чітко окреслених контурів [6, с. 57].

На карті (рис. 6) городище зображене посеред заболоченої місцевості у вигляді суцільної лінії, без відповідних насічок, які позначають вали та рови. В східній частині городища, картограф нарисував помітний прорив, який швидше за все відображає в'їзд на укріплення.

Городище поблизу с. Коршів (кв. 29-18-B). Дане городище відноситься до складного типу, розташоване на лівому березі р. Черногузки поблизу с. Коршів.

На схемі (рис. 7) чітко видно, що городище складається із двох укріплених частин – дитинця та окольного міста. Дитинець розміром 65×55 м захищений зі всіх сторін (крім південної, яку оперізує р. Черногузка) ровом, вал відсутній [6, с. 60]. З північної сторони дитинець обведений ще одним, заплившим ровом.

Окольне місто по периметру укріплене ровом (у східній частині помітні сліди ще одного рову), а з напільної, західної та східної сторін обведене частково запливним валом (станом на другу пол. XX ст.). З північної сторони, поміж валом та ровом помітний розрив (шириною близько 20 м), через який в свій час проходив в'їзд на городище [6, с. 60].

На карті (рис. 8) городище позначене у вигляді суцільної горизонтальної лінії, від якої відходять численні насічки, спрямовані в бік схилу, які позначають вал. Поселення за формою овальне, знаходиться посеред заболоченої місцевості, з південної та східної сторони протікає р. Черногузка. З південно-західного боку прослідковуються сліди рову, в'їзд на городищі позначений з південної сторони. Картограф відзначив, що на городищі станом на кінець XIX ст. знаходився фруктовий сад та будівлі, а з північної сторони примикає забудова.

В 60-х рр. XX ст., під час археологічних досліджень під керівництвом П. О. Раппопортом та впродовж 1980-х – 1990-х рр. під керівництвом С. Д. Панишка стане зрозуміло, що Коршівське городище відноситься до складного типу, в плані має грушоподібну форму, дитинець відповідатиме приблизній формі та лініям укріплень які нарисовані на карті РСЧА; територія, котра примикає до городища з півночі та зображена у вигляді горизонтальних прямих, з часом стане об'єктом дослідження та виявиться що в давньоруський час виконувала функцію окольного міста [5; 6, с. 60].

Городище в с. Шепель (кв. 28–18–Z). Укріплення мисового типу, яке знаходиться над заболоченою місцевістю, на правому березі р. Сарни.

За схемою (рис. 9) майданчик городища розміром 140×160 м, обведений по периметру ровом та валом, за формою округлий, із південної та східної сторони має прямолінійні контури. Вал, висота якого становить 5–6 м збережений з напільної та південної сторін, з північної та західної сторін майже не прослідковується. Зі східної сторони знаходився в'їзд та сліди ще одного рову [6, с. 55].

На карті (рис. 10) дане укріплення знаходиться у західній околиці, та позначене відповідним нанесенням, що позначає лінію укріплення. На городищі прослідковуються сліди забудови. Картографом станом на 80-ті рр. XIX ст., досить добре зображена однакова ширина валу та рову. На час обстежень П. О. Раппопорта частина валу із західної сторони була частково зірвана, ширина рову становила 22 м. В'їзд розташований із західної сторони та являє собою прорив валу, ідентичний зображенню на схемі.

Городище поблизу с. Борочиче (кв. 30-17-V). Городище «волинського типу» (укріплення, форма яких проміжна між колом та квадратом) розташоване на плоскій, сильно заболоченій місцевості, в заплаві р. Липа.

За даними П. О. Раппопорта, городище в плані має дещо правильну округлу форму, обведене по периметру потужним валом та додатково укріплене ровом [6, с. 55].

На карті городище розташоване на правому березі р. Липа, на захід від населеного пункту з відповідним написом: «Стар. Укріпл.». Поселення в плані має овальну форму, укріплене валом та ровом.

Із західної сторони прослідковуються сліди ще однієї лінії укріплень та залишки валу із східної. В центрі майданчика та з напільної сторони картографом зображені незрозумілі лінії з насічками трикутної форми. Сліди в'їзду на жаль відсутні.

П. О. Раппопорт не розробив схеми для даного городища, однак карта доповнює дані станом на 60-ті рр. XX ст. та дозволяє ознайомитися із точним місцем розташування поселення, його розміром, лінією укріплень, рівнем збереженості валів та ровів станом на кінець XIX ст.

Городище в с. Жидичин (кв. 28-18-I). Городище мисового типу, має овальну витягнуту форму (20×60 м) та знаходиться на мисі берега р. Стир.

За схемою (рис. 12) городище укріплене по периметру валом, а зі східного боку – дугоподібним в плані ровом, через який проходить в'їзд. Із західної сторони городище огинає р. Стир. [6, с. 38].

На карті (рис. 13) городище знаходиться на лівому березі річки Стир, в південних околицях населеного пункту. Зображене в плані овальним за допомогою трьох дугоподібних, концентричних ліній, які позначають вал та рів. Місце розташування даного городища дещо відрізняється від даних П. О. Раппопорта, адже на схемі р. Стир огинає городище із західної сторони, а на карті – із східної.

Городище поблизу с. Одереди (кв. 28-19-І). Городище «волинського типу» (укріплення, форма яких проміжна між колом та квадратом) розташоване поблизу с. Одереди на невисокій терасі над заболоченою низовиною.

На схемі (рис. 14) городище за формою наближене до квадрату, із західної, південної та східної сторін має округлі контури. Діаметр площадки становить 42 м. По периметру поселення оточене ровом (глибина близько 2 м) та валом (висота 2,5 м). З північної, південної та західної сторін частково збереглися залишки зовнішнього валу. До городища із східної сторони примикає заболочена місцевість. В північно-західній частині городища прослідковуються сліди лійкоподібної ями (діаметром 10 м, глибина 2 м), яка в давньоруський час слугувала колодязем [6, с. 53]. На городищі присутні два помітних прориви валу – із північно-західної та південно-західної сторін, через які проходив в'їзд. Із західного боку помітні сліди прориву через лінію укріплень, можливо залишки не добудованого третього проїзду.

На карті (рис. 15) городище зображене посеред заболоченої місцевості, на північ від населеного пункту, поблизу с. Дерно. Майданчик городища наближений до квадрату, з північної, східної та південної сторін має округлі контури. Лінія укріплень зображена у вигляді трьох концентричних ліній із насічками. Із південної сторони до городища веде в'їзд.

Зображення картографа не дозволяє порівняти городище зі схемою П. О. Раппопорта за рівнем збереженості валів, ровів, ями та слідів в'їзду, внаслідок дотримання загальноприйнятих норм щодо зображення укріплень.

Городище в с. Мельниця (кв. 27-18-Д). Городище відноситься до групи волинських городищ, які не залежать від рельєфу місцевості та мають штучно надану їм округлу форму. Майданчик городища округлий в плані, плоскої форми, розміром 240×210 м.

За схемою (рис. 16) городище по периметру обведене лінією укріплень, із західної сторони захищене р. Мельниця. Збереження валу станом на 60-ті рр. ХХ ст. відмінне: з північної сторони прослідковуються сліди заплившого валу, з південної сторони найбільш збережений відрізок (висота близько 4 м), вал зі східного боку менше виражений та значно нижчий від південного. Сліди рову помітні із західної та північної сторін. З південної, напільної сторони проходить ще одна лінія укріплень, значно менша за розмірами від внутрішньої. Окремо в'їзд на схемі городища не виділений, швидше за все він міг проходити з напільної сторони, або зі східної [6, с. 50].

На карті (рис. 17) городище знаходиться на території населеного пункту, південніше від церкви. Майданчик з південної, частково зі східної сторін укріплений ровом та валом, із західної – р. Мельниця та утворює в плані прямокутник. Через площадку городища з північної та західної сторін проходить дорога.

Зображення укріплення на карті відповідає схемі П. О. Раппопорта, однак сліди валу із західної сторони відсутні як на карті генштабу РСЧА так, і на схемі П. О. Раппопорта.

Городище поблизу с. Нові Кошари (кв. 26-17-ЗН). Укріплення належить до групи городищ XIV ст., розташоване на плоскій заболоченій місцевості та має форму близьку до квадрату.

На схемі (рис. 18) майданчик городища розміром 55×45–50 м по периметру обведений ровом та валом (висота близько 4 м). З південного та південно-східного боку до городища примикає ще одна лінія укріплень. П. О. Раппопорт відзначив, що по кутах площадки видімі прориви валу, де можливо в давньоруський час знаходилися вежі [6, с. 102].

Порівнюючи карту відповідного квадрата (рис. 19) та схему варто виокремити наступні відмінні риси:

1. Городище знаходиться на північ від села Нові Кошари; Павло Олександрович відзначив, що городище Замчисько знаходиться між селами Старі та Нові Кошари, це пояснюється тим, що з часом с. Нові Кошари збільшувалося за площею та зміщувалося на північ.

2. Дане городище обведене лише однією лінією укріплень, не позначені картографом зовнішні, додаткові вали та рови.

3. Майданчик городища нарисований картографом округлої форми, за загальною прийнятою системою знаків, щодо зображення укріплень.

4. На карті відсутні нанесення, які б позначали помітні прориви внутрішньої лінії укріплень.

Городище поблизу с. Любче (кв. 28-18-В). Дане городище «волинського типу» (укріплення, форма яких проміжна між колом та квадратом) розташоване на схід від населеного пункту, за формою наближене до квадрата.

На схемі (рис. 20) городище наближене до правильної округлої форми, в південній частині має не чітко визначений контур. Площадка укріплена ровом та валом. З північної сторони прослідковуються залишки двох внутрішніх валів. З напільного боку зображено прорив лінії укріплень, через яку проходив в'їзд [6, с. 49].

На карті (рис. 21) городище знаходиться посеред лісу на схід від села, за формою наближене до квадрата. По периметру поселення укріплене валом та ровом. З південно-східної сторони, картографом зображене відповідними насічками, овальної форми можлива лійкоподібна яма, або невелика вежа, яка могла виконувати відповідну функцію оборони разом з лінією укріплень.

Отож, на основі вищенаведеного дослідження можна зробити наступні висновки. По-перше, схеми городищ П. О. Раппопорта та карти Генштабу РСЧА «250-метровки» є досить цінним джерелом, адже з них, ми можемо довідатися про точне місце розташування городища та прослідкувати зміну зовнішніх морфологічних ознак станом на кінець XIX ст. – 50-60-ті рр. XX ст., а також візуально відновити, реконструювати певні елементи укріплення, які були втрачені внаслідок забудови, сільськогосподарських робіт, розташування машино-тракторних станцій та ін.

По-друге, схеми та карти як джерело інформації дуже добре доповнюють одне одного: схеми дозволяють визначити форму городищ; рівень збереженості ровів та валів; наявність додаткових ліній оборони, веж, колодязів, пагорбів та ін.; карти дозволяють розглянути та визначити точне місце знаходження городища, згідно розташованих поруч наземних об'єктів (цвинтар, курган, монастир, церква, річка та ін.); наявність валів та ровів, забудови; сліди в'їзду та ін.

Внаслідок якісного картографування укріплень за загальною прийнятою системою знаків, зображення городищ Луцьк, Городище-2, Шепель, Мельниця аналогічні схемам П. О. Раппопорта.

Городища Турійськ та Камінь-Каширський залишилися поза увагою автора даної статті, адже вони позначені суцільною лінією у вигляді кола, без відповідних насічок та видимих знаків, які б позначали лінію укріплень.

Схеми городищ, які нарисував П. О. Раппопорт не завжди вірно вирізняють зовнішні морфологічні ознаки укріплень та відрізняються від зображень на картах «250-метровках».

Деякі городища не стали об'єктом дослідження у зв'язку з тим, що значна частина укріплень давньоруського часу не була зарахована до наукового обліку П. О. Раппопорта та досліджена. В силу різних обставин на картах масштабу 1:25000 Імперською топографічною комісією та Вищим геодезичним управлінням не позначено чимало городищ.

Основною проблемою на сьогодні є те, що чимала кількість листів топографічних карт, масштабом 1:25000, які стосуються сучасної Волинської області нажалі обмежені в доступі та не дозволяють провести повноцінного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Карты РККА масштаба 1:25000 [Електронний ресурс] // *Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej*, 1939. – Режим доступу до ресурсу: <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=USSR025R021&listtype=standard&listsort=sortoption1>.
2. Лошик Д. С. Городища X–XIV ст. Волинської землі у дослідженнях П. О. Раппопорта // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині: наук. зб.* – Луцьк, 2017. – Вип. 64. – С. 114–121.
3. Лошик Д. С. Карти Генштабу РСЧА як джерело для вивчення археологічних пам'яток Західної Волині / Д. С. Лошик, І. О. Чорний // *Возвягль – Звягель – Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть.* – Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, 2017. – С. 177–183.
4. О картах РСЧА: история, факты [Електронний ресурс] // Блог SplitMaps. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://blog.splitmaps.com/2015/09/10/o-kartah-rkka-istorija-fakty/>
5. Панишко С. Д. Коршівське городище / С. Д. Панишко // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* – 2009. – №13. – С. 67–73.
6. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // *МИА.* – 1967. – №140. – 241 с.

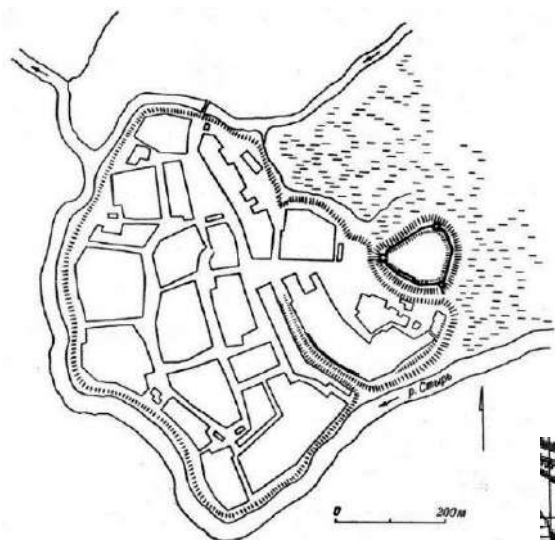

Рис. 1. Схема городища в м. Луцьк (за П.О. Раппопортом) [6]

Рис. 2. Городище в м. Луцьк (за Карти РСЧА) [1]

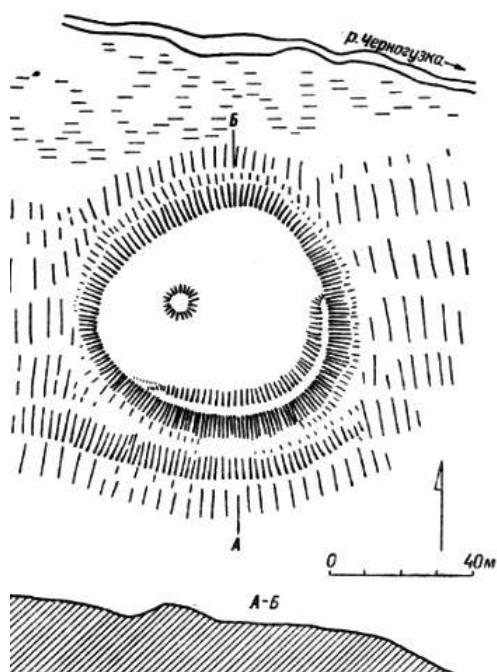

Рис. 3. Схема городища в с. Горзвин (за П.О. Раппопортом) [6]

Рис. 4. Городище в с. Горзвин
(за Карти РСЧА) [1]

Рис. 5. Городище в с. Городище-2
(за П.О. Раппоптом) [6]

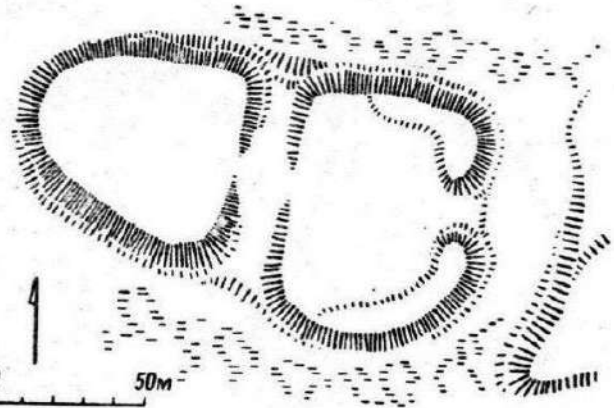

Рис. 6. Городище в с. Городище-2
(за Карти РСЧА) [1]

Рис. 7. Схема городища поблизу с. Коршів
(за П.О. Раппоптом) [6]

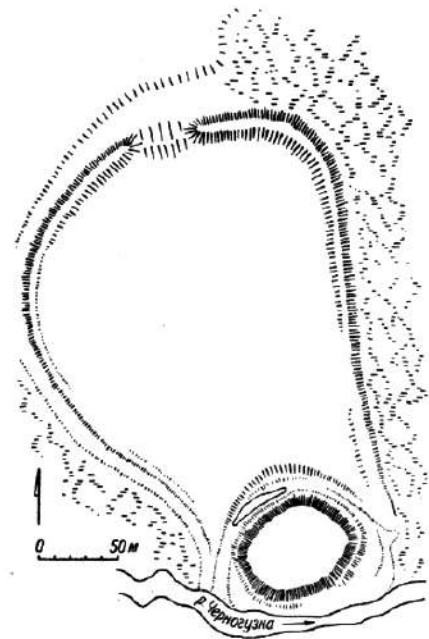
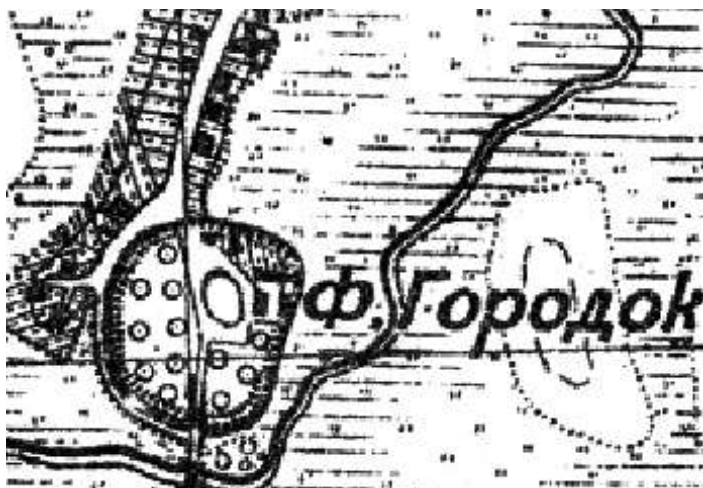

Рис. 8. Городище поблизу с. Коршів
(за Карти РСЧА) [1]

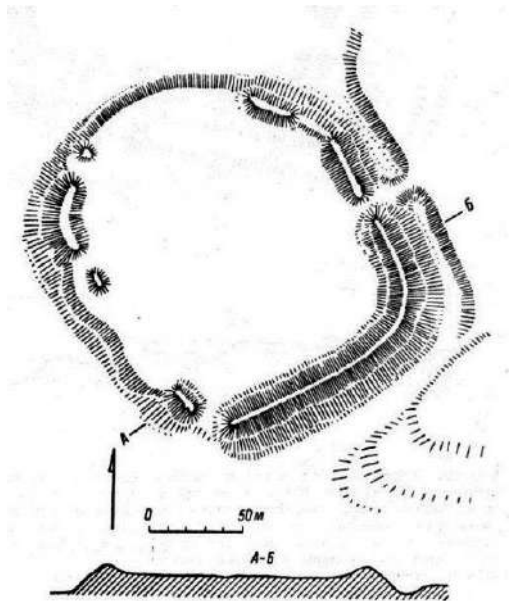

Рис. 9. Схема городища в с. Шепель
(за П.О. Раппопортом) [6]

Рис. 10. Городище в с. Шепель
(за Карти РСЧА) [1]

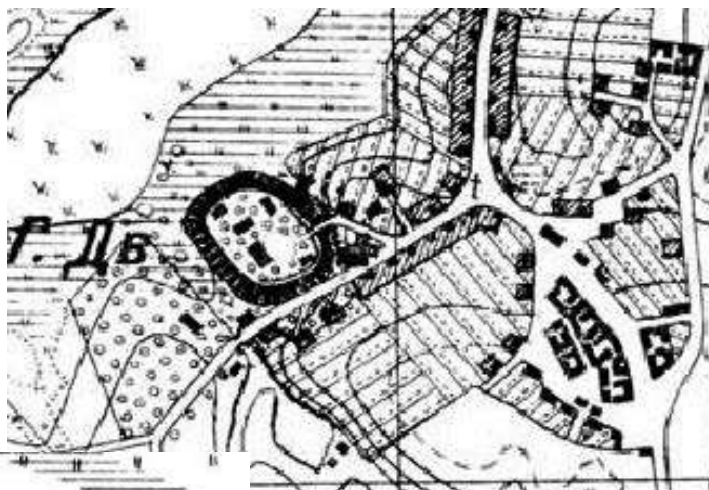

Рис. 11. Городище
поблизу с. Борочиче
(за Карти РСЧА) [1]

Рис. 12. Схема городища в с. Жидичин
(за П.О. Раппопортом) [6].

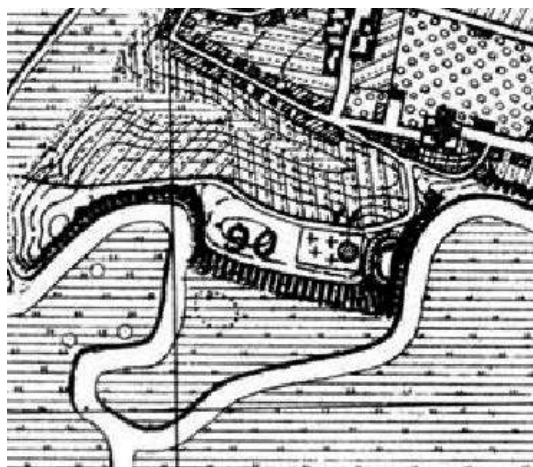

Рис. 13. Городище в с. Жидичин
(за Карти РСЧА) [1]

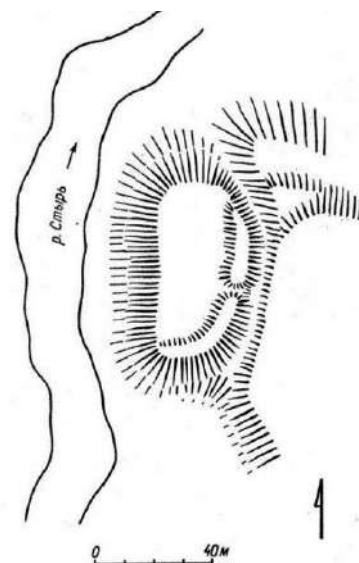

Рис. 14. Схема городища с. Одеради
(за П.О. Раппопортом) [6]

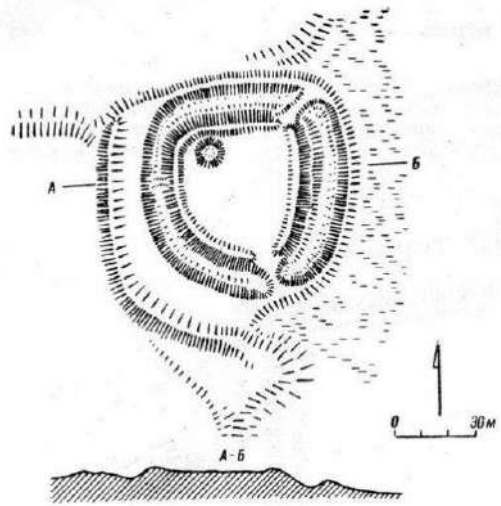

Рис. 15. Городище поблизу с. Одеради
(за Карти РСЧА) [1]

Рис. 16. Схема городища в с. Мельниця
(за П.О. Раппопортом) [6]

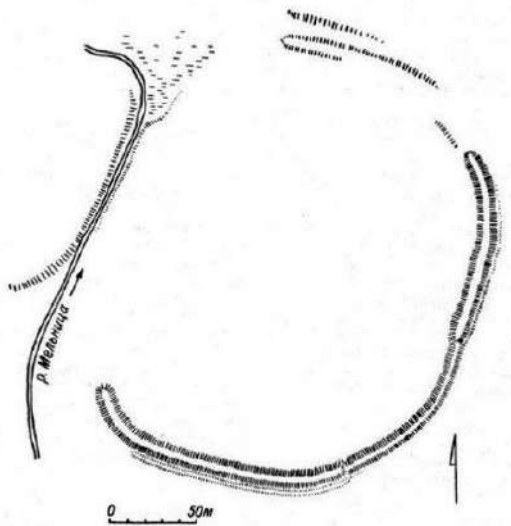
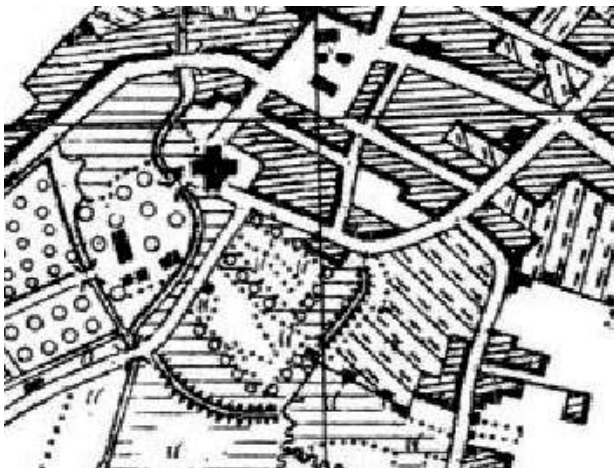
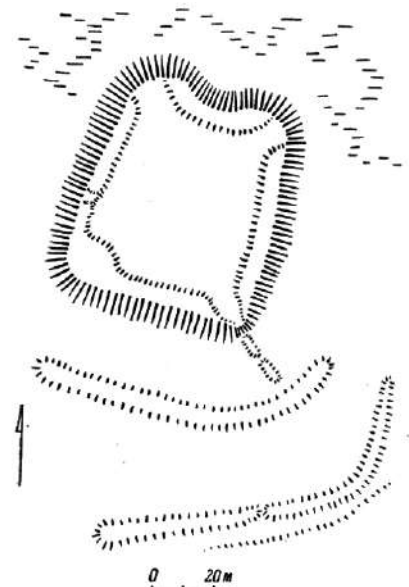

Рис. 17. Городище в с. Мельниця
(за Карти РСЧА) [1]

Рис. 18. Схема городища поблизу с. Нові Кошари
(за П.О. Раппопортом) [6]

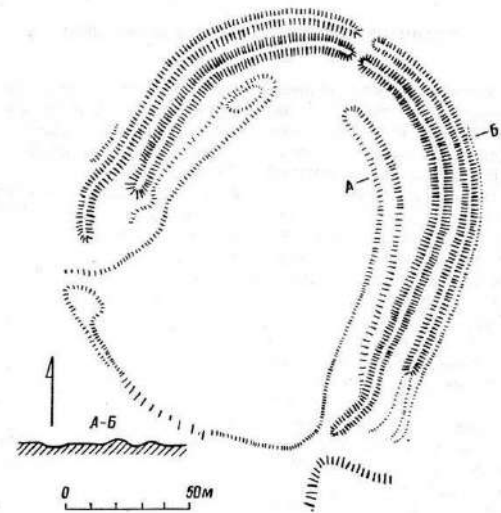
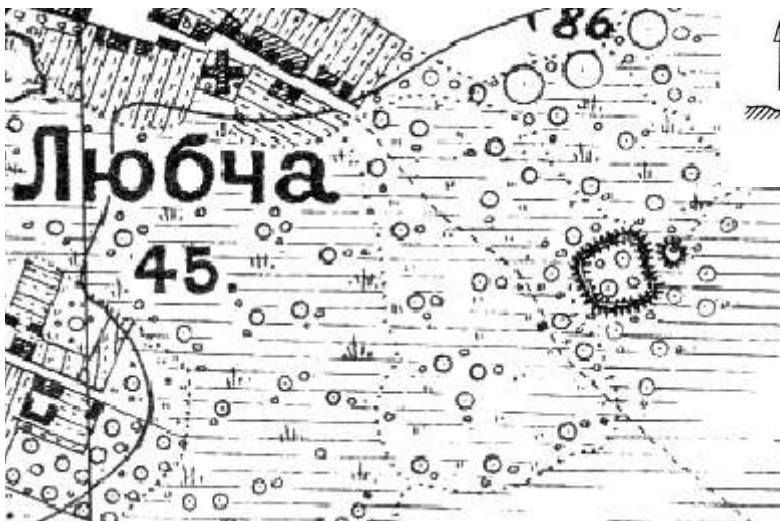

Рис. 19. Городище поблизу с. Нові Кошари (за Карти РСЧА) [1]

Рис. 20. Схема городища поблизу с. Любче (за П.О. Раппопортом) [6]

Рис. 21. Городище поблизу с. Любче (за Карти РСЧА) [1]

Юрій Ляшко,
завідуючий історичним музеєм
Кам'янського державного
історико-культурного заповідника
Черкаської області

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ОДНОГО З РАЙОНІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті на прикладі ситуації, яка існує на території Кам'янського району Черкаської області, висвітлюються основні тенденції, які склалися з охороною об'єктів археологічної спадщини на території нашої держави.

Ключові слова: археологія, охорона, пам'ятки, обстеження, збереження.

Проблеми збереження пам'яток археологічної спадщини нашої держави з кожним роком стають дедалі актуальнішими, оскільки швидка їх руйнація, завдяки об'єктивним і суб'єктивним чинникам, приводить до втрати цінних артефактів, залишених нашими предками. На прикладі ситуації, яка склалася з охороною пам'яток на території Кам'янського району Черкаської області, можна зрозуміти основну тенденцію стосовно стану пам'яток по всій Україні.

На сьогоднішній день на обліку в службі охорони культурної спадщини на території Кам'янського району Черкаської області нараховується 152 об'єкти, які в комплексах об'єднують 450 пам'яток. Серед них: 395 курганів,

40 неукріплених поселень і селищ (доба бронзи, ранній залізний вік, черняхівська культура), 3 городища (чорноліська культура), 2 зольники (ранній залізний вік), 1 могильник (черняхівська культура), 5 майданів (пізні середньовіччя), 2 зимівники (XVII–XVIII ст.), 1 замчище (пізні середньовіччя), 1 кладовище (доба козаччини) [1, с. 1–10].

Крім цього на обліку знаходиться територія старої осади сотенного містечка Чигиринського полку – Жаботина (перша письмова згадка 1643 р.), дослідження на території якого продовжуються і на сьогоднішній день. Там виявлено ряд нових об'єктів, що увійдуть до переліку нововиявлених пам'яток [2, с. 330–332].

Слід зазначити, що дослідження пам'яток археології на території згаданого району розпочалися ще у кінці XIX ст. Це відомі роботи любителя археології і дослідника старожитностей графа О. О. Бобринського, археолога В. В. Хвойки. Проте ґрунтовні розвідки і дослідження пам'яток розпочалися тут лише по закінченні Другої світової війни. Це розкопки відомих археологів О. І. Тереножкіна, К. Ф. Покровської, В. А. Ільїнської та Г. Т. Ковпаненко [3, с. 8–13].

Крім того автором статті з початку 80-х років XX ст. було почато роботу по проведенню ґрунтовної археологічної розвідки району. Як результат, було виявлено і нанесено на археологічну карту краю 35 пам'яток, які охоплюють період від доби бронзи до пізнього середньовіччя [4, с. 51–53].

Нажаль, майже 90% пам'яток археології, які розташовані на території краю, знаходяться в зоні ризику, оскільки розміщені на сільськогосподарських угіддях, які за останній час інтенсивно почали використовуватись. Лише невелика частина пам'яток, які за своєю структурою або положенням несприятливі для використання, зберігають первісний вигляд. В основному це відноситься до курганів, висота яких перевищує 5 м (район населених пунктів Райгород, Ярове, Михайлівка). Проте і вони іноді потрапляють під ніж бульдозера. Так були випадки, коли місцеві землевласники використовували землю з насипів курганів для своїх потреб.

Незважаючи на те, що у 80-х роках ХХ ст. співробітниками відділу археології Черкаського обласного краєзнавчого музею було проведено облік-обстеження вже відомих об'єктів на території району і з кожним землекористувачем (колгоспом) було підписано охоронне зобов'язання, проте ці зобов'язання лишилися лише на папері. По факту ні один бувший колгосп не вивів землі, на яких знаходилися пам'ятки археології із землеобороту. Після 1991 року, вже в незалежній Україні, під виглядом «швидкої приватизації і роздержавлення земель», більшість пам'яток археології на території району потрапили в приватну власність. Дійшло до того, що на початку 90-х років велика група курганів (висота від 1,5 до 5 м.) потрапила під забудову самого районного центру по колишній вул. Пролетарській. Зараз там збудовані будинки жителів міста, ведуться інтенсивні сільгоспроботи і як виправити цю недбалість, мабуть зараз ніхто не скаже!

З середини 90-х років на території області була створена і активно працювала Черкаська обласна археологічна інспекція, яка всіма можливими способами намагалася поліпшити стан охорони і збереження пам'яток археології. Проте відсутність фінансування, недосконала законодавча база та нововведення влади стосовно спрощення видачі земельних ділянок призвели до того, що у 2017 році інспекція була ліквідована. Зараз контроль за передачею земель покладено на місцеві земельні відділи, які, на жаль, ніколи не виділялися фаховою обізнаністю в пам'ятках культурної спадщини.

Великою проблемою для збереження пам'яток археології є розквіт так званої «чорної археології». Тисячі пошуковців з металодетекторами заповнили ліси і поля України. Більшість з цих людей до свого захоплення ставляться, як до засобу заробітку. Величезна кількість археологічних знахідок через інтернет-аукціони продаються «з молотка» і втрачають свою територіальну автентичність.

Тому, якщо нарешті в нашій державі не буде прийнято суворий закон про охорону культурної спадщини та створено охоронні структури з належним фінансуванням, то наші пам'ятки поступово зникнуть з лиця землі. Якщо найближчим часом не налагодити справу, то через кілька десятиліть ми втратимо історичне надбання нашого народу, а це, у свою чергу, з часом може привести до більш глобальних і негативних наслідків не лише для історичної науки, а й для всього суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Список об'єктів охорони культурної спадщини Кам'янського району Черкаської області. – Кам'янка, 2015.
2. Ляшко Ю. Ю. Козацькі зимівники в околицях Жаботина / Ю. Ю. Ляшко // «Заповідна Хортиця»: матер. ІV Міжнар. наук.-практ. конф. «Історія Запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2010.
3. Ковпаненко Г. Т. Памятники Скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. – К., 1989.
4. Ляшко Ю. Ю. Новые памятники скифского времени в районе Жаботина / Ю. Ю. Ляшко // «Киммерийцы и скифы»: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Мелітополь, 1992.

Максим Сльозкін,
студент Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

ДО ПРОБЛЕМИ ЗАСНУВАННЯ МІСТА ІЗЯСЛАВА

В статті охарактеризовано історію міста Ізяслава, що на Волині, в період Середньовіччя (від часу заснування міста до приходу до влади князів Сангушків). Також висвітлено основні версії з питання про заснування міста та подано їх оцінку.

Ключеві слова: Ізяслав, історія міста, версії заснування, археологічні дослідження.

Ізяслав – одне з найдавніших міст України. Його багатолітня історія рясніє яскравими подіями, а архітектурні пам'ятки приваблюють істориків, краєзнавців, поціновувачів старовини та туристів [2, с. 5].

Проблема заснування міста, його ідентифікації з літописним Ізяславлем вже протягом кількох десятиліть не дає спокою десяткам істориків, краєзнавців та, насамперед, археологів. Головною проблемою є виведення паралелі, тобто ототожнення топонімів, які зустрічаються в різних історичних документах та хроніках, зокрема: «Каменець-Ізяславль» (XIII ст.), «Заслав» (1386 р.), «Жаслав» (1390 р.), «Жослав» (1506 р.) з сучасним містом Ізяславом на р. Горинь. Ця проблема є досить дискусійною і станом на сьогодні питання про час заснування міста, на жаль, залишається невирішеним [2, с. 13].

В цій статті ми спробуємо провести історичну паралель розвитку міста в період середньовіччя від дати гіпотетичного заснування до приходу на землі Погориння князів Сангушків.

«Історія Ізяславля темна, як і початок його заснування», – такі рядки зустрічаємо в географічному словнику, виданому у Варшаві в 1895 р. [1].

Характеризуючи питання заснування, насамперед слід спростувати безпідставні версії ототожнення Ізяслава з долею іншого давньоруського міста, що належав до землі Полоцької. Так, з «Історії Білоруської РСР» ми дізнаємося, що місто Ізяславль на р. Свіслочі було засноване в 987 р. князем Володимиром Святославичем, який віддав його в уділ своєму сину Ізяславу, заславши з матір'ю Рогнедою Рогволодною «в землю племен кривичей», тобто на територію сучасної Білорусі. Те ж саме ми зустрічаємо в «Радянській енциклопедії історії України», де характеризується м. Ізяслав Хмельницької області. При цьому як білоруські, так і українські історики посилаються на одне й те ж джерело – відомості літопису 1127 р. [3, с. 117].

Академік Борис Рибаків вважає, що в літописі йдеться не про Ізяславль волинський, а саме про Ізяславль полоцький. Тобто місто, згадане в літописі під 1127 р. – це нинішнє білоруське містечко Заславль і аж ніяк не Ізяслав на р. Горинь. [10, с. 320].

Версія Б. Рібакова дуже просто підтверджується матеріалами археологічних досліджень Георгія Штихова, який виявив в одному з курганів предмети з відбитком знаку князя Володимира Святославича. Також археологом було знайдено печатку князя Ізяслава Володимировича. Щодо Рогнеди, то писемні джерела дають нам відомості про те, що княгиня наприкінці X ст. прийняла чернечий постриг і спочила в монастирі в 1000 р. Ці данні теж підтверджуються археологічним матеріалом. Зокрема, на території колишнього монастиря археологами було відкрито склеп з давнім захороненням, що дало Г. Штихову можливість зробити обережний висновок, що це і є могила Рогнеди [11, с. 45–46].

Отже, підстав пов'язувати дату заснування Ізяслава на р. Горинь з 987 р., що робили дослідники, немає.

Наступна версія належить археологу М. Каргеру, який досліджував у 1957–1964 рр. іншу пам'ятку – давньоруське городище поблизу с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл., що знаходиться в 10–15 км від сучасного Ізяслава. Археологом було зроблено припущення про ототожнення міста з літописним Ізяславлем, що згадується в Іпатіївсько-

му літописі під 1241 р. («Приде к Каменцю-Изяславлю взять я...», – пише літописець про похід Батия) [13, с. 125].

Іншою гіпотезою щодо заснування міста є думка Михайла Брайчевського. Він вважає, що городище XII–XIII ст. було лише форпостом на шляху до Ізяслава, аргументуючи це твердження Супральським списком, в якому під 1247 р. сказано: «Батый не смог разбить стен и взять его» [2, с. 21].

Контраргументами до слів М. Брайчевського ми вважаємо колосальну кількість матеріалів з розкопок Городища, що вже опубліковані Анною Песковою, Юрієм Овсянниковим, Анатолієм Кірпічниковим та іншими дослідниками.

Так, в статті А. Пескової в 61-му випуску журналу «Археологія» вперше були опубліковані скарби, які були виявлені в ході розкопок М. Каргера [7, с. 16–35]. Юлія Щапова в монографії «Скло Київської Русі» вказує на те, що під час розкопок експедицією було виявлено близько 11 тис. фрагментів скляних браслетів, що аж ніяк не можна асоціювати зі звичайним форпостом [12, с. 160–165]. Ю. Овсянниковим було опрацьовано величезну кількість знахідок, що складають собою колекцію ключів та замків, петель, шарнірів, кількість яких складає біля тисячі одиниць. Типологічний аналіз дозволяє виділити декілька груп замків, зокрема: навісні, врізні, дверні комбіновані замки-запори, дерев'яні запори. Кожен замок містив свій «секрет», який полягав у певному положенні штифтів. Також слід відзначити, що колосальна кількість матеріалів ще не опубліковані та зберігаються наразі в Державному Ермітажі Російської Федерації [6, с. 93–99].

Подільський дослідник Василь Якубовський вважає, що городище, досліджене М. Каргером є можливою столицею Болохівської землі [13, с. 110]. Археолог висловлює впевненість в тому, що поселення було зруйноване каральною кампанією князя Данила Галицького.

На нашу думку, таке твердження на сьогодні є безпідставним. Ми вважаємо, що робити такі висновки можна лише після проведення аналізу стріл з розкопок, який покаже їх приналежність до зброї, якою користувались ординці або ж дружина князя Данила.

Отже, найбільш обґрунтованою на нашу думку версією є гіпотеза заснування міста в кін. XII – на поч. XIII ст. Саме в цей період, як свідчать літописи, князь Ізяслав Мстиславович отримав від Ярополка Володимировича у власність Волинські землі. Він неодноразово заявляв, що Волинь: «...це волость моя і батька, та діда мого по Горину...» [3, с. 12].

Подальша історія міста проходила в юрисдикції Галицько-Волинського князівства, а вже у 1321 р., після невдалої битви на р. Ірпінь, литовський князь Гедимін захоплює Волинь. Територія, де розміщувався Ізяслав потрапляє у володіння сина Гедиміна – Любарта. Згодом, у 1386 р., знову змінюється влада. У Луцьку королем польським Владиславом Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом Федору Острозькому була видана грамота, яка підтверджувала його право на володіння містами Острог, Корець та Заслав [8].

В 1448 р. після смерті князя Василя Острозького його великі маєтки були поділені між синами. Ізяслав разом з округами було передано молодшому сину – Юрію, який і заклав початок династії Заславських. З метою укріплення міста від ворогів Юрій вирішує звести замок, який було збудовано на високому та крутому схилі лівого берега р. Горинь. У документах 1581 р. фортеця іменується «Верхнім замком» і має у своєму складі 2 вежі, 14 городень, дім та церкву [2, с. 15].

Сьогодні збереглась квадратна кам'яна будівля, що датується 1539 р. Споруда ця двоповерхова з підвалами та прибудовою двох ярусів. Найявність підвальних приміщень та «підземних ходів», які в народі оповиті різними легендами й оповідями, про які також свідчать обвали доріг та тротуарів у місті обережно наводять нас на думку, що це й справді міг бути дитинець, а посад, скоріше за все, розташовувався в ур. Остроня, що знаходиться в районі Старого міста.

Також на території умовного дитинця у 80-х рр. XX ст. Науково-дослідним Інститутом «Укрпроектреставрація» проводились археологічні дослідження. Під час розкопок було

виявлено давньоруське житло та фундамент оборонної стіни XIV–XV ст. Потужність культурного шару житла сягала 2 м. Він був наповнений великою кількістю вугілля, золи, уламками пізньосередньовічної кераміки, кістками тварин і поодинокими знахідками фрагментів посуду XII–XIII ст. Житло розміщувалось біля злиття р. Горині та р. Сошни в південній частині останця з обривистими схилами. Розкопано було лише південний кут житла, інша його частина розміщувалась під дорогою, що проходила крізь останець.

Об'єкт мав характерні риси напівземляного житла. Підлога розміщувалась на глибині 1,8–2 м від сучасної поверхні і на відстані 1,2 м від давньої. Поверхня була представлена сіроземом потужністю до 0,5 м, нижче від підлоги залягала материкова глина. Під печі розміщувався на відстані 2,5–3 м від південного кута житла [4, с. 271].

У ході досліджень було виявлено велику кількість відходів металургійного та скло-робного виробництва. Мали місце й фрагменти кераміки, що були продатовані XII ст. Частіше зустрічаються посудини з короткою шийкою та відігнутим вінчиком, край якого заокруглений або похило зрізаний. В невеликій кількості зустрічаються фрагменти горщиків із загнутим краєм у вигляді «пташиного дзьоба». Залізні предмети представлені шпорою, фрагментами ковальських кліщів, ключа та ножа. Шпора являє собою конічний шип з вигнутими дужками та дисковидними петлями з прорізями. Цікавою знахідкою був обвуглений дерев'яний короб із зернами пшениці, проса та основа ткацького верстата з вовняними нитками, що частково збереглися. На цьому ж місці був виявлений кістяк коня, який, ймовірно, загинув під час пожежі. Північніше, а саме на останці та вздовж усього лівого берегу р. Горинь аж до Бернардинського монастиря простежується давньоруський шар потужністю 0,1–0,3 м [5, с. 238].

Наступною сторінкою історії міста Ізяслава був період правління князів Сангушків, про який сьогодні можна говорити як про час великого будівництва міста, його розквіту. Після Андрусівського перемир'я у 1667 р. Заслав перейшов до складу Речі Посполитої. І у 1673 р. містом починають володіти князі Сангушки, які розпочинають активно розбудовувати Новий Заслав, чому посприяло підтвердження магдебурзького права у 1754 р.

Як ми бачимо, середньовічна історія міста Ізяслава є доволі цікавою та загадковою, адже вже близько півстоліття дослідники та кваліфіковані фахівці сперечаються з приводу багатьох сторінок історії цього міста. Тож маємо надії, що в плідних дискусіях все ж буде досягнуто порозуміння і питання про заснування та локалізацію міста будуть вирішені. На сьогоднішній момент поряд з переосмисленням наукових здобутків дослідників кінця ХХ ст. ми повинні проводити нові дослідження, як в архівних установах, так і в польових умовах. І, на нашу думку, лише в випадку консолідації праці істориків та археологів нам все ж вдасться досягти істини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Wędrowiec, 1880 r. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://mbc.malopolska.pl/publication/113>.
2. Міньков І. І. Ізяслав – місто старовинне: Історично-краєзнавчий документальний нарис / І. І. Міньков. – Шепетівка, 2000. – 92 с.
3. Нечитайло В. В. Про час заснування Ізяслава / В. В. Нечитайло // Український історичний журнал. – 1980. – Вип. 11 (№ 237). – С. 117–120.
4. Никитенко М. М. Древнерусское жилище в г. Изяславле Хмельницкой области / М. М. Никитенко, Б. И. Осадчий, А. Г. Полегайлов // Советская Археология. – 1985. – № 1. – С. 270–275.
5. Нікітенко М. М. До питання про літописний Ізяславль: нові археологічні дані / М. М. Нікітенко // Матер. міжнар. наук. краєзн. конф. «Велика Волинь: минуле і сучасне». – Хмельницький, 1994. – С. 238–242.
6. Овсянников О. В. Замки и ключи из раскопок Изяслава / О. В. Овсянников, А. А. Пескова // КСИА. – 1982. – Вып.171. – С. 93–99.

7. Піскова Г.О. Скарби стародавнього Ізяславля / Г. О. Піскова // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16–35.
8. Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б. А. Рыбаков. – Москва: «Наука», 1972. – 524 с.
9. Сльозкін М. О. До проблеми локалізації Давньоруського Ізяслава / М. О. Сльозкін // Матер. XVI Міжнар. студ. наук. арх. конф. – Чернігів, 2017. – С. 124–126.
10. Федотов В. З приводу святкування так званої 920-ї річниці заснування м. Ізяслав / В. Федотов. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/37559>.
11. Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г. В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1978. – 160 с.
12. Щапова Ю. Л. Браслеты Изяславля / Ю. Л. Щапова // Стекло Киевской Руси. – Москва, 1972. – С. 160–165.
13. Якубовський В. І. Західноєвропейські пам'ятки в матеріалах болохівського городища поблизу м. Шепетівки / В. І. Якубовський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4(6). – С. 108–112.

Сніжана Сніховська,
студентка Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка

ЕВОЛЮЦІЯ НАЗВИ ГАЛЬШТАТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КОЗІЯ-САХАРНА

У статті аналізується проблема трансформації назви ранньогальштатської культури, відомої на сьогодні в археології як Козія-Сахарна. Визначаються етапи відкриття епонімних пам'яток, робиться спроба критичного переосмислення аргументації М. Т. Кашиби стосовно правомірності об'єднання в єдину археологічну культуру груп пам'яток, які локалізуються на території лісостепової та Запрутської Молдови – Сахарна-Солончени та Стойкани-Козія.

Ключові слова: гальштатські культури, Сахарна-Солончени, Стойкани-Козія, Козія-Сахарна.

На сучасному етапі розвитку археологічної науки особливо актуальними є критичний аналіз та переосмислення багатьох аспектів розвитку гальштатських культур Дністро-Прутського та Пруто-Серетського межиріччя. Це закономірно, адже навмисне нівелювання гальштатських традицій у матеріальній культурі пізнього Чорнолісся та ранньоскіфського часу вітчизняними дослідниками і тенденційність аналізу гальштатських артефактів, неоднзначна методика їх історико-культурної та етнічної інтерпретації призвели до цілої низки дискусій у середовищі археологів-гальштатознавців. Не втрачає своєї актуальності і по сьогоднішній день проблема еволюції назви культури Козії-Сахарни, зміна якої була зумовлена як накопиченням нових матеріалів, так і прагненням окремих дослідників об'єднати суміжні археологічні групи в єдину цілісну культуру. Тому доцільно розглянути основні етапи еволюції назви культури Козія-Сахарна, яка зберігаючи в своїй основі гальштатські традиції, відрізнялася від інших подібних їй культур орнаментальними мотивами та морфологією керамічного комплексу [6].

Відкриття епонімних пам'яток, які дали назву групі Сахарна-Солончени належить Г. Д. Смирнову та А. І. Мелюковій. В 1946–1950-х рр. експедицією під керівництвом Г. Д. Смирнова вперше були проведені розвідкові роботи і розкопки в середній течії Дністра. Дослідник відкрив, описав і частково дослідив городища Сахарна Марє, Сахарна Міке, селище Сахарна – Дялул Менестерій і два могильники Циглеу і Гура Хлубоака, що локалізувалися біля села Сахарна на Дністрі (територія сучасної Молдови) [12, с. 93].

Продовжила дослідження молдавських пам'яток А. І. Мелюкова, яка у 1952–1953-х рр. провела розкопки на поселенні Солончени-Хліная в Резинському районі. Із впевненістю можна стверджувати, що саме це поселення було тоді найбільш ґрунтовно досліджене серед сахарнянських пам'яток [4].

Таким чином, вже з 50-х рр. ХХ ст. почало формуватися уявлення дослідників про наявність у лісостеповій Молдові особливого локального варіанту культур передскіфського часу. Аналізуючи матеріальну культуру досліджених пам'яток, Г. Д. Смирнов та А. І. Мелюкова у свій час відмітили, що землеробські племена молдовського Подністров'я суттєво відрізняються від скіфських племен, але дуже близькі з тими, що населяють територію Середнього Подністров'я [5].

Подібною точки зору дотримувалася Г. І. Смирнова. Дослідниця у своїх публікаціях акцентує увагу на значних взаємозв'язках та взаємовпливах носіїв чорноліської культури середньодністровського локального варіанту та молдовської групи пам'яток Сахарна-Солончени [13].

Синхронною з молдавською групою (датується XI–VIII ст. до н. е.) виявилася румунська Стойкани-Козія, яка була виділена дослідниками лише на початку 70-х рр. ХХ ст. Найбільший внесок в плані систематизації та вивчення пам'яток Запрутської Молдови зробив М. Петреску-Дембровіц [14]. Він вперше відніс матеріали поселення і могильника Стойкани

до гальштатського періоду, переконливо аргументувавши свою гіпотезу. Однак пріоритети в аналогіях та взаємозв'язках були розставлені лише тоді, коли А. Ласло ввів у науковий обіг матеріали розкопок поселення Козія в Запрутській Молдові. Походження Козії А. Ласло пов'язував з переміщенням частини населення із Подунав'я в центральні і південні райони Запрутської Молдови в період На В1-2 (X–IX ст. до н. е.) [15, с. 112–115].

Часто згадуються в румунській історіографії також групи пам'яток Стойкани-Брад, Козія-Брад, Покреака-Козія, що відображають послідовність відкриття пам'яток, але не мають суттєвих відмінностей у матеріальній культурі. Це свідчить про те, що така диференціація пам'яток є теоретично необґрунтованою, а отже немає підстав для виділення вищезазначених груп.

Територіальна відособленість та пізніє відкриття пам'яток в Запрутській Молдові не давали можливості дослідникам співставити зазначені групи пам'яток. Однак, перші кроки в напрямку синхронізації та порівняння пам'яток Молдови та Румунії зробив Б. Хенсель, який дійшов до висновку, що старожитності типу Сахарна мають повні та часткові аналогії з групою Козія. Він також вказав на специфіку орнаменталізації посуду цих груп, яка поширювалася аж до Дніпра.

Проте об'єднання груп пам'яток Сахарна-Солончени та Стойкани-Козія в єдину археологічну культуру здійснила М. Т. Кашуба, яка, по-перше, систематизувала та інтерпретувала сахарнянські старожитності, виявлені попередніми дослідниками; по-друге, виявила принципово нові і яскраві матеріали під час дослідження у 90-х рр. XX ст. поселень Матеуць-Ла башне, Алчедар III (на сьогодні найбільше досліджена пам'ятка групи Сахарна), сахарнянського культового центру Хліжень II – Ла Шанц та ін. [2; 3].

Дослідниця аргументувала свою позицію тим, що пам'яткам типу Сахарна і типу Козія притаманні всі ознаки, які характеризують археологічну культуру. Це спільність території (з двома районами найбільшої концентрації пам'яток – в Дністро-Реутському межиріччі та лісостепових районах Бирлада і Жижії); стійке співвідношення типів: житлових і господарських споруд, основних форм і орнаменталізації посуду, речового інвентаря; наявність єдиного ранньогальштатського субстрату, яким є горизонт з прочорненою керамікою Темеоань-Холеркань-Балта, а також міграційний характер походження [1, с. 373].

Але при детальному аналізі матеріальної культури обох груп більшість критеріїв, на які опирається М. Т. Кашуба при виділенні культури Козія-Сахарна, можна спростувати. По-перше, переважання наземного типу глинобитних житл каркасно-стовпової конструкції, кремація як основний тип поховання та наявність загальногальштатського речового інвентаря не співвідносяться лише з культурою Козія-Сахарна, а є спільними й для інших гальштатських культур східнобалканського регіону. Житла аналогічного типу будували і племена чорноліської культури, проте невідомо чи це була місцева традиція житлобудування, чи запозичена в гальштатських племен [6, с. 87–88].

По-друге, більша частина керамічного комплексу (особливо посуд кухонного призначення) є не лише аналогічним для груп Сахарна та Козія, а є знову ж таки загальногальштатським. Банкоподібні горщики, корчаги типу Вілланово, кубкоподібні посудини були наявні також в археологічних культурах, які пов'язані з процесом «первинної гальштатизації» Кишинів-Корлатень та Гава-Голігради.

По-третє, орнаменталізація кераміки групи Сахарна-Солончени відрізняється від орнаментальних мотивів Козії. Як підтвердило дослідження М. Т. Кашуби, із всіх культур із врізною та штампованою керамікою саме Сахарна-Солончени відрізняється найменшою кількістю канелюр в орнаменталізації [7; 8]. Лише на більш пізньому поселенні Алчедар III він більш виражений (0,7%). В орнаменталізації кераміки Козії канелюр все-таки більше. Основний орнаментальний мотив культур Бабадаг I та II, який являє собою кола, з'єднані косими лініями відсутній на кераміці групи пам'яток Стойкани-Козія, а в групі Сахарна-Солончени

він представлений на 2% всього керамічного комплексу. Проте штамп у вигляді букви S був майже відсутній у двох групах пам'яток [11, с. 321].

Виняток може лише становити орнамент пізніх пам'яток групи Сахарна-Солончени, де штамп у вигляді букви S становить всього менше, ніж 3% всієї орнаменталії і є впливом з боку сусідніх культур. Це порівняння дозволяє також спростувати усталене твердження про формування груп Сахарна-Солончени і Стойкани-Козія під значним впливом культур Бабадаг та Інсула Банулуй. Також ідентифікуючими орнаментальними мотивами групи Сахарна-Солончени є врізний та прочорнений, а в Козії переважаючим є штапований [8; 10].

По-четверте, субстратна основа із прочорненою орнаменталією Темеоань-Холеркань-Балта не є спільною для двох груп. Прочорнена орнаменталія є переважаючою в групі Сахарна-Солончени, водночас у групі Стойкани-Козія вона майже відсутня. Варто також зауважити, що група Стойкани-Козія, найвірогідніше, сформувалася під значним впливом культури Костіша, в якій присутні аналогічні орнаментальні мотиви [9, с. 54–55].

Таким чином, еволюція назви гальштатської культури, відомої в сучасній археології як Козія-Сахарна, була закономірним процесом, оскільки відкриття нових пам'яток зумовлювало необхідність у систематизації матеріальної культури, пошуків аналогій серед інших культурних типів та груп. Спочатку були виділені дві групи пам'яток Сахарна-Солончени та Стойкани-Козія, які пізніше, зважаючи на ряд вищезазначених підстав, були трансформовані в цілісну археологічну культуру Козія-Сахарна. Проте на сучасному етапі вивчення матеріалів цієї культури проявилася ціла низка протиріч, які, на наше глибоке переконання, найбільшою мірою пов'язані з обмеженим теоретичним обґрунтуванням виділення цілісної археологічної культури Козія-Сахарна. Доцільніше все-таки проводити диференціацію між групами пам'яток Сахарна-Солончени та Стойкани-Козія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кашуба М. Т. «Другая» чернолесская культура Среднего Днестра по Л. И. Крушельницкой / М. Т. Кашуба // *Stratum plus*. – №3. – С. 369–388.
2. Кашуба М. Т. «Ускользящее» железо, или Переход к раннему железному веку в Восточном Прикарпатье / М. Т. Кашуба // *Российский археологический ежегодник*. – 2013. – №3. – С. 233–257.
3. Кашуба М. Т. Культурно-историческое развитие лесостепного Днестро-Сиретского междуречья в начале I тыс. до н. э. (культура Козия-Сахарна): дис. ... канд. іст. наук / М. Т. Кашуба. – Санкт-Петербург: РАН, 2000. – 414 с.
4. Мелюкова А. И. О датировке и соотношении памятников начала железного века в Лесостепной Молдавии / А. И. Мелюкова // *СА*. – 1972. – №1. – С. 57–72.
5. Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья / А. И. Мелюкова // *МИА*. – 1958. – № 64. – С. 5–102.
6. Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир: монография / А. И. Мелюкова. – М: Наука, 1979. – 256 с.
7. Романчук А. А. Горизонт Солончень-Хлиная, единецкая культура и другие проблемы генезиса Сахарна-Солончень: еще один шаг к продуктивной дискуссии // А. А. Романчук // *Stratum plus*. – 2011. – № 2. – С. 187–206.
8. Романчук А. А. Культура Сахарна-Солончень и возникновение орнаментированного гальштата / А. А. Романчук // *Stratum plus*. – 2003. – № 3. – С. 8–117.
9. Романчук А. А. Культурно-хронологическое и генетическое соотношение ранних групп КРШК / А. А. Романчук // *Сохранение культурного наследия в странах Европы: матер. конф.* – Кишинев, 2009. – С. 53–56.
10. Романчук А. А. Топоры-кельты, серпы и культуры Резной Керамики раннего гальштата Карпато-Поднестровья / А. А. Романчук // *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. – Одесса, 2008. – Вып. 1. – С. 1–16.
11. Романчук А. А. Фруктовницы и хронология раннебасарабского времени на Среднем Днестре / А. А. Романчук // *Древнее Причерноморье*. – Одесса, 2008. – Вып. 8. – С. 320–324.

12. Смирнов Г. Д. Скифское городище и селище «Большая Сахарна» / Г. Д. Смирнов // КСИИМК. – 1949. – Вып. 26. – С. 93–97.
13. Смирнова Г. И. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончень и Жаботин / Г. И. Смирнова // СА. – 1974. – № 4. – С. 94–106.
14. Petrescu-Dimbrovita M. Cimitirul hallstatti an de la Stoicani / Petrescu-Dimbrovita M. / МА. – Bucuresti, 1953. – № 1. – S. 175–189.
15. Laszlo A. Les groupes regionaux anciens du Hallstatt a l'est de Carpates. La Moldavie aux XII-VII siecles av. n. e. / A. Laszlo // La civilization de Hallstatt. – Liege. – 1989. – Nr. 36. – S. 111–129.

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
асистент НУ «Львівська політехніка»
Євгеній Левінзон,
студент історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ДО 100-РІЧЧЯ М. С. БОРКОВСЬКОГО – ДОСЛІДНИКА АРХЕОЛОГІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПОДІЛЛЯ

5 червня 2018 року минуло 100 років з дня народження відомого на Хмельниччині краєзнавця, колекціонера, дослідника трипільських пам'яток нашого краю – Миколи Семеновича Борковського. У статті описується його життєвий шлях та внесок у розвиток вітчизняної археології та краєзнавства.

Автори висловлюють слова найщирішої подяки сину Миколи Семеновича – Сергію Миколайовичу Борковському, за передачу архіву батька Кам'янець-Подільському державному історичному музею-заповіднику та за допомогу в написанні статті.

Ключові слова: М. С. Борковський, трипільська культура, археологічна розвідка, музей.

Микола Семенович Борковський народився 5 червня 1918 р. у Кам'янці-Подільському [14]. В роки Голодомору ходив пішки в Пудлівці і працював у кар'єрі. На важких роботах видавали невеличкі пайки. Від голоду і туберкульозу померла старша сестра Любов. У 1930-х рр. навчався в Кам'янці-Подільському на робочому факультеті (рис. 1). Один з його талантів проявився вже в Київському сільськогосподарському інституті, який він закінчив перед самою війною. Був прекрасним студентом, керував художньою самодіяльністю, захоплювався театром. Студента помітив великий український актор Амвросій Бучма (в подальшому Народний артист СРСР, лауреат 2-х Сталінських премій) і запросив у театральний інститут. Дипломною роботою була його постановка п'єси Мольєра, і тільки війна перешкодила йому одержати другий диплом [16, с. 4].

З початком II світової війни був призваний в армію, пройшов у Челябінську тримісячні курси штурманів авіації дальньої дії і був відправлений на фронт. В період II світової війни М. С. Борковський був штурманом радянської авіації, водив дальні бомбардувальники на об'єкти ворога, двічі був збитий німецькими зенітниками, дивом врятувався з палаючого літака, отримав важкі поранення. Після лікування в шпиталі, як слід не одужавши від поранень, він навчав молодих авіаторів, а потім знову піднявся в небо і до кінця війни не припиняв боротьби [11, с. 4; 16, с. 4]. Був нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» та ін.

У травні 1949 року (старшому сину було 3 роки, молодшому Роману – не було ще року) сім'ю було вислано на Колиму до містечка Сусуман, де Микола Семенович забезпечував робочий стан вантажівок золотодобувних копальнь сумно відомого Управління НКВД «Дальстрой». Сім'я тулилася в маленькому однокімнатному дерев'яному зрубі. Повернутись в Україну можливо було тільки вже по смерті Сталіна, в кінці травня 1953 року сім'я повернулася до Кам'янця-Подільського

Після війни перебував на посаді головного інженера кар'єроуправління. Паралельно з цією роботою до Миколи Семеновича прийшло захоплення археологією. Він завжди ретельно придивлявся до розкритих нашарувань, ніколи не обминав випадкових знахідок: кісток тварин, кераміку тощо. Одного разу до нього надійшов лист з Кам'янець-Подільського міськвиконкому (спеціалістів-археологів тоді ще не було) з проханням оглянути за-

лишки житла «первісної людини», виявленого поблизу Старої Ушиці. За 2 км від села, на високому березі Дністра знаходилась «пляма» ґрунту цегляного кольору. Після детального дослідження, в землі були виявлені глиняна печина, фрагменти посуду з дивним розписом, уламок кам'яної сокири і мистецьки виготовлений наконечник крем'яної стріли. Тоді до рук М. С. Борковського потрапила книга відомого радянського археолога Т. С. Пассек «Трипільська культура», яка, за висловом Миколи Семеновича, в археології нарівні Ліннею в ботаніці [16, с. 4; 12, с. 4]. Виявлені тоді артефакти стали першими експонатами в «домашньому музеї». Починали роботу по організації музею декілька ентузіастів, потім до них підключились школярі, а пізніше – студенти радгосп-технікуму [4, с. 3].

Згодом Микола Семенович став викладачем кафедри механізації та електрифікації сільськогосподарського виробництва Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, він завжди пов'язував навчання студентів з практичними заняттями, не цурався важкої роботи в полі, за потреби міг пожертвувати і відпочинком у вихідні дні [2, с. 7–8].

У 1964 році М. Борковський був запрошений до Києва на конференцію в Інституті археології АН УРСР, де зробив доповідь. Він зійшов зі сцени під оплески. Тодішній директор Інституту археології С. М. Бібіков запропонував зарахувати доповідь за здачу кандидатського мінімуму з археології. І 45 хвилин Микола Семенович йшов до свого крісла. Кожен хотів поговорити, розпитати, запитували на різних мовах. Там він і зустрівся вперше з уже сивою Т. С. Пассек. Вона запитала Миколу Семеновича, чим так захопила його археологія? Він відповів: «Знайшов вашу чудову книгу про трипільську культуру і вже не міг залишитися байдужим» [16, с. 4].

У фондах К-ПДІМЗ зберігається лист-запрошення М. С. Борковському від Оргкомітету згадуваної конференції від 1 лютого 1964 р.

З часом вдома ніде стало жити. Дві маленькі кімнатки були вщерть заставлені знахідками. У 1966 р. директор Кам'янець-Подільського радгосп-технікуму І. І. Гавель запропонував розмістити музей у будівлі технікуму, для експозиції було виділено 3 кімнати. Заради цього Микола Семенович залишив викладацьку роботу в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті та перейшов до радгосп-технікуму. З цього часу починається стрімкий розвиток музею [4, с. 4; 16, с. 4].

А тим часом, музей продовжував свій розвиток: про нього почали писати місцеві газети, потім «Вечірній Київ», «Известия», журнали «Україна» та «Огонек». Музей відвідували відомі археологи: Т. С. Пассек, М. О. Тиханова, І. К. Свешніков [4, с. 3–4].

В цей період Микола Семенович (рис. 2) налагодив тісну співпрацю з ще одним цьогорічним 100-літнім ювіляром – доктором історичних наук, директором Інституту археології АН УРСР (1955–1968 рр.) Сергієм Миколайовичем Бібіковим. Разом зі своїми синами Микола Борковський відвідував розкопки Бібікова на ранньотрипільському поселенні в Луці-Врублівецькій. Час від часу Сергій Миколайович і сам був гостем в оселі Борковських, як і багато інших вчених-археологів, краєзнавців, журналістів та інших діячів. Починаючи з 1958 р., С. М. Бібіков щорічно відвідував музей, допомагав направляти роботу археологічного відділу. Згодом С. М. Бібіков почав підготовку М. С. Борковського до написання кандидатської дисертації на тему розвитку землеробства в трипільському суспільстві, давав йому поради щодо пошуку потрібної літератури. Слід зазначити, що ця тематика і досі є недостатньо вивченою у вітчизняній науці, через складність проведення потрібних аналізів, напевно, це і стало однією з причини, чому Микола Семенович не закінчив цю роботу, яка цілком могла б стати вагомою працею радянської археології, актуальність якої не заперечувалась би й досі. Адже й сам Сергій Бібіков зауважував у своєму листі (дод. 2): «Майте на увазі, що Ви маєте всі переваги переді мною в розробці обраної теми. У вас, як кажуть «і карти в руках».

А вже 25 грудня 1965 р. Інститут археології, за підписом С. М. Бібікова та В. І. Бідзілі, надав дозвіл «на розвідки на археологічних пам'ятках Хмельницької області з правом виїмки ґрунту для аналізів», – як і обіцяв попередньо Сергій Миколайович Бібіков.

Працюючи в напрямку, вказаному корифеєм трипільознавства 1950–1960-х рр. С. М. Бібіковим, Микола Семенович шукав шляхи вирішення проблем свого дослідження в точних науках, які б надали результати лабораторного вивчення ґрунтів, органіки та ін. Таким чином, дослідник вийшов на контакт з Дмитром Костянтиновичем Зеровим (брат відомого українського поета Миколи Зерова), який на той час обіймав посаду директора Інституту ботаніки АН УРСР (1946–1963 рр.), а з 1960 р. – очолив спорово-пилкову лабораторію. Як зазначав М. С. Борковський у своєму листі: «Річ у тому, що я займаюсь дослідженням економіки племен трипільської культури, мені довелось зіткнутись з питанням, яке потребує фактичних меж землекористування трипільців ... я прийшов до висновку, що найбільш надійним буде метод визначення площ, що засівались, буде метод, заснований на пилковому аналізі культурного шару цього періоду». На жаль, знайти листа-відповіді від Д. К. Зерова нам не вдалось.

З часу облаштування музею в будівлі радгосп-технікуму, до роботи залучаються студенти технікуму, любителі історії та археології. Невелика група ентузіастів переросла в гурток, який нараховував 50 чоловік. З часом довелось переглянути експозиційне спрямування музею. Турбуючись про зацікавленість членів свого гуртка, Микола Семенович додатково вирішив створити геологічний, палеонтологічний та історичний відділи [4, с. 4]. Разом зі своїми синами він відкрив близько 100 археологічних пам'яток у Подністров'ї. Миколу Семеновича цікавила не тільки трипільська пора. Він збирав усе, що цінне для науки. Все, що проливає світло на розвиток людського суспільства. Уламки кольчуг, шаблі й люльки, турецькі ятагани, рушниці й пістолі, кам'яні та чавунні ядра для гармат, довгі російські багнети часів війни 1812 року, свитки і плахти шевченківських часів, продірявлені німецькі каски і нагрудники з броньованої сталі й багато іншого [12, с. 4].

У 1969 р. група студентів на чолі зі старшим науковим співробітником Київського історичного музею (нині – Національний музей історії України), к. і. н. Т. Г. Мовшею обстежили групу трипільських поселень на ділянці сіл Козак-Ходорівці-Паюк I, які раніше були відкриті Миколою Борковським. Спільно з експедицією Інституту археології АН УРСР, під керівництвом В. Г. Збеновича, обстежили поселення в районі м. Сатанів. До цього спільно з львівським професором І. К. Свешніковим брали участь в обстеженні «мегалітичних поховань» в районі Кам'янця-Подільського, виявлених членами гуртка [4, с. 4].

У 1970-х рр. щороку музей відвідувало близько 3000 осіб. Це були студенти, учні шкіл, працівники підприємств, просто зацікавлені історією, геологією, палеонтологією люди. В музеї в цей час побували і радянські українські письменники: В. М. Баженов, В. О. Забаштанський, М. Д. Томенко (рис. 3), представники іноземних держав, зокрема Кіпру (рис. 4).

Цілком зрозумілим є те, що був Микола Семенович у дружніх стосунках також і з відомим археологом, професором І. С. Винокуром. Вони часто бували в гостях одне в одного, обмінювались думками щодо облаштування музею тощо. Частина своєї колекції М. С. Борковський передав до археологічного кабінету педінституту І. С. Винокуру (нині – К-ПНУ ім. І. Огієнка), де вони зберігаються й до сьогодні в кабінеті археології та у фондах Науково-дослідної лабораторії археології К-ПНУ ім. І. Огієнка.

У співавторстві з Іоном Винокуром він написав статтю до журналу «Археологія» – «Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністров'я». У статті зокрема йдеться про дослідження на поселеннях поблизу сіл Бакота, Дерев'яне та Ходорівці [10, с. 58–61]. А вже набагато пізніше, після смерті Миколи Семеновича, Іон Срулевич, під час формування «Енциклопедії трипільської цивілізації» у 2-х томах, написав про колегу та його внесок у дослідження трипільської культури коротку довідку [9, с. 65].

Подібну інформацію подав і почесний краєзнавець України, професор Лев Баженов у своїй праці «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали» [1, с. 136]

Про результати досліджень на трипільських поселеннях Голосків та Ходорівці (урочище Паюк-І) М. С. Борковський підготував тези до І і ІІІ Подільських історико-краєзнавчих музеїв [5; 7; 8, с. 120]. Частину матеріалів з поселення Голосків (зокрема зооморфну статуетку бичка) Микола Семенович передав до Інституту археології НАН України, де вони зберігаються у відділі Наукових фондів (колекція № 581) [3, с. 69; с. 62, рис. 36.3]. Про вивчення поселення в уроч. Маціорськ поблизу с. Вільховець Новоушицького р-ну зустрічаємо інформацію в газеті «Радянське Поділля» [6, с. 4].

Значним є внесок Миколи Семеновича в археологію Кам'янця-Подільського: він першим відкрив трипільське поселення в Старому місті у 1955 р., висунув гіпотезу про трипільську забудову Вірменського ринку (що підтвердилось сучасними дослідженнями) [19, арк. 46; 18, с. 28; 17, с. 47–48], проводив розвідки на околицях міста: на Татарисках (нині – с. Смотрич), Кубачівці (приєднано до с. Смотрич) та ін. [17, с. 47–48; 15, с. 84].

1972 року Микола Семенович видав брошуру «Краєзнавчий музей в технікумі (з досвіду роботи Кам'янець-Подільського сільськогосподарського технікуму)». У цій праці описано історію виникнення та розвитку музею, а також всі 4 відділи: геологічний, палеонтологічний, археологічний та історичний, окрім того подано перелік найвідоміших археологічних пам'яток України [4].

Перед смертю Микола Семенович передав більшу частину колекції свого музею до фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (як вже згадувалось вище, менша частина знахідок зберігається у фондах НАДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка та ІА НАНУ). Нами за картотекою переданих на зберігання до К-ПДІМЗ знахідок було розроблено таблицю проведених Миколою Борковським розвідок у 1940–1970-х рр. (дод. 1). Окрім того, Микола Семенович розпочав роботу з картографування виявлених пам'яток, яку, на жаль, не встигнув закінчити.

Микола Семенович Борковський пішов з життя у січні 1980 року. Проте, пам'ять про нього живе! На сьогодні, виявлені ним старожитності трипільської культури складають левову частку в експозиції доби енеоліту в «Музеї старожитностей» К-ПДІМЗ, а його наукові публікації і досі не втратили своєї актуальності серед сучасних археологів-трипільознавців. Вже незабаром, під час оновлення інформаційних стендів у «Музеї старожитностей», постать М. С. Борковського займе своє почесне місце серед колег-археологів минулого століття.

Дод. 1 Розвідки М. С. Борковського

№ з/п	Поселення	Роки обстеження
1	Антонівка ? р-ну	1962
2	Баговиця Кам'янець-Подільського р-ну	1963; 1967
3	Бакота (село затоплено) Кам'янець-Подільського р-ну	1957; 1964; 1968; 1969; 1974
4	Балин Дунаєвецького р-ну	1963
5	Біланівка (мікрор-н Кам'янця-Подільського)	1964
6	Білгородський р-н	1957
7	Боришківці Кам'янець-Подільського р-ну	1955; 1957; 1958; 1959; 1961; 1962; 1963; 1964; 1967; 1968; 1975
8	Брага Кам'янець-Подільського р-ну	1958; 1959
9	Броварі Кам'янець-Подільського р-ну	1968; 1973
10	Великі Вірмени (нині – Великозалісся) Кам'янець-Подільського р-ну	1964
11	Верхні Панівці (нині – Панівці) Кам'янець-Подільського р-ну	1970
12	Гаврилівці Кам'янець-Подільського р-ну	1955; 1968; 1959; 1967
13	Голосків Кам'янець-Подільського р-ну	1947; 1954; 1955; 1957; 1958; 1959; 1961; 1962; 1963; 1964; 1966; 1968; 1969; 1970; 1971; 1972; 1973; 1974

14	Гринчук Кам'янець-Подільського р-ну	1970
15	Гуменці Кам'янець-Подільського р-ну	1957; 1959; 1967; 1968
16	Гута-Блищанівська Дунаєвецького р-ну	?
17	Довжок Кам'янець-Подільського р-ну	1958; 1967
18	Жванець Кам'янець-Подільського р-ну	1954; 1958
19	Завалля Кам'янець-Подільського р-ну	1963; 1970
20	Залісся Чемеровецького р-ну	1964
21	Зеленче Дунаєвецького р-ну	1962; 1963
22	Зіньківці Кам'янець-Подільського р-ну	1963; 1964; 1968
23	Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну	1947; 1959; 1969
24	Калиня Кам'янець-Подільського р-ну	1963
25	Калюс Новоушицького р-ну (село затоплено)	1959
26	Кам'янка Кам'янець-Подільського р-ну	1973
27	Карачківці Чемеровецького р-ну	1960
28	Катеринівка Дунаєвецького р-ну	1959
29	Княгинин Кам'янець-Подільського р-ну	1959; 1965
30	Козак (хутір приєднано до с. Довжок) Кам'янець-Подільського р-ну	1954; 1955; 1958; 1964; 1965; 1967; 1969; 1970; 1973; 1974
31	Колибаївка Кам'янець-Подільського р-ну	1959; 1964; 1967; 1973
32	Колубаївці Кам'янець-Подільського р-ну	1968
33	Кубачівка (нині приєднане до с. Смотрич) Кам'янець-Подільського р-ну	1954; 1957; 1958; 1959; 1961; 1963; 1962; 1964; 1965; 1970; 1973
34	Ленківці Чернівецької обл.	1954
35	Макарівка Чернівецької обл.	1967
36	Маків Дунаєвецького р-ну	1963; 1967
37	Малинівці Кам'янець-Подільського р-ну	1959; 1968
38	Мар'янівка Кам'янець-Подільського р-ну	1957
39	Нагоряни Кам'янець-Подільського р-ну	1957
40	Нігин Кам'янець-Подільського р-ну	1961
41	Оленівка Кам'янець-Подільського р-ну	1954; 1966; 1974
42	Пирогівка Віньковецького р-ну	1961
43	Підпилип'я Кам'янець-Подільського р-ну	1976
44	Рихта Кам'янець-Подільського р-ну	1959; 1964
45	Рогізна Кам'янець-Подільського р-ну	?
46	Руда Кам'янець-Подільського р-ну	1960; 1968
47	Слобідка-Малиновецька Кам'янець-Подільського р-ну	1973
48	Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільського р-ну	1970
49	Смотрич Кам'янець-Подільського р-ну	1961
50	Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну	1954; 1961; 1967; 1970; 1972
51	Стара Гута Дунаєвецького р-ну	1967
52	Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну	1947
53	Старе місто (Кам'янець-Подільський)	1958; 1964; 1967; 1975
54	Субіч (?) Кам'янець-Подільського р-ну	1965
55	Суржа Кам'янець-Подільського р-ну	1959
56	Суржинці Кам'янець-Подільського р-ну	1964
57	Тарасівка Кам'янець-Подільського р-ну	1964
58	Татариски (нині – Смотрич) Кам'янець-Подільського р-ну	1954; 1957; 1958; 1963; 1964; 1966; 1967; 1968; 1969; 1970; 1973
59	Тимків Новоушицького р-ну	?
60	Устя Кам'янець-Подільського р-ну	1970

61	Фридриковці (нині – Залісся Перше) Кам'янець-Подільського р-ну	1974
62	Ходорівці Кам'янець-Подільського р-ну	1948; 1951; 1955; 1957; 1958; 1959; 1962; 1964; 1966; 1967; 1968; 1973
63	Цвіклівці Кам'янець-Подільського р-ну	1957; 1958; 1959; 1962; 1964; 1966; 1968; 1969
64	Цикова Чемеровецького р-ну	1967
65	Чорнокозинці Кам'янець-Подільського р-ну	1954
66	Шутнівці Кам'янець-Подільського р-ну	1954; 1968.

Дод. 2 Лист С. Н. Бібікова до М. С. Борковського (переклад з російської)

Вельмишановний Микола Семенович!

Порівняно нещодавно я отримав від Вас листа. Він прийшов буквально наступного дня після від'їзду з Києва І. І. Винокура. А я як раз дізнавався в нього, як йдуть Ваші справи. Я дуже радий, що моя робота по економіці Трипільля припала Вам до душі. Мені здається, що Ваша підготовка по сільсько-господарським дисциплінам буде тут дуже доречною і значно полегшить написання кандидатської дисертації. До того ж, Ви не значно відхилитесь від Вашої основної спеціальності. А, можливо, ще більше до неї наблизитесь. Вивчення розмірів землекористування і способів обробки ґрунту в Трипільлі – це дуже перспективна тема, але й дуже нелегка для дослідження. Всіляко вітаю Ваш контакт з професором Тягнирядно. Чим більше буде таких контактів, тим краще. Майте на увазі, що Ви маєте всі переваги переді мною в розробці обраної теми. У вас, як кажуть «і карти в руках». Починайте роботу зі знайомства з літературою, по обраному є багато розробок по роду занять у трипільців. Посилання на таку літературу наводяться в моїй статті і книзі про Луку-Врублівецьку. Таку картотеку підібрати Вам не складе великих труднощів. По економіці, у вузькому розумінні, я нічого путнього поки що вказати Вам не можу. Отже, більше читайте, аналізуйте Ваші особисті спостереження і більше спілкуйтесь з сільськогосподарниками. Дуже необхідно спробувати внести точні методи в роботу, і перш за все, що можливо за допомоги природничих наук. Якщо вдасться налагодити справу з аналізами ґрунтів, деревини, залишків злаків та інших органічних залишків, – буде просто чудово. Хочеться думати, що наша зустріч повинна принести користь. Від душі бажаю Вам успіхів і не тільки в наступаючому Новому році. З яким я Вас сердечно вітаю. Прошу також передати вітання Сергію Кириловичу (краєзнавець С. К. Шкурко. – Авт.)

Ваш [Підпис С. М. Бібікова]

Посвідчення на право розвідкових робіт з виїмкою ґрунту Вам буде надіслано пізніше, після розгляду Вашої заяви в археологічному комітеті.

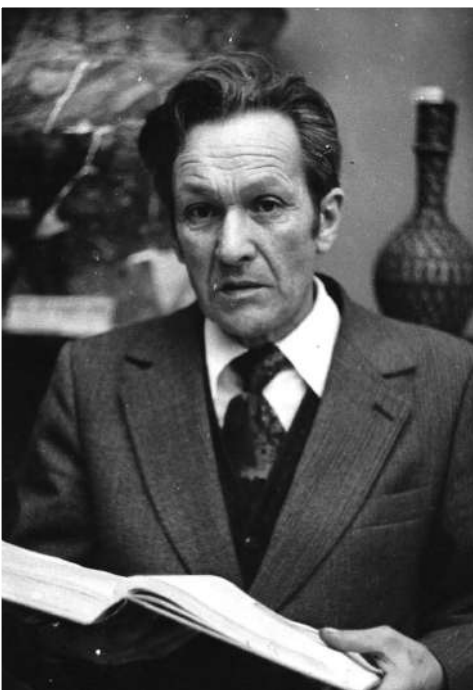
21 грудня 1965 Київ. [Підпис С. М. Бібікова].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
2. Більневич А. О. Життя кличе / А. О. Більневич, Ю. Й. Альперін // Київ. – 1964. – Серія VII. – № 12. – 31 с.
3. Блажевич Н. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н. Блажевич, Н. Бурдо, І. Вітрик та ін. – Київ: Академперіодика, 2007. – 356 с.
4. Борковский Н. С. Краеведческий музей в техникуме (из опыта работы Каменец-Подольского сельскохозяйственного техникума) / Н. С. Борковский. – Киев, 1972. – 35 с.
5. Борковский Н. С. Трипольское поселение Голосково / Н. С. Борковский // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 68–69
6. Борковский М. С. Відкриття нового поселення / М. С. Борковский // Радянське Поділля. – 1974. – 6 груд. (№239). – С. 4.

7. Борковський М. С. Поселення розвинутого Трипілля «Паюк-1» поблизу с. Ходорівці / М. С. Борковський // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: «Каменярь», 1970. – С. 107.
8. Бурдо Н. Б. Голосков / Н. Б. Бурдо // Енциклопедія трипільської культури. – Київ, 2004. – Т. II. – С. 120.
9. Винокур І. С. Борковський Микола Семенович / І. С. Винокур // Енциклопедія трипільської культури. – Київ, 2004. – Т. II. – С. 65.
10. Винокур І. С. Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністров'я / І. С. Винокур, М. С. Борковський // Археологія. – 1973. – № 12. – С. 58–61.
11. Головін М. Відданий археології / М. Головін // Радянське Поділля. – 1977. – С. 4.
12. Головін М. З глибини століть / М. Головін // Прапор Жовтня. – 1974. – 9 лип. (№109). – С. 4.
13. Головін М. Романтика пошуку / М. Головін // Радянське Поділля. – 1973 – 22 верес. – С. 4
14. Кам'янецький календар на 5 червня. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://kamprod.at.ua/publ/znakhidki_vid_o_budzeja/kam_39_janeckij_kalendar/kam_janeckij_kalendar_na_5_chervnja/48-1-0-1070
15. Левінзон Є. Багатошарове поселення Смотрич I (урочище Татариски) / Є. Левінзон // Історико-культурна спадщина: європейський вимір: тези Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів: Інтерпрінт, 2018. – С. 82–88.
16. Мейсарош Т. Життя, повне по вінця / Г. Мейсарош, П. Кушнір // Прапор Жовтня. – 1978. – 28 лип. – С. 4.
17. Старенький І. О. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського / І. О. Старенький // Археологія & Фортифікація України»: зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 47–51.
18. Шкурко С. К. Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952–1974 рр.) / С. К. Шкурко. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2017. – 120 с.
19. Шкурко С. К. Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте гор. Каменец-Подольского (Старый город) / С. К. Шкурко. – Каменец-Подольский, 1967. – 62 арк. // Архів К-ПДІМЗ.

Рис. 1. Під час навчання в Києві на «робфаці» 1934 р. (Микола Борковський перший справа у верхньому ряду)

Рис. 2. Микола Семенович у власному музею (лютий 1978 р.)

Рис. 3. Зліва направо: В. О. Забаштанський, М. Д. Томенко, В. М. Баженов (позаду), М. С. Борковський у музеї (23 вересня 1974 р.)

Рис. 4. Делегація відвідувачів з Кіпру та М. С. Борковський у музеї (22 листопада 1976 р.)

*Марина Стрельник,
зав. відділу «Найдавнішої та середньовічної
історії України» Національного музею
історії України*

СЕРІЯ АКВАРЕЛЕЙ «ІСТОРІЯ МІСТА КИЄВА В МАЛЮНКАХ» ХУДОЖНИКА Ю.Ю. ПАВЛОВИЧА (1872-1947) В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті аналізується досвід використання творів образотворчого мистецтва при побудові стаціонарних та виставкових археологічних експозицій НМІУ, зокрема, робіт художника-етнографа Ю. Ю. Павловича, який певний час був співробітником музею. З під пензля митця вийшло багато акварельних робіт, деякі з них були спеціально написані для використання у подальшому в експозиційній роботі. Вперше публікуються акварелі Ю. Ю. Павловича з серії «Історія міста Києва в малюнках».

***Ключові слова:** Юрій Юрійович Павлович, художник – етнограф, нова археологічна експозиція, виставки, акварельні малюнки, історичні замальовки.*

Побудова сучасних стаціонарних та виставкових музейних експозицій, особливо в музеях історичного профілю, неможлива без використання творів образотворчого мистецтва, які надають експозиції неповторності та створюють відповідний колорит.

У 2012 році, у зв'язку з розширенням експозиційної площі, перед науковцями відділу «Найдавнішої та середньовічної історії України» НМІУ постало важливе завдання побудови нової експозиції в залі №7 (10 вітрин), який вирішено було присвятити темі «Київ – столиця давньоруської держави». До 2004 р. тут розміщувалися експонати, які розповідали про розвиток ремесла в давньому Києві [11], а у 2005-2012рр. – про становлення східнослов'янської державності [9].

У новій експозиції з'явилася можливість представити значну кількість унікальних артефактів, частину з яких було виставлено вперше. Вони дозволили показати різні сторони життя киян: розбудову міста, ремісничу діяльність, торгівлю, побутові аспекти, дозвілля, вірування міського населення. Знайшли тут своє місце і додаткові допоміжні ілюстративні матеріали: фото розкопок, малюнки-реконструкції жіночого костюму, копії мініатюр з Радзивілівського літопису і середньовічних манускриптів, історичний живопис; як справедливо зазначала М. Т. Майстровська, вони не просто візуально відтворюють сприйняту дійсність, а й необхідні для розкриття теми та показу міжпредметних зв'язків [4, с. 344]. Звичайно, на відміну від малюнків – реконструкцій, які, як правило, не є мистецькими шедеврами, але точно зображують елементи одягу та вбрання і відповідають новітнім напрацюванням археологічної науки, картини українських художників на історичну тематику, у першу чергу, відображують суб'єктивне сприйняття автора, але дають можливість сформувати образне уявлення про певне явище, процес, феномен, передають атмосферу епохи.

Справжньою окрасою нової експозиції стали полотна І. К. Їжакевича та А. Н. Волненка, а також скромні акварелі Ю. Ю. Павловича.

Юрій Юрійович Павлович народився 10 травня 1874 р. в м. Києві в сім'ї дійсного статського радника, одержав чудову освіту. Він паралельно закінчив юридичний факультет університету св. Володимира та приватну рисувальну школу М. І. Мурашка. Найбільше його цікавили етнографія та живопис. Він часто виїжджав в етнографічні експедиції, де робив замальовки архітектурних пам'яток, малював людей різних регіонів України в традиційному вбранні.

У 30-х рр. ХХ ст. Ю. Ю. Павлович працював художником Інституту історії матеріальної культури Академії наук УРСР, брав участь у діяльності Етнографічної комісії при Українській академії наук, а у 1944-1946 рр. працював у Державному історичному музеї України

(зараз – НМІУ). Однак, поважний вік митця та воєнне лихоліття давали про себе знати і за станом здоров'я він мусив спочатку піти з роботи, а 14 вересня 1947 р. – помер. Сторінки життєвого шляху Ю. Ю. Павловича досить детально розглянуто в публікаціях В. Борисенко [1] та А. В. Литовченко [3].

Музей володіє цікавим зібранням акварелей художника. Зокрема, оригінальні замальовки київських вулиць 1920 р.; етнографічні матеріали 1930-х рр., унікальні малюнки, зроблені митцем під час окупації Києва; декілька альбомів «Типи населення Києва. 1943-1944р.»; серія робіт «Історія міста Києва в малюнках»; 28 малюнків, присвячених Г.С. Сковороді тощо.

Серію «Історія міста Києва в малюнках» Юрій Юрійович, вірогідно, створив протягом 1944-1946рр., коли він працював на посаді завідуючого виробничо-експозиційним відділом «Історія Києва». При цьому він ще й виконував обов'язки художника [2]. Ці малюнки планувалося використати при побудові нових експозицій та у виставковій роботі.

Відповідно до ТЕПу експозиції 2012 р., у вітринах розділу «Київ – столиця давньоруської держави» представлено сім, найбільш цікавих показових робіт Ю. Ю. Павловича з серії «Історія міста Києва в малюнках», які присвячені важливим подіям з життя міста [10]. Всі акварелі серії виконані в зеленкувато-охристій гамі, яка ідеально підходить до загального кольорового вирішення експозиційного залу (теплий зеленувато-сірий колір). Всі роботи одного розміру: 21×30 см. Серію було закуплено музеєм у 1946 р. за суто символічну ціну – 101 карбованець. Вона складалася зі 101 акварельного малюнка, які розміщувалися у 3-х папках і висвітлювали історію Києва від найдавніших часів до середини XIII ст. У кожній папці було згруповано акварелі за хронологічним принципом. Перша папка «Найдавніша історія» нараховувала 29 малюнків, що розповідали про життя на київських схилах від первісної доби до початку I тис. Серед них привертають увагу акварелі «Територія Києва в епоху палеоліту» (інв. № М-1109), «Кирилівська стоянка» (інв. № М-1112), «Мисливці неолітичної доби» (інв. № М-1117), «Інтер'єр трипільського будинку» (інв. № М-1125), «Бронзовий вік» (інв. № М-1126), «Скіфські кургани» (інв. № М-1129).

Акварелі другої папки «Східні слов'яни» розповідали про східнослов'янські племена в додержавний період. Вона складалася з 30 робіт. На малюнках можна побачити і найдавніше «містечко князя Кия» («Давнє Київське городище» (інв. № М-1138), «Городище на схилах Дніпра» (інв. № М-1135), і річку Почайну («Ріка Почайна» (інв. № М-1162), і воїнів князя Олега, які у 882 р. прямували Дніпром до Києва («Олегові військо» (інв. № М-1161).

До третьої папки «Київ княжої доби» входило 42 малюнки (рис.1).

Частина робіт з цієї серії вже використовувалася в експозиційній роботі музею. У 1988 р. було підготовлено пересувну документально-речову виставку «Київ в образотворчому мистецтві», яка експонувалася у НМІУ, а також в кінотеатрах «Київ» та «Київська Русь» в м. Києві [5, с. 11]. Її було присвячено 1000-річчю утвердження на Русі християнства. На виставці було представлено 56 експонатів, у тому числі і акварелі Ю. Ю. Павловича, пов'язані зі світоглядними уявленнями давніх слов'ян. На малюнках Ю. Ю. Павловича постають з небуття язичницькі боги: їх панування та повалення («Поганські боги» (інв. № М-1100), «Капище над Дніпром» (інв. № М-1199), «Тягнуть ідола до Дніпра» (інв. № М-1193), «Ідоли плывуть Дніпром» (інв. № М-1192). Було відображено також і важливі моменти, пов'язані з прийняттям нової віри («Зустріч Володимира з Анною» (інв. № М-1197), «Хрещення киян» (інв. № М-1194).

Ю. Ю. Павлович ретельно вивчав історію Києва любив і поважав киян, як своїх сучасників, так і тих хто жив на цій землі багато років тому. Часто його малюнки є не просто художнім авторським осмисленням подій, а й справжньою науковою реконструкцією, тому їх використання в експозиціях є цілком виправданим.

Тему виникнення міста ілюструє малюнок «Будівництво Київського городища» (інв. № М-1034). З VI ст. у слов'янських землях розпочинається будівництво укріплених

поселень-городищ, які були економічними й політичними центрами союзів племен, місцем збору військових дружин. Найдавнішими в землях склавинів були Київське городище, Зимне, Лежниця, Хотомель, в антів – Будище та Пастирське. Дата заснування Києва має важливе історико-політичне значення, однак остаточному вирішенню цього питання заважає обмаль науково обґрунтованої, достовірної інформації [6, с. 263].

Згідно літописній розповіді, Київ заснували три легендарних брати – Кий, Щек та Хорив і назвали його Києвом на честь найстаршого брата. Картинка Ю. Ю. Павловича зображує момент будівництва частоколу навколо маленького городища, так званого, «містечка Кия» на крутому Дніпровському пагорбі (рис.2). Робота кипить: одні робітники валять ліс, другі риють канаву під частокіл, треті встановлюють обпалені та загострені соснові стовбури. На передньому плані зображено князя, який спостерігає за будівництвом. Це вже не молода людина в багатому вбранні. Художник вдало передає загальний оптимістичний піднесений настрій будівельників.

У IX ст. Київ стає економічною, політичною та духовною столицею могутньої Давньоруської держави. Місто швидко розбудовується. У Києві зводяться розкішні князівські палаци, садиби бояр і заможних купців, а після прийняття християнства і величні храми.

Ю. Ю. Павловича цікавило все, що стосувалося давнього Києва, у тому числі і будні пересічного киянина. У місті, економічною основою якого було ремісниче виробництво, працювали ремісники майже 60 спеціальностей, і, в основному, вони виготовляли товар на замовлення.

Одним з найважливіших було ковальське ремесло. Головним осередком ковальства був Поділ, кілька майстерень досліджено в межах Верхнього міста. У вітрині № 4 експонуються різноманітні залізні вироби з майстерні – житла київського коваля (кінець XII – початок XIII ст.), розкопаної у 1946 р. на вул. Велика Житомирська, 4: предмети озброєння, кліщі, замки з ключами, інструменти. А поряд – акварель Ю. Ю. Павловича «Видобування залізної руди» (інв. № М-1065) (рис. 3.1), яка вдало і наочно ілюструє весь залізобудівний процес. На малюнку – бідно одягнені робітники копають руду, яку доправляють до печі-домниці, де і виплавляють залізо. На передньому плані зображено багатих торговців, які домовляються про збут готового металу.

На Русі залізо одержували з болотних руд, покладів яких було багато. Залізобудівне виробництво знаходилося за межами міст і було виключно сільським промислом. У великій кількості болотяну руду видобували і в околицях Києва, значним спеціалізованим центром залізобудівного ремесла був Вишгород. В основному, цим промислом займався небагатий сільський люд. Готову продукцію привозили в міські кузні, де і виготовлялися речі для господарства, побуту та військової справи.

На Русі «кузнецами» називали не тільки майстрів, які працювали з залізом, а й тих, які мали справу з кольоровими металами. Київ був головним ювелірним центром Русі, саме тут виготовлялися найбільш високохудожні вироби. Одну з вітрин залу присвячено матеріалам з ювелірної майстерні другої половини XII – першої половини XIII ст., відкритої у 1986р. на вул. Кудрявській, 10, на території літописного Копирівого кінця. Експонуються жіночі прикраси з «Кудрявського скарбу», до складу якого входило 76 фрагментів золотих, срібних та бронзових виробів, що відзначалися художньою довершеністю та технічною досконалістю. У майстерні, крім виробничого приладдя, у тому числі, великої кількості шлаків і фрагментованих тиглів, також знайдено цікаві побутові речі – гральне приладдя, світильники тощо.

Доповнює вітрину акварель Ю. Ю. Павловича «Ремісничя майстерня в давньому Києві» (інв. № М-1067). Художник зображує в одному приміщенні «кузнецов» – ремісників різних професій: зброяра, ювеліра і бронзоліварника за роботою, намагається більш-менш точно показати одяг та знаряддя праці зображуваного періоду (рис. 4.1). Проте, напевно чи всі вони могли в давнину працювати під одним дахом; у Києві спеціалізація ремесла досягла

високого рівня і кожен з ремісників мав свою майстерню, яка часто слугувала йому та його родині за житло. Поряд з майстрами, вздовж стін художник намалював майже готові, характерні для Русі ремісничі вироби.

Важливу роль у житті киян відіграло гончарство, в місті навіть існувала вулиця Гончарна. Процес виготовлення керамічних виробів: від копання та вимішування глини ногами до виготовлення, просушування і випалу в гончарних горнах готової продукції зобразив Ю. Ю. Павлович на малюнку «Гончарі за роботою» (інв. № М-1066). Асортимент гончарних виробів надзвичайно різноманітний. Це і різні за розміром горщики, миски, світильники, полив'яний посуд, іграшки тощо (рис. 3.2).

Київ був і значним торговельним центром. Найбільшими були Торговище на Подолі та Бабин торжок у «Місті Володимира». На міських торговищах не лише торгували, тут оголошувалися князівські укази, збиралося віче, виконувалися вироки князівського суду. В експозиції можна побачити цікаві імпорتنі речі, ваги та гирки, монети, знайдені в Києві.

Одну з побутових сцен – піймання міською сторожею крадія «підгледів» Ю. Ю. Павлович на ринку і зобразив на своєму малюнку «Бабин Торжок» (інв. № М-1090) (рис. 4.2). На ринкових площах купці володіли постійним місцем продажу – лавками, які художник також зобразив на малюнку. Кияни торгували, в основному, продуктами харчування: житом, хлібом, борошном, городиною, м'ясом, рибою, сіллю, медом. Поширеним був продаж коней та худоби. Велику частку товарів становили ремісничі вироби: посуд, одяг, ювелірні прикраси, знаряддя праці, вироби зі скла, дерева або кістки тощо. Грошовим еквівалентом було срібло.

Ю. Ю. Павлович приділив увагу і дозвіллю киян. У Київській Русі існували різні його форми – церковні та народні свята, співи, танці, вистави професійних музик-скоморохів, бенкети, фізичні вправи та змагання, полювання, рибальство, читання, різноманітні ігри. На одній з картин зображено виступ скоморохів (акварель «Виступ музик-скоморохів» (інв. № М-1076). Навколо невеличкого майданчика зібрався народ; на підвищенні, у багато оздобленому кріслі сидить князь в дорогому вбранні. Князя охороняють дружинники. Всі уважно дивляться дійство. Можна побачити і музик з різними інструментами, і кулачних бійців; кращого з яких якраз і обирає князь (рис. 5.1).

Монголо-татарська навала (1240 р.) на тривалий час затримала розвиток Києва. У згарищах пожеж загинули цінні пам'ятки матеріальної і духовної культури, назавжди були втрачені секрети виготовлення окремих ремісничих виробів. Однак життя в місті не припинилося. Функціонували, хоч і значно пошкоджені, Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий та Києво-Печерський монастирі, до 1300 р. діяла метрополія. Були частково відбудовані і міські дерев'яні укріплення, біля яких чергувала сторожа. Таку варту й зображено на картині Ю. Ю. Павловича «Сторожа біля міських воріт» (інв. № М-1040). Воїни зі зброєю в руках, на них – характерні захисні обладунки. Однак тепер ми вже не побачимо на малюнку величких і могутніх оборонних споруд – місто захищають лише дерев'яні ворота, які могли б зупинити хіба що купку розбійників (рис. 6). У цій же вітрині експонуються унікальні речі середини XIII – початку XIV ст. з території Києва: панцирні пластини, рештки піхов меча, хрест-енколпійон квадрифолійної форми, глиняний посуд.

Акварелі Ю. Ю. Павловича також стали чудовим доповненням двох археологічних виставок, створених у НМІУ у 2016 р. Так, з 10 червня до 15 грудня 2016 р. у музеї функціонувала виставка «Анна Ярославна – княжна київська», присвячена дочці великого князя київського Ярослава Мудрого, княжні Анні Ярославні, якій судилося стати королевою Франції [7].

Виставка презентувала цікаві матеріали з фондів Національного музею історії України та його філії – Музею історичних коштовностей. Це близько ста експонатів, які включали археологічні старожитності кінця X – середини XIII ст., твори образотворчого мистецтва, нумізматику. Більшість матеріалів експонувалася вперше.

Головною метою виставки, крім життєпису княжни, був показ коштовних прикрас кінця X – середини XI ст., подібні до яких могла носити Анна Ярославна.

Відомо, що Анна повезла з Києва багатий посаг, до якого входили, крім прикрас, дорогий одяг, хутра, книги, посуд і, навіть, породисті коні і мисливські хорти. На середину XI ст. формується і традиційний парадний великокнязівський жіночий убір, який проіснував майже двісті років, до середини XIII ст. Можливо, такі прикраси теж могли належати, або бути подарованими Анні, яка померла на чужині у 1075р. Дивлячись на них, вона згадувала батьківську родину, рідну оселю, величний Київ. І, звичайно, жіноцтво Русі – дружини, дочки, невістки князів з роду Рюриковичів, родички Анни Ярославни ставали ще вродливішими завдяки вишуканим ювелірним виробам.

Органічною складовою цієї виставки стали такі роботи Ю. Ю. Павловича: «Дочки Ярослава Мудрого» (інв. № М-1082) (рис. 5.2), «Сватання Анни» (інв. № М-107), «Анна виїжджає до Парижу через Золоті ворота» (інв. № М-1080) (рис. 7).

Ще один цікавий виставковий проект – «Кубок: історія і сучасність» з серії «Історія корисних речей». Ця виставка проходила в музеї з 20 грудня 2016 р. до 15 травня 2017 р.) [8]. Її було присвячено кубку. Ми постійно користуємося різноманітними корисними речами, без яких не уявляємо своє життя. Це взуття і одяг, столові прибори і меблі, прикраси і культові речі й багато-багато іншого. Будь-яка річ здатна розповісти і про свого власника, про епоху, до якої вона належить. Завдяки музейним зібранням можна з'ясувати, коли з'являється та чи інша категорія виробів, прослідкувати як ці предмети змінюються від найдавнішого часу і до сьогодення.

Виставка презентувала цікаві матеріали, починаючи від доби Трипілля з фондів Національного музею історії України та його філії – Музею історичних коштовностей (близько ста експонатів, які представлено вперше). Це, різні за формою та розмірами, глиняні, скляні, металеві посудини, які несуть значну інформацію і дають можливість прослідкувати еволюцію цього виду посуду протягом тисячоліть.

Келихи, кубки, бокали, фужери – це різні назви однієї з форм столового посуду, яка призначена для напоїв. Кожна з назв має свою специфіку, але всі вони є синонімами. Так, словом «келих» у більшості позначають скляні або кришталеві, рідше виготовлені з інших матеріалів, витончені посудини. Серед сучасних келихів виділяють принаймні 10 видів, які різняться за розміром і формою й призначені для різноманітних напоїв: горілки, вина, шампанського, соків, коктейлів тощо.

Слово «кубок» відоме з XIVст., коли воно відносилось до дерев'яних посудин, з яких пили вино. В багатьох мовах існують подібні назви: польською – «kubek», грецькою – «kumbos», англійською «cupra». На сьогодні назва «кубок» є найбільш універсальною і означає як посуд для напоїв, так і коштовний приз. Столові кубки виготовлялися з різних матеріалів, металеві часто мали від'ємну кришку. Традиція нагороджувати переможця кубком поширюється з середини XIX ст. і йде від доби середньовіччя, коли переможцю лицарського турніру підносили келих вина. Таким чином, кубок пройшов довгий шлях від звичайного предмету сервірування столу до дорогих подарунків і сувенірів.

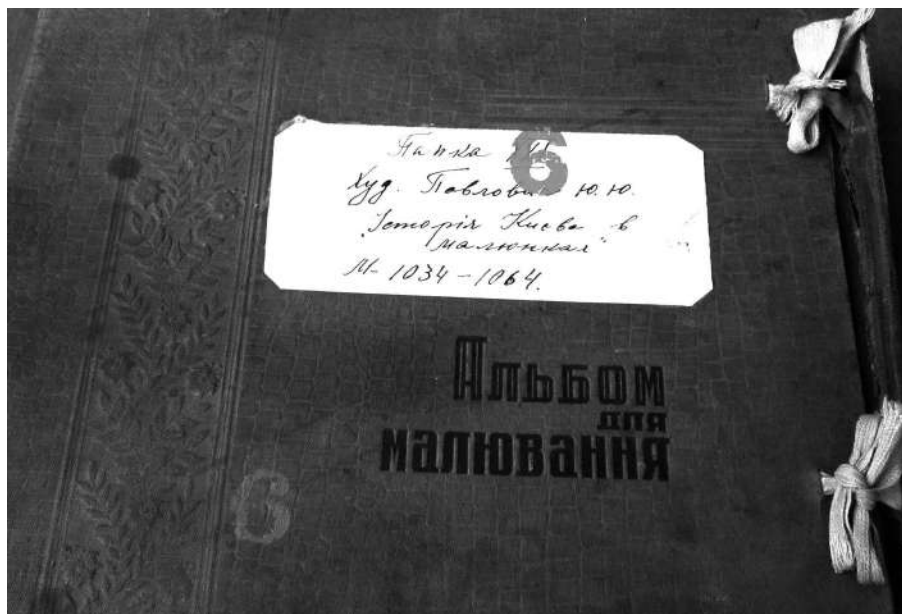
Як правило, кубки використовувалися для кругового пиття за благополуччя та здоров'я. На Русі найдорожчими були скляні келихи: на виставці експонувалися денця скляних посудин та чудовий відреставрований орнаментований келих сірійського виробництва XII – першої половини XIII ст. з розкопок на території Десятинної церкви. А поряд – акварель худ. Ю. Павловича «Князівський бенкет» (інв. № М-1102). Малюнок зображує велику залу в князівському палаці, де бенкетують князь і дружинники (рис. 8). Під час подібних бенкетів часто обговорювалися державні справи або приймалися важливі рішення. У давньоруський час на бенкетах пили «здраниці», а на завершення трапези, піднімали кубки «во славу» Бога, на честь Богородиці, і за здоров'я князя.

Всі акварелі Ю. Ю. Павловича з серії «Історія міста Києва в малюнках» дуже динамічні, жваві, на них вдало схоплені різні найхарактерніші моменти життя киян, вони виступають чудовим ілюстративним доповненням старожитностям, вміщеним у вітринах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Борисенко В. Традиційна культура фінів початку ХХ століття в малюнках художника-етнографа Юрія Павловича (1872- 1947): альбом «Юрій Павлович. Фінляндія 1905- 1910» / В. Борисенко. – К., 2001. – С. 5-11.
2. Копии приказов директора за 1944год // Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, оп. 1.
3. Литовченко А. В. Художник Ю. Ю. Павлович – відомий і невідомий / А. В. Литовченко // Праці центру пам'ятокознавства. – К., 2017. – Вип. 31. – С. 170-176.
4. Майстровская М. Т. Музейный образ – поиски и находки (экспозиционное искусство 90-х годов) / М. Т. Майстровская // Музееведение. На пути к музею ХХІ века: музейная экспозиция. – М., 1996. – С. 342 -346.
5. Отчет о работе Государственного исторического музея УССР за 1988 год. – К., 1988 // Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, оп. 2, од. збер. 4076, 42 с.
6. Руденко С. Б. Заснування Києва: історіографічний базис музейного наративу / С. Б. Руденко // Праці центру пам'ятокознавства. – К., 2017. – Вип. 31. – С. 262-277.
7. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план виставки «Анна Ярославна – княжна київська» / М. О. Стрельник. – К., 2016. // Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, 12с.
8. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план виставки «Келих: історія і сучасність» / М. О. Стрельник. – К., 2016 // Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, 14 с.
9. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план розділу «Східні слов'яни. Давньоруська держава Київська Русь» / М. О, Стрельник. – К., 2005 // Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, 52 с.
10. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план експозиції залу № 7 за темою: «Київ – столиця давньоруської держави» / К., 2012 // Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, № 927, 20 с.
11. Шендрик Н. І. Тематико-експозиційний план розділу «Східні слов'яни. Давньоруська держава Київська Русь» / Н. І. Шендрик. – К., 1977 // Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, од. збер. 739, 80 с.

Рис. 1. Панка № 3 з малюнками серії «Історія міста Києва в малюнках» художника Ю. Ю. Павловича. 1944-1946 рр.

Рис. 2. Акварель Ю. Ю. Павловича «Будівництво Київського городища».

1

2

Рис. 3. Акварелі Ю. Ю. Павловича:
1 – «Давнє Київське городище»;
2 – «Гончарі за роботою».

1

2

Рис. 4. Акварелі Ю. Ю. Павловича:
1 – «Ремісничя майстерня в давньому Києві»;
2 – «Бабин Торжок».

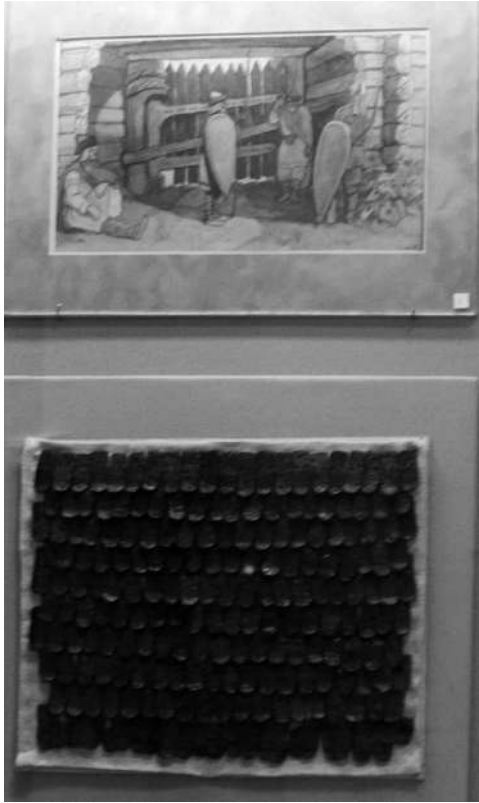

1

2

Рис. 5. Акварелі Ю. Ю. Павловича:
1 – «Виступ музик-скоморохів»;
2 – «Дочки Ярослава Мудрого».

Рис. 6. Акварель Ю. Ю. Павловича «Сторожа біля міських воріт» та панцирні пластини другої половини XIII ст. в одній з вітрин нової експозиції.

Рис. 7. Акварелі Ю. Ю. Павловича «Сватання Анни» та «Анна виїжджає до Парижу через Золоті ворота» в експозиції виставки «Анна Ярославна – княжна київська».

Рис. 8. Акварель Ю. Ю. Павловича «Князівський бенкет» в експозиції виставки «Келих: історія і сучасність».

Святослав Терський,

доктор історичних наук, професор
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»,
провідний науковий працівник Львівського історичного музею

Ольга Савченко,

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри історії України, музеєзнавства і культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»

Катерина Лехнер,

студентка Національного університету
«Львівська політехніка»

Анна Вергела,

студентка Національного університету
«Львівська політехніка»

В. С. ШЕЛОМ'ЯНЦЕВ-ТЕРСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті аналізуються результати археологічних досліджень літописного Звенигорода у 1960–1970-і рр., проблеми тогочасного стану охорони та дослідження археологічної спадщини по княжій столиці Галичини. Обґрунтовується актуальність проведених тоді розкопок для подальшого вивчення княжого міста.

Ключові слова: Звенигород, археологічні дослідження, Галицьке князівство.

Літописний Звенигород – другий після Галича за значенням та ступенем вивченості центр Галицької землі. Якщо головна роль у вивченні Галича належить знаменитому львівському археологу Ярославу Пастернаку, який досліджував його протягом 1932–1941 рр., то для літописного Звенигорода визначальними були дослідження археологічних експедицій організованих працівниками Львівського історичного музею протягом 1953–1994 рр.

Їх розпочато з ініціативи завідувача відділу історії первісного суспільства Львівського історичного музею І. К. Свешнікова [6, с. 161]. З числа працівників музею тоді була утворена т. зв. комплексна археологічна експедиція – її завданням було не лише обстеження та розкопки археологічних пам'яток, але й збір етнографічних матеріалів.

Вибір Звенигорода, як об'єкту досліджень, не був випадковим, оскільки Львівський історичний музей внаслідок ліквідації Музею НТШ у 1940 р. успадкував всю його археологічну збірку, із значним числом знахідок зі Звенигорода [22]. Саме з Музеєм НТШ пов'язаний початок польових археологічних досліджень у Звенигороді: напередодні Другої світової війни у 1938 р. їх провів директор музею Я. Пастернак [21].

Багатство пам'яток літописного Звенигорода визначило його, як центральний об'єкт археологічних досліджень. Вже першими роботами комплексної Звенигородської археологічної експедиції під керівництвом І. Свешнікова протягом 1953–1955 рр. було досліджено два могильники, розташовані в урочищах Загумінки та Гоева Гора, а також частково городище Звенигорода та один з його посадів в урочищі Загородище [9; 10]. Роботи на городищі були рятівними, оскільки при копанні рову під фундамент колгоспного хліва було перерізано напівземлянку княжої доби. Згодом, розкопом у північно-східній частині городища у 1954–1955 рр. Г. Власовою було досліджено три напівземлянки і три господарські ями. Тоді вдалося отримати дані стосовно первісних укріплень міста, зокрема, виявлено сліди оборонного рову [1; 2].

Велику проблему для збереження археологічних напластувальних давнього Звенигорода тоді становили господарські роботи, що проводились місцевим колгоспом імені Т. Шевчен-

ка. Ще 1958 р. під час земляних робіт було знесено бульдозером верхні шари землі на площі 40 м² поблизу його північно-західного валу Окольного города. Тоді працівники ЛІМ відразу ж зафіксували знищені поховання.

Значно інтенсифікувались дослідження наступного 1959 р., коли до експедиції Г. Власової доєднався новоприбулий працівник археологічного відділу музею – В. Шелом'янцев-Терський. За його участі розпочате дослідження західної частини дитинця городища. Тоді також досліджувались рештки кладовища на північно-західній ділянці городища; у 1960–1962 рр. розпочато дослідження могильника у західній частині городища. Проте творчу співпрацю обох дослідників обірвала трагічна загибель Г. Власової 28 липня 1962 р. і результати цих розкопок тривалий час залишалися не опубліковані. Результати спільних досліджень належно опрацювати та детально проаналізувати вдалося лише згодом, під час підготовки В. Шелом'янцев-Терським підсумкової роботи про дослідження Звенигорода.

Відтак, на два десятиліття В. Шелом'янцев-Терський стає основним дослідником літописного міста. Під час цієї експедиції остаточно визначилась сфера майбутніх зацікавлень вченого – княжа доба. Саме наслідки цієї експедиції дали матеріал для перших наукових статей.

В проміжку поміж розкопками у Звенигороді, В. Шелом'янцев-Терський працював керівником загону на розкопках Щучинського городища (літописний Чучин) у 1961–1962 рр. у складі Канівської археологічної експедиції під керівництвом доктора історичних наук Василя Довженка. Тут він запозичив польову методичку київської археологічної школи. Значно сприяли пізнанню специфіки польової археології товариські стосунки в рамках експедиції з низкою тоді молодих київських археологів: Романом Юрою, Михайлом Кучерою, Петром Толочком.

Активна участь у розкопках експедицій Інституту археології АН УРСР та Львівського історичного музею під керівництвом своєї колеги Галини Власової у літописному Звенигороді стала важливим елементом майбутньої наукової кар'єри В. Шелом'янцев-Терського. Його співпраця з Г. Власовою в рамках Звенигородської експедиції стала підґрунтям для проведення власних самостійних польових досліджень.

Набутий протягом цих експедицій досвід заклав основу для проведення самостійних археологічних досліджень у літописному Звенигороді, які довелося розпочати відразу після повернення з Канівської експедиції внаслідок раптової смерті Галини Власової (вона загинула в авіакатастрофі 28 липня 1962 р.). Колекцію знахідок з розкопок 1962 р., а також звіт про роботи археологічної експедиції музею у Звенигороді за 1962 р. був написаний власноручно В. Шелом'янцев-Терським.

Найважливішим відкриттям у першому польовому сезоні самостійних археологічних досліджень у Звенигороді влітку 1963 р. було виявлення в центральній частині Окольного города слідів монументальної споруди храму княжої доби.

Експедиція музею протягом 1962–1964 рр., а також у 1968–1969 рр. продовжувала дослідження західної частини Окольного града та західного посаду в урочищі Загородище. В результаті розкопок суцільною площею (кожного польового сезону до попереднього розкопу прирізалася нова площа) на території західної частини городища виявлено значну кількість речового матеріалу [20] (рис. 1). Тут вивчено стратиграфію оборонного валу та відкрито три напівземлянкові споруди, пов'язані із залізоборним ремеслом. Повна інформація про відкриття на цьому посаді не була опублікована і тривалий час знаходилася в наукових звітах [3].

У 1968–1969 рр. В. Шелом'янцев-Терський завершив дослідження західної частини дитинця, відкривши тут рештки ще 38 наземних споруд княжої доби. Від них збереглися круглі виліплені з глини печі, шматки глиняної обмазки та сліди дерев'яних конструкцій [24]. Ці споруди згодом інтерпретувалися, як комплекс виробничих печей, належних, очевидно, до княжого двору.

В цілому відкритий комплекс складався із решток 44 глиняних печей, розташованих вздовж краю підвищення по осі північ-південь (рис. 2). Автором розкопок об'єкти датовано IX–X ст. та інтерпретовано як комплекс печей, що обслуговували потреби князівської дружини [7].

Під час досліджень 1968–1969 рр. було зібрано, зокрема, велику кількість дружинного спорядження. Тільки 12 острог та їх фрагментів (ЛІМ КР-36547–36558). Серед них звертає на себе увага мініатюрна, видно дитяча острога (довжина кінців скоби дорівнює 7 см), зі слідами позолоти, знайдена в західній частині дитинця городища в шарі XII–XIII ст. [3, Звіт за 1969, мал. 1,3]. Серед цінних знахідок, окрім великої колекції предметів побуту та дружинного спорядження, було зібрано князівські свинцеві підвісні печатки (молівдовули, рис. 3) [16; 23].

Відкриття кам'яного храму на певний час поставило крапку в самостійних польових археологічних дослідженнях у Звенигороді, оскільки проблема матеріальних пам'яток міста зацікавила впливовий відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР. Відтак, протягом 1965–1973 рр. Львівський історичний музей продовжував археологічні дослідження храмової ділянки у Звенигороді спільно із експедицією відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Олексія Ратича. Особливо значні за дослідженою площею розкопки проведено у 1973 р. [8].

Результати досліджень у Звенигороді регулярно обговорювались В. С. Шелом'янцевим-Терським на різноманітних наукових конференціях.

Окремої уваги заслуговує складна історія наукового опрацювання результатів багаторічних археологічних робіт у Звенигороді, адже більшість наслідків розкопок 1953–1973 рр. не була введена в науковий обіг.

Дослідникам тривалий час не вдавалося детально опублікувати в наукових журналах результати своїх досліджень. Натомість, важливим та альтернативним видом наукової діяльності було написання дисертаційної роботи, в рамках якої можна було повноцінно дослідити тему історії літописної столиці та ґрунтовно проаналізувати зібрані матеріали.

Разом з обов'язком продовжувати роботи Львівського історичного музею в цьому літописному місті до В. Шелом'янцева-Терського перейшла й тема майбутньої кандидатської дисертації «Стародавній Звенигород». Навчання в заочній аспірантурі при відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР було потужним стимулом для активізації продовження досліджень.

Вперше завершене дослідження було представлено по завершенні терміну навчання в заочній аспірантурі у 1966 р.

Вже перший варіант дисертаційної роботи «Літописний Звенигород Галицький» було написано на матеріалах розкопок музею у 1953–1966 рр. Щоправда, неодноразові подання до затвердження для захисту дисертаційної роботи у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР неодмінно завершувались висновком про необхідність її доопрацювання.

Схвальні рецензії були одержані рецензентами з різних наукових центрів, в тому числі з Інституту археології СРСР в Москві, Інституту історії АН Білорусі у Мінську та Інституту археології УРСР у Києві (зав. відділом польових досліджень Інституту археології УРСР М. П. Кучери), а також з кафедри археології Київського держуніверситету, доктора історичних наук, професора Г. Г. Мезенцевої. Більшість документації в системі наукових установ УРСР на той час велася лише російською мовою. Тому витяги з рецензій даються мовою оригіналу.

Як наслідок, наприкінці 1970-х рр., з понад десятилітньою затримкою робота врешті була рекомендована до захисту. От як дисертація охарактеризована в рекомендації до захисту дисертації на засіданні відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР від 27 листопада 1978 р., де на той час працював автор: «Раскопки з Звенигороді дали комплекс находок, известных до сих пор лишь в единичных древнерусских городах..., поскольку

результаты археологических исследований отдельных исследователей очень скромно опубликованы, автору приходилось (в отдельных случаях) основываться непосредственно на архивных рукописных материалах, в частности на полевой документации... Все явления истории Звенигорода рассматриваются на широком фоне других древнерусских памятников Юго-Западной Руси» [4, с. 24, 27].

В ключевому (при захисті дисертації) висновку спільного засідання відділу археології Києва і відділу ранньослов'янської, давньоруської і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР від 16 лютого 1981 р. вказувалося: «В. С. Шеломенцев-Терский убедительно воссоздал динамику становления древнерусского города Звенигорода в условиях активизации процессов феодализации юго-западных земель Руси – от сельского поселения X в., через феодальный замок, в котором проживали представители военно-феодальной знати в XI в. к крупному экономическому центру значительной сельской округи, столице княжества, в работе хорошо прослеживается функциональное усложнение экономической структуры Звенигорода, наряду с сельским хозяйством, в нем были развиты специализированные ремесла, в частности, кузнечное, ювелирное, сапожное, костерезное, представленные мастерскими и большим числом готовых изделия.

Проведенный анализ археологического источника, подкрепленный хорошей археологической эрудицией автора диссертации, дал возможность выйти за рамки собственно проблематики Звенигорода и показать его как одно из важных звеньев экономической и общественно-политической структур Галицкой земли XI–XIII вв.

В работе используются важные археологические и топонимические данные из окрестностей Звенигорода, позволившие установить наличие в его периферии феодально-боярских владений, что имеет большую научную ценность для понимания характера древнерусского феодального строя» [4, с. 55–56].

У рецензії на неї провідної установи – Інституту історії АН БРСР, підготованої місцевим відділом археології, зокрема, відзначалося: «В. С. Шеломенцев-Терский не сбрасывает со счета даже те незначительные работы о изучении Звенигорода, которые проводили здесь в 30-х годах XI в., справедливо отмечая имеющиеся в них недостатки. Планомерное изучения Звенигорода в послевоенные годы имеет большое научное значение, которое увеличивается еще и тем, что советские ученые тщательно изучали не только его детинец и окольный город, но и курганные и грунтовые могильники, лежащие вблизи Звенигорода. Их изучение помогло автору с большей достоверностью ответить на многие достоверные вопросы древней истории города...

В связи с актуальностью темы и приближающимся 900-летиим юбилеем Звенигорода, которым состоится 1986 г., было бы желательно опубликовать данную диссертацию в качестве отдельной монографии» [4, с. 69, 71].

Зроблені в дисертації висновки стосовно походження Звенигорода, його етапів існування ретельно перевірялися рецензентами. От що писав один з найкращих тодішніх знавців археології княжої доби в Україні, співробітник Інституту археології АН УРСР у Києві М. П. Кучера стосовно виникнення Звенигорода:

«Вопрос о наличии в Звенигороде керамики 9 в. остается спорным. В качестве датирующих предметов автор справедливо указывает на глиняные сковородки, глиняные и известняковые пряслица. Но эти предметы могли существовать в Звенигороде только в 10 в. Их очень немного для двух столетий. Всего найдено 2 известняковых и 10 глиняных пряслиц, против 140 шиферных, т. е. глиняные и известняковые пряслица составляют менее 10% от числа шиферных, которые бытовали на Руси в 11-13 вв. Но как pozывает приведенный в работе анализ пряслиц по величине диаметра отверстий, в Звенигороде в первой половине 11 в. шиферных пряслиц еще не было (самые ранние – их 20%, относятся ко второй половине 11 – первой половине 12 вв.). Если доверять методу датировки по отверстиям, то гли-

няные пряслица могли бытовать в Звенигороде еще в первой половине 11 в. Автору следует обратить внимание на это» [4, с. 49–50].

У відгуку офіційного опонента, волинського археолога М. М. Кучінка зазначалося: «Хорошо владея археологическим материалом и привлекая письменные данные, В. С. Шеломенцев-Терский проследил три основных этапа в истории развития древнего Звенигорода. На первом этапе на возвышенности среди болот существовали два неукрепленных поселения с полуземлянками и материалом X в. Второй этап засвидетельствован в Ипатьевской летописи под 1086 г. В этот период Звенигород был феодальным замком, здесь, по-видимому, была княжеская дружина, что подтверждается большим количеством вооружения в полуземлянках и вне их, керамикой и другими предметами, датирующими этот этап XI в. На третьем этапе (XII–XIII вв.) преобладают наземные жилые постройки, дальше развиваются ремесла, в комплексах этого этапа много дорогих украшений, усложняются социально-экономические отношения. В этот период Звенигород становится городом внушительных размеров» [4, с. 33].

Таким чином, підготоване у 1960-х рр. монографічне дослідження «Літописний Звенигород Галицький» стало другим повноцінним підсумковим дослідженням окремого княжого міста Галицької землі після відомої роботи Я. Пастернака «Старий Галич» (1944). Однак, в тодішніх умовах публікація даної праці виявилася нереальною затією.

Важливою проблемою у 1960-х рр. стає порятунок археологічних пам'яток у Звенигороді та інших історичних місцевостях. Археологи боролися за збереження решток городища від забудови. Проте, не дивлячись на протести громадськості, керівництво радгоспу, які взагалі місцеве керівництво, зухвало ігнорувало статус пам'ятки.

Так, коли у Звенигороді місцевий голова колгоспу Лісненко вирішив забудувати міську територію корівниками, В. Шелом'янцев-Терський зініціював низку звернень до органів влади з вимогою зупинити знищення пам'ятки. Його виступи в пресі за збереження культурних напластунків княжого міста поставили цю проблему на республіканський рівень [11–15; 17–19]. Про свавілля колгоспного латифундиста почали писати журналісти низки центральних видань. Особливий резонанс викликав їдкий фейлетон у надзвичайно популярному тоді гумористичному журналі «Перець». Важливими були популярні публікації в ЗМІ, в яких описувалися археологічні пам'ятки. Зокрема, у жовтні 1972 р. виступав на Львівському телебаченні стосовно результатів археологічних розкопок літописного Звенигорода.

На сьогодні близько 90% впорядкованих збірок з розкопок, що проводилися на території літописного Звенигорода, знаходяться в групі фондів «Київська Русь» Львівського історичного музею. Це, насамперед, матеріали археологічних експедицій музею, що працювали у Звенигороді протягом 1950–1960-х рр. під керівництвом або за участю Г. Власової та В. Шелом'яцева-Терського.

Таким чином, В. Шелом'яцев-Терський своїми дослідженнями вперше монографічно узагальнив результати багаторічних робіт археологічних експедицій, що досліджували Звенигород. Його висновки сприяли в подальших дослідженнях. Завдяки цьому літописний Звенигород сьогодні є найкраще вивченою середньовічною пам'яткою Заходу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

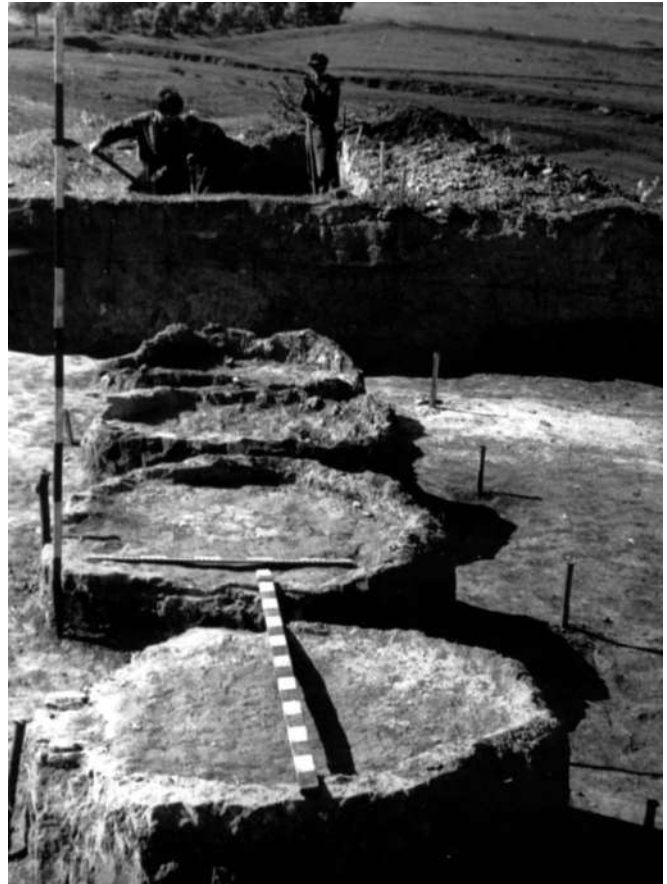
1. Власова Г. М. Отчет экспедиции о раскопках Львовского исторического музея в с. Звенигороде в 1960 г. / Г. М. Власова // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 1961/48.
2. Власова Г. М. Нові знахідки древньоруських пам'яток в с. Звенигороді Львівської обл. (машинопис) / Г. М. Власова, Б. Г. Возницький // Державний архів Львівської області, ф. 2591, оп. 1, спр. 282, арк. 1.
3. Шелом'янцев-Терський В. С. Звіти про розкопки літописного Звенигорода в 1962, 1963, 1964, 1969 рр. згідно з отриманими Відкритими листами / В. С. Шелом'янцев-Терський // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 1964/64, 1969/63.

4. Шелом'янцев-Терський В. С. Мартирологія моєї роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР (1959–1989) / В. С. Шелом'янцев-Терський // Приватний архів В. С. Шелом'янцев-Терського.
5. Власова Г. М. Мастерские костерезов в Звенигороде / Г. М. Власова // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. 35. – С. 228–235.
6. Зарубій Е. І. Історія відділу археології Львівського історичного музею / Е. І. Зарубій // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 152–172.
7. Ратич А. А. Особые печи в древнем Звенигороде на Белке / А. А. Ратич, В. С. Шеломенцев-Терський // Археологические открытия 1971 года. – М: Наука, 1972. – С. 388–389.
8. Ратич А. А. О работах Звенигородской экспедиции / А. А. Ратич, В. С. Шеломенцев-Терський // Археологические открытия 1973 года. – М: Наука, 1974. – С. 333–334.
9. Свешников И. К. Исследования в с. Звенигород, Львовской области / И. К. Свешников // КСИА – 1955. – Вып. 4. – С. 116–118.
10. Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. / І. К. Свешніков // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Львів, 1959. – С. 3–28.
11. Терський В. С. Місто під землею / В. С. Терський // Вільна Україна. – 1964. – 18 лют. (№ 35).
12. Терський В. С. У глибину віків / В. С. Терський // Ленінська молодь. – 1965. – 27 січ. (№ 11).
13. Терський В. С. Археологічні розкопки літописного Звенигорода під Львовом / В. С. Терський // Вісті з України. – 1965. – листоп. (№ 48).
14. Терський В. С. Літописний Звенигород / В. С. Терський // Жовтень. – 1965. – № 7. – С. 145–146.
15. Терський В. С. Історія рідної землі / В. С. Терський // Культура і життя. Орган Міністерства культури УРСР. – 1967. – 8 жовт.
16. Терський В. С. Новые находки печатей из летописного Звенигорода / В. С. Терський // Нумизматика и сфрагистика. – 1968. – Вып. 3. – С. 163–167.
17. Терський В. С. Археологічні пам'ятки – здобутки народу / В. С. Терський // Вільна Україна. – 1971. – 2 лют. (№ 23).
18. Терський В. С. Археологічні розкопки літописного Звенигорода / В. С. Терський // Робітнича газета. – 1971. – 20 серп.
19. Шелом'янцев-Терський В. С. Яким був літописний Звенигород / В. С. Шелом'янцев-Терський, О. О. Ратич // Жовтень. – 1976. – № 9. – С. 140–142.
20. Терський-Шелом'янцев В. С. Дослідження посаду літописного Звенигорода / В. С. Шелом'янцев-Терський // Археологія. – 1978. – Вип. 28. – С. 86–93.
21. Шелом'янцев-Терський В. С. З історії дослідження літописного Звенигорода / В. С. Шелом'янцев-Терський, С. В. Терський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 358–372.
22. Терський С. В. Матеріальна культура літописного Звенигорода у світлі фондової колекції Музею НТШ / С. В. Терський // Музеї Львова: події, колекції, люди: матер. наук.-практ. конф. – Львів: Апріорі, 2015. – С. 108–118.
23. Шеломенцев-Терський В. С. Новые находки печатей из летописного Звенигорода под Львовом / В. С. Шеломенцев-Терський // Тезисы докладов пленума Института археологии АН СССР (секция нумизматики). – М., 1966. – С. 29.
24. Шеломенцев-Терський В. С. Исследования детинца Звенигорода Галицкого / В. С. Шеломенцев-Терський // Советская археология. – 1978. – № 1. – С. 206–215.

Рис. 1. Княжий Звенигород. Залізні предмети побуту та озброєння з розкопок Окольного города у 1960-х рр. Фото В. С. Шелом'янцева-Терського.

Рис. 2. Княжий Звенигород. Окольний город, західна околиця. Розкопки князівської пекарні (?) експедицією ЛІМ під керівництвом В. С. Шелом'янцева-Терського. 1964 р.

Рис. 3. Свинцева підвісна печатка-молівдовула із зображення св. Василя та Богородиці-Знамення. Розкопки В. С. Шелом'янцева-Терського у 1963 р. Львівський історичний музей, № КР-12760.

*Сергій Шпаковський,
історик, пам'яткоохоронець,
завідувач Відділу охорони пам'яток історії та культури
у Хмельницькій області,
аспірант Центру пам'яткознавства
НАН України та УТОПК,
член НСКУ та ICOMOS*

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ТА НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА АНАТОЛІЙОВИЧА ЗАХАР'ЄВА У ВІДДІЛІ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ У ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ (ДО 55-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОСЛІДНИКА, АРХЕОЛОГА, ПАМ'ЯТКООХОРОНЦЯ)

У статті розповідається про пам'яткоохоронну та науково-дослідну діяльність у Відділі охорони пам'яток історії та культури в Хмельницькій області Володимира Анатолійовича Захар'єва, який 2018 року святкує своє 55-річчя.

Ключові слова: В. А. Захар'єв, відділ охорони пам'яток історії та культури, пам'яткоохоронна діяльність, науково-дослідна діяльність, археологія, розкопки.

Володимир Анатолійович Захар'єв пропрацював у Відділі охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області три (з перервою) активних творчих, багатих на професійну та науково-дослідну діяльність, життєвих періоди [1].

В. А. Захар'єв вперше влився в колектив Відділу охорони пам'яток історії та культури в лютому 1992 року (пропрацював до листопада 1994 року на посаді молодшого наукового співробітника відділу). Керувала цим тоді ще підрозділом Хмельницького обласного краєзнавчого музею Н. М. Майнгардт, яка знала його завдяки спільній участі в історико-краєзнавчих конференціях. Молодий краєзнавець активно популяризував археологічні об'єкти рідної Дунаєвеччини. Крім того щороку брав участь в археологічних експедиціях, ставши, завдяки наставникам Л. І. Кучугурі, Т. Г. Мовші та Ю. М. Малееву, за десятиліття реальним практиком проведення усього комплексу дій, що обов'язкові при дослідженні давніх археологічних об'єктів і ведення відповідної польової літератури та наукового звіту. Тому, коли склалися обставити, його рішення підтримали тодішній директор музею І. Р. Малетін та заступник з наукової частини Людмила Олексіївна Тимофеева, котрі розпочали кардинально реформувати цей заклад культури і наповнювали його свіжими молодими кадрами, як то С. Ю. Демідко, М. Д. БOVER, пара істориків Чернових та інші [2, с. 26].

Володимира Захар'єва призначили в сектор археології відділу охорони пам'яток історії та культури, яким опікувалася М. Д. БOVER. Було розроблено парадигму його роботи, адже він залишався мешкати в Дунаївцях: вона займатиметься кабінетними роботами, він – роботами у «полях», якщо є потреба виїздить у райони, братиме участь у розвідках, що провадитимуть на території області археологічні експедиції досвідчених фахівців, а також – написанням повідомлень і статей для фахових видань, їздити та виступати на конференціях, семінарах, круглих столах тощо [1].

З перших днів перебування на посаді В. А. Захар'єв сумлінно взявся за роботу і виконання завдань. Більше того, він поклав за мету розпочати археологічні розкопки від музею. Відтак, заручившись рекомендаціями професора І. І. Винокура і трипіллезнавця Т. Г. Мовші, звернувся в Польовий комітет Інституту археології України з проханням надати йому Відкритий лист на самостійну роботу. Оскільки об'єктом дослідження обрав рідкісний для Поділля і Наддністрянщини підкурғанний могильник давньоруського часу, то куратором експедиції став, безпосередньо, завідувач слов'яно-руського відділу ІА УРСР О. П. Моця, зацікавили його результати і заступника директора інституту Д. М. Козака. Коли ж менш,

ніж за півкілометра від підкурганного могильника XI–XII ст. виявлено ще й комбінований ґрунтово-підплитовий могильник XII–XIII ст., а згодом залишки язичницького капища і спаленої дерев'яної церкви, то усі переконалися, що ніхто не помилився з взяттям на посаду людини без фахової освіти (В. А. Захар'єв – журналіст за освітою), але з блиском в очах, ініціативою та наполегливістю [2, с. 28].

Крім того В. А. Захар'єв цілком оправдав сподівання керівництва і як популяризатор здобутків ХОКМ. Про дієвість музею дізнавалися учасники конференцій та інших фахових заходів, куди їздив археолог (Тернопіль, Чернівці, Львів, Київ, Харків), та читачі відповідної літератури. На той час це було дуже важливо [1].

Врешті, простий молодший науковий співробітник сектору археології запропонував розпочати друк серії пізнавальних брошур про археологічне минуле районів Хмельниччини. Як уважний новатор він взяв за основу «Довідник з археології Хмельницької, Чернівецької та Закарпатської областей», авторами якого виступили подоляни І. І. Винокур, В. І. Якубовський та А. Ф. Гуцал. Першим В. А. Захар'єв (спільно з М. Д. Шмаєнік) підготував та організував видавництво збірника «Археологія Дунаєвеччини» про рідний і найбільш вивчений ним район [2, с. 25].

Майже три роки на офіційній основі та ще стільки ж як сумісника тривала робота В. А. Захар'єва в нашому відділі в період непростих економічних стосунків молодій українській державі. І якщо фонди ХОКМу поповнили сотні експонатів, що знайдені під час розкопок та розвідок археолога В. А. Захар'єва, то в архіві ВОПК про той час нагадують схемплани розташування археологічних об'єктів південних районів області та уніфіковані паспорти, виконані пам'яткоохоронцем В. А. Захар'євим – однієї людини, яка брала на свої плечі більше, ніж інші, віддаючи роботі не лише вихідні дні, а й відпустки [1].

Другий період пам'яткоохоронної роботи В. А. Захар'єва у Відділі охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області проходив з 14.07.2014 р. по 01.12.2015 р. Володимир Анатолійович перевівся з посади провідного зберігача фондів, молодшого наукового співробітника ХОКМ на посаду молодшого наукового співробітника Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області (окремої юридичної особи – державної організації при обласному управлінні культури Хмельницької облдержадміністрації). Дослідник працював із завідувачами відділом Я. А. Михайловським, з 2015 р. – С. М. Шпаковським [1]. З останнім досліднику вдалося втілити багато спільних ідей та планів щодо дослідження, збереження та популяризації пам'яток культурної спадщини Хмельницької області.

Зокрема, у 2014-2015 рр. науковими співробітниками відділу В. А. Захар'євим, С. М. Шпаковським, (у 2015 році до них долучився С. О. Семенчук) здійснено виїзди:

- з метою обстеження та інвентаризації пам'яток та щойно виявлених об'єктів за видом «археологія» в Новоушицькому районі обстежено 40 пам'яток (16) та щойно виявлених об'єктів (24) за видом «археологія»;

- з метою дослідження стану збереження та уточнення меж пам'яток археології у Волочиський район Хмельницької області Купільську сільську раду, Сарнівську сільську раду;

- проведено візуальне обстеження земельної ділянки на наявність щойно виявлених об'єктів за видом «археологія» на території м. Нетішин Хмельницької області, с. Лісові Гринівці Хмельницького району. (Під час обстеження земельної ділянки у м. Нетішин Хмельницької області виявлено курганну групу (7) тшинецької археологічної культури кін. XIV – поч. XII ст. до н.е., у с. Лісові Гринівці підтверджено розміщення місцезнаходжень давніх багатошарових поселень).

Здійснено виїзди з метою обстеження та інвентаризації пам'яток та щойно виявлених об'єктів (18) за видом «археологія» у:

- Білогірський район (2): смт. Білогір'я - залишки пізньосередньовічного замку XVI ст.; с. Синютки, городище Київська Русь IX–XIII ст.;

- Вінковоцький район (1) с. Яснозір'я залишки земляного укріплення (замчища) XVII ст.;
- Городоцький район (1) с. Лісоводи черняхівське поселення;
- Деражнянський район (1) м. Деражня залишки пізньосередньовічних фортифікаційних укріплень замчища;
- Летичівський район (3): смт. Меджибіж – «Залишки пізньосередньовічних фортифікаційних укріплень замку Ракочі кінець XV–XVI ст.»; с. Голосків кургани (3); с. Суслівці – курган раннього залізного віку VII–VI ст. до н. е.; с. Чапля – курган раннього залізного віку VII–VI ст. до н. е.;
- Ізяславський район (3): с. Дворець курган раннього залізного віку; с. Михнів городище IX–XIII ст. Київської Русі; с. Михнів поселення скіфського часу;
- Новоушицький район (5): с. Березівка курганна група (4) раннього залізного віку VII–VI ст. до н. е.; с. Березівка поселення черняхівської культури; с. Глибівка поселення трипільської культури IV–III тис. до н. е.; с. Струга курганна група (7) раннього залізного віку, Київської Русі; с. Рудківці вал городища чорноліської культури;
- Старосинявський район (1) с. Пилявка курганна група (4) раннього залізного віку;
- Теофіпольський (2) район смт. Базалія: залишки пізньосередньовічних міських укріплень XVI ст., поселення доби бронзи;
- Хмельницький район (2): с. Гвардійське залишки пізньосередньовічного замчища м. Фельштин; с. Шумівці поселення та могильник черняхівської культури;
- Ярмолинецький район (1) с. Вербка-Мурована залишки пізньосередньовічних фортифікаційних укріплень замчища XVI–XVII ст.

Зазначені археологічні місцезнаходження виявлено на місцевості та описано. Як результат, підготовлено та передано на розгляд Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини Хмельницької області 18 облікових карток на нові об'єкти для внесення в перелік щойно виявлених об'єктів за видом «археологія» (включено до переліків щойно виявлених об'єктів за видом «археологія») [1].

Крім того, у 2015 р. спільно здійснено виїзди з метою перевірки та обстеження щойно виявлених об'єктів за видом «архітектура»:

- у Красилівський район Хмельницької області: с. Терешки – костел (щойно виявлений об'єкт за видом «архітектура»); с. Кульчини – костел (щойно виявлений об'єкт за видом «архітектура»);
- у Кам'янець-Подільський район с. Зіньківці – костел (щойно виявлений об'єкт за видом «архітектура»);
- у Летичівський район смт Меджибіж ДІКЗ «Межибіж» – палац, XIV–XIX ст. (західної стіни) (пам'ятка архітектури національного значення за видом «архітектура»); с. Требухівці – комплекс споруд церкви св. Іоанна Богослова (церква, дзвіниця) (щойно виявлений об'єкт за видом «архітектура»).

Здійснено обстеження 6 щойно виявлених об'єктів за видом «архітектура» в м. Хмельницькому: будинків по вул. Проскурівській, 1, Проскурівській, 15, Проскурівській, 18, Проскурівській, 40, Проскурівській, 43; будинку по вул. Проскурівській, 47 – пам'ятки місцевого значення за видом «історія» та щойно виявленого об'єкту за видом «архітектура» (у будинку розташовується Хмельницький обласний художній музей) [1].

Також, за ініціативи С. М. Шпаковського з 2010 року Відділом охорони пам'яток історії та культури в Хмельницькій області спільно із землепорядними організаціями встановлюються на місцевості точні межі територій, зони охорони та режими використання пам'яток археології в Хмельницькій області (станом на вересень 2018 р. виготовлено проекти більше 100 пам'яток та об'єктів археології, після розгляду на Консультативній раді з питань охорони культурної спадщини Хмельницької області та погодження управлінням культури Хмельницької облдержадміністрації їх передано до обласного управління Держкомзему та

органам виконавчої влади та місцевого самоврядування), що дозволяє належно зберегти їхню територію (землі історико-культурного призначення залишаються в державній власності). До цієї клопіткої пам'яткоохоронної наукової роботи долучилися С. М. Шпаковський, І. Р. Михальчишин, С. П. Маярчак, С. О. Семенчук, Я. А. Михайловський, О. Г. Погорілець, І. О. Старенький, В. А. Захар'єв [1].

Зокрема, Володимир Анатолійовичу 2015 році приймав участь у роботі з обстеження, здійснення фотофіксації, встановлення меж територій, зони охорони та режими їх використання (на місцевості) 7 пам'яток археології:

1. Поселення (II–V ст. н. е.) с. Лепесівка (Ямпільська сільська рада) Білогірського району.
2. Поселення (трипільська культура), с. Шебутинці (Березівська сільська рада) Новоушицького району.
3. Городище (IX–XIII ст.) с. Михнів (Михнівська сільська рада) Ізяславського району.
4. Земляне укріплення «Траянів вал» (перша пол. I тис. до н. е.) між м. Городок та с. Лісоводи (Городоцька районна рада, Лісоводська сільська рада) Городоцького району.
5. Городище (VIII–VII ст. до н. е., скіфський період), с. Женишківці (Женишківська сільська рада) Віньковецького району.
6. Городище, с. Радісне (Щиборівська сільська рада) Красилівського району.
7. Пізньосередньовічне замчище (поч. XVII ст.), с. Яснозір'я (Яснозірська сільська рада) Віньковецького району.

Спільно з колегами С. М. Шпаковським, С. О. Семенчуком, І. О. Стареньким результати своїх пам'яткоохоронних та археологічних розвідок В. А. Захар'єв популяризує у ЗМІ (пресі, телебаченні та радіо). Після детальної кабінетної наукової обробки матеріалів польових виїздів дослідники друкують наукові статті, пов'язані з дослідженням, збереженням, популяризацією пам'яток та об'єктів культурної спадщини (археології, архітектури) на конференціях у Кам'янці-Подільському, Львові, Шепетівці, Меджибожі, Хмельницькому, Віньківцях, Києві [1].

Зокрема, у 2015 році молодшим науковим співробітником відділу охорони пам'яток В. А. Захар'євим взято участь у наукових конференціях та надруковано в наукових збірниках статті:

- 20–22 травня у XII Міжнародній науковій конференції «Археологія заходу України» в Інституті українознавства ім. Крип'якевича НАН України спільно з С. М. Шпаковським з доповіддю «Нововиявлені пізньосередньовічні земляні замки Хмельниччини обабіч Кучманського шляху»;

- 19 червня у XIII науково-краєзнавчій конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України: архітектурна спадщина оборонних споруд Правобережної України від найдавніших часів до сьогодення» в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» спільно з С. М. Шпаковським з доповіддю «Земляні замки обабіч Кучманського шляху в системі захисту подолян від татарських людоловів»;

- 13 серпня в засіданні круглого столу «Трипільська культура: історія, дослідження, проблема охорони пам'яток» у Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику спільно з С. М. Шпаковським з доповіддю «Охорона об'єктів та пам'яток Трипільської культури на території Хмельницької області відділом охорони пам'яток історії та культури на сучасному етапі»;

- 9–10 жовтня в науковій історико-краєзнавчій конференції «Віньковеччина в історії Поділля» у Віньковецькій районній раді, проведена Центром дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, спільно з С. М. Шпаковським з доповіддю «Пізньосередньовічні укріплення Віньковеччини вздовж Кучманського шляху і проблема їх збереження як перспективних туристських об'єктів Хмельниччини»;

- 19 листопада в I Міжнародній науково-краєзнавчій конференції «Південно-східна Волинь: від давнини до сьогодення» в КЗК «Обласний літературно-меморіальний музей М. О. Островського» спільно з С. М. Шпаковським, С. О. Семенчуком з доповіддю «Виявлені В. І. Кочубеєм давньоруські городища Синютки (Двірець), Михнів (Гнійниця) верхів'я р. Горинь: теперішній стан і перспективи охорони»;

- 11 грудня в Четвертих археологічних читаннях, приурочених 30-річчю початку постійних археологічних досліджень Меджибізької фортеці в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» спільно з С. М. Шпаковським, С. О. Семенчуком з доповіддю «Християнський камінь-оберіг з Новоушиччини», спільно з С. М. Шпаковським, І. О. Стареньким з доповіддю «Городища в Княгинині та біля Княжполя в околицях Кам'янця-Подільського: історія та сьогодення», спільно з С. М. Шпаковським, С. О. Семенчуком з доповіддю «Давньоукраїнські городища Синютки (Двірець), Михнів (Гнійниця) верхів'я річки Горинь за результатами пам'яткоохоронної розвідки у 2015 р.»;

- 10–11 грудня в Міжнародній науковій конференції «Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень» у Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України спільно з С. М. Шпаковським, І. О. Стареньким з доповіддю «Городища в Княгинині та біля Княжполя в околицях Кам'янця-Подільського: історія та сьогодення» [1].

І це далеко не повний перелік наукових досліджень В. А. Захар'єва за той період роботи (тут показано лише спільні наукові статті з дослідження археологічних об'єктів Хмельницької області).

У 2015 р. В. А. Захар'єв спільно з С. М. Шпаковським результати своїх пам'яткоохоронних та археологічних розвідок вкладають у наукову книгу про земляні укріплення та замки Центрального Поділля. За спонсорські кошти благодійників тиражем 200 примірників дослідниками видано книгу «Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху». – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2015. – 104 с. [3]. Презентація книги відбулася 13 жовтня 2015 р. у Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. М. Островського. Тираж книги безоплатно розданий у бібліотеки, історико-культурні заповідники, школи, науковцям, фахівцям зі збереження культурної спадщини Хмельницької області.

В. А. Захар'єв у 2015 році видав науковий збірник «Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі: Збірник статей та повідомлень. Пам'яті Ю. Малеева» / упоряд. В. А. Захар'єв. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2015. – 296 с. [7, с. 110]. У цій книзі дослідник ввів у науковий обіг матеріали досліджень нових мегалітичних пам'яток доби енеоліту-ранньої бронзи на території Хмельницької області та суміжних територій, які входять у ареал так званої східної групи культури кулястих амфор, на яких дослідник проводив археологічні дослідження. Крім того, у книгу ввійшли зібрані Захар'євим різночасові тематичні публікації інших дослідників-попередників та чималий ілюстративний матеріал.

Після річної перерви В. А. Захар'єва в роботі Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, дослідник робить третій етап свого внеску в пам'яткоохоронну галузь. З 02.11.2016 р. по 06.07.2018 р. Володимир Анатолійович працює у Відділі на посаді молодшого наукового співробітника, наукового співробітника, старшого наукового співробітника. Під час офіційних відпусток та відряджень С. М. Шпаковського виконує його посадові обов'язки завідувача відділом [1].

В. А. Захар'єв здійснює контроль за дотриманням Законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», Земельного кодексу України органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, за встановленими режимами використання територій та охоронних зон пам'яток та об'єктів культурної спадщини, спільно з колегами формує електронну базу даних на пам'ятки та об'єкти археології, розробляє пам'яткоохоронну документацію (паспорти, облікові картки, охоронні договори та акти

технічного стану). У процесі роботи Володимир Анатолійович залучається до підготовки листів-відповідей сільським, селищним та міським радам Хмельницької області щодо надання інформації для розроблення Генеральних планів.

Ним підготовлено облікову документацію на пам'ятки та об'єкти археології Хмельницької області, а саме паспорти: по м. Кам'янець-Подільський, вул. Францисканська, 10. Залишки турецької вежі, м. Кам'янець-Подільський, площа Польський ринок. Залишки житлово-господарського комплексу XIV–XIX ст.; по Ізяславському р-ну, село Михнів; курганна група (200) давньоруського часу (XI–XIII ст.).

У 2017 році В. А. Захар'євим проведено перевірку археологічних пам'яток та об'єктів Дунаєвецького р-ну. Влітку 2017 р. у Дунаєвецькому районі співробітниками Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області обстежено 82 пам'ятки та 12 об'єктів історії, 4 пам'ятки мистецтва, перевірено стан 3 пам'яток та 19 об'єктів культурної спадщини за видом архітектура, перевірено стан 11 пам'яток та 47 об'єктів археології. За результатами перевірки складено акти технічного стану та охоронні договори.

Спільно з колегами відділу здійснено виїзди для обстеження об'єктів та пам'яток культурної спадщини за видом «археологія» у: с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну (2 рази), с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну, с. Гусятин Чемеровецького р-ну, на територію Сатанівського санаторію, м. Полонне, с. Гриців Шепетівського р-ну, смт Сатанів, смт Ямпіль Білогірського району, с. Двірець Білогірського району. Здійснено візуальне обстеження земельних ділянок давньої частини м. Хмельницький на предмет наявності щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом «археологія» [1].

У 2017 році до управління охорони нерухомої культурної спадщини та заповідників Міністерства культури України з метою занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення передано 90 допрацьованих паспортів на щойно виявлені об'єкти культурної спадщини за видом історія та 2 паспорти за видом монументальне мистецтво (станом на сьогодні перебувають на розгляді в Міністерстві культури України). Також допрацьовано та передано 10 паспортів (з проектами меж територій, зон охорони та режимів їх використання) пам'яток археології місцевого значення до управління охорони нерухомої культурної спадщини та заповідників Міністерства культури України з метою занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (станом на сьогодні перебувають на розгляді в Міністерстві культури України). Саме В. А. Захар'єв долучився до написання історичних довідок до паспортів на пам'ятки археології.

Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області на 56 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом історія та 7 пам'яток археології у 2017 році підготовлена облікова документація (паспорти, облікові картки, акти технічного стану), документацію винесено 19 грудня 2017 року на розгляд та погодження Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини Хмельницької області.

У зв'язку з невідповідністю критеріям, визначеним постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», підготовлено облікову документацію (облікові картки, акти технічного стану) на 50 пам'яток за видом історія, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

У 2017 році на 20 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом історія (м. Кам'янець-Подільський – 1, м. Старокостянтинів – 1, Волочиський район – 2, Кам'янець-Подільський район – 1, Старокостянтинівський район – 15) підготовлена облікова документація (облікові картки, акти технічного стану), після розгляду та погодження Консультативною радою з питань охорони культурної спадщини Хмельницької області включені наказом управління культури, національностей, релігій та туризму облдержадміні-

страції від 01.06.2017 р. №77н до Переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом історія.

Протягом 2017 року С. М. Шпаковським, В. А. Захар'євим спільно із землевпорядними організаціями в Хмельницькій області обстежено, зроблено фотофіксацію, встановлено межі територій, зони охорони та режими їх використання 4 пам'яток та об'єктів археології – поселення, трипільська культура, с. Жванець Кам'янець-Подільського району; поселення, трипільська культура, с. Сокіл Кам'янець-Подільського району; курганна група (3 кургани) біля с. Самчики Старокостянтинівського району; кургани (47) біля с. Михнів Ізяславського району [1].

Спільно із землевпорядними організаціями у 2017 році виготовлено 105 схематичних планів розташування пам'яток та щойно виявлених об'єктів за видом історія Старокостянтинівського, Старосинявського, Городоцького, Полонського районів.

Наказом управління культури, національностей, релігій та туризму облдержадміністрації від 02.06.2017 р. №78н затверджено проекти меж територій, зон охорони та режимів використання 8 пам'яток та об'єктів за видом археологія – городища, с. Пасічна Старосинявського району; курганної групи (60), кургану біля с. Самчики Старокостянтинівського району; залишків підвальних приміщень будинку XVIII ст. смт Сатанів Городоцького району; курганної групи (250) біля с. Михнів Ізяславського району; городища біля с. Мала Шурка Новоушицького району; городища біля с. Масівці Хмельницького району; городища біля с. Синютки Білогірського району.

Виготовлені картографічні матеріали на пам'ятки та об'єкти археології Хмельницької області (проекти меж територій, зон охорони та режимів використання, паспорти – більше 100) передано для врахування в роботі Головному управлінню Держгеокадастру Хмельницької області.

С. М. Шпаковський взяв участь у жовтні 2017 р. у складі археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ у шурфуваннях земельної ділянки на території м. Дунаївці. Надавав консультації В. А. Захар'єв.

У 2017 році у Хмельницькій області укладено 368 охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини, 290 – на щойно виявлені об'єкти культурної спадщини (з них – на 65 пам'яток археології, 166 об'єктів археології), інвентаризовано 144 пам'ятки та 60 об'єктів культурної спадщини.

2016-2017 рр.– активні роки пам'яткоохоронної та науково-дослідної діяльності Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

Крім того, наукові співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області у 2017 році активно долучилися до формування 11-го та 12-го збірників (присвяченого 65-річчю Н. М. Майнгардт-Гоголь) «Хмельницьких краєзнавчих студій». Зокрема, опублікувавши статті: В. Захар'єв, С. Шпаковський «Нові аспекти досліджень та охорони пам'ятки археології городища ранньозалізного віку Рудківці на Дністрі», С. Шпаковський «Барони Местмахер – власники села Песець Ушицького повіту Подільської губернії в кінці 19 – на початку 20 ст.», С. Шпаковський (спільно з О. Григоренком) «Пам'яткоохоронна діяльність у житті і творчості Н. М. Майнгардт-Гоголь (до 65-річчя з дня народження)», В. Дзюник, С. Шпаковський «Пам'ятки науки і техніки всесвітнього значення – Пункти Дуги Струве на території Хмельницької області», В. Захар'єв «Чи був Митрофан Сіماشкевич щирим критиком реформ І. Мархоцького?».

Також написано і представлено на конференціях наукові статті по дослідженні археологічних об'єктів:

на «Археологічні читання» 2017 р. у ДКЗ «Межибіж»:

В. А. Захар'єв, С. О. Семенчук, С. М. Шпаковський Сучасний стан та перспективи збереження «Траянового» валу в межиріччі Смотрича та Збруча;

В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський. Городище чорноліської культури Рудківці на Дністрі: історія археологічних досліджень та пам'яткоохоронної роботи;

В. А. Захар'єв. Оригінальний оберіг римського часу зі свастикою із Красилівщини.

У «Хмельницькі краєзнавчі студії»:

В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський. Нові аспекти дослідження та охорони пам'ятки археології національного значення городища ранньозалізного віку Рудківці на Дністрі.

Надруковано статті в «Культурна спадщина: зб. наук. пр.»:

В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський. Проблеми і напрями збереження земляно-дерев'яних замків XVI–XVII століть на Центральному Поділлі;

І. О. Старенький, С. М. Шпаковський. Історія дослідження та стан збереження пам'ятки археології – городища на Кармалюковій горі біля села Привороття Друге Кам'янець-Подільського району Хмельницької області;

С. М. Шпаковський. Увічнення Т. Г. Шевченка у пам'ятках культурної спадщини на Хмельниччині;

С. М. Шпаковський спільно з колегами. INMEMORIA. Пам'яті Івана Романовича Михальчишина [1].

У листопаді 2017 року вийшла з друку книга В. А. Захар'єва, І. О. Старенького, С. М. Шпаковського «Замки, фортеці, пізньосередньовічні міські укріплення Хмельницької області». – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017.- 216 с., 8 кольор. вкл., тиражем 100 прим. [4]. Спільна монографія археологів та пам'яткоохоронців – серйозне наукове дослідження архітектурно-археологічної спадщини (замків, фортець, замчищ, міських укріплень пізнього середньовіччя) Хмельницької області, з ілюстраціями, картами, схемами, сучасними фотосвітлинами, які суттєво доповнюють текстовий виклад. Тираж книги передано в бібліотеки Хмельницької області. У грудні 2017 р. відбулася презентація книги в Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці.

Видано книги та брошури:

В. А. Захар'єв. Найдавніші археологічно досліджені християнські святині Хмельниччини. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2016. – 56 с. [7, с.93].

В. А. Захар'єв. Сліди Божої Матері з Дем'янкевець. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2016. – 40 с. [7, с. 93].

Наукові записки Центру Мархоцькознавства / упоряд. В. А. Захар'єв. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2017. – Т. 9. – 208 с. [7, с. 110].

Волочиська районна рада: поступ у незалежній Україні / упоряд. В. А. Захар'єв. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2017. – 208 с. [7, с. 110].

Захар'єв В. А. Захар'єва З. В. Давні карти та щоденники про Хмельниччину XVI–XVIII століть. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. – 168 с. [5].

Захар'єв В. А. Захар'єва З. В. Миньківці на Ушиці: віхи біографії та сучасні принади. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. – 72 с. [7, с. 110].

Михальчишин І. Р., Шпаковський С. М. Археологічна карта межиріччя верхів'я Південного Бугу, Случі, Збруча. 2-ге вид. – Київ: Стародавній світ, 2017 – 192 с.: іл. [6].

Захар'єв В. А., Старенький І. О., Шпаковський С. М. Замки, фортеці, пізньосередньовічні міські укріплення Хмельницької області. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. – 216 с.: іл. [4].

Крім того, співробітниками відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області у 2017–2018 рр. проведено обстеження більше 200 пам'яток та об'єктів культурної спадщини Дунаєвецького, Кам'янець-Подільського, Новоушицького, Ізяславського та інших районів області, міст Дунаївців, Кам'янця-Подільського, Хмельницького, Полонного, Шепетівки, Ямпіль. Виявлено близько 50 місцезнаходжень щойно виявлених об'єктів культурної спадщини в Хмельницькій області. На зазначені об'єкти культурної спадщини скла-

дено акти технічного стану, підписуються охоронні договори, готуються облікові картки, паспорти, історичні довідки. Продовжується робота, спільно із землепорядними організаціями, щодо точного картографування (розробляються схематичні плани розташування на місцевості) об'єктів культурної спадщини та винесення меж пам'яток в натурі (на місцевості) із встановленням їх охоронних зон та режимів використання.

У липні 2018 року Володимир Анатолійович Захар'єв відповідно пропозиції начальника управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації І. М. Трунової перейшов з Відділу охорони пам'яток працювати керівником редакційної групи написання Зводу пам'яток історії та культури Хмельницької області при обласному управлінні культури. Розпочався новий творчий шлях дослідника. Безперечно, активна робота наукового співробітника В. А. Захар'єва у Відділі охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області щодо дослідження, збереження та популяризації пам'яток культурної спадщини внесла свій позитивний результат. Оцініть її час. Побажаймо ж Володимирі Анатолійовичу нових творчих наукових здобутків, реалізації всього задуманого на користь суспільства та для розвитку пам'ятоохоронної галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Особовий листок з обліку кадрів Захар'єва В. А. // Галузевий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
2. Григоренко О. П. «Й до скону буду тільки ним ідти!» (з нагоди 50-річного ювілею) / О. П. Медобори. – Серія «Бібліотечка альманаху «Медобори». – Хмельницький: Видавець ФОП Цюпак А. А., 2013. – Вип. 9 – 128 с.
3. Захар'єв В. А. Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху / В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2015. – 104 с.
4. Захар'єв В. А. Замки, фортеці, пізньосередньовічні міські укріплення Хмельницької області / В. А. Захар'єв, І. О. Старенький, С. М. Шпаковський. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. – 216 с.
5. Захар'єв В. А. Давні карти та щоденники про Хмельниччину XVI–XVIII століть / В. А. Захар'єв, З. В. Захар'єва. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. – 168 с.
6. Михальчишин І. Р. Археологічна карта межиріччя верхів'я Південного Бугу, Случі, Збруча / І. Р. Михальчишин, С. М. Шпаковський. – Київ: Стародавній світ, 2017 – 192 с.: іл.
7. Дієвий ентузіаст і новатор: дайджест публікацій з друкованих ЗМІ та сайтів із біобібліопоказником про діяльність В. А. Захар'єва у 2013-2018 рр. / ред.-упоряд. В. М. Грошко. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2018. – 164 с.

Вибрана бібліографія – наукові статті В. А. Захар'єва (написані і видані протягом 2013–2017 рр.)

2013

8. Захар'єв В. А. Кароль Сцібор-Мархоцький: гідний син батька реформатора / В. А. Захар'єв // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. – Т. 20. – С. 153–163.
9. Захар'єв В. А. Заповіт Ігнація Сцібор-Мархоцького / В. А. Захар'єв // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 148–152.
10. Аргатюк С. С. Кредитна допоміжна каса поміщика Віктора Скибневського кінця 50 – початку 60-х років XIX століття / С. С. Аргатюк, В. А. Захар'єв // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 175–178.
11. Захар'єв В. А. Поховання культури кулястих амфор басейну південного Бугу / В. А. Захар'єв // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2013. – С. 121–126.
12. Захар'єв В. А. Селу Залісці Дунаєвечького району 520 років – факти і подробиці / В. А. Захар'єв // Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяч. 365 річчю Пилявецької битви. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. – С. 165–172.

13. Захар'єв В. А. Внесок археологів Хмельниччини у дослідження на Деражнянщині / В. А. Захар'єв, Н. І. Стрельбіцька // «Деражнянщина: минуле і сучасне»: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Хмельницький, 2013. – С. 546–553.
14. Захар'єв В. А. «Ich? Nasze? Wspolne? – Zapomniane dziedzictwo» / «Їх? Наше? Спільне? – Забута спадщина»: Польсько-український волонтерський проект з реставрації православних цвинтарів на Поділлі / В. А. Захар'єв // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 1025- річчя хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): зб. наук. пр. – Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2013. – С. 221–223.
15. Захар'єв В. А. Сокілецька церква XII–XIII ст. у контексті давньоруського дерев'яного зодчества України / В. А. Захар'єв // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 1025- річчя хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): зб. наук. пр. – Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2013. – С. 238–248.
16. Григоренко О. П. Межиріччя Ікви та Південного Бугу – Герри місцевих представників культури кулястих амфор? / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький: ІРД, 2013, – С. 96–107.

2014

17. Григоренко О. П. Ім'я реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького і новий цікавий та змістовний екскурсійний маршрут на півдні Хмельниччини / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Проблеми туристичної галузі України: здобутки, стан, перспективи: зб. пр. за матер засідання наук. симпозиуму. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. – С. 88–99.
18. Григоренко О. П. «Миньковецька держава» рубежу XVIII–XIX століть та її засновник Ігнацій Мархоцький через призму історіографії / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Міжнародні відносини країн Центрально-Східної Європи в умовах бігравітаційних процесів: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Хмельницький, 2014. – С. 143–148.
19. Григоренко О. П. Подільський просвітитель, філантроп і реформатор другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. Ігнацій Мархоцький / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. пр. Хмельницького ін.-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2014. – Вип. 3. – С. 94–105.
20. Григоренко О. П. Сеферівка – важлива складова «Миньковецької держави» агрореформатора кінця XVIII – першої третини XIX ст. Ігнація Сцібор Мархоцького / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку», присвяч. 520-річчю з дня народження Бони Сфорца та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.». – Київ; Бар, 2014. – С. 50–56.
21. Григоренко О. П. Реформатор Ігнацій Сцібор Мархоцький та його одностайні в історії Поділля і Південно-Східної Волині / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Стародавній Меджибіж у історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. (Науковий вісник «Межибіж» 1'2014). – Хмельницький: ІРД, 2014. – Ч. 1. – С. 438–448.
22. Захар'єв В. А. Про «Закони землеробів» реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького / В. А. Захар'єв // Матер. XIV Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. – С. 163–173.
23. Захар'єв В. А. Театралізовані дієства та розвиток музичного мистецтва у «Миньковецькій державі» / В. А. Захар'єв // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. – Т. 21. – С. 56–69.
24. Григоренко О. П. Визначні представники землевласників-реформаторів Поділля та Південно-східної Волині / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький, 2014. – Вип. 1. – С. 75–87.
25. Григоренко О. П. Поховання культури кулястих амфор біля с. Зайчики Волочиського району / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 3'2013. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 91–102.
26. Григоренко О. П. Напівземлянкове житло із Малієвецького (Проскурівського) давньоруського городища / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Археологія & Фортифікація України:

- зб. матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 141–143.
27. Григоренко О. П. Археологічно дослідженні давньоруські церкви Хмельниччини / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 146–152.
  28. Терський С. В. Кістені та булави XI–XIII з території Хмельниччини / С. В. Терський, В. А. Захар'єв // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 165–170.
  29. Захар'єв В. А. Земляні замки Центрального Поділля – сенсація останніх сезонів / В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 211–218.
  30. Захар'єв В. А. Видатний архітектор Іван Могитич і Сокилецька церква XII–XIII століть / В. А. Захар'єв // Вісник національного університету «Львівська політехніка». № 784. «Держава та армія»: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми музеєфікації, реконструкції та експонування пам'яток ранньосередньовічної доби». – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. – С. 274–278.
  31. Захар'єв В. А. Вірність покликанню уродженців лісовод братів-краєзнавців Морозів / В. А. Захар'єв // Матер. XIV Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. – С. 534–541.
  32. Захар'єв В. А. Дитині війни, краєзнавцю Морозу Віктору Степановичу – 75 / В. А. Захар'єв // Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. «Хмельниччина в роки Другої Світової війни». – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. – С. 284–289.
  33. Захар'єв В. А. Нові поховання подільської групи культури кулястих амфор / В. А. Захар'єв // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – Вип. 18. – С. 274–285.
- 2015**
34. Захар'єв В. А. Виявлені В. І. Кочубеєм давньоруські городища Синютки (Двірець) Михнів (Гнійниця) верхів'я Горині: теперішній стан і перспективи охорони / В. А. Захар'єв, С. О. Семенчук, С. М. Шпаковський // Матер. міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. «Південно-Східна Волинь: від давнини до сучасності». – Шепетівка, 2015. – С. 35–42.
  35. Захар'єв В. А. Християнський камінь-оберіг з Новоушиччини / В. А. Захар'єв, С. О. Семенчук, С. М. Шпаковський // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 4'2015. – Хмельницький: ІРД, 2015. – С. 59–68.
  36. Захар'єв В. А. Городища в Княгинині та біля Княжполя в околицях Кам'янець Подільського: історія та сьогодення / В. А. Захар'єв, І. О. Старенький, С. М. Шпаковський // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 4'2015. – Хмельницький: ІРД, 2015. – С. 96–107.
  37. Захар'єв В. А. Давньоукраїнські городища Синьотки (Двірець) Михнів (Гнійниця) верхів'я річки Горинь за результатами пам'яткоохоронної розвідки у 2015 р. / В. А. Захар'єв, С. О. Семенчук, С. М. Шпаковський // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 4'2015. – Хмельницький: ІРД, 2015. – С. 116–127.
  38. Захар'єв В. А. Пізньосередньовічні укріплення Віньковеччини і проблема їх збереження як перспективних туристських об'єктів Хмельниччини / В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський // Віньковеччина в історії Поділля: матер. наук. іст.-краєзн. конф. – Віньківці, 2015. – С. 28–33.
  39. Захар'єв В. А. Земляні замки обабіч Кучманського шляху в системі захисту подолян від татарських людоловів / В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (науковий збірник «Межибіж» – 1'2015). – Хмельницький: ІРД, 2015. – С. 43–55.
  40. Григоренко О. П. Власник подільських маєтків Миньківці, Отроків, Притулія, Побійна Ігнацій Мархоцький – фундатор медицини, шкільництва та культури Миньковецької держави / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Маєток: наук.-краєзн. зб. ДІКЗ «Самчики». – Самчики, 2015. – С. 363–383.
  41. Григоренко О. П. Екскурсійні маршрути на півдні Хмельницької області пов'язані з життям і діяльністю графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Інновації в туризмі на Поділлі: сучасний стан та перспективи: зб. наук. пр. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького ін-ту МАУП, 2015. – С. 8–17.

42. Григоренко О. П. Ігнацій Мархоцький у краєзнавчій спадщині Євфимія Сіцінського / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. – С. 137–141.
43. Григоренко О. П. Кароль Сцібор-Мархоцький: яскравий представник покоління прогресивної українсько-польської патріотичної інтелігенції ХІХ століття / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // День Соборності України: історико-політологічні дискусії: зб. наук. пр. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького ін.-ту МАУП, 2015. – Вип. 2. – С. 23–36.
44. Григоренко О. П. Поляки, які заклали підвалини зближення українців та поляків на території сучасної Хмельниччини / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Українська мова і нація: зб. наук. пр. – Хмельницький: Вид-во Хмел. ін-ту МАУП, 2015. – Вип. 6. – С. 31–43.
45. Григоренко О. П. «Миньковецька держава» – успішний суспільно-економічний проект графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького наприкінці ХVІІ – першій половині ХІХ ст. / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Актуальні питання державотворення і захисту прав людини в Україні: зб. наук. пр. Хмельницького ін.-ту МАУП. – Хмельницький: ІРД, 2015. – Вип. 3. – С. 101–112.
46. Захар'єв В. А. Південно-волинські однодумці та послідовники успішного подільського реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького / В. А. Захар'єв, О. П. Григоренко // Актуальні питання державотворення і захисту прав людини в Україні: зб. наук. пр. Хмельницького ін.-ту МАУП. – Хмельницький: ІРД, 2015. – Вип. 3. – С. 120–131.
47. Захар'єв В. А. Меморіальний музей графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького у с. Миньківці Дунаєвецького району / В. А. Захар'єв // Літопис Хмельниччини –2015: краєзн. зб. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. – С. 34–40.
48. Захар'єв В. А. Релігійні переконання графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького / В. А. Захар'єв // Історія, культура та освіта: християнський вимір (присвячується вшануванню пам'яті Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України, 1000-річчю упокоєння Князя Київського Володимира Великого, 220-річчю створення Подільської єпархії): зб. наук. пр. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького ін.-ту МАУП, 2015. – Вип. 4. – С. 88–100.
49. Захар'єв В. А. Польський «батько» українського селянства та робітництва «Миньковецької держави» / В. А. Захар'єв // Видатні поляки на Поділлі: колективна монографія. – Хмельницький: науково-видавничий відділ ХГПА, 2015. – С. 58–68.
50. Захар'єв В. А. Вклад подолян Валеріана Дзедушицького та Ігнація Мархоцького у реформи відносин на селі кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. / В. А. Захар'єв // П'ята Могилів-Подільська наук.-краєзн. конф. – Могилів-Подільський; Вінниця: ПП Балюк І., 2015. – С. 129–138.
51. Захар'єв В. А. Містечко Миньківці – своєрідний населений пункт Подільського краю / В. А. Захар'єв // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий збірник «Межибіж» – 2'2015). – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. – С. 94–108.
52. Zahariiev V. A/ The development in the humanitarian sphere of «Myn'kovets'ky state» / V. A. Zahariiev // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. – Т. 22. – С. 31–39.
53. Захар'єв В. А. Вірність покликанню уродженців Лісовод братів-краєзнавців Морозів / В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – Вип. 2. – С. 5–17.
54. Захар'єв В. А. Наукові здобутки археологів Хмельницького відділу ДЛ «ОАСУ» «Подільська археологія» / В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – Вип. 2. – С. 43–54.
55. Григоренко О. П. Кам'янець-Подільський в житті та діяльності реформатора рубежу ХІХ століття Ігнація Мархоцького / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – Вип. 3. – С. 67–75.
56. Захар'єв В. А. Давньоруські курганні могильники ХІ–ХІІ ст. Сокілецького мікрорегіону на Центральному Поділлі / В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький, 2015. – Вип. 4. – С. 77–85.

57. Захар'єв В. А. Особливості поховального обряду давньоруського поселення Пониззя у передмонгольський час (за матеріалами комбінованого підплитово-грунтового могильника XII–XIII ст. із Сокилецького мікрорегіону на Центральному Поділлі) / В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький, 2015. – Вип. 5. – С. 112–125.
58. Захар'єв В. А. Археологічне минуле с. Міцівці, що на Дунаєвеччині / В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький, 2015. – Вип. 6. – С. 69–76.
59. Захар'єв В. А. Хмельничанин Олексій Глушок (1985–2008) – яскравий метеор на археологічному небозводі (до 30-річчя з дня народження) / В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький, 2015. – Вип. 6. – С. 76–82.
60. Захар'єв В. А. Лятка і Зайчики: унікальні поховальні комплекси подільської групи культури кулястих амфор / В. А. Захар'єв // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею: зб. наук. пр. Випуск XIII. Частина 1: Матеріали наукової конференції присвяченої 100-річчя від дня народження Ігоря Кириловича Свешнікова. – Рівне: Дятлик М., 2015. – С. 149–154.
61. Захар'єв В. А. Добре слово учня про «археологічного батька» / В. А. Захар'єв // Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. зб.. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. – Вип. 8. – С. 126–131.
62. Захар'єв В. А. Краєзнавець, кандидат економічних наук Віктор Степанович Мороз / В. А. Захар'єв // Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю: матер. V всеукр. наук.-практ. конф. – Хмельницький: ХГПА, 2015. – С. 250–256.

2016

63. Захар'єв В. А. Подільська лінія роду Мархоцьких / В. А. Захар'єв // Емінак. – 2016. – № 3 (15) (лип.-верес.). – Т. 4. – С. 36–43.
64. Захар'єв В. А. Різномасштабні сокири, кельти і молоти Центрального Поділля з приватних підбірок краю / В. А. Захар'єв // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. VI Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – С. 92–96.
65. Захар'єв В. А. Перший децентралізатор влади в Україні / В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький, 2016. – Вип. 7. – С. 51–61.
66. Бучківська Є. І. Тамара Борисівна Мельник – поетеса і «психолог душ» / Є. І. Бучківська, В. А. Захар'єв // Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю: матер. VI всеукр. наук.-практ. конф. – Хмельницький: ХГПА, 2016. – С. 265–271.
67. Захар'єв В. А. Укріплення під Копистиним у верхів'ї Південного Бугу: городище, замок, оборонний двір чи плід колективної уяви? / В. А. Захар'єв // Матер. I Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016. – С. 244–251.
68. Захар'єв В. А. Захисні укріплення пізнього середньовіччя вздовж Кучманського шляху західніше «східних воріт Поділля» – міста Бар / В. А. Захар'єв // Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку», присвяч. 615-й річниці першої документальної згадки про місто Рів, 475-й річниці з часу надання місту Бару Магдебурзького права та 150-річчю з дня народження М. С. Грушевського. – Бар: БРТ, 2014. – С. 81–88.
69. Захар'єв В. А. Мнимий терорист Казимір Вінський і гірка доля його родини / В. А. Захар'єв, З. В. Захар'єва // Репресії проти поляків та інших національностей на Поділлі: Роль і місце в історії краю. Колективна монографія. – Хмельницький: Видавець ФОП Цюпак А. А., 2016. – С. 75–77.
70. Захар'єв В. А. Мурованокуриловеччина і сусіди-реформатори Валер'ян Дзедушицький та Ігнацій Сцібор-Мархоцький / В. А. Захар'єв // Перша Мурованокуриловецька наук.-краєзн. конф. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. – С. 142–156.

2017

71. Захар'єв В. А. Чужинці про оборонний потенціал Центрального Поділля у пізньосередньовіччя / В. А. Захар'єв, З. В. Захар'єва // Матер. наук. іст.-краєзн. конф. з міжнар. участю «Хмельниччина: Історія та сучасність». – Хмельницький, 2017. – С. 66–70.
72. Захар'єв В. А. Гуманітарна сфера – важлива складова «Миньковецької держави реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького» / В. А. Захар'єв // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – С. 58–67.

73. Захар'єв В. А. Проблемні питання пам'яткоохоронної роботи на пам'ятках та об'єктах міста Кам'янець-Подільський / В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – С. 290–294.
74. Григоренко О. П. Маршалок дворянства Старокостянтинівського повіту Антоній Грохольський – однодумець та послідовник подільського реформатора Ігнація Мархоцького / О. П. Григоренко, В. А. Захар'єв // Князі Острозькі в історії Центрально-східної Європи: минуле і сучасність: наук. зб. за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф. – Старокостянтинів: ФОП Бицик Ю. В., 2017. – С. 252–257.
75. Захар'єв В. А. Село Міцівці Дунаєвецького району в 20–50-х роках ХХ століття (за документами Державного архіву Хмельницької області) / В. А. Захар'єв // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». – Хмельницький, 2017. – С. 82–89.
76. Захар'єв В. А. Святиня римо-католиків Дунаєвець у середині ХІХ століття / В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький: ФОП Стріхар А. М., 2017. – Вип. 10. – С. 147–153.
77. Захар'єв В. А. Оригінальний оберіг римського часу зі свастикою з Красилівщини / В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький: ФОП Стріхар А. М., 2017. – Вип. 10 – С. 153–155.
78. Захар'єв В. А. Нові аспекти досліджень та охорони пам'ятки археології городища ранньозалізного віку Рудківці на Дністрі / В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький: ФОП Стріхар А. М., 2017. – Вип. 11. – С. 146–155.
79. Захар'єв В. А. Чи був Митрофан Сімашкевич щирим критиком реформ І. Мархоцького? / В. А. Захар'єв // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький: ФОП Стріхар А. М., 2017. – Вип. 12. – С. 102–106.
80. Захар'єв В. А. Знахідка з-під Ілятки у межиріччя Південного Бугу та Ікви – найсхідніше на сьогодні поховання пшеворської культури України (попередня публікація матеріалів) / В. А. Захар'єв // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. VII Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – С. 80–82.
81. Захар'єв В. А. Нове в історіографії «Миньковецької держави» та її засновника графа-реформатора Ігнація Мархоцького / В. А. Захар'єв // Матер. XV Подільської іст.-краєзн. конф., присвяч. 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2017. – С. 295–302.

НУМІЗМАТИКА. БОНІСТИКА

*Зінаїда Зразюк,
завідувач сектору Нумізматики
Національного музею історії України*

СКАРБ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОНЕТ КІНЦЯ XVII СТ., ЗНАЙДЕНИЙ У 1966 Р. У М. ЯГОТИН КИЇВСЬКОЇ ОБЛ. НА БЕРЕЗІ РІЧКИ СУПОЙ

Стаття присвячена скарбу західноєвропейських монет кінця XVII ст., знайденого у 1966 р. у м. Яготин на березі р. Супой. Загальна кількість монет, що до нього входить – 1051 одиниця. Цей монетний депозит має дуже цікавий склад, який яскраво ілюструє особливості монетного обігу на території Лівобережної України наприкінці XVII ст.

Ключові слова: *скарби, грошовий обіг на території Лівобережної України, Річ Посполита, прибалтійські володіння Швеції, Бранденбурзько-Пруссська держава, Германська (Священна римська) імперія.*

У секторі нумізматики Національного музею історії України зберігається скарб західноєвропейських монет кінця XVII ст., знайдений у 1966 р. у м. Яготин на березі р. Супой. Загальна кількість монет, що до нього входить – 1051 одиниця. Дані про точне місце знахідки, глибину на якій знайдено скарб та наявність «упаковки» відсутні. Найстарішою монетою скарбу є литовський півгріш 1554 р. Сигізмунда II Августа, наймолодшою – драйпелькер 1685 р. Фрідріха Вільгельма (герцогство Пруссія). Вірогідно, час заховання скарбу – останнє десятиліття XVII ст.

У скарбі переважають монети Речі Посполитої – 764 од. (72,69%). Найбільше за номіналом півторакив – 738 од. З них 730 монет відкарбованих за часів правління Сигізмунда III (1587–1632) і лише 8 екземплярів за часів правління Яна II Казимира (1648–1668). Випуск півторакив розпочався у 1614 р. і продовжувався до 1627 р., коли за рішенням сейму у зв'язку з значною економічною кризою випуск розмінної монети був припинений. У цьому монетному депозиті переважають півтораки відкарбовані у 1621–1625 рр., часом, коли монетарні Речі Посполитої випускали їх у величезній кількості. Випуск півторакив був відновлений Яном II Казимиром (1649–1668), проте в досить незначній кількості. У скарбі ці монети представлені 8 досить рідкісними екземплярами, відкарбованими на Познанському монетному дворі у 1661–1662 рр.

Наступними за кількістю номіналом є коронні трояки – їх 22 одиниці. Час карбування з 1621 по 1623 р. Інші номінали в депозиті малочислені: два гроша коронного та гданського карбування та один коронний шостак 1625 р.

З 764 монет Речі Посполитої переважають монети коронного карбування. Міське карбування представлене лише одним грошем 1626 р. м. Гданська. Продукція Віленського монетного двору – найстарішою монетою скарбу півгрошем литовським – 1554 р., відкарбованим при Сигізмунді II Августі.

Наступними за кількістю є драйпелькери (півтораки) Прибалтійських володінь Швеції з іменами шведських правителів Густава Адольфа (1611–1632), Христини (1632–1654) та Карла X Густава (1654–1660). Загальна кількість монет – 183 екз. (17,41%) і лише одного номіналу – драйпелькер (півторака). Драйпелькери випускались на монетних дворах загарбаних шведським королем Густавом Адольфом міст Риги (1621 р.) та Ельбінга (1626 р.). З 145 монет

Густава Адольфа – 93 випущені на королівському монетному дворі м. Ельбінг. Значно менше монет міського карбування, а саме драйпелькерів м. Риги (29 од.) та Ельбінгу (23 од.).

Серед драйпелькерів Густава Адольфа звертають на себе увагу група монет з датами 1633–1635 рр. Їх у цьому скарбі 44 одиниці. Як відомо, Густав Адольф загинув 6 листопада 1632 р. під час битви під Лютценом. Проте в українських скарбах досить часто зустрічаються монети з датами з 1633 по 1635 рр. На пояснення цього не характерного для монетної справи явища, існує декілька версій. По-перше, на думку деяких дослідників, ці монети є продукцією Сучавського монетного двору (м. Сучава, зараз Румунія)[6, с. 117; 5, с. 121]. Хоча це вони роблять з деяким застереженням, оскільки відомо, що Сучавський монетний двір спеціалізувався на підробках ризьких солідів (шилінгів) з ім'ям шведських правителів Густава Адольфа та Христини[4, с. 121].

По-друге, є припущення, що ці незвичні монети є продукцією королівського монетного двору, а наявність таких дат на монетах пояснюється тим, що: «...королівська влада була сильно обмежена риксдагом, а Швеція продовжувала участь у Тридцятирічній війні та мала велику потребу в грошах. Тому використання морально застарілих штемпелів з ім'ям популярного короля для випуску цих монет в таких умовах можна припустити, тим більше, що вони були виготовлені заздалегідь» [3, с. 110]. На противагу цьому твердженню, дослідники звертають увагу на те, що монети з цими датами майже не зустрічаються в Прибалтиці, проте широко розповсюджені в Білорусії та Україні [6, с. 117].

По-третє, існує версія, що ці монети відкарбовані за наказом гетьмана Богдана Хмельницького. На думку В. Зайцева: «...гетьман міг переробляти повноцінну срібну монету (талери) в білонову монету (півтораки, соліди), маючи від цього зиск та кошти на утримання війська. Монети Богдана Хмельницького, таким чином, мають копіювати типи низькопробної монети, що були розповсюджені на українському ринку. Причому, до остаточного розриву гетьмана з Яном Казимиром це навряд чи були наслідкування польським монетам» [2, с. 223].

Майже кожен український скарб має у своєму складі монети Бранденбурзько-Пруської держави, що об'єдналася у 1618 році. Яготинський скарб не став виключенням. Продукція Крелевецького монетного двору представлена 102 драйпелькерами (9,7%). Ці монети починають надходити на грошовий ринок України в першій половині 1620-х рр. Основними причинами цього явища стало те, що об'єднана держава значно пожвавила монетне виробництво та бранденбурзько-пруські драйпелькери зайняли нішу півтораків, виробництво яких було зупинене Річчю Посполитою у 1627 р.

В Яготинському скарбі є всього дві монети Германської (Священної Римської) імперії. На противагу 20-м рр. XVII ст., в українських скарбах другої половини XVII ст. германські монети займають досить скромне місце. Впродовж тридцяти років Германська імперія вела виснажливу війну (1618–1648), результатом якої стала глибока економічна, політична, фінансова криза та інфляція, викликана значним знеціненням грошей. Охоплена війною країна не спонукала до розвитку міжнародної торгівлі, а знецінені низькопробні гроші навряд чи могли долати кордони країни і використовуватись для розрахунків.

Більше дев'яносто семи відсотків цього монетного депозиту складають півтораки (1024 од.), серед них відкарбовані у 1622–1625 рр. становлять майже шістьдесят два відсотки. Отже, між часом заховання скарбу і часом карбування найбільшої кількості монет складає більше шістьдесяти років. Відомо, що півторак був найбільш розповсюдженим номіналом серед мілких розмінних монет (від соліда до орта) і зустрічається у монетних скарбах навіть у XVIII ст., а подекуди і у XIX ст.

Після входження України після Переяславської угоди до Московського царства, півтораки продовжували курсувати на грошовому ринку і їх кількість в Україні була більшою, ніж на інших територіях Речі Посполитої. Півтораки в скарбах на коронних землях до 1627 р. складали 2/3 від загальної кількості мілкої монети (від соліда до орта), а після

1659 р. – лише 1/3 [8, с. 67]. На відміну від Речі Посполитої, після 1650 р. на Лівобережній Україні скарби з півтораками склали 3/5 скарбів [7, с. 199].

Не виключено, що така значна перевага кількості півтораків на теренах України, у порівнянні з коронними землями, викликана рівністю курсів російської срібної копійки і півторака при паралельному обігу московських і західноєвропейських монет [7, с. 211]. Згідно з письмовими джерелами у XVII ст. копійка дорівнювала півтораку. В «Именному с Боярским приговором» наказі № 999, 7191/1683 від 4 березня йдеться: «...и чтоб они Головы собирали и торговые люди меж собой торговались на серебряные мелкие деньги и на Польские медные чехи и чтоб медные чехи с серебряными деньгами ценою были равны без наддачи...» [1, с. 14].

Отже, монета Речі Посполитої продовжувала займати панівне місце в грошовому обігу Лівобережної України наприкінці XVII ст. Навіть наприкінці XVII ст. в обігу залишалась значна кількість півтораків, масовий випуск яких був призупинений у 1620-ті рр. У порівнянні з першою третиною XVII ст. кількість монет Германської (Священної Римської) імперії в скарбах була незначною і представлена монетними емісіями першої третини XVII ст. Проблему емітента драйпелькерів 1633–1635 з ім'ям Густава Адольфа вбачаю в створенні топографії знахідок цих монет і їх по-штемпельному аналізу.

Опис скарбу за складом:

Велике князівство Литовське. Сигізмунд II Август (1545–1572): півгріш 1554 (1).

Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза (1587–1632): *коронне карбування*, гріш 1624 (1); півторака 1616 (1), 1619 (1), 1620 (13), 1621 (71), 1622 (146), 1623 (167), 1624 (128), 1625 (102), 1626 (24), 1627 (18), стерті (59); трояк 1621 (1), 1622 (19), 1623 (1), стертий (1); шостак 1625 (1). *М. Гданськ*, гріш 1626 (1). Ян II Казимир (1649–1668): *коронне карбування*, півторака 1661 (4), 1662 (4).

Прибалтійські володіння Швеції. Густав Адольф (1611–1632), *королівський монетний двір у м. Ельбінг*, драйпелькер 1630 (1), 1632 (15), 1633 (49), стерті (28). *М. Рига*, драйпелькер 1622 (7), 1623 (6), 1624 (16). *М. Ельбінг*, драйпелькер 1629 (3), 1628 (1), 1630 (10), 1631 (4), 1632 (3), стерті (2). Христина (1632–1654), драйпелькер 1634 (4), 1635 (19), 1644 (4), 1648 (4), стерті (4). Карл X Густав (1654–1660), *м. Рига*, драйпелькер 1662 (1), 1669 (2).

Пруссія (ленник Речі Посполитої). Іоанн Сигізмунд (1618–1619), драйпелькер 1619 (1), Георг Вільгельм (1619–1640), драйпелькер 1623 (2), 1625 (15), 1626 (23), 1627 (4), 1633 (3), стерті (1).

Пруссія (герцогство). Драйпелькер стертий (1), Фрідріх Вільгельм (1640–1688), драйпелькер 1685 (1).

Бранденбург (маркграфство в унії з Пруссією). Георг Вільгельм (1619–1640), драйпелькер 1621 (5), 1622 (9), 1623 (10), 1624 (22), стерті (2).

Германська (Священна Римська) імперія. *Померанія (герцогство)*, Ульріх (1618–1622), драйпелькер 1621 (1). *Померанія-Барт*, Богислав XIV (1620–1637), драйпелькер 1623 (1).

Склад монет за країною-емітентом:

Монети польсько-литовського карбування – 764 од. (72,69%).

Прибалтійські володіння Швеції – 183 од. (17,41%).

Пруссія (ленник Речі Посполитої) – 52 од. (4,95 %).

Пруссія (герцогство) – 2 од. (0,19%).

Бранденбург (маркграфство в унії з Пруссією) – 48 од. (4,57%).

Германська (Священна Римська) імперія – 2 од. (0,19 %)

Склад скарбу за номіналом:

Півгріш – 1 од. (0,09%)

Гріш – 2 од. (0,19%)

Півторака (драйпелькер) – 1024 од. (97,43 %)

Трояк – 23 од. (2,19%)

Шостак – 1 од.(0,09%)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Деммени М. Сборник указов по монетному и медальерному делу в России, помещенных в полном собрании законов с 1649 по 1881 г. / М. Деммени. – Санкт-Петербург, 1887. – Вып. I.
2. Зайцев В. К вопросу о монетах Богдана Хмельницкого / В. Зайцев // *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність: матер. міжнар. наук. конф.* – Львів, 2004.
3. Климовский С. И. Клад монет XVII ст. из с. Большие Проходы (Украина, Харьковская обл.) / С. И. Климовский // *Шестая всероссийская нумизматическая конференция: тезисы докл. и сообщ.* – Санкт-Петербург, 1998.
4. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – Київ, 1971.
5. *Нумизматический словарь* / автор-уклад. В. В. Зварич. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972.
6. Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты / В. Н. Рябцевич. – Минск, 1978.
7. Синчук И. Почему полтораков больше на украинских землях? / И. Синчук // *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність: матер. міжнар. наук. конф.* – Львів, 2004.
8. Mikolajczyk A. Rozmiary produkcji menniczej w Polsce za Stefana Batorego I Zygmunta III Wazy. Pytania bez odpowiedzi? / A. Mikolajczyk//*Wiadomosci Numizmatyczne.* – Warszawa, 1981. – Zeszyt. 2.

*Наталія Савіцька,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-подільського державного
історичного музею-заповідника*

ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ПОДІЛЛІ У ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО ТА ДИРЕКТОРІЇ (1918–1919 РР.)

У статті розповідається про грошові знаки в добу Гетьманату П. Скоропадського періоду 1918 р. та уряду Директорії 1919 р., які знаходяться в колекції Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника.

Ключові слова: Гетьманат, Директорія, Поділля, Кам'янець-Подільський, російські рублі, «керенки», австрійські крони, українські кредитні білети, карбованець.

Після державного перевороту в Україні 29 квітня 1918 р. замість УНР проголошено Українську Державу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським, а соціалістичну Центральну Раду розпущено.

За Гетьманату найпоширенішими в грошовому обігу Подільської губернії були російські рублі, «керенки», австрійські крони та українські кредитні білети – карбованці і гривні. Російський рубль слугував тією основною грошовою одиницею, в якій визначалися фінансові розрахунки, кошториси та ціни на різноманітні товари. Це було цілком закономірно, адже в Україні у 1918 р. співвідношення кількості грошей російського виробництва та українських карбованців, надрукованих Центральною Радою та Гетьманатом, було приблизно 1:15–20. Перебування української економіки в «рубльовій зоні» полегшувало й прирівнювання вітчизняного карбованця з «миколаївським» рублем, здійснене Центральною Радою ще у 1917 р. [2, с. 52–55, 71].

Що стосується української гривні, то вона почала входити до грошового обігу лише в жовтні–листопаді 1918 р. [8, с. 169].

Присутність величезної кількості російських грошей на Поділлі пояснювалася тим, що:

1) протягом 1914–1917 рр. грошова маса в Російській імперії збільшилася у 5 разів, що було спричинено Першою світовою війною;

2) після Лютневої революції «друкарський станок» російського Тимчасового Уряду запрацював з таким розмахом, що в жовтні 1917 р. кількість грошової маси зросла у понад 11 разів, порівняно з 1 січня 1914 р. [9, с. 74].

І хоча за Гетьманату була поширена думка, що, попри інфляцію 1914–1916 рр., населення вважало царські купюри «міцними» грошима і використовувало їх для заощаджень [1, с. 38, 45], усе ж таки надпотужна грошова емісія «північного сусіда» давалася взнаки, через що серед подолян неодноразово виникала розгубленість у сфері купівлі-продажу. Наприклад, у червні 1918 р. на базарах покупці не знали, якими грошима розраховуватися: дійшло до того, що навіть «миколаївські» рублі продавці не приймали: нові вважали фальшивими, а старі – потріпанними. Від прийому купонів, «керенок» і австрійських крон вони взагалі відмовлялися [5, с. 1].

Тому в грошовому обігу занижена розцінка «керенок» складала в середньому 15–20% [9, с. 83].

Ось чому ці банкноти серед населення Поділля не користувалася довірою. Наприклад, у червні 1918 р. у деяких магазинах покупцям заздалегідь ставили запитання, якими грошима вони будуть платити, і якщо чули, що «керенками», то відмовлялися відпускати товар. Подібні інциденти, у свою чергу, сприяли появі скупників, які купували «керенки» за заниженими цінами.

Того ж місяця в «Подільських губернських відомостях» було опубліковано обов'язкову постанову для усіх мешканців губернії, відповідно до якої за відмову приймати в оплату

кредитні білети, в тому числі і «керенки», або за спекуляцію ними, винні підлягали штрафу до 3 тис. крб чи ув'язненню до 3 місяців. Зі свого боку, начальник Вінницької міської державної варту С. Мончинський пропонував у випадку відмови приймати в оплату «керенки», повідомляти про це в міські дільничні управління варту [6, с. 1].

Про сумнівні результати таких заходів влади свідчить те, що в липні 1918 р. навіть білетні касири на подільській залізниці відмовлялися від прийому «керенок» [11, с. 1].

Так за Гетьманату було випущено в обіг: державних кредитних білетів на суму 206 576 000 крб.; знаків державної скарбниці – на 2 457 474 100 крб.; розмінних марок – на 12 133 275 крб., а всього – на 2 676 183 375 крб. Згодом з цієї суми було вилучено з обігу кредитних білетів номінальною вартістю в 100 крб. на суму 22 694 000 крб.

Після того, як Німеччина та Австрія потерпіли поразку в Першій світовій війні, проти уряду гетьмана в Україні піднялося народне повстання. П. Скоропадський утік до Німеччини, а владу в Києві перебрав новий уряд – Директорія. Надзвичайно важким виявився цей час для України. Господарські стосунки були зруйновані, виробництво скорочувалося, інфляційні процеси перейшли всі критичні межі. В обігу перебувала величезна кількість грошових знаків різних держав і урядів, їх курс постійно змінювався (залежно від воєнних успіхів або поразок). Процвітала спекуляція грошима та підробка паперових грошей.

За умов, що склалися, Директорія зробила ще одну спробу створити власну грошову систему. Для цього потрібні були гроші, і вона (Директорія) знову ж таки вдалася до друкарського верстата. Так, 4 січня 1919 р. Директорія затвердила постанову Ради міністрів про випуск кредитних білетів і знаків державної скарбниці на суму 3 500 млн крб. (2,5 млрд крб. – згідно закону гетьманського уряду від 8 листопада 1918 р. і 1 млрд крб. – згідно рішення свого уряду).

Директорія стала проводити більш радикальну (ніж її попередники) грошову політику і почала її з підготовки грошової реформи. При міністерстві фінансів була створена комісія з підготовки цієї реформи. У комісію входили В. Мазуренко – виконуючий обов'язки міністра фінансів, професор С. Остапенко – міністр народного господарства, професор М. Туган-Барановський – експерт та ін. Комісія провела з 30 грудня 1918 р. чотири засідання. Позиція членів комісії була однозначною: введення власної української валюти і встановлення в Україні власної грошової системи.

Міністерство фінансів з подання комісії внесло в Раду міністрів проект, згідно з яким єдиною грошовою одиницею ставав карбованець, а російські грошові знаки підлягали вилученню з обігу. Однак уряд цей проект не схвалив. На його думку, нова українська грошова одиниця – гривня уже була встановлена Центральною радою в березні 1918 р. новий міністр фінансів Б. Мартос запропонував свій план грошової реформи. За ним: а) єдиним законним платіжним засобом на території УНР визнавалася гривня (або карбованець); б) усі гроші інших держав (російські, німецькі, австро-угорські, румунські та ін.) позбавлялися права бути платіжним засобом; в) російські царські та думські гроші номінальною вартістю в 500 і 1000 руб. уневажуються, і українська Державна скарбниця, Державний банк та інші державні установи перестають їх приймати; г) російські гроші номіналом від 1 до 100 руб. підлягають обміну в короткий строк – з 15 до 31 січня 1919 р. – по курсу 1 руб. = 1 крб., а з 31 січня по 15 лютого 1919 р. по курсу 1 руб. = 75 коп. Після 15 лютого 1919 р. ніякі російські гроші державними установами не приймаються, а для приватних розрахунків вони є необов'язковими.

4 січня 1919 р. підготовлений Б. Мартосом закон був прийнятий Радою міністрів і 6 січня затверджений Директорією. Згідно закону з 26 січня 1919 р. російські грошові знаки (як кредитні білети, так і знаки російської державної скарбниці, так звані «керенки») переставали бути законним платіжним засобом в Україні і приймання їх переставало бути обов'язковим. Указувалося, що державною українською грошовою одиницею є гривня (що

містить 8,712 долі щирого золота). Гривня поділялася на 100 шагів. Дві гривні складали карбованець. Усі платежі належало проводити тільки в гривнях і шагах. З 16 січня 1919 р. державним установам указувалося припинити приймання російських кредитних білетів номіналом у 1000 і 500 руб., а з 21 січня – і в 250 руб.

10 січня 1919 р. міністр фінансів Б. Мартос оголосив про обмін грошей. З 26 січня 1919 р. російські кредитні білети номіналом у 100, 50, 25, 10, 5, 3 і 1 руб., знаки державної скарбниці в 20 і 40 руб., 4% серії російської державної скарбниці в 50 і 25 руб. підлягали обміну в розрахунку 180 шагів за 1 руб., а пізніше – 150 шагів за 1 руб. Після 12 лютого 1919 р. обмін російських грошей припинявся. Були проведені спеціальні заходи по створенню золотого запасу в Державному банку. Видано декрет про здачу золота та срібла в банк.

Директорія затвердила також ряд постанов Ради міністрів, спрямованих на забезпечення проведення грошової реформи. 16 січня 1919 р. вона ухвалила постанову про асигнування на ці цілі 1 млн крб. Однак просувалася реформа дуже важко, її проведення то прискорювалося, то уповільнювалося, то взагалі припинялося (через зміни воєнних обставин). А в Лівобережній Україні, по якій йшло пересування радянських військ, грошова реформа не розпочиналася взагалі.

До того ж, 23 серпня 1919 р. згідно розпорядження міністра фінансів Б. Мартоса та директора кредитової канцелярії В. Сапицького дозволялося використовувати «царські» грошові знаки номіналами в 100 руб. та нижче за зниженим курсом, розмінні марки та бони з номіналом у копійках. Отже, уряд Директорії остаточно вилучити російські гроші так і не зумів (незважаючи на те, що сам постійно здійснював грошові емісії).

Через постійні бойові дії на території України уряд Директорії завершити грошову реформу так і не зміг. У кінцевому підсумку покладених на неї завдань зі стабілізації грошового обігу вона не виконала. Насамперед не призупинилася інфляція, оскільки не було надійних джерел, які б приносили державній скарбниці необхідний дохід.

Незважаючи на те, що уряд Директорії був вимушений залишити Київ, випускати українські гроші він продовжував і далі. Спочатку їх випуск був налагоджений у Вінниці (куди евакуювалися міністерство фінансів, Державний банк, Експедиція заготівлі державних паперів). Через поразки на фронтах Експедицію було переведено спочатку до Кам'янця-Подільського, потім до – Тернополя, а пізніше до – Станіслава (Івано-Франківськ).

У Станіславі було організовано друкування розмінних грошових знаків білетів державної скарбниці номіналом у п'ять гривень. Вони виготовлялися спрощеним способом (без малюнка, чорною фарбою на папері з водяними знаками).

У Кам'янці-Подільському друкувалися знаки державної скарбниці по 250 крб. У зв'язку з нестачею золотої фарби вживали фарбу жовтого кольору (через що населення прозвало їх «канарейками») [4] (рис. 1). Банкнота сіро-коричневого кольору на оливковому фоні з великою кількістю відтінків. Водяні знаки у формі зв'язаних зірок. Художник Борис Романовський.

Для розрахунків це була велика купюра і тому виникла потреба в знаках меншого номіналу. Експедицією було налагоджено випуск на друкарській машині червоною фарбою грошових знаків номіналом у 10 крб. [3] (рис. 2). Дизайн та розмір як у попередньому випуску. Банкнота червона на білому папері з водяними знаками у вигляді сот. Два серійних номери горизонтально ліворуч та праворуч. Художник Григорій Золотов.

Пізніше друкувалися знаки державної скарбниці купюрами в 25 (рис. 2), 100 і 1000 крб. Зрозуміло, що за малих технічних можливостей ці гроші в обіг було випущено в невеликій кількості.

Необхідно відмітити, що, незважаючи на важкі умови, українські гроші, хоча і далеко не повною мірою, але своє призначення виконували. Протягом 1918–1919 рр. на ці гроші утримували весь урядовий апарат, пошту, залізничний транспорт та армію. За них український уряд придбав мільярдні суми німецької та австрійської валюти, на які утримувалися дипломатичні місії. [10].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алямкин А. В. Денежное обращение в контексте политической и социально-экономической жизни Зауралья в 1914–1924 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Андрей Викторович Алямкин. – Челябинск, 2006.
2. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / П. П. Гай-Нижник. – К., 2004. – 430 с.
3. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, група збереження «Нумізматика», № Нз 271.
4. Там само, Нз. 12339.
5. К вам, отцы города, взываем: Помогите! // Слово Подолии. – 1918. – 27 июня (№ 35). – С. 1.
6. Керенки // Слово Подолии. – 1918. – 27 июня. – С. 1.
7. Кузнецова Л. Ф. Из истории денежного обращения временных сибирских правительств 1918–1919 гг. (обзор коллекции бон Кемеровского областного краеведческого музея) / Л. Ф. Кузнецова // История «белой» Сибири: тез. третьей науч. конф. – Кемерово, 1999. – С. 111–114.
8. Левченко В. Історія запровадження та функціонування гривні: від 1918 до 2008 року. (До 90-річчя закону про грошову одиницю – гривні) / В. Левченко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. – К.: НАН України, Ін-т іст. України, 2009. – Ч. 16. – 272 с.
9. Малышев А. И. Бумажные денежные знаки России и СССР / А. И. Малышев, В. И. Таранков, И. Н. Смиранный; под ред. В. И. Таранкова. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 496 с.
10. Поліщук В. І. З історії політики Української Центральної Ради, Гетьманщини та Директорії у сфері грошей і грошового обігу (1917–1920 рр.) / В. І. Поліщук // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип. 37–38. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5734.html>
11. Порядки на железных дорогах // Слово Подолии. – 1918. – 10 июля. – С. 1.

Рис. 1.

Рис. 2.

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
присвяченої 110-річчю від дня народження Сергій Миколайовича Бібікова
та 100-річчю від дня народження Олександра Панкратовича Черниша*

Підписано до друку 29.10.2018 р.
Формат 60x84 1/8. Гарнітура Minion Pro.
Умов. друк. арк. 45,5. Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. № 8010. Наклад 100 прим.

ПП Буйницький О. А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 1.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.06.2006 р. серія ДК №2477